श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचिता

सौन्दर्यलहरी

कैवल्याश्रमकृतया सौभाग्यवर्धन्या, लक्ष्मीधराचार्यकृतया लक्ष्मीधरया,
कामेश्वरसूरिकृतया अरुणामोदिन्या च व्याख्यया संवलिता

SAUNDARYA-LAHARĪ

OF S'RĪ S'AṂKARĀCĀRYA

WITH COMMENTARIES

SAUBHĀGYAVARDHANĪ OF KAIVALYĀŚRAMA, LAKṢMĪDHARĀ OF LAKṢMĪDHARĀCĀRYA, ARUṆĀMODINĪ OF KĀMEŚVARASŪRIN

ENGLISH TRANSLATION AND NOTES

BY PAṆḌIT R. ANANTAKṚṢṆA ŚĀSTRI
AND
ŚRĪ KARRĀ RĀMAMŪRTHY GĀRU, B.A., B.L.

PRAYOGAS ILLUSTRATED WITH YANTRAS

WITH A FOREWORD BY
DR. SIR C. P. RAMASWAMI AIYAR

PUBLISHERS:
GANESH & Co. (MADRAS) PRIVATE LTD., MADRAS-17
1957

Price: Rs. 25/-

TRI-COLOUR ILLUSTRATIONS

Śrī Cakra
Jagadguru Śrī Ādi-Śaṃkarācārya
Jagadguru Śrī Śaṃkarācārya of Śāradā-Pīṭham
Jagadguru Śrī Śaṃkarācārya of Kāñcī-Kāmakoti-Pīṭham
Śrī Bālaguru of Kāñcī-Kāmakoti-Pīṭham
Śrī Rājarājeśvarī

Printed at the Vasanta Press, Adyar, Madras 20. Published by S. Subbaiya for Ganesh & Co. (Madras) Private Ltd., Madras 17.

श्रीशंकरभगवत्पादाः

प्रातः स्मरणस्तोत्रम्

A MORNING PRAYER

BY

ŚRĪ ŚAṂKARĀCĀRYA

THIS is a prayer consisting of three stanzas in which the mind (*manas*), speech (*vāk*), and body (*kāya*) of the individual are sought to be dedicated to the supreme Spirit. The first thoughts, words and actions of everyday exert a great influence on the life of the individual. If they are consecrated and made divine, they will pave the way for spiritual illumination. The prayer at dawn is profoundly significant in that the dawn is the outer symbol of the inner awakening.

In these three stanzas, Śaṃkara sets forth also the quintessence of Advaita-Vedānta. The ultimate Reality is *Saccidānanda* (existence-consciousness-bliss). It is *turīya*, that which is the reality of the three states of experience and is beyond them. These expressions, however, ought not to be taken literally as descriptive or definitive of Reality. Hence it is that Brahman is indicated by the negative way, as 'not this', 'not this'. Brahman eludes categorization; it is not within the limits of ideas and words. The so-called individual soul is non-different from it. The soul is not to be confused with the body-mind complex. The elements and elementals that constitute the world are but illusory appearances on the basic Reality, even as a snake, a garland, etc., are projections on a rope. As the sun of wisdom rises, these illusions disappear, and the goal of life is reached.

[1]

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं
सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम् ।
यत्स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यं
तद्ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसङ्घः ॥

prātaḥ smarāmi hṛdi saṁsphurad ātma-tattvaṁ
sac-cit-sukhaṁ parama-haṁsa-gatiṁ turīyam,
yat-svapna-jāgara-suṣuptam avaiti nityaṁ
tad-brahma niṣkalam ahaṁ na ca bhūta-saṅghaḥ.

At dawn do I meditate on that which shines in the heart as the Self, the truth that which is existence-intelligence-happiness, that which is the goal of the great sages, that which is the transcendent reality (lit. the fourth). I am that eternal Brahman which is blemishless and which knows the (three) states of dream, waking and sleep, and not the aggregate of elements.

[2]

प्रातर्भजामि मनसां वचसामगम्यं
वाचो विभान्ति निखिला यदनुग्रहेण ।
यन्नेति नेति वचनैर्निगमा अवोचं-
स्तं देवदेवमजमच्युतमाहुरग्र्यम् ॥

prātar bhajāmi manasāṁ vacasām agamyaṁ
vāco vibhānti nikhilā yad-anugraheṇa,
yan neti neti vacanair nigamā avocaṁs-
taṁ devadevam ajam acyutam āhur agryam.

At dawn do I sing the praise of that which is unreachable for the mind and words, but by whose grace all words shine. That which the Scriptures indicate by the words 'not this', 'not this'—the foremost God of gods, they say, is unborn and unchanging.

6

[3]

प्रातर्नमामि तमसः परमर्कवर्णं
पूर्णं सनातनपदं पुरुषोत्तमाख्यम् ।
यस्मिन्निदं जगदशेषमशेषमूर्तौ
रज्ज्वां भुजंगम इव प्रतिभासितं वै ॥

prātar namāmi tamasaḥ param-arka-varṇaṁ
pūrṇam sanātana-padaṁ puruṣottam ākhyam,
yasminn-idam jagad-aśeṣam aśeṣa-mūrtau
rajjvāṁ bhujaṅgama iva pratibhāsitaṁ vai.

At dawn do I bow to that which is called the highest Person whose hue is of the ray beyond darkness, that which is the plenum and the ancient goal, that remainderless (i.e. the whole) form in which this entire world shines, like a serpent in a rope.

[4]

श्लोकत्रयमिदं पुण्यं
लोकत्रयविभूषणम् ।
प्रातःकाले पठेद्यस्तु
स गच्छेत्परमं पदम् ॥

śloka-trayam idaṁ puṇyaṁ
loka-traya-vibhūṣaṇaṁ,
prātaḥ-kāle paṭhed yas tu
sa gacchet paramaṁ padam.

He who, at dawn, recites this auspicious triad of verses—an ornament to the three worlds—will go to the supreme place (i.e. *mokṣa*, the final goal).

This is the *phala-śruti* (description of the fruit) of this Vedāntic prayer. It is an eulogy of the prayer whose purpose is to consecrate the thoughts, words, and deeds of the individual so that the final goal may eventually be gained.

[Translation and Notes by T. M. P. Mahadevan, M.A., Ph.D.]

UPANIṢADIC PRAYER

ॐ

शान्तिः

असतो मा सद्गमय ।
तमसो मा ज्योतिर्गमय ।
मृत्योर्मामृतं गमय ॥

Asatō mā sadgamaya
Tamasō mā jyōtirgamaya
Mṛtyōrmāmṛntam gamaya

From the unreal lead me to the real
From darkness lead me to light
From death lead me to immortality.

MESSAGE

from His Holiness The Jagadguru Mahāswāmigal of Sringeri Mutt.

SAUNDARYA-LAHARĪ

—Your devotion which has prompted this publication of the unique work of Śrī Ādi Śaṃkarācārya is bound to be helpful to all those devoted to Śrī Vidyā.

His Holiness Jagadguru Śrimadabhinava Vidyāthīrtha Swāmijī,
Śrī Saradā Peetam, Sringeri.

CONTENTS

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीचन्द्रमौळीश्वर ॥

स्वस्ति श्रीमदखिलभूमण्डलालंकारत्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवतासेवित-श्रीकामाक्षीदेवीसनाथ श्रीमदेकाम्रनाथ श्रीमहादेवीसनाथ श्रीहस्तिगिरिनाथसाक्षात्कारपरमाधिष्ठानसत्यव्रतनामाङ्कितकाञ्चीदिव्यक्षेत्रे शारदामठसुस्थितानाम्, अतुलितसुधारसमाधुर्यकमलासनकामिनीधम्मिल्लसम्फुल्लमल्लिकामालिकानिष्यन्दमकरन्दझरीसौवस्तिकवाङ्निगुम्भविजृंभणानन्दतुन्दिलितमनीषिमण्डलानाम्, अनवरताद्वैतविद्याविनोदरसिकानाम्, निरन्तरालंकृतीकृतशान्तिदान्तिभूम्नाम्, सकलभुवनचक्रप्रतिष्ठापकश्रीचक्रप्रतिष्ठाविख्यातयशोऽलंकृतानाम्, निखिलपाषण्डषण्डकण्टकोद्घाटनेन विशदीकृतवेदवेदान्तमार्गषण्मतप्रतिष्ठापकाचार्याणाम्, श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीजगद्गुरुश्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्याणाम्, अधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्तश्रीमन्महादेवेन्द्रसरस्वतीसंयमीन्द्राणाम्, अन्तेवासिवर्यश्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीपादैः, चेन्नपुरीस्थगणेशकम्पेनिनिर्वाहक श्री. सुब्रह्मण्यार्य (सुब्बय्यर्) विषये क्रियते नारायणस्मृतिः ।

निर्गुणस्य परमात्मनः भक्तानुग्रहार्थमनेकरूपधारिणोऽपि शक्तिरूपेण मातृभावमापाद्योपासनं सर्वलोकक्षेमंकरं भवति । 'कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति' इत्युक्तरीत्यास्माकमपराधान् क्षन्तुं मातैव प्रभवति ।

एतदभिसन्धायैव दुस्तरसंसारसागरमग्नजनावनदीक्षिताः परमेशावतारभूताः ब्रह्मसूत्रभाष्याद्यपरिमितग्रन्थविरचनेन तत्तदधिकारिलोकोत्तारणबद्धपरिकराश्च पूज्यश्रीभगवत्पादाः ईदृशमहिमशालिनीमम्बिकां स्तोतुमिच्छन्तः सौन्दर्यलहरीनामकं मन्त्रशास्त्रतत्त्वनिगुम्भितं देवीस्वरूपवर्णनात्मकं ग्रन्थरत्नं निबबन्धुः ।

सौन्दर्यलहरी न केवलं परदेवतातत्त्वं विशदयति, किंतु तत्तन्मन्त्रोद्धारक्रममपि, इति सांप्रतमिदंप्रथमतया भवता प्रकाश्यमानं सौन्दर्यलहर्याः व्याख्याद्वयं विवृणोति । लक्ष्मीधरव्याख्या अरुणामोदिनीव्याख्या च तत्र तत्र सर्वस्य प्रपञ्चस्यावरणशक्तिमदविद्यापरिणामत्वम्, ब्रह्मविवर्तोपादानत्वं च वर्णयन्ती शाक्तदर्शनस्याप्यद्वैत एव पर्यवसानं व्यवस्थापयति । समयाचारदृष्ट्या जगन्मातुरम्बिकाया आराधनं शाक्तदर्शनपरमतात्पर्यविषयः भगवत्पादानामद्वैतसिद्धान्तस्य नितरामन्तरङ्गम् । लक्ष्मीधरव्याख्यायां पूर्वं प्रकाशितायामपि बहुतरमन्त्रपरदेवतातत्त्वरहस्यनिरूपणपरमिदंप्रथमतया प्रकाश्यमानं व्याख्यानद्वयं सौन्दर्यलहरीगाम्भीर्यनिर्णये नितान्तमुपकरिष्यति । व्याख्यात्रयोपेतसौन्दर्यलहरीग्रन्थरत्नप्रकाशनेन भवान् भगवत्पादानां महात्रिपुरसुन्दरीसमेतश्रीचन्द्रमौळीश्वरस्य चानुग्रहपात्रं भवत्वित्याशास्महे ।

विजययात्रास्थानम्
श्रीकाञ्चीक्षेत्रम्
दुर्मुखमाघशुद्धैकादशी

नारायणस्मृतिः

श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिपतयः श्री १००८ चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती—श्रीशंकराचार्यस्वामिपादाः

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीचन्द्रमौळीश्वर ॥

स्वस्ति श्रीमदखिलभूमण्डलालंकारत्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवतासेवित श्रीकामाक्षीदेवीसनाथ श्रीमदेकाम्रनाथ श्रीमहादेवीसनाथ श्रीहस्तिगिरिनाथसाक्षात्कारपरमाधिष्ठानसत्यव्रतनामाङ्कितकाञ्चीदिव्यक्षेत्रे शारदामठसुस्थितानाम्, अतुलितसुधारसमाधुर्यकमलासनकामिनीधम्मिल्लसम्फुल्लमल्लिकामालिकानिष्यन्दमकरन्दझरीसौवस्तिकवाङ्निगुम्भविजृम्भणानन्दतुन्दिलितमनीषिमण्डलानाम्, अनवरताद्वैतविद्याविनोदरसिकानाम्, निरन्तरालंकृतीकृतशान्तिदान्तिभूम्नाम्, सकलभुवनचक्रप्रतिष्ठापकश्रीचक्रप्रतिष्ठाविख्यातयशोऽलंकृतानाम्, निखिलपाषण्डषण्डकण्टकोद्घाटनेन विशदीकृतवेदवेदान्तमार्गषण्मतप्रतिष्ठापकाचार्याणाम्, श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीजगद्गुरु श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्याणाम्, अधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्त श्रीमन्महादेवेन्द्रसरस्वतीसंयमीन्द्राणाम्, अन्तेवासिवर्य श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादैः,

चेन्नपुरीस्थगणेशग्रन्थमालानिर्वाहक श्री सुब्रह्मण्यार्य (सुब्बय्यर) विषये क्रियते नारायणस्मृतिः

निर्गुणस्य परमात्मनः भक्तानुग्रहार्थमनेकरूपधारिणोऽपि शक्तिरूपेण मातृभावभावनयोपासनं सर्वलोकक्षेमंकरं भवति। 'कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति' इत्युक्तरीत्याऽस्माकमपराधान् क्षन्तुं मातैव प्रभवति।

तादृशिमन्यायैव दुस्तरसंसारसागरमग्नजनावनदीक्षिताः परमेश्वरावताराः प्रस्थानत्रयभाष्याद्यपरिमितग्रन्थविरचनेन तत्तदधिकारिलोकोद्धारणबद्धपरिकराः पूज्यश्रीभगवत्पादाः ईदृशमहिमशालिनीमम्बिकां स्तोतुमिच्छन्तः सौन्दर्यलहरीनामकं मन्त्रशास्त्रतत्त्वनिगुम्फितं देवीस्वरूपवर्णनात्मकं ग्रन्थरत्नं निबबन्धुः।

सौन्दर्यलहरी न केवलं देवीस्वरूपं विज्ञापयति, किंतु तत्तन्मन्त्रोद्धारक्रममपि, अतिप्रसिद्धं प्रबलतया भवता प्रकाश्यमानं सौन्दर्यलहर्याः व्याख्याद्वयं विवृणोति। लक्ष्मीधरव्याख्या अरुणामोदिनी व्याख्या च तत्र तत्र सर्वस्य प्रपञ्चस्याक्षरप्रकृतिकत्वविचारपरिणामत्वम्, ब्रह्मविवर्तोपादानत्वं च वर्णयन्ती शाक्त, शिवात्माद्वैततत्त्व पर्यवसानं व्यवस्थापयति। समयाचाररक्षा जगन्मातुरम्बिकाया आराधनं शाक्तदर्शनपरत्वात् सविषयः भगवत्पादानामद्वैतसिद्धान्तस्य नितरामन्तरङ्गम्। लक्ष्मीधरव्याख्यायां पूर्वं प्रकाशितायामपि बहुतरमन्त्रपरदेवतातत्त्वरहस्यनिरूपणपरतिरस्कृतया प्रकाश्यमानं व्याख्यानद्वयं सौन्दर्यलहरीगाढधीभिर्निर्णये नितान्तमुपकरिष्यति। व्याख्याद्वयोपेतसौन्दर्यलहरीग्रन्थप्रकाशनेन भवान् भगवत्पादानां महतीं गुरुभक्तिं [illegible] श्रीचन्द्रमौलीश्वरस्य चानुग्रहपात्रं भवत्वित्याशास्महे।

विजययात्रास्थानम्
श्रीकाकिनाडा [illegible]
दुर्मुखमाघशुद्धैकादशी

नारायणस्मृतिः

ŚRĪ

ŚRĪ CHANDRAMAULĪŚVARA

His Holiness Śrī Chandrasekharendra Sarasvatī, the disciple of His Holiness Śrī Mahādevendra Sarasvatī who has succeeded to the Śrī Kāñci Kāmakoti Pīṭham installed by the Jagadguru Śrī Śaṃkara-bhagavatpāda invokes the grace of Nārāyaṇa on behalf of Śrī Subbayyar of the Ganesh Company, Madras.

Though the attributeless Paramātman assumes many forms for the benefit of the devotees, the worship in the form of Śakti as the Divine Mother conduces to the welfare of the entire world. In accordance with the saying : An unfilial son may perchance be born, but never a mother devoid of maternal love, the Mother alone takes upon herself to forgive our transgressions.

It is keeping this in mind that the Worshipful Bhagavatpāda who is the incarnation of Parameśvara who was intent on rescuing mankind immersed in the ocean of samsāra difficult to cross over and devising means of rescue suited to persons of different qualifications and desiring to sing the praises of the Divine Mother, composed the priceless poem of *Saundaryalaharī* which contains the truths of mantraśāstra and describes Devi's form and nature.

Not merely does *Saundaryalaharī* expound the truth of the Supreme Mother, but the two commentaries on it published for the first time in this book describe the method of worship relative to each particular mantra. The commentaries of *Lakṣmīdhara* and *Aruṇāmodini* describe the evolution of the world by the operation of the power of avidyā and the *Vivartopādanatva* of Brahman in relation to prapañca. Thus they establish that the ultimate import of Śākta philosophy is Advaita. From the point of view of Samayācāra, the worship of the Mother of the Universe which is the essential import of Śākta philosophy has an intimate connection with the Advaita Siddhānta of Bhagavatpāda. Although the commentary of *Lakṣmīdhara* has been previously published, the publication for the first time now of the two other commentaries bringing out the subtle truths of the various mantras is very useful to understand the loftiness of *Saundaryalaharī*. By this publication of the priceless *Saundaryalaharī* with the three commentaries, may you earn the grace of Bhagavatpāda and of the Supreme Tripurasundarī and Śrī Chandramaulīśvara.

NARAYANA SMṚTI

Camp.
Śrī Kāñcī Kṣetra
11th day of Māgha month
in the year Durmukha.

श्रीकामकोटिमठीयश्रीजयेन्द्रसरस्वतीस्वामिपादाः

(श्रीकामकोटिपीठबालगुरवः)

(अभिषेकसंन्यासदीक्षाकालः)

जयसंवत्सरे फाल्गुनमासि नवमी (२२-३-१९५४)

PUBLISHERS' NOTE

The Publishers have great pleasure in bringing out this volume to synchronise with the Golden Jubilee of His Holiness Jagadguru Śrī Śaṃkarācārya Svāmigal Śrī Candraśekharendra Saraswati of Śrī Kāñci-Kāmakotī-Pīṭham. Saundarya Laharī of Śrī-Śaṃkarācārya holds a high place in liturgical literature on account of its poetic, devotional and mystic aspects. There is such a wealth of ideas packed in brief verses that there have been more commentaries on this poem than on any other of like extent in Sanskrit literature as a whole. The work may be epitomised as the Bible of Śrividyā-upāsakas of the Samayā-school, as containing the quintessence of Mantra Śāstra.

Having published the first 41 verses of the poem known as Ānandalaharī, under the title WAVE OF BLISS, edited by Arthur Avalon, it was considered desirable to publish the complete work with the full commentaries of Kaivalyāśrama, Lakṣmīdhara, and Kāmeśvara-Sūrin. Kaivalyāśrama's Saubhāgyavardhanī is based on the MSS. of the late Paṇḍit Śrī Subrahmaṇya Śāstri and Nallur Śrī Kalyāṇasundara Śāstri, and Kāmeśvara-Surin's Aruṇāmodinī on the MSS. in the Oriental Manuscripts Library, Madras, and the Govt. Library, Mysore. As for the English translation, the first part, Ānandalaharī, is that by the late Paṇḍit Anantakṛṣṇa Śāstri and the second, Saundaryalaharī, is by Śrī Karrā Rāmamūrti Gāru. Śrī Rāmasubba Śāstrigal of Kathirāmangalam who was closely acquainted with him for more than sixteen years provided the photograph of Paṇḍit Anantakṛṣṇa Śāstri and facts about his career; he has also

provided the original MSS. of 'Prayogas', with illustrations backed by traditional authority and immemorial usage, for comparison.

The Publishers are indebted to the authorities of the Adyar Library who kindly lent them the copy of Paṇḍit Anantakṛṣṇa Śāstri's Ānandalaharī, published in 1898. Their thanks are also due to those in charge of the Vasanta Press for carrying out the printing with their usual efficiency and despatch in spite of the difficulties caused by using types of several points both in Sanskrit and English.

It is hoped that students of religion and Sanskrit literature will welcome the book and that it will find a place in every library.

March 1957

FOREWORD

THE publication of an Edition de luxe of Saundarya-Laharī utilising several commentaries and with useful notes and a carefully prepared English translation is very timely and it was a happy thought to synchronise this publication with the Golden Jubilee of the present head of the Kāñcī Kāmakoṭī Pīṭham—a great philosopher and devotee. Care has been taken to collate all available manuscripts and to produce a definitive compilation.

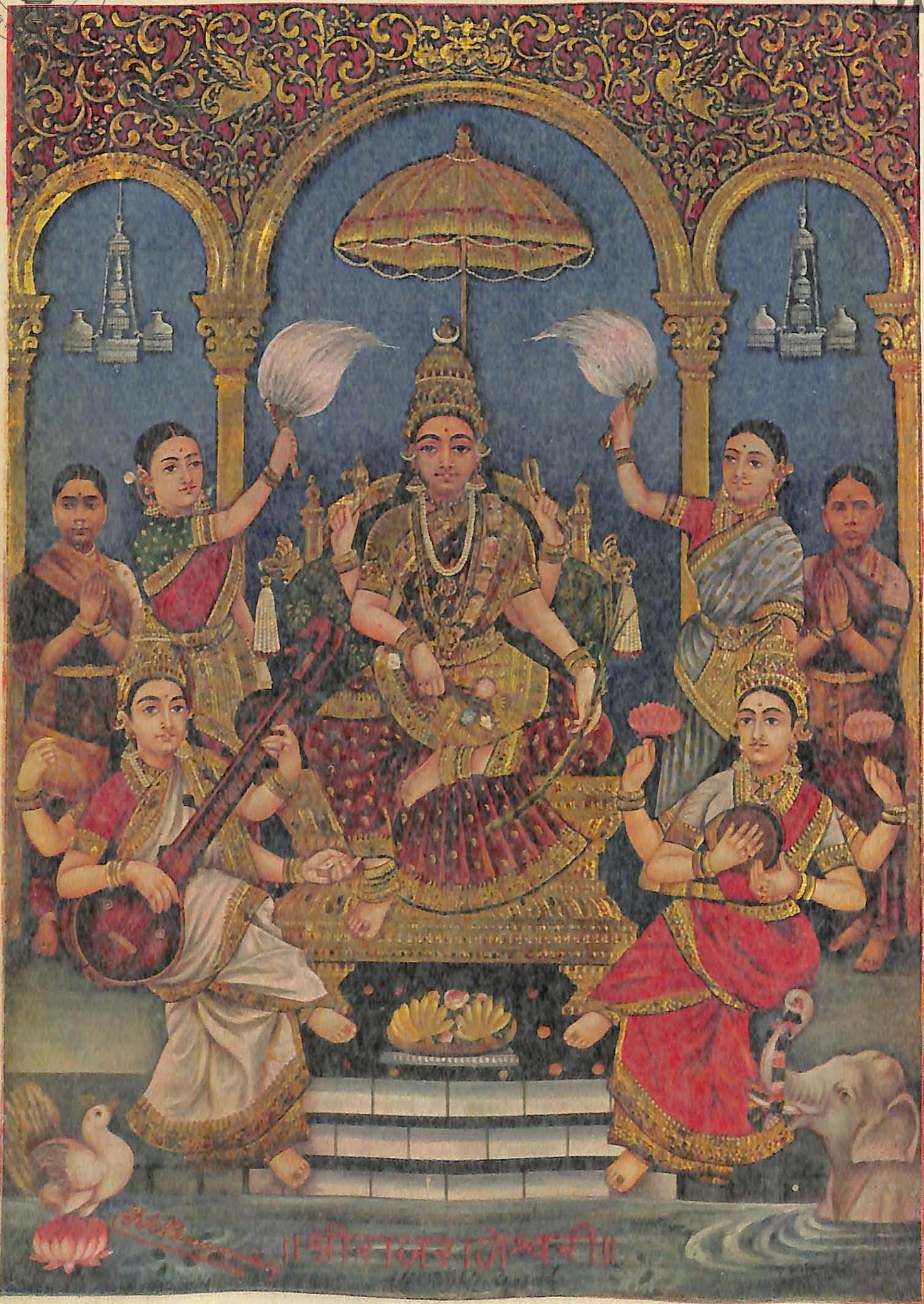
The Saundarya-Laharī occupies a unique place among the works associated with the Tantric system of philosophy and Śakti worship. There has been a great deal of ignorance and mis-conception regarding the objectives and the out-look of the system, but while there is no doubt that some of the observances, and especially the rituals connected with the Vāmācāra, have been intensively criticised, yet the fundamentals of the Tantra Śāstra in their catholicity, their recognition of the place of women in religion and their freedom from al personal, communal or race restrictions, enjoy a special position among the extensively ramified aspects of India's speculation. It was reserved for an Englishman, Arthur Avalon (the pen-name of Justice Sir John Woodroffe), noted for the universality of his culture and his judicial balance, to appraise the Tantras at their true value. In his monumental work, "The Garland of Letters", he has familiarised the Indian public with the meaning and significance of both the esoteric and objective aspects of Tantric thought

and meditation developed through Mantras and Yantras but culminating in an attainment not intrinsically different from the ideals of the Rāja Yoga. It is not easy for a mind attuned to other systems of philosophy, Eastern or Western, to comprehend or adequately to appreciate the value of the Tantric system; but as has been wisely pointed out, that system is one of the most perfect adaptations to all stages of an evolving humanity of graduated rituals and observances ultimately leading to abstract realisation and Ānanda.

It is a real public service that has been performed by Messrs. Ganesh & Co. in issuing a popular edition of the Saundarya-Laharī which occupies in the Tantra system the same position that the Bhagavad Gita occupies in the orthodox system of Indian philosophy.

There is a useful introduction but I must note that it suffers from a kind of patronising attitude which a careful study of Sir John Woodroffe's "Śakti and Śākta" and "Principles of Tantra" will serve to eradicate. In addition to the English translation, Commentary and Prayogas, there is a series of exhaustive Appendices which will be of great help to the serious student and specialist.

C P Ramaswami Aiyar
7.1.57

॥ श्रीराजराजेश्वरी ॥

ADVAITA IN SAUNDARYALAHARĪ

Saundaryalahari is the *Testament of Beauty* bequeathed to mankind by Śri Śaṃkara Bhagavatpāda. It is a hymnal offering at the feet of the Mother of the universe invoked as the Power or Śakti which makes for the wealth and variety of the created manifold. The hymn is divided into two parts, the *Ānandalaharī* or the "Wave of Bliss" which contains 41 verses and the *Saundaryalaharī* proper, the "Wave of Beauty" which consists of 59, 60 or 62 verses according to different recensions. Though, in the north, the two parts are kept and named distinct, in the south, the entire work is called *Saundaryalaharī*. Tradition has it that it was spoken by Śiva himself to Pārvati and it was conveyed to the world by Śri Śaṃkarāçārya who is an avatār of Śiva. It is a work of devotional literature *par excellence* and is held in great veneration by Śrividyā-upāsakās of the Samayā school. It combines in itself the ecstasy of a bhakti stotra and the efficacy of a mantra-śāstra. It portrays a combination of bhakti, yoga and jñāna-mārgas.

Sir John Woodroffe who has done signal service to bring the Tāntric literature within the reach of those who cannot read the original Saṃskṛt includes the *Saundaryalaharī* in the series of that literature. This might possibly lend support to the impression that Śrī Śaṃkara himself was inclined to Śāktaism. It is to be noted that there are three schools among the Śāktas, namely the Kaula, Miśra and Samayācāra. While the first two relate to the acquisition of material power and prosperity, the last, which was prescribed by Śri Śaṃkara points the way to salvation and is adopted as the mokṣa-mārga. In fact, Śākta form of worship included

in the *Ṣaṇmatasthāpana* is the purified and vaidika variety recommended to his followers by Śri Śaṃkara.

Among the more than thirty-six commentaries on the *Saundaryalaharī*, the *Lakṣimīdhara-Vyākhya* and the *Aruṇāmodinī* interpret the work from an advaitic point of view. Even as the first four (Catussūtrī) of the Brahma-sūtrās contain the quintessence of them all, so also the first śloka in *Saundarya-laharī* is an epitome of the entire work. The *Aruṇāmodinī* gives 14 interpretations of this śloka according to different schools of philosophy, but the Śākta interpretation is not among them. The key words in this śloka, *Śivasśakatyā yukto yadi bhavati śaktah prabhavitum*, contain in a nutshell the advaitic view of what is generally known as creation. According to Śāktaism, the cause of the world is *cidacidubhayarūpam*. The entire cosmos is the evolute of Śakti and is eternal and permanent. This is akin to the Brahmapariṇāmavāda of Bhāśkara. But according to Advaita, Brahman is pure cit. It is *kevala cidrūpam*. Śakti or Māyā is an auxiliary aid, a sahakāri which has its being in Brahman and conceals it making for the appearance of the world. It converts, as it were, the pure actionless Brahman into the upādāna-kāraṇa of prapañca. It is Brahman that *appears* as the world. The world is the appearance or vivarta of Brahman. But the variety of the manifold of the world, its prolixity of form and name are due to Prakṛti which functions as the pariṇāmi-kāraṇam. Thus understood, prapañca will not be true and eternal, but it must be considered as *mitthya*, something which *appears*, but *is not*. This sahakāritva of Śakti with pure Brahman converts it, in a manner of speaking, into kāraṇa Brahman which is responsible for the projection, preservation and destrūction of the universe. The fourth stage of consciousness which is the final transcendent stage, is *śāntam*, *śivam*, *advaitam*; in it there is the negation of the universe; it is to be equated with *prapañca upāsamana*. The evolution of the

world which is but an appearance is possible only when the Śakti which makes for this evolution (pariṇāma) functions in association with Brahman.

Vide Lakṣmīdhara-Vyākhyā: *tādṛśah śivah, śaktyā; jagannirmāṇaśaktyā, yuktah; avacchinnah, avidyāvacchinnacaitanyasyaiva brahmaṇah jagannirmāṇé śakṭatvāt, yadi bhavati; bhavati cet, tārhi śaktah samartthah prabhavitum prapañcam nirmātum.*

It is in this aspect of being the pariṇāmi kāraṇa of the world that Śakti becomes the Mother of the universe responsible for its projection, preservation and destruction. So conceived, as His Holiness Śrī Saṃkarācārya so aptly puts it in his Śrīmukha, the 'attributeless Paramātman, though assuming different forms for the benefit of devotees, becomes most fit to be worshipped as the Mother in the form of Śakti and endows the people of the world with all prosperity'. Unlike nirguṇa Brahman, this power of projection lends itself to worship by aspirants to salvation. Thus is effected the transition from the philosophic Advaita of the upaniṣads to the theistic Śākta of the Śamayācāra type and the *tattva śāstra* of the Brahma-Sūtras becomes in the utterance of Śrī Śaṃkara the *mantra śāstra* of *Saundaryalaharī*. Indicating the mokṣa mārga by worship of the Universal Mother, it takes the mumukṣu on to mukti. That the philosophical-theology of Śākta as portrayed in this hymn is not inconsistent with Advaita is borne out by Śrī Śaṃkara's commentary on the Brahma Sūtra II. 1. 30. Explaining the Sūtra: *Sarvopētā ca taddarśanāt*: "And (the highest divinity is) endowed with all (powers) because this is seen (from scripture)", he observes: *ekasyāpi brahmaṇo vicitraśaktiyōgādupapadyate vicitrovikāraprapañca ityuktām. Tatpunah kathamavagamyate vicitraśaktiyuktam parambrahmēti. Taducyate. Sarvopetā ca taddarśanāt. Sarvaśaktiyuktā ca parādevatetyabhyupagantavyam. Kutah. Taddarsanāt.* Thus the *Saundaryalaharī* is only a translation in hymnal form of the essential Advaitic truth of the

vivartopadānatva of Brahman in association with Śakti. Says His Holiness: 'The worship of the Universal Mother from the point of view of Samayā-cāra type of Śākta-darśana is supremely acceptable to the Advaita siddhānta of Śrī Bhagavatpāda'. Śrī Śaṃkara's *Saundaryalaharī* establishes that Śākta of this variety is not in opposition to Advaita.

His Holiness Śrī Saṃkarācārya of Śrī Kāñcī Kāmakoti-Pīṭham who offers daily worship to Śrī Candramaulīśvara and Śrī Tripurasundari may be said to be providing practical affirmation of the opening verse of the *Saundaryalaharī* that Śiva is able to project the world (only) in association with Śakti. The crystal (sphatika) liṅga of Śrī Candramaulīśvara represents Brahman which is nirguṇa and niravayava while the form of Śrī Tripurasundari makes for the saguṇa aspect which 'creates' the world and dowers it with prosperity. Himself a jīvanmukta delighting in the supreme bliss of Brahmānubhava, His Holiness consents to this worship for the salvation of mortals by praying to Śaktiyukta Śiva in the manner sanctioned by Advaita and sanctified by the verses of the *Saundaryalaharī*.

It is extremely appropriate and auspicious that the proprietors of Ganesh and Co., Madras who are earnest devotees of His Holiness should have brought out this edition of this immortal work with the three commentaries, known as *Saubhāgyavardhanī*, *Lakṣmīdharā*, and *Aruṇāmodinī* to synchronise with the celebration of the Golden Jubilee of ascension to the Kāmakoti-Pīṭham by His Holiness Śrī Śāṃkarācārya of Kāñcī. May the personality of His Holiness be vouchsafed to us for ever so long to annex our hearts and wills to his feet in humble supplication and devout prayer. May the Divine Mother extolled in the *Saundarvalaharī* dower us with *abhyudaya* here and *niśreyasa* hereafter.

Vivekānanda College P. Śaṃkaranārāyaṇan
Madras 12-3-1957

ॐ

भूमिका

भगवत्पादानां मन्त्रशास्त्रमधिकृत्य प्रवृत्तं श्रेष्ठं प्रकरणं सौन्दर्यलहरी नाम, यस्य प्रथमस्तरङ्गः कल्लोलो वा, द्वितीयस्तरङ्गः कल्लोलो वेति भागद्वयात्मना डिण्डिमादिव्याख्यासु विभागः, आनन्दलहरी, सौन्दर्यलहरीति तु विभागो बहूनामपरेषां व्याख्यानानां दृष्ट्या। तत्रानन्दलहरीति विभाग एकचत्वारिंशत्तमश्लोकेन समाप्यते, अनन्तरैरूनषष्ट्या श्लोकैस्तु सौन्दर्यलहरीति विभागः। तत्रानन्दलहर्याः समाप्तिः पञ्चत्रिंशच्छ्लोकैरिति केचन। अन्ये तु त्रिंशच्छ्लोकैरिति। सुधाविद्योतिनी द्वादशश्लोकानेवाऽऽनन्दलहरीविषयान् मनुते। ते च—प्रथम-द्वितीयाष्टम-नवम-दशमैकादश-चतुर्दशैकविंश-षड्विंश-सप्तविंशैकत्रिंशैकचत्वारिंशत्तमाः। तत्रैव हि भगवत्या जगदम्बायाः स्तुतिमात्रं प्रतीयते। अन्ये तु श्लोकास्तत्तत्फलविशेषमुद्दिश्य प्रयोगविशेषमात्रं विदधते।

आनन्दलहरी, सौन्दर्यलहरी वा परमात्मानं शक्तिरूपेण, स्त्रीरूपदेवतात्मना वा प्रतिपादयन्ती शाक्तं दर्शनमेव विषयीकरोति, यत्र चिदचिदुभयरूपा परदेवता मुख्यं प्रतिपाद्यमिति केचन, येषां दृष्ट्या शक्तिः सर्वप्रपञ्चपरिणामिकारणमेव, न तु विवर्तोपादानम्, सर्वप्रपञ्चसत्यतावाद एव च शाक्तदर्शनसिद्धान्तः। अयं च भगवत्पादाभिमतस्याद्वैतसिद्धान्तस्य विरुद्धः। अत्र "शिवः शक्त्या युक्तः" इति प्रथमश्लोके शिव-शक्त्योर्भेदप्रतिपादनात्, शाक्तदर्शने च पूर्वोक्ते तदभेदस्वीकारात् प्रथमश्लोकेन न स संगच्छते, इति "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्वेताश्वतरोपनिषदनुसारी मायापरिणामवादसहकृतब्रह्मविवर्तवाद एवात्र प्रतिपिपादयिषितः, इति सौभाग्यवर्धनीव्याख्या, लक्ष्मीधरव्याख्या, अरुणामोदिनीव्याख्या चात्र प्रकाश्यमाना विशदयति, इति सौन्दर्यलहरीसिद्धान्तोऽद्वैतसिद्धान्तश्च न भिन्नः, किंत्वभिन्न इति सांप्रतं प्रकाश्यमानैतद्व्याख्यात्रयोपेतसौन्दर्यलहरीनिबन्धेन सम्यगवगम्यते।

सौन्दर्यलहरीयं संपूर्णा मैसूर्नगरे लक्ष्मीधरव्याख्ययैकया सह पूर्वं प्रकाशमिता; तथा वाणीविलासत्रैमासिकपत्रिकायामानन्दलहर्याः प्रथमभागमात्रं सांप्रतं प्रकाश्यमान-व्याख्यात्रयेण साकं प्रकाशितम्, भागद्वयात्मिका सौन्दर्यलहरी तु व्याख्यात्रयेण साकं सांप्रतमेव संपूर्णा बहिरानीयते ।

तत्र लक्ष्मीधरव्याख्या—

"सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः
प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमहसा ।
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि ॥"

इति प्रथमभागदशमश्लोकव्याख्यानावसरे,

"शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः
स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परा-मार-हरयः ।
अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिता
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम् ॥"

इति प्रथमभागद्वात्रिंशश्लोकव्याख्यानावसरे,

"तटित्त्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया
स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम् ।
तव श्यामं मेघं कमपि मणिपूरैकशरणं
निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम् ॥"

इति प्रथमभागचत्वारिंशत्तमश्लोकव्याख्यानावसरे च अरुणोपनिषदः, काठकश्रुतेश्च जगदम्बा-परत्वं विशदं व्याचष्टे ।

तत्र द्वितीयभागेऽरुणामोदिनीदृष्ट्या षष्टिः श्लोकाः, यत्र "निधे नित्यस्मेरे निरवधिगुणे नीतिनिपुणे" इत्ययं श्लोकोऽधिकः । सौभाग्यवर्धनीदृष्ट्या "समानीतः पद्माम्" "समुद्भूतस्थूलस्तनभरम्" "निधे नित्यस्मेरे" इति श्लोकत्रयमधिकम्, लक्ष्मीधरव्याख्यादृष्ट्या त्वेकोनषष्टिरेव श्लोका द्वितीयभागस्य, या श्लोकत्रयमिदं न

भगवत्पादानामित्यभिप्रैति । अरुणामोदिन्यपि लक्ष्मीधरवद् अरुणोपनिषदो जगदम्बापरत्वं जगदम्बाया अरुणानाम्नाऽनुसंधानेन सूचयति । अत एवारुणोपनिषदिति श्रुतेः, अरुणामोदिनीति व्याख्यायाश्चारुणोपपदत्वम् । तैत्तिरीयश्रुतौ श्रूयमाणाया अरुणोपनिषदः सायणाचार्यैस्तैत्तिरीयारुणमिति समाख्यायते, लक्ष्मीधरस्तु तदेवारुणमरुणोपनिषदिति समाचष्टे ।

सौन्दर्यलहरीयं शिवेन पार्वत्या उपदिष्टा आगमः, भगवत्पादैस्तु तत्प्रतिपाद्यदेवतासाक्षात्कारपूर्वकं केवलं दृष्टा । अत एव तस्या मन्त्रत्वप्रसिद्धिः । मन्त्रान्तराणीव जपपारायणादौ ऋषिच्छन्दोदेवतानुसंधानपूर्वकं पुरश्चरणादौ वैदिकैः, किं बहुना? समयाचारदृष्ट्या शाक्ततन्त्रानुसारिभिरपि सा तत्तत्फलविशेषसिद्ध्यर्थं प्रयुज्यते । को मन्त्रः कस्मै प्रयोजनाय प्रयोक्तव्यः, कश्च तत्तद्यन्त्रविशेषोऽनुसर्तव्य इति तु गुरुमुखादेवावगन्तव्यमिति सर्वेऽपि व्याख्यातारोऽभिप्रयन्तोऽपि शिष्यानुग्रहार्थं तत्तद्यन्त्र-मन्त्रप्रयोगोऽपि केवलं सूच्यत इति तत्र तत्र लक्ष्मीधरादयो विवेचयन्ति । तत्र तत्तद्यन्त्र-मन्त्रविशेषादिज्ञानमेव प्रधानं लक्ष्यमच्युतानन्दव्याख्याया वङ्गदेशे विशेषेण प्रचुरायाः, इति तद्व्याख्यानुसारेण यन्त्रविशेषादिसूचनेन महान्तमुपकारमादधाति R. श्रीमदनन्तकृष्णशास्त्रिकृतम्, कर्रा राममूर्तिकृतं च आङ्गलभाषया विवरणं क्रमेण प्रथमस्य, द्वितीयस्य च भागस्य ।

व्याख्यत्रयोपेतभागद्वयात्मकसौन्दर्यलहर्याः, आङ्गलभाषायां तद्विवरणस्य च संपूर्णस्य प्रकाशनेन S. सुब्बय्यमहोदयः (गणेश्कम्पेनि निर्वाहकः) सर्वेषामास्तिकानाम्, विशिष्य कौलाचारपद्धत्या, मिश्राचारपद्धत्या, समयाचारपद्धत्या च जगदम्बोपासकानां तान्त्रिकाणामुत्तमर्णः । श्रीसुब्बय्यमहोदयः—आर्दर् अवलान् प्रकाशितानां तान्त्रिकग्रन्थानां सर्वेषां बहुतरधनव्ययेन, बहुतरसंस्करणाविष्करणेन च तान्त्रिकग्रन्थप्रकाशनकैङ्कर्यं स्वकुलधनं मन्यते, इति सर्वजगज्जननी भगवत्यरुणादेवी प्रार्थ्यते—परमभागवतोऽयं स्वकैङ्कर्येषु तत्तादृशेष्ववलम्ब्यमानेषु तदभीप्सितप्रदानेनानुगृह्णतामिति ।

श्रीपुरम्
त्यागरायनगर्
१४·३·९७

श्रीमदनन्तकृष्णशास्त्री,
महामहोपाध्याय-शास्त्ररत्नाकर-शतभूषण्यादि-
विरुदाङ्कितः

INTRODUCTION

The one characteristic feature of Hinduism which other religions do not possess, is its peculiar adaptability to the varying needs and capacities of all grades of men and society. The highly cultured metaphysician and philosopher with his refined notions of God, the universe and duty, as well as the uneducated rustic with his grossly ritualistic idolatry, equally find their appropriate places in the vast system called the Hindu Religious system. Under this wonderful system God can either be 'with attributes' or 'without any attributes,' and accordingly these two methods of worship are known respectively as the *Saguṇa* and the *Nirguṇa* forms. In the former, God is referred to as *He* or *She*, and in the latter as *It*. We are here concerned with *Saguṇa* worship as it is the one which is in vogue with the generality of people. Of the several treatises that deal with this aspect of God, the Āgamas or Mantra Śāstras command the most numerous following. These Āgamas are devoted to the worship of God with attributes, and are suited to the capacities of the masses who require a tangible form of worship. There are several Āgamas followed by different sects of people and these are distinguished by the peculiar forms of worship which they enjoin.

The *Vaishṇava Āgama* is suited even to the lowest intellectual capacity. It deals with idolatry, prescribes the rules of temple architecture, advocates plant-worship (*Tulasi* plant—holy basil, for instance), and inculcates the idea that devotees of God (*Bhaktas*) being divine in nature, are worthy of being worshipped. In fact, the follower is to see God in everything.

The spirit of *Bhakti* or devotion is well developed by this system, though in practice much superstition and overwhelming ritualism have crept in. Very little of philosophy is breathed in these Āgamas, and much less of Yoga, the divine science. The idea of realizing the unity of Jīvātma (individual soul) and Paramātma (supreme soul) is hardly recognized in the practices prescribed by this Āgama. In the course of the intellectual evolution of India, there was a time when this form of worship was more or less universally adopted, as is evidenced by the fact that no less than 108 works bearing on this Āgama with a number of Commentaries and Abstracts have been written. It would be a good attempt to translate the most important of these into English, and it must prove a valuable addition to the religious literature of India in English.

The *Śaiva Āgama* is as idolatrous and ritualistic as the former. Rules for building temples, celebrating festivals and several observances are fully described in this Āgama Series. Vaishṇavites worship the Bhaktas (devotees) of God while the Ṣaivites do not go that length; but both agree in the worship of the *Gurus* (religious teachers). Philosophy flashes through the pages of the Śaiva Āgamas here and there. The unity of Jīvātma and Paramātma is recognized, and the way to realize this unity, *viz.*, Yoga, is also discussed. The details of the several processes of Yoga practice are described at length, and as a necessary adjunct of the same the development of the Kuṇḍalinī Śakti is referred to. The teachings of the Upanishads are reflected in these Śaiva Āgamas, and some of them are beautifully versified. These Āgamas are 28 in number, and there are a number of Commentaries bearing on these.

Besides the two sets of Āgamas mentioned above and the forms of worship inculcated therein, there is a third series in the Mantra Śāstras, which treats of *Śakti* (force or energy).

Hence this method is called *Śākta* form of worship. Universal energy, or force in the abstract, personified is *Śakti*. The development of this Śakti in man is the aim of this Śāstra. According as such development is directed towards temporal or spiritual progress, the works on this subject are divided into three groups:

1. The *Kaula* group.—Of the four objects, *viz.*, Dharma, Artha, Kāma and Moksha, towards the attainment of which a man should strive, this series treats of Artha and Kāma, which pertain all in all to the concerns of this world. In it are to be found the several processes of Black Magic practised for the gratification of one's selfish desires and accomplishing selfish purposes. There are 64 treatises in this group, with Commentaries.

2. The *Miśra* group.—This treats of Dharma. Both *Karma* (action) and *Upāsanā* (special worship) are combined in this method, and it is indicated by the name *Miśra*, which means 'Mixed.' For the first time in Āgama literature, the latent Śakti (energy) in man, called the *Kuṇḍalinī* (rounded or spiral), is referred to in these books, and the course of its full development is followed up. These are the practical yoga processes. And yet the necessity for idol-worship is recognised, implying thereby that the follower of this method is but a student in the initial stages of progress. This group consists of eight Āgamas:

1. Chandrakalā, 2. Jyotsnāvatī, 3. Kalānidhi, 4. Kulārṇava, 5. Kuleśvarī, 6 Bhuvaneśvarī, 7. Bārhaspatya, and 8. Daurvāsasa—besides many accessory treatises.

3. The *Samaya* group.—This is the last and the most important of the Śākta Śāstras. It has no less an end than Moksha in view. It teaches the means of liberating the soul from its material limitations. The ultimate object of all Tantras has ever been to elucidate the way to Moksha, to attain which has been the struggle of all great men in all

ages. Karma as a means to salvation is not recognized in this group of the Āgamas, but the only course prescribed is the realization of the unity of Jīva (the individual soul) and Parabrahman. The word *Samaya* (*saha*+*mayā*) means 'He is with me.' In order to help one to realize this unity the worship of Śakti is ordained. *Śakti*, as we have said above, means 'Force' or 'Energy' and represents the universal energy—the energy which has brought the universe into existence, which sustains and underlies the universe.

An enquiry into the origin and growth of the worship of female entities may not be out of place, but it must, on the contrary, be interesting inasmuch as Śakti-worship is the one authenticated and recognized form of worshipping the Supreme Essence or Parabrahman as a female entity. Proceeding in the usual way of oriental research, we first turn to the Rig Veda, the most ancient record available, to see if it sanctions this form of worship. But we return disappointed as the Rig Veda makes no mention of female entities. There are some who interpret the Gāyatrī Mantra to refer to a female entity. But oriental scholars hold that that Mantra which is so well known as the quintessence of all worship and the highest form of prayer, refers to the Sun—the Central Sun of the universe and not the physical sun which we daily see—a male entity. There is nothing in the Rig Veda to show that the worship of female entities was in practice in those ancient days; nor is there anything in the whole of the Rig Veda from which we can infer such a form of worship. Going next to the Upanishads we find enough there to establish the worship of the feminine form. There are some among the 108 Upanishads now known to us, that are entirely devoted to this worship. Perhaps some of these Upanishads are said to be of later origin. Even taking the earlier ten Upanishads alone into consideration, we find the following passage in the "Kenopanishad" (III, 12):

"There in the ether he (Indra) met with a woman highly adorned, with Umā, the daughter of Himavat[1] . . ."

The five *Samaya* Āgamas, of which we shall have occasion to speak at some length further on, interpret all the Vedas from their own point of view. If this interpretation can be relied upon we have to conclude that Śakti worship was recognized even in the Vedic period.

The date of the Āgamas is hard to fix, just as it is the case with almost all our ancient literature. The historical evidence that we can get at is too scanty to warrant our fixing any period to them even approximately. But the Āgamas unmistakably echo the philosophy of the Upanishads. Both the Upanishads and the Āgamas hold that Brahman is eternal, and without attributes, that the bondage of the soul is but temporary, and that the visible world is an illusion. Both of them recognize the existence of the twentyfive Tatvas. Excepting the Vaishṇava Āgamas which seem to eschew philosophy, the above statement of the correspondence between the teachings of the Upanishads and those of the Āgamas holds perfectly good. These considerations therefore lead us to the conclusion that the Upanishads and the Āgamas belonged originally to the same period, or that the latter followed closely after the former.

Now, to return to our subject; the Samaya method of worshipping Śakti, called the Samayāchāra, is dealt with in five treatises whose reputed authors are the great sages Sanaka, Sanantana, Sanatkumāra, Vasishtha, and Śuka. The following is a summary of the teachings contained in these Samaya Āgamas, each of which goes after the name of its author.

[1] The text has the word *Haimavatī*. Srī Śankara gives two interpretations to it: (1) derived from *Hema=gold*, the word means 'decked with gold ornaments;' (2) the daughter of the Himalayas, as traditionally known. Again, oriental scholars interpret *Umā* to mean 'Brahma Vidya' or knowledge, and render *Haimavatī* as 'that Umā or knowledge which was originally got on the top of the Himalayas where lived the sages.

[2] 25 Tatvas = 5 Mahā Bhūtas + 5 Tanmātrās + 5 organs of sense + 5 organs of action + Mind, Māyā, Maheśa, Śuddha Vidyā and Sadāśiva.

The Śakti or energy, the development of which is the subject of these treatises, is called the Kuṇḍalinī. The place where it resides is called the Mūlādhāra (original abode). By a successful development and working of this Śakti, the liberation of the soul is attained. In the ordinary condition Kuṇḍalinī sleeps quietly at the Mūlādhāra. The first purpose of the practitioners is to awaken this sleeping snake, and this is effected in two ways:

(1) *By Tapas.*—Here Tapas refers to the process of Prāṇāyāma, which means the regulation of the breath and holding it for stated periods of time. This is also the course advocated by the Yoga Śāstras.

(2) *By Mantras.*—The pupil is initiated in the chanting of certain Mantras which he has to repeat a fixed number of times at particular hours of the day, all the while having before his mind's eye the figure of the Mūrti or God connoted by the Mantra he chants. The most important of these Mantras is said to be the *Panchadaśī.*

When it is thus roused up, the Kuṇḍalini ascends from (1) Mūlādhāra where it was sleeping, to the next higher centre, called the (2) Svādhishthāna (own place). Thence with great effort this Śakti is carried to the following centres in regular ascending order: (3) Maṇipūra (full of rays); (4) Anāhata (sound, not emanating from the collision of bodies)—the Śakti here is transformed into sound; (5) Viśuddhi (place of purity)—here it becomes a pure Satvic element; and (6) Ājnā (ā-jnā, a little knowledge)—at this stage the practitioner may be said to have so far been successful in securing a command over this Śakti, which now appears to him, though only for a moment, in the form of a sharp flash of lightning.

The passage of the Kuṇḍalinī from the Mūlādhāra through the above centres of energy up to Ājnā constitutes the first part of the ascent. The disciple who takes to this practice

has to undergo a course of Upāsanā (contemplation and worship of the prescribed deity) and Mantra Japa (chanting of incantations) into which he will be initiated by His Guru (teacher and guide). The six centres of energy above enumerated from Mūlādhāra to Ājnā, joined together by imaginary straight lines, form a double-faced triangle—a hexagon, the six-pointed star—which is called the Śrichakra in Sanskrit. The Anāhata centre (the heart) is the critical point in the course of this ascent, and hence much is found written in the Āgamas about this centre.

These centres in the body of man (Pinḍānda) have their correspondences in the cosmic planes, and each of these has its own quality or *Guṇa* and a Presiding Deity. When the disciple ascends centre by centre, he passes through the corresponding Lokas or cosmic planes. The following table gives the correspondences, Guṇa and Presiding Deity:

No.	Psychic Centre in Man's body	Loka or Cosmic plane	Guṇa or quality	Presiding Deity	Remarks
1	Mūlādhāra at the stage when Śakti is roused up	Bhuvarloka	Tamas	Agni	
2	Svādhishthāna	Suvarloka			
3	Maṇipūra	Maharloka	Rajas	Sun	
4	Anāhata	Janoloka			
5	Viśuddha	Tapoloka	Satva	Moon	
6	Ājnā	Satyaloka			

If one should die after attaining any of these stages, he is born again having all the advantages of the stages gained; thus, a man dies after leading the Śakti to the Anāhata; in

his next birth he begins where he last left and leads the Śakti onwards from the Anāhata.

This aspiration to unify one's soul with the Eternal One has been held by some to be an attempt of a Tāmasa origin to rid itself of all Tamas and Rajas in it. Therefore the aspirant in the first and second stages is said to have more Tamas than in the succeeding stages, and to be therefore in the Tāmasic stage, which is presided over by Agni. In the next two stages, he is similarly said to be in the Rājasic stage, presided over by the Sun. In the next two, he is in the Sātvic stage, presided over by the Moon, the deity which is assigned a higher plane than the Sun and Agni. But it is to be noticed that the aspirant does not get a pure Satva until he passes on to the Sahasrāra, and that Tamas, Rajas, and Satva referred to in the above table are but relative and bear no comparison with their common acceptation.

Kuṇḍalinī is the grossest form of the *Chit*, the twenty-fourth Tatva, which lives in the Mūlādhāra ; later on we shall have to speak of it in detail in our treatment of the second part of the aspirant's ascent. This Kuṇḍalinī, as soon as it is awakened, is in the *Kumārī* (girl) stage. On reaching the Anāhata, it attains the *Yoshit* stage (woman-hood). Hence the indication that it is the most difficult and important step in the ascent. The next stage is in the Sahasrāra, of which we shall speak hereafter, and the Śakti in that stage is called a Pativratā (under coverture)—see "Taittariyāranyaka" 1-27-12.

The second part of the ascent of Kuṇḍalinī consists of only one step ; the Śakti should be taken into the Sahasrāra from the Ājnā, where we left her. The Sahasrāra (lit. a thousand-petalled lotus) forms in itself a Śrichakra. The description of this place in Sanskrit is too difficult to be rendered satisfactorily into English. In the Sahasrāra there is a certain place of lustre known as Chandra Loka (a world

of nectar). In this place live in union the Sat (Sadāśiva) and the Chit, the twenty-fifth and the twenty-fourth Tatvas. The Chit, or Śuddha Vidyā, is also called *Śādākhyā*, the 16th Kalā of the moon. These two Tatvas are always in union, and this union itself is taken to be the twenty-sixth Tatva. It is this union of Sat and Chit that is the goal of the aspirant. The Kuṇḍalinī which has been led all the way to the Sahasrāra, should be merged into this union,—this is the end of the aspirant's journey ; he now enjoys beatitude itself (*Paramānanda*).

But this Kuṇḍalinī does not stay in the Sahasrāra for a long time. It always tends to return, and does return to its original position. The process should again and again be repeated by the aspirant several times, until the Śakti makes a permanent stay with her *Pati* (husband), namely, Sadāśiva, or until the union of Sadāśiva and Chit is complete, and becomes a Pativratā, as already mentioned. The aspirant is then a Jīvan-mukta or pure Satva. He is not conscious of this material limitation of the soul. He is all joy and is the Eternal itself.—See verses 9 & 10. So much of Samayāchāra.

Now to the other methods of Śākta worship , the *Kaulas* worship the Kuṇḍalinī without rousing her from her sleep in the Mūlādhāra, which is called Kula; and hence, Kaulas (Sans. *Ku*=earth, *Prīthvi*; so Mūlādhāra). Beyond the Mūlādhāra, they do not rise; they follow the Vāmāchāra or black magic, and gain their temporal object and enjoy: they are not liberated from birth and death: they do not go beyond this earth. Nay more, the Kaulas are now so far degraded that they have left off altogether the worship of the Kuṇḍalinī in the Mūlādhāra, and have betaken themselves to practices most inhuman, which are far from being divine. The *Miśras* are far above the *Kaulas*. They perform all karmas, worship the Devi or Śakti in the elements, such as the sun, air, etc., and do *Upāsanā* with Yantras made of

gold or other metals. They worship the Kuṇḍalinī, awake her and attempt to lead her on. Some of the Miśra worshippers rise even as far as the Anāhata.

We learn from the Commentators that this whole subject of Śakti-worship is treated of in detail in the "Taittarīya Āraṇyaka" (1st chapter). Some of them even quote from that "Āraṇyaka" in support of their explanations. This subject is vast and a very difficult one. It is not possible for one to go into the intricacies of the subject unless one be a great Guru of vast learning and much personal experience; great works have been written on even single points in the ascent of the aspirant up the psychic centres.

Many a great man has successfully worked the Kuṇḍalinī to the Sahasrāra and effected her union with the Sat and Chit. Of these, stands foremost the great and far-famed Śankarāchārya, a humble pupil of one of the students of Gaudapādāchārya, the author of the well-known "Subhagodaya" (52 slokas). Having well acquainted himself with the principles contained in this work, Srī Śankarāchārya received special instructions based upon the personal experience of his Guru. And adding his own personal experience to the above advantages he composed his famous work on the Mantraśāstra, consisting of 100 ṣlokas; the first fortyone of these forming the "Ānanda Laharī"; and the rest forming the "Saundarya Laharī;" the latter apostrophises the Devi as a being who is beauteous from head to foot.

"Ānanda Lahari" may be said to contain the quintessence of the Samayāchāra. The work is all the more valuable because the author teaches it from personal experience. Lengthy commentaries are written on almost every syllable of the text. The value attached to the work may be adequately understood by the following theory. Some hold that Ṣiva is the real author of "Ānanda Lahari," and not Śankarāchārya, who was but a Mantra-drashtā or Rishi, *i.e.*, one who

realised the process and gave it to the world. No less than thirty and six commentaries on this work are now extant. Among them we find one written by our great Appaya Dikshitar. The commentaries are not entirely different, but each has its own peculiar views and theories.

Throughout our Sanskrit literature, a general characteristic is easily noticed : philosophical truths are always found imbedded in the midst of many Karmic stories; this practice is sometimes carried on to such an extreme that only a single tatva (philosophical truth) is to be found in a whole volume of stories. To this general rule, the commentaries of "Ānanda Laharī" are no exception. A great number of stories are introduced in the commentaries; and philosophical truths are here and there found illustrated by the stories which form the greater portion.

As for the text of "Ānanda Lahari," it contains forty and one slokas. According to some commentators, the slokas are 35 in number; some recognize only 30, and according to Sudhāvidyotinī and others, only the following slokas constitute the text of "Ānanda Laharī": 1—2, 8—9, 10—11, 14—21, 26—27, 31—41. In my opinion also the last statement seems to be correct as the other slokas treat only of *prayogās* (applications of Mantras) for worldly purposes. Only a few of these Prayogas are recognised by all the commentators; while the rest are passed over as being entirely Karmic. The introduction of stories has a two-fold advantage—one of illustration, and another of comparison. Stories serve as good illustrations for the abstract philosophical truths which lie side by side with them. They also serve as a well-drawn contrast, to enunciate clearly the superiority of the philosophic over Karmic methods.

As has been remarked already, "Ānanda Laharī" is but an enlargement of the work called Subhagodaya by Gaudapāda who is the Guru of the author's Guru.

That work gives only the main points without any of the characteristic admixture of illustrations, etc., above noticed.

Of all the commentaries on "Ānanda Laharī," Lakshmīdhara's seems to be the most recent; yet in spite of this, it is the most popular, and with reason too. Other commentaries advocate this or that aspect of the various philosophical schools; but Lakshmīdhara collates some of the views of others and records them side by side with his own. His commentary is in this way the most elaborate. He sides no party: his views are broad and liberal. All schools of philosophers, are represented in his commentaries. Lakshmīdhara has also commented on many other works on Mantraṣāstra, and is consequently of much high repute. So his commentaries are as valuable to both "Ānanda Laharī" and "Saundarya Laharī" as Sāyana's are to the Vedas.

Lakshmīdhara seems to have been an inhabitant of Southern India; the observances and customs he describes all point to this conclusion; the illustrations he adduces smell invariably of the South, and even to this day his views are more followed in the South than in the North. He has also written an elaborate commentary on Gaudapāda's Subhagodaya. The references to that in the commentary to this work, and the commentator's apology here and there for repeating what he has written on the former occasion, lead to the inference that the author had for his life-work the commentary on the original book.

Achyutānanda's commentaries are in Bengali characters, and are followed as authority in Bengal even to this day. Various commentaries are in various places, but few have risen to be universally accepted.

There are only three or four works treating of *Prayoga* (application); I have had access to all of them. But here I have followed only one of them as being the most prominent

and important. It comes from an ancient family in Conjeevaram. It contains 100 slokas. The *yantras* (figures) for the Mantras contained in the slokas, the different postures of the worshipper, and similar prescriptions are clearly described in it to the minutest detail.

There seems to be some mystical connection between each sloka and its Bījākshara. But it is not intelligible; nor has any of the Prayoga Kartas explained the same.

The following is a list of commentaries written upon "Ānanda Laharī"; some of them include "Saundarya Laharī" also:

1. "Manoramā," a Commentary.

2. A Commentary by Appaya Dīkshitar, (Tanjore Palace Library).

3. "Vishnupakshī" (Perhaps this may be the same as No. 14, given below).

4. By Kavirājaśarman,—about 3,000 granthas (Deccan College Library).

5. "Manjubhūshanī," by Krishnāchārya, the son of Vallabhāchārya—slokas about 1,700. He says in his introduction that Srī Śankarāchārya praised the *Brahma Śakti* called *Kuṇḍalinī* when he was meditating on the banks of the Ganges. He gives the purport of this work in his first ṣloka: "I praise constantly the Kuṇḍalinī, who creates innumerable worlds continuously, though she is like a film of lotus, and who resides at the root of the tree (Mūlādhāra) to be roused and led (to Sahasrāra)". This is popular in the Bengal Presidency.

6. Another Commentary called "Saubhāgyavardhani" by Kaivalyāśarma. The Adyar Library has a copy of it. This is popular throughout India, so we can get as many MSS. of the same as we require from different places. It contains about 2,000 granthas.

7. By Keśavabhatta.

8. "Tatvadīpikā," by Gangahari, a small commentary based on Tantraśāstra.

9. By Gangādhara.

10. By Gopīramanatarkapravachana,—granthas about 1,400 (seems to be of recent origin).

11. Gaurīkāntasārvabhaumabhattāchārya,—granthas about 1,300 (of recent origin).

12. By Jagadīśa.

13. By Jagannātha Panchānana.

14. By Narasimha,—granthas 1,500. The great peculiarity of this commentary is, that it explains the text in two different ways, each sloka being applicable to Devi and Vishnu at the same time. Though some commentators have given different meanings to some of the verses, yet all of them apply to the different aspects of Devi alone and not to the different Devatās.

15. "Bhāvārthadīpa" by Brahmānanda,—granthas about 1,700.

16. By Mallabhatta.

17. By Mahādevavidyāvāgīśa.

18. By Mādhavavaidya [Deccan College Library].

19. By Rāmachandra [Deccan College Library],—granthas about 3,000.

20. By Ramānandatīrtha.

21. Lakshmīdhara's,—is well-known to the public and needs no comment. This has been brought out excellently in Deva Nāgari type by the Mysore Government lately.

22. By Viśvambhara.

23. By Śrīkanthabhatta.

24. By Rāma Sūri.

25. By Diṇḍima (Adyar Library).

26. By Rāmachandra Miśra (Deccan College Library),—granthas about 1,000.

27. By Achyutānanda (printed in Bengali characters).

28. Sadāśiva (Government Oriental Library, Madras).

29. Another nameless commentary. (Do.)

30. By Śrīrangadāsa.

31. By Govinda Tarkavāgīśa Bhattāchārya,—granthas 600. He seems to give the Yantra also for each verse. Further, he says that god Mahādeva specially incarnated as Śankarāchārya to promulgate the science of Śrīvidyā.

32. Sudhāvidyotini, by the son of Pravarasena. This commentator says that the author of this famous hymn was his father, Pravarasena, prince of the Dramiḍas. He tells us a story in connection with Pravarasena's birth which is very peculiar. As he was born in an inauspicious hour, Dramiḍa, the father of Pravarasena, in consultation with his wise minister by name Śuka, threw him out in the forest, lest he (father) should lose his kingdom. . . . The child praised Devi by this hymn; and pleased with it, the Devi fostered and took care of him in the forest. The story ends by saying that the boy returned to his father's dominion and became king. By his command, his son, the present commentator wrote Sudhāvidyotinī after being fully initiated into this mystic Śāstra, Śrīvidyā. The account, however, appears to be rather fantastic. This MSS. I got from South Malabar with much difficulty. It gives the esoteric meaning of the verses in "Ānanda Laharī," and seems to be a valuable relic of occult literature.

33. The book of Yantras with Prayoga. This is very rare and important.

Besides the above commentaries, we do not know how many more commentaries there are upon this hymn.

For a clear and detailed exposition of the Mantra Śastra, the reader is referred to *Garland of Letters* by Sir John Woodroffe (Arthur Avalon). Kuṇḍalinī Śakti and the Six Chakras in the human body are also similarly described in the same author's masterpiece *Serpent Power*.

WAVE OF BLISS

(ANANDA LAHARI)

VERSE 1

Śiva is able to create only when he is united with Śakti; otherwise, the Deva cannot even move about. Therefore, is it possible for those who have not done good Karma either to worship or praise Thee that art worshipped even by Hari, Hara, Brahmā, and others?

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—The Absolute Brahman of itself cannot do anything. The creative potency is generated by its union with Śakti, which is the first stage in the order of evolution. We cannot speculate upon the Absolute. Even the first point of evolution is too high for mortals to contemplate upon. It is only those that have reached the condition of the higher order of Devas that can aim at it. Good and meritorious actions in this and or previous births give rise to a tendency in man to know and worship this Śakti. The tendency is not easily acquired.

The union of Śiva and Śakti is represented by a figure of nine angles—four for Śiva and five for Śakti. This figure signifies the origin of the universe.[1]

According to Achyutānanda, Śakti signifies the three aspects of Force, *viz. Ichchā* (desire), *Jnāna* (consciousness) and

[1] *Vide* Frontispiece.

Kriya (activity); Hari, Hara, and Brahmā stand respectively for अ (*a*), उ (*u*) and म् (*m*), the three letters constituting the *Pranava*; and the other Devatās referred to in the verse by the word "other," mean the other forms of sound, or Mantras. In other words, Śakti should be worshipped with (through) the Pranava, or with other Mantras.

Prayoga[1] (practical application).—क्लीं (*Klīm*) is the *Bījākshara* (key-note) of this verse. Inscribe the following *yantra* (figure) with the mystic syllable क्लीं on a gold plate; worship it in the prescribed form with the flowers and offerings, whose colors and other descriptions are particularized in the book on Prayoga; follow strictly the detailed instructions given therein regarding posture, direction of the face, incantation, etc.; continue this worship for twelve consecutive days, each day repeating this verse a thousand times; on performing the prescribed sacrificial ceremony (pouring ghee on fire) and feeding the fixed number of people on the twelfth day, at the close of the Japa, you complete this particular course. You have thus assimilated (I don't wish to say 'mastered') this Mantra (each verse stands in the place of a Mantra), by chanting which you will be blessed with all prosperity.

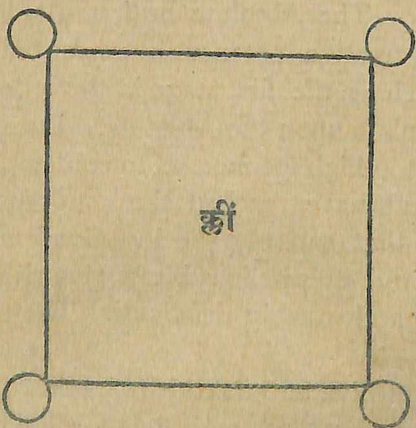

FIG. 1

[1] The Prayoga is given to show the nature and contents of the literature that exists but should be practised only after initiation and instruction through gurus.

VERSE 2

With an infinitesimally small atom of the dust from Thy lotus feet, Brahmā has created this (vast) universe, which with great effort and in multifarious ways Vishnu sustains; while Siva bedaubs himself with it (dust) as holy ashes.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—The whole manifested creation is but a transformation of the dust of Śakti's feet. There are countless universes. Śakti is the fundamental cause of all this manifestation. Though Brahmā, Vishnu and Śiva are said to respectively create, preserve and destroy the universes, yet the functioning energy in these three acts of creation, preservation and destruction, is derived from Her (Śakti). Brahmā creates the fourteen worlds in order.

Kaivalyānanda explains it thus: The Deity which is spoken of as Para Brahman elsewhere, is here called Śakti. This verse describes the manifested stage when the Deity performs three different functions with the three *Guṇas*, Satva, Rajas and Tamas.

Prayoga.—ह्रीं (*Hrīm*) is the Bījākshara (lit. Root-letter) of this verse. Repeating the verse 1,000 times daily for 55 days, with the Yantra on gold plate, gives victory over matter.

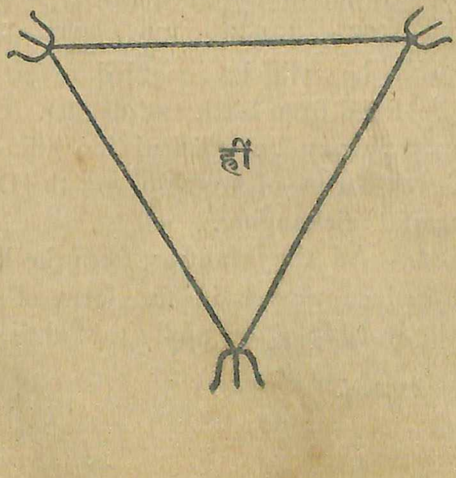

FIG. 2

Siddhi of this Mantra gains for the practitioner the power of controlling all (Prakriti—*viz.*, the three Guṇas). The worldly-minded apply this for their own selfish ends of exercising authority over others, wishing to lord over them. Thus every Mantra is capable of being utilized either in the right way (as White Magic) or in the wrong selfish way (as Black Magic).

[Every Mantra (Verse) has a Bījākshara, a Yantra (angular figure), a course of worship of the Yantra and Japa of the Mantra, as described in the notes under verse 1. We shall therefore briefly state, under each of the following verses, the Bijākshara, the number of days the course lasts and the benefits to be derived by the practice, and also give the Yantra and leave the rest for the reader to understand].

Verse 3

To the ignorant, this dust (of Thy feet) is the city of the rising sun (to dispel) the darkness of their mind; to the knowing, it is the Chaitanya (spirit) flower overflowing with honey; to the needy, it is the Chintāmaṇi (the gem that yields all that is desired); and to those that are drowned in the ocean of births it is the tusk of varāha.[1]

Commentary

Lakshmīdhara.—The worship of Śakti dispels the ignorance of the devotee. If he understands the true nature of the Deity, it affords him infinite Bliss. All his desires will be fulfilled, and he will be enabled to cross the ocean of Samsāra (be freed from birth and death). Thus although different devotees may be satisfied in different ways by adopting different forms of worship, yet the Deity is all the same, ever one and unchanging.

Achyutānanda.—All the Mantras, from the Praṇava down to the commonplace prayer in the form of a Sloka, are dedicated to the worship of, or, apply to, Śakti.

[1] An incarnation of Vishṇu.

Kaivalyānanda.—The four aspects of Śakti herein described are indicative of the four important ways of worship, and signify the four Vedas (Upanishads included).

Prayoga.—The Bījākshara of this verse is श्रीं (*Śrim.*) The Yantra on gold plate must be worshipped for 54 days, and the Verse repeated two thousand times a day. The devotee will be blessed with *Vidyā,* knowledge (contained in the Vedas).

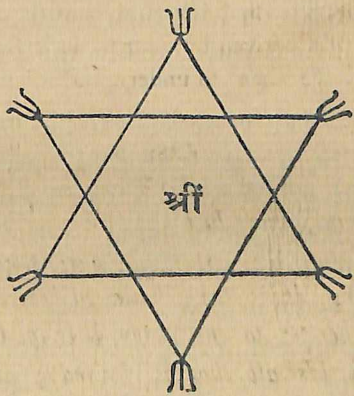

FIG. 3

VERSE 4

While with their hands the hosts of Devas protect their devotees from fear and grant their desires, Thou, who hast proclaimed freedom from fear and fulfilment of desires, dost not do so. For, O protector of universes, Thou canst do the same nay, more, with thy feet alone.

COMMENTARY

[To show the right palm to the supplicant in a patronizing fashion indicates that the prayer of the entreater is heard and he is granted *Abhaya* (no fear); *i.e.*, henceforth he need not fear, or, be anxious about his grievances which the Lord, or, Deity, as the case may be, undertakes to redress.

Hence the images of Gods in Hindu temples are seen with the right palm opened out to face the approaching devotee, while the left palm points to the feet (of the image). This indicates that he who seeks refuge in the Deity will be protected. This verse states that while thus the Deities use their hands for protecting devotees, Goddess Śakti protects her devotees with her legs. The leg implies menial service. That which the Gods do with their hands, Śakti can do with her legs, which brings out forcibly the great superiority of Śakti].

Achyutānanda.—This verse refers to the *Bālā* Mantra, which is considered to be a very powerful one. The word *Bālā* means 'an infant girl.' Śakti is worshipped as such. Any man and every man cannot hope to be initiated into this Mantra. He will not be entrusted with it unless he is known to be a good and virtuous man.

Dinḍima, a commentator, states that some Devas are only capable of taking their devotees to the Svargic plane (Devachan), while some others can grant only Moksha—

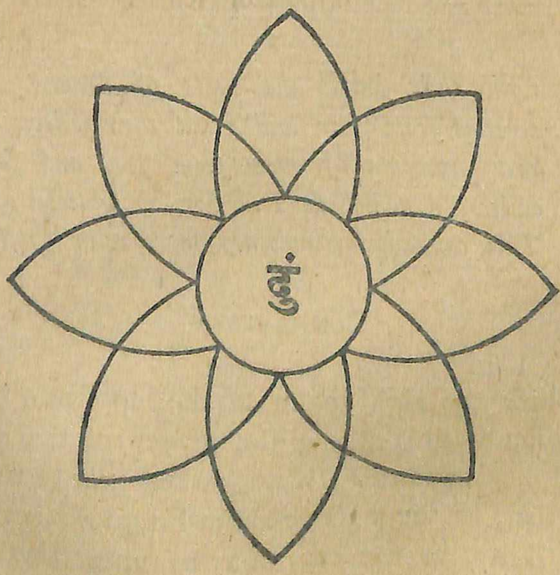

Fig. 4

some can grant material prosperity, and others only spiritual advancement. But Śakti is capable of granting both—enjoyment in this world as well as Moksha.

Prayoga.—The worship of the Yantra drawn on a gold plate should be continued for 36 days and this Verse repeated three thousand times a day. All diseases will be cured, and immunity from the misery of sickness secured.

Verse 5

By worshipping Thee, the comforter of devotees, Hari was enabled to assume the form of a female and infuse germs of love even into the mind of Śiva, the conqueror of passions. It is by worshipping Thee that Manmatha (the god of love), with his subtle body visible only to Rati (his wife), is enabled to excite passions even in the minds of great sages.

Commentary

Lakshmīdhara.—This verse gives examples of some of the wonderful and otherwise impossible feats accomplished by the

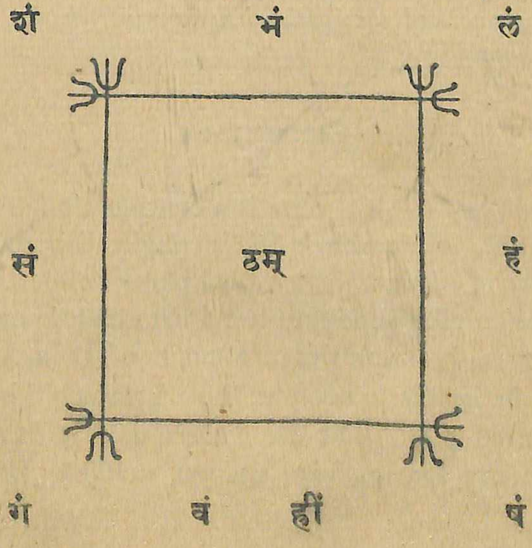

Fig. 5

blessings of Śakti. Hari and Manmatha are mentioned as the Rishis (seers or discoverers) of certain Mantras occurring in the Rig Veda and Taittarīyāraṇyaka, respectively. The Purāṇas say that Vishṇu assumed the form of Mohinī (the female bewitcher)—Mohinī Avatāra—to draw away the attention of the Daityas from the nectar obtained by churning the milky ocean. Some commentators give different Mantras.

Prayoga.—The Bījākshara of this verse is ठम् (*Tham*). The Yantra should be engraved on a copper-plate, and worshipped for eight days. This verse should be chanted 2,000 times every day during the pūjā.

By wearing this plate with the Yantra engraved, on the head, one can prepossess all in one's favour and smite them with love for oneself.

Verse 6

Blessed by the favour of a generous side-glance from Thine eyes, O daughter of the Himālayas, the bodiless God of love with a bow of flowers, black beetles for the bow-string, the five flowers for arrows, Spring (time) for his mate and the South-wind for a war-chariot, conquers all the world.

Commentary

Lakshmīdhara.—This verse is a continuation of the second part of No. 5. Manmatha's *Sthūla* (physical) body was burnt down by Śiva. Hence he is called here 'bodiless.' Though he has no tangible body to stand firm and though his war-implements and accessories are none of them strong and sharp, still he is able to conquer the whole world because you have favoured him. The five flowers used by Manmatha as arrows are the lotus, aśoka, mango, mallikā (Jasmine) and red lotus.

Prayoga.—This verse should be chanted 500 times a day for 21 days consecutively, during which time the Yantra engraved on a gold plate should be worshipped in the manner prescribed. By wearing this plate in the hand, procreative power will be generated in the wearer.

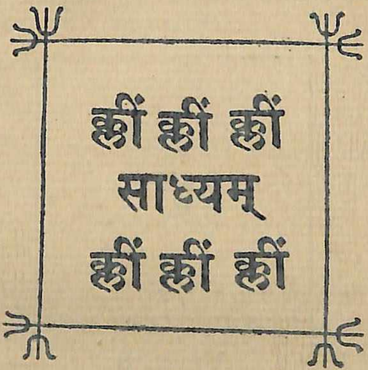

Fig. 6

Verse 7

May that figure of Thine be ever before my mind—that figure with the beaded waist-band of gold, with breasts like the skull of a young elephant, with a thin waist, with a face beautiful as the autumnal Full Moon and with the bow, arrows, noose and goad in the four hands—that figure which is an object of wonder even to Śiva.

Commentary

Lakshmīdhara.—The figure referred to in this verse is the Mūrti (form of the Deity) of Śakti, which the followers of the Samaya school use in worshipping Devī. This figure is seated in the Maṇipūra Chakra (*vide* Introduction, *supra*), where it is worshipped. This is the eternal aspect of Śakti, and her manifestation in this form is considered far superior to all others.

Diṇḍima.—This is the special form adopted by Śiva in worshipping Śakti. For an explanation of the symbolical

significance of the weapons mentioned here, see commentary on "Lalitā-Sahasranāma" (Names 8 to 11).

Prayoga.—By chanting this verse 1,000 times a day for 12 days and worshipping the Yantra drawn on a gold plate, one is protected from enemies.

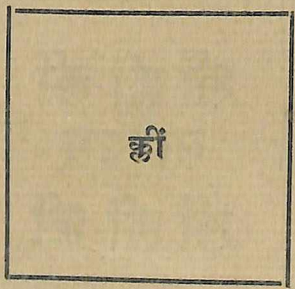

FIG. 7

VERSE 8

Fortunate are they, the few that worship Thee as a Being who by nature is Chit (Consciousness) and Ānanda (Bliss), seated on the cushion of Paramaśiva which is spread on the cot of Śiva in the house made of Chintāmaṇi, situated in the garden of Nīpa trees on the island of gems, surrounded by Kalpaka trees in the ocean of nectar.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—This is the form of the figure of Śakti as contemplated in the Hridaya (heart) in which Nīpa and Kalpaka trees, etc., have their assigned places.

[The Heart centre is called the Anāhata Chakra. It is midway between the three lower and the three higher psychic centres in man, and hence a critical point in the ascent of the disciple on the path of spiritual glory. The commentaries give very elaborate descriptions of this centre].

Achyutānanda.—The five parts of the Praṇava, *viz.*, अ (*a*), उ (*u*), म् (*m*), *Nada* (sound) and *Bindu* (⊙) are represented and described in this verse.

Kaivalyānanda.—It is the form of Sthūla contemplation of Śakti in the heart.

Dinḍima.—The Śrīchakra is here referred to. The Chakra or figure contains forty-four angles. In worshipping this Yantra, 64 offerings are to be made.

Prayoga.—This verse is to be chanted for twelve days at 1,000 times per diem with the Yantra drawn on red sandal paste. The practitioner will be freed from the bonds of Samsāra (birth and death).

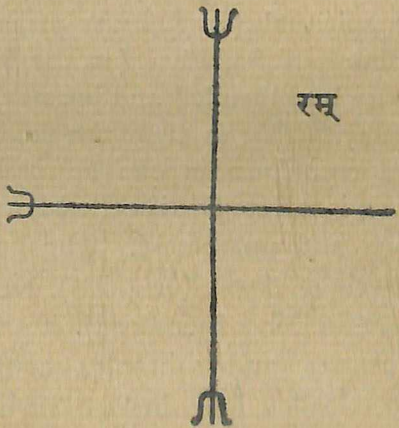

FIG. 8

VERSE 9

Having passed through all the Tatva centres, namely, the Bhūtatva in the Mūlādhāra, the Āpatatva in the Maṇipūra, Tejotatva in the Svādhishthāna, the Vāyutatva in the Anāhata, the Ākāśatatva, in the Viśuddhi, and the Mind tatva in the middle of the eye-brows, Thou art playing now with Thy lord in a secluded place in the Sahasrāra.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—The word *Tatva* means 'principle' or 'essence.' The Tatva centres referred to are the six Chakras

or psychic centres in the body of man, which are here mentioned in the following order:—(1) Mūlādhāra, (2) Maṇipūra, (3) Svādhishthāna, (4) Anāhata, (5) Viśuddhi and (6) Ājnā. These centres represent the cosmic elements of Earth, Water, Fire, Air, Ether, and the Mind respectively. The Mind Tatva includes the five organs of sense and the five of action.

This verse refers to the point where the Kuṇḍalinī, having broken through the six psychic (or Sūkshma) centres has reached the spiritual (or *Kāraṇa*) plane. The relation between Kuṇḍalinī and Sadāśiva (or the Supreme Essence) just before they are interblended and become one is described as a beautiful play. This is then the highest point up to which individual consciousness can be retained. When the union of the two is effected, it is called Parabrahman where there is only one and no second. The body of Kuṇḍalinī force consists of eight *Angas* (or parts), *viz.*, the six psychic centres, Śakti, and Sadāśiva (her Lord).

[The six centres and sahasrāra constitute the seven planes of existence, called *Lokas* in Sanskrit literature. These are, of course, not physical planes and should not be confounded as layers placed one above the other. The subject of a right understanding of these planes forms a special study, but we shall here content ourselves with the statement that these planes are so graduated as to lead to the highest spiritual plane step by step. The highest or Sahasrāra typifies the spiritual plane and is the permanent abode, or, we shall say, the goal to which we have to lead the Kuṇḍalinī—the place where we should centre all our energies. The first six centres are only temporary stages where the Kuṇḍalinī rests for a time to make itself the master, rather, mistress of the situation, *i.e.*, the corresponding plane. These lower stages being more or less psychical are very enticing and try to allure the aspirant to stay away permanently in their respective spheres to enjoy

the transient but most attractive, luxurious happiness afforded by them. They deter the aspirant from continuing his journey on the Path. If he yields to these temptations and forgets the nature of his original goal in the illusory pleasures of the psychic world, his attempt for the timé being becomes vain, and it may take a long, long time for him to recover himself from the illusion and proceed on his journey. We can meet with several persons every day elbowing us in the streets or bazaars who in all sincerity attempted to reach the highest plane of bliss, but fell victims on the way to the illusions of the psychic world and stopped at one or the other of the six Chakras. They are of varying degrees of attainment and are seen to possess some power which is not found even in the best intellectual of the ordinary run of mankind. That this school of practical psychology was working very well in India at one time is evident from these living instances (not to speak of the numberless treatises on the subject) of men roaming about in all parts of the country].

Dinḍima.—The worship enjoined in this verse is called *Antaryāga* (inner worship). This is called the esoteric or secret form of worship as contrasted with the exoteric or physical (outside) worship of images and symbols.

Kaivalyānanda.—Passing through all the Tatva centres: by passing through each centre or Chakra, the practitioner gains control over the Tatva or element denoted by that centre. For instance, he that has crossed the Mūlādhāra Chakra has control over the element Earth. Henceforth Earth or gross physical matter offers no impediment to him and it yields to his will.

Prayoga.—The Yantra given below should be engraved on a gold plate, and besmeared with civet. It should be worshipped for 45 days, each day repeating this verse a thousand times. The practitioner gains mastery over all the five Elements.

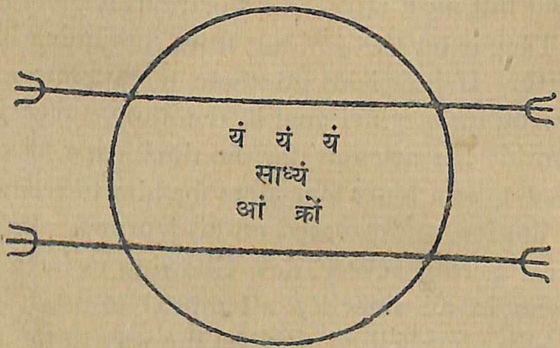

FIG. 9

VERSE 10

Bedewing the whole of my body with the nectar flowing in continual drops from thy feet (in Sahasrāra) and returning to thy own place through Chandra Nadi, now again dost thou sleep in the hole of Kulakuṇḍa, forming thy body like that of a coiled serpent.

COMMENTARY

[The 'Chandra Nādi' referred to is Idā. 'Kulakuṇda' is the root of the Sushumnā Nādi. Some commentators place the Kulakuṇda at the Mūlādhāra and some others at the Svādhishthāna Chakra. The name of the second Chakra, *i.e.*, 'Svādhishthāna' means 'own abode' of the Kuṇdalinī, or the place where the Śakti resides under ordinary circumstances. But so long as the text refers to the sleeping posture of the Śakti, we have to make out that Kulakuṇda is at Mūlādhāra where we found the Śaktī sleeping originally and from which place we roused and led her up through the other centres. Why should we theorize upon this question? Let us leave it to the devout practitioner who can identify the exact position].

Lakshmīdhara.—In one line this verse runs over the return journey of the Kuṇḍalinī from Sahasrāra, which is otherwise called the upper Śrīchakra—the remaining six centres forming

the lower Śrīchakra or hexagon. The commentators have a good deal to say on this verse, and some of them quote the "Taittarīyāraṇyaka" to support their profuse notes. The Kuṇḍalinī does not stay long in Sahasrāra, the duration depending on the strength of the devotee's practice. He must make every effort to stay it there as long as possible.

Achyutānanda.—The Kuṇḍalinī Śakti manifests itself in four different colors—*Śukla* (white), *Rakta* (red), *Miṣra* (mixed) and *Nirvarna* (colorless), corresponding to the Guṇas—*Satva*, *Rājas* and *Tamas*, and *Nirguṇa* (colorless or devoid of Guṇa). Sound is heard, or rather, vibration is felt at the heart (Anāhatachakra); the color seen here concomitant with sound is 'mixed.' In the Ājnāchakra are displayed the 'red' and 'white' lights (colors). The light seen at the Sahasrāra is colorless.

Dinḍima.—The practice of Yoga commences with the attempt at awakening the sleeping Kuṇḍalinī at Mūlādhāra. Union of this Śakti with Sadāśiva at Sahasrāra implies success in Yoga, and that is the way to Mukti (or liberation).

Prayoga.—The following Yantra drawn on a gold plate should be worshipped for six days and this verse recited 1,000 times every day. The gold plate should be suspended with a red silk cord. Purification of the body and good formation thereof to suit higher developments, will result.

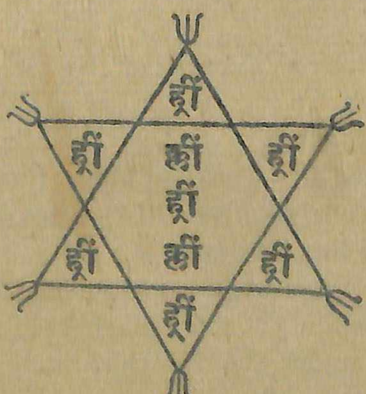

FIG. 10

VERSE 11

Thy abode of nine angles—four of Śiva and five of Śakti —together with eight petals, sixteen leaves, three roundings and three walls, enlarges itself into one of forty-four angles!

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—These nine angles by their action and interaction form the immediate cause for the manifestation of the universe. The formation of the Śrīchakra is here described. In "Kāmika," a Mantra Śāstra, the human body is taken to be the Śrīchakra, and correspondences given as below:

MICROCOSM

Five Śakti Angles.		*Four Śiva Angles.*	
1. *Tvak* . . .	Skin.	6. *Majjā* . .	Marrow.
2. *Asrik* . . .	Blood.	7. *Ṣukla* . .	Semen.
3. *Māmsa* . .	Flesh.	8. *Prāṇa* . .	Vital energy.
4. *Mēdhas* . .	Lymph.	9. *Jīva* . . .	Soul.
5. *Asthi* . . .	Bone.		

MACROCOSM

Śakti's Angles.	*Śivā's Angles.*
1. Five Bhūtas, five Tanmātrās, five jnānendriyas, five karmendriyas, and five Prāṇas.	Māya, Śuddhavidya, Maheśvara and Sadāśiva.

In giving these correspondences some mention 51 Tatvas, some others 94, while yet some others hold the other Tatvas are all included under the 25 which they calculate. The commentaries contain instructions as to how to engrave the

Śrichakra, and quote vedic authority to support their statements. There are three ways of designing Śrīchakra—Meru, Kailāsa and Bhū. Each of these designs varies from the other in the arrangement of the houses of deities and has a distinct form of worship. The identification with the sixteen nityā deities forms Meru; with eight Mātrikā deities, Kailāsa, and with eight Vaśini deities, Bhū. "Taittariyāraṇyaka" states that the Rishis named 'Priśnis' were worshipping the Śrichakra and they attained success in the Yogic practice of leading the Kuṇḍalinī to Sahasrāra. As to the number of angles in a full-blown Śrīchakra, there is some difference of opinion. Some say that it must have 44, and others 43 angles.

Achyutānanda, Dinḍima and Kaivalyānanda.—The worship indicated by this verse is *Bahiryāga* (outer worship). "Devi-upanishad" supports this verse. These commentators recognise only 43 Koṇas (angles).

Prayoga.—(*Śrīm*) श्रीं is the Bījākshara of the verse. The Yantra is to be drawn on a gold plate and worshipped for 81 days, repeating this verse 1000 times a day. By an application of this Siddhi, even barren women will bear issues.

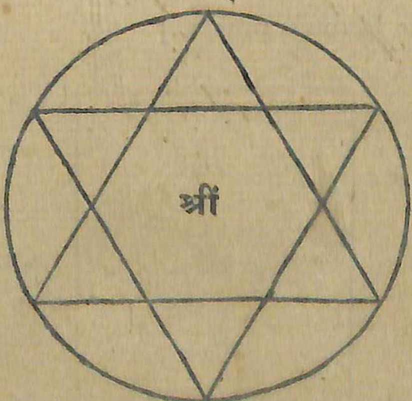

FIG. 11

VERSE 12

Even Brahmā and the best of poets, O Daughter of the Himālaya, have been with all their efforts unable to find a match for Thy beauty. Charmed by the splendour of Thy beauty, the Deva women are anxious to gain Sāyujya with Śiva. Indeed it is difficult to be attained even by Tapas (and similar methods).

COMMENTARY

[In the eleventh verse the Śrīchakra was described. Now the Presiding Deity of Śrīchakra is referred to. That is the Deity to whom this Ānanda Lahari is addressed—the Omnipotent Principle which is the first cause—which is reached only by uniting Śakti with Sadāśiva in the Sahasrāra. The merger of the two is called the Sāyujya state. The Deva women, anxious to get at the transcendental beauty of the Presiding Deity, try to gain the preliminary and essential stage of merging themselves into Sadāśiva in the Sahasrāra. This union cannot be effected by Tapas or similar means; the only way is to lead the Kuṇḍalinī step by step to Sahasrāra by the Mantric process.]

FIG. 12

Prayoga.—(*Saum*) is the Bījākshara. The Yantra drawn on water should be worshipped for 45 days repeating this verse 1,000 times daily. During the worship the devotee must have a vessel full of water before him, the contents of which he has to drink off at the close of the Pūjā. The devotee will be blessed with electric eloquence and become a good poet.

Verse 13[1]

If but a glance from Thine eye falls on a blind old man incapable (through his years) of love, then hundreds of youthful women with loosened hair will follow him, their upper cloths slipping from their breasts rounded like jars and their girdles and lower cloth falling from about them.

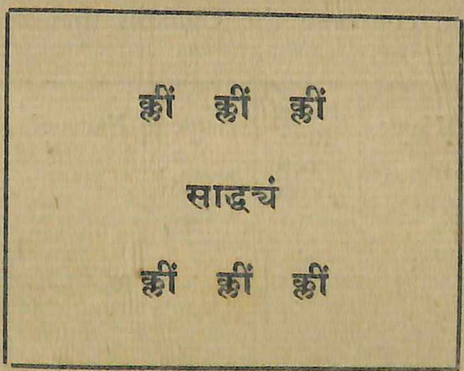

Fig. 13

Prayoga.—The Yantra is to be engraved on lead or gold plate and the verse recited 1,000 times a day for 6 days to attain the power to fascinate women.

[1] Verse 13 treats of *Mādana prayoga* (application to the attainment of the third Purushārtha or aim of life, *viz.*, Kāma—satisfaction of desires and passions). Most of the commentators have left it untouched.

Verse 14

Thy lotus feet are far above the fifty-six rays of the Bhūtatva, the fifty-two of the Āp-tatva, the sixty-two of the Agni-tatva, the fifty-four of the Vāyu-tatva, the seventy-two of the Ākāśa-tatva, and the sixty-four of the Mano-tatva in the middle of the eye-brow.

Commentary

Lakshmīdhara.—The position of the Deity in the Sahasrāra is here described. She is above all the Tatvas. Every one of the six centres represents a Tatva. Every Tatva has a definite number of rays. The six centres or Chakras are divided into three groups. Each of these groups has a knot or apex where converge the Chakras that constitute that

No.	Name of Chakra	Name of Tatva	No. of Rays of Tatva	Name of group	Name of converging point	Remarks
1	Mūlādhāra	Bhū	56	Agni-khaṇḍa	Rudra-grandhi	In Sahasrāra the rays are numberless, eternal and unlimited by space. There is another Chandra here whose rays are countless and ever shining.
2	Svādhishthāna	Agni	62			
3	Manipūra	Āp	52	Sūrya	Vishnu-grandhi	
4	Anāhata	Vāyu	54			
5	Viśuddhi	Ākāśa	72	Chandra	Brahma-grandhi	
6	Ājñā	Manas	64			
			360			

group. The names of the groups are derived from those of the Presiding Deities. The table on p. 36 clearly puts the above.

Lakshmīdhara quotes the Taittarīyāraṇyaka in support of his commentary, from which we have taken the notes above given. The extracts which he makes from "Bhairava Yāmala" are very valuable. In discoursing about Chandra, Śiva addresses (verses 1 to 17, *Chandrajnāna vidyā prakaraṇa*) Pārvatī, his consort, thus:

"Welcome, O beauty of the three worlds, welcome is thy question. This knowledge (contents of the present discourse) is the secret of secrets, and I have not imparted it to any one till now. (But I shall now tell thee the grand secret. Listen thou with attention):

Śrīchakra (in the Sahasrāra) is the form of Parāśakti. In the middle of this Chakra is a place called Baindava, where She, who is above all Tatvas, rests united with Her lord Sadāśiva. Oh Supreme one! the whole cosmos is a Śrīchakra formed of the twenty-five Tatvas—5 elements+5 Tanmātrās+10 Indriyas+Mind, Māyā, Śuddhavidyā, Maheśa and Sadāśiva. Just as it is in Sahasrāra, so cosmically also, Baindava is above all Tatvas. Devī the cause of the creation, protection and destruction of the universe, rests there always united with Sadāśiva who as well is above all Tatvas and ever-shining. Uncountable are the rays that issue forth from Her body; O good one, they emanate in thousands, lacs, nay crores. But for this light there will be no light at all in the universe . . . 360 of these rays illumine the world in the form of Fire, Sun and Moon. These 360 rays are made up as follows.—Agni (Fire) 118, Sun 106, Moon 136.[1] O Śankarī! These three luminaries enlighten the macrocosm as well as the microcosm, and give rise to the calculation of time—the Sun for the day, the Moon for the night, Agni (Fire) occupying a mean position between the two.

[1] In Yoga and Mantra Śastras, the Moon is assigned a higher position than the Sun.

Hence they constitute (or, are called) Kāla (time), and the 360 days (rays) make a year. The Veda says: 'The year itself is a form of the Lord. The lord of time, the maker of the world first created Marīchi (rays) etc., the Munis, the protectors of the world. Everything has come to exist by the command of Parameśvarī."

Dinḍima takes a quite different view of this verse. He interprets it as meaning that having already described the Antaryāga (inner worship) the author recommends here the worship of the Āvaraṇa Devatās, *i.e.*, Deities residing in each of the Chakras or centres, without propitiating whom it is impossible for the practitioner to lead the Kuṇḍalinī through these Chakras. He enumerates all the 360 deities and describes the mode of worshipping each of them.

[There are other commentators who understand the 360 rays esoterically, and connect the same with the 360 days of the year and also with human body. Every commentator quotes the Taittarīyāraṇyaka, 1st chapter, to support his views. Thus it seems that Taittarīyāraṇyaka contains much esoteric matter for the mystic to digest. The first Chapter of the Āraṇyaka referred to is chanted in worshipping the Sun. It is called Āruṇam because it treats of Aruṇā (red-colored Devī)].

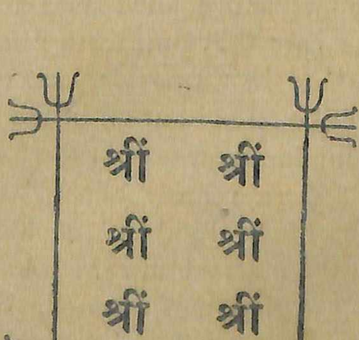

FIG. 14

Prayoga.—This verse has श्रीं (*Śrīm*) for its Bījākshara. It is inserted in six places in the Yantra which must be drawn on a gold plate. The worship continues for 45 days, and this verse is repeated 1,000 times every day. This is a safeguard against famines, plagues and pestilences.

Verse 15

O Thou that art pure as the autumnal moon, adorned with the crescent on the head, blessing with (one of) thy hands, protecting (thy devotees with the second) from fear, (holding) a crystal vessel (in the third) and a book (in the fourth)! If Thou art worshipped but once, ah! how does it place the worshipper in the presence of the great (souls) with words sweet as honey, milk or grapes!

Commentary

This and the two succeeding verses are for the *Sārasvata prayoga*, a worship which enables one to become a great poet and attain all knowledge.

Achyutānanda.—The worship of Ichchā Śakti is advocated in this verse.

Prayoga.—(*Sam*) सं is the Bījākshara. The Yantra is drawn on a gold plate and worshipped for 45 days, reciting this verse 1,000 times a day to obtain the gift of poetic imagination and knowledge.

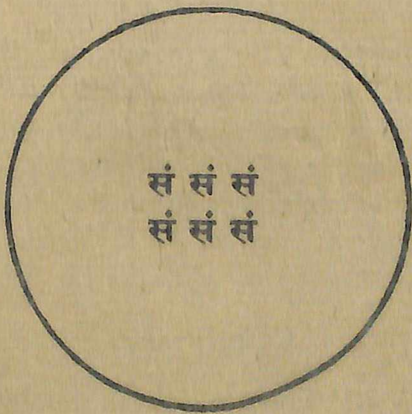

Fig. 15

Verse 16

Thou that shines like the sheen of the morning sun in the lotus-like minds of poets; Thou that art of a like color (as that of the morning sun) art worshipped by some who are thus enabled to please learned assemblies with their sweet words of erotic poetry.

Commentary

See note on verse 15, *supra.*

Prayoga.—(*Vam*) वं is the Bījākshara of this verse. The Yantra has to be drawn on a gold plate and worshipped for 35 days, repeating this verse a thousand times every day. The devotee will be blessed with Vedic knowledge.

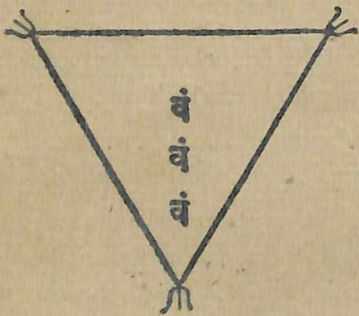

Fig. 16

Verse 17

One who worships Thee as seated in the midst of the Vaśinī and other beings who shine with the brilliance of a well-cut moon-stone and who have the power of bestowing the gift of good speech, is sure to become an author of works whose diction shall be that of great poets, and style as sweet as the smell of the lotus-like face of Sarasvatī.

Commentary

Lakshmīdhara.—Vaśinīs are eight in number:

1. Vāsinī, 2. Kāmeśvarī, 3. Modinī, 4. Vimalā, 5. Aruṇā, 6. Jayīnī, 7. Sarveśvarī, and 8. Kālī or Kaulinī. These are respectively the Presiding Deities of the following eight groups of letters: 1. अ to अः—16 letters, 2. क to ङ—5 letters, 3. च to ञ—5 letters, 4. ट to ण—5 letters, 5. त to न—5 letters, 6. प to म—5 letters, 7. य to व—4 letters, 8.—श to क्ष or ळ— 5 letters.

'Other beings' refer to the twelve Yoginīs, who are 1. Vidyāyoginī, 2. Rechika, 3. Mochikā, 4. Amrita, 5. Dīpika, 6. Jnānā, 7. Āpyāyanī, 8. Vyāpini, 9. Medhā, 10. Vyāmarūpā, 11. Sidhirūpā, and 12. Lakshmīyoginī.

These twenty deities (8 Vaśinīs and 12 Yoginīs) are to be worshipped in Manipūra and Anāhata centres. In respect of this, the commentator quotes a verse from the Taittarīyāraṇyaka, and gives a description of these deities, their respective colors, places, etc.

Achyutānanda.—This commentator interprets it as prescribing the contemplation of Jnāna Śakti.

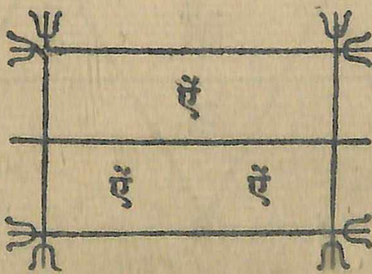

Fig. 17

Prayoga.—This verse has ऐं (*Aim*) for its Bījākshara. The Yantra should be drawn on a gold plate and worshipped for 45 days, repeating this verse 1,000 times a day. This practice leads to a knowledge of all the Sāstras.

VERSE 18[1]

He who calls to mind the heaven and earth as bathed in the beauty of Thy Body like unto that of the rising sun subjugates many a celestial damsel with beauteous trembling eyes like those of the forest deer.

Prayoga.—Recitation of the verse 1,000 times a day for 45 days with Yantra made of gold gives power to fascinate women, and mastery over the arts such as painting.

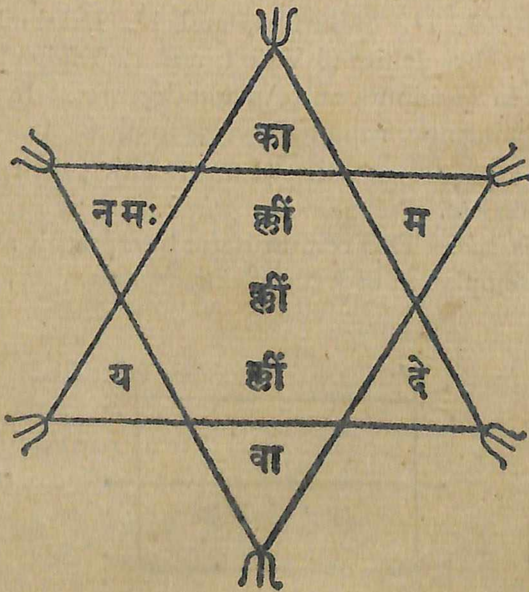

FIG. 18

[1] Most of the commentators have left verses 18 and 19 unnoticed. Dindima says that these verses treat of the third Purushārtha, *viz.*, Kāma.

VERSE 19

Oh Queen of Hara (Shiva), whoever contemplates Thy Manmathakalā thinking of one Bindu as the face, and below it (on other two Bindus) as Thy breasts and below these on Hakārārdha, can forthwith subjugate women. But this is for him a very trifling thing (since) he can at his pleasure move Trilokī (the three worlds) whose breasts are the sun and the moon.

Prayoga.—Power to fascinate women is attained by reciting the verse 1,000 times a day for 25 days using a Yantra made of gold plate.

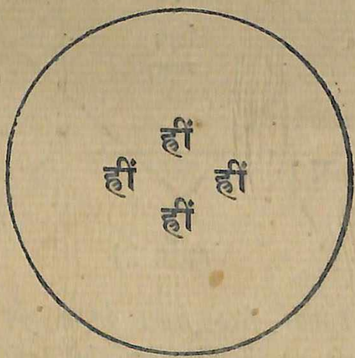

FIG. 19

VERSE 20

He who contemplates Thee in his heart as an idol made of the cool moon-stone with nectar flowing from Thy several organs, is, like the lord of birds (Garuḍa), enabled to overpower the pride of serpents by a mere look of his, and to cure fevers by his Amrita Nādī.

COMMENTARY

'Amrita Nāḍī' means nectar nerve. Successful yogins are said to enjoy the ambrosia which oozes out of this nerve and keeps them well satisfied and without hunger.

This verse refers to the *Gāruḍa prayoga.* The chanting of this is an effectual antidote to all kinds of poisons.

Dinḍima says that the Devī's manifestation as Amriteśvarī is described here.

Prayoga.—The chanting should continue for 45 days, at 2,000 times a day with Yantra drawn on holy ashes or water. The Siddha in this respect enjoys perfect immunity from the effects of poison.

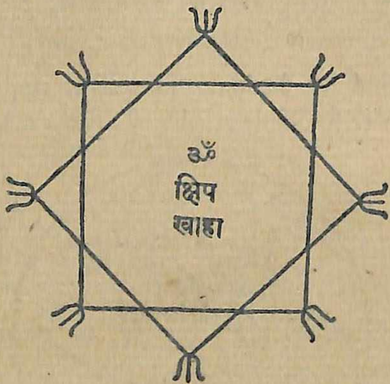

FIG. 20

VERSE 21

Sages with minds free from impurity and illusion enjoy beatitude as they see, in the pericarp of the Sahasrāra which is above the six lotus-like Chakras, Thy eternal Kalā (Sādākhya), formed of the essence of the sun, moon and Agni, flashing like a streak of lightning.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—This verse formulates the pure Svarūpa contemplation, which is attainable only by great and advanced men. The forms of worship hitherto described are intended for people of lower capacities.

Achyutānanda and Dinḍima.—Having described in the previous verses the Sthūla form of contemplation in its various aspects for the benefit of ordinary persons, the author

here deals with the Sūkshma form. This Dhyāna is suited only for sages.

Prayoga.—ह्रीं (*Hrīm*) is the Bījākshara. The Yantra may be engraved on a gold or any other suitable plate. The worship lasts for 45 days. This verse has to be repeated 1,000 times daily. Every one will be prepossessed in favor of the worshipper.

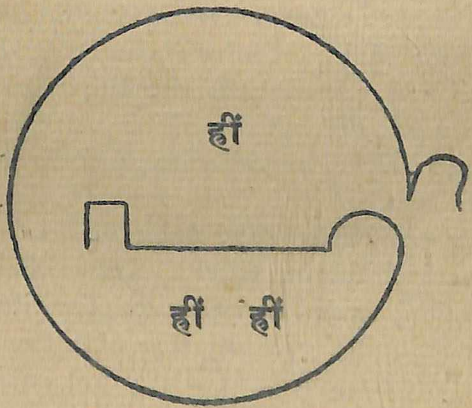

FIG. 21

VERSE 22

The devotee wishing to address Thee "O Bhavānī! Be pleased to cast a compassionate glance on me Thy poor servant," begins by saying!" "O Bhavānī!" And at once, even before he finishes the sentence, Thou bestowest Sāyujya on him—the Sāyujya which is illumined by the crowns of Vishnu, Brahmā and Indra.

COMMENTARY

[Bhavānī is the consort of Siva. When the devotee with a pure heart and austere piety begins to pray to Devī for her blessings, She at once condescends to recognize the piety and sincere devotion of the man and takes him up to Sāyujya—

the state of being one with Herself, *i.e.*, raises him to the highest spiritual level and makes him immortal. True devotion leads to oneness with the object of worship, and the goal is reached. Vishnu, Brahmā and Indra worship the feet of Devī and prostrate at Her lotus-feet, when the brilliancy of the gems adorning their respective crowns sheds a luminous lustre over Her feet].

Lakshmīdhara.—This verse is devoted to the praise of Devī. The word "Bhavānī" taken as verb means 'let me become' (one with Thee). It is then the Imperative First Person Singular form of *Bhū*, to be. The verse implies that he who worships Devī in this way is sure to become one with Her.

Diṇḍima.—Antaryāga and Bahiryāga (inner and outward worship) were hitherto taught. Now Bhakti is instilled. Bhakti (devotion) leads to four grades of spirituality according to the degree of the strength thereof. The four grades in order are 1. *Sālokya* (reaching the Loka or plane of the Deity worshipped), 2. *Sāmīpya* (nearing the Deity or staying in the presence or vicinity of the Deity), 3. *Sārūpya* (attaining the form or quality of the Deity), and 4. *Sāyujya* (becoming one with, or merging into, the Deity). This commentator

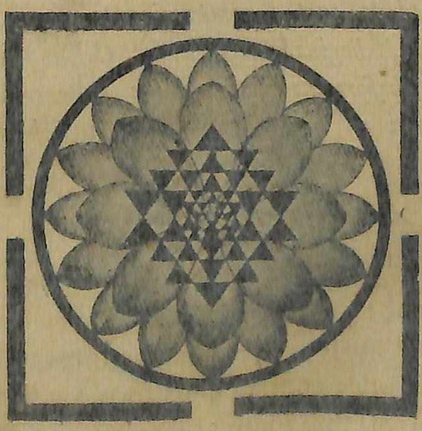

Fig. 22

describes also the nature and degree of devotion to be practised for attaining these four states respectively.

Kaivalyānanda.—Of the several names of Devī, the name Bhavānī is very important, and the very utterance of it attracts Her attention. She is at once very much pleased.

Prayoga.—The devotee should chant this verse for 45 days at 1,000 times a day and worship the Śrīchakra drawn on gold plate, on the bank of a sacred river or other holy place. He will attain all worldly desires.

Verse 23

I doubt if, having occupied the left half of Śiva, Thou hast not encroached upon his other half also, for Thou hast not only the color of the dawn, the three eyes and the head ornament of the crescent, but also the breasts.

Commentary

[It is well known that Umā occupies the left half of the body of Śiva, who is hence called *Ardhanārīsvara.* Now the reason for doubting whether she has occupied the whole body of Śiva is that She possesses the color of the dawn, the three eyes and the crescent on the head, all of which are the characteristic marks of Śiva. Besides, She has two breasts which cannot be the case if She was occupying only half the body. Half the body necessarily indicates only one breast].

Lakshmīdhara.—This verse voices the doctrine of a school of devotees known as *Uttara Kaulas,* who hold that "There is no Śiva Tatva without, or distinct from, Śakti Tatva."

Achyutānanda and Diṇḍima.—The union of Śiva and Śakti is described here.

Prayoga.—The Bījākshara for this verse is ह्रीं (*Hrīm*), which is known in the Mantra Śastra as possessing much potentiality. The Yantra drawn on gold plate should be worshipped for thirty days, and the verse repeated

1,000 times daily. It will cure all diseases and relieve one from debts. Cases of possession by devils, astral entities and elementaries can also be successfully treated.

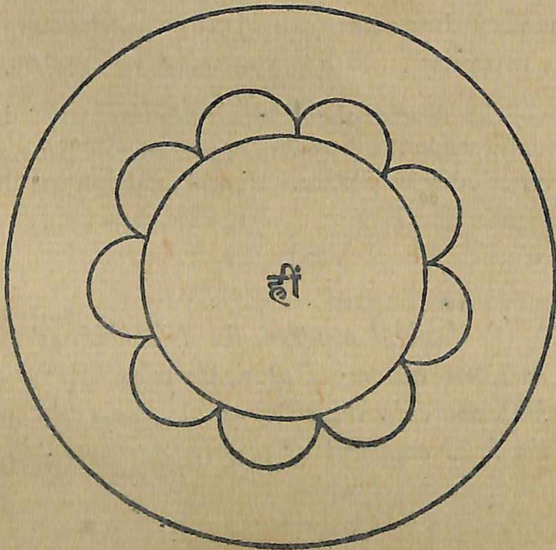

Fig. 23

Verse 24

Brahmā creates the universe, Vishnu protects it and Rudra destroys it. Īśa annihilates all these three as well as himself. And finally, under Thy orders indicated by the movement of Thy creeper-like brows, Sadāśiva approves of the same.

Commentary

[The three beings annihilated by Īśa are Brahmā, Vishṇu and Rudra. Īśa is the collective form of the three energies referred to as Brahmā, Vishṇu and Rudra. These disappear at the end of the Manvantara. When these individual energies merge into the higher Tatva during Pralaya, or in the course of involution, their collective form which is

named Īśa can have no independent existence. Hence the statement that Īśa annihilates himself, *i.e.*, his own body. There remains Sadāśiva who is the unconcerned witness of all that goes on in the planes below. His passive attitude implies his sanction of the course of involution. He, as it were, approves of the actions of the lower powers who carry out the work of, or, rather, obey the laws of, involution. Sadāśiva stands above all, changeless and eternal. According to verse 23, there can be no Śiva Tatva without Śakti Tatva. So the presence of Śakti is implied].

Lakshmīdhara.—The twentyfifth Tatva, or Devī's husband, is imperishable and eternal. Hence Devī has an eternal existence in conjunction with her lord Sadāśiva. The union of Devī and Sadāśiva is eternal.

Prayoga.—The Śiva yantra is drawn on a gold plate and worshipped for thirty days. The verse should be chanted 1,000 times daily. Bhūtas, Pretas and other evil entities are driven away by this practice.

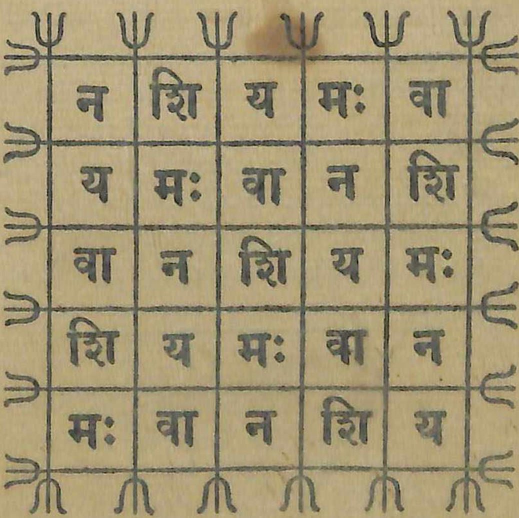

FIG. 24

Verse 25

Well have the three Devas born of the three Guṇas worshipped Thy feet, for they are privileged to be always near Thy seat of gems with upraised hands joined in worshipping Thee.

Commentary

[The three Devas are Vishṇu, Brahmā and Rudra and the three Guṇas of which they are respectively born are Satva, Rajas and Tamas. Even in our temples when we approach the idols we join our hands and raise them overhead in token of worshipping the deity, at the same time uttering some prayer of the several names of the deity. It is usually done at the first sight of the idol and when camphor-light is offered].

Lakshmīdhara.—Even Vishṇu, Brahmā and Rudra owe their greatness to the assiduous worship of Devī which they perform.

Diṇḍima.—Generally a person worshipping a particular deity can expect to obtain the favor of that deity alone and not that of others. But the worship of Devī, the supreme deity, amounts to the worship of all the several Devas that lie in wait at Her feet, and therefore a person worshipping Devī is viewed with favor by all in the divine world.

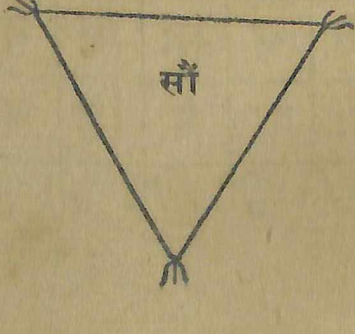

Fig. 25

Prayoga.—सौं. (*Saum*) is the Bījākshara of this verse. The Yantra, written on a gold plate, is worshipped for 45 days, and this verse is chanted 1,000 times a day. The highest place of honor and dignity in the world is secured by this practice.

Verse 26

Brahmā meets with death, Hari retires, the Lord of death is destroyed, the Lord of wealth perishes and the life-time of the Indras fades away. In such a Mahāpralaya thy husband alone exists.

Commentary

[Brahmā who represents the procreative energy in the universe ceases to exist when the activity of the Manvantara is over and Pralaya begins. When there is no activity, there is no need for a sustaining force, and so Vishṇu (*Hari*) retires into passivity. The epithet 'Lord of Death' refers to Rudra; see note on verse 24, *supra*. Kubera is called the Lord of Wealth. Indras are fourteen in number. Indra is the lord of the Svargic plane or Devachan as it is otherwise called in current theosophical literature. It is well known that Svargic enjoyment is only transitory and lasts as long as one's good Karma will permit. Mahāpralaya is the great deluge—the period of passivity that follows a Manvantara of activity. In this Pralaya, only the supreme Being subsists, all the rest having each merged into the higher Tatva preceding. Everything perishes except Śiva-Śakti, the union of Śiva and Śakti.]

Prayoga.—This verse should be repeated 1,000 times a day and the Yantra, drawn on a gold plate, worshipped for six days. The practitioner will be enabled to conquer all his foes.

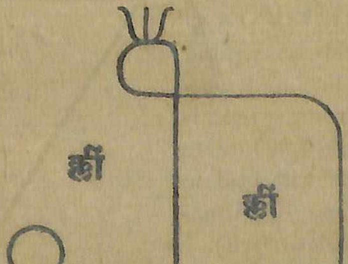

Fig. 26

VERSE 27

May Thou be pleased to accept my prattlings as Japa, and construe my movements as Mudrās. Let my ramblings be Pradakshina, and what all I eat and drink be offerings to Thee; my reclining be prostration to Thee, and all enjoyments not for me but for Thee. Thus let all actions of mine go to constitute Thy worship.

COMMENTARY

[*Pradakshina* is going round the deity. It forms part of the worship. Compare the following addressed to Śiva:— "Thou art my Ātma or Self, Pārvati is Buddhi, Prānas are the attendants, and my body is Thy dwelling place. My wanderings are Pradakshina to Thee, whatever I enjoy is worship to Thee, and whatever I speak is singing Thy praise. Thus whatever actions I do, all of them constitute worship of Thee."]

Lakshmīdhara.—This is the state in which the worshippers are in the Sahasrāra. These are Jīvanmuktas or Liberated Souls. A very close description of their state is given here.

Achyutānanda.—says that this is the essence of the practice of Jnāna-yoga.

Prayoga.—The Yantra with the Bījākshara ह्रीं (*Hrīm*) should be written on a gold plate and worshipped for 45 days, repeating this verse 1,000 times each day. It will lead to the attainment of Ātma-jnāna (knowledge of self).

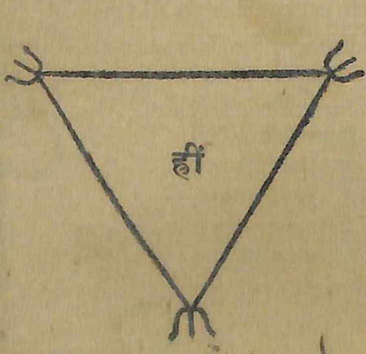

FIG. 27

Verse 28

Even though they drank of the nectar with a view to be freed from fear, old age and death, still Brahmā, Indra and other Devas have to perish, while Thy Sadāśiva notwithstanding the poison he swallowed, is imperishable and has no end. All this is due to the greatness of Thy ear-ornaments.

Commentary

[The eternal existence of Sadāśiva is again spoken of here. The ear-ornaments are signs of married life.]

Prayoga.—This verse should be repeated 1,000 times daily and the Yantra, on a gold plate, worshipped for 45 days. The devotee will be saved from untimely and unnatural death.

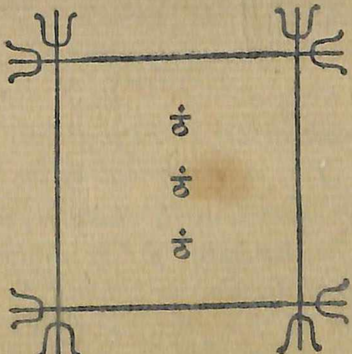

Fig. 28

Verse 29

Thy attendants order Brahmā, Vishnu and Indra to doff their head-ornaments (when they approach Thee), but greet Sadāśiva with well chosen words when he suddenly makes his appearance while they (Brahmā and others) prostrate before Thee.

Commentary

[The superiority of Sādaśiva to the three deities is set forth in this verse.]

Prayoga.—क्लीं (*Klīm*) is the Bījākshara. If the Yantra written on a gold plate is worshipped for 45 days, chanting this verse 1,000 times a day, the devotee attains Siddhi or perfection. He will be enabled to tame even wild men and bring them to their senses.

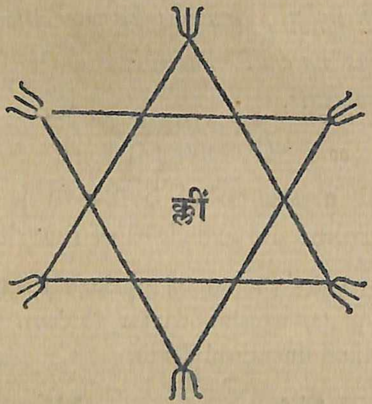

FIG. 29

VERSE 30

Is it to be wondered at, O Eternal One, if a person contemplating Thee as surrounded by the lustre of Animā and the other seven devatās, attains equality with Sadāśiva? (No), for the great fire of Pralaya performs but the ceremony of illumination to him.

COMMENTARY

'The other seven devatās' are Laghimā, Garimā, Mahimā, Prāpti, Prākāmya, Īśitva and Vaśitva. These together with Animā, the first, are the eight devatās representing the eight Siddhis or psychical attainments.

Prayoga.—This verse is unique in having ॐ (*Om*) for its Bījākshara. Gold plate should be used for the Yantra, and the worship continued for 45 days, repeating this verse 2,500 times daily. After the worship, the plate should be worn on the head. The practitioner will attain the Siddhis (eight), and be able to enter other bodies.

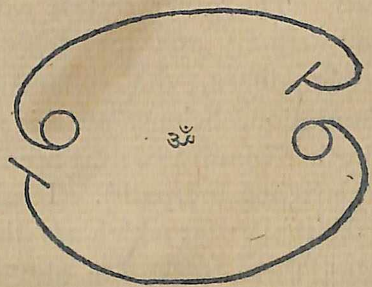

FIG. 30

VERSE 31

Śiva first promulgated the sixty-four Tantras, the treatises on various Siddhis. Then, it was on Thy compulsion that he composed and published Thy Tantras which are capable of granting all the Purushārthas.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—'Paśupati' is the name given to Śiva here. The word means 'the lord of Paśus' = the Lord of the senses. The sixty-four Tantras are the Āgamas that treat of Black Magic. The commentator enumerates them with a short account of each. He also explains why these Āgamas were propounded. It is said that they are intended for the benefit of various degrees of selfish people, for the attainment of various objects. The method of worship described in these works is to be followed only by Śūdras, Anulomas and Pratilomas (people of cross and mixed parentage.) The eight Āgamas (*vide* Introduction) are for the use of the twice-born classes. Śūdras accustomed to good habits can also follow them. It is condemnable that persons of the twice-born classes, one of them imparting certain Vidyās for Jnānis and classes should take to the 64 Āgamas. Such of them as do follow these should be excommunicated. These 64 Āgamas and some portions of the Miśra group are known as *Vāmāchāra*

(left-hand method). The other sect is called the *Dakshina-mārga* (right-hand method) and they follow the Śubhāgama Pañchaka.[1] (Lakshmīdhara, the commentator whom we follow in this translation, belongs to this sect; his commentaries on this and other Mantra Śāstras are therefore based on the principles of the right-hand path). These are designed for Dvijās alone. Like the Vedas which are divided into Karma and Jnāna Kāndas, these works are also divided into two classes, one of them imparting certain Vidyās for Jnānis and Sannyāsins, while the other is intended for the middle class of people.

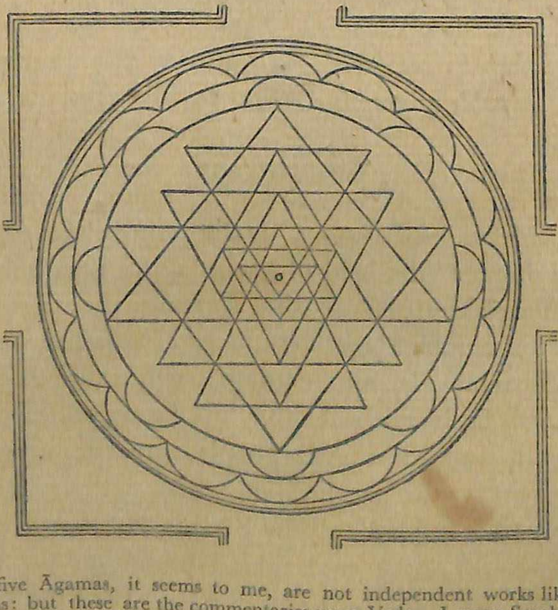

FIG. 31

[1] These five Āgamas, it seems to me, are not independent works like Purānas and other Āgamas: but these are the commentaries upon Vedas, I mean Samhitās and Āranyakas, explaining the passages esoterically as the great Sāyana did on Karma Mārga. As I said in one of my previous articles in *The Theosophist* the great works of 5 Rishis are very anterior to Sāyana's; for the latter quotes, in his Rig-veda and other commentaries where the occult meaning has to be explained, these Samhitās without mentioning the author's name. Now-a-days it is very difficult to get hold of any of these works. I found a small portion of Vasishta's commentary on Taittarīyāranyaka, in the Govt. Oriental Library, Madras. We do not know what valuable things these works contain. If we find any one of these ancient commentaries on Rigveda, which Veda, all the Oriental Scholars think, is the earliest prattling of the Āryans and upon which weak foundation alone all the historical houses were built by these so-called scholars, we can blow up these houses in a minute's notice.

Prayoga.—In the course of chanting this verse 1,000 times daily for 45 days and worshipping Devī as directed in the Prayoga Śāstra, the practitioner has to hold in his hand the plate on which Śrīchakra is written. He will become the favorite of all, especially of kings.

VERSE 32

The letters (or Mantras) indicated by Śiva, Śakti, Kāma and Kshiti, by Ravi, Chandra, Smara, Hamsa, and Chakra, and by Parā, Māra, and Hari, when joined at the end of each Pāda with the particle ह्रीं *(Hrīm) form, O divine mother, the limbs of certain aspects of Thine.*

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—This is the key-stone of the whole *Samaya* form of worship. The Mantra itself cannot be given out publicly, but must in secrecy be passed from the spiritual preceptor to the pupil. The important Mantra *Shodaśī* is indicated here by the presiding deities of the letters composing the Mantra. The 16th letter should be learnt only from the spiritual Guru, and therefore is not mentioned in the text. Some may doubt that the *Panchadaśī Mantra* is mentioned in this Śloka, and not the Shodaśī, because we find only 15 letters in this Sloka. Such men do not understand the real truth of it: the last (16th) letter being kept in utmost secrecy, it is not described in this Sloka—not even indicated by its presiding deity. The Mantra contains 4 pādas or Parts, as Gāyatri; the 4th Pāda is to be practised by advanced men alone, as is the case with Gāyatri. The Devatā described by the 4th Pāda is above all the Tatvas, inexplainable by speech and inconceivable even by mind. It is called Parā Śakti or Chaitanya. The other three Pādas indicate the following Devatās and Tatvas;—Agni, Sūrya, and Chandra, and Kriyā, Ichchā and Jnāna Śaktis, Jāgrat, Svapna, and Sushupti

stages, corresponding to Viśva, Taijasa, and Prājna, and to Tamas, Rajas, and Satva Gunas, respectively.[1]

Taittarīyāranyaka describes (Book I. II, 6 and 7) how the Rishi, the founder of this Mantra, got hold of this Pañchadasī[2] and what method he adopted in worshipping the Devatā:

(There is one) Vaideha, the son of Niruriti.

Commentary.—Niruriti means Lakshmī; the son of Lakshmī is Manmatha. Sāyana says that Niruriti = Māyā; Vaideha = the reflection of Chidātman, Brahman.

He is in the form of Chaitanya (itself) and without mind.

Commentary.—Being incorporeal, he has neither mind nor other senses; and he is omnipresent.

He got the jewel.

Commentary.—That Manmatha first saw the jewel[3] of all the Mantras, *viz.*, Pañchadasī.

That (Rishi) worshipped (this Mantra) without fingers.

Commentary.—Though the seer of this Mantra is bodiless, yet he received the jewel with his hands, with veneration.

Next (The Rishi) though neckless, wore (this jewel) around his neck.

Commentary.—The jewel in this Mantra is designed to be worn in the neck.

He (again) praised (the Mantra), though he has no tongue (to praise).

Commentary.—The following is the purport of this text. Ananga (the bodiless one) first saw the jewel of all the Vidyās, in the form of 15 letters (Pañchadaśī), and 16 entities

[1] Śrī Śankarāchārya, the author of this work, has written upon this Mantra a separate commentary by name Panchadaśibhāshya, and we can get as many copies of it as we require from different places in Southern India.

[2] If we omit the last (16th) letter the Mantra becomes Panchadaśī. So there is no material difference between Panchadaśī and Shodaśī.

[3] Each Mantra has its own Rishi such as Śiva, Vishnu and others. This Mantra too has a Rishi by name Vaideha, that is, 'bodiless,' which means that this Mantra should be used by those alone who have relinquished this world and become *Vaidehas* or liberated ones.

presiding thereon (Shodaśī), scattered in the many Vedas, Smṛitis, Purānas, as well as Āgamas, and worshipped it; then collecting it into a concise form with 15 letters, he divided it into three groups. Again, he made the 16 eternal Devatās to preside over these 15 letters of the Mantra. Agni, Sūrya, and Chandra, and Rudra, Vishnu and Brahmā, became the presiding deities of the three groups respectively. Then the bodiless one contemplated upon this Mantra, the quintessence of all the Mantras, of Tatvas, of Vedas, of Devas, of letters; he contemplated on the form which is above all attributes, and which is otherwise called Sādākhyā (ever-remaining), and the union of Śiva and Śakti of the 26th Tatva; he continued and when his contemplation became steady he drank the nectar that flowed from it; this means he became immortal and bodiless.

One can enter this city without knowing him.

Commentary.—This prohibits outward worship; because it is in the outward worship that there is the necessity of knowing the Rishi (the seer of the Mantra), and metre, and all about Devatā, etc. In the inward worship there is nothing else to be known except the thing contemplated. So it is understood by this verse that twice-born men should not practise the outward worship (Bāhyapūjā), which is ordained for other people alone. The commentator quotes an authority to support this view, from Sanatkumāra Samhitā, one of the 5 Śubhāgamas :

"One should not practise Bāhyapūjā; it should be observed only by the outcaste people. It will lead to a small and unmeritorious result. The Bāhyapūjā-practitioners are the Kaulas, Kshapanakas, Kāpālikas, Digambaras (the naked) and the advocates of Itihāsas and Āgamas. The Antarapūjā-practitioners (inner-worshippers) are the Brahmavādins and Jīvanmuktas (liberated souls) who wander everywhere in all the three Lokas without care."

Kaulas—the worshippers in Mūlādhāra alone.

Kshapanakas—the worshippers of the female generative organ.[1]

Kāpālikas and Digambaras are also guilty of the abovementioned practice.

Advocates of Itihāsas—the advocates of Bhairava Yāmala and other Āgamas.

Tantravādins—those that worship Śrīchakra alone, made of gold and other metals.

Brahmavādins—those that have the knowledge described in the five Āgamas (Śubhāgama pañchaka).

(*If any one wants*) *to enter* (*this city*), *let him enter after deep contemplation.*

Commentary.—(मिथुः) means Union. So after realizing the union of Śiva and Śakti (in Sahasrāra) he must become one with this union. Sāyana says, after giving up the false knowledge for the true knowledge got from the Upanishads, one should become Brahman itself.

This is the vow of Sambhava (*Manmatha*).

Sāyana—The Rishi by name Sambhava has himself practised it in this way. So every one must follow the Rishi.

Lakshmīdhara.—As the Rishi did, everyone should take this Mantra and practise it as prescribed above and get Moksha.

The commentator attaches occult meaning to the 15 letters in the Mantra and finds some mystical connections with each of the 15 days of the solar and lunar fortnights. And again he supports this view with the quotations from Taittarīyāranyaka and identifies everything with the microcosm. For example, he says :

The sun and moon as they move always in Devayāna and Pitriyāna (northern and southern orbs) in macrocosm,

[1] This wretched practice is even now continued in some places in India, especially in Bengal, by some learned pandits also ; they interpret all the Vedas and Āgamas to suit their own view. But Lakshmīdhara, the learned commentator, says, " one will incur sin even if he recollects" in his mind such men and he shows his utmost hatred to this practice. I don't know when and how this view came to supplant the pure philosophy in Hindu minds.

are travelling by Idā and Pingalā day and night (in microcosm, incessantly). The moon always travelling by the left Nādī (Idā) bedews the whole system with her nectar. The sun travelling by the right Nādī (Pingalā) dries the system (which has been wetted by nectar). When the sun and the moon meet at Mūlādhāra, that day is called Amāvāsyā (new moon day). . . . The Kundalinī also sleeps in Ādhārakunda. . . . When a Yogi with the mind under his control is able to confine the moon in her own place, as also the sun, the moon and sun become confined; and consequently the moon becomes unable to shed nectar, and the sun to dry it; next when the place of nectar becomes dried by the Svādhishtāna fire with the help of Vāyu—then the Kundalinī wakes herself up owing to want of food, and hisses like a serpent. Afterwards breaking through the three knots —runs to Sahasāra and bites the Chandra which is in the middle of the same. Then the nectar begins to flow and wets the (other) Chandramandala in Ājnāchakra ; from the latter the whole body becomes bedewed with nectar ; afterwards the fifteen eternal Kalās (parts) of Chandra in Ājna go to Viśuddhi and move thereon. The Chandramandala in Sahasrāra is also called Baindava. One Kalā remains there always. That Kalā is nothing but *chit* itself, it is also called *Ātman*. We call her *Tripurasundarī*. It is understood by this, that in order to rouse the Kundalinī, one should practise in the lunar fortnight alone—not in the solar one.

Then the commentator goes on dealing elaborately with occult forces which I do not fully understand. So I finish the commentary abruptly.

There are two Vidyās, called Kādi and Hādi. Lakshmīdhara holds that this Mantra refers to the Kādi vidyā, while others of repute say that it applies to the Hādi vidyā. Lakshmīdhara is followed by many in Southern India, and the other view prevails in the North.

Dindima says that this is the essence of the Vedas, and quotes from Tripurātāpinī Upanishad.

Prayoga.—The Yantra should be drawn on a gold plate and worshipped for 45 days, and the Mantra chanted 1,000 times every day. This confers alchemical powers.

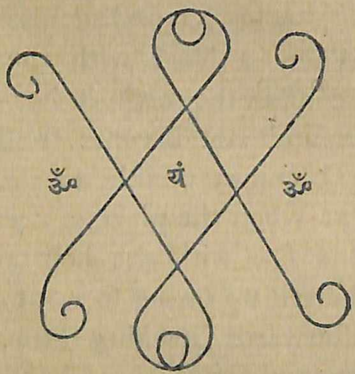

FIG. 32

VERSE 33

With a rosary of Chintāmanian beads and with offerings of the ghee of Kamadhenu in the fire of Śiva, some people, O Eternal one, chant Thy Mantra adding thereto the particles indicated bv Smara, Yoni and Lakshmī, and thus attain beatitude.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—After staying in Sahasrāra for a time, some Yogins lead the Kundalinī back to Hridaya and worship her there. This is done by those who are unable to stand long in Sahasrāra. If they take the Kundalinī lower than Hridaya, *i.e.*, worship her in the three Chakras below Anāhata, they no longer belong to the Samaya group.

Kāmadhenu is the heavenly cow. The Mantra referred to is the one mentioned in the previous Śloka.

Achyutānanda.—The particles are given here so that, by joining them to the Mantra mentioned in the previous Śloka, it may be practised by all.

Dindima.—Kādi is inferior to Hādi. Having already dealt with Hādi, the author here describes Kādividyā.

Kaivalyānanda.—This commentator gives elaborate notes on Kādividyā, supported by quotations from Rigveda, Saubhagyopanishad, etc.

Prayoga.—ह्रीं (*Hrīm*) is the Bījākshara of this verse. The Yantra is drawn on a gold plate and worshipped for 45 days, and the verse repeated 1,000 times a day. The worshipper will attain much wealth.

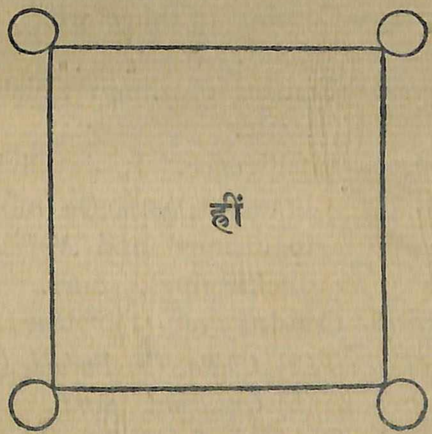

Fig. 33

Verse 34

Thy body is that of Śiva. The sun and the moon are Thy breasts. Thy sinless body (like that of Śiva), O venerable One, has, I see, nine manifestations. Therefore it is not possible to differentiate you both who are equally blissful, as superior and inferior or principal and accessory.

Commentary

Lakshmīdhara.—*Bhagavatī* is the word used in the text to denote Devī. One that possesses *Bhaga* is called a Bhagavatī (feminine). *Bhaga* signifies the knowledge of (1) the creation,

(2) destruction of the universe, (3) the origin of beings, (4) the end of beings, (5) real knowledge or divine truth, and (6) Avidyā or ignorance. He that knows all these six items, is qualified for the title *Bhagavān*. Again, *Bha*=9. 'Bhagavatī' refers to the nine-angled Yantra (figure) which is used in the Chandrakalāvidyā.

According to the Âgamas, Devī has nine manifestations, which are

1. *Kāla group*—lasting from the twinkling of an eye to the Pralaya time. The sun and moon are included in this group. TIME.
2. *Kula group*—Consists of things which have form and color. FORM.
3. *Nāma group*—Consists of things which have names. NAME.
4. *Jnāna group*—Intelligence. It is divided into two branches, *Savikalpa* (mixed and subject to change) and *Nirvikalpa* (pure and unchanging). CHIT.
5. *Chitta group*—Consists of (1) *Ahamkāra* (egotism), (2) *Chitta*, (3) *Buddhi*, (4) *Manas*, and (5) *Unmanas*. MIND.
6. *Nāda group*—Consists of (1) *Rāga* (desire), (2) *Ichchā* (desire strengthened, or developed (desire), (3) *Kriti* (action, or active form of desire), and (4) *Prayatna* (attempt made to achieve the object desired). These correspond, in order, to (1) *Parā* (the first stage of sound emanating from Mūlādhāra), (2) *Paśyantī* (the second stage), (3) *Madhyamā* (the third stage), and (4) *Vaikharī* (the fourth stage of sound as coming out of the mouth). SOUND.

7. *Bindu group*—Consists of the six Chakras from Mūlādhāra to Ājnā. PSYCHIC ESSENCE, THE SPIRITUAL GERM.

8. *Kalā group*—Consists of fifty letters from अ to क्ष. KEYNOTES.

9. *Jiva group*—Consists of souls in the bondage of matter.

The presiding deities or Tatvas of the four constituent parts of Nāda are Māyā, Śuddhavidyā, Maheśa, and Sadāśiva. The commentator deals with this subject fully quoting extracts from occult works. The following is a translation of a few lines from Nāmakalāvidya [1], a work on phonetics, which will be of interest to the readers:

> " *Parā is Ekā (without duality); its opposite is the next one (Paśyantī); Madhyamā is divided into two, gross and subtle forms; the gross form consists of the nine groups of letters; and the subtle form is the sound which differentiates the nine letters. . . . One is the cause and the other the effect; and so there is no material difference between the sound and its gross forms.*

Commentary. "*Ekā*":—when the three Guṇas, Satva, Rajas, and Tamas, are in a state of equilibrium (Sāmya), that state is called *Parā*. Paśyanti is the state when the three Guṇas become unequal (and consequently produce sound). The next stage is called Madhyamā; the subtle form of this is called Sūkshmamadhyamā, and the second and gross form is called Sthūlamadhyamā which produces nine distinct forms of sound represented by nine groups of letters: *viz*., अ (and all the other vowels), क (Kavarga, 5 in number), च (Chavarga, 5), ट (Tavarga, 5), त (Thavarga, 5), प (Pavarga, 5), य (Ya, Ra, La and Va), श (Śa, Ṣa, Sa and Ha), and क्ष. These

[1] This work is not easily available to Pandits or scholars; we do not find this name in any of the catalogues prepared by European or Indian scholars. The make-secret-policy has spoiled all such books. Even now if we find any MS. dealing with occult matters in the houses of any ancient Pandits, we will not be allowed even to see the book; and actually these works have for a long time become food for worms and white ants.

letters do not in reality exist, but represent only the ideas of men. Thus all the forms and letters originate from Parā and Parā is nothing but Chaitanya.

The nine groups or *Vyūhās* (manifestations of Devī) above enumerated, are again classed under the following three heads:

1. *Bhoktā* (enjoyer)—Comprises No. 9, Jīva-vyūha.
2. *Bhogya* (objects of enjoyment)—Comprises groups Nos. 1, 2, 3, 5, 6, 7 and 8.
3. *Bhoga* (enjoyment)—Comprises No. 4, Jnāna-vyūha.

The above is the substance of the philosophy of the Kaulas as expounded by Srī Śankarācharya in this sloka (No. 34). In commenting on this, Lakshmīdhara quotes several verses from the Kaula Âgamas of which the following is one:

The blissful Lord is of nine forms. This God is alled Bhairava. It is he that confers enjoyment (bliss) and liberates the souls (from bondage). His consort is Ānandabhairavi, the ever-blissful, the Chaitanya. When these two become equal (unite in harmony), the universe comes into existence.

The commentator remarks here that the power of Devī predominates in creation and that of Śiva in destruction.

Prayoga.—This Sloka has ह्रीं (*Hrīm*) for its Bījākshara. The same letter ह्रीं *Hrīm* should be inserted on a gold plate and worshipped for 45 days. The verse should be repeated 1,000 times daily. The practitioner will be freed from all doubts.

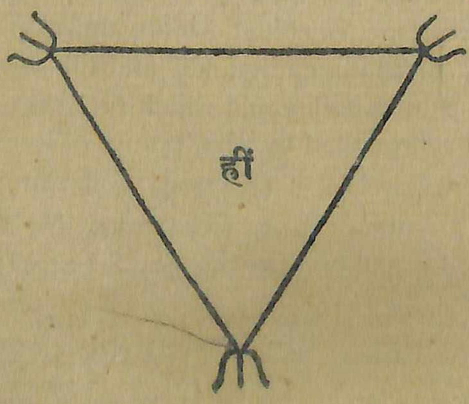

FIG. 34

VERSE 35

Thou art Mind, Ākāśa, Vāyu, Fire, Water and Earth. Having thus manifested, there is no more manifestation for Thee. In order to create the universe Thy Chidānanda form assumed the position of Śiva's mate.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—'Mind' represents and includes the six Chakras from Ājnā down to Mūlādhāra. Devī manifested Herself as these six Chakras and as the five elements.

Achyutānanda.—This verse refers to the six Lokas with their Presiding Deities and the six Chakras:

COSMIC PLANE	PRESIDING DEITY
Tapoloka..	Paramaśiva
Maharloka.	Sadāśiva..
Janoloka.	Maheśvara.
Suvarloka.	Rudra.
Bhuvarloka.	Nārāyaṇa.
Bhūloka.	Brahmā.

Dinḍima.—The Chidānanda Ākāra of Devī implies two forms, *viz.*, the Sun and the Moon. Thus this verse describes the eight forms of Devī, including the six—Mind . . . Earth.

Prayoga.—Gold plate has to be used for the Yantra which should be worshipped for 45 days, and the Mantra repeated 1,000 times a day. By mesmerising a fruit (*Terminalia Chebula, Retz*) with this Mantra and eating it, consumption will be cured.

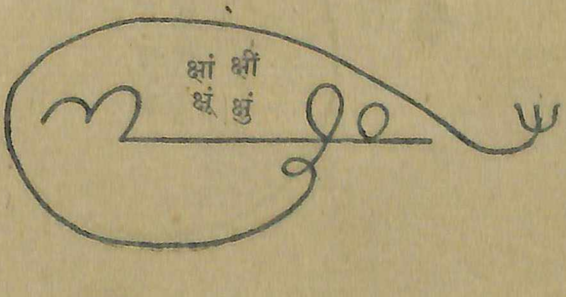

FIG. 35

VERSE 36

In the Ājnāchakra do I worship Lord Śiva who is enveloped in the lustre of crores of suns and moons and who has Chit on either side. Verily by this practice of devotion one reaches Bhāloka which is far beyond the orbits of the sun and the moon and fire, and far beyond the sight of all.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—'Śiva' here means Paramaśiva. After leaving this Sthūla body, the devotee resides in Bhāloka (*Bha* = to shine), *i.e.*, the Sahasrāra, which is ever shining. The worship in Ājnāchakra surely leads to Sahasrāra; the contemplation of Devī is carried on in the middle of the eyebrows. The sun, moon and fire shed their rays only on the six Chakras. Their spheres are limited; see commentary on verse 14, *supra*. They cannot reach Sahasrāra, which is far above the lower six Chakras.

Achyutānanda.—Verses 36 to 41 describe the forms of worship to be adopted in the six Chakras from Ājnā downwards in regular order, each verse being devoted to one centre.

Prayoga.—The Yantra should be worshipped for 45 days and the verse repeated 1,000 times every day over water. The water thus mesmerised will cure grave diseases.

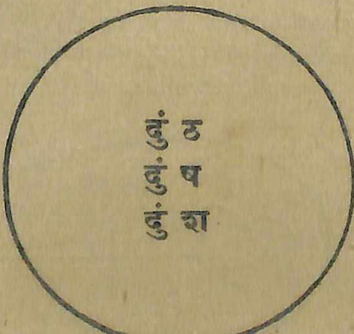

FIG. 36

The order of the verses in the text available to this commentator seems to be the contrary, *i.e.*, verse 41 comes first, and so on.

Diṇḍima and Kaivalyānanda.—Of the six forms of worship described in this and the following verses, to be practised in the six Chakras respectively, the practitioner may take to that which suits his capacity best and train himself for the next higher grade.

Verse 37

In Viśuddhi do I contemplate on Śiva, the creator of Ākāśa, who is transparent like crystal as well as on Devī who is similar to him, and whose moon-like lustre combined with that of Śiva drives away all darkness from inside and enables the Chakora bird of the universe to enjoy.

Commentary

Lakshmīdhara.—"Śiva" here refers to Sadāśiva, the fifth in the order of Devas. This sloka means that just as the Chakora bird satisfies its hunger and thirst by consuming the rays of the moon, so the practitioner who contemplates on Sadāśiva and his consort in Viśuddhichakra, gets all darkness dispelled from his mind and becomes ever-satisfied.

Prayoga.—This Mantra must be repeated for four days on water at the rate of 1,000 times a day. A dose of this water taken internally by a person "possessed" by Brahmarākshas, will cure him from the effects of such "possession."

Fig. 37

Dinḍima.—This commentator says that seventy-two Devatās reside in the Ākāśachakra and describes the modes of worship peculiar to each of them respectively.

Verse 38

Those twin swans indescribable, that relish only the essence of honey in the blossomed lotus-like heart; those swans that live in the divine lake of great minds, from the chanter of whose (swans') names flow all the eighteen Vidyas,[1] *and who differentiate and recognize the milk of goodness from the water of sins.*

Commentary

Lakshmīdhara.—Śiva and Śakti are spoken of as the twin swans. This method of worship in the Anāhatachakra is approved of by only a few of the followers of Samayamata. Srī Śankarāchārya holds that Śiva and Śakti appear to the devotee in the Anāhata in the form of a cone of blazing fire.

Prayoga.—This Mantra should be repeated on water for 35 days at 5,000 times a day. By applying this water externally as internally, Bālārishta (diseases pertaining to children) and other diseases can be cured.

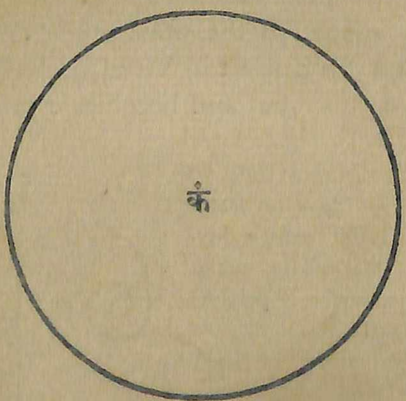

Fig. 38

[1] The 18 Vidyās, as enumerated in Vishnu Purāna, are:—1. Śikshā, 2. Kalpa, 3. Vyakarana, 4. Nirukta, 5. Jyotisha, 6. Chchandas, 7. Rig Veda, 8. Yajurveda, 9. Sāmaveda, 10. Atharvaveda, 11. Mīmāmsā, 12. Nyāya, 13. Dharmaśāstra, 14. Purānā, 15. Āyurveda, 16. Dhanurveda, 17. Gāndharvaveda, and 18. Arthaśāstra.

In his commentary on "Subhagodaya" he says "May that union of Śiva and Śakti which appears in my lotus-like heart like a cone of blazing fire, teach me the difference between them both." Lakshmīdhara follows this sect.

Dinḍima enumerates 54 Devatās abiding in the Anāhata-chakra—Ātmākarshinī, etc.

VERSE 39

In Svādhishthāna do I perceive the Mahāpralaya fire and worship Thee whose eyes, moistened with Grace, cool the universe when it is burnt up by the fury of the fire.

COMMENTARY

[In the regular descending order of Chakras from Ājna downwards, we should have Manipūra after Anāhata which was spoken of in verse 38. This order is not adhered to in the Text which seems to follow the order of the Tatvas].

Dinḍima counts 62 Devatās—Kaumārī and others abiding in this Chakra, and describes the different modes of worship and other details.

Prayoga.—This verse is repeated 108 times a day, for 12 days. Bad dreams will be avoided.

FIG. 39

Verse 40

In Maṇipūra whose rays dispel darkness, for the lightning has a bow beautified by gems and ornaments, do I contemplate on Thy blue cloud-like manifestation—the cloud that by its showers cools the three worlds that are rendered hot by the sun of Śiva.

Commentary

Dinḍima gives the names of 104 Devatās, Lopāmudrā, etc., that reside with the Devī in the Maṇipūrachakra and also the peculiar forms of worship etc., for each of them.

Lakshmīdhara quotes the following from a treatise on occultism by name Siddhagatikā, which is not known to any of our modern students of Sanskrit:

" *Sadāśiva, the resplendent lightning, manifests himself in Maṇipūra as a winter cloud and shines there with his consort.*"

He also quotes a few verses from Taittariyāraṇyaka (I. 22) and comments on the same, the substance of which we give below for the reader's information. He however refers the reader to his commentary on " Subhagodaya " of Sri Gaudapāda, where he gives a very elaborate description of all the points connected with this subject. The chapter in the Taittariyāranyaka from which he quotes, is fully devoted to a description of the creation of the Sun, Moon and Fire from Water, and also of the stars and other luminaries which mark the days and nights. Any amount of theoretical knowledge cannot help us in understanding these details. These explanations will be intelligible to the practical Yogin, but to the general reader these must be a sealed book.

"*The Yogin gets the essence of water, which—the nectar—pervades the disc of the Sun. Let me have from thee (O Water in Maṇipūra) the essence of that essence, which is of the highest order.*"

'The essence of water' refers to the Moon. From the water in Maṇipūra, *i.e.*, from the Āp-tatva of that centre, the Yogin gets at the Moon, which is known as the fountain-head of nectar. This nectar which flows from the sphere of the Moon fills the whole disc of the Sun, *i.e.*, the nectar passes from the Moon to the Sun. The latter is nourished and kept up by the drops of nectar which flow from the Moon. The place of the Moon in Sahasrāra from which the nectar oozes out, is known as the *Baindavasthāna*. It is the essence found in this place that is referred to as "of the highest order."

"*He who knows that the boat is well formed in Water, himself becomes such.*"

Śrīchakra is here called the Boat, because it enables the devotee to cross the ocean of birth and death. The following is the meaning of another quotation from the Yajur Veda (I,5,11) to the same effect:

"In Svādhishthāna there is a boat of Śrividyā made of Fire (tatva), in Mūlādhāra one of Earth, in Viṣuddhi one of Ether, in Ājna one of the Mind, in Anāhata one of air, and Maṇipūra one of water—all well-built—for carrying those who intend to go to Moksha, across the ocean of Samsāra (bondage). They are strongly built and are furnished with durable oars and a good helm which could withstand even hurricanes and tempests. Let us get into these boats and reach (attain) salvation—let us worship Śrīvidyā and be saved and liberated from Samsāra."

Prayoga.—This verse has ठं (*Tham*) for its Bījākshara. The Yantra should be drawn on a gold plate and worshipped for 45 days, after which

it must be worn on the head. The Mantra should be repeated 1,000 times a day. The practitioner will be able to foresee future events.

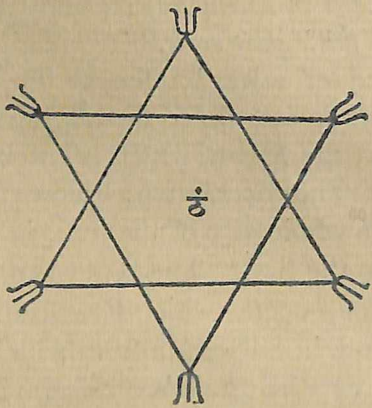

FIG. 40

VERSE 41

Śiva whose dance is full of the nine sentiments, who manifests himself in nine ways, and who by his side has Thee, the dancer of dancers; on him and Thee who have come together solely for the creation of the universe of which you are the parents, I contemplate in Mūlādhāra.

COMMENTARY

Lakshmīdhara.—This verse refers to the form of worship adopted by the Kaulas. When Śiva and Śakti begin their dance, the universe comes into existence; and when their dance ends, the universe also ceases to exist. According to Samayāchāra, Mūladhāra and Svādhishthāna are the centres where Tamas or darkness prevails the most, and hence worship in them is not permitted. The description given here of the worship in these two centres is that followed by the Mahābhairava sect, one of the sub-divisions of the Kaula group. Here our commentator *Lakshmīdhara* alludes also to

that gross and horrible form of worship in the female generative organ, which is practised by some of the followers of the Kaula path, and condemns the same most vehemently. The Kaulas who worship Kundalinī in the Mūlādhāra have no other aim than awakening it from its sleep. When this is done they think that they have attained their object, and there they stop. In their own words, the Kaulas have Nirvāṇa always near at hand.

The commentator next recapitulates the Samaya doctrines. The followers of this group are prohibited from worshipping Devī in the macrocosm. They should worship her in any one of the Chakras in the human body, choosing that centre which their practice and ability permit them to reach. They should contemplate on Devī and her lord Śiva as (1) having the same abode (Adhishthānasāmaya), (2) occupying the same position (Avasthāna,) (3) performing the same functions (Anushthāna), (4) having the same form (Rūpa), and (5) as having the same name (Nāma). Thus in worshipping Devī in the Ādhārachakra, Śiva and Śakti have (1) Mūlādhāra for their seat; (2) both of them occupy the position of dancers; (3) both together perform the function of creating the universe; (4) both are red in color; and (5) Śiva is called Bhairava, and Śakti Bhairavī. Similarly for the other Chakras mentioned in the preceding Slokas. This is the way how beginners have to practise. Advanced students worship Devī in the Sahasrāra and not in the lower centres. How is the worship to be carried on in Sahasrāra?

The worshipper should fix his attention on Baindava which is the locality where the ever-existing 26th Tatva—the union of Śiva and Śakti—resides. It lies above all the 25 Tatvas and is situated in *Chandramandala* (the sphere of the moon) in Sahasrāra. He should contemplate on the said union and identify himself with it. This shows that those who

carry on *Bāhya Pūjā*, or worship in the external world do not belong to the Samaya school. As regards the identification of oneself with the union of Śiva and Śakti at Baindava just spoken of, there are two ways of realizing it; one is known as the four-fold path, and the other the six-fold path. These should be learnt from the Guru.

A novitiate in the Samaya school has to go through the following course:

(1) He should cherish the utmost regard for and confidence in his Guru.

(2) He should receive the Panchadaśī Mantra from his Guru, and chant the same as per instructions, with a knowledge of its seer (Rishi), metre (Chhandas) and the deity (Devatā).

(3) On the 8th day in the bright fortnight of Āśvayuja month—Mahānavamī, he should at midnight prostrate himself at his Guru's feet, when the latter will be pleased to initiate him in some Mantra and the real nature of the six Chakras and of the sixfold path of identification.

After he is thus qualified, Lord Mahādeva[1] gives him the knowledge or capacity to see his inner soul . . . Then the Kuṇḍalinī awakes, and going up suddenly to Maṇipūra, becomes visible to the devotee-practitioner. Thence he has to take her slowly to the higher Chakras one after another, and there perform the prescribed worship, and she will appear to him more and more clearly. When the Ājnāchakra is crossed, the Kuṇḍalinī quickly darts away like a flash of lightning to Sahasrāra and enters the island of gems surrounded by the Kalpa trees in the ocean of nectar, unites with Sadāśiva there, and enjoys with him.

The practitioner should now wait outside the veil until Kuṇḍalinī returns to her own place, and on her return

[1] Śiva initiates him in the knowledge of Brahman. Thus, Śiva is considered the teacher of all spiritual Gurus (Ādinātha).

continue the process until she is joined for ever with Sadāśiva in the Sahasrāra and never returns.

The process heretofore described and others of a similar nature are always kept secret; yet, the commentator says he has out of compassion towards his disciples given here an outline of the method.

Even in the mere expectation of the return of Kuṇḍalinī from Sahasrāra, the aspirant feels Brahmānanda. He who has once taken Kuṇḍalinī to Sahasrāra is led to desire nothing but Moksha if he has no other expectation. Even if any of the Samaya practitioners have some worldly expectations they must still worship in the microcosm only.

"Subhagodaya" and other famous works on Śrī vidyā say that the practitioner should concentrate his mind on Devī who resides in Sūryamandala (the sun's disc), and so on. This statement is not at variance with the teaching contained in this book, for the Sūryamandala referred to applies to the Pindānda (microcosm) and not to Brahmānda (macrocosm). Similarly, all the verses advocating outer worship are to be applied to the corresponding objects in the Pindānda. For full particulars of these principles, *vide* "Suka Samhitā," one of the five Samhitās of the Samaya group.

Dinḍima.—Here 56 Devatas with Devī, Tripurasundari and other 55 names of the Devatās are enumerated, and the several forms of worship to be adopted for them are described.

Prayoga.—Writing the letters यं ह्रीं on salt, this verse should be repeated on the same salt for thirty days at 4,000 times a day. By the use of this mesmerised salt all stomach diseases will be cured.

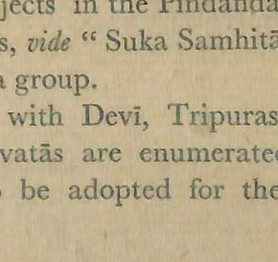

FIG. 41

WAVE OF BEAUTY

(SAUNDARYA LAHARI)

VERSE 42[1]

Oh Daughter of the Snowy Mountain! Whoever describes Thy crown of gold, thickset with the twelve Suns transformed into gems, will he not imagine that the crescent Moon on Thy forehead, reflected through the circular base of the crown and emitting variegated hues, is indeed the rainbow (Indra's bow)?

Prayoga.—Recitation of the verse 1,000 times a day for 45 days with the Yantra drawn on gold plate and taking in the food offering will cure dropsy.

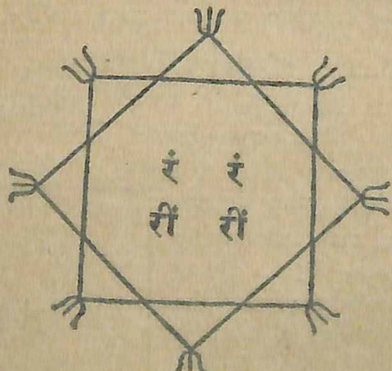

FIG. 42

[1] From this verse onwards the translation is by Sri. Karra Ramamurthy Garu B.A., B.L.

VERSE 43

Spouse of Siva, (Wellwisher of devotees)! Let Thy tress of hair, dense, shining and soft, and resembling an expanse of blue lilies in bloom, dispel our ignorance. I believe that the flowers of the trees in the Nandana (garden of Indra) abide therein to acquire the natural fragrance therefrom.

Prayoga.—Repetition of the sloka 1,000 times a day for 45 days, with the Yantra drawn on gold plate or ring gives success, popularity and cure of diseases.

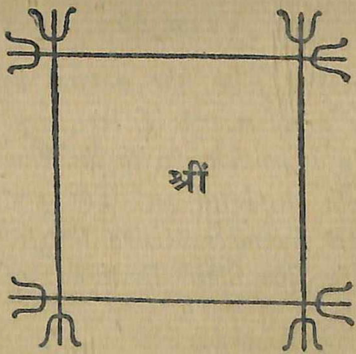

FIG. 43

VERSE 44

May the Vermilion-marked line on Thy head dividing the hair on either side, resembling the ray of the rising Sun, imprisoned by hosts of powerful enemies of darkness in the form of Thy thick locks of hair, and appearing, as it were, the course of the surging flood of the beauty of Thy face, increase our welfare.

Prayoga.—The Yantra should be drawn on gold plate, saffron or turmeric and the verse recited 1,000 times a day for 12 days to obtain fascination and cure of all diseases.

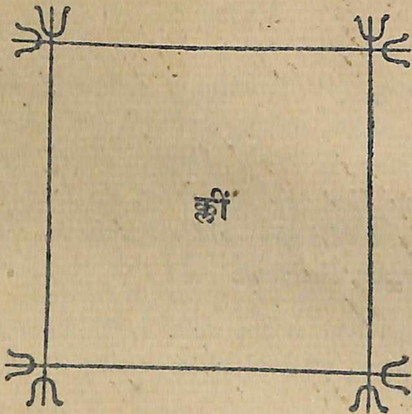

Fig. 44

Verse 45

Thy face, fringed with the natural border of curly hair lustrous as a swarm of bees, scoffs at the beauty of the lotus, in as much as, with the filament-like brilliance of the teeth displayed in Thy gentle smile and with the sweet fragrance arising therefrom, the bees of the eyes of Siva, the Destroyer of Manmatha, are infatuated.

Prayoga.—1,000 repetitions of the sloka daily for 45 days with the Yantra drawn on gold plate confer ability to foretell events.

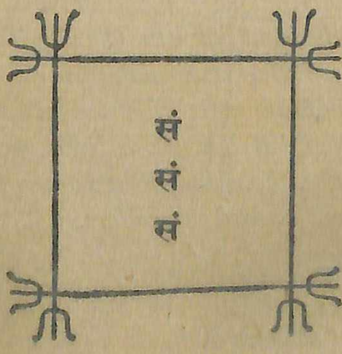

Fig. 45

VERSE 46

I verily believe that Thy forehead transparent with superb loveliness is a second crescent Moon set in Thy crown (the first being the crescent at the top of the crown). The two blended, one over the other, invertedly, result in the Full Moon daubed with the balm of nectar.

Prayoga.—For obtaining progeny, this verse should be recited 1,000 times a day for 45 days with the Yantra on gold plate.

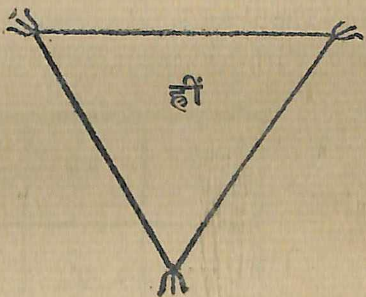

FIG. 46

VERSE 47

Oh Uma! Intent upon dispelling the world's fears, I perceive in Thy slightly knitted eyebrows the bow of Rati's Lord, furnished with the string of Thy bee-like pair of eyes, grasped in his left hand, with the centres of both concealed by the forearm and the clenched fist covering them.

Prayoga.—The gods are pleased with one who recites this verse 1,000 times for 25 days with the Yantra drawn on gold plate or holy ashes.

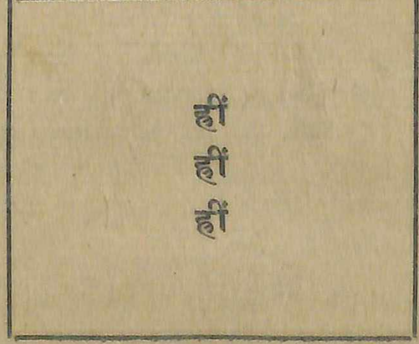

FIG. 47

VERSE 48

Thy right eye, being in the nature of the Sun, gives birth to the Day; and Thy left, in the form of the Lord of the Night (Moon), creates the night. Thy third eye shining like a blossoming lotus of gold (Fire), causes the twilight in-between.

Prayoga.—The sloka is to be repeated 1,000 times for 45 days using the Yantra on gold plate for counteracting adverse planetary influences.

बु	शु	च
गु	र	कु
रा	श	के

FIG. 48

VERSE 49

The glance of Thine eyes is all-pervasive (Visala), prosperity-showering (Kalyani), brilliantly lustrous and invincible by the blue lilies (Ayodhya), the source of the stream of Mercy (Dhara), indescribably sweet (Mathura), cherishing (Bhogavati), and the refuge of devotees (Avanti). It, in short, surpasses the expansive glory of hosts of cities (Visthara). Certainly it deserves to be appropriately expressed by the several names in turn. Glory to it!

Prayoga.—The Yantra is to be drawn on turmeric and the sloka recited 1,000 times for 10 days; the turmeric should thereafter be charred,

mixed with sesamum oil and used as collyrium caused to be applied to the eye by a lady under 25 years of age and with blue eyes; the devotee will discover a treasure.

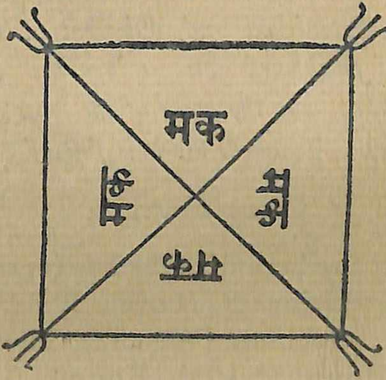

Fig. 49

Verse 50

Noticing that Thy young bee-like pair of eyes with graceful glances eagerly desirous of enjoying the taste of the nine Rasas, (fresh honey, poetic sentiments) do not recede from Thy pair of ears, surfeit only with the honey of bouquets of poetic compositions, Thy third eye on Thy forehead, turns reddish as though stung by jealousy.

Prayoga.—Recovery from an attack of small-pox is ensured by administration of the water on which the Yantra is drawn and the verse recited 1,000 times for 5 days.

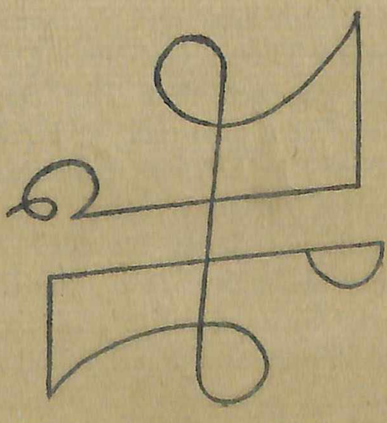

Fig. 50

Verse 51

(Quiescent) Mother! Thy look is amorous with love towards Śiva, contemptuous towards others, full of anger against Ganga, astonished and quiescent at Siva's lilas *(deportment), frightened on seeing the snakes of Hara, triumphant over the grace of the lotus and smiling at Her comrades. Towards me it is full of grace.*

Commentary

Devi's 'looks' are here described as representing the Nine Raṣas (emotions); Sringara (Love), Bhibhatsa (Aversion), Raudra (Wrath), Adbhuta (Wonder), Bhayanaka (Terror), Vira (Valour), Hasya (Mirth), Karuna (Compassion) and Śantha (Complacence or quiescence). Although the first eight alone are specifically named, the ninth Śantha, the Supreme quiescent static state, the state of Tirodhana, is implied in the address 'Janani' the Supreme Cause of all. The Supreme Causal aspect of 'the Seeing' (Ikshitritva), of the Divine Mother by Ichcha, Jnana, and Kriya (Desire, Knowledge and Action), represented in Her static or quiescent Śantha,—corresponding to Ambika, the Causal state of Vama, Jyestha and Raudri, and Parā, the Causal state of Pashyanti, Madhyama and Vaikhari in Her manifestation as the world of Form or Sound (Artha and Sabda). It is not correct to say that Her Supreme and Composite aspect has been omitted. "First She was One, She became Nine" (*Tripura Upanishad*). The nine Rasas represent Her ninefold manifestation and Sree Bhagavat-Pada would not have intended to omit Her Supreme, Composite and Static Śantha State. Sree Kameswara Suri opines that 'Girisa Charite', Siva's deportment, gives rise to both Adbhuta and Śantha and thus all the Rasas are mentioned.

Prayoga.—Inscription of the Yantra on gold plate or sandal paste and reciting the sloka 1,000 times for 45 days secures popularity.

FIG. 51

VERSE 52

Oh Crown jewel of the line of the King of Mountains! These two eyes of Thine, fringed with feathery eyelashes extending to Thy ears and capable of causing disturbance to the profound serenity of the Destroyer of the Cities, bear the gracefulness of the bow of Smara, stretched to the ear.

Prayoga.—For the cure of diseases of the ear or eye, the sloka is to be recited 1,000 times for 45 days using Yantra on gold plate or holy ashes.

FIG. 52

VERSE 53

Oh Beloved of Isana! This triad of Thine eyes, smeared as it is with eyesalve and displaying the three distinct colours (red, white and dark), shines out as if sustaining the three gunas, Rajas, Satva and Tamas, so as to create once again the three Devas, Brahma, Vishnu and Rudra, absorbed at the time of Pralaya (Deluge).

Prayoga.—The verse is to be repeated 1,000 times for 45 days with the Yantra on gold plate and a lamp burning beside. If the flame becomes bright, it is a good augury and if dim, it is a bad omen.

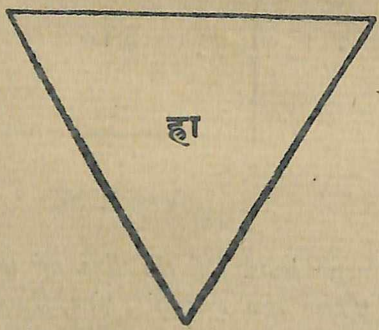

FIG. 53

VERSE 54

Oh Heart-whole towards Pasupati! With Thy three eyes, kindly merciful and shining red, white and dark, Thou verily causeth, with a view to sanctify us all, the holy confluence of the three sacred streams, Sona, Ganga and Jumna.

Prayoga.—Recitation for 45 days at 1,000 times a day with the Yantra on gold plate is a cure for venereal diseases.

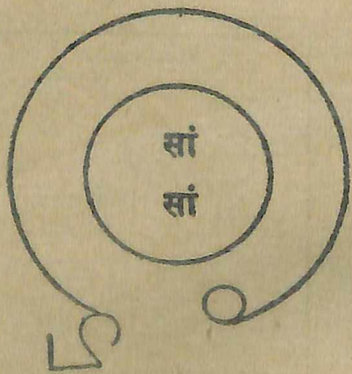

FIG. 54

Verse 55

Oh Daughter of the King of Mountains! the wise assert that the world is dissolved and created by the closing and opening of Thine eyes; but I suspect that Thine eyes have given up closing so as to protect from dissolution this entire universe, created by the opening of Thine eyes.

Prayoga.—The Yantra is to be drawn on gold plate and the sloka repeated 2,500 times for 45 days to cause the death of enemies.

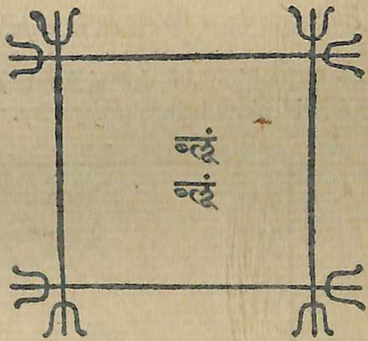

Fig. 55

Verse 56

Oh Aparna! The Saphara fish (carps), afraid of the tell-tale nature of Thy eyes, extending as far as Thine ears, ever submerge themselves in water, devoid of winking; again the Goddess of Beauty (in the lilies) abandons them at dawn when the petals close and forces an entrance into them at night.

Prayoga.—Repetition of the verse 20,000 times a day for 45 days with the Yantra drawn on gold plate or fish-bone, secures freedom from prison.

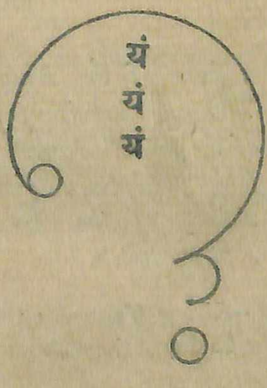

Fig. 56

VERSE 57

Oh Siva! Shower Thy grace upon me also, who am distanced and distressed, with Thy glance, extended as far as the ears and resembling the half-bloomed blue lily; by this act of Thine, this devotee is blessed and you do not suffer any loss. The Moon is impartial, in shedding his cool rays in a forest or in a palace.

Prayoga.—Repetition of the sloka 25,000 times a day for 6 days using Yantra on gold plate brings prosperity.

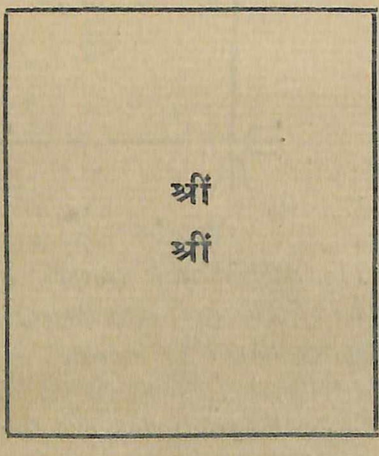

FIG. 57

VERSE 58

Oh Daughter of the King of Mountains! To whom does Thy curved pair of ridges (Pali) not convey the grace of the flower-arrowed God, Manmatha's bow? For, Thy long side-glance piercing the ridges and reaching the vicinity of the ears creates the impression of an arrow kept in stretch.

Prayoga.—Using Yantra on gold plate, recitation of the verse 5,000 times for 45 days brings about popularity and freedom from disease.

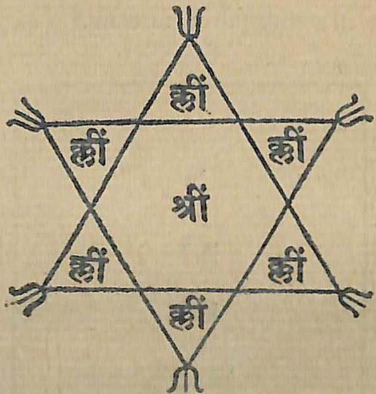

Fig. 58

Verse 59

I believe that Thy face, with the pair of ear-ornaments (Thatankas) reflected in Thy glittering cheeks, is the four-wheeled chariot of Manmatha, mounted on which, the great warrior, Mara confronts Self-veiling Siva, the Lord of Pramatha-ganas seated on the Earth-chariot with the Sun and Moon as its wheels.

Commentary

(अ) सज्जितवते—Conqueror of Asuras

The two thatankas and their two reflections make four wheels. The implication is that Siva seated on the chariot of Earth with only two wheels could be vanquished by Manmatha only when seated on a chariot with four wheels resembling Sree Devi's face.

Sajjitavate also means complete with preparation and equipment; but 'self-veiling' (Sat-jita-Vanquishing), connotes the idea of Siva as 'tiraskrita', intent on creation. The other reading Asat-jitavate means 'Conqueror of the Asuras'.

Prayoga.—Repetition of the sloka 25,000 times for 3 days using gold plate or turmeric for drawing the Yantra makes one to fascinate women.

FIG. 59

VERSE 60

Oh! Spouse of Sarva! While Thou hast been constantly drinking with Thy hollow earcups, the praise hymns of Saraswati, which outrun the sweetness of the stream of nectar, and hast been shaking Thy head in appreciation of their merit, Thy cluster of ear rings (Kundalas) gives out hightinkling sounds, echoing the above hymns of Saraswati.

Prayoga.—Learning is easily acquired by reciting the sloka 1,000 times for 45 days with the Yantra on gold plate.

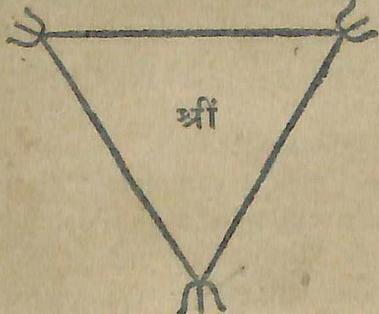

FIG. 60

Verse 61

Oh Illustrious banner, (proclaiming the glory) of the Snowy Mountain! May this, Thy tender-bamboo nose-bone yield us all our desires. Replete internally with pearls formed of Thy cool breath, it displays a pearl externally also, forced out of satiation thereof.

Commentary

The external pearl indicates the nose-ornament (Nāsābharana) set with a hanging pearl. See Manasapuja V. 45.

Prayoga.—Repetition of the verse 12,000 times for 8 days with the Yantra on gold plate secures gratification of desires.

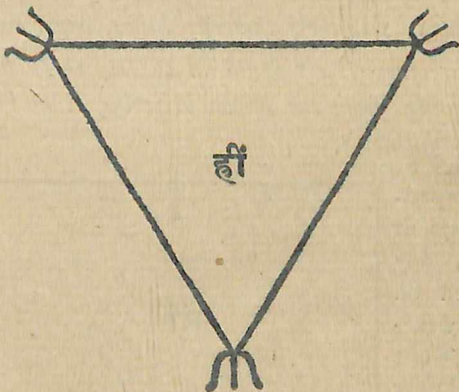

Fig. 61

Verse 62

Oh Lady with beautiful teeth! I assert that the splendour of Thy natural crimson lips bears comparison, if at all, with the fruit of coral-creeper, if it were to bear fruit. It certainly cannot be compared to the Bimba fruit because its red colour, being only a reflection of the lustrous crimson of thy body, it will be ashamed of being placed in a scale even with a particle (of thy splendour).

Prayoga.—The verse is to be recited 1,000 times for 8 days with the Yantra on gold plate, which is to be then kept under the pillow to get good sleep.

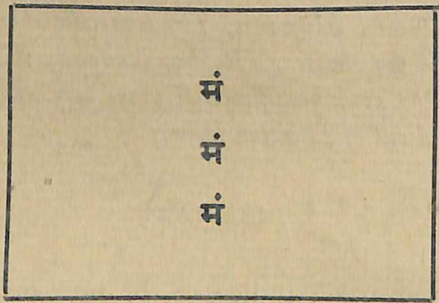

FIG. 62

VERSE 63

The Chakora birds are satiated with drinking in the moon-light rays of the smile of Thy moon-face owing to the over-savoury sweetness thereof; hence, eager to taste something sour, they freely drink in excess, every night, the nectar flowing from the Moon believing it to be gruel, (*to cure the dullness*).

Prayoga.—Repetition for 30 days at 30,000 times a day with the Yantra on gold plate and wearing it round the waist secures command over others.

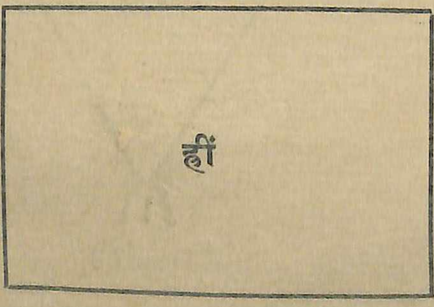

FIG. 63

VERSE 64

Oh Mother! Glory be to that bright red tongue of Thine, which has become benumbed by unceasing repetition of Thy husband's multitude of virtues and glorious deeds; seated on the tip of which (*tongue*), *the crystal-transparent white form of Saraswati gets transformed into a ruby hue.*

Prayoga.—Recitation of the verse 25,000 times a day for 18 days using gold plate Yantra and then wearing it as a nose-screw frees a woman from all diseases.

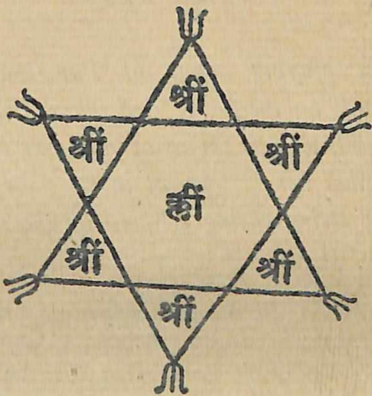

FIG. 64

VERSE 65

Oh Mother! The betel-and-nut chew mixed with Moon-white camphor particles (emitted) off Thy mouth are being appropriated by Viśakha (Kumara), Indra and Upendra (Vishnu), who having been excluded from partaking of Siva's Nirmalya—*the exclusive share of Chanda—returned, (to you, the Mother) clad in armour and bereft of helmets, after vanquishing the Daityas in battle.*

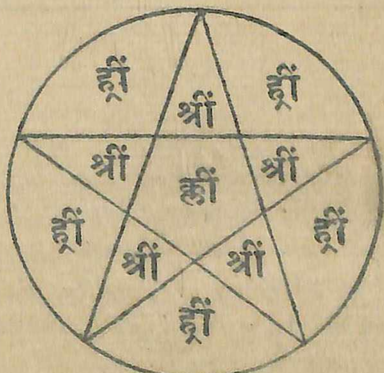

FIG. 65

Prayoga.—For all-round success, the verse should be recited 1,000 times for 45 days using Yantra on gold plate.

Verse 66

When Vani is playing songs of Puraripu's (Siva) various past deeds on the harp, and when Thou startest, shaking Thy head, to utter words of applause (thereof), she quietly sheathes her instrument in its cover, the musical notes of their strings being eclipsed by the soft melody of Thy words of praise.

Prayoga.—The verse should be repeated 5,000 times for 3 days. Use of gold plate Yantra secures proficiency in playing Vina and other musical instruments. By using holy ashes for the inscription of the Yantra all diseases are cured.

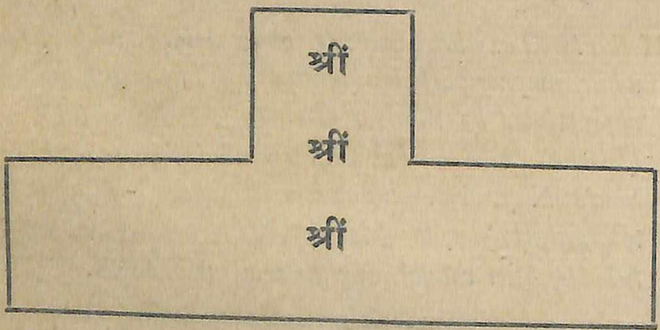

Fig. 66

Verse 67

Oh Daughter of the Mountain! In what manner can we describe Thy incomparable chin, touched by Himavan with the tips of his fingers with filial tenderness, raised often and often by the Lord of Kailasa Mountain eager to drink in the nectar of Thy lips, and fit to be gripped by Sambhu, being the handle of Thy mirror-like face (through which he sees all).

COMMENTARY

This sloka describes the chin of Devi. ' Girisa ' is Siva the consort of Devi in her causal aspect. Sambhu is Para-Siva, the Supreme Prakāsa and Static aspect, who first ' sees,' realises his own Self through seeing into His own Vimarsa Sakti, Kinetic aspect—The Supreme Para-Sakti whose face is the unblemished mirror reflecting the true form of Para-Siva (शिवस्वरूपविमर्शनिर्मलादर्शः)-The blemishless mirror of Vimarsa to the form of Siva (Kamakala Vilasa, Sutra 2. See also Sutras 1 to 8). The result is the first Ideation of Aham of Para-Siva, the Kamakala—the primary source (Mahākārana) of the world of Name and Form. (Nāma and Rūpa). The chin is described as the grip or handle of the mirror which is Devi's face as Vimarsa Śakti.

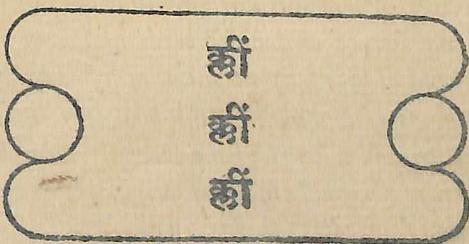

FIG. 67

Prayoga.—Royal favour is secured by repeating the verse 1,000 times for 45 days with the Yantra drawn on gold plate.

VERSE 68

This neck of Thine, always horripilated by the embrace of the Destroyer of the three cities, looks like the graceful stalk of Thy lotus-like face; For, the pearl necklace thereunder, white by nature, but converted into dark by the profuse application of the black muddy Aguru paste, assumes the beauty of the tender lotus stem.

Prayoga.—Repeat the verse 1,000 times for 45 days with the stanza inscribed on 'kunkuma', to obtain royal favour.

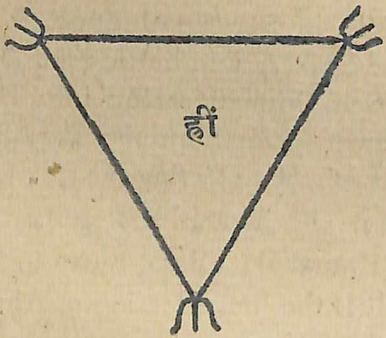

Fig. 68

Verse 69

Oh Sole expert master of Music, with its steps and undulations and song! The three lines on Thy neck, indicating the number of auspicious cords of woven strings fastened (around Thy neck) at the time of Thy marriage, shine forth, as if representing the boundary limits marking the position and manner of the three Gramas (Shadja, Madhyama and Gandhara), the original source of the various kinds of melodies (Ragas).

Prayoga.—Repetition of the stanza 1,000 times for 45 days with the Yantra on gold plate secures success in all undertakings.

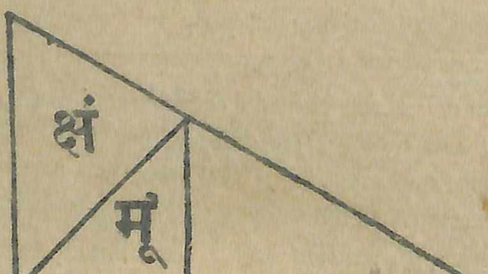

Fig. 69

VERSE 70

Brahma, the lotus-born, praises the beauty of Thy creeper-like arms, soft like the stem of the lotus, with his remaining four faces, afraid of the nails of Rudra, the enemy of Andhaka, the destroyer of his first head, in the belief that his (remaining) four heads would be protected simultaneously (by the four arms praised).

Prayoga.—Success in undertakings is obtained by reciting the sloka 1,000 times for 45 days using Yantra on gold plate.

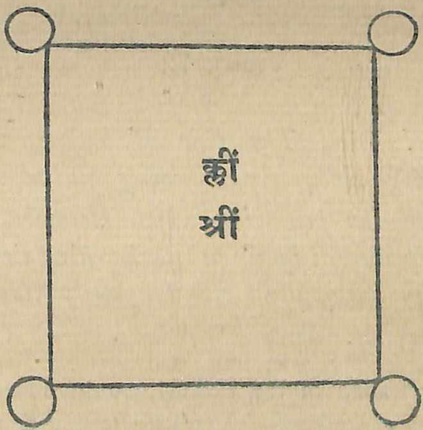

FIG. 70

VERSE 71

Oh Uma! Pray, tell us how we can describe the lustre of Thy hands which with the brightness of the nails laugh at the bright red hue of the fresh lotus. Perhaps the lotus, by some means, probably by having got its petals turned red by contact with the lac-dye on the soles of Lakshmi's feet playing upon it, may bear some comparison to it.

Prayoga.—Repetition of the stanza 12,000 times for 45 days with the Yantra drawn on gold plate gives one command over fairies.

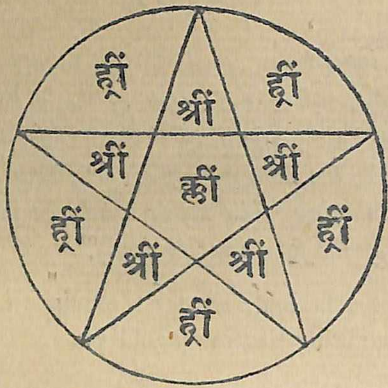

Fig. 71

Verse 72

Oh Goddess! May Thy pair of breasts, with teats ever secreting milk, simultaneously sucked by Skanda and Ganesa—on perceiving which Heramba (Ganesa), His mind perturbed by doubt, touches his pair of temples with his hand (trunk), creating laughter—May they ever dispel our sorrows. (31)

Prayoga.—Recitation of the sloka 1,000 times for 45 days with the Yantra on gold plate or walking-stick ensures freedom from fear, especially during night travel.

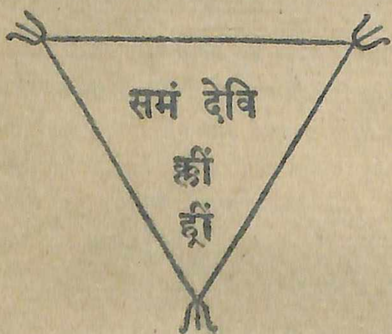

Fig. 72

Verse 73

Oh Flag of the the Lord of the Mountain! These, the two breasts of Thine, are ruby cups filled with the juice of the nectar. We do not feel the slightest doubt about this; because by drinking out of them Ganesa and Skanda still remain children, enjoying bliss, even today, innocent of copulative pleasure (though enjoying copulative pleasures with little known brides viz., Siddha Lakshmi and Devasena).

Prayoga.—Repetition of the sloka 1,000 times for 8 days over Yantra drawn on gold plate or water and taking in that water gives good flow of milk to women or cows.

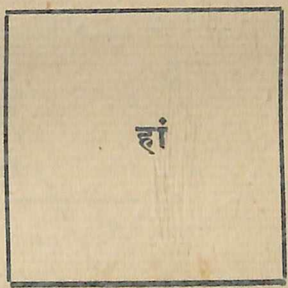

Fig. 73

Verse 74

Oh Mother! The expansive region of Thy breasts bears a creeper-like unblemished garland strung with pearls secured from the skull of Gajasura, whose lustre is variegated by the internal reflection of Thy crimson lips (Bimba), resembling the fame of the Conqueror of the three Puras, blended with his valour.

Prayoga.—Repetition of the verse 108 times for 3 days with Yantra of gold plate in front of the Devi enhances one's reputation.

Fig. 74

VERSE 75

Oh Daughter of the Mountain! I believe that the milk of Thy breasts streams out from Thy heart, as it were, the Ocean of Milk in the form of Saraswati (the milk of poesy); on drinking which, offered by Thee out of Grace, the Dravida-child became the most renowned amongst the greatest of poets.

Prayoga.—The stanza is to be recited 12,000 times for 3 days with Yantra drawn on gold plate to obtain greatness in poesy.

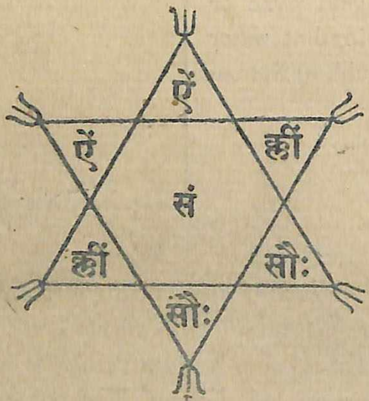

FIG. 75

VERSE 76

Oh Daughter of the Mountain! Manmatha, when his body was being consumed by the circling flames of Hara's anger, immersed himself in the deep lake of Thy navel, out of which arose a creeping column of smoke. It is that, Oh Mother! that is known as Thy line of down (above the navel).

Prayoga.—Acquisition of power is brought about by repeating the verse 1,000 times for 10 days with Yantra on gold plate.

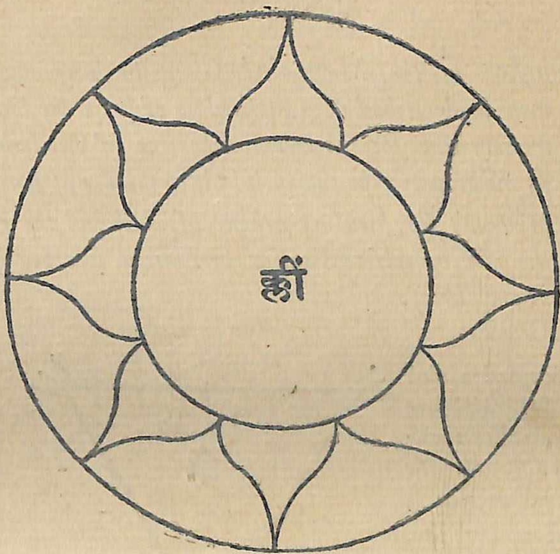

FIG. 76

VERSE 77

Oh Spouse of Siva! Oh Mother! This something in the form of the tiniest ripples of Kalindi on Thy slender waist, appeal to the intelligent to be the compressed ether in betwixt Thy pot-like breasts, thrust out on account of mutual pressure and entering Thy hollow navel.

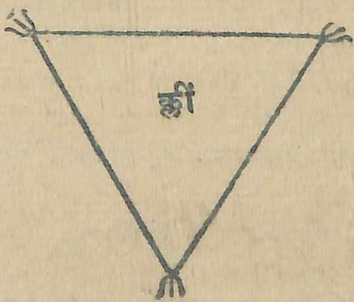

FIG. 77

Prayoga.—The stanza and the Yantra are to be inscribed on ash obtained by burning red lotus flowers and mixed with cow's ghee; the stanza is to be recited 1,000 times for 10 days. The paste is worn as caste-mark on the forehead to obtain success in all matters.

Verse 78

Oh Daughter of the Mountain! Glory to Thy navel, which may be described as a motionless eddy of the Ganges; the nursery-bed for the creeper-like line of the down budding as the breasts; the sacrificial pit to the fire of Kusumasara's prowess; the pleasure arbour of Rati and the gateway to the cave of self-realisation to Hara's eyes (to be seen by Hara alone).

Prayoga.—Scented sandal paste is used for inscribing the Yantra and after reciting the sloka 108 times for 45 days, royal favour is obtained. The sandal paste, after the japa, is to be used for wearing the caste mark.

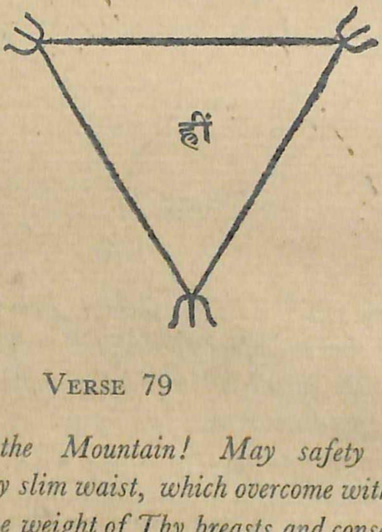

Fig. 78

Verse 79

Oh Daughter of the Mountain! May safety ever attend Thy naturally slim waist, which overcome with the fatigue of bearing the weight of Thy breasts and consequently bent in form, appears as if to give way slowly in the region of the navel and the folds, and whose stability is comparable to that of a tree standing on the breached bank of a river.

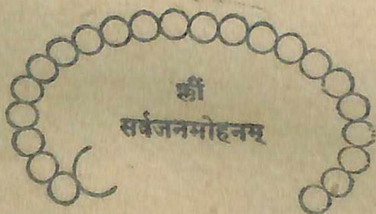

Fig. 79

Prayoga.—By inscribing the Yantra on gold plate and wearing the same on one's person after reciting the sloka 1,000 times for 45 days, one secures power to perform magic.

Verse 80

Oh Devi! On seeing that Thy two breasts, resembling pots of gold, are about to split the sides of their covering garments with sudden sweat caused by passion, Thy waist has been tightened, as it were, by Thanubhava, by Thy three folds, resembling the Lavali creeper passed in three rounds, with a view to protect it from breaking down.

Prayoga.—The prayoga is the same as for the last verse.

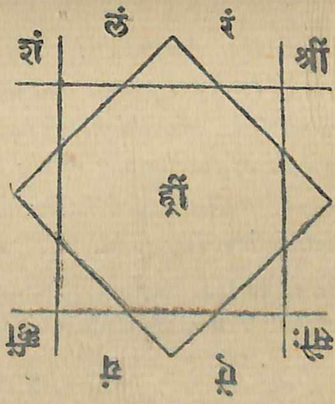

Fig. 80

Verse 81

Oh Parvati! The King of Mountains lavished upon Thee, by way of dowry, weight and abundance cut out of his posteriors (flanks). Hence this, the expanse of Thy hips, extensive and heavy, screens the entire universe and makes it light as well.

Prayoga.—Repetition of the stanza 1,000 times for 16 days with Yantra on gold plate gives one power to float on fire without being burnt.

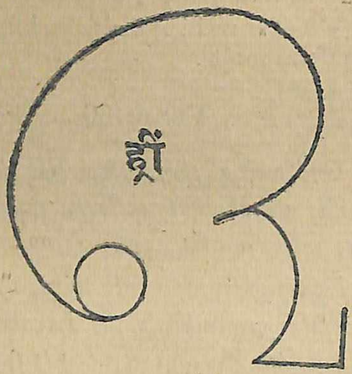

FIG. 81

VERSE 82

Oh Daughter of the Mountain! Having surpassed alike the trunks of lordly elephants and rows of golden plantain-trunks with Thy two thighs, Thou hast conquered likewise the pair of the temples of the celestial elephant with Thy pair of well-rounded knees hardened by (constant) prostration before Thy Lord.

Prayoga.—Power to float on water is obtained by reciting the verse 1,000 times for 45 days with Yantra on a plank of Asvakarna tree.

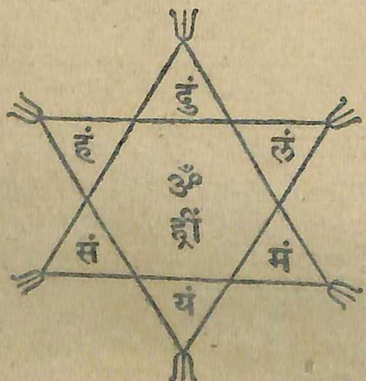

FIG. 82

VERSE 83

Oh Daughter of the Mountain! To vanquish Rudra, Manmatha, (the God with five arrows), has indeed turned Thy two shanks into a pair of quivers, capable of holding a double set of arrows, on the points of which are seen ten arrow-heads in the guise of the nail-ends on the toes of Thy feet, exclusively sharpened on the hones of the crowns of the Gods.

Prayoga.—Power to stem an army is acquired by reciting this verse 1,000 times for 12 days with Yantra on gold plate.

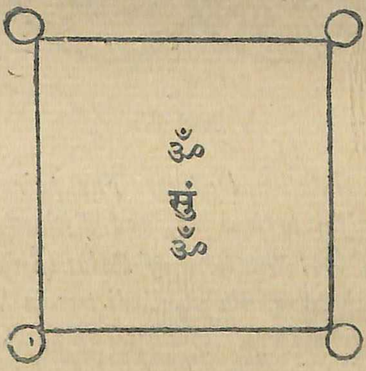

FIG. 83

VERSE 84

Oh Mother! place these, Thy pair of feet, in mercy on my head also, the feet, which the Upanishads, (the crown of the Vedas), wear as chaplets, the washing-water of which forms the river Ganges, flowing along the matted hair of Pasupathi, and the brilliant lac-dye of which is the crimson lustre of the crest-jewel of Hari.

Prayoga.—By reciting the verse for a whole year at 1,000 times a day using the Yantra on gold plate, one acquires the power to enter other bodies.

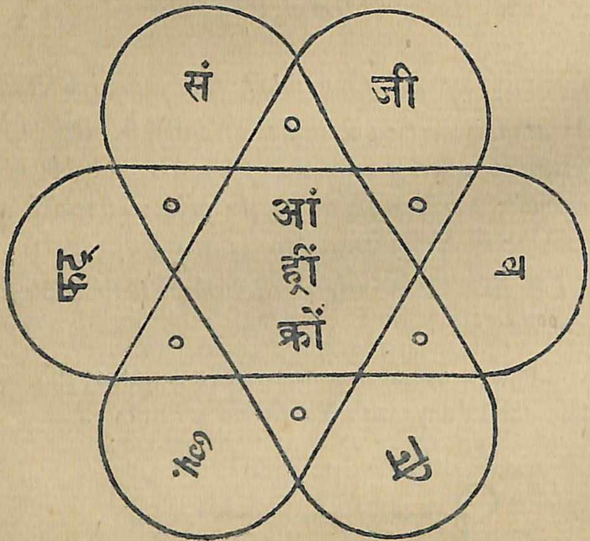

Fig. 84

Verse 85

We offer our salutation to these Thy pair of feet, charmingly beautiful to look at, and distinctly lustrous with the paint of lac: the Lord of Paśus (Śiva) grows indignant with jealousy of the Kankali tree in Thy royal pleasure-garden, which ardently desires to be kicked by them (Thy pair of feet for blossoming).

Prayoga.—To ward off evil spirits this verse is to be repeated 1,000 times for 12 days with Yantra on gold plate and using red flower for worship.

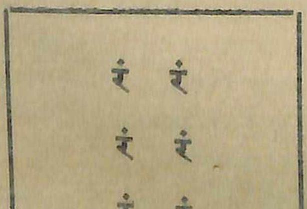

Fig. 85

Verse 86

When Thy lotus-like foot kicked, on the forehead, Thy husband, while feigning to call Thee by the wrong name and pretending to bend his head with shame thereafter, there arose through the jingling of Thy anklets, a giggle of triumph as it were, from Isana's foe, Manmatha, awaiting to wreak vengeance, longstanding and rankling internally like a thorn, for having been burnt to ashes.

Commentary

This should be read with the preceding verse where Siva is described as being desirous of being kicked by Devi's feet. Now this verse describes how Siva in order to attain his object feigns to call Devi by a wrong name and also feigns to bend his head as if ashamed and afraid of being found out and thus makes Devi jealous and angry and causes Her to kick him.

Prayoga.—By reciting the verse 1,000 times for 21 days using Yantra on gold plate with a pot of water by its side and using the water for bathing, evil spirits are driven away.

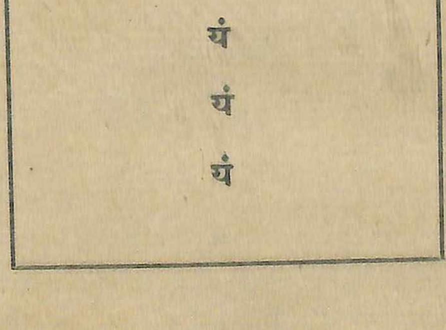

Fig. 86

VERSE 87

Oh Mother! Is it to be wondered at, if Thy two feet, uniquely adapted to abide in snowy mountains, brilliant both by day and night and ever conferring grace upon devotees, triumph over the lotus, which is liable to be blighted by snow, closed in sleep during night and dependent upon Lakshmi's grace to some extent (for its lustre).

Prayoga.—By inscribing the Yantra on ash from cremation ground and reciting the stanza 1,000 times for 16 days, one gets power over snakes.

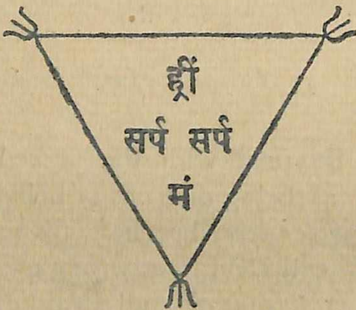

FIG. 87

VERSE 88

Oh Devi! How is it that Thy fore-foot which is the seat of all glories and which is beyond the reach of all dangers has been compared by Sages with the hardened back of a tortoise? How is it that it has been lifted with softened feeling by Siva at the time of marriage and placed upon a hard stone (at the time of Saptapadhi)?

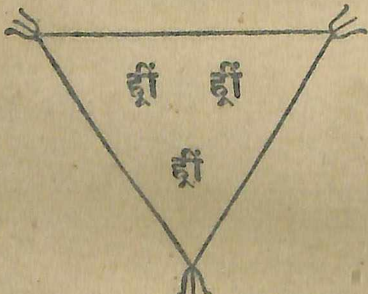

FIG. 88

Prayoga.—To get control over animals, this stanza is to be recited 1,000 times daily for 6 months with Yantra on gold plate.

VERSE 89

Oh Chandi! Thy two feet, which lavish always untold and inexhaustible wealth upon the poor, laugh as it were, with their toe nails resembling moons, responsible for the closing of the lotus-hands of celestial women, at the Kalpaka trees granting their fruit only to the celestial beings (the fortunate alone) with their finger-like sprouts.

Prayoga.—All diseases are cured by wearing a gold plate on which the Yantra is inscribed after the sloka is repeated 1,000 times for 30 days.

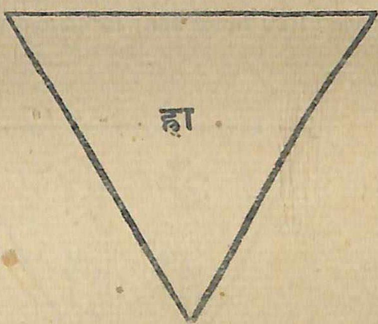

FIG. 89

VERSE 90

Let this soul of mine be transformed into a bee with the six feet as senses while it is immersed in worshipping this,—Thy foot which is always giving to the distressed wealth proportionate to their desires, is shedding abundant honey in the form of a flood of beauty, and is charming like a bunch of Mandara flowers.

Prayoga.—By using Yantra on gold plate and reciting the stanza 1,000 times for 30 days the influence of witchcraft is counteracted.

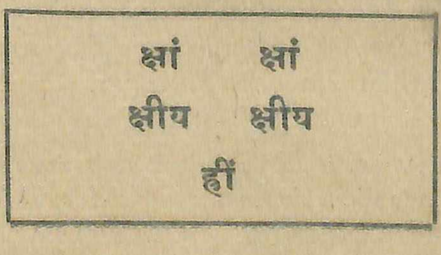

FIG. 90

VERSE 91

Oh Goddess of graceful deportment! Thy household swans growing in playfulness, as if intent upon practising the sport of balancing the steps, do not abandon Thy lotus-like foot, which imparts instruction as it were through its own footing in the guise of the tinkling of Thy anklet set with gems.

Prayoga.—Inscribing the verse and the Yantra on gold plate and repeating the verse 1,000 times daily for 25 days gives one landed property and wealth.

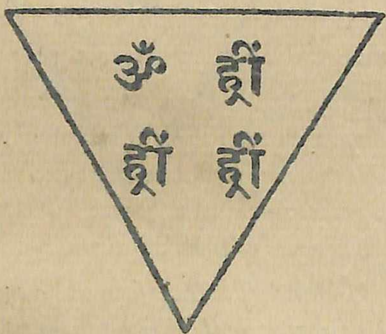

FIG. 91

VERSE 92

Thy dependants Brahma, Vishnu, Rudra and Easwara have got converted into the four legs of Thy cot and Sadasiva assuming the form of a sham transparent bed sheet and turning crimson with Thy lustre reflected therein and appearing, as it were, as the embodied form of Sringara (erotic sentiment) yields pleasure to Thine eyes.

Prayoga.—The verse is to be recited 4,000 times for 30 days with Yantra on gold plate to win a kingdom.

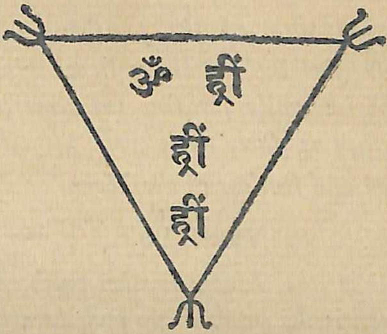

FIG. 92

VERSE 93

The Śakti, the incarnation of Sambu's Grace called Aruna, curly in the locks, artless in her gentle smile, soft like a Sirisha flower (Acacia Sirisa) in her frame (mind), stone-hard in the region of her breasts, excessively slender in her waist, extensive in the regions of loins and hips, May She glory further in protecting the world!

Prayoga.—Repetition of the sloka 2,000 times for 25 days with gold plate Yantra ensures fulfilment of desires.

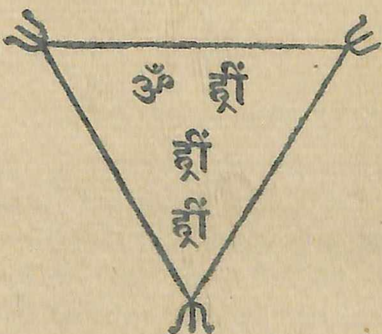

FIG. 93

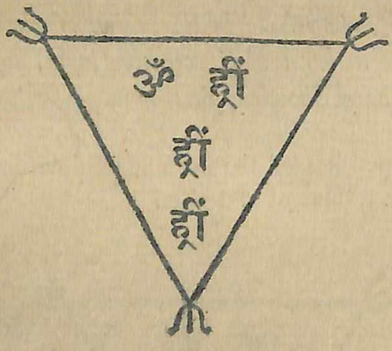
VERSE 94[1]

The Sun, having attained the position of a crystal mirror for Thy feet and having softened himself by shrinking his rays internally for fear (of scorching) of Thy face, reflects in Thy face, as it were, his own heart-lotus ever in bloom and fearless of the Moon.

VERSE 95

The dark spot in the Moon is the musk, the watery orb of the Moon is the emerald cup and the digits (Kalās) of the Moon are bits of camphor thickening it. Hence, as the cup is being exhausted by Thy enjoyment every day, Vidhi (Brahma) verily fills it up over and over again for Thy use.

Prayoga.—Gratification of desires is obtained by reciting the verse 2,000 times daily for 45 days with Yantra on gold plate.

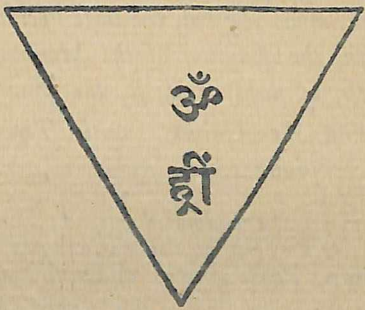

VERSE 96

Thou art the principal Queen-consort of the Destroyer of the three Cities, hence the honour of worshipping at Thy feet is not easily accessible to the fickle-minded. That is why Gods like Indra, and others could only be blessed by Anima and other Siddhis, and keep watch at the gate of Thy residence with matchless supernatural psychic powers.

[1] Several commentators consider verses 94, 99 and 102 as later interpolations and there are no specific Yantras or Prayoga for these.

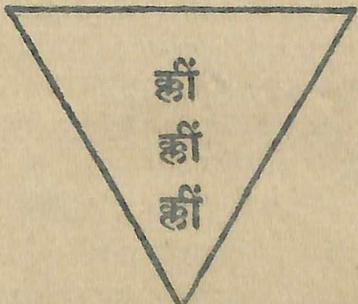
Prayoga.—Healing of wounds is ensured by recitation of this sloka 108 times for 45 days, keeping the gold plate Yantra inside sesamum oil while doing the japa, and applying the oil to the wounds.

VERSE 97

Oh Lady of virtue! How many poets do not court the spouse of Vidhata (Brahma)? Who does not become the Lord of Śridevi (Goddess of wealth)? Foremost of the chaste: barring the great Deva, the pleasure of the embrace of Thy breasts is unattainable even by the Kuravaka tree, (which blossoms by the pressure of women's breasts).

Prayoga.—The Yantra is inscribed on a plank of Arka wood and the sloka is repeated 1,000 times for 45 days to acquire knowledge and wisdom.

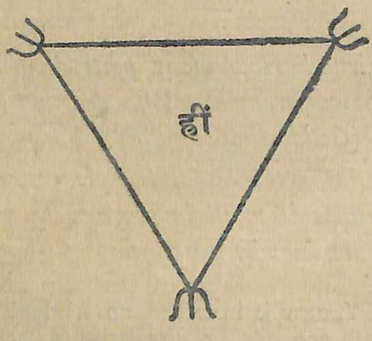
Verse 98

Oh Queen Consort of Parabrahman! The Vedic scholars name Thee only as the Goddess of Learning, the wife of Brahma, or as Padma, the wife of Hari or as the partner of Hara, the daughter of the Mountain; while thou art, in truth, a Super Fourth, the great Supreme Illusion, perplexing the Universe with Thy unfathomable and boundless prowess.

Commentary

The Supreme or Para aspect of Devi is described.

Prayoga.—Repetition of the stanza 1,000 times for 8 days with Yantra on gold or copper plate gives power of speech and physical power.

Verse 99

Oh Uma! The devotees worshipping Thee cleansed of all impurities, get themselves transformed into Thy form, with a chest with well-developed and swelling breasts, acquire a charming smile and a graceful glance, a shoot in Kandarpa as it were, and assume a body shining like a Kadamba tree thereby creating a delusion of Thy form in Hara's mind. This is their final consummation.

Commentary

This verse describes the Sarupya Moksha.

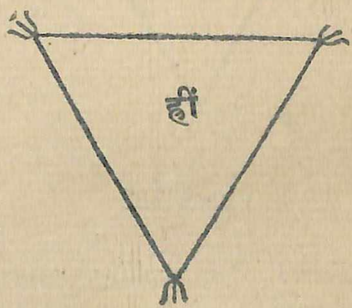
Verse 100

When Shall I, this ardent disciple of Thine, drink the water cleaning Thy feet, rendered red with lac-dye? The water through its quality of enabling even mutes to become poets, assumes the properties of the chewed betel juice (spit) out of the mouth of Vani.

Commentary

Samipya Mukti is described herein and refers to Kalidasa, Mūka and others.

Prayoga.—The Yantra is to be inscribed on gold plate and the sloka recited 1,000 times daily for 30 days; this endows women with power of conception.

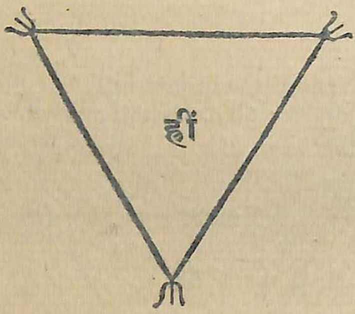
Verse 101

Thy devotee rivalling Vidhi and Hari revels in learning and wealth; and with his charming body loosens Rati's chastity. And endowed with long life and liberated from all bonds of ignorance due to Nescience, pertaining to created beings, enjoys, in this life itself, the taste of perfect happiness known as the Supreme Bliss (Jivanmukti, Sayujya or Kaivalya).

Commentary

This sloka describes the Jivanmukti and Kaivalya-muktis. Further the devotees of Sri Parameswari are blessed with abundance in this life and Moksha as well—"To the devotees of Sree Sundari, Enjoyment and Liberation (Bhoga and Moksha) are readily given."

Prayoga.—The Yantra is to be drawn on gold plate and the sloka repeated 1,000 times daily for 15 days to obtain health and comforts.

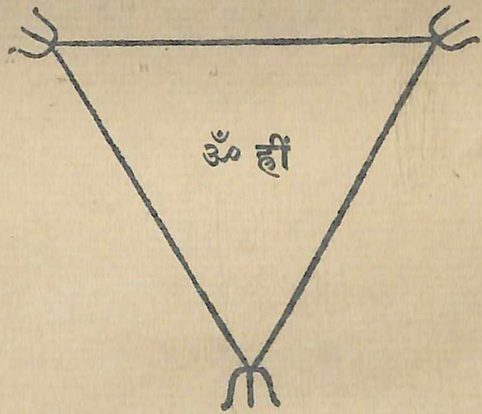
Verse 102

Oh Treasure-Trove! Ever smiling, possessed of unlimited virtues, expert in judgment, fountain of unobstructed knowledge, ever abiding exclusively within well-controlled minds, beyond all convention, the final goal indicated in all the Upanishads, void of all fear, and the eternal! hallow this praise of hymn of mine as well.

Verse 103

Oh Mother of speech! The composing of this, Thy praise-hymn by me, in words originating from Thee, is just like the wave-offering of light to the Sun through blazing rows of lights, like giving water-offering to the Moon with drops of water out of a moon-stone, and like satisfying the ocean by pouring its own water into it.

Prayoga.—By reciting the sloka 1,000 times daily for 16 days, using Yantra on gold plate, one obtains fulfilment of all desires.

PART I

SAUNDARYA-LAHARĪ

(WAVE OF BLISS)

[*Saubhāgyavardhanī*, pp. 1-68]

प्रथमो भागः

सौन्दर्यलहरी

[सौभाग्यवर्धनीसहिता पृ० १-६८]

PART II

SAUNDARYA-LAHARĪ

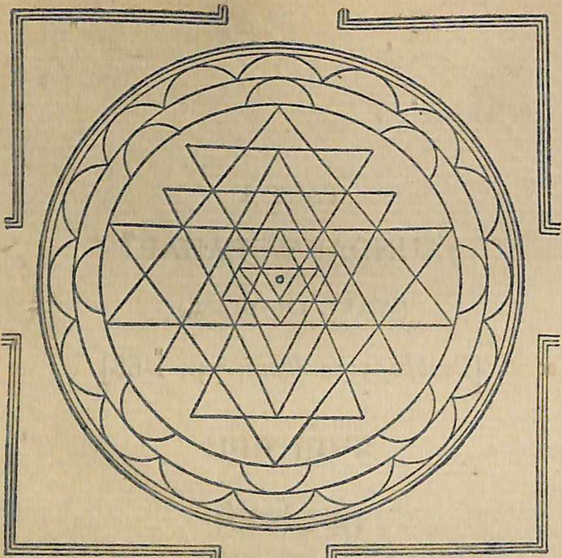
(WAVE OF BEAUTY)

[*Saubhāgyavardhanī*, pp. 1-48]

द्वितीयो भागः

सौन्दर्यलहरी

[सौभाग्यवर्धनीसहिता पृ० १-४८]

अनुष्ठानप्रकारः

(१) ऋष्यादिः— अस्य श्रीसौन्दर्यलहरीस्तोत्रमहामन्त्रस्य गोविन्द ऋषिः ; अनुष्टुप्छन्दः ; श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीदेवता ; 'शिवः शक्त्या युक्तः' इति बीजम् ; 'सुधासिन्धोर्मध्ये' इति शक्तिः ; 'जपो जल्पः शिल्पम्' इति कीलकम् । श्रीललितामहात्रिपुरसुन्दरीप्रीत्यर्थे स्वाभीष्टसिद्ध्यर्थे पारायणे जपे विनियोगः ।

(२) करन्यासः— ह्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ; ह्रीं तर्जनीभ्यां नमः ; ह्रूं मध्यमाभ्यां नमः ; ह्रैं अनामिकाभ्यां हुं ; ह्रौं कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ; ह्रः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ।

(३) अङ्गन्यासः— ह्रां हृदयाय नमः ; ह्रीं शिरसे स्वाहा ; ह्रूं शिखायै वषट् ; ह्रैं कवचाय हुं ; ह्रौं नेत्रत्रयाय वौषट् ; ह्रः अस्त्राय फट् । ओं भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ।

(४) ध्यानम्— लौहित्यनिर्जितजपाकुसुमानुरागां पाशाङ्कुशौ धनुरिषूनपि धारयन्तीम् ।
ताम्रेक्षणामरुणमाल्यविशेषभूषां ताम्बूलपूरितमुखीं त्रिपुरां नमामि ॥

(५) पञ्चोपचारः— लं पृथिव्यात्मने गन्धं कल्पयामि ; हं आकाशात्मने पुष्पं कल्पयामि ; यं वाय्वात्मने धूपं कल्पयामि ; रं वह्न्यात्मने दीपं कल्पयामि ; वं जलात्मने नैवेद्यं कल्पयामि ।

सौभाग्यवर्धनीसहिताया आनन्दलहर्या विषयानुक्रमः

ॐ

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचिता

आनन्दलहरी

कैवल्याश्रमविरचितया सौभाग्यवर्धन्याख्यया टीकया सहिता

सौभाग्यवर्धनी

शब्दायमानतिमिरावलिसेव्यमाननिष्यन्दमानतिरोर्ध्वगसांध्यरागम् ।
विघ्नान्धकारतरणिं तरुणार्कशोणं वन्देऽर्धनागनरयोरवियोगयोगम् ॥ १ ॥
कुण्डलितकुन्तलालीकर्तरिकाकृत्यमाननवभानोः ।
शकलमिव शोभमानं वन्दे सीमन्तरागमम्बायाः ॥ २ ॥
रमणीवामदेहाय रजताचलवासिने ।
रसाधरेन्द्रचापाय रमाकान्ताय ते नमः ॥ ३ ॥
वृश्चते दुश्चरित्राणां वृद्धिं भास्करीं भुवः ।
वृन्दावनविहाराय वृष्णीनां पतये नमः ॥ ४ ॥
श्रीशंकराचार्यकृते स्तवेऽस्मिंष्टीकां चिकीर्षोर्मम मन्दबुद्धेः ।
विदूषकस्येव वचोऽस्तु युष्मद्धासाय सन्तोऽस्मि तथापि धन्यः ॥ ५ ॥

भगवान् परमकारुणिकः शंकरावतारः शंकारचार्यः शिवशक्त्योरभेदं ज्ञापयितुं सकलप्रपञ्चसाक्षिण्याः ब्रह्माविनाभूतचिच्छक्तेः स्तुतिद्वारा मातृकादिमन्त्रानुद्धरति---

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥ १ ॥

शिव इति । जन्ममरणाद्यनेकक्लेशसंचयैरुपचीयमानतापत्रयरूपामङ्गलाभावाच्छिवः सदा मङ्गलरूपः चिद्विलाससमुल्लसितपरमानन्दनिर्भरः, एतादृशः शक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथा-कर्तुं च प्रभवत्या सामर्थ्यविशेषस्फूर्त्या यदि युक्तो भवति, तदा प्रभवितुं प्रभुर्भवितुं शक्तो भवति समर्थो भवति, सर्वोत्कृष्टो भवतीति यावत् । विपक्षे बाधकमाह—**न चेदेवमिति ।** न चेदेवं देवः अप्रतिहतक्रीडः स्पन्दितुं चलितुमपि न कुशलः न क्षमः । अतः कारणात्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरप्युपासनीयाम् । आदिशब्देन मनु-चन्द्रादयः । तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"विष्णुः शिवः सुरज्येष्ठो मनुश्चन्द्रो धनाधिपः ।
लोपामुद्रा तथागस्त्यः स्कन्दः कुसुमसायकः ॥
सुराधीशो रौहिणेयो दत्तात्रेयो महामुनिः ।
दुर्वासा इति विख्याता एते मुख्या उपासकाः ॥"

इति । **ज्ञानार्णवेऽपि**—

"मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम् ।
लोपामुद्रा तथागस्त्यः स्कन्दो विष्णुस्तथा शिवः ॥
दत्तात्रेयो मुनिः शक्रो दुर्वासाश्च त्रयोदश ।
उपासते महाविद्या द्वादशोक्तास्तवानघे ।
त्रयोदशाक्षरी विद्या दुर्वासोपासिता प्रिये ॥"

इति । प्रणन्तुं नमस्कर्तुं स्तोतुं वाप्यकृतपुण्यः कथं प्रभवति? समर्थो भवति । एतावता सृष्टिस्थितिसंहृतिकर्तॄणां हरिहरादीनां स्वस्वकृत्येषु शक्त्या विना कर्तृत्वायोगात्सृष्ट्यादौ त्वमेव हेतुः, त्वत्परतन्त्रास्तेऽपि इति भावः । तदुक्तं **मार्कण्डेये**—

"सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि ।
गुणाश्रये गुणमयि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥"

इति । एतादृश्या अनेकजन्मार्जितसुकृतराशिरेव तव प्रणामे स्तुतौ पूजाजपध्यानेष्वप्यधि-कारी भवति, नान्यः । तदुक्तं **शारदातिलके**—

"पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैर्ज्ञात्वेमां परदेवताम् ।
पूजयेदागमोक्तेन विधानेन समाहितः ॥"

इति । तथा च येऽन्ये त्वदतिरिक्ता देवतागणा भक्तेभ्यो भुक्तिं मुक्तिं च ददते, तेऽपि शक्तिरूपया त्वयैवानुगृहीता उपासकेभ्य उपासनानुरूपाणि फलानि ददते । त्वमेव फलदात्री सर्वत्र । येन केनापि प्रकारेण या काचिद्देवतोपास्यते, तदुपासना त्वदुपासनैवेति पर्यवस्यति । तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"येऽपि ब्रह्मादयो देवा भवन्ति वरदायिनः ।
त्वद्रूपां शक्तिमासाद्य ते भवन्ति वरप्रदाः ।
तस्मात्त्वमेव सर्वत्र कर्मणां फलदायिनी ॥"

इति । एतादृश्या शक्त्या सह शिवस्याविनाभावो भवतीति परमार्थतः शक्तिशक्तिमतोरभेद इति तात्पर्यार्थः । तदुक्तं **कूर्मपुराणे**—

"शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्त्यपरमार्थतः ।
अभेदमनुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥"

इति । परे तत्रापारमार्थिकं भेदमापादयन्ति 'तन्तुमान् पटः' 'मृद्वान् घटः' इतिवत् । शिवः शक्तियुक्तः प्रभवति, न शक्तिवियुक्तः कदाचिदपि । तथा च यैव शक्तिः सैव शिवः, य एव शिवः स एव शक्तिः, उपासकानां वासनाभेदेन शिवः शक्तिरिति भेदकल्पना, यथा चित्रविशेषे तत्तद्वासनाभेदेन कदाचिद्गजप्रतीतिः कदाचिद्वृषभप्रतीतिरित्यादि । तदुक्तं **परिमले**—

"आलेख्यविशेष इव गजवृषभयोर्द्वयोः प्रतिभासम् ।
एकस्मिन्नेवार्थे शिवशक्तिविभागकल्पनां कुर्मः ॥" इति[1] ।

[1] परिमले ; महार्थमञ्जरीव्याख्यायामित्यर्थः । तत्रस्थेयं मूलकारिका—
आलक्खविसेसस्मिअ गअवुसहाणं दुवेण पडिभासम् ।
एकस्सिं चिअ अत्थे सिवसत्तिविहाअकप्पणं कुणिमो ॥
(महार्थमञ्जरी, गाथा २८)

अथवा शिवः शक्त्या युक्तः। शक्तिरेकारः कामबीजम्। "मादनं तदधः शक्तिस्तदन्ते बिन्दुमालिनी" इति चतुःशत्याम्। स चैकारः अकारेकारद्व्यक्षरात्मकः। तेनाक्षरद्वयमेव गृह्यते। तद्युक्तः वर्णव्यत्ययेन अकारेकारयुक्तो यदि भवति, तदा प्रभवितुं शक्तो भवति। न चेदेवं देवोऽपि स्पन्दितुमपि न कुशलः, ताल्वोष्ठपुटस्पन्दनोच्चारणयोग्योऽपि न भवति, श् व् इति व्यञ्जनमात्रावशेषात्। अतस्त्वामाराध्यामित्यन्तार्थः पूर्ववदेव। एतावता त्वया वशीकृतः शिवस्त्वन्मय एव, परमार्थतो न भेदलेशोऽप्यस्तीति भावः। तदुक्तं चिद्गगनचन्द्रिकायाम्—

"अम्ब तावकपदद्वयार्चकस्त्वन्मयो भवति नात्र विस्मयः।
यस्त्वयैव विवशो वशीकृतः शक्तिरेव समभूच्छिवः स्वयम्॥"

इति। हरिरपि त्वन्मय एव। तदुक्तं मानसोल्लासे—

"हरं त्यक्त्वा हरिरभूद्धरिरेव तवाम्बिके।
स्फुरच्छक्तिः पुनरभूदपरः संधियोगतः॥"

इति। श्लोकार्थः स्पष्टः। तथापि गुरुमुखादवगन्तव्यः।

अथ मातृकादिमन्त्रोद्धारक्रमो रहस्यार्थ उच्यते—शिवः ककरादिः क्षकारान्तो वर्णसमूहः पञ्चत्रिंशद्वर्णात्मकः समस्तव्यस्तरूपेण षट्त्रिंशत्तत्वात्मकः। शक्तिः अकारादिषोडशस्वरसमूहः। षट्त्रिंशत्तत्वात्मको व्यञ्जनसमूहः शिवः षोडशस्वररूपया शक्त्या युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं वेदादिविद्यारूपेण शब्दार्थसृष्टिं स्पष्टीकर्तुं शक्तो भवति। न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि न पटुः ताल्वोष्ठपुटव्यापारशून्यः अकिंचित्करः। अतस्त्वामाराध्यामित्यादिः स्पष्टार्थः। एतादृशोऽपि शिवस्त्वन्मय एव, मातृकारूपत्वात्। मातृकातिरिक्तशब्दार्थसृष्टेरभावाच्छब्दार्थसृष्टिः सर्वा त्वदधीनेति भावः। तस्माच्छिवशक्तिमयाः सर्वे वर्णाः। तदुक्तं शारदातिलके—

"विना स्वैरस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा।
शिवशक्तिमयान् प्राहुस्तस्माद्वर्णान् मनीषिणः॥"

इति । **मातृकाहृदयेऽपि**—

"ककारादिक्षकारान्ता वर्णास्ते शिवरूपिणः ।
समस्तव्यस्तरूपेण षट्त्रिंशत्तत्त्वविग्रहाः ॥
अकारादिविसर्गान्ताः स्वराः षोडश शक्तयः ।
नित्याषोडशकात्मानः परस्परममी युताः ॥
शिवशक्तिमया वर्णाः शब्दार्थप्रतिपादकाः ।
शिवः स्वरपराधीनो न स्वतन्त्रः कदाप्यसौ ॥
स्वराः स्वतन्त्रा जायन्ते न शिवस्तु कदाचन ।"

इति । इति मातृकोद्धाररूपार्थः ॥ (१)

अथ विद्याप्रासादपदोद्धारः—शिवो हकारः । तदुक्तं **रुद्रयामले**—

"शक्तिः प्राणश्च जीवश्च मन्त्रो नादः शिवो रविः ।
कषोल्क इति संज्ञाः स्युर्हकारस्य शिवोदिताः ॥"

इति । शक्तिः शक्तिकूटं बालाविद्यायास्तृतीयमक्षरम् । तदुक्तं **त्रिपुरार्णवे**—

"वाग्भवं प्रथमं बीजं कामराजं द्वितीयकम् ।
तृतीयं शक्तिकूटाख्यं निगमत्रितयोद्धृतम् ।
इत्थं कुमारीविद्याया बीजत्रयमुदीरितम् ॥"

इति । तया युक्तो यदि भवति, तदा प्रभवितुं शक्तो भवति । न चेदेवं देवः स्पन्दितुमपि न कुशलः ताल्वोष्ठपुटस्पन्दनव्यापारेण व्यक्तीभवितुं समर्थः । किं पुनर्मन्त्ररूपतां प्राप्तुम् । उत्तरार्धार्थः पूर्ववदेव योजनीयः । इति प्रासादपदोद्धाररहस्यार्थः ॥ (२)

अथानुत्तरमन्त्रोद्धारः—शिवः अकारः । तदुक्तं **संकेतपद्धत्याम्**—"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः" इति । शक्तिर्विसर्गः । तदुक्तं **शिवदृष्टौ**—

"अहं बिन्दुर्विसर्गस्त्वमावयोर्योगतः परः ।
प्रकाशितोऽनुत्तराख्यो वर्णो वर्णेष्वनुत्तरः ॥"

इति । **शारदातिलके**ऽपि—"बिन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशाकरः" इति । तया यदि युक्तो भवति, तदा प्रभवितुं शक्तो भवति, सर्ववर्णपदवाक्येष्वप्यनुत्तरत्वेन प्रकाशमानो भवति, साक्षान्निरतिशयानन्दसुन्दरश्चिच्छक्तिसमवेतो ब्रह्मैव भवति । तथा च श्रुतिः—'अ इति ब्रह्म' इति । न चेदेवं देवो न भवति, देवतारूपचिच्छक्तिविलासा-भावात् । तदुक्तं **वासिष्ठरामायणे**—

"न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः ।
अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते ॥"

इति । स्पन्दितुमपि न कुशलः केवलं शून्यरूपाकारः पर्यवस्यति । तदुक्तं **योगिनी-हृदये**—

"शून्याकाराद्विसर्गान्ताद्बिन्दुप्रस्पन्दसंविदः ।
प्रकाशपरमार्थत्वात्स्फुरत्ताल्हरीयुतात् ।
प्रसृतं विश्वलहरीस्थानं मातृत्रयात्मकम् ॥"

इति । आदिपर्वणि **महाभारते**ऽपि—

"ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं ते वै लोकान्निविशन्त्यप्रतिष्ठान् ॥"

इति । अतस्त्वामित्यर्धं पूर्ववदेव योजनीयम् । हरिहरविरिञ्च्यादयोऽप्यनुत्तरमेवोपासत इति तात्पर्यार्थः । अथवा हरिहरविरिञ्चयो गायत्रीरूपाः, गायत्र्यास्त्रिमूर्तिरूपत्वात् । तथा च **याज्ञवल्क्यः**—

"प्रातर्ब्रह्मस्वरूपा स्यान्मध्याह्ने रुद्ररूपिणी ।
सायं विष्णुस्वरूपेयं गायत्री त्रायते भयात् ॥"

इति । इति गायत्र्यादिमन्त्रैराराध्याम् । एतावता गायत्र्यादयो मन्त्रा वेदादिसकलविद्याः । किं बहुना? यत्किंचिच्छब्दजालं जगति वृत्तं वर्तमानं वर्तिष्यमाणं तत्सर्वमप्यनुत्तररूपे स्वरप्रत्याहारे मग्नम् । एतादृशानुत्तरतत्त्वरूपिणीं त्वां प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति । तदुक्तं **शिवदृष्टौ**—

"प्रत्याहृताः स्वरा देवि षोडशानुत्तरे मनौ ।
अकारस्य विसर्गेण सहाद्यन्तस्य मेलनात् ॥
वैदिकं लौकिकं वापि यत्किंचिच्छब्दजालकम् ।
अनुत्तरेण तत्त्वेन सकलं कवलीकृतम् ॥"

इति । इत्यनुत्तरोद्धारः ॥ (३)

अथ वाग्वादिनीविद्योद्धारः—शिवो हकारः शक्त्या युक्तः शक्तिरूपाकारेण युक्तः । शक्तिश्चासावा चेति कर्मधारयः । तेन द्व्यक्षरी वाग्वादिनीविद्या भवति । एतदुक्तं **मन्त्रनारायणीयान्तर्गतवाग्वादिनीमन्त्रोद्धारे विद्यार्थप्रकाशिकायाम्**—"अनन्तो लकुलीशश्च विद्या वाग्वादिनी मता" इति । यदि भवति प्रभवितुं शक्तस्तदा भवति वाग्वादिनीविद्यारूपेण वेदादिसमस्तविद्याद्योतको भवति । न चेदेवं हकारमात्रावशेषेण न देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि, स्तम्भायमानः केवलं शोकमोहच्छन्नो भयादिद्योतक एव स्यात् । अतस्त्वामाराध्यामित्युत्तरार्धस्यार्थः स्पष्टः । इति वाग्वादिनीविद्योद्धारः ॥ (४)

अथ शैवपञ्चाक्षरीविद्योद्धारः—शिवः शक्त्या युक्तः, शक्तिरेकारः । तेन चतुर्थीविभक्तिः 'ङे' इत्यत्र ङकारलोपे 'ए' इति भवति । तद्युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति, नम इति शक्तियुक्तो भवति । तदुक्तं **स्कान्दपुराणे**—

"प्रणवो बीजमाख्यातं नमः शक्तिरुदीरिता ।
ऋषिः स्याद्वामदेवोऽस्य पङ्क्तिश्छन्द उदाहृतम् ।
पार्वतीवल्लभः साक्षाद्देवतात्र सदाशिवः ॥"

इति । न चेदेवं देवः स्पन्दितुमपि न कुशलः । प्रातिपदिकमात्रावशेषान्मन्त्ररूपतया फलदानासमर्थः स्यात् । अतस्त्वामाराध्यामित्याद्यर्थः पूर्ववदेव योजनीयः । इति शैवपञ्चाक्षरीविद्योद्धारः ॥ (५)

अथ पाशादीत्र्यक्षरीविद्योद्धारः—शिव आकारः शक्तिर्बिन्दुः, तद्युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति । न चेदेवं देवः स्पन्दितुमपि न कुशलः । अतः

त्वा त्वां शक्तिं भुवनेश्वरीं आमा सबिन्दुकाकारेण। हकाररेफौ सबिन्दुनेकारेण सह शक्तिर्भुवनेश्वरी। हरिहरविरिञ्च्यादिभिः, हरिहरविरिञ्च्यादयः प्रणवरेफककाराः। तेषां विलोमयोजनेनाङ्कुशबीजं भवति। अत एव विरिञ्च्यादिभिरित्युक्तम्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ, विरिञ्चिश्चासावादिश्च विरिञ्च्यादिः हरिहरौ विरिञ्च्यादिश्च हरिहर-विरिञ्च्यादयः। तैश्च सहाराध्यां प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति? अने-नाद्यन्तप्रधानयुक्तोऽयं मन्त्र इति सूचितम्। तदुक्तं शारदातिलके पूजामुक्त्वा—

"इत्थं संपूजयन्देवीं साक्षाद्वैश्रवणो भवेत्।
ईड्यते सकलैर्लोकैस्तेजसा भास्करोपमः॥
. . . .
अनेनाधिष्ठितं गेहं निशि दीपशिखाकुलम्।
दृश्यते प्राणिभिः सर्वैर्मन्त्रस्यास्य प्रभावतः"

इति। इति पाशादित्र्यक्षरीविद्योद्धारः॥ (६) इति प्रथमपद्यार्थः॥ १॥

'प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति' इत्युक्तम्। त्वया मां स्तोतुं, मत्स्वरूपं मत्प्रभावं ज्ञात्वा स्तुतिः करणीया। किं मत्स्वरूपं ज्ञातम्, को वा मत्प्रभावो ज्ञातः? इत्यत्रोत्तरमाह—

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः संचिन्वन् विरचयति लोकानविकलम्।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
हरः संक्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम्॥ २॥

तनीयांसमिति। तनीयांसं सूक्ष्मं तव चरणपङ्केरुहभवं पांसुं रजःकणं विरिञ्चिः संचिन्वन् एकीकुर्वन् विरचयति सृजति; लोकान् चतुर्दशभुवनानि। तव चरणप्रणामतः शिरसि लग्नैः पांसुभिः संचितैः सर्वान् लोकान् सृजति। अविकलं यथा भवति तथा, निर्व्याजेनेत्यर्थः। एनं पांसुं शौरिः विष्णुः शेषरूपः शिरसां सहस्रेण वहति। पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं भूमिरूपं तव चरणपङ्केरुहभवं मकरन्दकणं

कथमपि वहतीत्यर्थः। हरः, हरतीति हरः संहर्ता संक्षुद्य चूर्णीकृत्य, भसितोद्धूलनविधिं; भस्मस्नानविधिना भस्मोद्धूलनविधिं करोति। पृथिव्यादिपञ्चभूतानि भस्मसात्करोतीत्यर्थः। तथा च भस्मस्नानमन्त्रः—"अग्निरिति भस्म, वायुरिति भस्म, जलमिति भस्म, स्थलमिति भस्म, व्योमेति भस्म, सर्वं ह वा इदं भस्म, मन एतानि चक्षूंषि भस्मानि" इति। एतावता पृथिव्यादिपञ्चभूतानि तव चरणपङ्केरुहभवमकरन्दकणाः एतादृश्यास्तव स्वरूपं प्रभावं वेत्तुं शिव एव समर्थः। को वा अस्मदादिर्वराक इति भावः। तदुक्तं भगवता **दत्तात्रेयेण** योगिना—

"यत्पादपद्ममकरन्दकणा धरित्री
यन्मध्यवर्तिविवरं गगनं समग्रम्।
यद्गात्रसङ्गिकिरणत्रसरेणुरकः-
स्तस्यास्तवाम्ब वपुषो मितिरीशवेद्या॥"

इति। चरणान्येव पङ्केरुहाणि। चरणाश्चत्वारः शुक्लरक्तमिश्रनिर्वाणा इति। तत्र सत्त्वप्रधानः शुक्लः, रजःप्रधानो रक्तः, तमःप्रधानो मिश्रः, गुणातीतो निर्वाणः। तेषां ध्यानस्थानानि—शुक्लरक्तयोराज्ञाचक्रं द्विदलम्; मिश्रस्य हृत्कमलम्, निर्वाणस्य सहस्रदलं द्वादशान्तस्थम्। शुक्लरक्तयोः ब्रह्मविष्णू ध्येयौ, मिश्रे रुद्रः, निर्वाणे साक्षात्परमानन्दनिर्भरः सदाशिवरूपः सहस्रदलकमलकर्णिकारूपः चन्द्रमण्डलगलत्सुधाभिराप्लाव्यमानश्चिन्तनीयः। तथा च **श्रुतिः**—"चरणं पवित्रं विततं पुराणम्। येन पूतस्तरति दुष्कृतानि। तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः। अति पाप्मानमरातिं तरेम। लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्। ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्। चरणं नो लोके सुधितां ददातु।" इति। तथा च तव रक्तचरणपङ्केरुहभवं पांसुं रजोगुणं संचिन्वन् विरिञ्चिः लोकान् सृजति। विष्णुः शुक्लचरणपङ्केरुहभवं पांसुं सत्त्वगुणं संचिन्वन् एनं विधिसृष्टं प्रपञ्चं शिरसां सहस्रेण वहति। प्रपञ्चभारं वहति धत्ते; रक्षतीत्यर्थः। हरः मिश्रचरणपङ्केरुहभवं पांसुं तमोगुणं संचिन्वन् विधिसृष्टप्रपञ्चं चूर्णीकृत्य भसितोद्धूलनविधिं भजति। तदुक्तं **दत्तात्रेयेण** महायोगिना—

"भ्रूमध्यगौ विधिहरी तव रक्तशुक्लौ
पादौ रजोऽमलगुणौ खलु सेवमानौ ।
सृष्टिस्थिती वितनुतो हृदये तृतीय-
मङ्घ्रिं भजन् हरति विश्वमुदग्रमुग्रः ॥
तुर्यं तवाम्ब चरणं निरुपाधिबोधं
सन्द्रामृतं शिवपदे सततं नमामि ॥"

इति सांप्रदायिको रहस्यार्थो गुरुगम्यः । इति द्वितीयपद्यार्थः ॥ २ ॥

तर्हि मम स्वरूपं न जानासि, नाप्यनुभावम्, अज्ञः त्वं मूर्खः जडः दरिद्रः; अत एव पूजायामसमर्थः, अनवरतसंसारासक्तः जन्ममरणादिक्लेशसमुद्रे मग्नो मां कथं स्तौषीति प्रश्नस्योत्तरमाह—

अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरोद्दीपनकरी
जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिस्रुतिः ।
दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवति ॥ ३ ॥

अविद्यानामिति । अविद्यानाम् न विद्यते विद्या येषां ते अविद्याः, तेषामन्तस्तिमिरमनेकजन्मसंचितं दुर्वासनासमासादितमहं ममेति बुद्धिविजृम्भिततापत्रयसंपादितमज्ञानं तस्य मिहिरोद्दीपनकरी सूर्योन्मीलनकरी; तन्नाशकविद्योद्बोधिनीति यावत् । कचित्पाठः— तिमिरमिहिरद्वीपनगरीति । मिहिराणां द्वीपं द्वादशादित्यानां भूमिस्तत्र नगरी तेषां निजवसतिः; द्वादशादित्या यत्र युगपदुदयं प्राप्नुवन्ति तादृशद्वीपनगरी । यतः सर्वदा परिभ्रमणं कुर्वतः सूर्यस्य गिरिकुहरकोटराद्यन्तर्गततिमिरनाशकत्वं नास्ति, ततः तदपेक्षयाप्यधिकतरप्रकाशकारिणीत्यर्थः । जडानाम्; कर्तव्याकर्तव्यबुद्धिप्रकाशशून्यानाम्, चैतन्यस्तवकः उत्तरोत्तरलोकोत्तरबुद्धिचमत्कारव्यतिकरः तस्य मकरन्दस्रुतिः सहृदयविद्वज्जनानन्दसंदोहसंपादकरसविशेषधारा तस्याः स्रुतिः सरणिः । दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका; चिन्तामणिमयी माला । जन्मजलधौ; जन्मेत्युपलक्षणम्, जन्ममरणादिबहुविधक्लेशसंचय-

वीचिमालिनीमग्नानाम्, मुररिपुवराहस्य; विष्णुरूपादिवराहस्य, दंष्ट्रा; तदुद्धारकारी भवति। एतादृश्यास्तव स्तुतौ प्रवृत्तस्य मम अविद्याजडस्य दारिद्र्यं जन्ममरणादिक्लेशसमुद्रोन्मज्जनानि न सन्ति; सर्वथेति भावः। एतावता—

"बालार्ककोटिरुचिरां स्फटिकाक्षमालां
कोदण्डमिक्षुजनितं स्मरपञ्चबाणान्।
विद्यां च हस्तकमलैर्दधतीं त्रिनेत्रां
ध्यायेत्समस्तजननीं नवचन्द्रचूडाम्॥"

इति कामराजमातृकादेवता सूचिता भवति। आदौ श्रीविद्योपासकानां कामराजमातृकान्यासस्यावाश्यिकत्वात्तस्या ध्यानं सूचितम्। अथ वा त्रयाणां वेदानां पुरा त्रिपुरेति वाग्भवबीजस्य त्रिपुरारूपतयोक्तत्वात् तदेव बीजं सूचितम्। तथा हि—ऋग्वेदसामवेदयोरादिवर्णावकारौ। तथा यजुर्वेदस्यादिवर्ण इकारः। सामवेदादिवर्णयजुर्वेदादिवर्णयोः संधौ कृते एकारो भवति। पुनः ऋग्वेदाकारस्य एकारेण संधौ कृते ऐकारो भवति। तेन अर्धेन्दुना सहितः स वाग्भवो भवति। तदुक्तं **कादिमते**—

"अकारादिः सामवेदो ऋग्वेदस्तु तदादिकः।
यजुर्वेद इकारादिस्तेषां संयोगतः शुचिः॥
तन्निष्पत्तिं शृणु प्राज्ञे प्रोक्तादुद्धारतः क्रमात्।
विलिख्य योजयेत्पूर्वं शब्दशास्त्रानुसारतः॥
गुणसंध्या ऋग्यजुषोस्ततस्तेनापरं तथा।
वृद्धिसंध्या समायुञ्ज्यादित्युत्पन्नं शुचेर्वपुः॥
तेन त्रयीमयी विद्या कार्यकारणयोगतः।
. . . .
बिन्दुसर्गात्मनोरैक्यरूपा सा त्वावयोर्वपुः॥
तेन बीजेन विश्वात्मरूपता सम्यगीरिता।"

इति। प्रथमाकार अविद्यानिवर्तकः, द्वितीयो जडतानिवर्तकः, इकारः कामितफलदः, अर्धेन्दुः कैवल्यदः, तेन वाग्भवरूपता प्रतिपादिता परदेवतायाः। तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

"हरत्यज्ञानमज्ञानाज्जडिमानमतः पुनः।
इतः कामान् वितनुते कैवल्यं कलया विधोः॥
वाग्भवं प्रथमं बिजं वेदानां पुरतो यतः।
त्रिपुरासंज्ञया भद्रे त्वद्रूपा विश्वविग्रहा॥
वाच्यवाचकरूपेण व्याप्नोत्यमितवैभवम्।"

इति। इति तृतीयपद्यार्थः॥ ३॥

यदि स्तुतिं कर्तुं प्रवृत्तोऽसि मम स्तुत्या किम्? मदन्या देवतागणाः हरिहर-गणेशादयः प्रत्यक्षतो वराभयकराः सन्ति तान् स्तुहि; तेषां स्तुत्या समीहितं भविष्यतीत्यत आह—

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवगण-
स्त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया।
भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं
शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ॥ ४॥

त्वदन्य इति। श्लोकार्थः स्पष्टः। सत्यमुक्तं वराभयकरा त्वं न भवसि। वराभययोः कृत्यं भयात्त्राणं समीहितफलवितरणं च। एतद् द्वयमपि तव चरणावेव दातुं निपुणौ। त्वदन्यदैवतेषु नटानामिव वराभयाद्यभिनयमात्रम्। तथा तवाभिनयो नास्ति। किं च, अन्यदैवगणा उपासिताः वरेण शरीरपोषणेन यावद्वाञ्छितं तावदेव ददते। तव चरणौ वाञ्छितादप्यधिकं वितरतः; यतस्त्वं लोकानां शरण्या; येऽप्यन्ये दैवतगणाः तेषामपि त्वमेव शरण्या। ते तु प्रतिदिनमुत्पत्तिप्रलयाभ्यामवसीदन्ति। तस्मात्तव स्तुतिर्निश्चलसिद्धिदायिनीति भावः। तदुक्तं क्रमस्तुतौ—

"ईशत्त्वभावकलुषाः कति नाम सन्ति
ब्रह्मादयः प्रतिदिनं प्रलयाभिभूताः ।
एकः स एव जननि स्थिरबुद्धिरास्ते
यः पादयोस्तव सकृत्प्रणतिं करोति ॥"

इति । इति चतुर्थपद्यार्थः ॥ ४ ॥

तर्हि मम प्रभावः कुत्र दृष्टः, यद्दृष्टान्तेन मम स्तुतिरारब्धेत्यत आह—

हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीं
पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत् ।
स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा
मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम् ॥ ५ ॥

हरिस्त्वामिति । हरिः; विष्णुः, त्वां प्रणतजनसौभाग्यजननीं समाराध्य, पुरा अमृतमथनादनन्तरं द्रष्टुमागतं, येन रूपेण दानवा मोहिताः, तव तद्रूपं दि क्षेऽहमिति पृष्टवन्तं मदनारिं नारायणीरूपं प्रकटीकृत्य क्षोभमनयत् । मदनपरवशं कृतवानित्यर्थः । येन स्मर्तव्यतां प्रापितः स्मर इति नाम प्राप्तवान्, सोऽपि पुनः रतिनयनलेह्येन वपुषा प्राप्तविग्रहेण महतामपि मुनीनां विश्वामित्रगौतमादीनां मोहाय प्रभवतीति प्रकटार्थः ।

गुप्तार्थस्तु—हरिस्त्वां हे प्रणतजनसौभाग्यजननि ! ईमिति तुरीयवर्णरूपामाराध्य अग्रे वक्ष्यमाणप्रकारेण भावयित्वा नारीरूपमासाद्य पुररिपुमपि क्षोभमनयत् । तव रूपमासाद्येत्यर्थः । यत्किंचित्प्राकृतनार्याः मदनारेः क्षोभकरणं न संभवति, यत एतावता षट्कूटया विद्यया त्वामुपास्य, अग्रे वक्ष्यमाणया कामकलया भावनया भावयित्वा, तव सारूप्यं प्राप्य मदनारिं मोहितवानिति भावः । षट्कूटविद्या तु लोपामुद्रोपासितविद्यया नन्दिकेश्वरोपासितविद्यया च भवति । तदुक्तं ज्ञानार्णवे—

"लोपामुद्रां पुनर्देवि विलिखेत्तदनन्तरम् ।
नन्दिकेश्वरविद्या च षट्कूटा वैष्णवी भवेत् ॥"

इति । लोपामुद्राविद्या अग्रे वक्ष्यते । नन्दिकेश्वरविद्या तु ज्ञानार्णवे—

“कामराजाख्यविद्याया वाग्भवे मादनं त्यजेत् ।
चन्द्रं तत्रैव संयोज्य कामराजमतः परम् ॥
हित्वा चन्द्रं मुखे कुर्याद्विद्येयं नन्दिपूजिता ।”

इति । विद्येयं स्पष्टीभविष्यत्यग्रे । लोपामुद्राविद्योद्धारेण कामराजविद्या चाग्रे वक्ष्यते । स्मरोऽपि अनेनैव विधिना कामराजविद्यामुपास्य महामुनीनां मोहको जात इति भावः । इति पञ्चमपद्यार्थः ॥ ५ ॥

भवतु हरिर्मत्सारूप्यमासाद्य पुररिपोः क्षोभकरः । मदनो रावणादिवत्करालदर्शनः सन् मुनीनां मोहकः कुतो न स्यादित्यत आह—

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखाः
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिसुते कामपि कृपा-
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥ ६ ॥

धनुरिति । पुष्पमयं धनुः सुकुमारतरं न वज्रसारायमाणम् । ज्या चञ्चलतर-चञ्चरीकमयी ; पञ्च विशिखाः, नाधिकाः, तेऽपि पौष्पाः ; सहायो वसन्तः कादाचित्कः समयः । स्मररथः ; मलयानिलः मन्दगमनः । तथापि एतत्सर्वं जगत्स्वयमनङ्गः हे हिमगिरिसुते ! दयारसशीतले विजयते । तवापाङ्गात् कामपि कृपां विशिष्य निर्वक्तु-मशक्यां लब्ध्वा विजयते । एतावता रावणादिवन्न क्रूरदर्शनः, अतिसौम्यदर्शनः, आयुधादयोऽप्येतादृशाः, तथापि जगद्विजयते इति यत् तद्भवत्याः कृपाकटाक्षमहिम्नेति भावः । इति षष्ठपद्यार्थः ॥ ६ ॥

तर्हि मां कीदृशीं ध्यात्वा स्तौषीत्यत आह—

क्वणत्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तनभरा
परिक्षीणा मध्ये परिणतशरच्चन्द्रवदना ।
धनुर्बाणान् पाशं सृणिमपि दधाना करतलैः
पुरस्तादास्तां नः पुरमथितुराहोपुरुषिका ॥ ७ ॥

कणत्काञ्चीति । कणत् काञ्चीदाम यस्याः सा कणत्काञ्चीदामा, डाबन्तः । करिकलभकुम्भस्तनभरा । करिशब्दोऽत्रोपरञ्जकः; यथा—स्तनचूचुकमिति । कलभ-शब्देनैव करिशावकस्य प्राप्तत्वात् । अथ वा, करिषु कं प्रकाशं लभत इति करिकलभः करिवर इति यावत् । तस्य कुम्भौ तयोरिव स्तनभरौ यस्याः सा । परिक्षीणा मध्ये; क्षाममध्या, राकाशशाङ्कानना, ऐक्षवं धनुः पुष्पमयबाणान् पाशं सुवर्णमयम्, सुवर्ण-मयमङ्कुशं च धारयन्ती । तदुक्तं **मनोरमायाम्**—"सौवर्णौ पाशाङ्कुशौ वाम-दक्षिणकरयोर्ध्येयौ" इति । अधस्तनकरयोर्वामदक्षिणक्रमेण धनुर्बाणा ध्येयाः । उप-रितनयोः वामदक्षिणक्रमेण पाशाङ्कुशौ ध्येयौ । केषांचित्संप्रदाये शक्तीनां दक्षिण-वामकरयोगेन पाशाङ्कुशौ ध्येयौ; अन्येषां च वामदक्षिणक्रमेणेति । पुरस्तादास्तां नः प्रत्यक्षा भवतु । प्रार्थनायां लोट् । पुरमथितुराहोपुरुषिका; अहोपुरुषशब्दाद् वुञि कृते शब्दोऽयं सिद्धः । दर्पातिशयसंभावना; "आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभाव-नात्मनि" इत्यमरः । त्रिपुरं दिधक्षुः दर्पातिशयेन आत्मनि तृणप्रायमेतत्त्रिपुरमिति यान् संभावनादीन् कृतवान् सा भवल्लक्षणा पुरस्तादास्तां नः । पुरारेर्या अकुण्ठिता शक्तिः सा त्वमेव, त्वद्युक्तः सर्वत्र प्रभवति इति 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति' इति पूर्वोक्तार्थः स्मारितः । न इति बहुवचनं संतोषातिशयेनात्मनो गौरवख्यापनार्थम् । इति सप्तमपद्यार्थः ॥ ७ ॥

ध्यानमुक्तम्; कुत्र ध्येयाहमित्यत आह—

सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे ।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयां
भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम् ॥ ८ ॥

सुधासिन्धोरिति । अमृताम्बुधिमध्ये कल्पवृक्षवाटिकावृते कदम्बोपवनयुते नवरत्नखचितद्वीपे चिन्तामणिघटितकुड्यस्तम्भप्राकारतोरणादिमण्डितगृहे शिवाकारभाजि मञ्चे, सदाशिव एव मञ्चीभूत इत्यर्थः । तथा मञ्चचरणीभूतविधिहरिरुद्रेश्वरविलसिते मञ्चीभूते सदाशिवे परमासने परमशिवपर्यङ्कनिलयां परमशिवः गुणातीतः सकल-

प्रपञ्चसाक्षी सच्चिदानन्दसुन्दरः तवेक्षया (त्वदपेक्षया) पर्यङ्कतां प्राप्त इत्यर्थः। तत्र निषण्णां त्वां धन्याः कतिपये पश्चिमजन्मानः चिदानन्दलहरीं परमां शिवाविनाभूतां भजन्ति। तदुक्तं रुद्रयामले—

"यस्य नो पश्चिमं जन्म न स्वयं यो महेश्वरः।
स न प्राप्नोति परमां दशपञ्चाक्षरीमिमाम्" ॥

इति। अनेन ध्यानयोगेन भजतो जन्ममरणदुःखाम्बुधेरुन्मज्जनं भवतीति भावः। शिव एकारः एकादशस्वरः; तेन त्रिकोणं, परमशिवो बिन्दुः तन्निलयां श्रीचक्रान्तर्गतत्रिकोण-मध्यबिन्दुनिलयां धन्या भजन्तीति सांप्रदायिकार्थो गुरुगम्यः। इत्यष्टमपद्यार्थः॥ ८॥

ध्यानं त्रिविधम्—स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति। 'कणत्काञ्चीदामा' इति स्थूलध्यान-मुक्तम्। 'चिदानन्दलहरीम्' इत्यनेन परं ध्यानमुक्तम्। इदानीं सूक्ष्मध्यानमाह—

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे॥ ९॥

महीमिति। षट्चक्राणि मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्ध्याज्ञाख्यानि क्रमेण पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां मनसश्च स्थानानि। एतच्चक्रषट्कं कुलपथमित्युच्यते। तदुपरि शिरसि सहस्रदलमकुलपथमित्युच्यते। हे कुण्डलिनीस्वरूपे! परमेश्वरि, महीं मूलाधारे भित्त्वा, चतुर्दलपद्मं महीस्थानं भित्त्वेत्यर्थः। स्वाधिष्ठाने कं जलं भित्त्वा, षड्दलं भित्त्वा, मणिपूरे हुतवहस्थितिं दशदलं भित्वा; अत्र व्यत्ययेन योजना, स्वाधिष्ठानमणिपूरकयोः शांभवमतानुसारेण संज्ञाव्यत्ययो वा। हृदि मरुतमनाहतं द्वादशदलं भित्त्वा, आकाशमुपरि कण्ठे विशुद्ध्याख्यं षोडशदलं भित्त्वा, भ्रूमध्ये मानसस्थाने द्विदलं भित्वा; एतच्चक्रषट्कं कुलपथमित्युच्यते; अकुलपथे सहस्रारे सहस्रदले रहसि पत्या परमशिवेन सह विहरसे। एतावता एवं सूक्ष्मध्यानयोगेनोपास्यमाना भूमि-

त्यागादियोगसिद्धिं दिशसि। सहस्रदलेन संयुज्यमाना निर्वाणपदवीं दिशसीति भावः। तदुक्तं रहस्यसिद्धिसोपाने—

"कुण्डलिन्या महीभेदे योगी त्यजति मेदिनीम्।
सलिलस्थानयोगेन जले चलति योगवित्॥
वह्निभेदे जलमिव स्पृशत्यग्निं ज्वलच्छिखम्।
मरुद्भेदे शीघ्रगतिर्याति क्रोशशतं क्षणात्॥
व्योमभेदे खे चरति मनोभेदे मनोगतिः।
यत्र कामयते तत्र याति लोकत्रयेऽपि च॥
संयोजयञ्छिवपदे शिव एव प्रजायते।
कर्ता हर्ता च सर्वत्र सुरासुरनमस्कृतः॥"

इति। सूक्ष्मध्यानेन सूचितं कुण्डलिन्या भूमिकात्रयमुन्नेयम्। भूमिका, अन्वयभूमिका प्रत्यावृत्तिभूमिकेत्यनेन पद्येनोक्ता। इति नवमपद्यार्थः॥ ९॥

अपरे त्वाहुः—

सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः
प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमहसा।
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि॥ १०॥

सुधाधारसारैरिति। सुधाधारासारैः; अमृतधारासंपातैः, चरणयुगलान्तर्विगलितैः; भ्रूमध्यगतशुक्लरक्तचरणमध्यमार्गतो निष्यन्दमानैः, प्रपञ्चम्; मानसस्थानादिषट्चक्ररूपं कुलपथं सिञ्चन्ती; एतेनान्वयभूमिकोक्ता। प्रत्यावृत्तिभूमिकामाह—पुनरपि रसाम्नायाः षडाम्नायाः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वानुत्तराः। एते शक्तराम्नायाः स्थानानि, पार्थिवाप्यानलवायव्यनाभसमानसादिशां नवाम्नायाः; एतेषां स्थानानि अनुत्तरादिक्रमेण, भ्रूमध्यादिमानसादिक्रमेण वा। तेषां महसा। एतेषां षण्णां प्रकाशकतेजसा स्वां भूमिमवाप्य मूलाधारमवाप्य। भुजगनिभमध्युष्टवलयम्; सार्धत्रिवलयम्, आत्मानं कृत्वा

कुलकुण्डे मूलाधारान्तर्गतचतुर्दलपद्मकर्णिकामध्यवर्तित्रिकोणे स्वपिषि । कुहरिणि; कुहरं रन्ध्रविशेषः, तद्वति गुह्यस्थान इत्यर्थः । एतेन पद्यद्वयेन कुण्डलिनीरहस्यसोपानमभिहितम् । तदुक्तं चतुःशत्याम्—

"मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं रक्तोर्णातन्तुसंनिभाम् ।
कुलकुण्डलिनीं नित्यां विद्युदुल्लासदक्तनुम् ॥
मत्तालिकुलझंकारसदृक्षतरनादिनीम् ।
उन्नीयोन्नीय चक्रेषु क्रमात्स्यन्दति वैभवम् ॥
अनुभूय परं गत्वा पीत्वा कुलपरामृतम् ।
अकुलात्कुलकं भूयः कुलादकुलकं महः ॥
एवं मां सुन्दरीं ध्यायेत्सूक्ष्मध्यानं प्रकीर्तितम् ।"

इति । इति दशमपद्यस्यार्थः ॥ १० ॥

'शिवाधारे चक्रे' इत्यादि श्रीचक्रं सूचितम् । इदानीं श्रीचक्रस्य स्वरूपमात्रमाह—

चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि
प्रभिन्नाभिः शंभोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः ।
त्रयश्चत्वारिंशद्वसुदलकलाश्रत्रिवलय-
त्रिरेखाभिः सार्धं तव चरणकोणाः परिणताः ॥ ११ ॥

चतुर्भिरिति । चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवैः शिवयुवतिभिः शक्तिभिः । शिवानामध ऊर्ध्वाग्रास्त्रिकोणाः शिवाः, अधोमुखकोणाः शक्तयः ताभिः प्रभिन्नाभिः शंभोर्नवभिः मूलप्रकृतिभिः श्रीचक्रभूताभिर्नवयोनिभिः, त्रयश्चत्वारिंशत्कोणाः वसुदलकलाश्रत्रिवलयत्रिरेखाभिः; अष्टदलषोडशदलवृत्तत्रयभूगृहत्रयैः सह तव चरणकोणाः परिणताः, तव चरणयोः कोणपरिणतय एवेत्यर्थः । तदुक्तं भवति—श्रीचक्रान्तर्गतबिन्दुरूपस्य शंभोरूर्ध्वाधःस्थितनवयोनिभिः श्रीचक्रमूलकारणभूताभिर्निष्पन्नत्रिकोणाष्टकोणदशारद्वयचतुर्दशाराणां त्रिचत्वारिंशत्कोणाः अष्टदलषोडशदलवृत्तत्रयचतुर्द्वारोपशोभितभूगृहत्रयैः सार्धं तव चरणकोणाः

परिणताः । तव चरणकोणपरिणतिरूपं श्रीचक्रं विलसितमिति भावः । तदुक्तं **संकेतपद्धतौ**—"पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः" इति । चतुर्वह्नयः, रुद्रा इत्यर्थः, "रुद्रो वा एष यदग्निः" इति श्रुतेः । अथर्वणश्रुतिरपि **सौभाग्यकाण्डे**—

"तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्षणा अत्राकथा अक्षराः संनिविष्टाः ।
अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम् ॥
नवयोनिं नव चक्राणि दीधिरे नवैव योगा नव योगिन्यश्च ।
नवानां चक्रा अधिनाथाः स्योना नव भद्रा नव मुद्रा महीनाम् ॥
एका स आसीत्प्रथमा सा नवासीदा सोनर्विंशादा सोनत्रिंशत् ।
चत्वारिंशादथ तिस्रः समिधा उशतीरिव मातरो माविशन्तु ॥"

इति । अस्योद्धारक्रमस्तु—

"वृत्तं कृत्वेष्टमानेन सूत्रं पूर्वापरायतम् ।
विन्यस्य विभजेदष्टचत्वारिंशद्विभागतः ॥
षष्ठे षष्ठे पञ्चमे च तृतीयेऽथ तृतीयके ।
चतुर्थेऽथ तृतीये च षष्ठे षष्ठांशके पुनः ॥
विधाय नव चिह्नानि तेषु सूत्राणि तापयेत् ।
नव याम्योत्तराग्राणि तेषामुभयपार्श्वतः ॥
आद्यद्वितीयतुर्याणां तथा पञ्चमषष्ठयोः ।
अष्टमान्तिमयोर्विद्वानग्निबाणे कलांशकान् ॥
पुराणद्व्यष्टवेदाग्निसंख्यांशान्मार्जयेत्क्रमात् ।
शनिमध्ये रवेरन्तौ चन्द्रान्तौ केतुमध्यतः ॥
मङ्गलान्तौ वृत्तमध्ये बुधान्तौ राहुमध्यतः ।
गुरोरन्तौ भौममध्ये शुक्रान्तौ सोममध्यतः ॥
शन्यन्तौ वृत्तमध्ये तु राह्वन्तौ रविमध्यतः ।
केत्वन्तौ बुधमध्ये तु योजयेत्क्रमतो बुधः ॥

मध्यवह्निस्फुरद्रूपमष्टद्विदशवह्निकम् ।
चतुर्दशानलद्योतं श्रीचक्रं जायते परम् ॥
तद्बहिर्वसुपत्राब्जं तद्बहिः षोडशच्छदम् ।
वृत्तत्रितयसंशोभं त्रिरेखाञ्चितभूगृहम् ॥
त्रिधामनिलयं द्वारचतुष्टयसुशोभितम् ।
सर्वतेजोमयं दिव्यं सोमसूर्यानलात्मकम् ॥"

इति । षोडश कलाः, सप्तविंशतिनक्षत्राणि; तेन त्रिचत्वारिंशत्कोणात्मना सोमरूपता; द्वादश कलाः, द्वादश मूर्तयः, द्वादश राशयः, वेदत्रयी, उदात्ताद्याः स्वराः; तेन त्रिचत्वारिंशत्कोणात्मना सूर्यरूपता; मध्यत्रिकोणः साक्षात्स्फुरद्रूपबिन्दुचक्रतेजोविलासः । तस्य विलासाः अष्टकोणात्मना अष्टौ मूर्तयः; जातवेदाः, सप्तजिह्वः, हव्यवाहनः, कौमारतेजाः, अश्वोदरजः, वैश्वानरः, विश्वमुखः, देवमुख इति । दश कलाः, दश विभूतयः; विराट्, स्वराट्, सम्राट्, अभिभूः, सुभूः, विभूः, प्रभ्वी, प्रभूतिः, शिवा, विभूतिः इति । दशकलात्मनान्तर्दशारं, दशविभूत्यात्मना बाह्यदशारम्; सात्त्विकराजसतामसजिह्वात्मना चतुर्दशारमिति वह्निरूपता; तथा च श्रुतिः—

"प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह ।
विश्वा आशा दीद्यानो विभाह्यूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे" ॥

इति । अस्यार्थः—अग्नेः प्राचीं दिशमनु पश्चात् प्रदिशं विदिशं प्रेहि प्रकर्षेण इहि गच्छ । सर्वत्र दीप्यस्व, विद्वान्, यतस्त्वं विद्वान् सर्वं रहस्यं वेत्सीति भावः । अग्नेरग्ने पुरः अग्निर्भवेह; त्रिकोणस्य त्रिकोणस्य पुरः अग्निर्भवेह; एतावता त्रिकोणचतुष्टयमूर्ध्वमुखं स्पष्टीकृतम् । विश्वा आशा दीद्यानः, आशा दिशः, विश्वा विश्वसंख्याः प्राप्य दीप्यमानः विभाहि; विश्वं भुवनं तत्संख्यां चतुर्दश, तेन चतुर्दशाररूपेण दीप्यस्वेति संपन्नोऽर्थः । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे; मनुष्यगवादिचतुष्पदे अन्नं धेहि । एतच्चतुर्दशारदशारद्वयाष्टकोणबिन्दुभिः स्फुरद्रूपं दिव्यचक्रमष्टदलषोडशदलचतुरश्रत्रयगतद्वारचतुष्टयैः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकैर्वेष्टितं परदेवताया आसनमिति सिद्धम् । श्रुत्यन्तरं च—

"ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।
अजस्रं धर्ममीमहे ॥"

इति । अस्यार्थः—विश्वानराणां संबन्धी वैश्वानरः; सर्वदेवमुख इत्यर्थः, "अग्निमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः । ऋतस्य ज्योतिषस्पतिम्; ऋतमग्निम्, "अग्निर्वा ऋतम्" इति श्रुतेः । जात्येकवचनम् । अग्निमात्रस्य पतिम्; अजस्रं अचः अस्राणि यस्य सोऽजस्रः स चास्रं चतुर्दशास्रं वा, बिन्दुविसर्गयोरचां मध्ये गणनाभावाच्चतुर्दशैवाचः; ईमहे जानीमहे । अथ वा, विश्वसंबन्धी वैश्वः, वैश्वश्चासावनलश्च वैश्वानरः; रलयोरभेदः । यथा "सरिरस्य मध्यात्" इति । विश्वाकारेण चतुर्दशभुवनरूपास्राकारेण दीप्यमानानामपरमजस्रं नवास्रं घर्मं सूर्यात्मकमीमहे इति चक्रोद्धारप्रपञ्चो गुरुमुखादवगतो ज्ञापितः ॥ ११ ॥

इति श्रीचक्रमुक्त्वा तदधिष्ठात्र्याः परदेवतायाः सौन्दर्यगुणान् स्तोतुं भूमिकां रचयति—

त्वदीयं सौन्दर्यं तुहिनगिरिकन्ये तुलयितुं
कवीन्द्राः कल्पन्ते कथमपि विरिञ्चिप्रभृतयः ।
यदालोक्यौत्सुक्यादमरललना यान्ति मनसा
तपोभिर्दुष्प्रापामपि गिरिशसायुज्यपदवीम् ॥ १२ ॥

त्वदीयमिति । हे तुहिनगिरिकन्ये! त्वदीयं सौन्दर्यं ब्रह्मादयः कवीन्द्राः वेदविद्याप्रणेतारः भवत्सौन्दर्यं तुलयितुमुपमानोपमेयभावेन वर्णयितुं कथमपि कल्पन्ते; न कथमपीत्यर्थः, उपमानाभावादिति भावः । यदालोक्य औत्सुक्यादौत्कण्ठ्याद्विशेषात् मनसा आलोक्य ध्यात्वा अमरललना देवाङ्गनाः तपोभिः दुष्प्रापां गिरिशसायुज्यपदवीं यान्ति; अमरभोगान् विहाय स्वध्यानयोगेन शिवसायुज्यं प्राप्नुवन्तीति भावः । अथ वा, अमराणां ललनं विलासो येषां ते अमरविलासा अप्रतिहतवैभवाः तपोभिः दुष्प्रापां गिरिशसायुज्यपदवीं यान्ति । तव ध्यानयोगेन अमरोचितनानाभोगाननुभूयान्ते शिवसायुज्यं प्राप्ता इति भावः । तदुक्तमशेषकुलवल्ल्याम्—

"यत्रास्ति भोगो न हि तत्र मोक्षो यत्रास्ति मोक्षो न हि तत्र भोगः।
शिवापदाम्भोजयुगार्चकानां भुक्तिश्च मुक्तिश्च करस्थितेव ॥"

इति ॥ १२ ॥

यत्र ब्रह्मादयोऽपि यद्वर्णने कुण्ठितास्तत्र हि त्वत्सौन्दर्यवर्णने को वा वराकः, तथापि तवैव दयाकलितापाङ्गकणिकापातेन तव सौन्दर्यादिगुणवर्णने प्रवृत्तोऽस्मीति वदन्नेवापाङ्गमहिमानं वर्णयति—

नरं वर्षीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं
तवापाङ्गालोके पतितमनुधावन्ति शतशः।
गलद्वेणीबन्धाः कुचकलशविस्रस्तसिचया
हठात् त्रुट्यत्काञ्च्यो विगलितदुकूला युवतयः ॥ १३ ॥

नरमिति। नरं वर्षीयांसं वृद्धं कुरूपं नर्मसु क्रीडासु जडमनभिज्ञं तव कृपातरङ्गितापाङ्गपातेन अनुगृहीतं विगलितकवरीभाराः कुचस्रस्तवसनाः हठात् त्रुट्यत्काञ्च्यो विगलितदुकूला अनुधावन्ति शतशः अहमहमिकया पश्चाद्धावन्ति। लज्जापरित्यागेन तदेकचित्ता उन्मादाख्यव्यभिचारिभावपरवशा भ्राम्यन्ति। एतावता तवापाङ्गमहिमा एतादृशः; त्वत्सौन्दर्यगुणं कः समर्थो वेत्तुमिति भावः ॥ १३ ॥

अपाङ्गमहिमानमभिधाय चरणमहिमानमाह—

क्षितौ षट्पञ्चाशत् द्विसमधिकपञ्चाशदुदके
हुताशे द्वाषष्टिश्चतुरधिकपञ्चाशदनिले।
दिवि द्विःषट्त्रिंशन्मनसि च चतुःषष्टिरिति ये
मयूखास्तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम् ॥ १४ ॥

क्षिताविति। अत्रैवं व्यवस्था। अत्र पूर्वतन्त्रमुत्तरतन्त्रमिति द्वैविध्यम्। पूर्वतन्त्रं शक्तिपुरःसरम्; उत्तरतन्त्रं शिवपुरःसरम्। शक्तिपुरःसरं शाक्तमुच्यते; शिवपुरःसरं शांभवमुच्यते। शांभवे शिवशक्त्योस्तेजोभिरेवोत्पन्ना आवरणदेवता रश्मय

उच्यन्ते। शांभवं षडन्वयात्मकं तन्त्रम्। षडन्वयास्तु मानसनाभसवायव्यतैजसाप्यपार्थिवाः। एतेषामुत्पत्तिक्रम उच्यते। निर्गुणस्य सकलप्रपञ्चसाक्षिणः सच्चिदानन्दरूपस्य शिवस्य विश्वोत्पादनलीलासमुल्लसितस्फुरणविशेषादिनेशशक्तेः सकाशात्परा नाम शक्तिरुत्पद्यते। सा च प्रपञ्चोन्मीलनलीलानुग्राहकमनोऽधिष्ठात्री सती ब्रह्मरन्ध्रादिभ्रूमध्यान्तर्व्यापिनीसुपाधि-सरणिं समासाद्य मज्जाधिदेवतेति निगद्यते। तया चेच्छाज्ञानक्रियाकुण्डलिनीमातृकेति देवता उत्पन्नाः; नभोवायुतेजोजलभूमिस्थानेषु कण्ठहृदयनाभिलिङ्गगुदोर्ध्वविभागेषु विशुद्धय-नाहतस्वाधिष्ठानमणिपूरमूलाधारसंज्ञेषु विलसन्ति। ताश्च त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिदेवताः। तथा चैताभिर्देवताभिः सचराचरं विश्वं समुज्जृम्भते। तन्मध्ये कुण्डलिनीमातृकाभ्यां षडन्वयं तन्त्रमेतच्छांभवमुत्पन्नं सर्गादौ; पश्चात्सकलः प्रपञ्च उत्पन्नः। तदुक्तं कुब्जिकातन्त्रे—

"शिवस्य निष्प्रपञ्चस्य परमार्थशरीरिणः।
चिदुल्लासात्परा जाता पञ्चानां मातृरूपिणी॥
अन्वयानां मार्गयोगात्सैका षोढा प्रजायते।
परा चेच्छा तथा ज्ञानक्रियाकुण्डलिनीति च॥
मातृका चाष्टधा प्रोक्ता पराभेदास्ततः स्मृताः।
कुण्डलिनीमातृकाभ्यां च षोढा भिन्नं मयूखकम्॥
नानाविधं सुविततं तन्त्रमेतत्षडन्वयम्।
उत्पन्नं शांभवं पश्चाज्जगदेतच्चराचरम्॥"

इति। तथा च श्रुतिः—

"इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत्। सा रूपाणि कुरुते पञ्च देवी।
द्वे स्वसारौ वयतस्तन्त्रमेतत्। सनातनं विततं षण्मयूखम्॥"

इति। अस्यार्थः—सा या प्रथमा व्यौच्छत्; सा प्रसिद्धा इयमेव या प्रथमा जगदादिः व्यौच्छत् प्रकटीबभूव, परेति यावत्। सा रूपाणि पञ्च देवी; दीव्यतीति देवी स्वलीलया इच्छाज्ञानक्रियाकुण्डलिनीमातृकेति पञ्च रूपाणि कुरुते। तत्र द्वे स्वसारौ; कुण्डलिनीमातृके, एतच्छांभवं तन्त्रं षोढा विस्तीर्यमाणमयूखं सनातनम्, अनादि-

सिद्धपरंपरयानुवर्तमानं वयतः विस्तारयतः पृथिव्यादिस्थानेषु षट्पञ्चाशदादिभेदेन मयूखजालं विस्तारयन्तीत्यर्थः। क्षितौ पार्थिवतत्त्वरूपा अष्टाविंशतिरश्मयः। पार्थिवतत्त्वानि तु पञ्च तन्मात्राः, पञ्च भूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, अन्तःकरणचतुष्टयं, कालः, प्रकृतिपुरुषमहत्तत्त्वानीत्यष्टाविंशतिः। शिवशक्तिसंबन्धभेदेन द्विविधानि; तेन षट्पञ्चाशत् तेषां नामानि अग्रे वक्ष्यन्ते। आप्यतत्त्वानि षड्विंशतिः—पञ्च भूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि दश, तेषामर्था दश मन इति। शैवशाक्तभेदेन द्विपञ्चाशत्। तैजसतत्त्वानि एकत्रिंशत्—पञ्च भूतानि, पञ्च तन्मात्राः, ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि सार्थानि मन इत्येकत्रिंशत्। शिवशक्त्योर्विभागेन द्विषष्टिः। वायव्यतत्त्वानि सप्तविंशतिः—महत्तत्त्वन्यूनपार्थिवतत्त्वनि; शिवशक्तिविभागेन चतुःपञ्चाशत्। दिवि षट्त्रिंशत्—शिवः, शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरः, शुद्धविद्या, माया, कला, विद्या, रागः, कालः, नियतिः, पुरुषः, प्रकृतिः, अहंकारः, बुद्धिः, मनः, ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च, पञ्च भूतानीति। शिवशक्तिविभागतः द्विसप्ततिः। मानसतत्त्वानि द्वात्रिंशत्; तथा हि—परा चतुर्विधा—परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति। इच्छा पञ्चविधा—कर्तुं कारयितुमुपकर्तुं प्रतिकर्तुमुदासितुमिति। ज्ञाना चतुर्विधा। ज्ञानं द्विविधम्, सालम्बं निरालम्बं च। सालम्बं त्रिविधम्—ज्ञातृज्ञेयज्ञप्तिरूपेण। निरालम्बमपि "त्वमहं त्वदीयं मदीयमिति चतुर्विधम्" इति योगिनीहृदये। क्रिया सप्तधा—इष्टं, पूर्तं, स्वाध्यायः, जपः, पूजा, तपः, दानमिति। कुण्डलिनी चतुर्विधा भूमिकाभेदेन—उन्नयः, लयः, प्रत्यग्वृत्तिः, विश्रान्तिरिति। मातृकाष्टधा वर्गाष्टकभेदेन। एवं द्वात्रिंशत्तत्त्वानि मानसानि। एवं पार्थिवादितत्त्वरूपाः षष्ट्युत्तरत्रिशतं मरीचयः शांभवाः। तथा च कुब्जिकातन्त्रे—

"आदौ परा चतुर्धा स्याद् द्वितीयेच्छा च पञ्चधा।
तृतीया वेदधीज्ञाना चतुर्थी सप्तधा क्रिया॥
पञ्चमी कुण्डलीद्विर्विः षष्ठी स्यान्मातृकाष्टधा।
परातोऽजायतेच्छा हि सा च व्योमपतिः स्मृता॥
षट्त्रिंशन्नायिकाः प्रोक्ता कण्ठस्थानसमाश्रिता।
इच्छातो जायते ज्ञाना सा च वायोरधीश्वरा॥

सप्तविंशतिरश्मीनां पतिः सानाहताश्रया ।
ज्ञानतोऽभूत्क्रिया व्यक्ता सा च वह्नीश्वरा मता ॥
एकत्रिंशद्रश्मिपतिः स्वाधिष्ठानं समाश्रिता ।
क्रियातः कुण्डली व्यक्ता सा स्यात्सलिलनायिका ॥
सप्तविंशतिरश्मीनां मणिपूरं समाश्रिता ।
कुण्डल्या मातृका जाता सा क्षितेरीश्वरी मता ॥
अष्टाविंशतिरश्मीनामक्षीवाधारमाश्रिता ।
शिवशक्तिविभागेन द्विविधा शांभवाज्ञया ॥
षष्ट्युत्तरं तु त्रिशतमेवं शंभुमरीचयः ।
परादिशक्तिभिः षड्भिर्नायकैः सहिता पुनः ।
द्विसप्तत्यधिकं त्रीणि शतान्याहुर्मनीषिणः ॥
एषां स्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो महीं चरेत् ।
सर्वेषां स्मरणाशक्तः षट्सु चैकमपि स्मरेत् ॥
एतेषां स्मृतितो लोकः पापहा पूजनात्पुनः ।
लक्ष्मीवान् ध्यानतो जीवन्मुक्तो रश्मिकुले वसेत् ॥"

इति । मूलाधारमध्ये अग्रे वक्ष्यमाणौ शिवौ पूज्यौ । एतयो रश्मयः—१. उड्डीश्वरः, २. उड्डीश्वरी, ३. जलेश्वरः, ४. जलेश्वरी, ५. पूर्णेश्वरः, ६. पूर्णेश्वरी, ७. कामेश्वरः, ८. कामेश्वरी, ९. श्रीकण्ठः, १०. गगना, ११. अनन्तः, १२. स्वरसा, १३. शंकरः, १४. मतिः, १५. पिङ्गलः, १६. पातालदेवी, १७. नारदाख्यः, १८. नादा, १९. आनन्दः, २०. हाकिनी, २१. आलस्यः, २२. डाकिनी, २३. महानन्दः, २४. लाकिनी, २५. योग्यः, २६. काकिनी, २७. अतीतः, २८. शाकिनी, २९. पादः, ३०. हाकिनी, ३१. आधारेशः, ३२. रक्ता, ३३. चक्रीशः, ३४. चण्डा, ३५. कुरङ्गीशः, ३३. कराला, ३७. मदघ्नीशः, ३८. महोच्छुष्मा, ३९. अनादिविमलः, ४०. मातङ्गी, ४६. सवर्ज्ञविमलः, ४२. पुलिन्दा, ४३. योगविमलः, ४४. शम्बरी, ४५. सिद्धविमलः, ४६. वाचापरा, ४७. समयविमलः, ४८. कुलालिका, ४९. मित्रेशः,

५०. कुब्जा, ५१. उड्डीशः, ५२. लम्वी, ५३. षष्ठीशः, ५४. कुलेश्वरी, ५५. चर्याधीशः, ५६. अजा; सर्वत्र शिवे आनन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामीति योजनीयम् । शक्तौ अम्बादेवीति पूजायाम् । एते पार्थिवरश्मयो मूलाधारे चतुर्दले पश्चिमादि प्रतिदलं सप्तसप्तकं पूर्यते । भावयेद्वा । अथ वा, शिरसि षट्कोणं विचिन्त्य पश्चिमादितो रश्मीनां चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं पुनश्चतुष्कमिति पूज्याः । तदुक्तं पद्मवाहिन्याम्—

"षट्कोणं शिरसि ध्यात्वा पश्चिमादिष्वनुक्रमात् ।
कोणेषु पूजयेदष्टाविंशकं च यथाक्रमात् ॥
चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं पुनः ।
चतुष्कमिति संभिन्नाः क्रमात्पार्थिवरश्मयः ॥"

इति । भूमौ वा विलिख्य पूजयेत् । इति पार्थिवरश्मयः । एतेन क्षितौ षट्पञ्चशदिति व्याख्यातम् (१)

अथाप्यरश्मयः मणिपूरे; अत्र शांभवे स्वाधिष्ठानमणिपूरयोर्व्यत्ययः । रश्मयस्तु— १. सद्योजातः, २. माया, ३. वामदेवः, ४. श्रीः, ५. अघोरः, ६. पद्मा, ७. तत्पुरुषः, ८. अम्बिका, ९. अनन्तः, १०. निवृत्तिः, ११. अनाथः, १२. प्रतिष्ठा, १३. जनश्रितः, १४. विद्या, १५. अचिन्त्यः, १६. शान्ता, १७. शशिशेखरः, १८. उमा, १९. तीव्रः, २०. गङ्गा, २१. मणिवाहः, २२. सरस्वती, २३. अम्बुवाहः, २४. कमला, २५. तेजोऽधीशः, २६. पार्वती, २७. विद्यावागीश्वरः, २८. चित्रा, २९. चतुर्विधेश्वरः, ३०. सुकमला, ३१. उमागङ्गेश्वरः, ३२. मन्मथा, ३३. कृष्णेश्वरः, ३४. श्रिया, ३५. श्रीकण्ठः, ३६. लया, ३७. अनन्तः, ३८. सती, ३९. शंकरः, ४०. रत्नमेखला, ४१. पिङ्गलः, ४२. यशोवती, ४३. साध्याख्यः, ४४. हंसानन्दा, ४५. परदिव्यौघः, ४६. वामा, ४७. मारदिव्यौघः, ४८. ज्येष्ठा, ४९. पीठौघः, ५०. रौद्री, ५१. सर्वेश्वरः, ५२. सर्वमयी; एते आप्यरश्मयो मणिपूरे षड्दलेषु पूज्याः । चतुष्कं, चतुष्कं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं त्रिकमिति । तदुक्तं पद्मवाहिन्याम्—

"चतुष्कं च चतुष्कं च षट्कं भूयश्चतुष्ककम् ।
पञ्चकं त्रिकमित्येव भिन्ना जलमरीचयः ॥"

इति । पूर्ववच्छिरसि वा भूमौ वा पूजयेत् । इत्याप्यमरीचिप्रपञ्चः । एतेन द्विसमधिकपञ्चाशदुदक इति व्याख्यातम् (२)

अथ तैजसरश्मयः– १. परापरः, २. चण्डेश्वरः, ३. परमः, ४. चतुष्मती, ५. तत्परः, ६. गुह्यकाली, ७. अपरः, ८. संवर्ता, ९. चिदानन्दः, १०. नीलकुब्जा, ११. अघोरः, १२. गन्धा, १३. समरसः, १४. रसा, १५. ललितः, १६. स्मरा, १७. स्वच्छः, १८. स्पर्शः, १९. भूतेश्वरः, २०. शब्दः, २१. आनन्दः, २२. डाकिनी, २३. आलस्यः, २४. रत्नडाकिनी, २५. प्रभानन्दः, २६. चक्रडाकिनी, २७. योगानन्दः, २८. पद्मडाकिनी, २९. अतीतः, ३०. कुब्जडाकिनी, ३१. स्वादः, ३२. प्रचण्डडाकिनी, ३३. योगेश्वरः, ३४. चण्डा, ३५. पीठेश्वरः, ३६. कोशला, ३७. कुलकोलेश्वरः, ३८. पावनी, ३९. कुक्षेश्वरः, ४०. समया, ४१. श्रीकण्ठः, ४२. कामा, ४३. अनन्तः, ४४. रेवती, ४५. शंकरः, ४६. ज्वाला, ४७. पिङ्गलः, ४८. कराला, ४९. मदाख्यः, ५०. कुब्जिका, ५१. कालरात्रीगुरुः, ५२. परा, ५३. सिद्धगुरुः, ५४. शान्त्यतीता, ५५. रत्नगुरुः, ५६. शान्ता, ५७. शिवगुरुः, ५८. विद्या, ५९. मेलगुरुः, ६०. प्रतिष्ठा, ६१. समयगुरुः, ६२. निवृत्तिः; एते स्वाधिष्ठाने दले पश्चिमादिनवदले पुत्रिकात्रिकक्रमेण पूजयित्वा दशदले चतुष्कं पूजयेत् । षट्कोणपूजायां पञ्चकं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं षट्कमिति पूजयेत् । तदुक्तं पद्मवाहिन्यां चतुर्थाह्निके—

"पञ्चकं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं पुनः ।
षट्कमित्थं क्रमाद्भिन्नास्तैजसक्रमरश्मयः ॥"

इति । एतेन हुताशे द्वाषष्टिरिति व्याख्यातम् (३)

अथ वायव्यमरीचयः—१. खगेश्वरः, २. भद्रा, ३. कूर्मः, ४. आधारा, ५. मेषः, ६. कोशा, ७. मीनः, ८. मल्लिका, ९. ज्ञानः, १०. विमलः, ११. महा-

नन्दः, १२. शर्वरी, १३. तीव्रः, १४. लीला, १५. प्रियः, १६. कुमुदा, १७. कौलिकः, १८. मेनका, १९. डामरः, २०. डाकिनी, २१. रामः, २२. राकिनी, २३. लामरः, २४. लाकिनी, २५. कामरः, २६. काकिनी, २७. सामरः, २८. साकिनी, २९. हामरः, ३०. हाकिनी, ३१. आधारेशः, ३२. राका, ३३. चक्रीशः, ३४. बिन्दुः, ३५. कुकुरः, ३६. कुला, ३७. मयश्रीशः, ३८. कुब्जिका, ३९. हृदीशः, ४०. कामकला, ४१. शिरसः, ४२. कुलदीपिका, ४३. शिखेशः, ४४. सर्वेशा, ४५. वर्मा, ४६. बहुरूपा, ४७. अस्त्रेशः, ४८. महत्तरी, ४९. परगुरुः, ५०. मङ्गला, ५१. पराधिगुरुः, ५२. कोशटा, ५३. पूज्यगुरुः, ५४. रामा; एते अनाहते द्वादशदले पद्मे पश्चिमादि पूज्याः। तृतीयषष्ठनवमदलेषु त्रिकं त्रिकमन्येषु द्वयं द्वयम्। अथ वा, प्रथमान्त्यषष्ठयोस्त्रिकं वा चतुष्कम्, अन्येषु द्वयं द्वयमिति। षट्कोणे पूजायां चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं त्रिकमिति पूजयेत्; भूमौ वा। तदुक्तं **पद्मवाहिन्यां** तृतीयाह्निके—

"चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं त्रिकम्।
इति क्रमेण भिन्नाः स्युर्वायवीया मरीचयः॥"

इति। एतेन चतुरधिकपञ्चाशदनिल इति व्याख्यातम् (४)

अथ नाभसाः—१. हृदयः, २. कौलिकी, ३. धरः, ४. कान्ता, ५. भोगः ६. विश्वा, ७. भयः, ८. योगिनी, ९. महः, १०. ब्रह्मसारा, ११. शवः, १२. शबरी, १३. द्रवः, १४. कालिका, १५. रसः, १६. जुष्टचण्डाली, १७. मोहः, १८. अघोरेशी, १९. मनोभयः, २०. हेला, २१. केकः, २२. महारक्ता, २३. ज्ञानगुह्यः, २४. कुब्जिका, २५. खरः, २६. डाकिनी, २७. ज्वलनः, २८. शाकिनी, २९. महाकुलः, ३०. लाकिनी, ३१. भियोज्ज्वलः, ३२. काकिनी, ३३. तेजः, ३४. शाकिनी, ३५. मूर्धा, ३६. हाकिनी, ३७. वायुः, ३८. णपद्मी, ३९. कुलः, ४०. सिंहः, ४१. संहारः, ४२. कुलाम्बिका, ४३. विश्वंभरः, ४४. कामा, ४५. कोटिलः, ४६. कुलमाता, ४७. गालवः, ४८. कङ्काली, ४९. व्योमः, ५०. व्योमा, ५१. श्वसनः, ५२. नादा, ५३. खेचरः, ५४. महादेवी, ५५. बाहुलः, ५६. महत्तरी,

५७. तातः, ५८. कुण्डलिनी, ५९. कुलातीतः, ६०. कुलेशी, ६१. अजः, ६२. ईधिका, ६३. अनन्तः, ६४. दीपिका, ६५. एषः, ६६. रेचिका, ६७. शिखः, ६८. मेचिका, ६९. परमः, ७०. परा, ७१. परः, ७२. चित्; एते विशुद्धिषोडशदले पूज्याः। आद्यन्तदलयोस्त्रिकं त्रिकम्, अन्येषु दलेषु द्वयं द्वयमिति, षट्कोणपक्षे प्रतिकोणेषु षट्कं षट्कं पूजयेत्। तदुक्तं पद्मवाहिन्यां तृतीयाह्निके--

"षट्कं षट्कं पुनः षट्कं षट्कं षट्कं पुनश्च तत्।
इति क्रमात्समुद्दिष्टा नाभसा दिव्यरश्मयः।
साधकेन समभ्यर्च्यो मध्ये देवो यथाविधि॥"

इति। इति नाभसरश्मिप्रपञ्चः (५)

अथ मानसरश्मयः—१. पटः, २. परा, ३. भरः, ४. भरा, ५. चित्, ६. चित्परा, ७. महामाया, ८. महामायापरा, ९. सृष्टिः, १०. सृष्टिपरा, ११. इच्छा, १२. इच्छापरा, १३. स्थितिः, १४. स्थितिपरा, १५. निरोधः, १६ निरोधपरा, १७. मुक्तिः, १८. मुक्तिपरा, १९. ज्ञानः, २०. ज्ञानपरा, २१. सत्यः, २२. सतीपरा, २३. असत्यः, २४. असतीपरा, २५. सदसत्, २६. सदसतीपरा, २७. क्रिया, २८. क्रियापरा, २९ आत्मा, ३०. आत्मपरा, ३१. इन्द्रियाश्रयः, ३२. इन्द्रियाश्रयपरा, ३३. गोचरः, ३४. गोचरापरा, ३५. लोकमुख्यः, ३६. लोकमुख्यापरा, ३७. वेदवत्, ३८. वेदवत्परा, ३९. संवित्, ४०. संवित्परा, ४१. कुण्डलिनी, ४२. कुण्डलिनीपरा, ४३. सौषुम्नी, ४४. सौषुम्नीपरा, ४५. प्राणसूत्रः, ४६. प्राणसूत्रपरा, ४७. स्यन्दः, ४८. स्यन्दपरा, ४९. मातृकः, ५०. मातृकापरा, ५१. स्वरोद्भवः, ५२. स्वरोद्भवापरा, ५३. वर्णजः, ५४. वर्णजापरा, ५५. शब्दजः, ५६. शब्दजापरा ५७. वर्णज्ञातः, ५८. वर्णज्ञातापरा, ५९. वर्गजः, ६०. वर्गजापरा, ६१. संयोगः, ६२. संयोगजापरा, ६३. मन्त्रविग्रहः, ६४. मन्त्रविग्रहापरा इति मानसरश्मयः आज्ञायां द्विदले पूज्याः। चतुष्कं च चतुष्टयं वामदले, चतुष्कं चतुष्टयं दक्षिणदले। षट्कोणपक्षे चतुष्कं पञ्चकं चतुष्कमष्टकमिति। तदुक्तं पद्मवाहिन्यां प्रथमाह्निके—

"चतुष्कं पञ्चकं चैव चतुष्कं सप्तकं पुनः ।
चतुष्कमष्टकं चेति क्रमान्मानसरश्मयः ॥
मूलाधारादिचक्रेषु पूजयेद्वा प्रकारतः ।"

इति । रश्मिपूजास्थानानां ग्रन्थगौरवभयादेतावदेवोक्तम् । इति मानसरश्मिप्रपञ्चः । एतेन मनसि चतुःषष्टिरिति ये मयूखाः इत्येतद्व्याख्यातम् (६) तेषामुपरि तव पादाम्बुजयुगं सर्वरश्मीनां मूर्धन्यं सर्वप्रकाशकमिति यावत्, सर्वतत्त्वतेजोमयत्वात् । तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"सर्वतत्त्वात्मतेजोभिरिद्धं तव पदाम्बुजम् ।
ध्यायञ्छिववरारोहे साक्षात्तेजोमयो भवेत् ॥"

इति । अथ वा, शिरसि तव निर्वाणचरणद्वयं पूर्वोक्तमानन्दरूपं सर्वेषां मयूखानामुपरि जागर्ति साक्षाच्छिवपदे; तस्यैव प्रसादेन सर्वतेजोविशेषाः प्रकाशन्त इति भावः ॥ १४ ॥

एवं चरणमहिमानमभिधाय वक्ष्यमाणाया वाग्भवबीजकामराजशक्तिसंज्ञककूटत्रयात्मिकायाः प्रथमकूटस्य सात्त्विकध्यानमहिमानमाह—

शरज्ज्योत्स्नाशुभ्रां शशियुतजटाजूटमुकुटां
वरत्रासत्राणस्फटिकघुटिकापुस्तककराम् ।
सकृन्नत्वा न त्वां कथमिव सतां संनिदधते
मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमधुरीणा भणितयः ॥ १५ ॥

शरज्ज्योत्स्नेति । शरच्चन्द्रिकारुचिं चन्द्रकलाशोभिजटाजूटघटितमुकुटाम्, वराभयस्फटिकाक्षमालाकरामेतादृशीं त्वां (अ)नत्वा मधुक्षीरद्राक्षामाधुर्यधुरंधराः सूक्तयः सतां त्वदेकभक्तिरसानामिव कथं संनिदधते संनिहिता भवन्ति; जिह्वाग्र इति शेषः । इवशब्दोऽत्र हेतुविक्षेपे । त्वद्भजनमन्तरेण कारणान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैव राजसध्यानमाह—

कवीन्द्राणां चेतःकमलवनबालातपरुचिं
भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव भवतीम् ।
विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरलतरश‍ृङ्गारलहरी-
गभीराभिर्वाग्भिर्विदधति सभारञ्जनममी ॥ १६ ॥

कवीन्द्राणामिति । कवीन्द्राणां चेतःकमलानां बालातपरुचिं; हेत्वलंकारः । कतिचित् ये सन्तः अरुणामेव; अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽत्रैवकारः । भजन्ते; विरञ्चिप्रेयस्यास्तरलतरा उत्तरोत्तरमहमहमिकया विजृम्भमाणाः श‍ृङ्गाररसप्रधाना लहर्यः परंपरा; तद्वद्गभीराभिर्विविधश‍ृङ्गाररससमवेतविभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभावपुष्टाभिर्वाग्भिः सतां सहृदयतया श्लाघनीयपरगुणानां रञ्जनं विदधति । एतादृश्यास्तवोपासनेन साक्षात्सरस्वतीमुखादाविर्भूतगद्यपद्यादयः श‍ृङ्गारप्रधानाः प्रस्फुरन्तीति भावः ॥ १६ ॥

वाग्भवस्यैव सात्त्विकध्यानान्तरमहिमानमाह—

सवित्रीभिर्वाचां शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः
वशिन्याद्याभिस्त्वां सह जननि संचिन्तयति यः ।
स कर्ता काव्यानां भवति महतां भङ्गिसुभगैः
वचोभिर्वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः ॥ १७ ॥

सवित्रीभिरिति । चन्द्रशिलाखण्डरुचिभिः; वशिनी, कामेश्वरी, मोदिनी, विमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी, कौलिनीत्यष्टवाग्देवताभिः सह हृदये यश्चिन्तयति, स कर्ता काव्यानां भवति । वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैर्वचोभिः सरस्वतीमुखाम्भोजसौरभ्यमनोहरैः वचसां चातुरीभिः सुभगैः शोभमानं भगम् ऐश्वर्यं; विविधालंकारोद्दीपितनिरूपणवद्भिरिति भावः ॥ १७ ॥

मध्यकूटध्यानमहिमानमाह—

तनुच्छायाभिस्ते तरुणतरणिश्रीसरणिभि-
र्दिवं सर्वामुर्वीमरुणिमनिमग्नां स्मरति यः ।
भवन्त्यस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः
सहोर्वश्या वश्याः कति कति न गीर्वाणगणिकाः ॥ १८ ॥

तनुच्छायाभिरिति । तनुकान्तिभिः तव बालार्करुचिभिः सर्वां च द्यां भुवं च मग्नां छन्नां यो ध्यायति, तस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः, ग्राम्यहरिणानां मनुष्यादिदर्शनेन त्रासो न भवति; अत उक्तं वनहरिणसादृश्यम् । एतादृश्य उर्वश्या सहिताः सुरवाराङ्गनाः कति कति वश्या न भवन्ति । तासां का गणनेति भावः । कतिकतीति काकुरत्र वितर्कालंकारद्योतिनी । अनिमिषदृष्टीनां सुराङ्गनानां नयनचापल्यं वर्ण्यते, तत्रासां कामरूपत्वाभिप्रायेण ॥ १८ ॥

एतस्यैव कामकलारूपध्यानमाह—

मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो
हकारार्धं ध्यायेद्धरमहिषि ते मन्मथकलाम् ।
स सद्यः संक्षोभं नयति वनिता इत्यतिलघु
त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगाम् ॥ १९ ॥

मुखमिति । मुखं बिन्दुं कृत्वा ध्यात्वा, कुचयुगलमधस्तस्य मुखरूपेण ध्यातस्य बिन्दोरधः कृत्वा, तदधः कुचयुगस्याधः हकारार्धं ध्यायेत्, हरमहिषि, तव कामकलां यो ध्यायेत्, स सद्यः संक्षोभयति वशं नयति वनिताः, एतदति-तुच्छम् । रवीन्दुस्तनयुगां त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति । "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । त्रिलोक्यपि कामकलारूपेति भावः । तदुक्तं रुद्रयामले—

नमोमहाबिन्दुमुखी चन्द्रसूर्यस्तनद्वया ।
सुमेरुहारवल्या शोभमानमहीपदा ॥

पातालतलविन्यासा त्रिलोकीयं तवाम्बिके ।
कामराजकलारूपा जागर्ति सचराचरा ॥"

इति । चतुःशत्यामपि—

"यदक्षरशशिज्योत्स्नामण्डितं भुवनत्रयम् ।
वन्दे सर्वेश्वरीं देवीं महाश्रीसिद्धमातृकाम् ॥"

इति । अयमर्थः—कामस्य कामराजस्य कला शोभा; अथ वा कामबीजन्य कला देवताबीजम्; ककारलकाररहितं कामकलारूपं भवति गुप्तमहासरस्वतीबीजम् । तदुक्तं धर्माचार्यस्तुतौ—

"यन्नित्ये तव कामराजमपरं मन्त्राक्षरं निष्कलं
तत्सारस्वतमित्यवैति विरलः कश्चिद्बुधश्चेद्भुवि ।
आख्यानं प्रतिपर्व सत्यतपसो यत्कीर्तयन्तो द्विजाः
प्रारम्भे प्रणवास्पदप्रणयितां नीत्वोच्चरन्ति स्फुटम् ॥"

इति । तथा च श्रुतिः—

"य ईꣳ शृणोत्यलकꣳ शृणोति ।
न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थामिति ॥"

इति । सा पुनस्तुरीयस्वरूपा; तुरीयस्वरूपं च बिन्दुत्रयात्मकम् । तत्रैको बिन्दू रविः; परौ द्वौ दहनशीतांशू । रविरूपबिन्दुं मुखं कृत्वा तस्याधो दहनशीतांशू बिन्दुद्वयं स्तनयुगं कृत्वा तदधो हकारार्धं योनिरूपं ध्यायेत् । हकारपूर्वभागे मृष्टे सत्यधोभागो योन्याकारो भवति; तं ध्यायेदिति प्रकटार्थः । तदुक्तं कादिमते—

"नित्याकूटत्रयं देवि तुरीयस्वरशेखरम् ।
तत्तुरीयं स्वरूपं च बिन्दुत्रयमुदीरितम् ॥
तदात्मकं च देव्यास्ते साधकस्य च यद्भवेत् ।
तद्भावनां शृणु प्राज्ञे महोदयकरीं शुभाम् ॥

ऊर्ध्वबिन्द्वात्मकं वक्त्रमधोबिन्दुद्वयात्मकम् ।
कुचद्वयं तु तच्छेषागतिमेतां विभावयेत् ॥"

इति । अयमेकः प्रकारः । अथ वा—हकारः शिवः, तस्यार्धः; शिवेति पदं शकारेकारवकाराकाररूपवर्णचतुष्टयात्मकम् । तत्र अर्धे शकारवकारात्मके गते अर्धमिकाराकारात्मकमवशिष्टं भवति । तयोः संधौ सत्येकारो योनिरूपो भवति । तमेकारं योनिरूपं कुचस्याधो भावयेत् । अथ वा—हकारो रविः, तत्र रविपदे रेफवकाररूपेऽर्धे गते अकारेकारात्मकमर्धमवशिष्टं भवति । तयोः संधौ सत्येकारो योनिरूपो भवति । तत्कुचस्याधो भावयेदिति । अथ वा—हकारो हंसः, तत्रार्धे हकारसकाररूपे गते अं अः इत्यूर्ध्वबिन्दुविसर्जनीयरूपबिन्दुत्रयमवशिष्टं भवति । तत्रैवं योजना—हे हरमहिषि ! हकारार्धं अं अः इति बिन्दुस्वरात्मकं हंसार्धं ध्यायेत् । केन प्रकारेण? मुखं बिन्दुं कृत्वा, तस्याधो बिन्दुद्वयं कुचद्वयं कृत्वा, तदधस्तनमन्मथकलामेकाराकारां ध्यायेत् । अत एव एतत्प्रकारत्रयेण कामकलोद्धाराभिप्रायेणाग्रे विद्योद्धारे त्रिविधं हकारसंकेतं करिष्यति—शिवेति, शिवो रविः हंस इति । एते हकारार्थाः प्रकटाः । वस्तुतो हकारार्थो गुप्तो गुरुमुखादनुगम्यः । तत्प्रकाशने महदनिष्टमिति न प्रकाशितः । तथा च संकेतपद्धतौ—

"एतत्कामकलाव्याप्तं गुह्याद् गुह्यतरं महत् ।
नाशिष्याय प्रवक्तव्यं नाभक्ताय कदाचन ॥
एतत्प्रकाशनं मातुरुद्घाटनसुरोजयोः ।
आकृष्याच्छादनमिव तस्मान्नैतत्प्रकाशयेत् ॥
लोभान्मोहाच्च गर्वाच्च वैदुष्याद्वा प्रकाशयेत् ।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति शस्त्राघातविषादिभिः ॥"

इति ॥ १९ ॥

तृतीयकूटध्यानमहिमानमाह—

किरन्तीमङ्गेभ्यः किरणनिकुरुम्बामृतरसं
हृदि त्वामाधत्ते हिमकरशिलामूर्तिमिव यः ।

स सर्पाणां दर्पं शमयति शकुन्ताधिप इव
ज्वरप्लुष्टान् दृष्ट्या सुखयति सुधासारसिरया ॥ २० ॥

किरन्तीमिति । अङ्गेभ्यः किरणसमूहामृतरसं किरन्तीं निष्यन्दयन्तीं चन्द्रकान्तसदृशच्छविं हृदि आधत्ते करोति सः सर्पाणां दर्पं गरुड इव शमयति । तं सर्पाः विलोक्य दश दिशो यान्ति; भयादिति भावः । ज्वरसंतप्तान् सुधासारसिरया; अमृतधारासंपातप्रणालिकया दृष्ट्या सुखयति । सर्पदष्टानपि तथाविधदृष्ट्या सुखयति । गरुडदर्शनादिव सर्पदष्टा निर्विषा भवन्तीति भावः ॥ २० ॥

कामकलायाः स्थूलध्यानमभिधाय सूक्ष्मध्यानमाह—

तटिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं
निषण्णां षण्णामप्युपरि कमलानां तव कलाम् ।
महापद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा
महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीम् ॥ २१ ॥

तटिल्लेखेति । विद्युल्लताकान्तितनुं सूर्येन्दुवह्निरूपबिन्दुत्रयमयीं षण्णामपि कमलानां मूलाधारादीनामपि उपरि स्थितां तव कामकलां महापद्मवने, निर्मृष्टमलमायेन; मलानि त्रीणि मानसिकानि—संकल्पः, अध्यवसायः, क्रियानिष्पत्तिरिति । तद्विषयिणी माया तद्रहितेन मनसेत्यर्थः । महापद्मवनं नाम द्वादशान्तस्थितसहस्रदलम् । तथा चावाहनमन्त्रः—

" महापद्मवनान्तस्थे कारणानन्दविग्रहे ।
सर्वभूतहिते मातरेह्येहि परमेश्वरि ॥ "

इति । तस्मिन् महान्तः तव कामकलानुसंधानसमाकलिततनूभूतसर्वव्यवहाराः पश्यन्तः अन्तर्सुखेन साक्षात्कुर्वन्तः परमाह्लादलहरीं दधति । एतादृश्या कामकलान्तर्भावनया समास्वादितनिरतिशयानन्दभाजो जीवन्मुक्ता भवन्तीति भावः । अयमत्र भावनाप्रकारः—मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तेष्वब्जेषु मूलाधारमणिपूरस्वाधिष्ठानानाहतविशुद्धिलम्बिकाग्रभ्रूमध्येन्दुचन्द्रार्ध-

रोधिनीनादनादान्तशक्तिव्यापिकासमनोन्मनीसंज्ञेष्वष्टादशस्थानेषु विद्याक्षराणि पूर्वपूर्वाणि उत्तरोत्तरेष्वक्षरेषु भावनापूर्वकं विलाप्य व्यापिकायां योनिरूपे वह्नौ विलाप्य, तं च समनास्थाने बिन्दुत्रयात्मकेऽक्षरे विलाप्य, उन्मनीस्थाने सपरार्धकलां भावयन् सूर्यं दहने दहनं चन्द्रे चन्द्रमपरार्धकलायां विलाप्य, विगलितवेद्यान्तरहृदयपरमानन्दनिर्भरो योगी शिवशक्तिभावनया तादात्म्यमधिगच्छति । तदुक्तं कादिमते—

"इति ते गदिता कामकलायां बाह्यभावना ।
पूर्वमेवाधुना वक्ष्ये भावनामान्तरालिकाम् ॥
मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं स्फुरद्विद्युल्लताकृतिम् ।
ध्यायेत्कुण्डलिनीं देवीं त्वद्विद्याक्षररूपिणीम् ॥
षट्चक्रभेदिनीं देवीं तां च बिन्दुत्रयात्मिकाम् ।
तां चाप्यर्धकलारूपां चिन्तयेत्पद्मकानने ॥
एवं भावनया जुष्टः परमानन्दनिर्भरः ।
संसारसागरं धीमान् गोष्पदीकुरुते शिवे ॥"

इति । सुभगोदयेऽपि सूचितान्तर्भावना, न प्रकाशिता—

"मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं मूलविद्यां विभावयेत् ।
उद्यदादित्यसंकाशां तटित्कोटिसमप्रभाम् ॥
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत् ।"

इति । एतादृशीं कामकलां यो गुरुमुखादुक्तां शृणोति, स एव जीवति ; स एवान्नमत्ति । अन्यः पशुरिव विषयेषु लम्पटो व्यवहरतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—"मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्" इति ॥ २१ ॥

ध्यानमहिमानमभिधाय नाममहिमानमाह—

भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणा-
मिति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः ।

तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदाम् ॥ २२ ॥

भवानि त्वमिति । हे भवानि! त्वद्दासे मयि सदयां दृष्टिं वितर इति स्तोतुमिच्छन् यो वदति भवानि त्वमिति हेतोस्तस्मै निजसायुज्यपदवीं हरिविरिञ्चीन्द्रप्रभृतिदेवानां स्फुटमुकुटनीराजितपदां दिशसि । लोड्डुत्तमपुरुषशब्दसाम्यमात्रश्रवणादेव वितरसीत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु लोके सर्वत्र शिवसायुज्यमेवाभिलषितम्; मत्सायुज्यपदव्या किमित्यत आह—

त्वया हृत्वा वामं वपुरपरितृप्तेन मनसा
शरीरार्धं शंभोरपरमपि शङ्के हृतमभूत् ।
तथा हि त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं
कुचाभ्यामानम्रं कुटिलशशिचूडालमुकुटम् ॥ २३ ॥

त्वयेति । वामाङ्गरूपया त्वया अपरितुष्टेन मनसा दक्षिणाङ्गमपि शंभोरपहृतमिति शङ्के तर्कये । तथा हि, तत्र हेतुमाह—पूर्वमर्धमरुणं संप्रति सर्वमरुणम् । पूर्वं द्विनेत्रं केवलं मुकुटालंकारम्; अधुना त्रिनयनं कुचाभ्यामानम्रं शशिकलालंकृतशरीरम्; एभिर्हेतुभिः शंभोः शरीरं हृतमित्यपह्नुतिरलंकारो व्यङ्ग्यः । एतावता त्वमेव शिवस्वरूपिणी शिवोऽपि त्वन्मय इति शक्तिशक्तिमतोरभेदः पूर्वोक्तः स्मारितः । त्वत्सायुज्यमेव शिवसायुज्यमिति ध्वनिः ॥ २३ ॥

ननु ब्रह्मादयो देवाः सायुज्यदाने समर्थाः किं न सन्ति; तत्सकाशादेव सायुज्यं भविष्यति, मत्सायुज्ये कोऽयं निर्बन्ध इत्यत आह—

जगत्सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयते
तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयति ।

सदापूर्वः सर्वं तदिदमनुगृह्णाति च शिव-
स्तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः ॥ २४ ॥

जगत्सूत इति । ब्रह्मा जगत्सृजति, विष्णुस्त्ववति, रुद्रः संहरति, ब्रह्मादिदैवतैः सह ईश्वरो जगत्तिरोधत्ते । अयमर्थः—रुद्रेण कार्यरूपं जगत्संहृतं कारणरूपेण तिष्ठति; यथा घटनाशे कपालरूपेण कार्यम्, पटनाशे तन्तुरूपेण, कुण्डलनाशे सुवर्णरूपेण । तथा वर्तमानं स्वात्मना सह तिरयति आच्छादयति । सदापूर्वः शिवः सर्वमनुगृह्णाति; स्वात्मनि बीजभावेन स्थापयति, पुनः सृष्टेरनुग्रहाय । तदुक्तं **शांभवदीपिकायाम्**—

"सृष्टिस्थित्युपसंहारतिरोधानुग्रहात्मकम् ।
कृत्यं पञ्चविधं यस्मात्तं नुमः शाश्वतं शिवम् ॥"

इति । एतत्पञ्चविधं कृत्यं ब्रह्मादयो ये कुर्वन्ति, ते च क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोराज्ञामवलम्ब्य, ईषद् भ्रूविलासेन स्वस्वकृत्यं कुर्वन्ति । एतावता तव भ्रूविलासमहिमा एतादृशः, तव महिमानं को वा वक्तुं समर्थ इति भावः । पूर्वं 'तवापाङ्गालोके पतितम्' इत्यादिना अपाङ्गमहिमा वर्णितः । अनेन पद्येन भ्रूविलासमहिमा वर्णितः । अतस्तवाज्ञावर्तिनां सायुज्ये प्रयोजनं नास्ति । तवैव सायुज्यं परमपुरुषार्थ इत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं चरणार्चनमहिमानमाह—

त्रयाणां देवानां त्रिगुणजनितानामपि शिवे
भवेत् पूजा पूजा तव चरणयोर्या विरचिता ।
तथा हि त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य निकटे
स्थिता ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तंसमुकुटाः ॥ २५ ॥

त्रयाणामिति । तव चरणयोर्या विरचिता पूजा त्रयाणां देवानां भवति । यतस्त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य समीपे ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तंसमुकुटाः सन्ति । अतस्तेषां पूजा न पृथक्कार्या । एतावता शिवपूजाविष्णुपूजयोः सकाशात्तव पूजा विशिष्टकेति भावः । तदुक्तं देवीपुराणे—

" विष्णुपूजासहस्राणि शिवपूजाशतानि च ।
अम्बिकाचरणार्चायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"

इति ॥ २५ ॥

चरणसपर्यामहिमानमभिधाय तत्प्रभावमहिमानमाह—

विरिञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति हरिराप्नोति विरतिं
विनाशं कीनाशो भजति धनदो याति निधनम् ।
वितन्द्रा माहेन्द्री विततिरपि संमीलति दिशां
महासंहारेऽस्मिन् विलसति सति त्वत्पतिरसौ ॥ २६ ॥

विरिञ्चिरिति । विरिञ्चिः मृतिं याति; विष्णुर्विरामं प्राप्नोति; यमो नाशमेति; कुबेरो निधनमपि गच्छति; माहेन्द्री दिशां विततिः तन्द्रारहिता जागरूकापि मीलति दीर्घनिद्रां याति; त्वत्पतिः शिवः महाप्रलये विलसति । हे सति! सदामङ्गलरूपे, तवामङ्गलं कालत्रयेऽपि यतो नास्ति; अत एव तस्य ब्रह्मादेरिव विरामो नास्ति । सर्वबलसंहारकमहामायायास्तवैव तामस्याः शक्तेः साक्षिण्या चिच्छक्तिरूपया नित्यनिरतिशयानन्दघनया अविनाभूतः स्वयंप्रकाशः समुज्जृम्भत इति यो महिमा शिवस्य स चिच्छक्तिरूपाया नित्यनिरतिशयायास्तवैव प्रभाव इति भावः ॥ २६ ॥

प्रभावमहिमानमभिधाय सर्वनिवासभूतायाः सचक्रायाः परदेवतायाः स्वात्मत्वेन भावनाफलितमर्थं प्रार्थनारूपमभिसंधत्ते—

जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचनं
गतिः प्रादक्षिण्यं भ्रमणमदनाद्याहुतिविधिः ।
प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशा
सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम् ॥ २७ ॥

जप इति । सर्वोऽपि जल्पो वाग्व्यवहारः मातृकास्वरूपः; मातृका च त्वन्मयी । अतः शब्दरूपं सकलं जपत्वेन पर्यवस्यतु । शिल्पं सकलं हस्तव्यापाररूपं मुद्रात्वेन तव

संतोषकरं भवतु; मुद्राणां हस्तचेष्टारूपत्वात्। गतिः प्रादक्षिण्यक्रमणं भवतु; प्रादक्षिण्यक्रमणस्य चरणव्यापाररूपत्वात्। अदनादि भक्षणादि भक्ष्यचोष्यपेयलेह्यानीत्यादि आदिशब्दाद् गृह्यते। अदनादिकर्म आहुतिविधिर्भवतु। प्रणामः संवेशः, शयनं प्रणामो भवतु; प्रणामस्यापि दण्डवत्प्रणिपातरूपत्वात्। निद्रादिसुखमखिलमात्मार्पणदृशा स्वात्मनि परदेवतायाः अभेदेनारोपणबुद्ध्या यन्मे विलसितं तत्सर्वं सपर्यापर्यायो भवतु। सपर्यावत्तव संतोषकृद्भवतु। अयं श्लोकार्थः।

भावनाप्रकारस्तु—श्रीगुरुः सर्वकारणरूपा शक्तिः। तेन नवरन्ध्ररूपो देहः। नवशक्तिरूपं श्रीचक्रम्। वाराही पितृरूपा कुरुकुल्ला बलिदेवता माता। पुरुषार्थाः सागराः। देहो नवरत्नद्वीपः त्वगादिसप्तधातुरोमसंयुक्तः। संकल्पाः कल्पतरवः। तेजः कल्पकोद्यानम्। रसनया भाव्यमाना मधुराम्लतिक्तकटुकषायलवणरसाः षड्तवः। ज्ञानमर्घ्यम्; ज्ञेयं हविः; ज्ञाता होता; ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामभेदभावनं श्रीचक्रपूजनम्। नियतिसहिताः शृङ्गारादयो नव रसा अणिमादिसिद्धयः। कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराः पुण्यपापमया ब्राह्म्याद्यष्टशक्तयः। आधारनवकं मुद्राशक्तयः। पञ्च भूतानि ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि दश, मन इति कामाकर्षिण्यादयः षोडश देवताः। वचनादानगमनविसर्गानन्दहानोपादानोपेक्षाबुद्धयः अनङ्गकुसुमादयः शक्तयोऽष्टौ। अलम्बुसा कुहूर्विश्वोदरी वारणा हस्तिजिह्वा यशोवती गान्धारी पूषा शङ्खिनी पयस्विनी सरस्वती इडा पिङ्गला सुषुम्ना चेति चतुर्दशनाड्यः सर्वसंक्षोभिण्यादिचतुर्दशशक्तयः प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयकूर्मा इति दश वायवः सर्वसिद्धिप्रदादिबाह्यदशारदेवताः। एतद्वायुदशकसंसर्गोपाधिभेदेन रेचकः पाचकः शोषको दाहकः प्लावक इति प्राणमुख्यत्वेन पञ्चधा जाठराग्निर्भवति। क्षारक उद्गारकः क्षोभको जृम्भको मोहक इति नागप्राधान्येन पञ्चविधः; स मनुष्याणां देहगः भक्ष्यभोज्यचोष्यलेह्यात्मकं चतुर्विधमन्नं पाचयति। तदुक्तं **भगवद्गीतासु**—

> "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
> प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्॥"

इति। एवं दशाग्नयः सर्वज्ञादिदशदेवताः अन्तर्दशारगाः। शीतोष्णसुखदुःखेच्छासत्त्वरजस्तमोगुणा वशिन्याद्यष्टशक्तयोऽष्टकोणस्थाः। पञ्चतन्मात्राः पञ्च पुष्पबाणाः।

मन इक्षुधनुः । रागः पाशः । द्वेषोऽङ्कुशः । अव्यक्तमहंकारो महत्तत्त्वमिति कामेश्वरी वज्रेश्वरी भगमालिनीति अन्तस्त्रिकोणगा देवताः । शुद्धा निरुपाधिका संविदेव कामेश्वरः । सदानन्दघनः पूर्णः स्वात्मैव परदेवता ललिता । लौहित्यकरणमेतस्य सर्वस्य विमर्शः । अनन्यचित्तत्वेन च सिद्धिः । भावनायामप्रमत्तता उपचारः । अहं त्वं अस्ति नास्ति कर्तव्यमकर्तव्यमुदासितव्यमिति विकल्पानामात्मनि विलापनं होमः । भावनाविषयाणामभेदभावनं तर्पणम् । पञ्चदशतिथिरूपेण कालस्य परिणामावलोकनं पञ्चदश नित्या इति मुहूर्तत्रयं वा मुहूर्तमात्रं वा घटिकामात्रं वा भावनापरो जीवन्मुक्तः । तस्य देवता सर्वदा अभिमुखी तिष्ठति । चिन्तितकार्याण्ययत्नेन सिध्यन्ति । एतादृशस्योपासकस्य, 'जपो जल्पः' इत्यादिकं सर्वं तथैव भवति; न संदेहः । स एव शिवयोगीति निगद्यते इति कादिमतोक्ता स्वात्मभावनानेन श्लोकेन प्रतिपादिता ॥ २७ ॥

इत्थं भावमभिधाय एतस्या एव भावनाया हेतुभूतं भक्तिविशेषं प्रार्थयति—

ददाने दीनेभ्यः श्रियमनिशमाशानुसदृशी-
ममन्दं सौन्दर्यप्रकरमकरन्दं विकिरति ।
तवास्मिन् मन्दारस्तबकसुभगे यातु चरणे
निमज्जन् मज्जीवः करणचरणैः षट्चरणताम् ॥ २८ ॥

ददाने इति । हे देवि! दीनेभ्यः आशानुसदृशीं श्रियम् अनिशं ददाने पुनः अमन्दं यथा भवति तथा सौन्दर्यसमूहरसान् विकिरति सति अस्मिन् तव चरणे कल्पवृक्षकुसुमस्तबकमनोहरे मम जीवात्मा करणचरणैः मनसा सह षडिन्द्रियचरणैः षट्चरणतां यातु । किं कुर्वन्? नितरां मज्जन् तव चरणमन्दारगुच्छभक्तिरससहितानन्दमेदुरः सन् विषयान्तरव्यापाररहितभवत्पादयुगलध्यानवशंवदो भवतु । तेन पूर्वोक्तभावनाफलरूपो 'जपो जल्पः' इत्यादिसिद्धिर्भविष्यतीति भावः ॥ २८ ॥

भक्तिविशेषमित्थमभिधाय परदेवतायाः कर्णभूषणमहिमाख्यापनेनानश्वरं सौभाग्यं द्योतयति—

सुधामप्यास्वाद्य प्रतिभयजरामृत्युहरणीं
विपद्यन्ते विश्वे विधिशतमखाद्या दिविषदः ।
करालं यत् क्ष्वेलं कबलितवतः कालकलना
न शंभोस्तन्मूलं जननि तव ताटङ्कमहिमा ॥ २९ ॥

सुधामिति । भयंकरजरामृत्युविनाशिनीं सुधामप्यास्वाद्य विपद्यन्ते विश्वे सर्वे विधिशतमखाद्या देवताः । करालं गरलं भक्षितवतः शंभोः न कालकलना; मृत्युव्याप्तिर्नास्तीति यावत् । तस्य मूलम्, हे जननि, तव ताटङ्कमहिमा । देवतासु ब्रह्मादिषु मृत्युहरणकारणमस्ति, कार्यं नास्ति जरामृत्युराहित्यरूपम् । शिवे मृत्युभयं नास्ति, मृत्युकारणं विषभक्षणमस्तीति विशेषोक्तिविभावनालंकारौ व्यक्तौ । सुधामप्यास्वाद्य म्रियन्ते, गरलमप्यास्वाद्य न म्रियत इति शंभुरिति विरोधाभासः । साक्षात्तवैव ताटङ्कमहिम्ना विषं कबलितममृतमभूत्; स्वयं च मृत्युंजयो जातः । किं ताटङ्कयुगलं गरुडोद्गारमणिविशेषघटितम्, आहोस्विद् विषहरम्, यत्र द्वयं वेति वितर्को व्यङ्ग्यः । अन्यासां देवस्त्रीणां सौभाग्यं नश्वरम्, तव सौभाग्यमनश्वरं, प्रलयेऽपि न नश्यतीति त्वया सह शिवस्याविनाभावः सार्वदिक इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ २९ ॥

ताटङ्कमहिमानमुक्त्वा परदेवतायाः प्रभावमहिमानमाह—

किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम् ।
प्रणम्रेष्वेतेषु प्रसभमुपयातस्य भवनं
भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥ ३० ॥

किरीटमिति । पश्य मातः, अग्रे ब्रह्मा प्रणतोऽस्ति; भूयिष्ठमेतस्य मुकुटं परिहर त्यज । कठोरतरमुकुटाघाते तव चरणौ सुकुमारतरौ यतो न सहेते । कैटभभिदः कठोरे कोटीरे स्खलसि संभ्रमवशात्; न च भ्रान्ता सतीत्यर्थः । अतस्तदपि परिहरेति भावः । जहि जम्भारिमुकुटम्; अत एव त्यज इति । प्रणतेषु देवेषु सत्सु प्रसभं हठात् 'जगन्माता संप्रति देवगणैः सेव्यमाना वर्तते, नायमवसरस्तव' इति वदतो

दौवारिकानधिक्षिप्य अभिमुखमागतस्य हरस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ३० ॥

सौभाग्यमहिमानमभिधायाग्रे परदेवताया मन्त्रं कादिमतस्वतन्त्रानुसारेणोद्धर्तुं स्वतन्त्र-महिमानमाह—

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसंधाय भुवनं
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसभपरतन्त्रः पशुपतिः ।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना-
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम् ॥ ३१ ॥

चतुःषष्ट्येति । चतुःषष्टितन्त्रैः सकलं त्रिभुवनमभिसंधाय समस्तलोकं वशीकृत्य; कीदृशैः? तत्तत्सिद्धिप्रसभपरतन्त्रैः; तासु तासु सिद्धिषु हठात्परतन्त्राणि; कचिद्धर्मः, कचिदर्थः, कचित्कामः, कचिन्मोक्ष इत्येकैकपुरुषार्थप्रदोपासनानिदर्शकैः तैः; तेषु सकल-पुरुषार्थसिद्धिर्नास्तीत्यर्थः । पुनस्तव निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटनास्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितल-मवातीतरत् अवतारितवान् । "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्" इति चङि कृते, "चङि" इति द्वित्वे च कृते, "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे" इति सन्वद्भावे कृते, "सन्यतः" इतीत्वे कृते, "दीर्घो लघोः" इति दीर्घत्वे च कृते, "इतश्च" इति तिप इकारलोपे चातीतरदिति लुङि रूपम् । त्वया यानि तन्त्राणि चतुःषष्टिसंख्याकानि कृतानि, तानि सकलपुरुषार्थसाधनप्रकाशानि न भवन्ति; तन्त्रमेकं तथा अवतारय; यथा सकलपुरुषार्थ-साधनं भवतीति देव्या निर्बन्धे कृते स्वतन्त्रं तन्त्रं कादिमताख्यमवतारयामास पशुपतिः । अन्यानि यानि तन्त्राणि अन्योन्यं सापेक्षाणि । इदं तन्त्रमन्यानपेक्षम् । एतावता अनादि-सिद्धमेवैतत्तन्त्रं मन्तव्यमिति ॥ ३१ ॥

स्वतन्त्रस्य चतुःषष्टितन्त्रान्तरापेक्षया विशिष्टत्वं प्रतिपाद्य तदनुसारिणीं लोपामुद्रा-विद्यां पञ्चदशाक्षरीं दौर्वाससीं च त्रयोदशाक्षरीं चैकहेलयोद्धरति—

शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः
स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः ।

अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिता
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम् ॥ ३२ ॥

शिव इति । शिवो हः, शक्तिः सः, कामः कः, क्षितिर्लः; अथेत्यानन्तर्याभिधानाच्छिवादिवर्णचतुष्टयेऽवसानं सूचितम् । रविर्हः, शीतकिरणः सः, स्मरः कः, हंसो हः, शक्रो लः; तदनु तत्पश्चात्, तदनन्तरमिति यावत् । तत्राप्यानन्तर्याभिधानादवसानं सूचितम् । चकाराद्धृल्लेखाभिः सहाविश्लेषः सूचितः । परा सः, मारः कः, हरिर्लः, अमी हृल्लेखाभिः भुवनेश्वरीबीजैः; सर्वेषां प्राणिनां हृदि लेखेव जागर्ति प्राणशक्तिरूपा; मन्त्राणां जीवरूपा जागर्ति; तस्माद्धृल्लेखेत्युच्यते । तथा च **स्वच्छन्दसंग्रहे**—

"शिवाविनाभूतशक्तिः स्वतन्त्रा निरुपप्लवा ।
समस्तं व्याप्य भुवनमीष्टे तेनेश्वरी मता ॥
व्याप्तं तेन सकलमनया चिद्विलासया ।
यस्मादखिलजीवानां मन्त्राणामपि सर्वशः ॥
हृदि लेखेव जागर्ति प्राणशक्तिरियं परा ।
हृल्लेखा कथ्यते तस्मान्मायैवाचिन्त्यवैभवा ॥
अनया रहिताः सर्वे निर्जीवा मन्त्रराशयः ।
अतस्तु सर्वमन्त्राणामियमुद्बोधिनी मता ॥"

इति । **प्रपञ्चसारे** भुवनेश्वरीस्तोत्रेऽपि—"प्रसीद प्रपञ्चस्वरूपे प्रधाने प्रकृत्यात्मिके प्राणिनां प्राणसंज्ञे" इति । तिसृभिरवसानेषु; शिवादिवर्णचतुष्टयरव्यादिवर्णपञ्चकपरादिवर्णत्रयविरामेषु घटिता मिलिता वर्णाः तव, जननि, अवयवतां भजन्ते नाम; अतिशयेनेति यावत् । मन्त्ररूपिण्यास्तवैते वर्णा अवयवा इत्यर्थः । अथ वा, मन्त्रस्वरूपस्य तव नाम्न एतेऽवयवाः नाम्नोऽवयवभूता वर्णा इत्यर्थः । एतावता मन्त्रो वाचकः, अचिन्त्यवैभवा त्वं वाच्येति संपन्नोऽर्थः । तथा च **कादिमते**—

"सर्वे मन्त्राः समुद्दिष्टाः परतत्त्वार्थवाचकाः ।
तस्मात्सर्वत्र मन्त्रैस्तु शक्तिस्त्वं प्रतिपाद्यसे ॥"

इति । ज्ञानार्णवे—

"वाच्यवाचकरूपेण सर्वे मन्त्रा व्यवस्थिताः ।
यद्देवताया यो मन्त्रस्तस्या मन्त्रः स वाचकः ॥"

इति । अवयवतां भजन्ते । ह्रींकारस्यावयविन एते वर्णा अवयवाः । ह्रींकारस्यैव प्रपञ्चः सर्वोऽपि मन्त्र इति भावः । तदुक्तं भगवता श्रीशंकराचार्येणैव क्रमस्तुतौ—

"ह्रींकारमेव तव नाम गृणन्ति वेदा
मातस्त्रिकोणनिलये त्रिपुरे त्रियोने ।"

इति । अथानन्तरम्; अथ शंभुना त्रयोदशाक्षरी तुरीया विद्या अधुनोद्ध्रियते—शिवो हः, शक्तिः सः, कामः कः, क्षितिर्लः; अथानन्तरमन्तरं विना । रविर्हः, शीतकिरणः सः, स्मरः कः, हंसो हः, शक्रो लः; तदनु तदनन्तरम् । चकारः सर्वेषां वर्णानां समुच्चयद्योतकः । परा सः, मारः कः, हरिर्लः; हृल्लेखा अमी वर्णास्त्रयोदशसंख्याकाः, नामावयवतां भजन्ते । आभिस्तिसृभिर्हृल्लेखाभिरित्यर्थः । अवसानेषु पूर्वोक्तप्रकारेण घटितास्तव नामावयवतां भजन्ते । एष हृल्लेखाविद्याक्रमो गुरुपरंपरागतः सर्वात्मना गोपनीयः । तथा च कादिमते स्वतन्त्रतन्त्रे—

"हृत्प्राणेनाहं सदाहा वह्निस्वैर्ललितेरिता ।
हसाद्ययाद्ययाद्यः स्यादादिमध्यस्तहंसया ॥
तृतीयाप्रकृतिः सैव तुर्या तैरन्त्यमायया ॥"

इति ॥ ३२ ॥

लोपामुद्राविद्यामुद्धृत्य कामराजविद्यामुद्धरति—

स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमाद्ये तव मनो-
र्निधायैके नित्ये निरवधिमहाभोगरसिकाः ।
जपन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः
शिवाग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः ॥ ३३ ॥

स्मरमिति। स्मरः कः, योनिः एकारः, लक्ष्मीः ईकारः, इदं त्रितयं तव मनोराद्ये प्रथमकूटाक्षरत्रये निधाय आदेशीकृत्य, एके निरवधिमहाभोगरसिकाः। दुःखासंभिन्नसांसारिकपुत्रमित्रकलत्रधनश्रीरित्यादिसंपत्संततिमविरतं समनुभूय पश्चात्स्वर्गभोगानुर्वश्यादिदेवाङ्गनाभिः सह नानाविलासपुरःसरमनवरतमनुवर्तमानानिच्छन्तो जपन्ति। मन्त्ररूपिणीं त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवल्याः क्षकारं मेरुं कृत्वा अनुलोमप्रतिलोमतया वलयाकारेण भ्राम्यमाणा अकारादिक्षकारपर्यन्ताक्षमालाः, शिवाग्नौ; शिवशक्तिरूपवागीश्वरवागीश्वरीसंमेलनजातवह्नौ, सुरभिघृतधाराहुतिशतैः; गोघृतधाराहुतिशतैः मातृकाक्षरमालया मन्त्रमयीं त्वां ध्यायन्तो ये जपन्ति; तथा अनवरतं घृताहुतिशतं जुह्वति; तेषां सांसारिका भोगा ऐहिकामुष्मिका अनवरतमुज्जृम्भन्त इति भावः। हे नित्ये, तव मनोराद्ये रूपे त्रितयं वर्णत्रयम्, स्मरं योनिं लक्ष्मीं क्रमेण निधाय विधायेत्यर्थः। अव्ययानामनेकार्थत्वादुपसर्गो विधानद्योतकः। हकारादिवर्णत्रयं स्मरादिवर्णत्रयं कृत्वेत्यर्थः। एवं वा योजना कार्या। अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव योजनीयम्। इति प्रकटार्थः।

परमार्थस्तु—निरवधिमहाभोगरसिकाः; अखण्डानन्दसंविदुल्लासलक्षणात्मानुभवपरमपुरुषार्थरसिकाः, भजन्ति त्वां मनसा मन्त्ररूपां भावयन्ति। किं कृत्वा? चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवल्याः; भावार्थसंप्रदायार्थनिगर्भार्थकौलिकार्थरहस्यार्थपरमरहस्यार्थरूपा येऽर्थास्तेषां चिन्ता पर्यालोचनम्, मणिरिव मणिः प्रकाशमानम्, तस्य गुणः पर्यालोचनजन्यपरमरहस्यार्थरूपा या विषयासंसक्तिः महाप्रकाशशिवाविनाभावेन भावना, तया निबद्धाक्षवल्याः निगृहीतचक्षुरादिबाह्येन्द्रियव्यापाराः, शिवाग्नौ; शिवोऽहमिति पूर्णाहंतामहाप्रकाशे, सुरभिघृतधाराहुतिशतैः; सुरभिः विषयासङ्गवासना तद्रूपा घृतधारा स्नेहपरंपरा तां जुह्वन्तः प्रलयं प्रापयन्तः भावार्थादिपञ्चार्थपरामर्शेन प्रकाशमानेन शिवाविनाभूतचिच्छक्तेर्भावनयानिरुद्धबाह्येन्द्रियव्यापाराः, शिवोऽहमिति पूर्णाहंतातेजसि अनात्मभूताहंताविजृम्भितविषयासङ्गवासनास्नेहपरंपरां दहन्तः त्वां भजन्ति। विभूतिनिर्विकल्पसमाधियोगा धन्याः त्वद्भक्तियोगेन परमानन्दनिर्भरं स्वभावसंवेदनमनुभूय प्रभवन्तीति भावः। तदुक्तं **शिवभावितपरास्तोत्रे**—

"अहमि प्रलयं कुर्वन्निदमः प्रतियोगिनः।
पराक्रमपरो भुङ्क्ते स्वभावमशिवापहम्॥"

इति। अत्र जुह्वन्त इति "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमो निषेधाच्छान्दसं पदम्। भगवतः शंकरावतारस्य **श्रीशंकराचार्यस्य** वचनं छान्दसमेव। केचन जुह्वाना इति पाठं कल्पयन्ति। तदपि छान्दसमेव। "जुह्वानः सुप्रतीकः" इत्यादौ छन्दस्येवात्मनेपद-प्रयोगो दृश्यते, न तु लोके क्वचित्। अथ वा जुहूः स्रुग्विशेषः; तदन्तः सुरभिघृत-धाराहुतिशतैः, जुहूमध्यगतगोघृतधाराहुतिशतैः शिवाग्नौ महाभोगरसिकाः महाभोगः पूर्णाहुतिः तद्रसिकास्त्वां जपन्ति, जपहोमादिभिस्त्वामुपासते धन्या इति भावः। इति प्रकटार्थे योजनीयम्।

परमार्थविषयेऽर्थान्तरं च—चिन्तामणिः चिन्तानां मणिः, चिन्तानां प्रसारकं मन इत्यर्थः। तद्रूपो गुणः, तस्मिन्निबद्धाक्षवल्याः मनसा चिन्त्यमाना अकारादिक्ष-कारान्ताः अक्षमाला इत्यर्थः। शिवाग्नौ शिवोऽहमिति पूर्णाहंतामये संविदग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः, जुहूरुन्मनी तदन्तः सुरभिः सुवासना धर्माधर्मौ तद्रूपा घृतधाराः स्नेहधाराः तासामाहुतिशतैः महाभोगरसिकाः पूर्णाहुतिपरायणास्त्वां भजन्ति। मनसा भाव्यमानवर्णमालया मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं कुण्डलिनीरूपं विचिन्त्य स्थिरासने उन्मनीमार्गेण सुवासनाधर्माधर्मानुबन्धस्नेहपरंपरां सोऽहमिति विचिन्त्यमानशिवाग्नौ पूर्णाहुतिं कुर्वाणा अन्तर्यागपरायणाः त्वां भजन्ति। एवंविधान्तर्यागेन परमां सिद्धिं लभन्त इति तात्पर्यार्थः। तथा चान्तर्यागमन्त्राः—

"प्रकाशाकाशहस्ताभ्यामवलम्ब्योन्मनीस्रुचा।
धर्माधर्मकलास्नेहपूर्णां वह्नौ जुहोम्यहम्॥" इति।

एवं विद्याद्वयोद्धारेण पूर्वोक्ता वैष्णवविद्या स्पष्टीकृता, नन्दिकेश्वरविद्या च। कामराजविद्योद्धारे श्रुतिः अथर्ववेदसौभाग्यकाण्डे—

"कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहा हसा विश्वमाताभ्रमिन्द्रः।
पुनर्गुहा सकला माययैषा पुरूच्येषा विश्वमातादिविद्या॥"

इति। ऋग्वेदेऽपि—"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति। अस्यार्थः—इन्द्रः इच्छामात्रोपनीतसकलसंपद्द्रष्टा स परमैश्वर्यानुभावकेन्द्ररूपोपाधिः परमशिवः लकारः,

मायाभिः हृल्लेखाभिः बहुरूपमीयते जायते। तथा हि—हृल्लेखायाः पञ्चधा, षोढा, चतुर्धा इति साज्ञाः त्रिविधा भवन्ति। तत्र हकारः, रेफः, ईकारः, बिन्दुस्तत्समष्टिरिति पञ्चधाभागेन वाग्भवोत्पत्तिः। हकारः, रेफः, बिन्दुत्रयं तत्समष्टिरिति षोढाभागेन कामराजोत्पत्तिः। हकारः, रेफः, ईकारः, बिन्दुरिति चतुर्धाभागेन शक्तिकूटोत्पत्तिः। हकारेण प्रकाशरूपेण ककारस्य कामराजस्योत्पत्तिः। रेफेण शक्तिरूपेण एकारस्य शक्तिरूपस्योत्पत्तिः। ईकारेण परमप्रकाशाविनाभूतचिच्छक्तिरूपेण ईकारस्य चिच्छक्तिरूपस्योत्पत्तिः। बिन्दुना नादरूपेण परमैश्वर्यसमुज्जृम्भितस्य लकारस्य इन्द्रस्योदयः। एतेषां समष्ट्या समस्तस्योत्पत्तिः। हकारेण हकारस्योत्पत्तिः। रेफेण शक्तिरूपेण शक्तिरूपस्य सकारस्योत्पत्तिः। सूर्यरूपेण बिन्दुना प्रकाशात्मककारस्योत्पत्तिः। वह्निरूपबिन्दुना रुद्ररूपेण हकारस्योत्पत्तिः। "रुद्रो वा एष यदग्निः" इति श्रुतेः। चन्द्ररूपेण बिन्दुना शिवरूपेण लकारस्य शिवरूपस्योत्पत्तिः; तथा च "अष्टमी मूर्तिश्चन्द्रमाः शंकरस्य" इति पुराणवाक्याल्लकारस्य शिवरूपत्वम्, श्रीकण्ठादिमध्ये पठितत्वात्। तथा च **शारदातिलके**—"श्वेतो भृग्वीशलकुलिः शिवः संवर्तकस्तथा।" इति। एतेषां समष्ट्या समस्तकामराजोत्पत्तिः। हकारेण कलारूपेण कलानिधिरूपस्य सकारस्योत्पत्तिः। तथा च **संकेतपद्धतौ**—

"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः।
हकारोऽन्त्यकलारूपो वर्णाहंताप्रकाशकः॥"

इति। रेफेण वह्निना रजोगुणप्रधानस्य ब्रह्मणः ककारस्योत्पत्तिः। ईकारेण श्रीरूपेण सकलाधारस्वरूपस्य लकारस्योत्पत्तिः। एतेषां समष्ट्या सकलशक्तिकूटोत्पत्तिरिति। किं बहुना, शिवशक्त्योः हकाररेफयोः श्रिया सकलं विलसितं विश्वमिति तात्पर्यार्थः। तदुक्तं **कादिमते**—

"विद्यातृतीयखण्डेन सकलार्थोऽभिधीयते।
तेनेदं विश्वलसितं हृल्लेखात्मकमीश्वरि॥
शिवशक्तिसमायोगादुदेतीदं विजृम्भते॥"

इति। एतेन ह्रींकारस्यैव सर्वोऽपि मन्त्रप्रपञ्च इति स्पष्टीकृतोऽर्थः।

एतस्या विद्यायाः पञ्चदशाक्षरीत्वं पञ्चदशरूपेण न भवति; किं तु जायते, वर्धते, विजृम्भते, परिणमते, नश्यतीति, दशापञ्चकयुक्तस्य प्रपञ्चस्य साक्षिणी, अक्षरी अक्षरसंबन्धिनी; तेन पञ्चदशाक्षरी। पञ्च दशा यस्याः सकाशाद्भिद्यन्ते, तेन पञ्चदशा(चा)सौ अक्षरी चेति पञ्चदशाक्षरी। तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"दशापञ्चकभेदेन प्रपञ्चस्य विलासिनः।
साक्षिणी चाक्षरी यस्मात्तस्मात्पञ्चदशाक्षरी॥"

इति। इति लोपामुद्राकामराजविद्ययोः संक्षेपेण महिमा निरूपितः। अन्यत्सर्वं भावार्थादिपञ्चार्थविवेचनं **विद्यारण्यश्रीचरणविरचितश्रीविद्यार्थदीपिकायां योगिनीहृदये** च द्रष्टव्यम्॥ ३३॥

एवं विद्याद्वयमुद्धृत्य पूर्वोक्तानां 'क्षितौ षट्पञ्चाशत्' इत्यादिना षडन्वयशांभवानामंशभूतनवात्मकमिथुनविद्यायास्तात्पर्यात्मकतत्प्रतिपाद्ययोः शिवशक्त्योरभेदं प्रस्तौति—

शरीरं त्वं शंभोः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं
तवात्मानं मन्ये भगवति नवात्मानमनघम्।
अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया
स्थितः संबन्धो वां समरसपरानन्दपरयोः॥ ३४॥

शरीरमिति। हे भगवति! त्वं शंभोः शरीरम्। कुतः? यतः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं शिवशक्तिरूपहकारसकारमयं सूर्यचन्द्ररूपं स्तनद्वयमित्यर्थः। अत एव तवात्मानमनघमापाततो दृश्यमानप्रपञ्चविलासविभ्रमरहितं नवात्मानं नवात्मकनवाक्षरकूटविद्याप्रतिपाद्यं शिवं मन्ये। तथा च **प्राचीनाभियुक्तवचनम्**—

"पातालपादमवनीजघनं रवीन्दुवक्षोजशालि हरिदाननमभ्रकेशम्।
वैराजमम्ब भजतां तव दिव्यरूपं कीटायते विधिहरीन्द्रसुरादिकोटिः॥"

इति। अतः शेषः शेषीति अयं (कथं) संबन्धः; गौणमुख्यभाव इत्यर्थः। उभयसाधारणतया समप्राधान्येन स्थितः, समरसपरानन्दपरयोः; ऐकात्म्यसमुल्लसितपरमानन्दनिर्भरयोः।

राज्ञः पुरुष इत्यादिवत् षष्ठ्यर्थलक्षणशेषशेषिभावो नास्ति, समप्राधान्यादिति भावः। हन्त तर्हि "एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवते" इतिवत्संबन्धस्य समप्राधान्ये प्रतिपाद्यमाने उभयोरपि षष्ठ्यर्थशेषलक्षणमप्राधान्यं पर्यवस्यतीति न शङ्कनीयम्। तौ समप्रधानौ तयोः संबन्धः समप्रधान इत्येव प्रतिपाद्यम्। तत्सिद्धं संबन्धिनोः प्रतीयमानं शेषत्वं तात्त्विकं (च) न भवति। आश्रितसंबन्धशेषित्वं दत्वा पुष्णाति। यथाहुरभिनवगुप्तपादाः—

"शेषपोषणकृच्छेषी गुणभावो न तात्त्विकः।
भृत्यादिगौरवख्यात्यै भूपादिगुणभाववत् ॥"

इति। तथा च शिवश्च शक्तिश्च शिवशक्ती इति उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। तयोः संबन्ध उभयप्रधानगतः; तत्तु गौणमुख्यसंबन्धघटित इति सिद्धम्; यथा शब्दार्थयोः संबन्धः। अमुमेवार्थं हृदि निधायाह भगवान् सरस्वतीपुत्रः **कालिदासः**—"वागर्थाविव संपृक्तौ" इति पद्ये। तथा चाथर्वणी श्रुतिः **सौभाग्यकाण्डे**—

"भगः शक्तिर्भगवान् काम ईश उभौ दाताराविह सौभगानाम्।
समप्रधानौ समसत्त्वौ समोतयोः शक्तिरजरा विश्वयोनिः ॥"

इति ॥ ३४ ॥

नवात्मकविद्यायाः स्वरूपं प्रतिपाद्य षडन्वयशांभवानां मनःप्रभृतिभूम्यन्तानामम्बिकायाश्चैक्यं प्रतिपादयति—

मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि
त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयि परिणतायां न हि परम्।
त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा
चिदानन्दाकारं हरमहिषि भावेन बिभृषे ॥ ३५ ॥

मनस्त्वमिति। मनस्त्वं, व्योम त्वं, मरुदसि। मरुत्सारथिरसि, वह्निरसि। त्वमापः। त्वं भूमिः। त्वयि परिणतायां विराड्रूपेण वृद्धिं प्राप्तायाम्; न हि परं;

त्वदतिरिक्तं वस्तु न किंचित्, सर्वं त्वद्रूपमेवेत्यर्थः । हे हरमहिषि ! त्वमेव स्वात्मानं; वस्तुनः, चिदानन्दरूपं परिणमयितुं विराड्रूपेण प्रकल्पयितुं, भावेन; लीलाविशेषेण, विश्ववपुषा; विश्वाख्यजीववपुषा, बिभृषे; पुष्णासि । विश्वाख्यविराड्शरीराभिमानिजीवरूपभावेनेत्यर्थः । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि, तत्कार्यं सर्वं (प्रपञ्चो) विराडित्युच्यते । स्थूल[शरीर]मेतदात्मनः । सर्वेन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जाग्रदवस्था । एतत्त्रयाभिमानी विश्वाख्यो जीवः । विश्वाख्यजीवरूपेण विराड्शरीरे विजृम्भस इत्यर्थः । विश्ववपुषा इत्युपक्षेपात्तैजसप्राज्ञावपि गृहीतौ । विश्वादिवपुषा विश्ववपुष इति मध्यमपदलोपी समासो वा । अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं सप्तदशकं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । सूक्ष्मशरीरमेतदात्मनः । स्वप्नावस्था जाग्रदवस्थाविषयानुभवजन्यसंस्कारः । एतत्त्रयाभिमानी जीवस्तैजस उच्यते । तैजसजीवभावेन सूक्ष्मशरीरं बिभृषे । बाह्यान्तरसकलविषयव्यापारे निवृत्ते कारणरूपेण केवलबुद्धिमात्रावस्थानं सुषुप्तिः; तत् कारणशरीरमात्मनः । तत्राभिमानी प्राज्ञः । प्राज्ञजीवभावेन कारणशरीरं बिभृषे इत्यर्थः संपन्नः । एतेन भगवत्याः प्रणवरूपता प्रतिपादिता । तथा च **नवरत्नमालिकायाम्**—"मातृकां प्रणवरूपिणीं मनसि भावयामि परदेवताम् ।" इति । **स्कान्देऽपि**—"ओंकाररूपिण्यजरा शिवानन्तामृतद्रवा" इति । **रुद्रयामलेऽपि**—

"उमेति परमा शक्तिः पूर्वभावमुपेयुषी ।
अध्युष्टवलयाकारा प्रणवत्वमुपागता ॥"

इति । अथ वा चिदानन्दरूपं विश्ववपुषा विश्वादिजीववपुषा परिणमयितुं स्वात्मानं बिभृषे । अथ च हरमहिषिभावेन, शिवपत्नीभावेन बिभृषे । संज्ञायां ह्रस्वः, कालिदासादिवत् हरयुवतिभावेनेति क्वचित्पाठः । अहो तव चरितं को वेत्तुं समर्थः । तथा च **सकलजननीस्तवे**—

"सुता दक्षस्यादौ किल सकलमातस्त्वमुदभूः
सदोषं तं हित्वा तदनु गिरिराजस्य तनया ।
अनाद्यन्ता शंभोरपृथगपि शक्तिर्भगवती
विवाहाज्जायासीत्यहह तव को वेत्ति चरितम् ॥"

इति ॥ ३५ ॥

इति मनःप्रभृतिभिः सहैक्यं भगवत्याः प्रतिपाद्य मानसादिषडन्वयशांभवानां मुख्यभूतौ देवदेव्यौ पूजाचक्रसहितौ क्रमेण प्रस्तौति—

तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं
परं शंभुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचिता ।
यमाराध्यन् भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये
निरालोके लोके निवसति हि भालोकभवने ॥ ३६ ॥

तवेति । तव आज्ञाचक्रस्थम्; भ्रूमध्यद्विदलपद्मकर्णिकामध्यगतं सूर्यचन्द्रकोटिकान्तं, परं शंभुं परशंभुनाथं, परिमिलितपार्श्वं परचिता; चित्पराम्बयाविनाभूतवामाङ्गम् । यमाराध्यन् भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये; सूर्यचन्द्रवह्नीनामगोचरे, भालोकभवने; भालोकाः तेजोलोकाः; अपरिमिततेजःसमूहानां भवने; सर्वतेजसां कालत्रयेऽपि निवासस्थाने । तथा च श्रुतिः—"न यत्र सूर्यो न विभाति चन्द्रमा नाग्निर्नाप्यानि न तेजांसि (त)द्भासा सर्वमिदं भासते सर्वासां भासामेकमायतनं स मृत्योरपि मृत्युरमृतोऽक्षरोऽनन्तोऽजरो निरालम्बः परमात्मा" इति । निरालोके; निर्गता आलोका यस्मात् । निरातङ्क इति पाठः क्वचित् । कालत्रयेऽप्यविनाशिनि लोके भक्तिभावितपरमानन्दमेदुरमहाशयः निवसतितरां वसति, निरतिशयानन्दसंविदानन्दमहाकाशे विजृम्भते । ब्रह्मसाक्षात्कारमनुभूय वीतशोको भवतीति भावः । इति निष्कामानामुपासना । सकामानां तु—यमाराध्यन् भक्त्या पुरुषः सूर्यचन्द्रवह्नीनामगोचरे निरालोके आलोकान्तरं तत्प्रकाशकं नास्तीत्यर्थः । स्वयंप्रकाशे भालोकभवने भासां वा रश्मिविशेषः चतुःषष्टिरश्मिमध्ये परिगणितः तस्यालोकभवने निवसति । इच्छामात्रोपनीतनानाभोगरसिकः सकलतेजोलोकोपरि वर्तमानो महाशयो विजृम्भत इति भावः । मध्ये परशंभुनाथः चित्पराम्बा इति देवदेव्यौ पूज्यौ, ध्येयौ वा । परितः पूर्वोक्तचतुःषष्टिमानसरश्मयः पूज्याः, ध्येया वा ॥ ३६ ॥

क्रमप्राप्तनाभसरश्मिमुख्यदेवदेव्यौ प्रस्तौति—

विशुद्धौ ते शुद्धस्फटिकविशदं व्योमजनकं
शिवं सेवे देवीमपि शिवसमानव्यसनिनीम् ।

ययोः कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणिं
विधूतान्तर्ध्वान्ता विलसति चकोरीव जगती ॥ ३७ ॥

विशुद्धाविति। विशुद्धौ ते कण्ठस्य षोडशदलपद्ममध्ये सुनिर्मलस्फटिकाच्छं व्योमजनकं गगनकारणं शिवं व्योमेश्वरं सेवे। देवीमपि; अपिः समुच्चये। व्योमेश्वरीं गिरिशसायुज्यपदवीं शिवसायुज्यसरणिं चिदानन्दमहाप्रकाशपरंपरां शिवाविनाभूतामिमामेव पदवीम्, शिवसायुज्यस्येमां विना दुरूहत्वादिति भावः। तदुक्तं स्कान्दे—

"त्वामाश्रिता महाभागे प्राप्नुवन्त्यचिरेण माम्।
केवलं त्वामनादृत्य मां भजन्तो विचेतनाः।
नार्हन्ति मम सायुज्यं ब्रह्मकल्पशतैरपि ॥"

इति। ययोः कान्त्या; आयान्त्या हेतुना, शशिकिरणसारूप्यसरणिं; चन्द्रिकासमानसरणिं सुषुम्नामार्गेण प्रविश्य सकलशरीरान्तरालमाप्लावयन्ती, विधूतान्तर्ध्वान्ता; निधूतबाह्यविषयसङ्गतिमिरा जगती जङ्गमा चकोरीव विलसति। चकोरी यथा चन्द्रिकान्तरापतिता चिरसंतप्तान्तस्तापं विधूय विलसति तथेत्यर्थः। अथ वा—मूलाधारस्य जगती भूः ययोः कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणिः सती विधूतान्तर्ध्वान्ता विगतसुषुम्नारन्ध्रनिरोधकवातपित्तादिदोषा चकोरी विलसति। अथ वा—ययोः कान्त्या आयान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणिः सा सर्वा जगती भूमिः, विधूतान्तस्तिमिरा विगलितगिरिकन्दरादिगततिमिरा चकोरीव विलसति। सकला भूमिः ययोः कान्तिपटलाच्छादिता क्षुद्रा चकोरीव शोभत इति भावः। एतादृशौ देवदेव्यौ चक्रे पूज्यौ, ध्येयौ वा व्योमेश्वरौ। नाभसरश्मयः पूर्वोक्तद्विसप्ततिसंख्याकाः परितः पूज्याः, ध्येया वा ॥ ३७ ॥

क्रमप्राप्तवायव्यरश्मिमुख्यदेवदेव्यावाह—

समुन्मीलत् संवित् कमलमकरन्दैकरसिकं
भजे हंसद्वन्द्वं किमपि महतां मानसचरम्।
यदालापादष्टादशगुणितविद्यापरिणति-
र्यदादत्ते दोषाद् गुणमखिलमद्भ्यः पय इव ॥ ३८ ॥

समुन्मीलदिति। समुन्मीलत् संवित् सैव कमलमकरन्दः; अर्थात् हृदयकमलगतानुभवविशेषपुष्परसास्वादनपरमित्यर्थः। भजे हंसद्वन्द्वं हंसेश्वरहंसेश्वरीरूपं किमपि स्वानुभवैकसंवेद्यत्वादिदमित्थमिति निर्वक्तुमशक्यम्। महतां मानसचरम्; अपाकृतसांसारिकसुखस्पृहाणां महाशयानां मानसचरम्। यदालापात् अष्टादशगुणितविद्यापरिणतिः; चत्वारो वेदाः, उपवेदाश्चत्वारः, षडङ्गानि, पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि, एवमष्टादशानां विद्यानां परिणतिः। इयं योगशास्त्रे प्रक्रिया—सर्वेषां प्राणिनां हृदयकमलवर्ति हंसद्वयं शिवशक्तिरूपमस्ति। तदुक्तं तत्रैव **योगानुशासने**—

"अनुपममनुभूतिस्वात्मसंवेद्यमाद्यं
वितितसकलविद्यालापमन्योन्यसुख्यम्।
सकलनिगमसारं सोऽहमोङ्कारगम्यं
हृदयकमलमध्ये हंसयुग्मं नमामि॥"

इति। तस्य हंसयुग्मस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयस्तिस्रोऽवस्थाः। तत्र जाग्रदवस्थायां यदा सत्त्वगुणाधिक्यं तदा आलापो भवति, वेदशास्त्रादिरूपः। देहिनां यदा रजोगुणः प्रभवति, तदा प्राणिनामाहारादिव्यवहारः। यदा तमः प्रभवति, तदा क्रोधनिद्राभयहिंसादिव्यवहारः। यदादत्ते दोषात्सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणः देशकालादिपरिच्छिन्नतारूपाद् गुणमखिलं मायाशबलिततया समुल्लसितदेशकालादिपरिच्छेददोषपरिहारेण शुद्धसंविन्मात्रं निरतिशयानन्दरूपं गुणमादत्ते; अद्भ्यः पय इव; यथा जलरूपं दोषं परित्यज्य सारभूतं क्षीरभागं हंसो यथादत्ते तथेति। एतेन हंसः सोऽहमिति हंसयुग्मं महावाक्यार्थबोधकं हंसेश्वरहंसेश्वरीरूप भजे इति तात्पर्यार्थः। हंसेश्वरहंसेश्वर्यौ मध्ये पूज्यौ ध्येयौ वा; पूर्वोक्तचतुःपञ्चाशद्वायव्यरश्मयः परितः पूज्याः, ध्येया वा॥ ३८॥

क्रमप्राप्तौ तैजसरश्मिमुख्यावाह—

तव स्वाधिष्ठाने हुतवहमधिष्ठाय निरतं
तमीडे संवर्तं जननि महतीं तां च समयाम्।
यदालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिले
दयार्द्रा या दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति॥ ३९॥

तवेति। तव स्वाधिष्ठाने; नाभिस्थदशदलपद्ममध्ये; हुतवहमधिष्ठाय निरतम्; वह्निरूपमाश्रित्य निरतं निरन्तरं प्रीतिमन्तम्, तम् ईडे; स्तुवे संवर्तम्; संवर्तेश्वरम्। हे जननि! महतीं महाप्रकाशज्वालाविलासेन विश्वसंहारसमुत्सुकसंवर्तेश्वराविनाभूतां, समयां; समयाभिधानां च ईडे। यदालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिले; रोषसमुद्धते सति दृष्टिः नेत्रंकरी शरीराकारविस्फुलिङ्गोद्गारि वह्निकरालं लोकान् दहति; महति कल्पावसानसमुज्जृम्भिते शक्तिपरतन्त्रे यस्य संवर्तेश्वरस्य आलोक इति संबन्धः। संजिहीर्षाशक्तिवशंवदसंवर्तेश्वरस्य महति क्रोधोन्मेषे तृतीयनयनोन्मेषेण संवर्तानलः सर्वान् लोकान् दहति। या पुनः दयार्द्रा दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति; सिसृक्षाशक्त्या त्वया संचलितरजोगुणोद्बोधेन विश्वं शीतलं करोति। यथापूर्वं कल्पयतीति भावः। संवर्तेश्वरः समयाम्बा इति देवदेव्यौ मध्ये पूज्यौ, ध्येयौ वा; द्विषष्टितैजसरश्मयः पूर्वोक्ताः परितः पूज्याः, ध्येया वा ॥ ३९ ॥

क्रमप्राप्ताप्यरश्मिमुख्यदेवदेव्यावाह—

तटित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिवृत्तिस्फुरणया
स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम्।
तव श्यामं मेघं कमपि मणिपूरैकशरणं
निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम् ॥ ४० ॥

तटित्वन्तमिति। तटित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिवृत्तिस्फुरणया; तिमिरस्य परितो वृत्तिः, तिमिरं संवर्तः संवेष्ट्य वृत्तिरित्यर्थः। तद्वत् स्फुरणं यस्याः सा; एतादृश्या शक्त्या तटित्वन्तं स्फुरन्नानारत्नाभरणैः परिणद्धेन्द्रधनुषम्; शिवशक्त्योः हीरकपुष्परागपद्मरागादिविविधाभरणैः व्यक्तीकृतेन्द्रचापमित्यर्थः। तव मणिपूरैकशरणम्; षड्दलमणिपूरपद्मचक्रमध्यनिलयं श्यामं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम्; सूर्यरूपरुद्रकृतसंतापविधुरं जगत्त्रयं वर्षन्तं मेघं मेघेश्वरं सौदामिन्यम्बया शक्त्या सहितं निषेवे। मेघेश्वरः सौदामिन्यम्बा च मध्ये पूज्यौ, ध्येयौ वा; द्विपञ्चाशदाप्यमरीचयः पूर्वोक्ताः परितः पूज्याः, ध्येया वा ॥ ४० ॥

क्रमप्राप्तौ पार्थिवरश्मिमुख्यौ देवदेव्यावाह—

तवाधारे मूले सह समयया लास्यपरया
नवात्मानं वन्दे नवरसमहाताण्डवनटम् ।
उभाभ्यामेताभ्यामुदयविधिमुद्दिश्य दयया
सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीमज्जगदिदम् ॥ ४१ ॥

तवेति । तव मूलाधारे; चतुर्दलपद्ममध्ये, लास्यपरया; लास्यरसिकया, शृङ्गाराधारं नृत्यं लास्यम् । समयया सह; समयाख्यया शक्त्या सह । नवात्मानं नवरसमहाताण्डवनटम्; शृङ्गारादिनवरससमवहितनिरतिशयमहोत्साहताण्डवनटं वन्दे । उभाभ्यामेताभ्याम्; लास्येश्वर्यादिनटनवात्मकशिवाभ्याम्, उदयविधिमुद्दिश्य; महासंहारानन्तरं जगत उत्पत्तिमनुसंधाय, दयया; नष्टस्य विश्वस्य कल्याणकारणभूतया, सनाथाभ्यां; स्वस्वामिकाभ्याम्, इदं जगत; जनकजननीमत् जज्ञे उत्पेदे । सिसृक्षोन्मीलितानुग्रहेण यथापूर्वं जगदुत्पन्नं विलोक्य संतोषेण जगद्रक्षायै लास्यताण्डवसमुत्सुकाभ्यां देवदेवीभ्यां जगदिदं मातापितृमज्जातमित्यर्थः । यथा मातापितरौ पुत्रे जाते संतोषातिशयेन नृत्यतः, तथेति भावः । तथा च **महिम्नस्तुतौ**, "जगद्रक्षायै त्वं नटसि ननु वामैव विभुता" इति । (महानटेश्वरः लास्येश्वरी च मध्ये पूज्यौ, ध्येयौ वा; पूर्वोक्ताः षट्पञ्चाशत्पार्थिवमरीचयः परितः पूज्याः, ध्येया वा ।) अत्र पद्ये नवात्मकविद्याया उद्धारः सूचितः, न स्फुटीकृतो भगवता श्रीशंकराचार्येण, स गुरुमुखादवगन्तव्यः । इति चक्रषट्कं यथाज्ञानं गुरुमुखादवगतं किंचिन्निरूपितम् । इतोऽधिकं महाशयेभ्योऽधिगन्तव्यमिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीगोविन्दाश्रमपूज्यपादशिष्यश्रीकैवल्याश्रमविरचितायामानन्दलहरीव्याख्यायां सौभाग्यवर्धिन्यां प्रथमस्तरङ्गः

APPENDIX 1

Index of half Verses

आनन्दलहरीश्लोकार्धानामनुक्रमणिका

APPENDIX 2

Index of Authors

सौभाग्यवर्धन्यां स्मृता ग्रन्थकर्तारः

APPENDIX 3

Index of works

सौभाग्यवर्धन्यां स्मृता ग्रन्थाः

Abbreviations used in the Appendix 4

अभिनव० अभिनवगुप्तपादाः
अशेष० अशेषकुलवल्लरी
ऋक्० ऋक्संहिता
कादि० कादिमतम्
कु० त० कुब्जिकातन्त्रम्
कूर्म० कूर्मपुराणम्
क्रम० क्रमस्तुतिः
चतु० चतुःशती
चिद्० च० चिद्गगनचन्द्रिका
ज्ञान० ज्ञानार्णवः
तै० आ० आरण्यकम्
तै० ब्रा० तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तै० सं० तैत्तिरीयसंहिता
त्रि० उ० त्रिपुरोपनिषत्
त्रिपुरा० त्रिपुरार्णवः
दत्त० दत्तात्रेयः
देवी० देवीपुराणम्
नवरत्न० नवरत्नमालिका
पद्य० पद्यवाहिनी
परा० परास्तोत्रम्
परि० परिमलः
पाणि० सू० पाणिनिसूत्रम्
प्रपञ्च० प्रपञ्चसारः
भग० भगवद्गीता
भस्म० भस्मजाबालोपनिषत्
महा० महाभारतम्
मनो० मनोरमा (तन्त्रराजव्याख्या)
महिम्न० महिम्नस्तुतिः
मानस० मानसोल्लासः
मा० हृ० मातृकाहृदयम्
मार्कण्ड० मार्कण्डेयपुराणम्
यो० हृ० योगिनीहृदयम्
याज्ञ० याज्ञवल्क्यः
योग० योगानुशासनम्
रघु० रघुवंशः
रह० सो० रहस्यसिद्धिसोपानम्
रुद्र० रुद्रयामलम्
लघु० लघुस्तवः
वा० रा० वासिष्ठरामायणम्
वि० प्र० विद्यार्थप्रकाशिका
श० ब्रा० शतपथब्राह्मणम्
शांभव० शांभवदीपिका
शा० ति० शारदातिलकम्
शिव० शिवदृष्टिः
सं० पं० संकेतपद्धतिः
सकल० सकलजननीस्तवः
सुभग० सुभगोदयः
स्कान्द० स्कान्दपुराणम्
स्व० सं० स्वच्छन्दसंग्रहः
स्व० त० स्वतन्त्रतन्त्रम्

APPENDIX 4

Index of Citations

सौभाग्यवर्धन्यामुदाहृतप्रमाणवाक्यानामनुक्रमः

शोधनम्

पृ०	७	८	श्रीविद्यार्थ०
,,	१९	१२	विन्यस्य
पृ०	३२	२२	० बिन्दुमुखी
,,	२३	१६	च omit.

PART II

SAUNDARYALAHARĪ

(WAVE OF BEAUTY)

सौभाग्यवर्धनीसहिताया सौन्दर्यलहर्या विषयानुक्रमणिका

ॐ

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचिता

सौन्दर्यलहरी

कैवल्याश्रमविरचितया सौभाग्यवर्धन्याख्यया टीकया सहिता

सौभाग्यवर्धनी

एवं शक्तितन्त्रशांभवतन्त्रयोः स्वरूपं निरूप्य 'तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम्' इति पूर्वमुक्तं भगवत्याश्चरणाम्बुजस्योत्कर्षं प्रतिपादयितुं मुकुटादिचरणान्तमवयवस्तुतिं कर्तुमारभते—

गतैर्माणिक्यत्वं गगनमणिभिः सान्द्रघटितं
किरीटं ते हैमं हिमगिरिसुते कीर्तयति यः ।
स नीडेयच्छायाच्छुरणशबलं चन्द्रशकलं
धनुः शौनासीरं किमिदमिति बध्नाति धिषणाम् ॥ १ ॥

गतैरिति । हे हिमगिरिसुते! ते; तव, हैमं किरीटं माणिक्यत्वं गतैः गगनमणिभिः बालार्कैः सान्द्रघटितं निबिडस्यूतं संकीर्तयति यः, सः नीडे गोले यच्छायाच्छुरणेन यत्कान्तिव्याप्त्या शबलं विचित्रं चन्द्रशकलं शौनासीरं धनुः किमिदमिति धिषणां बुद्धिं बध्नाति, चित्ते धत्ते । उत्प्रेक्षते—माणिक्यादिनानारत्नखचितकिरीटकान्त्या संवलितं तत्रैव लग्नं चन्द्रशकलमालोक्य इन्द्रचापमतिं बध्नातीत्यर्थः । एतावता महादेव एवैतादृशीं मतिं चित्ते धत्ते । अन्यस्य तव मुखावलोकने का

शक्तिरिति भावः । अथवा हैमं किरीटमुक्तलक्षणं यः कीर्तयति, स तव साक्षात्कारं प्राप्य तवानुचरः सन् मुकुटमालोक्य शौनासीरं धनुः किमिदमिति बुद्धिं बध्नातीति । एतावता 'हैमकिरीटाय सहस्रादित्यतेजसे नमः' इति किरीटमन्त्र उदाहृतः । किरीटमन्त्रविशेषो गुरुमुखादवगन्तव्यः । एतत्कीर्तनेन च साक्षात्कारो भवति । तेनैतादृशी धिषणा भवतीति भावः । अथवा ध्यानयोगेन तव साक्षात्कारं प्राप्य किरीटमालोक्यैतादृशीं बुद्धिमनुसंधत्ते । किरीटमन्त्रमाहात्म्यमेतावता प्रकाशिता॥ १ ॥

अलकांस्तौति—

धुनोतु ध्वान्तं नस्तुलितदलितेन्दीवरवनं
घनं स्निग्धं श्लक्ष्णं चिकुरनिकुरुम्बं तव शिवे ।
यदीयं सौरभ्यं सहजमुपलब्धुं सुमनसो
वसन्त्यस्मिन्मन्ये बलमथनवाटीविटपिनाम् ॥ २ ॥

धुनोत्विति । हे शिवे ! तव चिकुरनिकुरुम्बम् अलकसमूहम् तुलितदलितेन्दीवरवनं घनम् उपमितविकसितेन्दीवरवनम् । अनेनोपमितं तव चिकुरसदृशं तत्, न तु तत्सदृशमेतत् । यतः घनं स्निग्धं श्लक्ष्णं च । उपमेयचिकुरोत्कर्षहेत्वन्तरमाह— **यदीयमिति** । यदीयं सौरभ्यं सहजमुपलब्धुं प्राप्तुं बलमथनवाटीविटपिनाम् नन्दनवनतरूणां कल्पवृक्षाणां सुमनसः कुसुमानि तस्मिन् तव चिकुरनिकुरुम्बं वसन्तीति तेषां संसर्गेण तवालकानां नोत्कर्षः; किंतु तवालकसंपर्केण तेषामुत्कर्षः । सुरासुरसीमन्तिनीविहितपूजाच्छलेन तवालकाश्रयणे अयमेव हेतुरिति हेत्वलंकारः । एतादृशं नः ध्वान्तं धुनोतु दूरीकरोतु । स्वयं ध्वान्तायमानमपि ध्वान्तं नाशयतीति महदाश्चर्यम् ॥ २ ॥

सीमन्तं स्तौति—

वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-
द्विषां वृन्दैर्बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् ।

तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी-
परीवाहस्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः ॥ ३ ॥

वहन्तीति । तव सीमन्तसरणिः सिन्दूरं वहन्ती । कीदृशं सिन्दूरम् ? प्रबलकबलीभारः तस्य तिमिरोपमा त्विट् तासां बृन्दैः बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम्, तादृशम् । कीदृशी तव सीमन्तसरणिः ? तव वदनसौन्दर्यलहरी ; सौन्दर्यातिरेकपरंपरा, तस्याः परीवाहः उच्छ्वासः उत्तरोत्तरानुवर्तनम् । यत्र स्रोतःसरणौ सा स्रोतःसरणिः, सौन्दर्यरूपमहानद्या अनवरतानुवर्तमानधाराकारपरंपरोन्मेषवती प्रवाहसरणिरित्यर्थः । नः क्षेमं तनोतु । लब्धपरिपालनं क्षेमः । पूर्वजन्मपुण्यैः तव चरणाम्बुजभक्तिर्लब्धा तां प्रतिपालयता । अत्र उपमाद्वयेन भगवत्याः सीमन्तसौन्दर्यातिरेकः प्रतिपादितः । तेन जगदम्बिकाविषयभक्तिलक्षणभावः परिपुष्यते ॥ ३ ॥

सामान्यतो वदनं स्तौति—

अरालैः स्वाभाव्यादलिकुलहसश्रीभिरलकैः
परीतं ते वक्त्रं परिहसति पङ्केरुहरुचिम् ।
दरस्मेरे यस्मिन् दशनरुचिकिञ्जल्करुचिरे
सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरमथनचक्षुर्मधुलिहः ॥ ४ ॥

अरालैरिति । अरालैः ; कुटिलैः, स्वाभाव्यात् ; सहजकुटिलैरित्यर्थः । अलिकुलहसश्रीभिः ; अलिकुलं हसन्तीत्यलिकुलहसाः एतादृश्यः श्रियो येषां ते, तादृशैः अलकैः परीतं व्याप्तं ते वक्त्रं परिहसति पङ्केरुहरुचिम् ; दरस्मेरे ; ईषद्धासोन्मेषे, दशनरुचिकिंजल्करुचिरे ; दन्तपङ्क्तिकान्तिकेसरमनोहरे यस्मिन् बदनकमले, सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरमथनचक्षुर्मधुलिहः ; मदनारिनेत्रमधुकराः, यत्स्वभावकुटिलैर्वेष्टितं दन्तपङ्क्तिरूपकेसरं मनोहरं सुगन्धि स्मरारिनेत्रमधुकरोन्मादकं तव वक्त्रं म्लायमानकेसरं बहु हास्य, तस्यां पङ्कोद्भवां मदनचापमौर्वीभूतमधुकरतोषकरीं पङ्केरुहरुचिं हसन्तीति किमाश्चर्यम् । किं बहुना ? तव वदनपरीवारा अलकाः पङ्केरुहतरमलिकुलं हसन्ति । वक्त्रं पङ्केरुहं हसति । उभयैस्तुच्छीकृता पद्मरुचिः । अहो तव वदनमहिमा

परोत्कर्षासहकुटिलसंसर्गज इति ध्वनिरिति ध्वनिः। लोकेऽपि यः कुटिलचेष्टितः स ईषद्दन्तविकासेन मन्दस्मितेन स्वस्माद्धीनं हसति। परीतं यद्वक्त्रं तव हसति पङ्केरुहरुचिमिति क्वचित्पाठः। तदनुसारेणयमर्थो योजनीयः सर्वोऽपि ॥ ४ ॥

भालं स्तौति—

ललाटं लावण्यद्युतिविमलमाभाति तव य-
द्द्वितीयं तन्मन्ये मुकुटघटितं चन्द्रशकलम्।
विपर्यासन्यासादुभयकृतसंधानमयितः
सुधालेपस्फूर्तिः परिणमति राकाहिमकरः ॥ ५ ॥

ललाटमिति। तव ललाटं लावण्येन कान्त्या च विमलं, तया आभाति, तव द्वितीयं मुकुटशशिखण्डस्य शकलमिति मन्ये। किरीटकोटिस्थस्य अर्धचन्द्रस्य परमर्धमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**विपर्यासेति।** विपर्यासन्यासात् व्यत्यासतो न्यासात् हेतोः। विपर्यासे हेतुमाह—**उभयेति।** यतः उभयकृतसंधानमयितः; प्रापितः, व्यत्यासं विना समीकृत्य संधाने कृते, सुधालेपस्फूर्तिः; सुधासान्द्र-विभ्रमः, राकाहिमकरः; पूर्णचन्द्रः परिणमति। चन्द्रबिम्बमध्ये कस्तूर्या रेखां विधाय द्विधा निर्भिद्य अर्धेन मुकुटशशिखण्डम्, अर्धेन च ललाटं विहितवान् कश्चिदनादि-पुरुषः। अत एव भ्रूच्छलेन ललाटार्धचन्द्ररेखा दृश्यत इति भावः। उत्प्रेक्षोपमा-हेत्वलंकाराणां संकरोऽत्र यथासंभवं ज्ञेयः ॥ ५ ॥

भ्रुवौ स्तौति—

भ्रुवौ भुग्ने किंचिद्भुवनभयभङ्गव्यसनिनि
त्वदीये नेत्राभ्यां मधुकररुचिभ्यां धृतगुणे।
धनुर्मन्ये सव्येतरकरगृहीतं रतिपतेः
प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति निगूढान्तरमुमे ॥ ६ ॥

भ्रुवाविति। हे भुवनभयभङ्गव्यसनिनि; जगद्भयभञ्जनशीले! तव भ्रुवौ किंचिद् भुग्ने ईषत्कुटिले; मधुकररुचिभ्यां नेत्राभ्यां धृतगुणे; भृङ्गायमाणनेत्रमौर्वीके,

'धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी' (श्लो० ६) इति प्रागुक्तं धनुर्मन्ये। पुष्पचापं जाने इत्युत्प्रेक्षालंकारः। सव्येतरकरगृहीतं वामकरगृहीतं धनुः रतिपते प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति आच्छादयति। मुष्टौ धनुर्मध्यं प्रकोष्ठे ज्यामध्यं स्थगयति, निगूढान्तरं यथा भवति तथा प्रकोष्ठमुष्टिव्यवधानात् धनुर्मध्यं च न दृश्यत इत्यर्थः। भ्रूगतद्वैविध्यदर्शने अयं हेतुः। वस्तुत एकमेव धनुः, न द्वे; निह्नवे पोषके हेत्वलंकारः ॥६॥

अहः सूते सव्यमित्यादिभिरेकादशश्लोकैर्नेत्रे स्तौति—

अहः सूते सव्यं तव नयनमर्कात्मकतया
त्रियामां वामं ते सृजति रजनीनायकमसुम्।
तृतीया दृष्टिस्ते दरदलितहेमाम्बुजरुचिः
समाधत्ते संध्यां दिवसनिशयोरन्तरचरीम् ॥ ७ ॥

अहरिति। हे देवि! तव सव्यं दक्षिणं नयनम् अहः सूते दिनं सृजति। अर्कात्मकतया तव नयनमेव सूर्यरूपेण दिवसमसृजदित्यर्थः। त्रियामां रात्रिं वामं ते रजनीनायकममुं चन्द्रम्; चन्द्रात्मकतयेत्यर्थः। ते तृतीया दृष्टिः; भालगता दृष्टिः, दरदलितहेमाम्बुजरुचिः; ईषद्विकचस्वर्णकमलकान्तिः, दिवसनिशयोरन्तरचरीं संध्यां समाधत्ते; वह्निरूपतया इति भगवत्याः नेत्रत्रयस्य सूर्येन्दुवह्निरूपतास्वभावोक्तिः। तेन शिवेन सहाभेदो ध्वन्यते ॥ ७ ॥

विशाला कल्याणी स्फुटरुचिरयोध्या कुवलयैः
कृपाधारा धारा किमपि मधुरा भोगवतिका।
अवन्ती दृष्टिस्ते बहुनगरविस्तारविजया
ध्रुवं तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या विजयते ॥ ८ ॥

विशालेति। विशाला; विशालगुणयुक्ता, कल्याणी; सर्वदा कल्याणानुमोदिनी, स्फुटरुचिः; सदा विकचस्वरा, अयोध्या; कुवलयैः; इन्दीवरैः योद्धुमशक्या। तव दृष्ट्या सह योद्धुमागतानि पराजितानि लज्जया रात्रावेव उन्मीलितसुखानि जायन्ते। न दिवेति भावः। अयमेवार्थः स्तुतिकामधेनौ दर्शितोऽस्माभिः प्रकारान्तरेण;

"नेत्रादवाप्य सुषमां मुखमम्बुजं ते दातुं शिवे पुनरशक्ति तदेकसारम् ।
आलम्ब्य पाथसि ससूत्रमृणालदण्डं नूनं तपः परमहंसयुतं तनोति ॥"

इति । कृपाधारा धारा; अनवरतदयापरंपरापरिपूर्णा, किमपि मधुरा; अवाङ्मनसगोचरा मनोहरगुणा, भोगवतिका शिवविषयकपरमप्रेमार्द्रालोककौतुका । अवन्ती; भक्तजनानिति । बहुनगरविस्तारविजया; विशाला नगरी, कल्याणी कल्याणनाम पत्तनम्, अयोध्या, धारा, मधुरा, भोगवती, अवन्ती इति नगराणि विस्तारं विजयत इति बहुनगरविस्तारविजया सती तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या विजयते, सर्वोत्कर्षेण वर्तते । विशालां जित्वा विशाला नाम व्यवहारयोग्या इति । कल्याणादि नगराणि जित्वा तेषां यानि यानि नामानि तैस्तैर्नामभिर्व्यवह्रियमाणा विजयते । ये ये गुणाः पूर्वोक्तास्ते ते विशालादिनगरेषु न सन्तीति भावः । किंच विशालादीनि नगराणि कुवलयैः जम्बूद्वीपादिसप्तभूचक्रैः योध्यानि आक्रान्तानि निगृहीतानि । तव दृष्टिस्तु कुवलयैरयोध्या अनाक्रान्ता । जगत्प्रकाशकसूर्येन्दुवह्निरूपे सतीति ध्वनिः । कुवलयैरिति शब्दच्छलेन इन्दीवराणि भूवलयाश्च गृह्यन्ते ॥ ८ ॥

कवीनां संदर्भस्तवकमकरन्दैकरभरितं
कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ कर्णयुगलम् ।
अमुञ्चन्तौ दृष्ट्वा तव नवरसास्वादतरला-
वसूयासंसर्गादलिकनयनं किंचिदरुणम् ॥ ९ ॥

कवीनामिति । कवीनाम्; वाल्मीकिव्यासप्रभृतीनां संदर्भस्तबकः गद्यपद्यादिरचनाविशेषः, तेषां मकरन्दाः शृङ्गारादिरसभावः, तैः एकभरितं पूर्णम् । कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ; कटाक्षच्छलमधुकरशिशू, कर्णयुगलम् अमुञ्चन्तौ; सदा कर्णोपान्ते सेवितौ दृष्ट्वा, असूयासंपर्कात्; परोत्कर्षासहत्वात्, अलिकनयनम्; भालनयनं किंचिदरुणम् । अत्र रूपकहेत्वलंकाराभ्यां स्वाभाविकोऽरुणिमापह्नूयत इत्यपह्नुतिरलंकारो व्यङ्ग्यः ॥९॥

शिवे शृङ्गारार्द्रा तदितरमुखे कुत्सनपरा
सरोषा गङ्गायां गिरिशनयने विस्मयवती ।

हराहिभ्यो भीता सरसिरुहसौभाग्यजयिनी
सखीषु स्मेरा ते मयि जयति दृष्टिः सकरुणा ॥ १० ॥

शिवे इति । शिवे शृङ्गारार्द्रा; शृङ्गाररसाविर्भावसमुल्लसितविभ्रमनिर्भरा, तदितरमुखे; शिवादितरे ब्रह्मादयो मुखं प्रधाना यस्य तस्मिन्, समस्तेऽपि लोके विनाशित्वेन कुत्सनाजनितबीभत्सरसवती । तथाच ब्रह्मादीनां विनाशित्वं, ‘ विरिञ्चिः पञ्चत्वम्’ (श्लो० २६) इति पद्ये प्रकाशिता । अथवा शिवेतराणं मुखेषु त्वगादिधातुनिर्मितत्वेन विचिकित्साविबोधितबीभत्सरसः । मुखे इति जातावेकवचनम् । अथवा शिवेतरमुखे कदर्यताविभावितबीभत्सरसोन्मेषा । सरोषा गङ्गायाम्; सापत्न्यभावाद् कलितक्रोधोदितरौद्ररसा । गिरिशनयने; एकवचनत्वाद् भालनयनमसाधारणमालोक्य विस्मयोल्लासिताद्भुतरसा । हराहिभ्यो भीता; कङ्कणादिभूषणीभूतसहस्रफणादिनागानालोक्य कथमयं कण्ठे विषं धत्ते इति गात्रेषु विषधरातिभयाविर्भावितभयानकरसा । सरसिरुहसौभाग्यजयिनी; पद्मगतसौभाग्यजयशीलतया प्रोत्साहोदञ्चितवीररसा । सखीषु स्मेरा; सखी कथय कीदृशोऽनुरागः तव शिवे, शिवस्य च त्वयि कीदृगिति सखीवचनाकर्णनोपनीतमन्दस्मितोदितहास्यरसा । मयि जयति दृष्टिः स करुणा; अयं मद्भक्तः सन् दुःखी भवतीति सानुग्रहोन्मीलितकरुणरसा इति शृङ्गाराद्यष्टरसजुष्टाः । शान्तस्तु नवमो रसो नेह प्रतिपादितः । शिवविषयकशृङ्गाररसप्राधान्यादनुपयुक्तः । तथाच **दशरूपकम्;**

“न यत्र दुःखं न सुखेन चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥”

इति । विशेषतः शृङ्गारविरोधीति । ननु यत्र भिन्नरसा दृष्टिगता वर्ण्यन्ते; तत्र दृष्टिभेदेन वर्णनीयाः । यथा;

“एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभारालसम् ।
अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलाद्दीपितं
शंभोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥”

इति । अथवा;

"एकेनाक्ष्णा प्रविततरुषा वीक्षितं व्योमसंस्थं
भानोर्बिम्बं सजललुलितेनापरेण स्वकान्तम् ।
अह्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥"

इति । तस्मादेकदृष्टिगता नानारसा वर्णनीया इति । सत्यम् । यत्र समप्राधान्यं रसानां तत्रैवाधिको गुणभेदः । यत्र पुनः समप्राधान्यं नास्ति, एकस्यैव मुख्यता; अन्येषां तत्पोषकत्वम्, तत्र नायं दोषः । प्रकृते शृङ्गारे रतिप्राधान्यप्रतिपादनात् तस्यैव मुख्यता । अत एवार्द्रेत्युक्तम् । कदापि तस्य शोको नास्तीति । अन्ये वीररसादयः तस्य पोषकाः । तस्मादत्र नायं दोषः । यथा;

"सक्रोधा दशकंधरे सकरुणा तस्यानुजे सस्मिता
प्रोत्काले पवनौकसां सकुतुका युद्धे सनिन्दाम्बुधौ ।
साश्चर्या हनुमत्कृते सचकिता ब्रह्मान्वयोच्छेदने
सोद्वेगा दयितास्मृतौ मुकुलिता रामस्य दृष्टिः स्थिता ॥"

इति । सोद्वेगा अथ च मुकुलिता स्थिता इति विशेषणत्रयमहिम्ना दयितास्मरणानन्तरं न कश्चिद् दृष्टेर्व्यापारो जातः, स्तम्भाख्यसात्त्विकभावोऽभूत् । तेन विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्राधान्यम्, अन्ये क्रोधादयस्तिरोहिताः । तथापि रौद्रबीभत्सौ शृङ्गारविरोधिनौ कथमत्रेति शङ्कनीयम् । एकविषयत्वे अयं दोषः, आश्रयभेदे न दोषः । प्रकृते शृङ्गारविषयोऽन्यः, जुगुप्सादिविषयोऽन्य इति न दोषः । तथा दशरूपके;

"एकोनपञ्चाशदमी हि भावा युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ती ।
आलस्यमौग्ध्यं मरणं जुगुप्सा तस्याश्रयाद्वै न विरुद्धमिष्टम् ॥"

(४. ४९) इति ॥ १० ॥

**गते कर्णाभ्यर्णं गरुत इव पक्ष्माणि दधती
पुरां भेत्तुश्चित्तप्रशमरसविद्रावणफले ।**

इमे नेत्रे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके
तवाकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः ॥ ११ ॥

गत इति। हे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके! हे हिमवद्गिरीन्द्रकुलालंकरणभूतकर्णाभरणकल्पद्रुमप्रसूनकोरकशोभे! तव नेत्रे कर्णाभ्यर्णम्; कर्णान्तविश्रान्तं गते प्राप्ते गरुत इव पक्षाणीव पक्ष्माणि दधती, पुरां भेत्तुः; पुरवैरिशान्तरसोच्चाटनफले: प्रशमरसविद्रावणमेव फलम्, तव सामर्थ्यमिति यावत्। फलमिति श्लिष्टं पदम्। शल्यमपि गृह्यते, तेन सारभाग इव द्राव्यते अनेनेति व्युत्पत्तिः। तत्र आकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः; मदनशरलीलां धत्तः। अत्रान्यलीलामन्यो धत्ते, साधर्म्यादिति निदर्शनालंकारेण मदनारेरपि प्रशमरसं विद्रावयत इति भगवत्या अपाङ्गमहिमा पुष्टः सन् शिवविषयकशृङ्गाररसोत्कर्षं व्यनक्ति ॥ ११ ॥

विभक्तत्रैवर्ण्यं व्यतिकरितनीलाम्बुजतया
विभाति त्वन्नेत्रत्रितयमिदमीशानदयिते।
पुनः स्रष्टुं देवान् द्रुहिणहरिरुद्रानुपरतान्
रजः सत्त्वं बिभ्रत्तम इति गुणानां त्रयमिव ॥ १२ ॥

विभक्तेति। विभक्तत्रैवर्ण्यम्; त्रयाणां वर्णानां भावस्त्रैवर्ण्यम्; श्वेतरक्तकृष्णानामित्यर्थः। तस्य व्यतिकरः संपर्कः स संजातो यत्र, तादृशनीलाम्बुजतया श्वेतरक्तनीलसंपृक्तनीलोत्पलभावेनेत्यर्थः। नीलाम्बुजरुचेति पाठान्तरम्। हे ईशानदयिते! त्वन्नेत्रत्रयमिदं विभाति। उपरतान्; प्रलयं गतान् द्रुहिणहरिरुद्रान् पुनः स्रष्टुं रजःसत्त्वं तम इति गुणानां त्रयमिव; दक्षिणनेत्रं रजोगुणप्रधानम्, वामं नेत्रं सत्त्वप्रधानम्, भालनेत्रं तमःप्रधानम्, तैः ब्रह्मविष्णुरुद्रान् उपरतान् स्रष्टुं श्वेतरक्तश्याममिति विभक्तत्रिवर्णभावसंयुक्तनीलाम्बुजभावैः श्वेतरक्तश्यामात्मकगुणत्रयं बिभृष इति पिण्डितोऽर्थः। कचित् सर्गे विष्णुः नाभिकमले एकं ब्रह्माणं सृष्टवान्; भगवती नेत्रोत्पलैः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् सृजति। लीलयेति पाठे नेत्रमहिमा लोकोत्तर इति ध्वनिः। विभक्तत्रैवर्ण्यव्यतिकरितनीलाञ्जनतयेति कचित् पाठः। तत्रायं न ध्वनिः। एवं पाठत्रये यदुचितं तत् सद्भिर्ग्राह्यम् ॥ १२ ॥

पवित्रीकर्तुं नः पशुपतिपराधीनहृदये
दयामित्रैर्नेत्रैररुणधवलश्यामरुचिभिः ।
नदः शोणो गङ्गा तपनतनयेति ध्रुवममुं
त्रयाणां तीर्थानामुपनयसि संभेदमनघे ॥ १३ ॥

पवित्रीति । हे पशुपतिपराधीनहृदयये ! महादेवपरतन्त्रे ! दयामित्रैः ; दयारसनिबद्धसौहार्दैः, अरुणधवलश्यामरुचिभिः ; विभक्तत्रैवर्णैः क्रमेणेत्यर्थः । शोणो नदः गङ्गा तपनतनया इति त्रयाणां तीर्थानां संभेदं सङ्गमं नः अस्मान् पवित्रीकर्तुम् उपनयसि ; समीपगतं करोषि । लोके गङ्गायमुनासरस्वतीनां संभेदो दृष्टः । न तु शोणगङ्गायमुनानाम् । नः पवित्रीकर्तुमेतादृशं वीर्यसंभेदमुपनयसि । हे अनघे ! अहो तव भक्तेषु दयापरतन्त्रता असंभावी, संभावयसीति भावः । अत एव नद्याः स्वाभाविकनैर्मल्यगुणोल्लसितात्वं यद्यपि प्रत्येकं नेत्रत्रयेऽपि त्रैगुण्यमस्ति । तथापि त्रैगुण्यतारतम्यमिह प्रतिपाद्यम् । रजोगुणाधिक्यं दक्षिणनेत्रे ; सत्त्वगुणाधिक्यं वामनेत्रे ; तमोगुणाधिक्यं भालनेत्रे, सत्त्वगुणाधिक्यं वा ॥ १३ ॥

तवापर्णे कर्णेजपनयनपैशुन्यचकिता
निलीयन्ते तोये नियतमनिमेषाः शफरिकाः ।
इयं च श्रीर्बद्धच्छदपुटकवाटं कुवलयं
जहाति प्रत्यूषे निशि च विघटय्य प्रविशति ॥ १४ ॥

तवापर्णे इति । हे अपर्णे ! तव कर्णेजपनयनपैशुन्यचकिताः ; कर्णेजपाः दुर्जनाः, सर्वदा कर्णान्तचुम्बिनयनयोः पैशुन्यभीताः स्वसादृश्यमस्मासु विलोक्य भगवत्याः कर्णे सासूये किंवा दौर्जन्यं कथयत इति भीताः शफरिकाः अनिमेषाः सत्यः नियतं ध्रुवं तोये निलीयन्ते । इयं च श्रीः ; कुवलयश्रीः, बद्धच्छदकवाटं कुवलयं ; निमीलितदलकपाटं कुवलयं प्रत्यूषे जहाति । निशासु विघटय्य उद्धाट्य प्रविशति । कुवलयश्रीरपि कर्णेजपनयनपैशुन्यभीता दिवा कुत्रचिन्निलीय स्थित्वा, रात्रौ बद्धच्छदकपाटमुद्धाट्य चोरवत्प्रविशति । अत्र नयनयोः कर्णान्तविश्रान्तत्वं प्रकृतम् । शफरिकाणां तोये वासश्च साध्यत इत्यपह्नुतिः १४ ॥

निमेषोन्मेषाभ्यां प्रलयमुदयं यातिजगती
तवेत्याहुः सन्तो धरणिधरराजन्यतनये ।
त्वदुन्मेषाज्जातं जगदिदमशेषं प्रलयतः
परित्रातुं शङ्के परिहृतनिमेषास्तव दृशः ॥ १५ ॥

निमेषेति । हे धरणिधरराजन्यतनये! तव निमिषोन्मेषाभ्यां प्रलयमुदयं याति जगती; पृथ्वी, जगतीत्युपलक्षणम् । सकलं जगत्; जगतीशब्दो जगद्वाचक इत्यभियुक्तवचनमिति । सन्तः; परमार्थदशायां चिद्विलासं विश्वं पश्यन्तः, त्वदुन्मेषात् जातं; जगदिदमशेषं प्रलयतः परित्रातुं परिहृतनिमेषाः तव दृश उन्मीलनात् जातं जगत् तदानीं च निमीलने जाते उत्पन्नमेव पश्यन्त इति हेतोरनिमिषनयनत्वमिति भावः । निरतिशयानन्दमय्या एव ब्रह्माविनाभूतचिच्छक्तेः देवताशरीरोपाधिमवलम्बमानायाः स्वाभाविकं तदन्यथा प्रस्तूयत इत्यपह्नुतिरेव ॥ १५ ॥

दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा
दवीयांसं दीनं स्नपय कृपया मामपि शिवे ।
अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता
वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः ॥ १६ ॥

दृशेति । हे शिवे ! द्राघीयस्या; दीर्घतरया, दृशा दरदलितनीलोत्पलरुचा; ईषद्विकसितनीलोत्पलरुचा, दवीयांसं; दूरस्थं, दीनं; संसारक्लेशपर्याकुलमनन्यगतिकं, स्नपय; आप्लावय । कृपया; परिप्लुतदृष्टिपरंपरया मां पश्य । अनेनायं मल्लक्षणो जनो धन्यो भवति । न च ते हानिः इयता; एतावता तावन्मात्रेण न काचित् क्षतिः । अपिशब्दोऽत्र दर्शनविशेषद्योतकः । यथा स्तम्भादिकं पश्यसि, तथा न । किंतु कृपया दर्शने कृपामात्रवैशिष्ट्ये सति धन्योऽयं जनः तव लीलामात्रेण भवति; न कश्चिदायासः । यतः वने वा हर्म्ये वा सौधे वा हिमकरः समकरनिपातः । यथा चन्द्रः अहमोषधीशः तेन वने अधिकान् करान् किरामि, हर्म्ये स्वल्पानिति

पक्षपातवान् न भवति। तथा त्वमपि दूरस्थे समीपस्थे अदर्शने पक्षपातवती न भवसि। विशेषतोऽहं दीनः, मद्विषये पक्षपातोऽप्युचित इति भावः। अत्र प्रतिपादितपदार्थस्य दृढीकरणायार्थान्तरोपन्यासादर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥ १६ ॥

अरालं ते पालीयुगलमगराजन्यतनये
न केषामाधत्ते कुसुमशरकोदण्डकुतुकम्।
विरश्चीनो यत्र श्रवणपथमुल्लङ्घ्य विलस-
न्नपाङ्गव्यासङ्गो दिशति शरसंधानधिषणाम् ॥ १७ ॥

अरालमिति। हे अगराजन्यतनये! अरालं; कुटिलं, ते पालीयुगलं; भ्रूयुगलं, न केषामाधत्ते कुसुमशरकोदण्डकुतुकम्; अपि सर्वेषामधत्ते। तिरश्चीनः; तिर्यगाकृष्टः, श्रवणपथमुल्लङ्घ्य। विलसन्नपाङ्गव्यासङ्गः; कटाक्षविसर्गः, शरसंधानधिषणां दिशति; व्यक्तीकरोतीत्यर्थः। आकर्णकृष्टशरसंधानेन मदनधनुः कस्य कौतुकं न करोति। न केषामाधत्त इति व्यतिरेकेण पर्यवसिता निदर्शना। अन्यः कुतुकं यो धत्ते अरालस्य साधर्म्यात् अपाङ्गव्यासङ्गः शरसंधानधिषणां दिशति। तिरश्चीनः श्रवणपथमुल्लङ्घ्य विलसन्निति श्लिष्टविशेषणमहिम्ना समासोक्तिराक्षिप्तोपमा वा। अत्र स्मरारेराधत्ते-कुसुमशरकोदण्डकुतुकमिति युक्तः पाठः। सर्वेषामित्यनौचित्यात् ॥ १७ ॥

क्रमप्राप्तं श्रवणाभरणं स्तौति—

स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलिततटाङ्कयुगलं
चतुश्चक्रं मन्ये तव मुखमिदं मन्मथरथम्।
यमारुह्य द्रुह्यत्यवनिरथमर्केन्दुचरणं
महावीरो मारः प्रथमपतये सज्जितवते ॥ १८ ॥

स्फुरदिति। स्फुरन्नानारत्नदीधितिजालेन प्रकाशमानदृष्टगण्डाभोगयोः कपोल-परिणाहयोः प्रतिबिम्बिततटाङ्कयुगलम्। अथवा स्फुरतोः निरुपमनैर्मल्येन देदीप्य-मानयोः गण्डाभोगयोः कपोलपरिणाहयोः प्रतिफलिततटाङ्कयुगलं चतुश्चक्रं तव मुखमिदं मान्मथरथमारुह्य आश्रित्य अवनिरथं पृथ्वीरथम् अर्केन्दुचरणं चन्द्रसूर्य-

चक्रमारुह्य अस्वं पदं दैत्यसंघं जितवते प्रथमपतये द्रुह्यति, आरुह्येत्युभयत्र संबन्धः। महावीरो भवन्मुखलक्षणरथाश्रयणप्राप्तामोघविक्रमो मारः प्रमथपतेरवनिरथः सूर्यचन्द्र-रूपद्विचक्रः भवन्मुखरथः चतुश्चक्रः, अथ चन्द्रसूर्यवह्निरूपनयनत्रयाधिष्ठितः, तमाश्रित्य प्रमथपतिः जेष्यतीति किमाश्चर्यमिति ध्वनिः। अत्र यमाश्रित्येति युक्तः पाठः। मदनस्य जगदम्बिकामुखारोहणमापाततोऽनुचितमिति यदुचितं तत्सद्भिर्ग्राह्यम्। प्रकृतमुखस्वरूपमपह्नुत्य मान्मथरथत्वारोपादपह्नुतिः॥ १८॥

तांटङ्कयुगलं प्रस्तूय श्रवणयुगलप्रख्यापनद्वारा कुण्डलगणं स्तौति—

सरस्वत्याः सूक्तीरमृतलहरीकौशलहरीः
पिबन्त्याः शर्वाणि श्रवणचुलुकाभ्यामविरतम्।
चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः कुण्डलगणो
झणत्कारैस्तारैः प्रतिवचनमाचष्ट इव ते॥ १९॥

सरस्वत्या इति। सरस्वत्याः सूक्तीः; गद्यपद्यादिगणरूपाः अमृतपरंपरा-निधानसमाः, श्रवणचुलकाभ्यामविरतमम्; अनवरतं पिबन्त्याः तव चमत्कारश्लाघा-चलितशिरसः सूक्तिश्रवणसमुदितचमत्कारेण या साधुवादोत्सुकता, तया कम्पितमौलेः कुण्डलगणः प्रतिवचनमाचष्ट इव ते प्रत्युक्तिः साधुसाध्विति कथनीया। अथवा चमत्कारस्य या श्लाघा साधूक्तिः, तया कम्पितशिरसः तव कुण्डलगणः तारैः उच्चैः झणत्कारैः प्रतिवचनम् अनुमोदनरूपम् आचष्ट इव। न केवलं त्वं श्लाघसे। किंतु अचेतनः कुण्डलगणः अनुमोदत इति ध्वनिः। श्रवणयोश्चुलकत्वख्यापनम्, तच्चा-मृतास्वादनरूपाकर्णने कारणम्, तच्च श्लाघायां कारणम्, सा च प्रतिवचनदाने कारणम्, प्रतिवचनं चोपमया लभ्यत इति कारणमाला॥ १९॥

नासांस्तौति—

असौ नासावंशस्तुहिनगिरिवंशध्वजपटि
त्वदीयो नेदीयः फलतु फलमस्माकमुचितम्।

वहत्यन्तर्मुक्ताः शिशिरकरनिःश्वासघटिताः
समृद्ध्या यस्तासां बहिरपि च मुक्तामणिधरः ॥ २० ॥

असाविति । हे हिमगिरिवंशध्वजपटि! हिमवंशशब्दः श्लिष्टः हिमवंशदण्डे ध्वजपटी ध्वजपताकेत्यर्थः । असौ नासावंशः त्वदीयः अस्माकं नेदीयः फलं निकटगतं फलमुचितं फलतु । तव चरणभक्तिभावसदृशं दातुमुद्युक्तं भवतु । वहन्न-न्तर्मुक्ताः; सुषिरान्तर्मौक्तिकानि दधानः, शिशिरतरनिःश्वासघटिताः; शीतलतरनिः-श्वासप्रेरिताः, समृद्ध्या यस्तासां बहुत्वेन बहिरपि च मुक्तामणिधरः अन्तःसमृद्धानां मुक्तानां मध्यतः आश्रितमेकं मुक्ताफलं बहिर्निर्गतं निःश्वासनिरुद्धनासाग्रावलम्बि तिष्ठतीति भावः । अत्र स्वभावसिद्धानासाभरणमुक्ताफलमपह्नुत्यान्यथा सिद्धत्व-कल्पनादपह्नुतिः । कार्येण बहिःस्थितमुक्ताफलेन कारणभूतानां मुक्ताफलानामन्तः-समृद्धिरनुमीयत इत्युपमालंकारः ॥ २० ॥

दन्तच्छदं स्तौति—

प्रकृत्या रक्तायास्तव सुदति दन्तच्छदरुचेः
प्रवक्ष्ये सादृश्यं जनयतु फलं विद्रुमलता ।
क बिम्बं द्विम्बप्रतिफलनला दरुणितं
तुलामध्यारोढुं कथमिव न लज्जेत कलया ॥ २१ ॥

प्रकृत्येति । हे सुदति! प्रकृत्या रक्तायाः; स्वभावारुणायाः तव दन्त-च्छदरुचेः अधरकान्तेः सादृश्यं प्रवक्ष्ये; विद्रुमलता तर्हि फलं जनयतु उत्पादयतु । बिम्बं क? बिम्बसादृश्यमुच्यतामिति चेत् न; क बिम्बं द्विम्बप्रतिफलन-लाभादरुणितम्; द्विम्बिम्बः सूर्यबिम्बः तस्य प्रतिफलनं तस्य लाभादरुणितम् । तव नयनीभूतबिम्बसूर्यकान्तिप्रतिबिम्बसंजातपाकेनारुणितमित्यर्थः । कलयापि तुलां समताम् अध्यारोढुं कथमिव न लज्जते । त्वद्बिम्बप्रतिफलनलाभादिति पाठान्तरम् । तव कान्तिप्रसारप्रतिबिम्बवशादित्यर्थः । भगवत्याः कान्तेर्जगत्प्रसारित्वात् बिम्बच्छदेऽपि प्रतिबिम्बः कान्तेरित्यर्थः । अत्र विद्रुमलता चेत्फलं जनयत्विति अन्वयमुखेन

कालत्रयेऽपि विद्रुमलता फलं न जनयति; नापि दन्तच्छदस्याहं सादृश्यं वक्ष्य इति व्यतिरेकः। बिम्बं च तुलामध्यारोढुं कथमिव न लज्जेत। अपि तु लज्जेतैवेति व्यतिरेकमुखेनानन्वये विश्रान्तिः। तस्मात् दन्तच्छदस्योपमा नास्ति। तव दन्तच्छदस्य तव दन्तच्छद एव सदृशः। यथा;

"गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव॥"

इति। तस्मात् उपमानान्तरसंबन्धाभावात् अनन्वयालंकारो ध्वनितः॥ २१॥

स्मितं स्तौति—

स्मितज्योत्स्नाजालं तव वदनचन्द्रस्य पिबतां
चकोराणामासीदतिरसतया चञ्चुजडिमा।
अतस्ते शीतांशोरमृतलहरीमम्लरुचयः
पिबन्ति स्वच्छन्दं निशि निशि भृशं काञ्जिकधिया॥२२॥

स्मितेति। तव वदनचन्द्रस्य स्मितज्योत्स्नाजालम्; स्मितमिव ज्योत्स्ना तत्समूहं, पिबतां; चकोराणाम्, अतिरसतया; अत्यन्तमधुरास्वादनतया, चञ्चुजडिमा; चञ्चुगतारोचकत्वमासीत्। अतः ते शीतांशोः अमृतलहरीं; किरणामृतपरंपरां पिबन्ति। स्वच्छन्दं; निरर्गलं यावत्पर्यन्तं चञ्चुजडिम्नो विश्रान्तिः तावत्, काञ्जिकधिया; अम्लतः अत्यन्तमधुरपायसादिभोजनेनारोचके जाते सति अम्लभक्षणं विधाय पुनः पायसादिमधुरं भुञ्जते। तथा, अत्र चन्द्रकिरणस्योपमानस्य काञ्जिकत्वदोषारोपेण तुच्छत्वप्रतिपादनात् उपमेयस्य वदनस्योत्कर्षप्रतिपादनादतिशयोक्तिः। तव वदनचन्द्रस्य स्मितज्योत्स्नाजालमिति रूपकद्वयेन तव वदनचन्द्रः सर्वदा पूर्णः, अकलङ्कः ह्रासहीनः। तादृशस्य स्मितज्योत्स्नाजालं तत्पिबतां चकोराणां चञ्चुजडिमा जातः। तव स्मितचन्द्रिकाशुभ्रत्वं किरणह्रासवृद्धिकदर्थितस्य राकायामेव पूर्णस्य किरणामृतलहरी काञ्जिकायत इति किमद्भुतमिति ध्वनिः॥ २२॥

रसनां स्तौति—

अविश्रान्तं पत्युर्गुणगणकथाम्रेडनजडा
जपापुष्पच्छाया तव जननि जिह्वा जयति सा ।
यदग्रासीनायाः स्फटिकदृषदच्छच्छविरुचः
सरस्वत्या मूर्तिः परिणमति माणिक्यवपुषा ॥ २३ ॥

अविश्रान्तमिति । हे जननि! अविश्रान्तम्; अनवरतं, पत्युः; महादेवस्य, गुणगणकथाम्रेडनजडा; गुणगणनानुवादपौनःपुन्येन जडा, हर्षातिरेकपरवशात् जपापुष्पच्छाया सा तव जिह्वा जयति । यदग्रे आसीनायाः स्फटिकदृषदच्छच्छविवन्निर्मलरुचः सरस्वत्या मूर्तिः माणिक्यवपुषा परिणमति । जिह्वाकान्तिप्रतिफलनेन स्फटिकनिर्मलायाः सरस्वत्या मूर्तिः माणिक्यवदारक्ता जायत इत्यर्थमौपम्यम्; तेन तुल्यार्थोपमा ॥ २३ ॥

वदनं स्तौति—

रणे जित्वा दैत्यानपहृतशिरस्त्रैः कवचिभि-
र्निवृत्तैश्चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः ।
विरिञ्चीन्द्रोपेन्द्रैः शशिशिशिरकर्पूरधवला
विलिप्यन्ते मातस्तव वदनताम्बूलशकलाः ॥ २४ ॥

रण इति । हे मातः! रणे दैत्यान् जित्वा अपहृतशिरस्त्रैः; अवतारितशिरस्त्राणैः, कवचिभिः; श्लथीकृतकवचैः, निवृत्तैः चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः; चण्डस्यैवांशः भागः तद्रूपं यत् शिवनिर्माल्यम्, अतो हेतोः तद्विमुखैः विरिञ्चीन्द्रोपेन्द्रैः शशिशिशिरकर्पूरधवलाः तव वदनताम्बूलशकलाः विलिप्यन्ते; रणश्रान्तैः विरिञ्च्यादिभिः श्रमपरिहाराय तव वदनकर्पूरमिश्रताम्बूलशकला विक्षिप्यन्त इति स्वभावोक्तिः । कर्पूरशकला इति क्वचित्पाठः । चण्डांशुत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैरिति पाठः क्वचित् । महादेवशिरःस्थितचन्द्रकौमुदीं शिवनिर्माल्यमिति त्यक्त्वा ताम्बूलशकला एव विलिप्यन्त इति श्लोकार्थः । ताम्बूलगुणवर्णनेन भगवत्या वदनसौभाग्यं स्तुतमेतावता ॥ २४ ॥

वदनं स्तुत्वा वाणीं स्तौति—

विपञ्च्या गायन्ती विविधमपदानं पशुपते-
स्त्वयारब्धे वक्तुं स्खलितवचसा साधुवदने ।
तदीयैर्माधुर्यैरपलपिततन्त्रीकलरवां
निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम् ॥ २५ ॥

विपञ्च्येति । विपञ्च्या ; त्रितन्त्रीवीणया, विविधमपदानम् ; पूर्ववृत्तं त्रिपुरदहनादि बहुविधं कर्म पशुपतेर्गायन्ती । पुररिपोरिति युक्तः पाठः । त्वयारब्धे वक्तुं स्खलितवचसा ईषद्व्यक्तवचनेन त्वया साधुवादनेन वक्तुमारब्धे सति । ललितवचसेति क्वचित्पाठः । साधुवचने तदीयैः माधुर्यैः ; साधुवादमाधुर्यैः, अपलपिततन्त्रीकलरवाम् ; तिरस्कृततन्त्रीमधुरतया, निजां वीणां वाणी ; सरस्वती, निचुलयति ; चोलं परिधापयति । एतत्साधुवादमाधुर्येण मम विपञ्चीकलरवध्वनिरकिंचित्कर इति लज्जया चोलेन निभृतं वीणामाच्छादितवतीत्यर्थः । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ २५ ॥

चिबुकं स्तौति—

कराग्रेण स्पृष्टं तुहिनगिरिणा वत्सलतया
गिरीशेनोदस्तं मुहुरधरपानाकुलतया ।
करग्राह्यं शंभोर्मुखमुकुरवृन्तं गिरिसुते
कथंकारं ब्रूमस्तव चिबुकमौपम्यरहितम् ॥ २६ ॥

कराग्रेणेति । तुहिनगिरिणा ; हिमाचलेन अतिप्रीत्या उपलालनादिषु वात्सल्येन स्पृष्टं पुत्रीस्नेहेन कराग्रेण स्पृष्टम्, गिरीशेन उदस्तम् उन्नमितं मुहुः वारंवारम् अधरपानाकुलतया ; अथ च शंभोः करग्राह्यं मुखमुकुरवृन्तं मुखदर्पणदण्डम्, हे गिरिसुते ! तव चिबुकमौपम्यरहितं कथंकारं ब्रूमः, केन प्रकारेण ब्रूमः ? त्वं प्रकारं त्वमेव जानासि । स प्रकारो नास्मद्गोचरः । तव चिबुकस्य तवैव चिबुकं सदृशमित्युपमालंकार एवालंकारः । अत्र मुहुरधरपानाकुलतयेति पित्रोः सुरतवर्णनवदनुचितम्, भगवतः शंकरावतारस्य शंकराचार्यस्य वचन इति वा पाठो युक्तः ॥ २६ ॥

ग्रीवां स्तौति—

भुजाश्लेषान्नित्यं पुरदमयितुः कण्टकवती
तव ग्रीवा धत्ते मुखकमलनालश्रियमियम्।
स्वतः श्वेता कालागरुबहुलजम्बालमलिना
मृणालीलालित्यं वहति यदहो हारलतिका ॥ २७ ॥

भुजेति। भुजाश्लेषात् नित्यं पुरदमयितुः कण्टकवती ; रोमाञ्चितवती, तव ग्रीवा मुखकमलनालश्रियमियं यत्कारणात् धत्ते । स्वतः स्श्वेता ; स्वभावतः श्वेता, कालागरु-बहुलजम्बालमलिना ; कृष्णागरुपङ्कमलिना मृणालीलालित्यं वहति, यत् यतः हारलतिका अहो ग्रीवा मुखकमलनालश्रियं धत्ते, कण्टकितसाम्यादिति निदर्शनात् हारलतिका मृणा-लीलालित्यं धत्ते ; श्वेतगुणसाम्यात् कृष्णागरुजम्बालकृतमालिन्यसाम्याच्चेति निदर्शनमेव। अहो इति विस्मयः । अत्र रूपकनिदर्शनापह्नुतिहेतुविस्मयतासंकरः ॥ २७ ॥

कण्ठगतरेखात्रयं स्तौति—

गले रेखास्तिस्रो गतिगमकगीतैकनिपुणे
विवाहव्यानद्धत्रिगुणगुणसंख्याप्रतिभुवः ।
विराजन्ते नानाविधमधुररागाकरभुवां
त्रयाणां ग्रामाणां स्थितिनियमसीमान इव ते ॥ २८ ॥

गले इति । हे गतिगमकगीतैकनिपुणे! तव गले तिस्रो रेखाः, विवाह-व्यानद्धत्रिगुणगुणसंख्याप्रतिभुवः ; विवाहसमये ईश्वरेण बद्धत्रिगुणीकृतमाङ्गल्यसूत्रस्य साक्षिणो विराजन्ते । नानाविधमधुररागाकरभुवाम् ; नानाप्रकारषड्जमध्यमादिसप्त-स्वरानुबन्धमधुरमाधुर्यवसन्तमालवगौडगुर्जरकर्णाटकानां रागादिगीतानाम् उत्पत्ति-स्थानानां भूमीनां, त्रयाणां ग्रामाणां ; षड्जग्राममध्यमग्रामपञ्चमग्रामाणां, स्थितिनिय-मसीमान इव त्वमत्र तिष्ठ । त्वमत्र तिष्ठेति स्थितिनैयत्यकृतः सीमानः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्रोपमा स्पष्टा, रूपकं च ॥ २८ ॥

भुजांस्तौति—

मृणालीमृद्वीनां तव भुजलतानां चतसृणां
चतुर्भिः सौन्दर्यं सरसिजभवः स्तौति वदनैः ।
नखेभ्यः संत्रस्यन् प्रथमदमनादन्धकरिपो-
श्चतुर्णां वक्त्राणां सममभयहस्तार्पणधिया ॥ २९ ॥

मृणालीति । मृणालकोमलानां तव दोर्लतानां चतसृणां सौन्दर्यं ब्रह्मा चतुर्भिः मुखैः स्तौति । अन्धकरिपोः नखेभ्यः संत्रस्यन् प्रथमदमनात् हेतोः एकं मुखं पुररिपुणा मम निकृत्तम्, अवशिष्टानि चत्वार्यपि छेत्स्यतीति भयेन समं युगपत् अभयदानार्पणधिया चतुर्भिः हस्तकमलैः अभयं मह्यं देहीति वरप्रार्थनबुद्ध्ये त्यर्थः । एतावता तव अभयदानेच्छोः अन्धकरिपोरपि क्रोधो ममातिक्रमे न शक्तः । तस्मात्तवैव प्रसादो मुख्य इति भावः । चतुर्भिर्वदनैश्चतसृणां भुजलतानां सौन्दर्यं स्तौतीति परिसंख्यालंकारः ॥ २९ ॥

करांस्तौति—

नखानामुद्योतैर्नवनलिनरागं विहसतां
कराणां ते कान्तिं कथय कथयामः कथमुमे ।
कयाचिद्वा साम्यं भजतु विधया हन्त कमलं
यदि क्रीडल्लक्ष्मीचरणतललाक्षारुणदलम् ॥ ३० ॥

नखानामिति । नखानां कान्तिभिः नवनलिनरागं विहसतां कराणां ते कान्तिम्, हे उमे ; हे परमेश्वरि ! कथं कथयामः ? केन सह साम्यं कथयामः ? त्वमेव कथय । प्रसिद्धकमलमस्ति, तेन सह कथयेति चेत्, न कयाचिद्वा साम्यं भजतु विधया हन्त कमलम्, कयाचिद्विधया कमलसादृश्यं भजतु । हन्तेति वितर्के । यदि क्रीडल्लक्ष्मीचरणतललाक्षारुणदलं स्यात्, कमलसाम्यं तव कराणां दूरे तिष्ठतु । तव करसाम्यं कमलं तदा लप्स्यते, कयाचिद्विधया क्रीडन्त्याः कमलालयायाः चरणतलालक्तकरसारुणं यदा स्यात् । तव कराणां कमलसाम्यकथने का संभावनेति

भावः । अत्र कमलस्य कदाचिद् दैवयोगेन कमलालयायाः चरणालक्तकारुण्यसंपर्कः संभाव्य इति संभावनालंकारः ॥ ३० ॥

कुचयुग्मं स्तौति—

समं देवि स्कन्दद्विपवदनपीतं स्तनयुगं
तवेदं नः खेदं हरतु सततं प्रस्नुतमुखम् ।
यदालोक्याशङ्काकुलितहृदयो हासजनकः
स्वकुम्भौ हेरम्बः परिमृशति हस्तेन झटिति ॥ ३१ ॥

सममिति । हे देवि! युगपत् स्कन्दद्विपवदनपीतम् तव स्तनयुगम् सततं प्रस्नुतमुखम्; अनवरतं पुत्रयोर्वात्सल्येन उत्सिक्तं पयःस्रवन्मुखम्, नः खेदं हरतु । यथा पुत्रवात्सल्यं तथा मयि वात्सल्येन खेदं हरतु । यदालोक्य आशङ्काकुलितहृदयो हासजनकः, मम कुम्भौ कथमत्रागताविति भ्रान्त्या स्वकुम्भौ हस्तेन झटिति परामृशति । अत्र तुल्यदर्शनेन स्तनद्वये कुम्भभ्रम इति भ्रान्तिमानलंकारः ॥ ३१ ॥

अमू ते वक्षोजावमृतरसमाणिक्यकुतुपौ
न संदेहस्पन्दो नगपतिपताके मनसि नः ।
पिबन्तौ तौ यस्मादविदितवधूसङ्गमरसौ
कुमारावद्यापि द्विरदवदनक्रौञ्चदमनौ ॥ ३२ ॥

अमू त इति । अमू ते वक्षोजौ अमृतरसमाणिक्यकुतुपौ; माणिक्यघटीविशेषौ न संदेहास्पन्दः । अत्र पिबन्तौ तौ यस्माद्धेतोः अज्ञातवधूसङ्गमरसौ अद्यापि कुमारौ कौमारावस्थास्थितौ द्विरदवदनक्रौञ्चदमनौ; अत्र स्तनयोरमृतरसपूर्णमाणिक्यकुतुपत्वसंदेहनिवृत्तेः प्रस्नुतत्वनिश्चयतया संदेहालंकारः । कौमाररूपेण कार्येण अमृतरसपूर्णस्तनतया पानमनुमीयत इत्युनुमानं चालंकारः ॥ ३२ ॥

वहत्यम्ब स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः
समारब्धां मुक्तामणिभिरमलां हारलतिकाम् ।

कुचाभोगो बिम्बाधररुचिभिरन्तःशबलितां
प्रतापव्यामिश्रां पुरविजयिनः कीर्तिमिव ते ॥ ३३ ॥

वहतीति । हे अम्ब ! स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः; गजकुम्भप्रकृतिभिः, समारब्धां; रचितां, मुक्तामणिभिः अमलां हारलतिकां कुचाभोगः बिम्बाधररुचिभिः अन्तःशबलिताम्; अन्तःप्रतिबिम्बितां, प्रतापव्यामिश्रां; प्रतापसंवलितां, पुरविजयिनः कीर्तिमिव वहति । महादेवस्य कीर्तिप्रतापः तव हृदयंगतः सर्वदेति भावः । विमलतरे हारे बिम्बाधररुचिप्रतिबिम्बतया अरुणगुणारोपेण प्रतापसंमिश्रकीर्त्युपमानस्य प्रस्तुतत्वादध्यारोपोपमा ॥ ३३ ॥

तव स्तन्यं मन्ये तुहिनगिरिकन्ये हृदयतः
पयःपारावारः परिवहति सारस्वत इव ।
दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव य-
त्कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता ॥ ३४ ॥

तवेति । हे तुहिनगिरिकन्ये ! तव स्तन्यं; स्तनपरिपूर्णं दुग्धं, पयःपारावारः सारस्वतः; सरस्वतीविलासरूपः, हृदयतः परिवहति इति मन्ये । सरस्वतीरूपः समुद्रः सदा परिवहतीत्यर्थः । दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुः; मल्लक्षणः, आस्वाद्य यत् यस्मात् कवीनां प्रौढानां मध्ये कमनीयः कवयिता अजनि ॥

अत्रेयं चिरन्तनाख्यायिका—भगवतः शंकराचार्यस्य पिता अत्यन्तं परमेश्वरीभक्तः ग्रामाद्बहिः परमेश्वर्या आयतनं गत्वा दुग्धेन परमेश्वरीं संस्नाप्य पूजां विधाय नमस्कृत्यावशिष्टं किंचिद् दुग्धं सद्मे गताय सूनवे शंकराचार्याय प्रयच्छति । बालकस्य मनसि प्रत्यहं परमेश्वरी स्वयं पिबति, पीतशेषं मह्यं पिता ददातीति मतिर्जागर्ति । कदाचिद् ग्रामान्तरं गच्छन् बालकस्य मातरं प्रत्युक्त्वा गतः, 'प्रत्यहं मदागमनं यावत् तावत्त्वया दुग्धेन स्नापनीया भगवती पूजनीया सम्यक्' इति । सा तथा कुर्वाणा कदाचित् स्त्रीधर्मिणी जाता । गृहे कोऽपि नास्ति । तदा पुत्रं प्रेषितवती, 'दुग्धेन भगवतीं संस्नाप्य पूजां विधायागम्यताम्' इति । बालो गत्वा पूजां विधाय दुग्धं पुरतो निधाय 'परमेश्वरि पिब' इति गदितवान् ।

यदा विलम्बो जातः, भगवती च न पिबति; तदा रोदितुमारब्धवान्। ततः परमेश्वरी दयया आविर्भूय दुग्धं पीतवती। पुनः पात्रं रिक्तं विलोक्य, सर्वं त्वया पीतं मदर्थे न स्थापितं किमपीति रोदितुं प्रवृत्तः। ततो विहस्य बालकमङ्के समारोप्य स्तन्यं दत्तवती। जगदम्बिकास्तन्यपानेन सर्वा विद्यास्तदानीमेव पुरःस्फूर्तिका जाताः। कवयन्नेव गृहं गतः। एतस्मिन्नन्तरे पिता समागतः। बालस्याकृतिं वाग्जृम्भितं च विलोक्य साश्चर्योऽभूत्। स्वप्ने आगत्य परमेश्वरी उक्तवती, 'अयं बालः शंकरांशः, अनेन लोकोद्धारो भविष्यति, त्वया चिन्ता न कार्या, मम बालकोऽयम्' इति ॥ ३४ ॥

रोमावलिं स्तौति—

हरक्रोधज्वालावलिभिरवलीढेन वपुषा
गभीरे ते नाभीसरसि कृतसङ्गो मनसिजः।
समुत्तस्थौ तस्मादचलतनये धूमलतिका
जनस्तां जानीते तव जननि रोमावलिरिति ॥ ३५ ॥

हरेति। हे अचलतनये! हरक्रोधज्वालावलिभिः अवलीढेन; कबलितेन, वपुषा गभीरे ते नाभीसरसि कृतसङ्गः मनसिजः अभूदिति शेषः। 'ननु मग्नो मनसिजः' इति पाठः क्वचित्। तस्मात् नाभीसरसः समुत्तस्थौ धूमलतिका, तां धूमलतिकां जनो लोकः जानीते, हे जननि! तव रोमावलिरिति। इयं रोमावली न भवति, धूमलतिकेति प्रकृतरोमावलिं निषिध्य धूमलतिकायाः प्रतिपादितत्वादपह्नुतिः। हरक्रोधज्वाला-कुलस्यापि त्वमेव शरणं, त्वदन्यः परित्राणे न समर्थ इति भावः ॥ ३५ ॥

यदेतत्कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति शिवे
कृशे मध्ये किंचिज्जननि तव यद्भाति सुधियाम्।
विमर्दादन्योन्यं कुचकलशयोरन्तरगतं
तनूभूतं व्योम प्रविशदिव नाभिं कुहरिणीम् ॥ ३६ ॥

यदेतदिति । हे शिवे! यदेतत् कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति कृशे मध्ये किंचित् तव भाति, सुधियां भक्तजनानां तनुर्विभाति, अन्योन्यविमर्दात् तनूभूतम्; अतिसूक्ष्मीभूतं, कुचकलशयोरन्तरगतं मध्यगतं कुहरिणीं गह्वरवतीं नाभिं प्रविशदिव । यमुनासूक्ष्मतरतरङ्गोपमानं रोमावलीलक्षणं यदेतत् किंचिद् भाति । इदमित्थमिव वक्तुमशक्यं तत् सुधियां मनसि कुचकलशयोर्मध्ये गतं व्योम तयोः परस्परविमर्दात् सूक्ष्मं सत् नाभिकुहरिणीं प्रविशदिव भाति । एतावता व्यक्ताव्यक्तलक्षणो रोमावल्या ईषत्समुद्भेदो निरूपितः । अत्र 'जननि तव तद्देवि गिरिशे' इति पाठो युक्तः । जगन्मातुः रोमावली सर्वेषामेव भातीति वक्तुमनुचितम् । अथवा सुधिय इत्येकवचनं वा कल्पनीयम् । सुधियो महादेवस्येत्यर्थात् पर्यवस्यति । अन्यस्य लोकजनस्य रोमावलीदर्शनस्यायोग्यत्वात् । अत्रोपमा स्पष्टा ॥ ३६ ॥

नाभिं स्तौति—

स्थिरो गङ्गावर्तः स्तनमुकुलरोमावलिलता-
निजावालं कुण्डं कुसुमशरतेजोहुतभुजः ।
रतेर्लीलागारं किमपि तव नाभिं गिरिसुते
बिलद्वारं सिद्धेर्गिरिशनयनानां विजयते ॥ ३७ ॥

स्थिर इति । हे गिरिसुते! गङ्गावर्तः स्थिरः; निश्चलः, स्तनमुकुलरोमावलिलतानिजावालम्; स्तनकोरकलतायाः स्तनावेव मुकुलौ कोरकौ तयोः रोमावलिरिति लता, तस्या आलवाले, आलवालो गर्तविशेषः, कुण्डं कुसुमशरतेजोहुतभुजः; आलवालभूतं मन्मथस्य कान्तिरिति । रतेः लीलागारं; रतेः विलासगृहम्, किमपि; अनिर्वाच्यं, परमेश्वरस्याम्बकानां सिद्धेर्बिलम् अनर्घ्यगुणसौन्दर्यं बिलविवरद्वारं सिद्धेः इति गिरिशनयनानां विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । नान्यस्य तव नाभिं विलोक्य एतादृशश्चमत्कारो गिरिशनयनानामिव भाति । त्रिलोचनव्यतिरिक्तनयनागोचरत्वात् । अत्रैकस्या एव नाभेः गङ्गावर्तादिभिरभेदारोपान्मालारूपकोऽलंकारः ॥ ३७ ॥

मध्यं स्तौति—

निसर्गक्षीणस्य स्तनतटभरेण क्लमजुषो
नमन्मूर्तेर्नाभौ वलिषु शनकैस्त्रुट्यत इव ।
चिरं ते मध्यस्य त्रुटिततटिनीतीरतरुणा
समावस्थस्थेम्नो भवतु कुशलं शैलतनये ॥ ३८ ॥

निसर्गेति । स्वभावक्षीणस्य स्तनतटभरेण ग्लानिजुषः नमन्मूर्तेः नाभौ नाभिप्रदेशे वलिषु शनकैः मन्दं भङ्गुरतया त्रुट्यन्निव प्रतिभातीत्यर्थः । चिरं ते मध्यस्य; एतादृशस्य, त्रुटिततटिनीतीरतरुणा; त्रुटितश्चासौ तटिनीतीरतरुश्चेति कर्मधारयः । समावस्थस्थेम्नः; समा अवस्था यस्य (सः) समावस्थः, एतादृशः स्थेमा स्थैर्यं यस्य । हे शैलतनये! चिरं कुशलं भवतु । स्वभावत एव क्षीणः स्तनभरेण ग्लानः नाभी नमन्मूर्तिः वलिषु निम्नोन्नतभावेन त्रुट्यन्निव एतादृशस्य तव मध्यस्य त्रुटता नदीतीरतरुणा सह समाना यस्य स्थैर्यस्य कुशलं भवतु । भक्तिभावे आशंसा । एतादृशोऽपि मध्यः भक्तानुग्रहाय शरीरभृतः तव न त्रुटति । अहो आश्चर्यमिति ध्वनितः । अथवा एतादृशोऽपि मध्यः महादेवभाग्यवशात् तिष्ठतीति भक्तिरसोन्मेषित-हासोक्तिः ॥ ३८ ॥

वलित्रयं वर्णयति—

कुचौ सद्यः स्विद्यत्तटघटितकूर्पासभिदुरौ
कषन्तौ दोर्मूले कनककलशाभौ कलयता ।
तव त्रातुं भङ्गादुदरमवलग्नं तनुभुवा
त्रिधा नद्धं देवि त्रिवलिलवलीवल्लिभिरिव ॥ ३९ ॥

कुचाविति । हे देवि! कुचौ सद्यः स्विद्यत्तटघटितकूर्पासभिदुरौ; महादेवविषय-कानुरागसमुदितस्वेदलक्षणसात्त्विकभावाकलिततटसंसक्तकञ्चुकभेदोन्मुखौ, दोर्मूले; कषन्तौ घृष्यन्तौ । अथ च कनककलशाभौ कलयता तनुभुवा; कामेन, अवलग्नं

मध्यं भङ्गात् त्रातुं त्रिवलिलवलीवल्लिभिः ; त्रिवल्ल्य एव लवल्यः, ताभिः ; 'कुरपारेवरी' इति कान्यकुब्जभाषोक्तलताभिः, उदरं त्रिधा नद्धमिव । अनेनोपकारेण मयि सानुग्रहो महादेवो भविष्यतीति ध्वनिः । अत्र स्वभावोक्त्युपमालंकारौ स्पष्टौ ॥ ३९ ॥

नितम्बं वर्णयति—

गुरुत्वं विस्तारं क्षितिधरपतिः पार्वति निजा-
न्नितम्बादाच्छिद्य त्वयि हरणरूपेण निदधे ।
अतस्ते विस्तीर्णो गुरुरयमशेषां वसुमतीं
नितम्बप्राग्भारः स्थगयति लघुत्वं नयति च ॥ ४० ॥

गुरुत्वमिति । हे पार्वति ! क्षितिधरपतिः ; हिमवान् , गुरुत्वं विस्तारं च निजात् नितम्बात् आच्छिद्य विस्तीर्य गुरुः हरणरूपेण निदधे । दुहित्रे देयो दायो हरणम् , दायिजमिति लौकिकभाषा । अतः ते नितम्बप्राग्भारः गुरुः विस्तीर्णः अशेषां वसुमतीं स्थगयति आच्छादयति । विस्तारेण गुरुत्वेन च वसुमतीशोभां तिरस्करोतीत्यर्थः । लघुत्वं च नयति च । तव नितम्बबिम्बशोभया सकलभूबिम्बोऽतिलघुर्जात इत्यर्थः । भरणरूपेणेति क्वचित्पाठः । भरणम् आयुधादिदानम् । अयमर्थः—सकलदेवताशरीरसमुत्थिततेजोराशिरूपशरीरोपाधिं महिषासुरवधायावलम्बमानायां त्वयि भरणरूपेण, "शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य ददौ तस्यै पिनाकधृक्" इत्यादिदेवतानामायुधादिभरणसमये हिमवान् वाहनं सिंहं, रत्नानि विविधानि च दत्वा स्वनितम्बात् गुरुत्वं विस्तारं च निष्कृष्य भरणरूपेण निदधे निक्षेपीकृतवान् । देवाः यथा स्वस्वायुधादिभरणं कृतवन्तः, तथा हिमवानपि नितम्बभरगुरुत्वं विस्तारभरणं कृतवानित्यर्थः । अतस्ते नितम्बप्राग्भारः आकृतिविशेषः अशेषां वसुमतीं स्थगयति ; लोकत्रयं व्याप्य स्थिताया आच्छाद्यावनमतीत्यर्थः । तदुक्तं **मार्कण्डेये**—

"स ददर्श ततो देवीं व्याप्य लोकत्रयं त्विषा ।
पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम् ॥
क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वनेन ताम् ।
दिशो भुजसहस्रेण समन्ताद्व्याप्य संस्थिताम् ॥"

इति । लघुत्वं नयति च; अतिलघुर्जाता पादाक्रान्तावनता भूरिति भावः ॥ ४० ॥

ऊरुजानुनी युगपदेव वर्णयति—

करीन्द्राणां शुण्डां कनककदलीकाण्डपटली-
मुभाभ्यामूरुभ्यामुभयमपि निर्जित्य भवति ।
सुवृत्ताभ्यां पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यां गिरिसुते
विजिग्ये जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमपि ॥ ४१ ॥

करीन्द्राणामिति । हे गिरिसुते ! करीन्द्राणां शुण्डां कनककदलीकाण्डपटलीं च उभाभ्याम् ऊरूभ्यामुभयमपि; करीन्द्रशुण्डां कनककदलीकाण्डसमूहं च निर्जित्य, पत्युः; महादेवस्य, प्रणतिकठिनाभ्याम्; प्रतिदिनं शिवपादार्चानन्तरं कृतप्रणामकठिनाभ्यां भवति विबुधकरिकुम्भद्वयमपि विजिग्ये । शुण्डामित्येकवचनम् । एकहेलया जिताः सर्वा इति द्योतनार्थः । एकशुण्डेन सर्वाः शुण्डाः जिता इति भावः । जात्येकवचनं वा ॥ ४१ ॥

जङ्घे वर्णयति—

पुरा जेतुं रुद्रं द्विगुणशरगर्भौ गिरिसुते
निषङ्गौ जङ्घे ते विषमविशिखो बाढमकृत ।
यदग्रे लक्ष्यन्ते दशशरफलाः पादयुगली-
नखाग्रच्छद्मानः सुरमुकुटशाणैकनिशिताः ॥ ४२ ॥

पुरा जेतुमिति । हे गिरिसुते ! रुद्रं पुरा जेतुं जङ्घे निषङ्गौ द्विगुणशरगर्भौ; अन्तर्गूढदशशरगर्भौ बाढं विषमविशिखः कामः अकृत । यत्; यतः, अग्रे; निषङ्गीभूतजङ्घयोरग्रे, दशशरफलाः; अग्रभागाः शल्यानि लक्ष्यन्ते । नखाग्रच्छद्मानः; नखाग्रच्छलाः, सुरमुकुटशाणैकनिशिताः; चरणानतसुरमुकुटान्येव शाणाः तैर्निशिताः संमार्जिताः पूर्वं पञ्चशराः, अधुना तव जङ्घे निषङ्गौ दशशरगर्भौ कृत्वा रुद्रं जेष्यतीति दशशरः सन्निति किमाश्चर्यमिति भावः । अत्र एते नखा न भवन्ति, किंतु द्विगुणीकृतशरशल्यानीति प्रकृतनिषेधादपह्नुतिः ॥ ४२ ॥

श्रीदेवीचरणकमलयोः सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यत्वमुखेन स्वशिरोनिधापनमाशास्ते—

श्रुतीनां मूर्धानो दधति तव यौ शेखरतया
मयाप्येतौ मातः शिरसि दयया धेहि चरणौ ।
ययोः पाद्यं पाथः पशुपतिजटाजूटतटिनी
ययोर्लाक्षालक्ष्मीररुणहरिचूडामणिरुचिः ॥ ४३ ॥

श्रुतीनामिति । हे मातः! श्रुतीनां मूर्धानः उपनिषदः, यौ तव चरणौ शेखरतया दधति मूर्धन्यतया बिभ्रति । तावेतौ ममापि शिरसि धेहि । ययोः पाद्यं पाथः; पाद्यजलं, पशुपतिजटाजूटतटिनी; गङ्गा, ययोः लाक्षालक्ष्मीः अरुणहरिचूडामणिरुचिः; विष्णोः शिरोभूषणमणिकान्तिः अलक्तकरागः मानापमानोदनशिवशिरोधार्यगङ्गाजलं ययोः पाद्यजलायते । प्रणमतश्च हरेर्मुकुटे विजृम्भमाणदिव्यरत्नरुचिरलक्तकरागायते । तौ मम मौलौ निधाय कृतार्थीकुरु, मामित्यर्थः । गङ्गाजलचूडामणिरुच्योः पाद्यत्वलाक्षालक्ष्मीत्वारोपादारोपकविशेषः ॥ ४३ ॥

तादृशचरणकमलयोर्नमस्कारं करोति—

नमोवाकं ब्रूमो नयनरमणीयाय पदयो-
स्तवास्मै द्वन्द्वाय स्फुटरुचिरसालक्तकवते ।
असूयत्यत्यन्तं यदभिहननाय स्पृहयते
पशूनामीशानः प्रमदवनकङ्केलितरवे ॥ ४४ ॥

नमोवाकमिति । हे मातः! नयनरमणीयाय तव अस्मै पदद्वन्द्वाय नमोवाकं ब्रूमः; नमस्कारसूक्तं ब्रूमः, वाचनिकं नमस्कुर्मः; स्तुम इत्यर्थः । स्फुटरुचिरसालक्तवते; प्रकाशमानकान्तिद्रवयावकवते, यदभिहननाय स्पृहयते प्रदवनकङ्केलितरवे; क्रीडावनरक्ताशोकाय, "अशोकश्चरणापाताज्जायते पुष्पवत्तरः" इति दोहदं वाञ्छते । पशूनामीशानः; महादेवः, अत्यन्तम् असूयति जगदम्बिकाचरणाघातं वाञ्छनीयं त्वं कथं वाञ्छसि पुष्पसमृद्धिस्तव ममानुग्रहादेव भविष्यतीति, एतावता परमेश्वरीचरणस्पर्श

यत्र शिवोऽपि वाञ्छति, तत्रास्मदादीनां जन्मान्तरसुकृतं विना जगदम्बिकायाश्चरण-सेवा न लभ्यत भावः ॥ ४४ ॥

पुनरपि द्वाभ्यां पादावेव वर्णयति—

मृषा कृत्वा गोत्रस्खलनमथ वैलक्ष्यनमितं
ललाटे भर्तारं चरणकमले ताडयति ते ।
चिरादन्तःशल्यं दहनकृतमुन्मीलितवता
तुलाकोटिकाणैः किलिकिलितमीशानरिपुणा ॥ ४५ ॥

मृषेति । हे परमेश्वरि ! मृषा कृत्वा गोत्रस्खलनम्; मिथ्यासपत्नीनामग्रहणं विधाय, अथ वैलक्ष्यनमितम्; साध्वसभावेन नमितं, भर्तारं; शिवं रोषात् ते चरण-युगली ललाटे ताडयति सति, चिरात् अन्तःशल्यं दहनकृतम् उन्मीलितवता; भालनयनविहितदाहदुःखम् उन्मीलितवता उद्गीर्णवता ईशानरिपुणा तुलाकोटिकाणैः किलिकिलितं किलिकिलध्वनिना उपहसितं, 'पूर्वमहं त्वया दग्धः, इदानीमहं मातुः शरणं गतः, किं कर्तुं समर्थोऽसि? इति'। एते तुलाकोटिकाणा न भवन्ति, किंतु ईशानरिपुणा संतोषेण किलिकिलितध्वनिः कृत इत्यपह्नुतिः । अत्र ईशानः रिपुर्य-स्येति बहुव्रीहिः । नतु तत्पुरुषः, तत्पुरुषे सति कामस्येव वध्यस्योत्कर्षः स्यात् । यत्र मृषा गोत्रस्खलनं विधायापि शिवः जगदम्बिकाचरणस्पर्शं वाञ्छितवान्, अतः अस्मदादीनां परदेवतायाश्चरणसेवा पुण्यैर्विना न लभ्यत इति ध्वनिः ॥ ४५ ॥

हिमानीहन्तव्यं हिमगिरितटाक्रान्तिचतुरौ
निशायां निद्राणं निशि च परभागे च विशदौ ।
परं लक्ष्मीपात्रं श्रियमतिसृजन्तौ समयिनां
सरोजं त्वत्पादौ जननि जयतश्चित्रमिह किम् ॥ ४६ ॥

हिमानीति । हे जननि! तव पादौ सरोजं जयतः इह किं चित्रम्? यतः सरोजं हिमानीहन्तव्यं हिमगिरितटाक्रान्तिचतुरौ तव पादौ निशायां निद्राणं मुकुलितं निशि च परभागे च विशदौ रात्रिं दिनं विकस्वरौ, परं लक्ष्मीपात्रम्; लक्ष्म्या आधारभूतम्, समयिनाम्; भयच्चरणभक्तिभावप्रतिपादकशास्त्रनिष्ठानाम्, श्रियम् अतिसृजन्तौ; एतादृशौ तव पादौ सरोजं जयतः । अत्र को विस्मयः? अत्रोपमानं तुच्छीकृत्योपमेयस्यातिशयप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ॥ ४६ ॥

पादाग्रं स्तौति—

पदं ते कान्तीनां प्रपदमपदं देवि विपदां
कथं नीतं सद्भिः कठिनकमठीखर्परतुलाम् ।
कथं वा हस्ताभ्यामुपयमनकाले पुरभिदा
यदादाय न्यस्तं दृषदि दयमानेन मनसा ॥ ४७ ॥

पदमिति । हे देवि! ते प्रपदं पादाग्रम्, कान्तीनां पदं स्थानम्, विपदाम्; आपदाम् अनधिकरणम् कालत्रयेऽपि विपत्संभवविधुरम् । सद्भिः; पुरातनकविभिः, कठिनकमठीखर्परतुलाम्; कठोरकच्छपीपृष्ठखर्परसाम्यं कथं नीतम्? "गूढगुल्फ(पद)-द्वन्द्वप्रपदाजितकच्छपाम्" इत्यादौ, पुरभिदा हस्ताभ्याम् उपयमनकाले; विवाह-संप्रयुक्ताश्मारोपणकाले, दयमानेन मनसा; दयाशबलचेतसा, यत् आदाय दृषदि कथं विन्यस्तम्? परशुधन्वाकर्षणकिणहस्ताभ्यामादाय दृषदि कथं न्यस्तम्? अहो चिरंतन-कवीनां पुरभिदश्चाविवेक इति भावः[1] ॥ ४७ ॥

श्रीदेव्याश्चरणकमलयोर्भक्तजनाभीष्टप्रदानप्रवणत्वमाह—

नखैर्नाकस्त्रीणां करकमलसंकोचशशिभि-
स्तरूणां दिव्यानां हसत इव ते चण्डि चरणौ ।

[1] 'नायं श्लोकः श्रीशंकराचार्याणां, सांप्रदायिकमलयालयदेशीयानां पुस्तकेषु यतो नास्ति, नापि दाक्षिणात्यानां पुस्तकेषु, नापि पाठतोऽप्यायाति' इति केषुचित्कोशेषु दृश्यते ।

फलानि स्वःस्थेभ्यः किसलयकराग्रेण ददतां
दरिद्रेभ्यो भद्रां श्रियमनिशमह्नाय ददतौ ॥ ४८ ॥

नखैरिति । हे चण्डि! भक्तजनविपद्विभञ्जनप्रचण्डे! नाकस्त्रीणाम्; देवाङ्गनानाम्, करकमलसंकोचशशिभिः; प्रणामसमये देवाङ्गनानां करकमलमुकुलीकरणे शशिरूपैः नखैः, तव चरणौ दिव्यानां तरूणां हसत इव; कर्मणि षष्ठी। कल्पतरून् हसत इत्यर्थः । हासे हेतुमाह—**फलानीति** । फलागि इष्टानि स्वस्थेभ्यः सुखेन तिष्ठद्भ्यः । अथवा स्वर्गस्थेभ्यः, किसलयकराग्रेण ददतां; किसलयाकारकराग्रेण प्रयच्छतां, दरिद्रेभ्यः श्रियमनिशम् अह्नाय; सर्वदा अत्यर्थं, भद्राम् अनश्वरां वितरन्तौ कल्पतरवः मरणानन्तरं स्वर्गस्थेभ्यः सुखेन तिष्ठद्भ्यो देवेभ्यश्च फलानि किसलयकराग्रेण ददतः तव चरणौ, हे चण्डिके! चमत्कारकारिकान्तिकल्लोलदिगन्तैः नखशशिभिः कल्पतरून् हसत इत्यर्थः । अत्र स्वःस्थेभ्य इति श्लिष्टपदसामर्थ्यात् कल्पतरुहासोऽभिद्योतित इति समासोक्तिः । स्वभावतस्तरवः कराग्रेण स्वर्गवासिभ्यः कतिपयदिनैर्नश्वरां श्रियं कदाचिद्ददानात्, तव चरणौ चैहिकामुष्मिकसुखसंतानसमुल्लसितां श्रियं वितरन्तौ हसत इति किमाश्चर्यमिति भावः ॥ ४८ ॥

एतावता चरणयोर्महिमानं प्रस्तुत्य तच्चरणनिर्णेजनपानं प्रार्थयते—

कदा काले मातः कथय कलितालक्तकरसं
पिबेयं विद्यार्थी तव चरणनिर्णेजनजलम् ।
प्रकृत्या मूकानामपि च कविताकारणतया
कदाधत्ते वाणीमुखकमलताम्बूलरसताम् ॥ ४९ ॥

कदेति । हे मातः । कदा काले; कस्मिन् समये, कलितालक्तकरसं तव निर्णेजनजलं; चरणक्षालनजलं विद्यार्थी पिबेयम्, यत् प्रकृत्या स्वभावेन, मूकानामपि कविताकारणतया; कवितोन्मेषहेतुतया, वाणीमुखकमलताम्बूलरसताम् आधत्ते, सरस्वतीवदनकमलताम्बूलरागशोभां करोति । ताम्बूलाकलितसरस्वतीवदनवाग्विलाससदृशसूक्तिलहरीसमुन्मेषहेतुः यत् भवति, तत् कदा पिबेयं कथयेरर्थः । यद्यपि पूर्वं

स्तन्यदानेन अहं कृतार्थो जातः। किंतु तदा मम संदर्शनानन्तरं पुनः संदर्शनं प्राप्य भक्तिभावेन प्रणम्य चरणोदकपानं कदाभावि कथयेति भूतभाव्यलंकारो व्यङ्ग्यः। भक्तिभावेन प्रणम्य चरणोदकपानं नाभूत्। अधुना पानाभावात् तव स्वरूपं न जानीमः ॥ ४९ ॥

एवं पादोदकं प्रस्तुत्य तद्गतिवर्णनमाह—

पदन्यासक्रीडापरिचयमिवारब्धुमनस-
श्चरन्तस्ते खेलं भवनकलहंसा न जहति।
स्वविक्षेपे शिक्षां सुभगमणिमञ्जीररणित-
च्छलादाचक्षाणं चरणकमलं चारुचरिते ॥ ५० ॥

पदन्यासेति। हे चारुचरिते! पदन्यासक्रीडापरिचयमारब्धुमनसः; चरणविक्षेपलीलाचातुर्यमारब्धुं कामयमानाः, खेलं चरन्तः; क्रीडामाचरन्तः, स्वविक्षेपे; स्वस्य विक्रमे, सुभगमणिमञ्जीररणितच्छलात्; शोभमानमणिनूपुरनिकाणच्छलेन, शिक्षामाचक्षाणमिव ते तव चरणकमलं भवनकलहंसा न जहति, न त्यजन्ति। अद्यापि प्रतिदिनमध्याप्यमानाः तव चरणविन्यासं लीलां न लभन्त इति भावः ॥ ५० ॥

इदानीं श्रीदेव्या नित्यशृङ्गारित्वं प्रस्तौति—

गतास्ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः
शिवः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः।
त्वदीयानां भासां प्रतिफलनलाभारुणतया
शरीरी शृङ्गारो रस इव दृशां दोग्धि कुतुकम् ॥ ५१ ॥

गता इति। हे मातः! द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः; पृथिव्यप्तेजोवाताधिपब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरैः मञ्चचरणतां गतैः धृतः, शिवः; सदाशिवः व्योमाधिपतिः, स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः; शुभ्रकान्त्या घटितं कपटं छद्म यस्य प्रच्छदपटस्य आस्तरणपटस्य तादृशः, तव मञ्चत्वं गतः सदाशिवः स्वच्छकान्तिरूपः

आस्तरणपटः, त्वदीयानां भासां प्रतिफलनलाभारुणतया ; त्वत्कान्तिप्रतिबिम्बलाभारुणभावेन, शृङ्गारो रसः शरीरीव दृशां कुतुकं दोग्धि, परमशिवनेत्राणां कुतुकं तनोति । तथाच **रुद्रयामले**—

" ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
एते पञ्च महाप्रेता भूताधिपतयो मताः ॥
चत्वारो मञ्चचरणाः पञ्चमः प्रच्छदः पटः ।
साक्षी प्रकाशरूपेण शिवेनाभिन्नविग्रहा ॥
तत्रासने समासीना निर्भरानन्दरूपिणी ।"

इति । यद्यपि शृङ्गाररसः श्याम इति संगीतशास्त्रादौ प्रतिपादितः, तथापि शृङ्गाररसस्यानुरागप्रधानरजोगुणमयत्वादरुणगुण इह प्रतिपादितः ॥ ५१ ॥

निखिलनिगमागमप्रसिद्धं प्रबन्धप्रतिपाद्यं वस्तु विशेषतो वर्णयति—

अराला केशेषु प्रकृतिसरला मन्दहसिते
शिरीषाभा चित्ते दृषदिव कठोरा कुचतटे ।
भृशं तन्वी मध्ये पृथुरपि वरारोहविषये
जगत्त्रातुं शंभोर्जयति करुणा काचिदरुणा ॥ ५२ ॥

अरालेति । केशेषु अराला ; कुटिला, प्रकृतिसरला ; स्वभावसरला मन्दहसिते, शिरीषाभा गात्रे, दृषदिव शिलेव कुचतटे कठोरा, भृशम् अत्यर्थं तन्वी मध्ये, पृथुरपि विपुला वरारोहविषये, जगत् त्रातुं शंभोः जयति करुणा काचिदरुणा । वस्तुतः साक्षाच्छिवाविनाभूतचिच्छक्तेः शरीरपरिग्रहो नास्ति । जगत् त्रातुम् एतादृशशरीरोपाध्यवलम्बनमिति भावः । कुटिलत्वसरलत्वयोः, कठोरत्वमृदुत्वयोः, तनुत्वपृथुत्वयोरेकाधिकरणे प्रतिपादनाद्विरोधाभासः । अवयवगतधर्माणामवयविन्यारोपादवयवावयविनोरभेदो रूपकविशेषः, अध्यारोपोपमापरपर्यायः । यथा ;

" त्याज्यः कुटिलसंसर्गो निस्पृहेणापि यत्नतः ।
स्वभावनिर्मला गङ्गा तरङ्गैः कुटिलायते ॥ "

इति । जगत्त्राणकरुणया एतादृशशरीरोपाधिमवलम्बमाना अतर्क्यैश्वर्यधुर्या शंभोः अरुणगुणविशिष्टा काचिच्छिच्छक्तिर्जयतीति वाक्यार्थः ॥ ५२ ॥

श्रीभगवत्या वदनप्रतिबिम्बमहिमानं प्रस्तौति—

समानीतः पद्भ्यां मणिमुकुरतामम्बरमणि-
र्भयादास्यान्तःस्तिमितकिरणश्रेणिमसृणः ।
दधाति त्वद्वक्त्रप्रतिफलनमश्रान्तविकचं
निरातङ्कं चन्द्रान्निजहृदयपङ्केरुहमिव ॥ ५३ ॥

समानीत इति । मणिमुकुरतां पद्भ्यां; मणिमयादर्शरूपां लक्ष्मीं शोभां, समानीतः; प्राप्तः अम्बरमणिः आस्यभयात् अन्तःस्तिमितकिरणश्रेणिमसृणः; स्वकिरणसंपर्कात् जगदम्बिकावदनस्य ग्लानिर्भविष्यतीति भयात् अन्तः संकुचितकिरणश्रेणिभिः मसृणः चिक्कणः सन्, त्वद्वक्त्रप्रतिफलनं दधाति । किमिव ? अश्रान्तविकचम्; अनवरतविकस्वरम्, चन्द्रान्निरातङ्कम्; अम्लानं, निजहृदयपङ्केरुहमिव; दर्पणीभूते दिनमणौ तव वदनं प्रतिबिम्बितम्, तस्य हृदयकमलायत इति भावः । समानीतः पद्भ्यामिति क्वचित्पाठः । तव चरणाभ्यां मुकुरतां समानीतः । तादर्थ्ये चतुर्थी । तव चरणार्थं मुकुरतां प्राप्त इत्यर्थः । तव चरणप्रतिफलनयोग्योऽयं वदनप्रतिबिम्बधारणे का शक्तिरस्य । तथापि तव चरणकरुणया वदनप्रतिबिम्बं दधानेति भावः ॥ ५३ ॥

इदानीं श्रीदेव्याश्चन्द्रमण्डलं भोगसाधनसंपूर्णकरण्डत्वेनोत्प्रेक्षते—

कलङ्कः कस्तूरी रजनिकरबिम्बं जलमयं
कलाभिः कर्पूरैर्मरकतकरण्डं निबिडितम् ।
अतस्त्वद्भोगेन प्रतिदिनमिदं रिक्तकुहरं
विधिर्भूयो भूयो निबिडयति नूनं तव कृते ॥ ५४ ॥

कलङ्क इति । कलङ्कः कस्तूरी; कलङ्को न भवति । जलमयम् इदं रजनिकरबिम्बं मरकतकरण्डं, न चन्द्रबिम्बम् । अत एव कलाभिः कर्पूरैः; कला न भवति,

किंतु कर्पूराः ; तैः निबिडितं पूरितम् । अतः त्वद्भोगेन ; तव ताम्बूलभोगेन, प्रतिदिनम् इदं रिक्तकुहरं ; रिक्तमध्यं, विधिः भूयोभूयो निबिडयति ; पुनः पुनः पूरयति । तव कृते ; असितपक्षे, रिक्तं ; जलमयं जलवदतिनिर्मलं चन्द्रबिम्बरूपं मरकतकरण्डं कलारूपकर्पूरैः पूरयतीत्यर्थः ॥

अत्रायमभिप्रायः—"कुबेरः पशुपतिः प्रजापतिः" इति पञ्चदशदेवेषु देवतारूपेणानुस्यूता प्रतिभासमाना एता शक्तिस्त्वमेव क्रमेण चान्द्रीः कलाः अमृतमयाः पिबसि ; त्वमेव अमृतपानेन तेषु स्वासाधारणशक्तिरूपा स्फुरसि । तदुक्तं मार्कण्डेये—

"यच्च किंचित्कचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके ।
तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे मया ॥"

इति । मन्त्रदेवताप्रकाशिकायां च, "सर्वत्रानुस्यूतदेवतारूपेण प्रतिभासमानो एकैकचिच्छक्तिरूपादिभेदेन नानाप्रतिभासते" इति । अतः चन्द्रबिम्बकर्पूराधारमरकतकरण्डायते, कलङ्कः कस्तूरीयत इति प्रकृतकलङ्कनिषेधेन कर्पूरकस्तूरीत्वप्रतिपादनादपह्नुतिरलंकार इति ॥

वस्तुतस्तु असितपक्षे—कामेश्वरी, भगमालिनी, नित्यक्लिन्ना, भेरुण्डा, वह्निवासिनी ; वज्रेश्वरी, शिवदूती, त्वरिता, कुलसुन्दरी, नित्या, नीलपताका, विजया, सर्वमङ्गला, ज्वालामालिनी, चित्रा इति पञ्चदशनित्याभिः प्रतिलोमगताभिः तवाधिष्ठानभूतं रजनिकरबिम्बं जलमयम् अमृतबीजं वकारात्मकं बिन्दुं रिक्तकुहरं षोडशस्वरसंवित्कलामात्रावशेषितं भूयो भूयः पौनःपुन्येन सितपक्षे अनुलोमेन कामेश्वर्यादिचित्रान्ताभिः तत्तत्तिथिनित्यालक्षणकलाभिः पूरयतीति परमार्थः । तथाच श्रीभगवच्छंकराचार्यकृतक्रमस्तुतौ—

"लास्यं सदा मनसि मे स्फुरतु त्वदीयं
तेजः परं बहुलकुङ्कुमपङ्कशोणम् ।
भास्वत्किरीटममृतांशुकलावतंसं
मध्ये त्रिकोणमृतं परमामृतार्द्रम् ॥"

इति ।

कलङ्कः कस्तूरी; कलङ्कः चिह्नम्, "कलङ्कोऽङ्कापवादयोः" इत्यमरः। वृत्ताकाररेखा, सैव कस्तूरीवासना सर्वाणि चक्राणि सर्वसिद्धिप्रदादीनि, बैन्दवचक्रवासनया वासितानि यतः, तथाच **योगिनीहृदये**—

"पञ्चशक्तिश्चतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः।
एतच्चक्रावतारं तु कथयामि तवानघे॥
यदा सा परमा शक्तिस्वेच्छया विश्वरूपिणी।
स्फुरत्तामात्मनः पश्येत्तदा चक्रस्य संभवः॥
शून्याकारा विसर्गान्ता बिन्दुप्रस्पन्दाबिन्दवः।
प्रकाशपरमार्थत्वात्स्फुरत्तालहरीयुतात्॥
प्रसृतं विश्वलहरीस्थानं मातृत्रयात्मकम्।
बैन्दवं चक्रमेतस्य त्रिरूपत्वं पुनर्भवेत्॥
धर्माधर्मौ तथात्मानौ मातृमेयौ तथा प्रमा।
नवयोन्यात्मकं चक्रं चिदानन्दघनं महत्॥"

इत्यस्मिन् पक्ष इत्यर्थः॥ ५४॥

श्रीदेव्याश्चरणसेवामहिमानं प्रस्तौति—

पुरारातेरन्तःपुरमसि ततस्त्वच्चरणयोः
सपर्यामर्यादा तरलकरणानामसुलभा।
तथाप्येते नीताः शतमखमुखाः सिद्धिमतुलां
तव द्वारोपान्तस्थितिभिरणिमाद्याभिरमराः॥ ५५॥

पुरारातेरिति। त्वं पुरारातेः अन्तःपुरमसि। यः एकेन शरेण इन्द्रादिदेवतैः अजेयान्, पुरत्रयवासिनो दग्धवान्, तस्यावरोधोऽसि। ततः; तेन कारणेन, त्वच्चरणयोः सपर्यामर्यादा; पूजानिष्ठा, तरलकरणानाम्; अजितेन्द्रियाणाम् असुभा; दुष्प्रापा। तथाप्येते शतमखमुखाः; देवाः, अतुलां सिद्धिं नीताः; रम्भादिस्वर्वेश्यारतिपरतन्त्रा अपि तव चरणस्मरणपूर्वकं पूजामहिम्ना तव द्वारोपान्तस्थितिभिरणि-

मादिशक्तिभिरेव अतुलां सिद्धिं नीताः । निरुपमभोगसंभावितसांसारिकानन्दतुन्दिलां श्रियं प्रापिताः, साक्षात्तवचरणदर्शनं तेषां कथं भवति? महादेवान्तःपुरत्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

अथ श्रीदेव्या असाधारणं पातिव्रत्यं प्रस्तौति—

कलत्रं वैधात्रं कतिकति भजन्ते न कवयः
श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः ।
महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे
कुचाभ्यामासङ्गः कुरवकतरोरप्यसुलभः ॥ ५६ ॥

कलत्रमिति । वैधात्रं कलत्रं; सरस्वतीं, कति कति कवयो न भजन्ते; अपि तु बहवो भजन्ते । श्रियो देव्याः को वा पतिर्न भवति, कैरपि धनैः कतिपयदिनविनश्वरैः कुबेरादिः सुरगणः; महादेवं विहाय, हे सति! सतीनामचरमे आद्ये! अनसूयारुन्धतीप्रभृतीनां पतिव्रतानां त्वमेव पातिव्रत्यधर्मनिदेशिनीति भावः । तव कुचाभ्याम् आसङ्गः; आश्लेषः, कुरवकतरोरपि असुलभः; दोहदेनापि न श्लेषोऽभूत्, कुरवकतरोरित्यर्थः । सरस्वतीलक्ष्मीप्रसादेनोपासकाः मधुकवित्वधनधान्यादिसुखमनुभवन्ति । तव प्रसादेनाक्षयस्वरूपपरमानन्दमनुभवन्तीति ध्वनिः ॥ ५६ ॥

श्रीदेव्याः शरीरकान्तिमुत्प्रेक्षते—

स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिरणिमाद्याभिरभितो
निषेव्यां नित्ये त्वामहमिति सदा भावयति यः ।
किमाश्चर्यं तस्य त्रिनयनसमृद्धिं तृणयतो
महासंवर्ताग्निर्विरचयति नीराजनविधिम् ॥ ५७ ॥

स्वदेहेति । स्वदेहोद्भूताभिः; स्वदेहोद्भवाभिः उत्पन्ना याः कान्तयः, ता एव घृणयः किरणाः, तैः अणिमाद्याभिः अणिमाप्रभृतिभिः आवरणदेवताभिः, निषेव्यां; सेव्यमानां, त्वामहमित्यभेदेन यः भावयति, तस्य त्रिनयनसमृद्धिम्; अप्रतिहतेच्छा-

रूपाम्, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थतां, तृणयतः; तृणीकुर्वतः, महासंवर्ताग्निः; महाप्रलयाग्निः, नीराजनविधिं विरचयति । किमाश्चर्यम् । एतादृश्या अभेदभावनया त्वत्सारूप्यं प्राप्तवतः पश्चात्परमानन्दनिर्भरसंविदुल्लासलक्षणं त्वत्सायुज्यं लब्धवतः महाप्रलयाग्निः नीराजनविधिं मङ्गलदीपावलिपरिभ्रमं परिचयतीति किमद्भुतम् । प्रलयानलोऽपि त्वद्वशवर्ती विजृम्भत इति भावः । तदुक्तं कादिमते—

"त्वद्देहोत्थिततेजोभिः किरणैरणिमादिभिः ।
आवृतां त्वामहमिति भावयन् त्वत्समो भवेत् ॥"

इति । तथाच भगवान् दत्तात्रेयः—

"अरुणां करुणातरङ्गिताक्षीं धृतपाशाङ्कुशपुष्पबाणचापाम् ।
अणिमादिभिरावृतां मयूखैरहमित्येव विभावये भवानीम् ॥"

इति ॥ ५७ ॥

अथ भगवत्या अनिर्वाच्यमहिमातिशयं स्तौति—

गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो
हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् ।
तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा
महामाया विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि ॥ ५८ ॥

गिरामिति । गिरां देवीं; सरस्वतीम्, द्रुहिणगृहिणीम् आगमविदः; वेदविदः, हरेः पत्नीं पद्मां; लक्ष्मीं, हरसहचरीम् अद्रितनयाम्; हैमवतीम्, आहुः । स्वमतमाह—**तुरीया** इति । तुरीया; एतत्त्रयातिरिक्ता, दुरधिगमनिःसीममहिमा; सरस्वती, लक्ष्मीः, पार्वतीतिपरिच्छिन्नरूपातीता वेदवादरतादिभिः दुरधिगमा, महामाया; मायोपाधिमवलम्बमाना, विश्वं भ्रमयसि; प्रपञ्चं मोहयसि । हे परब्रह्ममहिषि! परब्रह्माविनाभूतचिच्छक्ते! परब्रह्माविनाभूतचिद्विलासस्वभावा अपि महामायोपाधिमवलम्ब्य सृष्टिस्थितिसंहारव्यसनपरतन्त्रैः विधिहरिहरैः विश्वं भ्रमयसि । भूयो भूयः आवर्तयसि । वस्तुतः त्वं सर्वसाक्षिणी संविदेव पुरतो विजृम्भसे । वाणी लक्ष्मीः

पार्वतीति मायाविलासस्तवेति भावः । तदुक्तं वासिष्ठे—"विश्वनाटकविलाससाक्षिणी संविदेव पुरतो विजृम्भते ।" इति । निःसीममहिमेति टावन्तः शब्दः ॥ ५८ ॥

अथ श्रीदेव्युपासनाया सारूप्यरूपफलमाह—

समुद्भूतस्थूलस्तनभरमुरश्चारुहसितं
कटाक्षे कंदर्पाः कतिचन कदम्बद्युतिवपुः ।
हरस्य त्वद्भ्रान्तिं मनसि जनयन्ति स्म विमला
भवत्या ये भक्ताः परिणतिरमीषामियमुमे ॥ ५९ ॥

समुद्भूतेति । हे उमे! भवत्या ये भक्ताः विमला; मनोवाक्कायकर्मभिः भवच्चरणोपासनपराः दम्भादिदोषरहिताः एतेषाम्, इयं परिणतिः; उपासनायाः परिणामः, सा का? समुद्भूतस्थूलस्तनभरम् उरः चारुहसितं कटाक्षे कन्दर्पाः; कटाक्षविक्षेपेण बहव उज्जीविता भवन्तीति भावः । कदम्बद्युतिवपुः; रोमाञ्चकञ्चुकितं वपुः, महादेवालोकनसमुद्भूतसात्त्विकभाव इति रहस्यम् । मनसि त्वद्भ्रान्तिं जनयति, एवंरूपा परिणतिर्भवति । त्वत्सारूप्यं प्राप्य तवैव संनिधौ सख्य इव वर्तमानाः त्वमिव महादेवस्य मनसि भान्ति । अनेन पूर्वोक्ताया भावनायाः फलमहिमा प्रतिपादितः । अत्र भ्रान्तिमानलंकारः ॥ ५९ ॥

हरस्य त्वद्भ्रान्तिं जनयत इति भावनया सूचितं सारूप्यमधुना विशदयति—

सरस्वत्या लक्ष्म्या विधिहरिसपत्नो विहरते
रतेः पातिव्रत्यं शिथिलयति रम्येण वपुषा ।
चिरं जीवन्नेव क्षपितपशुपाशव्यतिकरः
परब्रह्माभिख्यं रसयति रसं त्वद्भजनवान् ॥ ६० ॥

सरस्वत्या इति । सरस्वत्या; अनवरतसमुन्मीलितगद्यपद्यादिसूक्तिविलाससमुन्नतविद्यया, लक्ष्म्या; निरुपमसंपदुल्लाससमुद्भूतविविधभ्रमेण च, विधिहरिसपत्नः; ब्रह्मविष्णुप्रतिस्पर्धी, रम्येण वपुषा रतेः पातिव्रत्यं शिथिलयति । एतद्विचारयति—अयमेव कामः कथं न जात इति? चिरंजीवन्नेव क्षपितपशुपाशव्यतिकरः; चिरंजीवी सन्नेव दूरीकृतपशुपाशः पशव इव पशवः, तस्य व्यतिकरः, अनादिसिद्धाविद्याति-

मिरान्धाः, तेषां पाशः पुनः संसारदुःखं संसारबन्धः जन्ममरणादिदुःखसंतानबन्धहेतुर्यः, संसारपाशः, तस्य व्यतिकरः संपर्कः, जीवन्मुक्त इत्यर्थः। परब्रह्माभिख्यं; ब्रह्मानन्दतुन्दिलसौभाग्यं, रसयति; आस्वादयति, अनुभवतीत्यर्थः। त्वद्भजनवान् ॥ ६० ॥

स्वकृतस्तुतिं निगमयति—

निधे नित्यस्मेरे निरवधिगुणे नीतिनिपुणे
निराघाटज्ञाने नियमपरचित्तैकनिलये।
नियत्या निर्मुक्ते निखिलनिगमान्तस्तुतपदे
निरातङ्के नित्ये निगमय ममापि स्तुतिमिमाम् ॥ ६१ ॥

निधे इति। निधीयते जगदस्यामिति निधिः, हे निधे! जगदाधारभूते; तथाच **मार्कण्डेये**—"आधारभूता जगतस्त्वमेका" इति। नित्यस्मेरे! सर्वदानन्दनिर्भरोन्मेषलसद्वदने। ननु जगदाधारभूता इति पूर्वं प्रतिपादितम्। अधुना नित्यस्मेरे इत्युच्यते। स्मेरता शरीरधर्मः जगदाधारभूता शक्तिरशरीरा। अत्र पूर्वोत्तरसंबोधनयोः परस्परं विरोध इत्यत आह—**निरवधिगुण** इति। निरवधिगुणे! निरवधयः असंख्यातशक्तिविलासाः गुणाः यस्याः भक्तानुग्रहशरीरायाः स्मेरता अचिन्त्यरूपाधारशक्तिरशरीरेति न विरोधः। यदि भक्तानुग्रहाय शरीरपरिग्रहस्तर्हि भक्तेषु तारतम्यं कुतः? कश्चिद्राजा, कश्चित्प्रभुः, कश्चिद्दरिद्रः, कश्चिद्विरक्त इत्यत आह—**नीतिनिपुणे** इति। नीतिनिपुणे! नीतौ निपुणा यादृशो यस्यानुग्रह उचितः अनाद्यविद्यासंवलिततत्कर्मानुबद्धः तादृगनुग्रहः। तर्हि कर्मपारतन्त्र्यं भगवत्याः, ननु स्वातन्त्र्यमित्यस्मदादिवत्सा जातेत्यत्राह—**निराघाटज्ञान** इति। आघाट इयत्तापरिमाणघटना, निराघाटः अखण्डः, तादृशसंविदुल्लासरूपे! अस्याः सांनिध्यवशात् तत्तच्छक्तिसमवायेन तत्तत्कर्मानुग्रहो भवतीत्यर्थः। एतादृशी कथमुपास्या भवति, ध्यानादिभिराकलितुमयोग्यत्वादित्यत आह—**नियमेति**। नियमपरचित्तैकनिलये! ये जपपूजाध्यानादिनियमैरुपासते, तेषां चित्तैकनिलये! तेषां चित्ते आविर्भूय प्रकाशत इत्यर्थः। तर्हि भगवत्याः नियमपरचित्तैकनिलयं प्रकाशमानता नान्यत्रेति नियतिपरतन्त्रता जाता इत्यत आह—**नियत्येति**। नियत्या निर्मुक्ते! लीलया नियमपरचित्ते

प्रकाशते, नतु नियतिपरतन्त्रतया। यथा कल्पद्रुमः सर्वसाधारणोऽपि सेवापराणां फलदाता, नान्येषाम्, यथा वा सूर्यः जलादौ निर्मले वस्तुनि प्रतिबिम्बते, नान्यत्र, तेन न सूर्यस्य नियतिपारतन्त्र्यं तथेति भावः। एतस्या देवतायाः सद्भावे किं प्रमाणमित्यत आह—निखिलेति। निखिलनिगमान्तस्तुतपदे! निगमाः वेदान्ता उपनिषदः, ताभिरुपलक्षितपदे; उपनिषदः प्रमाणमित्यर्थः। केन प्रकारेण स्तुतपदा? तमेव प्रकारमाह—निरातङ्के इति। निरातङ्के नित्ये! तथाच श्रुतिः, "अभयमक्षरममितमनण्वस्थूलमविकारं केवलं चिन्मात्रमयं ब्रह्म" इति। एवंप्रकारेण स्तुते इति। निगमय ममापि स्तुतिमिमां; निगमय निगमीकुरु। तत्करोतीत्यर्थे णिच्। वेदमिव सर्वसंप्रतिपन्नां कुरु। यथा वाल्मीकिव्यासादीनां वाचः स्मृतिपुराणेतिहासादयः निगमवत् सर्वसंप्रतिपन्नास्त्वयो कृताः, तथा ममापीयं स्तुतिः निगमीक्रियतामित्यर्थः। तथाच कौर्मे भगवत्या वचनं हिमवन्तं प्रति,

"वेदरूपा पराशक्तिर्मम लोके प्रवर्तते।
तयाधिष्ठानि कर्माणि कुर्वन्ति सुरसत्तमाः॥
देवर्षयो राजर्षयो व्यसादिमुनयस्तथा।
तैः प्रणीतानि सर्वाणि कल्पसूत्रमुखानि वै॥
धर्मशास्त्रपुराणि सेतिहासस्मृतीनि च।
ज्ञेयानि वेदवत्तानि नात्र कार्या विचारणा॥"

इति। अत्र बहुकारणेषु एकक्रियायोगान्मालादीपकालंकारः॥ ६१॥

किंच मया स्तुतिरपि न कृतेत्याह—

प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः
सुधासूतेश्चन्द्रोपलजललवैरर्घ्यरचना।
स्वकीयैरम्भोभिः सलिलनिधिसौहित्यकरणं
त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम्॥ ६२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृता सौन्दर्यलहरी संपूर्णा॥

प्रदीपेति । प्रदीपज्वालाभिः दिवसकरनीराजनविधिः; यथा तेजोनिधेः दीपशिखया नीराजनम् । सुधासूते; अमृतप्रसूतिप्रदस्य, चन्द्रोपलजललवैः; चन्द्रकान्तनिष्यन्दसलिलबिन्दुभिः, अर्घ्यघटना; अर्घ्यदानम्, स्वकीयैः अम्भोभिः सलिलनिधिसौहित्यकरणम्; समुद्रस्येव जलैः समुद्रतर्पणैः 'समुद्रस्तृप्यतु' इति तथा स्वकीयाभिः वाग्भिः; मातृकास्वरूपा त्वमेव, तवैव मातृकाक्षरैः तवैव स्तुतिः, परापश्यन्तीमध्यमारूपया त्वयैवोल्लसिता वैखरीसमुज्जृम्भितत्वन्मयमातृकाक्षरैः तवैव स्तुतिरिति मम स्तुतिर्वस्तुतैव नास्ति । त्वमेव सर्वत्रानुस्यूता चेतनारूपा प्रतिभासत इति भावः ॥ ६२ ॥

एषा सौन्दर्यलहर्याष्टीका सौभाग्यवर्धनी नाम्नी ।
कैवल्याश्रमरचिता विलसतु परदेवताप्रमोदकरी ॥
अत्रावद्यं कृतधियः सम्यगालोच्य तत्त्वतः ।
शोधयन्तु विशेषेण बद्धः सन्तोऽयमञ्जलिः ॥
किं विज्ञापनयानया यदि भवेदस्मत्कृतेन क्षरं
ग्रन्थेऽत्र स्वयमेव साधुपुरुषा दूरीकरिष्यन्ति तत् ।
सन्मार्गे पतितानि कण्टकतुलान्यालोक्य किं साधवो
दूरीकृत्य न यान्ति तानि पथिकाः कर्तुं परेषां हितम् ॥

इति श्रीगोविन्दाश्रमपूज्यपादशिष्यश्रीकैवल्याश्रमविरचितायामानन्दलहरी-व्याख्यायां सौभाग्यवर्धन्यां सौन्दर्यवर्णनाख्यो द्वितीयस्तरङ्गः ।

सौन्दर्यलहरीटीका सौभाग्यवर्धनी संपूर्णा ।

APPENDIX 1

Index of Half Verses

सौन्दर्यलहरीश्लोकार्धानामनुक्रमणिका

APPENDIX 2

Index of Works

APPENDIX 3

Index of Citations

सौभाग्यवर्धन्यामुदाहृतप्रमाणवाक्यानामनुक्रमः

PART I

SAUNDARYA-LAHARĪ

(WAVE OF BLISS)

[*Lakṣhmīdharā and Aruṇāmodinī*, pp. 1-192]

प्रथमो भागः

सौन्दर्यलहरी

[लक्ष्मीधरा - अरुणामोदिनीसहिता पृ० १-१९२]

व्याख्याद्वयोपेताया आनन्दलहर्या विषयानुक्रमः

ॐ

श्रीगणेशशारदागुरुभ्यो नमः

श्रीशंकरभगवत्पादविरचिता

सौन्दर्यलहरी

श्रीलक्ष्मीधरदेशिकविरचितया लक्ष्मीधराख्यटीकया श्रीकामेश्वर-सूरिविरचितया अरुणामोदिन्याख्य टीकया च समेता

लक्ष्मीधरा

वन्दामहे महीयांसमंसलम्बिजटाभरम् ।
यत्कङ्कणझणत्काररवः शब्दानुशासनम् ॥
शेषाशेषोक्तिभूषाः कणचरणचणग्रन्थसौगन्ध्यजिघ्राः
भट्टोक्तिप्रौढिलीढा गुरुगुरुतरगीर्गुम्भशुम्भद्विजृम्भाः ।
निःशङ्काः शंकरोक्तौ पशुपतिमतनिर्वाहकाः सांख्यसंख्याः
यस्य श्रीलोललक्ष्मीधरविबुधमणेर्भान्ति वाचां निगुम्भाः ॥
सोऽहं लक्ष्मीधरः प्राह टीकां लक्ष्मीधराभिधाम् ।
एनां समाहितस्वान्ताः सेवन्तां सततं बुधाः ॥
स्यादेव मेऽलसतया मतिमान्द्यतो वा
दोषः क्वचित्क्वचिदथापि न कापि शङ्का ।
नैसर्गिकी खलु गुणीकरणप्रवीणा
शक्तिः सदा विजयते भुवि सज्जनानाम् ॥

इह खलु शंकरभगवत्पूज्यपादाः समयमततत्त्ववेदिनः समयाख्यां चन्द्रकलां श्लोकशतेन प्रस्तुवन्ति —

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥ १ ॥

शिव इति । शिवः; सर्वमङ्गलोपेतः सदाशिवतत्त्वम् । "वश कान्तौ" इत्यस्माद्धातोः शिवशब्दो निष्पन्नः । यथोक्तम्—

"हिंसिधातोः सिंहशब्दो वश कान्तौ शिवः स्मृतः ।
वर्णव्यत्ययतः सिद्धौ पश्यकः कश्यपो यथा ॥"

इति । "वश कान्तौ" इत्ययं धातुः तुदादिः अदादिश्च संगृहीतः । तुदादेर्वशतेः दीप्तिरर्थः । कान्तिर्दीप्तिः । अदादेर्वष्टिरिति कामना अर्थः । इच्छाशक्त्याश्रयत्वादीश्वरस्य शिवत्वम् । वशति प्रकाशते स्वयंप्रकाश इति; यद्वा, स्वस्मिन् प्रपञ्चं प्रकाशयतीति शिवः; यद्वा, "शीङ् स्वप्ने" इत्यस्माद्धातोः शिवशब्दो निष्पन्नः । स्वप्नं वाति क्षिपतीति शिवः जाड्यरहितः, अविद्यानिर्मुक्त इत्यर्थः । यद्वा, स्वप्नमविद्यां वाति गच्छतीति शिवः, सादाख्यकलासंवलित इति यावत् । तस्यैव शिवशब्दवाच्यत्वं वक्ष्यते । तादृशः शिवः, शक्त्या; जगन्निर्माणशक्त्या, युक्तः; अवच्छिन्नः, अविद्यावच्छिन्नचैतन्यस्यैव ब्रह्मणः जगन्निर्माणे शक्तत्वात्, यदि भवति; भवति चेत्, तर्हि शक्तः समर्थः प्रभवितुं प्रपञ्चं निर्मातुम् । न चेदेवं; शक्त्या युक्तो न चेदित्यर्थः । दीव्यतीति देवः पूर्वोक्तः सदाशिवः । न खलु; निषेधसंभावनायाम् । स्पन्दितुमपि; चलितुमपि, कुशलः; समर्थः । निराकारस्य विभोराकाशतुल्यस्य स्पन्दनायोगात् इति हृद्गतोऽर्थः ॥

वाच्यार्थस्तु—शिवशक्त्योः जायापतिन्यायेन जायया शक्त्या युक्तश्चेत् प्रपञ्चरूपसंतानं निर्मातुं शक्नोति, तया वियुक्तश्चेत् तर्हि न शक्नोतीति ॥

आगमरहस्यार्थस्तु—शिवशब्देन, शिवयोः संबन्धि, 'चतुर्भिः श्रीकण्ठैः' इति निरूपयिष्यमाणनवयोन्यात्मकश्रीचक्रमध्ये चतुर्योन्यात्मकमर्धचक्रमुच्यते। शक्तिशब्देन, अवशिष्टं पञ्चयोन्यात्मकमर्धचक्रमुच्यते। एवमर्धद्वयमिलितं नवयोन्यात्मकं चक्रं भवति। एतस्माच्चक्रादेव जगदुत्पत्तिस्थितिलया भवन्तीति पुरस्तान्निवेदयिष्यते। उक्तं च—

"चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः।
शिवशक्त्यात्मकं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः॥"

इति। शिवशक्त्योर्मेलनं षड्विंशं सर्वतत्त्वातीतं तत्त्वान्तरमिति पुरस्तान्निवेदयिष्यते। तस्मान्मेलनादेव जगदुत्पत्तिस्थितिलयाः, न केवलादेव इति च वक्ष्यते। यथोक्तं **वामकेश्वरमहातन्त्रे चतुःशत्याम्**—

"परोऽपि शक्तिरहितः शक्त्या युक्तो भवेद्यदि।
सृष्टिस्थितिलयान्कर्तुमशक्तः शक्त एव हि॥"

इति। एतच्च 'चतुर्भिः श्रीकण्ठैः' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः॥

अतः; तस्माद्धेतोः, त्वां; भगवतीम्, आराध्याम्; आराधयितुं पूजयितुमर्हाम्, हरिहरविरिञ्चादिभिः; हरिर्विष्णुः हरो रुद्रः विरिञ्चो ब्रह्मा आदिशब्देन इन्द्रादयः संगृह्यन्ते। ते च अधिकारपुरुषाः प्रपञ्चान्तःपातिनः। तैर्नमस्कार्यत्वं प्रपञ्चजनयित्र्याः भगवत्याः युक्तमेवेत्युक्तम्, अतस्त्वामाराध्यामिति, न तु आरोपस्तुतिरिति ध्येयम्। यद्वा, निगमा वा आदिशब्देन संगृह्यन्ते, निगमसेव्यत्वाद्भगवत्याः, तदुत्तरत्र 'श्रुतीनां मूर्धानः' इत्यादौ स्फोर्यते। विरिञ्चशब्दः अकारान्तः। अपिशब्दः कथंशब्दार्थमुपस्करोति। प्रणन्तुं नमस्कर्तुम्। प्रशब्दः कायिकं वाचिकं मानसिकं त्रिविधं नमस्कारमाह। स्तोतुं वा केवलं स्तुतिमात्रमपि कर्तुं वेति। अकृतपुण्यः; पूर्वजन्मार्जितपुण्यनिचयः कृतपुण्यः, तदन्यः अकृतपुण्यः। प्रभवति ईष्टे शक्तः॥

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति, शिवो देवः शक्त्या युक्तो भवति यदि-तदा प्रभवितुं शक्तः। एवं न चेत्, स्पन्दितुमपि कुशलो न खलु। अतः हरिहरविरिञ्चादिभिरपि आराध्यां त्वां अकृतपुण्यः प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथं प्रभवति॥ १॥

सौन्दर्यलहरी

अरुणामोदिनी

श्री श्रीपतिप्रमुखदैवतबृन्दवन्द्यसर्वेष्टदानचणदिव्यपदाम्बुजाय ।
तस्मै नमः समुदितारुणसंनिभाय सिद्धेन्दिरासहचराय गणेश्वराय ॥ १ ॥
यं भक्तिपूर्णमतिमञ्जलयार्हयन्तः सिद्धोद्यमत्वमुपयन्ति महेश्वराद्याः ।
सोऽयं कृपारसलसत्करुणाकटाक्षवीक्षाभिरञ्चतु भजन्मम चित्तवृत्तिम् ॥ २ ॥
भुवनममृतसेकैरिन्दुलेखेव नक्तं मधुरमयवचोभिः प्रीणयन्ती नितान्तम् ।
ललितपदगुणालंकारवृत्तासमाना भवतु भगवती मे भारती सुप्रसन्ना ॥ ३ ॥

स्फटिकमणिविशुद्धं मौलिबद्धेन्दुलेखं
शबलितमिव देवं कुर्वती कम्रकान्त्या ।
तरुणतरणिशोणा तारणी दारुणेभ्यः
करुणयतु कटाक्षान्कापि नित्यारुणा नः ॥ ४ ॥

यो लोकोपकृतिप्रविष्टहृदयो जित्वातिबाह्यं मतं
श्रीमच्छंकरशब्दपूर्वभगवत्पादाभिधानं गतः ।
सद्वेदान्तरहस्यवत्स्फुटितवान्गोप्यं रहो मानवं
तं वन्दे भगवन्तमन्तकरिपुं सर्वान्तरायच्छिदम् ॥ ५ ॥

अस्त्यस्मिन्विषयेऽन्ध्रसंज्ञिनि महच्छ्रीगौतमीरोधसि
श्रीमद्राजमहेन्द्रनाममहितं दुर्गं दुरारोहणम् ।
पूर्णा पण्डितमण्डलीभिरनिशं यद्दक्षिणादिश्यभू-
द्विख्याता बहुधा जगत्सु वसुधा श्रीकोनसीमाभिधा ॥ ६ ॥

तस्यां सीमनि वृद्धगौतमतनूजातावृतः सर्वतः
संपूर्णो निगमागमातिनिपुणैः सद्ब्राह्मणैः संततम् ।
श्रीमल्लेशकृपाकटाक्षकलनाकान्तोऽग्रहारोऽभव-
त्पेरूर्वादिमहाग्रहारविदितः श्रीकोत्तलङ्काभिदः ॥ ७ ॥

तस्मिन्विश्वजनीनवृत्तिरभवत्संश्लाघितः सज्जनैः
संख्यावद्भिरधिष्ठितः प्रविलसद्विख्यातवाग्वैभवैः ।
भव्यः श्रीकोडमर्तिनामविदितः कौण्डिन्यगोत्रोदितो
वंशः प्रांशुरनारतं प्रविलसद्विद्वत्प्ररोहाश्रयः ॥ ८ ॥

तत्र श्रीमति मल्लिकार्जुनबुधः प्रापोदयं भानुव-
त्संख्यावत्सरसीरुहाणि विकचं प्रापुर्यतः प्रत्यहम् ।

प्रासोष्टायमपत्यसंयमनघं षड्दर्शनव्रातव-
च्छ्रीमत्पाणिनिमुख्यमौलिसदृशः शंभौ परं भक्तिमान् ॥ ९ ॥
षड्शास्त्राध्ययनप्रचारणसमायातप्रतिष्ठाभुवः
संसेव्याखिललोकमात्रविभवाः प्रादुर्बभूवुस्ततः ।
श्रीरामेश्वरपूरुषोत्तमबुधश्रीनारसिंहाभिध-
श्रीमद्वेङ्कटपद्मनाभविबुधब्रह्माभिधानाः सुताः ॥ १० ॥
तत्र स्वतन्त्रबुधयूथनुतप्रभावः श्रीमद्गिरीशपदपद्महितस्वभावः ।
वाचामधीश इव दिग्विदितात्मकीर्तिर्ब्रह्माह्वयः समभवन्महितेषु तेषु ॥ ११ ॥
भट्टं भट्टमते गुरुं गुरुमते श्रीशंकरं शांकरे
शेषं शेषकृतेऽक्षपात्कणभुजावांजानतन्निर्मितौ ।
काव्यं काव्यकलासु नीतिकुशलं नीतौ नये सर्वथा
प्राहुर्ज्ञाः सकलागमेषु कुशला यं ब्रह्मविद्वन्मणिम् ॥ १२ ॥
सूनुः सूनृतवाग्बृहस्पतिरिव प्राचीनजन्मार्जिता-
त्पुण्याद्गुण्यनुमोदितस्वचरितः शान्तिप्रधानक्रियः ।
श्रीगौरीपतिपादपद्ममकरन्दास्वादलब्धान्तर-
स्तस्य प्राप्तयशःप्रशस्तिरभितो मल्लेश्वराख्योऽजनि ॥ १३ ॥
सूनुस्तस्य च सांप्रदायिकबुधश्रेणीसमासादितः
श्रीमद्गौतमकृष्णजैमिनिफणिग्रन्थाब्धिपारंगतः ।
श्रीमद्रामपदाम्बुजन्मनिहितप्रज्ञः प्रधीश्लाघितः
श्रीमान्सर्वजनीनवृत्तिरतुलो गङ्गाधराख्योऽजनि ॥ १४ ॥
तद्गङ्गाधरधीरवर्यतनुभूर्विद्वत्कृपागोचरः
श्रीविघ्नेश्वरपादपद्मभजनात्संप्राप्तविद्यः सुधीः ।
श्री आनन्दलहर्यभिख्यभगवत्पादीयदेवीस्तुते-
र्व्याख्यानं विदुषां प्रहर्षणकृते निर्माति कामेश्वरः ॥ १५ ॥
कामदेवकविर्व्याख्यां करोति विदुषां मुदे ।
अरुणामोदिनीनाम्नीमानन्दलहरीस्तुतेः ॥ १६ ॥
वाणी ममेयमरुणाकरुणाकटाक्ष-
वीक्षाविशिक्षितरसासरसान्तराणाम् ।
सम्यक्पदार्थपरिशोधविचक्षणानां
मोदं दधातु निरसूक्षणवीक्षणानाम् ॥ १७ ॥

व्याख्यानान्यस्य लक्ष्मीधरमुखविबुधैरागमाब्धिप्रवीणैः
प्राचीनैः कल्पितान्यप्यतिकुशलहृतेः खेदिताख्यातृमन्ति ।
फल्गून्याचार्यसूत्रोपमपदविवृतौ वाङ्मुखैर्दुर्मुखानी-
त्येवं देवीकटाक्षैर्विवृतिषु यतते प्रेरिता भारती मे ॥ १८ ॥
ढक्कारामसुखप्रबन्धरचितप्रौढावगाहक्षम-
व्याख्यानाटविसाधुमार्गविरहादभ्यासखिन्नान्तरः ।
भक्तत्राणनिकारुणातिकरुणावीक्षाविशेषोदितां
प्रेक्षावत्प्रचयः प्रमोदभरितो भूयात्कृतिं वीक्ष्य मे ॥ १९ ॥
सूत्रपायसुबोधवाक्यविवृतिश्लाघासमुल्लासित-
प्रौढाचार्यनिगुम्भितागमकृतिव्याख्याविधोद्योगिनः ।
सिद्धश्रीपतिवीरवीक्षणकृपापात्रस्य कामेश्वरी-
वीक्षाप्रेरणशिक्षितस्य विबुधैर्मे साहसं क्षम्यताम् ॥ २० ॥
आलस्यादन्यथाबोधादबोधाद्वा विलिख्यते ।
यदत्र सर्वद्रष्टारः सन्तः सन्त्ववलम्बनम् ॥ २१ ॥
श्रीकामेश्वरपण्डितः क्व महिताचार्यप्रबन्धाकृतिः
क्वेयं चेत्यतिसंशयाङ्कितहृदो मा भूत यूयं बुधाः ।
मन्दं चाखिलशास्त्रधारणपटुं व्याख्यासमर्थं बुधं
श्रीविघ्नेश्वरलोचनाञ्चलकृपावीक्षाः परं कुर्वते ॥ २२ ॥

अथ खलु;

"यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु ।"

इत्यादिश्रुतिसहस्रोपबृंहितैः;

"स एष भगवानीशः सर्वतत्त्वादिरव्ययः ।
सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः ।
सोऽसृजद्दक्षिणात्पार्श्वाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् ।
वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ।
युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रं प्रभुरुपासृजत् ।
अहं ब्रह्मा कपिलोऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चात्र वीराः ।
त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं चेशः कारणात्मा त्वमीड्यः ॥"

इत्यादिपुराणवचनैर्निखिलनिगमागमपारदृश्वभिः पुराणेतिहासादिकर्तृभिर्व्यासवाल्मीकिप्रमुखैरादिकविभिर्वैदिकैर्वेदवेद्यपरशिवोपास्तेरवश्यं विधेयता प्रतिपादिता। तथा बहुश्रुतिस्मृत्युपबृंहितां तामेव बहुमन्यमानैः सुदर्शनाचार्यप्रभृतिभिस्तत्प्राधान्यमेव चतुर्वेदतात्पर्यसंग्रहादिषु निरूपितम्। तच्च शिवोपासनं चन्द्रचन्द्रिकावद्वागर्थवच्च परमेश्वरेण सत्त्वनित्यानपायिन्यास्तस्य च प्रपञ्चनिर्माणादिसमस्तसामर्थ्यसंपत्तिसंधानसमवहिताया भगवत्या हैमवत्याः समुपासनमपहाय न फलदमिति तदुपासनमप्यवश्यं विधेयमेव। तथा च स्कान्दे पार्वतीं प्रति शिवेनोक्तम्—

"त्वामाश्रिता महाभागे प्राप्नुवन्त्यचिरेण माम्।
केवलं त्वामनादृत्य मां भजन्तो विचेतसः।
न यान्ति मम सायुज्यं कल्पकोटिशतैरपि।"

इति;

"तथा प्रथमतो देव्याः पूजा मायादिरूपता।
नित्यं महेश्वराभेदश्चेतनादिप्रकल्पनम्।
शक्तिदातृत्वमीशस्यारहितस्य तयानिशम्।
शिवस्य शक्तता सर्वाभीष्टदातृत्वमेव च।
सर्वमेतत्प्रपञ्चेन सूतसंहितयोच्यते।
संविदेव परा शक्तिर्नेतरा परमार्थतः।
अतः संविदि तां नित्यं पूजयेन्मतमुत्तमम्।
संविद्वाचकशब्देन संविद्रूपामनाकुलः।
अर्चयेदादरेणैव शिवमादौ महामतिः।
ब्रह्मणोऽन्ते मुनिश्रेष्ठ मायायां लीयते जगत्।
तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ।
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः।
मूर्तयो विविधास्त्वेषु कारणेषु लयं ययुः।
माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे।
सत्यबोधसुखानन्दे ब्रह्मरुद्रादिसंज्ञिते।
अभेदेन स्थितिं यान्ति हेतुस्तत्र सुदुर्गमः।
अन्यथाभानहेतुत्वादियं मायेति कीर्तिता।
आत्मतत्त्वतिरोधानात्तम इत्युच्यते बुधैः।

विद्या नश्यत्यतोऽविद्या मोहस्तत्कारणत्वतः ।
सद्वैलक्षण्यदृष्ट्येयमसदित्युच्यते बुधैः ।
कार्यनिष्पत्तिहेतुत्वात्कारणं प्रोच्यते बुधैः ।
कार्यवद्व्यक्तताभावादव्यक्तमिति गीयते ।
एषा माहेश्वरी शक्तिः स्वतन्त्रा परमार्थवत् ।
अनया देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ।
उदितः परमः कालस्तद्वशाः सर्वजन्तवः ।
शिवो न विलयं याति द्विजाः सत्यस्वभावतः ।
ब्रह्मण्यभिन्नरूपे तु चेतनाचेतनात्मकः ।
विभागः कल्पितः शक्त्या न स्वतः पण्डितोत्तमाः ।
ब्रह्मण्यचेतनाकारे कल्पिता चेतनाभिधा ।
सर्वज्ञत्वादिकाः स्तम्बपर्यन्ता माययैव तु ।
उत्कर्षश्चापकर्षश्च नियन्तृत्वं नियम्यता ।
ब्रह्मणश्चेतनाकारे महामायाबलेन तु ।
महदादि जगच्छून्यपर्यन्तं परिकल्पितम् ।
उत्कर्षश्चापकर्षश्च जगत्यपि मुनीश्वराः ।
वर्णाश्रमास्तथा विप्रा वर्णानां कार्यमेव च ।
तद्धर्माश्च विभागेन माययैव प्रकल्पिताः ।
नियोज्यं चैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च ततः परम् ।
वर्णाश्रमादिनिष्ठानां माययैव प्रकल्पितम् ।
विधयश्च निषेधाश्च श्रुतिस्मृत्यादिरूपिणः ।
मायया देवदेवस्य सत्यवत्परिकल्पिताः ।
धर्माधर्मौ तयोर्विप्राः फले तत्साधनान्यपि ।
कल्पितानि महामोहाद्ब्रह्मणो न स्वभावतः ।
रागद्वेषादयो दोषाः शान्तिदान्त्यादयो गुणाः ।
वैदिकास्तान्त्रिकाकारा अपभ्रंशास्तथैव च ।
स्वतन्त्रस्याम्बिकाभर्तुर्माययव प्रकल्पिताः ।
यद्यदस्तितया भाति यद्यन्नास्तितया तथा ।
तत्तत्सर्वं महादेवे मायया परिकल्पितम् ।
इति सर्वं मुनीन्द्राणां मायासंकल्पकल्पितम् ।

सूतपुत्रोऽभिधायेदं शिवाभिन्नतया जगत् ।
शंभोः सामर्थ्यसंपत्तिं जगदे शक्तिकल्पिताम् ।
चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमाः ।
अनुप्रविष्टा या सापि निर्विकल्पा स्वयंप्रभा ।
सदाकारा सदानन्दा संसारच्छेदकारिणी ।
सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवंकरी ।
जगत्कारणतापन्नः शिवोऽयं मुनिसत्तमाः ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
सर्वज्ञत्वं गतो यस्तु शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
ईशितृत्वं तथा यस्तु शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
यस्तु रुद्रत्वमापन्नः शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
यस्तु विष्णुत्वमापन्नः शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
यस्तु ब्रह्मत्वमापन्नः शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
सदाशिवत्वमापन्नः शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
ईश्वरत्वं गतो यस्तु शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
हिरण्यगर्भत्वं यस्तु शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
सूत्रात्मत्वं गतो यस्तु शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
विराड्रूपं स्वराड्रूपं शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
सम्राड्रूपं गतो यस्तु शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।

इन्द्रादिलोकपालानां रूपं यः प्राप्तवाञ्शिवः ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
देवादीनां गतो यस्तु रूपं शंभुरुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
मनुष्यत्वं तिर्यगादिस्वरूपौषधिरूपताम् ।
वनस्पतीनां रूपत्वं भक्ष्यभोज्यादिरूपताम् ।
नदीनदसमुद्रादिक्ष्माभृद्विद्युत्स्वरूपताम् ।
सर्वाकारं गतो यस्तु शिवः साक्षादुपाधिना ।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।
एषा सा साक्षिणी शक्तिः शंकरस्यापि शंकरी ।
शिवाभिन्ना तया हीनः शिवः साक्षान्निरर्थकः ।
न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः ।
उमाशंकरयोरैक्यं यः पश्यति स पश्यति ।
उमाशंकरयोर्भेदं ये पश्यन्ति नराधमाः ।
अधोमुखोर्ध्वपादास्ते यास्यन्ति नरकार्णवम् ।
यथा मातापितृभ्यां तु वर्धन्ते मानवा भुवि ।
तथैवाभ्यामिदं कृत्स्नं वर्धते नात्र संशयः ।
पञ्चधावस्थितिः शंभोरीशानादिप्रभेदतः ।
देव्याः शक्तेः प्रभावेणेत्येवं सूतो मुनीश्वरौ ।
अर्थोऽयमेवागमेषु चतुःशत्यामपि श्रुतः ।
परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किंचन ।
शक्तः स्यात्परमेशानि शक्त्या युक्तो भवेद्यदि ।
परमादिशिवाचार्यैः सिद्धान्ते त्रैपुरे तथा ।
निरूपितोऽयमेवार्थः सकलागमनिश्चितः ।
एक एव जगत्स्वामी देवः परशिवः स्वयम् ।
निर्गुणो निष्कलो नित्यः शुद्धो बुद्धो महेश्वरः ।
तस्य शक्तिरियं साक्षाच्छक्तिः श्रीशांभवी स्मृता ।
त्रिपुरा नाम विज्ञेया तदभिन्ना जगन्मयी ।
सैव त्रिजगतां माता देवदेवी महेश्वरी ।
देवदेवी महाशक्तिरियं सर्वार्थसिद्धिदा ।

ललिता श्रीमहादेवी महात्रिपुरसुन्दरी ।
पितामहमहेशाद्या अस्याः पुत्रा वरासने ।
अनयैव पुरा प्राप्ता ब्रह्मणा सृष्टिकर्तृता ।
विष्णुः पालनकर्तृत्वं प्राप्तवानेतया शिवः ।
पुरा देवीमिमां नित्यां संपूज्य त्रिपुरेश्वरीम् ।
प्राप्ताः परार्धमिष्टार्थान् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
त्रिपुरोपासनान्नित्यं शापानुग्रहणे क्षमाः ।
सिद्धलक्ष्मीर्महालक्ष्मीरादिलक्ष्मीरियं शिवा ।
महानित्या महासिद्धा देवीयं सर्वकामधुक् ।
वागीश्वरी महालक्ष्मीर्दुर्गा श्रीपार्वती तथा ।
संज्ञाः शच्यादयो देव्याः पुत्र्यश्चास्या वरानने ।
निर्मला निष्कला नित्या सत्यानन्दा निरञ्जना ।
निराधारा निर्गुणेयं महात्रिपुरसुन्दरी ।
अस्या उपासका ये तु त एव भुवि दुर्लभाः ।
एतां देवीमविद्याख्यां प्राहुस्त्रय्यन्तवेदितः ।
कपिलो मानवान् प्राह एनां प्रकृतिमीश्वरीम् ।
आहुः श्रीपार्वतीं देवीं शैवभक्ता वरानने ।
आहुरेनां महालक्ष्मीं नारायणपरायणाः ।
आहुरेनां महावाणीं भक्ता ब्रह्मणि मानवाः ।
दुर्गामाहुरिमां देवीं केचित्कालीं महेश्वरीम् ।
प्राहुः श्रीभैरवीं केचिद्भद्रकालीमथापरे ।
शिवशक्तिस्वरूपेयं महात्रिपुरसुन्दरी ।
साक्षात्कामदुघा नृणां ज्ञानदा मुक्तिदायिनी ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं विद्यते नात्र संशयः ।
एवं बृहन्नारदीये पुराणे विनिरूपितम् ।
यथा हरो जगद्व्यापी तस्य शक्तिस्तथा मुने ।
देहशक्तिर्यथाज्ञानि स्वाश्रयं व्याप्य तिष्ठति ।
उमेति केचिदाहुस्तां शक्तिं लक्ष्मीति चापरे ।
भारतीत्यपरे चैनां गिरिजेत्यम्बिजेति च ।
दुर्गेति भद्रकालीति चण्डा माहेश्वरीति च ।

कौमारी वैष्णवी देवी केचिदैन्द्रीति चापरे ।
ब्राह्मीति विद्याविद्येति मायेति च तथापरे ।
प्रकृतिश्च परा चेति वदन्ति परमर्षयः ।
सर्वत्र शक्तिरूपेण देव्येकैव प्रवर्तते । ”

इति ।

“ त्वं चन्द्रिका शशिनि तिग्मरुचौ रुचिस्त्वं
त्वं चेतनापि पुरुषे पवने बलं त्वम् ।
त्वं स्वादुतासि सलिले शिखिनि त्वमूष्मा
निःसारमेतदखिलं त्वदृते यदि स्यात् ॥

“ ज्योतींषि यद्दिवि चरन्ति यदन्तरिक्षं
सूते पयांसि यदहिर्वरणीं बिभर्ति ।
यद्वाति वायुरनलो यदुदर्चिरस्ते
तत्सर्वमम्ब तव केवलमाज्ञयैव ॥ ”

इत्येवं भगवत्पादैरम्बास्तोत्रे प्रपञ्चितम् ।
अयमर्थस्तथा देवीमाहात्म्येऽपि प्रपञ्चितः ।
आचार्याणां मतं चैतच्छिवः शक्त्येति वादिनाम् ।
संमतः परमार्थोऽयं पुराणागमदर्शनाम् ।
उपास्तेः फलदातृत्वमस्याः सूतेन भाषितम् ।
उपासते ये परमां सर्वलोकैकमातरम् ।
तेऽभीष्टं सकलं यान्ति विद्यां मुक्तिप्रदामपि ।
पार्वती परमा देवी ब्रह्मविद्याप्रदायिनी ।
विशेषेणैव जन्तूनां नात्र संदेहकारणम् ।
लक्ष्मीवागादिरूपैषा शिवा खलु मुनीश्वराः ।
नर्तकीव तया सर्वमचिरादेव सिध्यति ।
अस्या एव प्रसादेन ब्रह्मेन्द्रादिविभूतयः ।
अनया रहितं सर्वमसदेव न तद्भवेत् ।
एतामेव समाराध्य श्रद्धया सह वैदिकाः ।
लभन्ते काङ्क्षितं सर्वं नान्यथा मुनिपुंगवाः ।
शैवा भागवतास्तेषामुपभेदावलम्बिनः ।

अस्या आराधनेनैव लभन्तेऽभीप्सितं फलम् ।
दिगम्बरास्तथा बौद्धा अपभ्रंशावलम्बिनः ।
अस्या आराधनेनैव लभन्तेऽभीप्सितं फलम् ।
यथा तथा शिवामेकां यो वा को वादरेण तु ।
आराधयति सोऽभीष्टं लभते फलमास्तिकाः ।
करुणासागरामेनां यः पूजयति शांकरीम् ।
किं न सिध्यति तस्येष्टं तस्या एव प्रसादतः ।
आगमेष्वयमेवार्थो बहुधा प्रकटीकृतः ।
कामेश्वर्याः प्रसादेन भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति ।
यत्रास्ति भोगो न हि तत्र मोक्षो यत्रास्ति मोक्षो न हि तत्र भोगः ।
शिवापदाम्भोजयुगार्चकानां भुक्तिश्च मुक्तिश्च करस्थितैव ।
निगमागसंसिद्धं देवीचरणपूजनम् ।
प्रतिपादयतामेतदाचार्याणां च संमतम् ।

किं च,

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं शक्तिरावृत्य तिष्ठति ।
शस्या विरहितं चैतत्स्थितिं न लभते जगत् ।
तथा सार्वात्म्यमस्याश्च मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
शक्तिसंपूरितं यस्मात्तस्माच्छक्तिमयं जगत् ।
निर्णीय निखिलं तत्त्वं निगमागमगोपितम् ।
सर्वज्ञाचार्यचरणाः शक्तिं स्तोतुं समुद्यताः ॥

इति ।

अथ तत्रभवन्तः संततसमुन्मिषितनिरतिशयकविताचातुरीधुरीणावतंसन्तः समस्तनिगमागमनिकुरुम्बक्षीरनीरनिधिनितान्तनिर्मथननिर्णीतनिखिललेखलोकतत्त्वप्रकाशनभजज्जनतमोऽन्वितस्वान्तसारसविकसनविवस्वन्तः सकललोकनिर्माणभरणहरणादिकारणसच्चिदानन्दमयसदयपरममहेश्वरावतरन्तः सुदुस्तरापारसंसारसागरमग्नोन्मग्नदीनजनावनदीक्षितवीक्षावन्तो भगवन्तो भगवत्पादाचार्यास्तत्रभवतीं विचित्रविविधविष्टपपरिणमनातिकौशलवतीं भजद्भक्तजनव्यसनसमुत्तारणकारणवतीमिन्द्रोपेन्द्रचन्द्रादिबृन्दारकबृन्दवन्दितपादारविन्दवतीमखिलवेदबृन्दसानन्दसंप्रतिपादितस्वचरितार्णवाकर्णनपरिपूर्णावधानां समयाभिधानां हेलालास्यलालितचतुःषष्टिकलां चन्द्रकलां हैमवतीमुमां समस्ततन्त्रसंस्पर्शिना,

"चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि कल्पतेऽनल्पभूतये ।"

किं बहुना? चतुर्वर्गचिन्तामणिरियं कविता नाम, तस्मात्कर्तव्यं श्रोतव्यं व्याख्यातव्यं च' इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्चतुर्विधपुमर्थसमर्थनसार्थवाहेन, "रसो वै सः" इति श्रुतिप्रतिपाद्यसर्वरसभावात्मकतया निर्भरानन्दप्रवाहिना, कटाक्षवीक्षणमन्दहासमधुरभाषणादिभिः कान्तमभिरञ्जयन्ती व्यञ्जनाव्यापारेणैव सर्वं कार्यं कारयन्ती कामिनीव व्यञ्जनाभिधाव्यापारेणैव रामादिवद्वर्तितव्यं, न रावणादिवदित्यादिहिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्पादकतया;

"कृत्ये प्रयत्नं सरसं वितन्व-
न्वेदादिविद्या यदिहादिशेत ।
कुर्वीश्च दृष्टानि यशोमुखानि
श्रेयांसि तत्किं न करोति काव्यम् ॥"

इति वचनाच्छब्दार्थप्रधानप्रभुसुहृत्संमितरूपोपदेशान्तरातिशयितमहिम्ना;

"यत्र ब्रह्मरसास्वादः स्वयमेवानुभूयते ।
वाग्गुम्भे तादृशे तु स्यात्साधनी प्रीतिरुत्तमा ॥"

इति वचनाद्रसिकजनाह्लादनचतुरेण श्रव्यप्रबन्धेन;

"प्रतिभातिशयो यत्र कवितानर्तकीसखः ।
रसनारङ्गमासाद्य काव्यं नाटयतु स्फुटम् ॥
प्रतिभातिशयो नाम भूयसां तपसां फलम् ।
तथा तदनुरूपाणां तस्यापि प्रसरो गिराम् ।
तस्यापि काव्यरूपत्वमनवद्यं विभूषणम् ।
तादृशीं प्रतिभां प्राप्य कवयन्ति कवीश्वराः ।
तत्काव्यं नायकोत्कर्षाज्जयत्याचन्द्रतारकम् ।
अभव्यं भव्यतामेति काव्यं नायकसंपदा ।
. . . . श्यामीभूतं रसश्रिया ॥"

इत्यादिवचनप्राचुर्यादशेषकल्याणगुणवतीं भगवतीं हैमवतीमुदाहरणीकृत्य स्तुतिद्वारा निगमनिगूढं तत्त्वं प्रकाशयितुमिच्छन्तः, "काव्यं यशसे" इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्तस्य दृष्टादृष्टरूपकीर्त्याद्यशेषपुरुषार्थसाधनत्वम्, "काव्यालापांश्च वर्जयेत्" इति निषेधस्मृतेरनायकदुर्नायकघटितासत्काव्यविषयत्वं चाकलयन्तः, "आशीर्नमस्क्रिया वस्तु-

निर्देशोवापि तन्मुखम्" इत्याचार्यदण्डिवचनादाशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धप्रारम्भोपयोगित्वमवगच्छन्तः प्रारिप्सितनिष्प्रत्यूहपरिसमाप्तिप्रचयगमने समाशासन्तः स्वप्रबन्धप्रधानप्रतिपाद्यम्;

"यः शिवो नामरूपाभ्यां या देवी सर्वमङ्गला।
तयोः संस्मरणात्पुंसां सर्वतो जयमङ्गलम्॥"

इत्यादिवचनान्नामस्वरूपाभ्यां सकलकल्याणात्मकमनुस्मरणमात्रसंपादितसमस्तमङ्गलं परमशिवसंवलितं भक्तजनवत्सलं भगवतीरूपं वस्तु निर्दिशन्तः स्वस्य निरन्तरायं तदीयानन्तगुणगणमणिगणनासामर्थ्यमभ्यर्थयन्तः तदीश्वरीनिरतिशयप्रसादसमासादितस्वभाषितकार्तार्थ्यं प्रार्थयन्तस्तदभिमुखीकरणायादौ विशिष्टेष्टदेवतारूपतत्प्रसादमाशंसन्ते—

शिव इत्यादि। वैशिष्ट्यं चेह देवतायाः सकलागमसंप्रतिपाद्यतया विष्ण्वादिसर्वदेवतोपास्यत्वात्। इष्टत्वं च कृत्स्नाभीप्सितप्रापणप्रवीणनिरीक्षणत्वात्, 'भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ' इति वक्ष्यमाणत्वात्। देवतात्वं च, "स तस्मिन्नाकाशे स्त्रियमाजगाम बहु शोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वात्, बाह्यान्तरपूज्यतया अरुणोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वाच्च। प्रसादश्चाभिमतवितरणप्रवणतैवेत्यवगन्तव्यम्। आशंसनमाशीरिच्छा। एतत्सर्वं च, "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" इत्यादिश्रुतेरशेषभुवननिर्माणादिकारणब्रह्मादिनिदानस्यापीशानस्य परमेश्वरीसाहित्ये नित्ये सति जगन्निर्माणादिकार्यकरणकर्मण्यता, तदभावे लौकिकलोकवदौदासीन्यं च प्रमाणप्रमाणीकरणार्थेन तर्केण प्रथमत एव प्रतिपादयद्भिः, तथा तत्तद्वाक्याभासैः स्वस्वमहिम्नैव सर्गादिकर्तृत्वेन प्रागभिमतानां हरिहरब्रह्मादीनामपि परमेश्वरीसमुपासकत्वं तत्प्रसादाधिगतवैभवत्वं चागमप्रसिद्धं प्रकटयद्भिः, तत्राप्यनेकजन्मजातसंजातसुकृतव्रातानां प्रणमनस्तवनादिविधानसामर्थ्यं व्यतिरेकेण तदभाववतां तदसामर्थ्यं च निरूपयद्भिः, तद्द्वारा चात्मनोऽतिभक्तस्य भगवतीमभिमुखयद्भिः, 'सखीषु स्मेरा ते मयि जननि दृष्टिः सकरुणा' इति वदिष्यद्भिर्भगवत्पादैरेवाविष्कृतमिति देवताया भगवत्याः सर्वोत्कृष्टताध्वनिः। अत्रादौ;

"विद्यासु श्रुतिरुत्कृष्टा रुद्रैकादशिनी श्रुतौ।
तत्र पञ्चाक्षरी तस्यां शिव इत्यक्षरद्वयम्॥"

इत्यादिपुराणवचनादशेषविशेषशब्दविशिष्टस्य, "शिवः शूली महेश्वरः" "श्वःश्रेयसं शिवं भद्रम्," "शिव एको ध्येयः शिवंकरः",

"अतो मोक्षार्थिभिः सर्वैः शिव एव शिवंकरः।
ध्येयः सर्वं परित्यज्य शिवादन्यत्तु दैवतम् ॥"

इत्यादिकोशश्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धदेवताकल्याणसमभिधायिनोऽनन्तकल्याणगुणवचनस्य,

"शिवेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः ॥"

इति वचनात् अभिवदनमात्रेणैव समस्तदुरितविदारकस्य शिवशब्दस्य, तथाच, शं सुखं तनुते, "ऊष्माणः सुखभेदश्रीनिर्वाणनिधयः क्रमात्" "शो वल्मीके शिवे कूर्मे" इत्यादिच्छन्दःशासनकोशप्रसिद्धेः समग्रसौख्यप्रदानप्रख्यातलक्ष्मीबीजस्य प्रबन्धप्रधानाभिधेयभगवतीप्रकाशकषोडशाक्षरीमन्त्रालंकारकमलाबीजप्रधानस्य स्मरणमात्राभिमतेष्टप्रदातुः प्रथमोष्मणः, तथा सुधाबीजत्वेन बहुकृतेष्टसर्वधुर्यतयातिकृपालवालविलोचनशैलभूपालबालालीलाविलासेन कालिदासेन कविकुलशिरोमणिना रघुवंशकाव्यमुखे "वागर्थाविव" इति श्लोके प्रथमोपात्ततया, तथा भूवादिसूत्रे; "भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते" इत्यभिधाय, "माङ्गलिकाचार्यो मङ्गलार्थं मध्यतो वकारं प्रयुङ्क्ते" इत्याद्युक्त्वा भगवद्भिर्भाष्यकृद्भिर्भाषितमङ्गलार्थत्वस्य वकारस्य च पाणिनिबद्धद्वितीयतया निर्देशात्, तथा;

"प्रकृत्या यगणो नित्यं श्रीकरः कथ्यते बुधैः।
करोत्यर्थानादिलघुर्यगणो वारिदैवतः ॥"

इत्यादिवचनैरमृतमयत्वेनाखिलमनोरथसंधानसमर्थतया;

"यामिनीवेन्दुना मुक्ता नारीव रमणं विना।
लक्ष्मीरिव ऋते त्यागान्न वाणी भाति नीरसा ॥"

इति वचनाद्विष्ण्वादिसर्वदेवतात्मकनवरसालंकृतं;

"कृत्वा काव्यमवाप विश्वमहितां कीर्त्तिं कविग्रामणीः
श्रीहर्षः श्रियमद्भुतां हरिहरो लोकेऽर्जुनक्ष्माभुजः।
भृत्योल्लासमपाचकार मलयक्ष्मामण्डलाखण्डल-
स्तत्किंचिन्न विलोक्यते न किल यत्काव्यात्समुन्मीलति ॥"

इत्यादिनातिप्रशस्ततयाशेषकवीश्वरादृतं व्यञ्जनावृत्त्यैव धर्माधर्मप्रवर्तनानिवर्तनासाधारणकारणं काव्यप्रबन्धमेव सर्वनिबन्धनातिशयिनं मन्वानेनादिकविना भगवता वल्मीक-

जन्मना महत्यादिकाव्यकवयितृसुचरितफले रामायणाभिधेये प्रबन्धे, "तपः स्वाध्यायनिरतम्" इति प्रथमादतस्यातिसौम्यस्य यगणस्य चोपादानादेतत्प्रबन्धाध्येत्रध्यापकपाठकानां समस्तसमीहितावाप्तिर्भगवतीप्रसादान्निरन्तरायं भवतीति सूचितम्। वर्णगणाद्यशेषभूषणनिपुणयोर्देवतामङ्गलाभिधानयोः कृत्स्नाभीष्टप्रदानप्रवीणता कियती वक्तव्या? न हि समूलघातं घातुकान्निहत्यातिरिक्तजनावनकर्मठस्य प्रभोस्तत्संस्मरणमात्रेणैव दुर्जनपलायने जाते तस्याश्रितसज्जनपरिपालनदाक्ष्यमद्भुतं वक्तव्यम्। यदाहुः—

"मङ्गलार्थाभिधाने च देवनामाङ्कनेऽपि वा।
गणो न दूष्यो वर्णश्च देवताधिष्ठिताश्मवत्॥"
"भद्रादिवाचकं यद्भवति पदं यच्च देवतावाचि।
तदनिन्द्यमाहुरार्याः काव्यादौ वर्णतोऽपि गणतोऽपि॥"

इति। आहुश्च भाष्यकाराः, "सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे" इत्यत्र सिद्धपदव्याख्यानावसरे—"माङ्गलिक आचार्यो मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते, मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युः" इति। प्रसादकृतोऽप्याहुः—"आदौ मङ्गलार्थे शब्दे प्रयोज्ये श्रीशब्दप्रयोगोऽध्येतॄणां लक्ष्मीसौभाग्यादि भूयादित्येवमर्थम्" इति। शिवशब्दोऽयमपि सिद्धयादिमङ्गलशब्देषु लक्षणदीपिकायां परिगणितो द्रष्टव्यः। न च श्लोकशतनिबद्धस्य ग्रन्थस्याकाव्यरूपत्वात्काव्यादौ कर्तव्येयं वर्णगणादिमीमांसा नात्रोपयुज्यत इति वाच्यम्। "व्यङ्ग्यप्रधानमुत्तमं काव्यम्," "अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम्";

'शाणोल्लीढमिव ज्वलद्द्युति पदं बन्धोऽर्धनारीश्वर-
श्लाघालङ्घनजाङ्घिको दिवि लतोद्भिन्नेव चार्थोद्गतिः।
किंचिच्चूर्णितचन्द्रमण्डलगलत्पीयूषहृद्यो रस-
स्तत्किंचित्कविकर्ममर्म न पुनर्वाग्डिण्डिमाडम्बरः॥"

इत्यादिकाव्यलक्षणलक्षितत्वेनास्यापि रामायणादेरिव काव्यशब्दभाजनत्वोपपत्तेः, व्यङ्ग्यप्रधानतयोत्तमकाव्योक्तयोग्यतावगतेश्च। न हि सर्गनिबन्धनाभावोऽकाव्यताप्रयोजकः, "असर्गनिबन्धनं सूर्यशतकादिकमपि काव्यमेव" इति विद्यानाथोक्तिव्याघातापत्तेः, सूर्यशतककर्तुर्मयूरकवेः काव्यकर्तृषु श्रीहर्षादिषु "काव्यं यशसे-" इत्यादिश्लोकतात्पर्यविवरणार्थोपात्तेषु परिगणनाविधायककाव्यप्रकाशकारोक्तिविरोधापत्तेश्च।

वस्तुतस्त्वत्रानन्दलहरी सौन्दर्यलहरीति व्यवहारेण एतत्प्रबन्धव्याख्यात्रा लक्ष्मीधरेण तत्र तत्र 'अहः सूते सव्यम्' इत्यादिश्लोकेषूत्तमं काव्यमिति कथनेन, अपरेण

व्याख्यात्रा रामकविनोन्मीलनादिपरिच्छेदभेदोक्त्या चेदं मेघसंदेशवत्काव्यं भवितुमर्हत्येव। किंचास्य काव्यरूपता, 'कवीनां संदर्भस्तबकमकरन्दैकरसिकम्' 'शिवे शृङ्गारार्द्रा' इत्यादिना देव्या नवरसात्मककाव्यप्रबन्धाकर्णनौत्सुक्यं वर्णयतां, 'शरज्ज्योत्स्ना-' इत्यादिश्लोकत्रयेण भगवत्यनुग्रहात्काव्यकर्तृत्वं कथयताम्, 'दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव यत्कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता' इति वदिष्यतामाचार्याणां संमतैवेति दिक्।

ननु प्रबन्धप्रधानफलभाजो नायकस्यात्रानधिकृतत्वान्नेदं काव्यमित्यवसीयत इति वक्तुं न युक्तम्, सकलजगत्कारणभूताया हरिहरादिसर्वदेवतोपासिताया भगवत्या एवात्र नायिकात्वेनाभिमतत्वात्। न च लोके स्त्रीनायककाव्यानुपलब्धिः, रामायणस्यैवोपलब्धत्वात्। रामायणे हि "काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत्" इति वदतो मुनेः सीताया एव नायिकात्वेनाभिमतत्वात्। आहुश्च तद्व्याख्यातारः, "सीतायाश्चरितमित्यनेन तस्याः प्रबन्धनायिकात्वं सूचितम्; तेन प्रबन्धस्य लक्ष्मीप्राधान्यं द्योतितम्; तस्यैवोपपादकं रामायणमिति कृत्स्नस्य सीतायाश्चरितत्वेऽपि रामायणव्यपदेशो रामचरितस्य तदुपयुक्तत्वज्ञापनार्थः" इति॥

अत्र भगवतिपदं देवतासंमुखीकरणार्थमध्याहर्तव्यमिति लक्ष्मीधरः। तदचारुतरम्। अत्र आचार्यप्रबन्धं व्याख्यातुमुद्युञ्जतः प्रथमत एव तत्र दोषोद्घाटनरूपस्यातिजघन्यस्याश्रुतपदानुसंधानलक्षणस्याध्याहारस्य कल्पनानर्हत्वात्, 'शिवः शक्त्या' इत्यादिवाक्यस्य संबुद्ध्यपेक्षां विनैव परिपूर्णतयापरिपूर्णतावस्थालब्धावकाशस्याध्याहारस्य प्रवेशाभावाच्च। न च, "स च यत्र क्वचिदवस्थितस्याप्यविरुद्धः" इति शास्त्रदीपिकायामुक्तत्वाद्व्यपेक्षवाक्यश्रुतपदानयनरूपस्य तस्य प्रवेशः संभवत्येव, तथा विश्वजिद्वाक्ये फलसंबन्धाविधातरि ज्योतिष्टोमवाक्यश्रुतस्वर्गकामपदाध्याहारस्तद्वदिति वाच्यम्, अस्यैव प्रथमश्लोकत्वेन देवीसंबुद्ध्यन्तवतां पूर्वतरश्लोकान्तराणामभावात्तदनवकाशात् तत्कल्पनाप्रयोजकाभावाच्च। न च संमुखीकरणमेव तत्प्रयोजनम्, तस्य चानुपयुक्तत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्, संबोधनप्रधानस्य युष्मच्छब्दस्यात्र प्रयोगाभावेन तत्कल्पनानवकाशाच्च। न चोत्तरवाक्ये तत्प्रयोगोऽस्तीति वाच्यम्, पूर्ववाक्ये संबोधनमपहायान्यत्र तत्कल्पने वाक्ययोरसांगत्यप्रतीतेः। न च यथा "अथातो धर्मजिज्ञासा," "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादौ प्राथमिकसूत्रान्तराभावेऽप्यश्रुतपदानुसंधानरूपकर्तव्यपदाध्याहारो भाष्यकारादिभिरङ्गीकृतः, तद्वदत्रापि भविष्यतीति वाच्यम्, सूत्राणां श्रुत्यनुगृहीतन्यायरूपत्वेन तत्र तव्यप्रत्ययान्ताध्ययनश्रवणविधिगर्भस्थस्यैव कर्तव्यपदस्य तयोरैकार्थ्यावगमायाध्याहारोऽङ्गीकृतः। तदुक्तं विवरणाचार्यैः "मूलमूलिनोः समानार्थकत्वाय कर्तव्यपदमध्याहर्तव्यम्"

इति । अन्यत्राप्युक्तम्, "अध्ययनश्रवणविधिसमानार्थकत्वाय कर्तव्यमिति पदमध्याहर्तव्यम्; अध्याहृतं च भाष्यकृता 'धर्मजिज्ञासा कर्तव्या' 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या' इति; तथा च धर्मब्रह्मणोर्ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रयोः श्रौतार्थः संपद्यते" इति । प्रकृते च भगवतिपदाध्याहारमूलवचनान्तरानुपलम्भात् । न च;

"परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किंचन ।
शक्तः स्यात्परमेशानि शक्त्या युक्तो भवेद्यदि ॥"

इति चतुःशतीयवचनस्यैवैतच्छ्लोकप्रणयनमूलत्वेनात्रत्यमहेशानिपदापरपर्यायभगवतिपदाध्याहरणं साध्वेवेति वाच्यम्;

"सत्यज्ञानमयी साक्षात्परब्रह्मस्वरूपिणी ।
ब्रह्मविष्णुमहादेवा अस्याः पुत्रा वरानने ॥
चतुर्थोऽहं महेशानि सुतस्तस्या महेश्वरि ।
तस्याः पतिर्ब्रह्मरूपी स्वयं साक्षात्सदाशिवः ।
सैव साक्षाज्जगद्धात्री सैव विश्वेश्वरेश्वरी ॥"

इति दक्षिणामूर्तिसंहितोक्तेः स्वजायां महेश्वरीं प्रति स्वपितृशिवसामर्थ्यप्रकटना महेशानेन; तत्र पारोक्ष्योक्तिरूपत्वेनात्र तन्मूलताकल्पने पारोक्ष्योक्तिप्रसञ्जनात् । न चेष्टापत्तिः, शक्तिभगवत्यभेदबोधकयुष्मच्छब्दघटितोत्तरसंदर्भविरोधापत्तेः । तस्मान्नाध्याहारकल्पना युक्ता । ननु च "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इत्यनुशासनादधि समीपादाह्रियत इति व्युत्पत्त्याध्याहारशब्दोऽत्र समीपश्रुतपदानुसंधानलक्षणानुषङ्गार्थोऽस्त्विति वाच्यम्, "संनिधावनुषङ्गः स्यादध्याहृतिरसंनिधौ" इति वेदभाष्यकारोक्ततद्भेदव्यवहारोच्छेदाङ्गीकारेऽपि पूर्वतरश्लोकान्तराणामभावात्, उत्तरश्लोकेषु भगवतीवाचकसंबुद्ध्यन्ताभावात्, भावे वोत्तरश्रुतानां पूर्वत्रानुषञ्जनस्य शास्त्रकारासंमतत्वात्, तादृशार्थस्यानुषङ्गपदार्थीभावानर्हत्वाच्च तत्कल्पनानौचित्यात् । अत एव व्याकरणादौ "उपदेशेऽजनुनासिक इत्", "हलन्त्यम्" इत्यादौ पूर्वसूत्रोपात्तानामेव पदानामनुषङ्गो नोत्तरश्रुतानामित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

यत्तूक्तं रामकविना—"अत्र श्लोके भगवत्याः संबुद्धिपदं नास्ति, अतोऽध्याहर्तव्यमिति ये केचिदाहुस्ते भ्रान्ताः, 'हरि' इति पदस्य संबुद्धिरूपेण वर्तमानत्वात् "हरिर्ना कपिले त्रिषु" इति वचनात्कपिलवाचिनो हरिशब्दस्य भेद्यलिङ्गत्वात्; ततश्च "कृदिकारादक्तिनो ङीष्वक्तव्यः" इति ङीषि कृते 'हरी' इति दीर्घान्तो गौरीशब्दसमानार्थः । तस्य संबुद्धौ हे गौरीतिवद्धे हरीति भवति" इति । तदप्यचारुतरम् ।

हरीशब्दस्य भगवतीवाचकत्वाभावात्, तद्वाच्यताकल्पनेऽप्रयुक्तदोषापत्त्या परोक्तमध्याहारदोषं परिहर्तुमुद्यतस्यात्मनो व्यवहितपदान्वयरूपदोषापाताच्च । न चाकाङ्क्षायाः संनिधानाद्बलीयस्त्वात्;

"यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।
अर्थतोऽप्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥"

"अर्थतोऽप्यसमर्थानामानन्तर्येऽपि संबन्धः" इति मीमांसावार्त्तिकसूत्राभ्यां न व्यवहितपदान्वयनं दोष इति वाच्यम्, आलंकारिकैस्तदनभ्युपगमात् । न च तत्रैव संबुद्ध्यन्तत्वेनान्वीयतामिति वाच्यम्, वाक्ययोरसांगत्यप्रतीतेः ।

यच्चोक्तं—"त्रिपुरसुन्दरीमहाभट्टारिकायाः "बालार्कमण्डलाभासाम्" इत्यादिध्यानेषु कपिलवर्णस्य प्रसिद्धत्वाद्धरिशब्दप्रयोगः" इति तदप्यज्ञानविलसितम्;

"पलाशपुष्पसंकाशां जपापुष्पसमप्रभाम् ।
उद्यद्भानुसमप्रख्यां पद्मरागसमद्युतिम् ॥
देवीमारक्तसर्वाङ्गीं . . . . . . ।"

इत्यादिना मन्त्रचिन्तामण्यादिषु देव्या रक्तवर्णवत्ताप्रसिद्धेः,

'कवीन्द्राणां चेतःकमलवनबालातपरुचिं
भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव भवतीम् ।'

'दिवं सर्वामुर्वीमरुणिमनिमग्नां स्मरति यः,' "यावकाब्धौ निमग्नं यो दिवं भूमिं विचिन्तयेत," 'अनाद्यन्ता शंभोर्जयति करुणा काचिदरुणा,' 'प्रकृत्या रक्तायास्तव सुदति दन्तच्छदरुचेः' इत्यादिश्लोकेषु भगवतीस्वरूपं वर्णयतामाचार्याणां देव्याः कपिलरूपतानङ्गीकारात् ।

"यानि सौम्यानि शोणानि शृङ्गाररसभाञ्जि च ।
तान्यम्बाशक्तिपातेन संपन्नानीति निश्चयः ॥"

इत्यागमवचनमूलक—"प्रवालेषु पद्मरागेषु कुङ्कुमेषु बालादित्येषु तटित्सु वह्निशिखासु" इत्यादिना देव्यारुण्यप्रतिफलनवर्णनारूप—'प्रकृत्या रक्तायाः' इति श्लोकीयस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च ।

यच्चोक्तं—कपिलकपिशपाटलरक्तादीनां प्रायिकत्वादैक्यमेवेति, तदपि धीवर्गे वर्णभेदं परिगणयतोऽमरसिंहस्यासंमतत्वाच्चिन्त्यमेव । न च कपिलवर्णे रक्तवर्णस्यापि प्रतिभानाल्लक्षणयास्य तद्वाचकत्वं भविष्यतीति वाच्यम्, वाच्यार्थानुपपत्त्यादिलक्षणा-

बीजाभावेऽपि लौहित्यलक्षणामङ्गीकृत्य भगवतीरूपार्थकल्पने गौरवापत्तेः, अभिधाबोधितत्वेन वर्णान्तरस्य परिहरणीयत्वात्। न च बालार्कमण्डलस्य कपिलवर्णताङ्गीकर्तुं शक्या,

"शोणानि भौमतीक्ष्णांशुताम्रकुङ्कुमतक्षकाः।
गुञ्जेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरबिन्दवः।
दृग्बिम्बाधरजिह्वासृङ्मांससिन्दूरधातवः॥"

इत्यादिना रक्तान् परिगणयता;

"तरुणतरणिकान्तिव्रातसंसर्गरज्ज-
त्कमलदलनिकायप्रायकामप्रभोर्मिः।
अभिनवरविरश्मिद्योतितप्राच्यभूभृ-
च्छिखरलसदशोकस्मेरपुष्पोपमानः॥"

इत्यादिना रक्तानामुपमानीकरणचातुरीमुपदिशता काव्यकल्पलताकृतारुणारुणस्य रक्तवर्णताकथनेन तद्विरोधापत्तेः। 'वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिरत्विषां वृन्दैर्बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम्' इति सीमन्तमध्यवर्ति सिन्दूरं काव्यकल्पलतायां शोणत्वेनोपवर्णितं नवीनकिरणत्वेनोत्प्रेक्षितवतामाचार्याणामसंमतत्वाच्च। किंच भगवत्युपासकस्य हरेरभिधानाभावाच्च न हरिपदस्य संबुद्धिपरता वक्तुं शक्या। न चादिशब्देन विष्णोर्ग्रहणमित्युक्तमेवेति वाच्यम्, आदिशब्दस्य श्रुतिस्मृतिकोशादिषु विष्णुवाचकत्वादर्शनात्। न च तथापि सर्वेषामादित्वात्, आदित्वादादिरिति योगबलेन कल्प्यत इति वाच्यम्, व्याख्येयप्रबन्धप्रतिपाद्यदेव्यौत्कट्यहानिप्रसङ्गात्, "ब्रह्मविष्णुमहादेवा अस्याः पुत्रा वरानने" इत्याद्यागमवचनेभ्यस्तदसिद्धेश्च।

यच्च—नारायणस्यादिशब्दवाच्यत्वानयनाय "अप एव ससर्जादौ" इत्यादिस्मृत्युपन्यसनं कृतं तदपि न;

"यस्याज्ञया जगत्स्रष्टा विरिञ्चिः पालको हरिः।
संहर्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने॥"

इत्यादिवचनेभ्यः पालनाधिकृतस्य विष्णोः सर्जनाधिकाराभावात्। न चादिसृष्टजलशायित्वादादिर्नारायण इति लक्षणयोच्यत इति वक्तुं युक्तम्, क्लिष्टकल्पनाप्रयोजनाभावात्। "इन्द्रश्च विश्वे च देवाः" इत्याद्यारण्यकोपनिषदुक्तेन्द्रादिकथनयोग्यस्य तस्य हरिपरताकल्पनानौचित्याच्च। न च "आदिनारायणः" इत्यादिप्रयोगात्तत्परत्वं कल्प्यम्, "आदिशक्तिः," "आदिलक्ष्मीः" इत्यादिप्रयोगात्तत्परत्वकल्पनस्याप्युचितत्वात्।

वस्तुतस्तु,

"विष्णुः शिवः सुरज्येष्ठो मनुश्चन्द्रो धनाधिपः ।
लोपामुद्रा तथागस्त्यः स्कन्दः कुसुमसायकः ।
सुराधीशो रौहिणेयो दत्तात्रेयो महामुनिः ।
दुर्वासा इति विख्याता एते मुख्या उपासकाः ॥"

इत्यादिमानसोल्लासादिवचनेभ्यः सर्वसुपर्वसूपासकाग्रगण्यत्वेन मन्त्रप्रथमखण्डऋषित्वेन च 'हरिस्त्वामाराध्य–' इति वक्ष्यमाणोक्त्या च प्रथमोपात्तस्य हरेः संबुद्धिपदलाभलोभेन प्राधान्यमपहाय कस्यचिन्नामग्रहणादादिसृष्ट्यग्रहणोक्तावतिशयितोपासकत्वकथनोपक्रमभङ्गादाचार्यतात्पर्यपर्यालोचनाविधानं न हरिपदं संमुखीकरणार्थकं भवितुमर्हतीति परस्य भ्रान्ततामापादयितुं प्रवृत्तोऽयं स्वयमागमरहस्यापरिशीलनभ्रान्तः सन् 'भीषयितुं गतो बिभाय' इति लोकन्यायमनुससारेत्यलमतिशोधनेन ॥

कैवल्याश्रमास्तु — संबुद्धिपदमीमांसामकुर्वाणाः पूर्वोक्तोभयमतानुबन्दितयास्मदुक्तोत्तरैः पूज्या एवेति न पृथक्चिन्तितव्यम् । वस्तुतन्त्वत्र न संबुद्धिवाचकपदापेक्षा, तत्कल्पने 'शिवः शक्त्या–' इत्याद्युक्तेः पारोक्ष्यप्रसञ्जनद्वारा शक्तिभगवत्योर्भेदप्रतीतिप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, उत्तरसंदर्भविरोधापत्तेः; शक्तिपदस्य भगवतीपरत्वाङ्गीकारेऽपि 'त्वया' इत्यनुच्यमाने संदेहानिवृत्तेः, शक्तिशिवयोर्माहात्म्यवर्णनार्थं भगवतीसंमुखीकरणानुपपत्तेश्च । न च पौराणिककथावदिदमप्यन्यार्थं भवत्विति शङ्कनीयम्, करिष्यमाणयुष्मच्छब्दव्यवहारेण तयोरभेदावगमात् । अथापि यद्यभेदबोधनार्थमेव त्वामित्युत्तरवाक्ये युष्मच्छब्दोपादानात्, आचार्यैर्लघुस्तवे, "माया कुण्डलिनी–" इत्यादिनाभिदस्योक्तत्वात्, संबोधनाकाङ्क्षा न विरमतीति यद्यभिसंधिस्तर्ह्यत्र डवतुप्रत्ययान्तं भवतीति पदमेव तत्पदत्वेनोच्यताम् । न ह्यस्मिन्योजनेऽध्याहारादिदोषाः प्रतिभान्ति । न च तिङन्तपदाभावः शङ्क्यः, शक्तशब्दस्य निष्ठा तस्य श्लिष्टतयैव भवनार्थकथनशक्तत्वात्; प्रत्युत तत्प्रयोगे पौनरुक्त्यं दुष्परिहरं भवेत्, "गतार्थानां प्रयोगे पौनरुक्त्यं दोषः इति वामनः" इति तत्र तत्र मल्लिनाथपादोक्तेः । अतः 'भवति' इत्येतदेव संबुद्धिपदं योजनीयम् ।

तथा चायमर्थः—भाति प्रकाशते स्वयंप्रकाशरूपत्वादिति भवती; यद्वा भासयत्युपासकलोकं सर्वमिदं चेति भवती, "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः । भातेर्डवतुप्रत्यये डित्त्वसामर्थ्याद् भस्यापि टेर्लोपे "उगितश्च" इति ङीपि संबुद्धौ नदीह्रस्वः । हे भवति! स्वयंप्रकाशरूपे! भक्तजनवत्सले! भगवति, उत्तरार्धोक्तहरिहरादिसर्वदेवसेव्यत्वार्थोपयोगीदं संबोधनम् । अथ वा, भवति जायते त्रिपुरसुन्दर्यादिरूपेण जगदनुग्रहायेति वा, भवत्यनया शंभुः शक्तिमानिति वा भवती । सर्वादिगणे उगित्त्वेन

पठिताद्भवतेः "उगितश्च" इति ङीपि नदीह्रस्वः। अथ वा, भवं संसारं भक्तजनानां कल्याणं वा तनोतीति भवती, संसारस्य कल्याणस्य वा कल्पिकेत्यर्थः। भवं शिवं तनोति समर्थमिति वा भवती। भवस्य संसारस्य कल्पनाद्वा भवती। तनोतेरौणादिको डिप्रत्ययः। ततः "कृदिकारादक्तिनो ङीष्वा वक्तव्यः" इति ङीष्, नदीह्रस्वः। तस्याः संबुद्धिर्हे भवति। निराकारस्यापि परमेश्वरस्य जायाभावापत्त्यादिसंसारकल्पिके देवि। उक्तं चाचार्यैः सकलजननीस्तवे—

"सुता दक्षस्यादौ किल सकलमातस्त्वमुदभूः
सदोषं तं हित्वा तदनु गिरिराजन्यतनया।
अनाद्यन्ता शंभोरपृथगपि शक्तिर्भगवती
विवाहाज्जायासीत्यहह तव को वेत्ति चरितम्॥"

इति। शिवः, असङ्गत्वात्प्रकृतिमलैरनास्कन्दितानन्तसुखचिन्मात्ररूपः।

अथ वा, शेतेऽनेनेति शिवं कल्याणम्। "शीङ् स्वप्ने" इति धातोरौणादिको वन्प्रत्ययो ह्रस्वश्च निपातनात्" इति व्याख्यासुधाकारः। तदस्यास्तीति शिवः कल्याणगुणाकरः शंकरः,

"अथ वाशेषकल्याणगुणैर्युक्तः स ईश्वरः।
शिव इत्युच्यते सद्भिः शिवतत्त्वार्थवेदिभिः॥"

इति पुराणवचनात्। अथ वा, शिव इवेति शिवमस्त्यस्याः, शिवो वास्ति भर्तृत्वेनास्याः, शेते हरिहररुद्रेश्वरभूतखट्वायां कशिपुरूपे सदाशिव इति वा, शिवा अत्यानुकूल्यवती सर्वमङ्गलात्मिका गौर्यस्यास्ति पत्नीत्वेनेति शिवः, "उमासहायं परमेश्वरं विभुम्";

"न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः।
उमाशंकरयोरैक्यं यः पश्यति स पश्यति॥"

इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः। "शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया" इति शाश्वतः। अत्रादौ शक्तिसाहित्येनैवेश्वरस्य नामापि श्रूयते। अन्यथा नेति वक्ष्यमाणशक्तिप्राधान्यप्रतिपादनाय तत्साहित्येनैवास्मिन्ख्यात इष्टार्थसिद्धिः, इतरथा नेति, "उमासहायम्" इत्यादिश्रुतितात्पर्यं पर्यालोचयद्भिर्भगवत्पादैस्तयोरत्यानुकूल्यसूचकोऽन्तर्निगूहितभागवततत्त्वः शिवशब्द एव गूढाभिसंधिना प्रयुक्त इत्यवगन्तव्यम्।

आहुश्च पौराणिकाः—

"तस्मात्सह तया शक्त्या हृदि पश्यन्ति ये शिवम् ।
तेषां शाश्वतिकी सिद्धिर्नेतरेषामिति श्रुतिः ॥"

इति । उक्तं चाम्बास्तवे—

"अज्ञातसंभवमनाकलितान्ववायं
भिक्षुं कपालिनमवाससमद्वितीयम् ।
पूर्वं करग्रहणमङ्गलतो भवत्याः
शंभुं क एव बुबुधे गिरिराजकन्ये ॥"

इति । अथ वा, वशते कामयते, वष्टि प्रकाशत इति वा शिवः । कामनार्थादीप्त्यर्थाच्च वशतेरर्शआद्यचि वर्णव्यत्ययेन रूपसिद्धिः । यदाहुः शब्दाभियुक्ताः—

"हिंसिधातोः सिंहशब्दो वश कान्तौ शिवः स्मृतः ।
वर्णव्यत्ययतः सिद्धः पश्यकः कश्यपो यथा ॥"

इति । अथ वा, मनुष्याणां शिवमिच्छति, भक्तजनाञ्शिवयतीति वा शिवः । "तत्करोति" इति ण्यन्तात्पचाद्यच् । एवम्;

"समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थानामुपक्रमम् ।
शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्माद्देवः शिवः स्मृतः ॥"

इति भारते । अथ वा, शेरतेऽस्मिन्मुनिमनांसीति शिवः, "सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव—" इत्यादिना औणादिको वन्प्रत्ययान्तो निपातः । यद्वा, शेते सुखेन बिन्दुरूपेण त्रिकोणे षड्विंशकत्वात्मकत्वादिति शिवः । यद्वा, "शिः शंभौ शिवशान्तयोः" इति नानार्थात् शीन् शान्तान्,

'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥'

इति गीतासूक्तत्वात् शीन् शमदमादिसंपन्नान् ब्राह्मणान् वाति "ब्राह्मणो भगवान्रुद्रः" इति स्मृतेः, स्वयमपि ब्राह्मणत्वेन भक्तवत्सलतया तदाधिपत्यं प्राप्यागच्छतीति शिवः, "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा" इत्यादिश्रुतेः । "वा गतिगन्धनयोः" इति धातोः "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । यद्वा, "रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते द्वे तनुवौ घोरान्या शिवान्या" इति श्रुतेः शिवाख्यानुग्राहिका तनुरस्यान्तीति शिवः,

"या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी" इति श्रुतेः। एवंविधः परमेश्वरः। शक्नोति कार्यनिष्पादन इति शक्तिः, तया। केवलचितो विकारराहित्यात्कारणत्वासंभवात्तदभेदाध्यासेन नियमेन तत्परतन्त्रतया देवस्य सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वनिर्वोढृतया वर्तमानत्वाच्छक्तिशब्दाभिधेययावरणविक्षेपात्मिकया मायया, "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति श्रुतेः। युक्तो यदि, ऐन्द्रजालिको मन्त्रादिभिरिव संयुतश्चेत्तर्हि प्रभवितुं प्रकर्षेण भवितुं, "आत्मन आकाशः संभूतः" इति श्रुतेः। आकाशादिप्रपञ्चं निर्मातुं तद्रूपेणावस्थातुं वा शक्तः समर्थः, शक्तिमांश्च भवतीत्यभिसंधिः। यदिरेवकारार्थो वा। युक्त एव शक्त इत्यर्थः। एतेन वादिभिरभिमताः कालस्वभावनियत्यादीनां जगत्कारणत्ववादाः परास्ताः। तथा च श्रुतिः—"कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्। संयोग एषां न त्वात्मभावात्" इति। "स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिश्रुतिभ्योऽविद्याशबलितस्यैव जगन्निर्माणशक्तत्वादिति भावः।

उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—नेत्यादि। एवं न चेत्, एवंप्रकारया शक्त्या युक्तो न यदि, दीव्यति क्रीडतीति देवः नानाविधप्रपञ्चसर्जनक्रीडनेच्छावानिति भावः। अत एव कामनाक्रीडार्थकयोः शिवदेवपदयोरन्वयव्यतिरेकोपात्तयोर्न पार्थक्यं पौनरुक्त्यापत्तिश्चेति मन्तव्यम्। किं चैतेन "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति न्यायसिद्धोऽर्थो नित्यतृप्तस्यापि परमेश्वरस्य जगन्निर्मातृत्वनियन्तृत्वादिकं सर्वं निरभिसंधिकमेव लीलारूपम्, यथा समस्तसुखासक्तस्य प्रभोर्मृगयादिविलास इति सूचितः। तथा च श्रुतिः—"क्रीडार्थं सृष्टिरित्यन्ये भोगार्थमपि चापरे" इति। स्मृतिरपि, "क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय" इति। स्पन्दितुं; किंचिच्चलितुमपि, सृष्ट्यादिकं तु दूरापेतमिति भावः। "स्पदि किंचिच्चलने" इति धातुः। न कुशलः; न समर्थः। खल्वित्यवधारणे, संभावनायां वा। तथा निश्चीयते संभाव्यते चेत्यर्थः।

"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥"

इति श्रुतेः। "निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु" इति कोशादस्य नञर्थकताङ्गीकारे शक्तिसंयोगे स्पन्दितुं समर्थ एवेत्यभिसंधिः। "निर्विकल्पो निरञ्जनः" "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति श्रुतेर्निराकारस्यापरिच्छिन्नस्य विभोरीश्वरस्य परिच्छिन्नपदार्थवृत्तिस्पन्दनायोगात्; "तमेकनेमिं त्रिवृतम्" इत्यादिश्रुतेः, इति वेदान्त्यभिमतोऽर्थः॥ १॥

शि स्वप्नं वाति गच्छतीति व्युत्पत्त्या शिव उदासीनोऽस्वतन्त्रः । यद्वा, उपदेशेन वाति ब्रह्मादीनिति शिवः, "स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" इति योगसूत्रात् पुरुषविशेषः परमेश्वरः "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" इति योगसूत्रनिर्दिष्टः, शक्त्या समर्थया "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकया प्रकृत्या युक्तो यदि, अन्धपङ्गुन्यायेन मिलितश्चेत्, तर्हि प्रभवितुं तत्साहित्यात्स्वयमपि स्रष्टृत्वादिव्यवहारं प्राप्तुं भोगाननुभवितुं चेत्यर्थः । "अर्थवती हि सा, न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिविरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः" इति सांख्यशास्त्रीयोक्तिभिरिति भावः । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिरेव क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टं पुरुषशब्दवाच्यमीश्वरमधिष्ठाय महदहंकारपञ्चतन्मात्रादिक्रमेण जगत्सृजति, बीजमिव संस्कृतं क्षेत्रमधिष्ठायाङ्कुरादिक्रमेण वृक्षादि । पुरुषस्तूदासीन एव वर्तत इति सांख्यसिद्धान्तः । आहुश्च—

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥"

इति । एवं न चेत् प्रकृतियुक्तो न यदि तर्हि, दीव्यति जडप्रकृतिकत्वात्स्वपिति प्रकृत्यान्धपङ्गुन्यायेनाधिष्ठितः सन् गच्छतीति वा देवः पुरुषः, क्रीडाद्यर्थेषु दीव्यतेरनुशासनात् । स्पन्दितुं किंचिदपि कर्तुं न कुशलः खलु, समर्थो न भवत्येव, उदासीनत्वादिति सांख्याभिमतोऽर्थः ॥ २ ॥

एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यसांख्यमतानुसारिदेवतापक्षीयार्थस्तु—शिवः सकलकल्याणगुणकरः,

"माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ।
तस्याः पतिर्ब्रह्मरूपी स्वयं साक्षात्सदाशिवः ॥"

इति । तत्र "कशिपुश्च सदाशिवः" इति वचनात्पञ्चविंशतितत्त्वात्मा परमेश्वर्याः कशिपुत्वेन प्रतिपाद्यः, "तन्मध्ये बैन्दवं स्थानं तत्रास्ते परमेश्वरी । सदाशिवेन संयुक्ता" इति वचनाद्बैन्दवस्थानगतः ;

"संहारश्च हरायत्त उत्पत्तिर्भवनिर्मिता ।
रक्षा तु मृडसंलक्ष्या सृष्टिस्थितिलये शिवः ।
नियुक्तः परमेशान्या जगदेवं प्रवर्तते ॥"

इत्यागमात्सृष्ट्यादिनियुक्तभवमृडहराणां महेश्वरस्य च कारणभूतः सदाशिवः कैलासवासी परमात्मा । अत एव नोत्तरवाक्यस्थहरपदेन पौनरुक्त्यम् । शक्त्या, "श्रियं लक्ष्मी-

मौपलामम्बिकां गां षष्ठीं जयामिन्द्रसेनेत्युदाहुः" इत्यायुष्यसूक्तसहकृतयाया, "ह्रीश्च ते ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इति श्रुत्युपबृंहितयाया,

"तस्याङ्कमण्डलारूढा शक्तिर्माहेश्वरी परा।
महालक्ष्मीरिति ख्याता श्यामा सर्वमनोहरा॥"

इत्यादिशैवपुराणप्रसिद्धतया "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" "आविरासीन्महादेवी गौरी गिरिवरात्मजा" इति श्रुतिस्मृतिनिर्दिष्टाभिधेयया च स्वस्य जायाभावमापन्नया समर्थया हैमवत्या युक्तो यदि संयुक्तश्चेद्विहरमाणो यदि, तर्हि प्रभवितुं प्रकृष्टो भवितुं प्रपञ्चनिर्माणरूपसंतानं कर्तुं प्रभूभवितुं च शक्तः समर्थः। शक्तिः शक्ता वा देव्यस्यास्तीति वा शक्तः शक्त्यभिन्नश्चेति तयोरविनाभावो वार्थः,

"शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्त्यपरमार्थतः।
अभेदमनुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः॥"

इति कौर्मोक्तेः; जायासंयुक्तलौकिकपुरुषवदेवेति भावः। अत्र त्वया युक्तश्चेत्प्रभवितुं शक्त इति वक्तव्ये शक्त्या युक्तो यदीति पारोक्ष्योक्तिस्तस्याः शक्तिपदसूचितसामर्थ्यातिशयद्योतनार्थेत्यवगन्तव्यम्। इदं चासंदिग्धे संदिग्धवचनं स्थूणानिखननन्यायेनेशस्य तत्साहित्यदृढीकरणार्थम्; "वेदाः प्रमाणं चेत्" "यदि प्रविशेत् . . . चरित्वा प्रविशेत्" इत्यादिना लोकवेदयोः प्रसिद्धत्वात्। उक्तं च शाबरभाष्ये—"संनिपातश्चेद्यथोक्तमन्ते स्यात्" इति सूत्रव्याख्यानावसरे, "नन्वयं संनिपात एव व्यक्तमसंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत्, यथा—

"ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः।
शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युः प्राप्तास्ते परमां गतिम्॥"

इति। प्रायुङ्क्त च श्रीभोजः—"उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चेत्" इति। शक्तियुक्त एव शक्त इत्यर्थः।

"सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवंकरी।
जगत्कारणतापन्नः शिवोऽयं मुनिसत्तमाः॥"
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः।

इत्यारभ्य;

"एषा सा साक्षिणी शक्तिः शंकरस्यापि शंकरी।
शिवाभिन्नस्तया हीनः शिवः साक्षान्निरर्थकः॥"

इत्यादिसूतसंहितोक्तेरिति भावः।

अथ लौकिकजायापतिशक्तिदृष्टान्तशक्तियुक्तत्वसाधनाभ्यां शिवस्य जगत्सर्गसाधकानुमानेऽनुकूलतर्कमाह—न चेदिति। एवं न चेत् जायया शक्त्या युक्तो न यदि देवोऽपि जगत्सर्जनसमर्थोऽपि, देवमस्यास्तीति देव इति व्युत्पत्त्येन्द्रियबलवानपीत्यभिसंधिः। "देवमाख्यातमिन्द्रियम्" इति विश्वः। स्वयंप्रकाशस्वरूपः क्रीडापरतन्त्रो वा स्पन्दितुं चलितुं संतत्युत्पादनपोषणलेशमपि विधातुं च न कुशलः शक्तः। कुशलमस्यास्तीति कुशलः क्षेमवांश्च कल्याणरूपोऽपि न, ब्रह्मचारिवद्विधुरवदेव वेति भावः। अत्र—"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता पृथिव्या जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः" इत्यादिश्रुतिषु उमया सहितः सोम इति व्युत्पत्तेः;

"सृष्टिस्थितिविनाशानां हेतुभूते सनातनि।
गुणाश्रये गुणमये नारायणि नमोऽस्तु ते॥"

इति देवीमाहात्म्योक्तेः, सृष्ट्यादिकारणीभूतोमासाहित्येनैवेशस्याग्न्यादिदेवसृष्टिविधानसामर्थ्योक्तिरित्यभिप्रायः। उक्तं च चतुःशत्याम्—

"परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किंचन।
शक्तः स्यात्परमेशानि शक्त्या युक्तो भवेद्यदि॥" इति।

यद्वा—एवं न चेद्देवो न खलु कुशलोऽपि (न?) शक्तिसाहित्याभावे क्रीडाया द्विनिष्ठत्वादेकस्य क्रीडाविशेषासंभवात् स्वयं क्रीडनार्थकदेवीसाहित्यसूचकदेवपदवाच्यो न भवत्येव। तथा कुशलः; कुत्सितं शलते संवृणोतीति कुशल इति व्युत्पत्त्या स्वकीयचर्माम्बरत्वदिगम्बरत्वादिलोकप्रसिद्धकौत्सित्यावरणार्थककुशलपदवाच्योऽपि न भवत्येव। स्पन्दितुमपि शक्तो नेत्यर्थः। चर्माम्बरत्वादिदेवकौत्सित्यावरणस्य देवीकृतत्वादिति हृद्गतोऽर्थः। तदुक्तमम्बास्तुतौ—

"चर्माम्बरं च शवभस्मविलेपनं च
भिक्षाटनं च नटनं च परेतभूमौ।
वेतालसंहतिपरिग्रहता च शंभोः
शोभां वहन्ति गिरिजे तव साहचर्यात्॥"

इति। अथ वा, कुशं तृणविशेषं लात्यदत्तेऽनुगृह्णातीति वा कुशलो न, तृणमात्रमप्यादातुमनुग्रहीतुं च शक्तो न, किमुत सृष्ट्यादिकं कर्तुमित्यभिसंधिः। अथ वा, कुशमपि लाति खण्डयतीति कुशलः, सोऽपि न। तृणमात्रमपि खण्डयितुं शक्तो न, किमुत त्रिपुरसंहारजलंधरवधादिकं कर्तुमित्यभिसंधिः। यद्वा, कुशं विषापरपर्यायं जलं लात्यादत्त इति

कुशलः सोऽपि न। सकलजगत्संहरणोद्युक्तकालकूटपानं विधाय तत्कण्ठे धर्तुं न क्षमत इत्यभिसंधिः। उक्तं च सकलजननीस्तवे—

"विधेर्मुण्डं दत्त्वा यदकुरुत पात्रं करतले
हरिं शूलप्रोतं यदगमयदंसाभरणताम्।
अलंचक्रे कण्ठं यदपि गरलेनाम्ब गिरिशः
शिवस्थायाः शक्तेस्तदिदमखिलं ते विलसितम्॥"

इति। यद्वा न कुशल एव, यदि कुशलस्तर्हि नखलुकुशल एव, नखं नखरं लुनाति च्छेदयतीति नखलुर्नखच्छेदकः शस्त्रविशेषः। इदं चोपलक्षणं खड्गादीनाम्, स इव कुशलः। यथातितीक्ष्णधारो नखादिच्छेदनसमर्थोऽपि नखल्वादिः पौरुषहस्तव्यापारमन्तरा नखादिच्छेदं कर्तुं न शक्नोति, एवं समर्थोऽप्ययं देवो भवद्व्यापारमन्तरा न शक्नोतीति भावः। अत एवाहुः—"सहकारशक्तिविरहिणी सहजशक्तिरनुकारिणी" इति। उक्तं च चर्चास्तवे—

"इच्छानुरूपमनुरूपगुणप्रकर्षा
संकर्षणि त्वमभिनृत्य यदा बिभर्षि।
जायेत नस्त्रिभुवनैकगुरुस्तदानीं
देवः शिवोऽपि भुवनत्रयसूत्रधारः॥"

इति। स्पन्दितुं पादप्रक्षेपरूपं ताण्डवादिकं च कर्तुं त्वत्सामर्थ्यं विना न शक्त इत्यर्थः। तदुक्तमम्बास्तवे—

"कल्पोपसंहरणकेलिषु पण्डितानि
चण्डानि खण्डपरशोरपि ताण्डवानि।
आलोकनेन तव कोमलितानि मात-
र्लास्यात्मना परिणमन्ति जगद्विभूत्यै॥"

इति। अत्रोत्तरवाक्यं न वक्तव्यमेव। शिवः शक्त्येत्याद्यन्वयेनैवोभयमेलनाभावे सृष्ट्याद्यभावरूपस्य व्यतिरेकस्य लभ्यमानत्वात्, आर्थिकार्थस्य शाब्दतायां पौनरुक्त्यस्य दुष्परिहरत्वात्। सत्यम्; उक्तानुमाने दार्ढ्यसंपादनाय वह्निसाधकानुमाने यदि वह्निर्न स्यादित्यादिवदत्रापि प्रमाणानुग्राहकज्ञानविशेषरूपं तर्कं शिष्यानुजिघृक्षया प्रकाशितवन्तो भगवत्पादाचार्या इति देवतापक्षीयोऽर्थः॥ ३॥

किंच, शिवः शिवशब्दः, शक्त्या मातृकाकोशप्रसिद्धेः कृतगुणयोरकारेकारयो-रुत्पन्नेनैकारेण युक्तो यदि लक्षणया तत्प्रकृतिभ्यामकारेकाराभ्यां युक्तो यदि, तर्हि

सकललोकानुग्रहार्थं देवतावाचकपदतया निष्पत्तुं शक्तः समर्थः, शक्तिशक्तिमतोः शिवयोरभिधायकश्च भवति। अकारेकारसंयोगाभावे श्व् इत्येवंरूपतया स्वस्वरूपानिष्पत्तेर्निरर्थक एव भवतीत्यर्थः। एवं न चेत् इकाराकारयुक्तो न चेत्, देवः कान्त्यर्थकोऽयं शब्दः स्पन्दितुं निष्पत्तुं समस्तमङ्गलात्मिकां देवतां समभिधातुं च कुशलो न खलु न क्षमः। इति शब्दपरार्थः॥ ४॥

अथ च,

"शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा।
अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः॥"

इति वायुसंहितावलाच्छिवशब्देन लक्षणया वा शिवोऽस्ति धारयितृत्वेनास्येति व्युत्पत्त्या वा शिवशिरोधृतोऽभिधेयसंघ उच्यते। शक्तिशब्देन पूर्ववदेव तच्छिरोधृता शब्दशक्तिरुच्यते। तथा च शिवः अर्थसंघः शक्त्या शब्दसंघेन युक्तो यदि, "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः" इत्यनुशासनात्तयोर्नित्यसंबन्धात्, "अर्थं बुद्ध्वा वाक्यरचना" इति न्यायाच्च शब्दविरहितस्यार्थस्यासार्थक्यात्परमेश्वरः पार्वत्यैव संबद्धश्चेत् तर्हि प्रभवितुं नानाविधप्रकाशेन विद्वदाह्लादं कर्तुं शक्तः समर्थः शक्तिमांश्च भवति। "शक्तं पदम्", "समर्थः पदविधिः" इति पाणिनिनिर्देशात् समर्थः शक्तः स्वकार्यनिर्वर्तने क्षम इत्यर्थः। "स्वार्थप्रतिपादनं हि स्वकार्यं शब्दानाम्" इति न्यासकारः। आहुश्च—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनिर्विद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥"

इति। एवं न चेत् दीव्यत्यनया व्यवहरतीति देवः व्यवहारयोग्योऽर्थसंघः स्पन्दितुं तं विना ईषत्कालमप्यवस्थातुं व्यवहारक्षमीभवितुं च न कुशलः खलु समर्थो न। शब्दोऽप्येवमर्थं विना यदृच्छाशब्दवत्त्याज्य एवेति सूचितम्। इत्यर्थपरार्थः॥ ५॥

अथ वा, शिवः शब्दप्रपञ्चः, शक्त्या;

"शब्दानां जननी त्वमत्र भुवने वाग्वादिनीत्युच्यसे
त्वत्तः केशववासवप्रभृतयोऽप्याविर्भवन्ति ध्रुवम्।
लीयन्ते खलु यत्र कल्पविरमे ब्रह्मादयस्तेऽप्यमी
सा त्वं काचिदचिन्त्यरूपमहिमा शक्तिः परा गीयसे॥"

इति लघुस्तोत्रोक्त्या, परस्य शब्दब्रह्मणः प्रधानावस्थारूपया शक्तिरिति शाक्तैः, चितिरिति शैवैः, कुण्डलिनीति योगिभिः, प्रकृतिरिति सांख्यैः, ब्रह्मेति पारा-

शरिभिः, बुद्धिरिति बौद्धैः, स्वशक्त्युन्मिषितगोत्वाद्युपाधिरहितमहासत्तेति जातिवादिभिः, तथाविधोपाधिरहितं केवलं द्रव्यमिति द्रव्यवादिभिश्चैकाप्यनेकनामभिर्व्यवह्रियमाणया निजैकाश्रयमायाख्यशक्तिकल्पितानेकोपाधिभेदभिन्नस्वरूपया पराशक्त्या युक्तो यदि तर्हि प्रभवितुं पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपेणाविर्भवितुं मध्यमावस्थायां च विमर्शविमृश्यांशयोर्वाच्यवाचकरूपशब्दार्थरूपं नित्यतत्संबन्धरूपं चावाप्तुं च शक्तः; एवं न चेत् पराशक्तियुक्तो न यदि देवः शब्दब्रह्म स्पन्दितुं ताल्वोष्ठादिस्थानकरणप्रयत्नैर्निष्पत्तिं प्राप्तुं च न कुशलः खलु, शक्तो नेत्यर्थः।

"वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा।
उद्यतार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी॥"

इति तल्लक्षणम्। इति शब्दोत्पत्तिनिरूपणपरार्थः॥ ६॥

अथ वा,

"उभयस्यास्य देवस्य विग्रहे यन्त्रकल्पना।
विना यन्त्रेण चेत्पूजा देवता न प्रसीदति॥"

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां देवतादेहरूपयन्त्रपरार्थस्तु—

"चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः।
नवचक्रैश्च संसिद्धं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः॥"

इत्यागमाच्छिवशब्देन नवयोन्यात्मके श्रीचक्रे वर्तमानं शिवात्मकं चक्रचतुष्टयमुच्यते। शक्तिशब्देन चावशिष्टं शक्त्यात्मकं चक्रपञ्चकमुच्यते। तथा चायमर्थः—शिवस्तदात्मकं चक्रचतुष्टयं शक्त्या तदात्मकेन चक्रपञ्चकेन युक्तो यदि मिलितश्चेत् तर्हि प्रभवितुं प्रकर्षेण भवितुं वसुकोणदशारयुग्माद्यनेकप्रकारेण विस्तारं प्राप्तुं सृष्टिस्थितिलयान्कर्तुं वा शक्तः समर्थः। शिवशक्त्यात्मकोऽपि भवितुमित्यर्थः। अथ वा,

"त्रिकोणरूपिणी शक्तिर्बिन्दुरूपः शिवः स्वयम्।
अविनाभावसंबन्धस्तस्माद्बिन्दुत्रिकोणयोः॥"

इत्यागमवचनाच्छिवशब्देन बिन्दुरुच्यते, शक्तिशब्देन तदात्मकं त्रिकोणमुच्यते।

तथा चायमर्थः—शिवो बिन्दुः शक्त्या त्रिकोणेन युक्तो यदि श्लिष्टश्चेत् तर्हि वसुकोणाद्यनेकप्रकारेण विस्तारं प्राप्तुं सृष्ट्यादिकं कर्तुं च शक्तः। अस्मादेव चक्रादुत्पत्तिस्थितिलयादेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। एवं न चेत् शिवशक्त्यात्मकचतुष्कपञ्चकरूपं चक्रद्वयं बिन्दुत्रिकोणद्वयं वा मिलितं न यदीत्यर्थः। देवी च देवश्च देवौ पार्वतीपरमेश्वरा-

वस्यास्मिन्वा स्त इति देव:, देवयो: शरीररूपं नित्यनिवासस्थानं वा चक्रमित्यर्थ:। मत्वर्थीयोऽच्प्रत्यय:।

यद्वा—दकारोऽयं हल्त्वाच्छिववचन:, एकारोऽयं चाच्त्वान्मातृकाकोशे शक्तिरिति प्रसिद्धेश्च शक्तिवचन:। तथा च दकारैकारवाच्यौ पार्वतीपरमेश्वरौ वाति गच्छति स्वीयतया नित्यनिवासरूपत्वादिति भाव:। शिवयोर्नित्यनिवासभूतं सकलशक्तिदेवलोकात्मकत्वेन श्रुतिप्रसिद्धं चक्रं स्पन्दितुमपि विस्तारं प्राप्तुं सृष्ट्यादिकं संभावयितुमपीत्यर्थ:। अपि: संभावनायाम्। कुशल: लोकानां स्वपरिज्ञानपूजनाभ्यां क्षेमप्रदाता न खलु। अन्यथा स्वस्वरूपानिष्पत्तेरित्यर्थ:। चक्रोत्पत्तिपूजाद्यभिज्ञस्य फलं श्रुतिसिद्धम्—"इह चामुत्र चान्वेति, विद्वान् देवासुरानुभयान्। यो वै तां ब्रह्मणो वेद, अमृतेनावृतां पुरीम्। तस्मै ब्रह्म च ब्रह्मा च, आयु: कीर्तिं प्रजां ददु:।" इति।

यद्वा—कुशल:; कुशब्देन भूमिरुच्यते, "गोत्रा कु: पृथिवी" इति कोशात्, "शं कल्याणे सुवर्णे च" इति कोशादक्षीणसुवर्णवाचिना शवर्णेनाक्षीणसुवर्णरूपो मेरुरुच्यते, कैलासमध्यवर्त्ययं लकारो लाघवात्कैलासमाह। तथा च कुश्च शश्च लश्च कुशला भूमेरुकैलासा: सन्त्यत्र प्रस्ताररूपेणेति कुशल:, भ्वादिप्रस्तारभावमापन्न:, स्पन्दितुं विस्तारं प्राप्तुं न खलु शक्त इत्यर्थ:। नात्र विशेष्यीभूतचक्रशब्दस्य नपुंसकत्वाल्लिङ्गान्तरगतैर्देवादिपदैस्तदभिधानं विरुद्धमिति शङ्कनीयम्, कलत्रदारादिपदै: स्त्र्यभिधानस्य सर्वसंमतत्वात्। न च तत्र "नियतलिङ्गानां न विशेष्यलिङ्गता" इति न्यायानुगतिरस्तीति वाच्यम्, अत्रापि विभक्तिविपरिणामस्य, "लिङ्गमनित्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति भाष्यकारोक्तेश्च गतेराश्रयणीयत्वात्, शब्दतश्चक्रनिरूपणाभावाच्च। वस्तुतस्तु नपुंसकलिङ्गस्य स्त्रीपुंसाधारण्यान्नपुंसक एव यत्किंचिदुभयोश्चिह्नमस्तीति नपुंसकस्य न पुंलिङ्गपदविशेषणता दोषाय। अत एव व्याकरणे "तस्येदम्", "तदस्य संजातम्" इत्यादौ सर्वसाधारणं नपुंसकमेव पाणिनिना प्रयुक्तमिति युक्तोऽयं विशेषणविशेष्यभाव:। इति यन्त्रपरार्थ:॥ ७॥

अत:, अमूम्। एवमीश्वरस्यापि सृष्ट्यादिशक्तिप्रदात्रीं श्रुतिषु प्रत्यक्षसिद्धां त्वाम् अपरोक्षानुभवरूपिणीं भवतीम्। सार्वविभक्तिकस्तसि:। उक्तं च भट्टपादै:—"इदमस्तु प्रत्यक्षं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्" इतीदम: प्रत्यक्षार्थकत्वम्। उक्तं चैकावलौ—"यदिदं किंचेति लोकवेदयोर्दर्शनात्, एवमिदमदसावपि यच्छब्दसंनिधाने प्रसिद्धिं परामृशत:, इतरथा प्रत्यक्षायमाणमर्थम्" इति। यत्तूक्तं लक्ष्मीधरेण—'अतोऽस्माद्धेतो:' इति, तच्चिन्त्यम्। अतो हेतोरित्युक्ते कुतो हेतोरित्याकाङ्क्षा यच्छब्दविषयोदेति। न च दृश्यते पूर्ववाक्ये यच्छब्द:। अवश्यं च तत्प्रयोगेण भाव्यम्। उत्तरवाक्यस्येदमो

यच्छब्दस्य पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादाननिवारण इव यच्छब्दोपादाननिवारणसामर्थ्याभावात्। न चाध्याहारात्तल्लाभः, यतो हेतोरीश्वरस्यापि शक्तिसाहित्याभावे प्रभवनासामर्थ्यमतो हेतोरित्यर्थसांगत्यं च भविष्यतीति वाच्यम्, अस्मदुक्तरीत्या समीचीनगतौ सत्यामगतिककल्पनारूपस्याध्याहारस्य कल्पनानर्हत्वात्। आचार्यप्रबन्धव्याख्यानोद्यतस्याध्याहारकल्पनारसिकस्य तव तत्रत्यस्वारस्यभञ्जनपूर्वकमनन्ताध्याहारं कुर्वतः पाण्डित्यस्य रसिकजनविसंवादितापत्तेश्च। अथवा, अस्तु वा हेतुत्वम्। अथापि हेतुः कुत्रान्वियात्? हरिहरादीनां देव्याराधने वा, अकृतपुण्यस्य प्रणमनस्तवनाप्रभवने वा? नाद्यः, हर्यादीनां देवीसमाराधनस्य शक्तिसाहित्याभावप्रयुक्तशिवदौर्बल्याशङ्कामूलकत्वाभावात्, तदाशङ्कापूर्वकतद्विधानस्यानुपयोगाच्च। स्वेषां सृष्ट्यादौ निरतिशयसामर्थ्यावाप्त्यपेक्षत्वात्तदुपासनस्य हेत्वन्वयेऽपि शब्दास्वारस्याच्छिवस्य प्राधान्यहानिः प्रसज्येत। न द्वितीयः, शिवस्त्वत्साहित्यं विना किंचिदपि कर्तुं न शक्नोति, अतः अकृतपुण्यः प्रणामादिकं कर्तुं कथं शक्नोतीत्यत्रापि हेत्वनपेक्षणात्, आम्रप्रश्नकोविदारोत्तरयोरिवासांगत्यप्रतीतेश्च। वस्तुतः सांनिध्यादाराध्यामित्यनेनैवान्वेतुमाकाङ्क्षते। न च तत्र हेतूपयोगः, प्रत्युत संभूयोपासितव्याविति तात्पर्यम्।

"त्वामाश्रिता महाभागे प्राप्नुवन्त्यचिरेण माम्।
केवलं त्वामनादृत्य मां भजन्ते विचेतसः॥
न यान्ति मम सायुज्यं कल्पकोटिशतैरपि।"

इति स्कान्दपुराणावगतं प्रथमार्धेन सूचयित्वा द्वितीयार्धे संभूय तदुपासनं विधातृहरिहराद्युपासकान्प्रदर्शयताम्, "न शिवेन विना शक्तिः" इत्यारभ्य "वर्धते नात्र संशयः" इत्यन्तानि सूतसंहितावचनानि पर्यालोचयतामाचार्याणामभिप्रायविरोधादुपेक्ष्यं तत्। अतोऽस्मद्योजनैव साधुः। हरति भक्तानां दुःखमिति हरिर्विष्णुः, हरः कालरुद्रः। यत्तूक्तं रामकविना, लक्ष्मीधरेण च हरः शिव इति, तन्न, प्रपञ्चलयाधिकृतस्य कारणपुरुषस्य हरस्य शिवशब्दवाच्यत्वाभावात्; शिवपदव्याख्यानावसरे शिवशब्दार्थं सदाशिवं बिन्दुरूपं द्रुहिणहरिहरेशानकारणमुक्त्वात्र हरपदस्य शिवमभिधेयीकुर्वतः पूर्वोत्तरविरोधागमविस्मृत्योः प्रसञ्जनात्। उक्तं च—

"संहारश्च हरायत्त उत्पत्तिर्भवनिर्मिता।
रक्षा तु मृडसंलक्ष्या सृष्टिस्थितिलये शिवः।
माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ॥"

इति। विशेषेण रिञ्चति सृजति प्रपञ्चमिति विरिञ्चः। पचाद्यच्। "विरिञ्चो द्रुहिणः शिञ्ज (!)" इति शब्दार्णवे। आदिशब्देनेन्द्रादयो गृह्यन्ते। तैर्विष्णुरुद्रब्रह्मादिभिरा-

राध्याम्। अपिशब्दादन्यैश्चाराध्यां सृष्ट्यादिकर्तृभिः सेव्याम्, सर्वेषामप्यविद्यासंवलितत्वादिति भावः। त्वां मायाविद्यादिपदवाच्यामघटितघटनापटीयसीं भवतीम्। उक्तं चेदं सकलजननीस्तवे—

"शिवस्त्वं शक्तिस्त्वं त्वमसि समया त्वं समयिनी
त्वमात्मा त्वं दीक्षा त्वमयमणिमादिर्गुणगणः।
अविद्या त्वं विद्या त्वमसि निखिलं त्वं किमपरं
[1]पृथक्त्वत्तः किंचिद्भगवति न वीक्षामह इमे॥"

इति। लघुस्तोत्रेऽपि, "माया कुण्डलिनी" इत्यादि। वक्ष्यन्ति चाचार्याः—'महामाये विश्वं भ्रमयसि' इति। कृतं पुण्यं येन स न भवतीत्यकृतपुण्यः। अनेकजन्मार्जितसुकृतपुञ्जतया विविधतपश्चरणोपासनादिभिः प्राप्तचित्तशुद्धिः कृतवेदान्तपरिश्रमो यो न भवति स पुमान्, प्रणन्तुं नमस्कर्तुं त्वत्स्वरूपं परिज्ञातुं चेत्यर्थः। तदनन्तरं स्तोतुम्, अहो माये कियती ते सामर्थ्यसंपत्तिः,

"ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति॥"

इति मार्कण्डेयोक्तिः। यन्महतोऽप्यावृणोतीति स्तोत्रं कर्तुं च। वेति विकल्पे समुच्चये वा, उभयत्र कोशप्रसिद्धेः। कथं केन प्रकारेण प्रभवति समर्थो भवति, न कथंचिदपीत्यर्थः। अनेकजन्मजातसंपादितपूर्वोपासनाभिः कृतवेदान्तपरिश्रमः सद्गुरुकटाक्षसमासादितस्वस्वरूपः 'अहं ब्रह्मास्मि' इति ज्ञानवान्परिहृतमायाजालो यः स एव त्वत्स्वरूपं परिज्ञाय त्वदीयविनोदे पुनर्माये मां प्रवेशयेति प्रणन्तुं त्वदीयकौशलं स्तोतुं च शक्तो भवति, नान्य इति भावः। उक्तं च मार्कण्डेयेन—

"विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च।
कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान्भवेत्॥"

इति वेदान्त्यभिमतोऽर्थः प्रथमः॥ १॥

सांख्यपक्षे—अतः अमूं हरिहरविरिञ्चादिभिः सत्त्वतमोरजःप्रधानैरपि देवैराराध्यां त्रिगुणात्मिकायास्तवैकैकं गुणं प्रत्येकमुपादाय सेव्याम्। तदीयगुणोपादानमेव तस्या आराधनेति भावः। उक्तं च भागवते—

"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते।

[1] पृथकत्वं त्वत्तो भगवति इति मुद्रितकोशपाठः।

सृष्ट्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥"

इति । त्वां मूलप्रकृतिरूपिणीं भवतीम् । अत्रोक्तमम्बास्तवे—

"यामामनन्ति मुनयः प्रकृतिं पुराणीं
विद्येति यां श्रुतिरहस्यविदो गृणन्ति ।
तामर्धपल्लवितशंकररूपमुद्रां
देवीमनन्यशरणः शरणं प्रपद्ये ॥"

इति । मार्कण्डेयेन चोक्तम्—

"महाविद्या महामाया महामेधा महास्मृतिः ।
महामोहासि भवती महादेवी महेश्वरी ॥
प्रकृतिस्त्वं च सर्वस्य गुणत्रयविभावनी ।"

इति । अकृतपुण्यः "सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्" इति स्मृतेस्त्वदीयसत्त्वगुणसमवाप्तज्ञान-रहितः, प्रणन्तुं स्तोतुं वा समर्थमप्युदासीनमेव सन्तं पुरुषमधिष्ठायाचेतनैव सती विचित्रविविधप्रपञ्चसर्जनभारं वहन्ती, अविहिततद्दूषणमनवरतसौभाग्यमेव कामयमाना पतिव्रताशिरोमणिस्त्वमिति नमस्कारस्तवने विधातुं कथं प्रभवति ? न कथंचिदपीत्यर्थः । अनवरताभ्यस्तकापिलतन्त्रः सद्गुरूपदिष्टः सूक्ष्मदर्शी यः, स एव तत्र शक्तो नान्ये पामरा इति भावः । उक्तं च मार्कण्डेयेन—

"हेतुः समस्तजगतां त्रिगुणापि दोषै-
र्न ज्ञायसे हरिहरादिभिरप्यपारा ।
सर्वाश्रयाखिलमिदं जगदंशभूत-
मव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥"

इति । इति सांख्याभिमतोऽर्थो द्वितीयः ॥ २ ॥

अतः अमूम्, अत्यमङ्गलचरितस्यापि शिवस्योक्तप्रकारेणानुग्राहिकामारण्यकादि-सर्वोपनिषत्प्रसिद्धाम्, हरिहरविरिञ्चादिभिः ; ब्रह्मविष्णुरुद्रैः सर्जनाद्याधिपत्यकामुकैः पति-त्वकामुकेन शिवेनान्यैश्च आराध्यां, सेव्याम् । अत्रोक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

"एनामाराध्य विश्वेशीं महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या आधिपत्यानि लेभिरे ।
पतित्वमाप्तवान् देवः साक्षात्परशिवः स्वयम् ॥"

इति । यद्वा, हरिहरादिभिर्भृत्यभावं संप्राप्य सेव्याम् । अत्रोक्तं भैरवयामले—

"शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हिणि ।
अतिरम्यतले तत्र कशिपुश्च सदाशिवः ॥
भृतकाश्च चतुष्पादा महेन्द्रश्च पतद्ग्रहः ।
तत्रास्ते परमेशानी महात्रिपुरसुन्दरी ॥"

इति । वक्ष्यति च कविः—'गतास्ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः' इति । यद्वा—हरिहरविरिञ्चादिभिः, महिषासुरकुपितदैवतविज्ञापनाकर्णनकुपितैर्हरिहरादिभिराराध्याम्, कोपविनिर्गतस्वस्वतेजःसंमेलनेन सिद्धामुत्पन्नां तत्तद्देवतेजःसंसिद्धमुखाद्यवयवां तैश्च शूलादिस्वीयायुधप्रदानेन बहुमतां चेत्यर्थः । अत्रोक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

"इत्थं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः ।
चकार कोपं शंभुश्च भ्रुकुटीकुटिलाननौ ॥
ततोऽतिकोपपूर्णस्य चक्रिणो वदनात्ततः ।
निश्चक्राम महत्तेजो ब्रह्मणः शंकरस्य च ॥
अन्येषां चैव देवानां शक्रादीनां शरीरतः ।
निर्गतं सुमहत्तेजस्तच्चैक्यं समगच्छत ॥
अतीव तेजसः कूटं ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।
ददृशुस्ते सुरास्तत्र ज्वालाव्याप्तदिगन्तरम् ॥
अतुलं तत्र तत्तेजः सर्वदेवशरीरजम् ।
एकस्थं तदभून्नारी व्याप्तलोकत्रयं त्विषा ॥
यदभूच्छांभवं तेजस्तेनाजायत तन्मुखम् ।
याम्येन चाभवन्केशा बाहवो विष्णुतेजसा ॥
सौम्येन स्तनयोर्युग्मं मध्यमैन्द्रेण चाभवत् ।
वारुणेन च जङ्घोरू नितम्बस्तेजसा भुवः ॥
ब्रह्मणस्तेजसा पादौ तदङ्गुल्योऽर्कतेजसा ।
वसूनां च कराङ्गुल्यः कौबेरेण च नासिका ॥"

इत्यारभ्य "अन्येषां चैव देवानां संभवस्तेजसां शिवा" इत्यनन्तरम्, "शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य ददौ तस्यै पिनाकभृत् । चक्रं च दत्तवान्कृष्णः" इत्याद्यायुधदानमपि तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

यद्वा—हरिहरविरिञ्चादिभिः; विष्णुयामलरुद्रयामलब्रह्मयामलानि, आदिशब्देन भैरवयामलादिकमुच्यते, तैराराध्याम्, विष्णुयामलादिसर्वागमप्रतिपाद्यामित्यर्थः । अपिशब्दे-

नाप्येतदन्यनिगमेतिहासादिकं समुच्चिनोति । त्वां शिवजायाम्, "यत्कुमारी मन्द्रयते" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यां हैमवतीम्, अकृतपुण्यः ; बहुजन्मसु भवदीयपादपङ्कजसेवयानधिगतसुकृतः पुमान्, यो वा को वा भवत्विति विशिष्यानिर्देशः । "अश्रुतासः श्रुतासश्च, यज्वानो येऽप्ययज्वनः" इति श्रुतेः देवीपूजायां सर्वेषामधिकारादिति । प्रणन्तुं भवत्तत्वं परिज्ञाय मानसिकवाचिककायिकरूपेण प्रकर्षेण नन्तुं स्वीयदुर्दशां शब्दापयितुं चेति ध्वनिः । "णम प्रह्वत्वे शब्दे च" इति धातुः । स्तोतुं वा कथं प्रभवति ? केन हेतुना शक्नुयात् ? तद्धेतोः सुकृतस्य पूर्वमनार्जितत्वाद्ब्रह्मादिदुर्विज्ञेयत्वाच्च तस्या इति भावः । तदुक्तं मार्कण्डेयेन—"यस्याः प्रभावमतुलं भगवाननन्तो ब्रह्मा हरश्च न हि वक्तुमलं बलं च" इति । यदि प्रभवति तर्हि, कथयतीति कथा स्वयं जननी वदति रहस्यमपि, तत्त्वं कथयन्ती मा लक्ष्मीवागादिरूपिणी भवती यस्य स कथमः, लब्धभवत्कटाक्षानुग्रहः । अस्याश्च कमलारूपत्वमम्बास्तुतौ—

"दाक्षायणीति कुटिलेति गुहायनीति[1]
कात्यायनीति कमलेति कलावतीति ।
एका सती भगवती परमार्थतोऽपि
संदृश्यसे बहुविधा ननु नर्तकीव ॥"

इति । स चासौ कृतपुण्यश्च यः स एव प्रभवति प्रणामादिकं कर्तुं शक्नोति, प्रभुरपि भवतीत्यर्थः । वयं च,

"पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैर्ज्ञात्वेमां परदेवताम् ।
पूजयेदागमोक्तेन विधानेन समाहितः ॥"

इत्यागमाद्भवत्कृपाकटाक्षवीक्षणलब्धप्रसादास्त्वां प्रणान्तुं स्तोतुं च कथंचित्प्रभवेम । तत्र स्तवनार्थे मदीयवाणीप्रेरणमेव निदर्शनमिति भावः । वक्ष्यन्ति चाचार्याः—'मयि जननि दृष्टिः सकरुणा' 'दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुः' इत्यादि । उक्तं चाचार्यैश्चर्चास्तवे—

"सौन्दर्यविभ्रमभुवो भुवनाधिपत्य-
संकल्पकल्पतरवस्त्रिपुरे जयन्ति ।
एते कवित्वकुमुदप्रकरावबोध-
पूर्णेन्दवस्त्वयि जगज्जननि प्रणामाः ॥
देवि स्तुतिव्यतिकरे कृतबुद्धयस्ते
वाचस्पतिप्रभृतयोऽपि जडीभवन्ति ।

[1] कुहारिणी इति मुद्रितकोशे ।

तस्मान्निसर्गजडिमा कतमोऽहमत्र
स्तोत्रं तव त्रिपुरतापनपत्नि कर्तुम् ॥
मातस्तथापि भवतीं भवतीव्रताप-
विच्छित्तये स्तुतिमहार्णवकर्णधारः ।
स्तोतुं भवानि स भवच्चरणारविन्द-
भक्तिग्रहः किमपि मां मुखरीकरोति ॥ ”

इति । इति प्रकृतदेवतापक्षीयोऽर्थस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अतः अमूं हरिहरविरिञ्चादिभिरपि आराध्यां जप्यमानामित्यर्थः । त्वां भवद्वाचकं शिवनामेत्यर्थः । वाच्यवाचकयोरभेदोपचारः । प्रणन्तुं स्तोतुं वा समस्तपापनिबर्हण-दक्षतया नमस्कर्तुं स्तोतुं च अकृतपुण्यः कथं प्रभवति? कृतपुण्य एव भवद्वाचकशिव-नामस्तवननमनादिसमर्थो भवति । इति शब्दपरार्थस्तुरीयः ॥ ४ ॥

अतः अमूं हरिहरविरिञ्चादिभिराराध्यां त्वां शब्दार्थरूपिणीं भवतीं नित्यसंबन्ध-वतां प्रणन्तुं वा, अकृतपुण्यः कथं प्रभवति? । इत्यर्थपरार्थः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अतः अमूं हरिहरविरिञ्चादिभिराराध्यां सेव्याममिवन्द्याम्, उच्चार्यमाणामित्यर्थः । चतुष्पदवागुच्चरणलाभादेवानामित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः, गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” इति । त्वां सकलब्रह्मविवर्तकारणपराशक्तिरूपां भवतीम् । अकृतपुण्यः प्रणन्तुं नमस्कर्तुं स्तोतुं वा शब्दापयितुं चेत्यर्थः । कथं प्रभवति? न प्रभवत्येवेत्यर्थः । उक्तं चाम्बास्तवे—

“व्योमेति बिन्दुरिति नाद इतीन्दुलेखा
रूपेति वाग्भवतनूरिति मातृकेति ।
निष्यन्दमानसुखबोधनिजस्वरूपा
विद्योतसे मनसि भाग्यवतां जनानाम् ॥ ”

इति । इति शब्दोत्पत्तिनिरूपणपरार्थः षष्ठः ॥ ६ ॥

अत इदम् “इमानुकं भुवना सीषधेम” इति श्रुतिप्रतिपाद्यं सर्वदेवतात्मकं हरिहर-विरिञ्चादिभिः विष्णुरुद्रब्रह्मादिदेवैः, “इन्द्रश्च विश्वे च देवाः” इति श्रुतेः । आराध्यां देवताप्रसादाय पूजिताम्, “इह चामुत्र चान्वेति, विद्वान्देवासुरानुभयान्” इति श्रुतेः । यद्वा—हरिः सूर्यः, “यमानिलेन्द्रचन्द्रार्क-” इत्याद्यमरः । हरोऽग्निः, “हरा रुद्राग्नि-गर्दभाः” इति रत्नमाला । विरिञ्चशब्देन सूर्याग्निसाहित्यादौचित्याद्विशेषेण रिञ्चति

विदधाति लोकानन्दमित्यर्थाश्रयणाद्वा चन्द्र उच्यते। "रिच वियोजनसंपर्चनयोः" इति धातोः पृषोदरादित्वान्नुम्। आदिशब्देन वशिन्यादिशक्तय उच्यन्ते। तैः खण्डत्रयाधिदैवतैः सूर्याग्नीन्दुभिर्वशिनीत्रिपुरसुन्दरीवामादिसर्वशक्तिभिश्चाराध्यां यथार्हमष्टदलादितत्तत्स्थानेषु स्थित्वा सेव्याम्। एतदुत्तरत्र स्फुटीकरिष्यते।

यद्वा—हरिहरविरिमित्येषां पौनःपुन्येन पठितानां वर्णानामन्तःस्थेषूष्मसु च दर्शनादन्तःस्था ऊष्माणश्चाष्ट वर्णा लाघवादनेन गृह्यन्ते। चकारोऽकारश्चादिर्येषां ते चादय इति योजनायामादिशब्दस्य प्रत्येकमभि संबन्धाच्चादिशब्देन चकाराद्या मकारान्ता विंशतिर्वर्णा गृह्यन्ते। आदिपदेनाकाराद्या ङकारान्ता एकविंशतिर्वर्णा गृह्यन्ते। ककारपकारमेलनात्मकः क्षकारो गृहीत एव। अथवा, हरिहरविरिञ्चैरधिष्ठानदेवताभिः आदिभिः;

"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो वर्णोऽहंताप्रकाशकः॥"

इत्यागमादहमिति प्रत्याहारेण गृहीतैरकारादिहकारान्तवर्णैः पञ्चाशद्भिरिति वा, आराध्याम्। त्रिषोडशधा त्रिपुरसुन्दरीप्रभृतिषोडशनित्यास्वन्तर्भूय ताभिः सहाष्टद्विकतामापद्याष्टदले स्थित्वा वाष्टवर्गात्मकतयाष्टदले स्थित्वा वा संसेवितामित्यर्थः। एवंविधां त्वां देवतादेहरूपं यन्त्रं तद्रूपिणीं भवतीं वा। अत्र युष्मदो लिङ्गत्रयसाधारण्यात्, "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" इति वचनाद्वा चक्राभिधेयत्वार्हतायामप्याराध्यामित्यस्य स्त्रीलिङ्गतया न तद्विशेषणीभवनार्हतेति न शङ्क्यम्। "अकारोद्भव आकारः" इति मन्त्रशास्त्रे आकारस्याकारकारणकत्वकथनात्, पाणिनीयशास्त्रे च वर्णोपदेशवेलायामकारस्यैव ग्रहणमुक्त्वा तस्मादेवाकारग्रहणात्, उणादिषु च, "अवतेष्टिलोपश्च, दीर्घो वा" इति विकल्पविधानाच्च अनेन प्रकृतिलक्षणायाः सर्वसंमतत्वात्। लिङ्गविपरिणामो वा पाठसौकर्यात्कर्तव्यः।

अथवा—लिङ्गभेदेऽपि न तद्विशेषणता दोषाय, यथाहुः—

"विशेष्येण सहैकार्थं भवेद्यत्र विशेषणम्।
तत्र लिङ्गादयः प्रायो विशेष्यस्था विशेषणे॥"

इत्यभिधाय,

"लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि विशेषणविशेष्यता।
विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः॥"

इति। अत एव "राज्यश्रीप्रथमावतारपदवीमारुह्य सिंहासनम्" इत्यादयः साधव इत्याहुः। प्रणन्तुम्;

"कला विद्या परा शक्तिः श्रीचक्राकाररूपिणी ।
तन्मध्ये बैन्दवं स्थानं तत्रास्ते परमेश्वरी ॥
सदाशिवेन संयुक्ता सर्वमन्त्रातिगामिनी ।
चक्रं त्रिपुरसुन्दर्या ब्रह्माण्डाकारमीश्वरी ॥
पञ्चभूतात्मकं चैव तन्मात्रात्मकमेव च ।"

इत्याद्यागमं विज्ञाय नमस्कर्तुं सकलदेवतारूपं तत्स्तोतुं वा, अकृतपुण्यः कथं प्रभवति? सकलजगदात्मकम्, "लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तत्परिज्ञाय कृतसुकृतः प्रणामादि विधातुं शक्नोतीत्यर्थः। इति यन्त्रपरार्थः सप्तमः ॥ ७ ॥

अथ प्रणवपरार्थः—

"........मन्त्रोऽन्वर्थादिसंज्ञकः।
जप्तव्यो मन्त्रिणा नैनं विना देवः प्रसीदति ।
क्रियाकर्मेज्यकर्तॄणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ ।
मननात्त्राणनान्मन्त्रः ......।"

इति श्रुतेर्मन्त्रजपस्यावश्यिकत्वेन यन्त्रस्वरूपस्येव तत्स्वरूपस्यापि दर्शयिष्यमाणत्वादादौ,

"ओंकारो गुणबीजं प्रणवस्तारो ध्रुवश्च वेदादिः ।
अस्य तु वेदादित्वात्सर्वमनूनां प्रयुज्यते चादौ ॥"

इत्याचार्योक्तेः प्रणवस्य सर्वमन्त्राग्रिमत्वात्तदुद्धारः कथ्यते,

"अकारः क्षत्रिये नेत्रे हरमौलौ हरे हरौ ।
अमरेशस्तथा विष्णुरिन्धिका च गजाङ्कुशः ॥
दक्षकर्णश्च विजय उकारो मन्मथो विधिः ।
मः शिवश्चन्द्रमा वेधाः ......॥"

इति सूतसंहितायाम्। तर्हि प्रभवितुं प्रणवरूपो भवितुं नादादिरूपेण परापश्यन्त्याद्यवस्थाभिः स्वरवर्णपदवाक्यात्मकं प्रकर्षमवाप्तुं च शक्तो भवति, शक्तिवाचकोऽपि भवतीत्यभिसंधिः। "ओंकारपञ्जरशुकीम्" इति नवरत्नमालिकायाम्। उक्तं च— "ओंकारप्रभवा वेदा ओंकारप्रभवाः स्वराः" इत्यादि। एवं न चेत् शक्त्या युक्तो न चेत्, देवः पूर्वोक्तकोशे अमरेश इति प्रसिद्धेरुकारो मकारश्च स्पन्दितुं किंचिदपि चलितुं प्रणवाक्षरमुत्पादयितुम् उकारमकाराकारबिन्दूनां संयोगाभावात् कुशलो न खलु, "तस्य वाचकः प्रणवः" इति योगसूत्रात्,

"उमार्धविग्रहो देवो रुद्रः सत्यादिलक्षणः ।
संसारतारकस्यास्य प्रणवस्यार्थ उच्यते ॥"

इति सूतसंहितावचनाच्च । सांहित्युपनिषदि "ओमिति ब्रह्म" इत्यादिना प्रकटित-सार्वात्म्यं परमेश्वरवाचकं प्रणवमुत्पादयितुं न शक्नोतीति भावः ।

अतः अमूं हरिहरविरिञ्चादिभिः आराध्यां ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैरक्षरदेवतीभूय, तथा अन्यैरग्निवायुसूर्यैर्मुनिभिः, गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यभिधानैश्छन्दोभिः, रक्तशुक्ल-कृष्णैर्वर्णैः, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाभिः, भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्थानैः, उदात्तानुदात्तस्वरि-ताभिधानैः स्वरैः, ऋग्यजुःसामाभिधानैर्वेदैः, गार्हपत्याद्यग्निभिः, प्राह्णादिभिः कालैः, सत्त्वादिभिर्गुणैः, सृष्ट्यादिभिः कर्मभिश्च यथायोगं वर्णेषु स्थित्वा आराध्यां त्वां प्रणव-रूपिणीं भवतीं प्रणन्तुं स्तोतुं वा, अकृतपुण्यः कथं प्रभवति ? न प्रभवत्येवेत्यर्थः । इति प्रणवपरार्थोऽष्टमः ॥ ८ ॥

अथ "मातृका परमा देवी मन्त्रमाता महेश्वरी" इति वचनान्मन्त्रमातृरूपत्वा-न्मातृकार्थः कथ्यते—

"ककारादिक्षकारान्ता वर्णास्ते शिवरूपिणः ।
समस्तव्यस्तरूपेण षट्त्रिंशत्तत्त्वविग्रहाः ॥"

इत्यागमात्कादिक्षान्तो वर्णसंघः शिवशब्देनोच्यते ।

"अकारादिविसर्गान्ताः स्वराः षोडश शक्तयः ।
नित्याषोडशिकात्मानः परस्परममी युताः ॥"

इति वचनाच्छक्तिरित्यनेनादयः षोडश स्वरा उच्यन्ते । तथा च शिवः कादिसंघः शक्त्या आदिस्वरसंघेन युक्तो यदि श्लिष्टश्चेत्, तर्हि प्रभवितुं प्रकर्षेण भवितुं वेदपुराणेति-हासादिरूपेण गुम्भनयोग्यतां प्राप्तुं शक्तः समर्थः ;

"शिवशक्तिमया वर्णाः शब्दार्थप्रतिपादकाः ।
शिवः स्वरपराधीनो न स्वतन्त्रः कदाप्यसौ ॥"

इति वचनात् । एवं न चेत्, देवः शिवः कादिः स्पन्दितुं ताल्वोष्ठादिभिः सुखोच्चारणं प्राप्तुं कुशलो न खलु । स्वरसंमेलनाभावे क् ख् ग् घ् इत्येवंरूपतया, उच्चारणायोग्य-त्वान्निरर्थकत्वाच्चेति भावः ।

अतः अमूं हरिहरविरिञ्चादिभिरपि आराध्यामुपास्यां त्वां मातृकारूपिणीं भवतीम्,

"अकारादिक्षकारान्तैर्वर्णैरत्यन्तनिर्मलैः ।
अशेषशब्दैर्या भाति तामानन्दपरां नुमः ॥"

इति वचनात्, प्रणन्तुं स्तोतुं वा पञ्चाशद्वर्णात्मिकैव वेदेतिहासाद्यनेकरूपेण विस्तीर्णेति, अकृतपुण्यः कथं प्रभवति ? । इति मातृकापरार्थो नवमः ॥ ९ ॥

अथ मन्त्रपरार्थः—शिवः ककारः शक्त्या एकारेण युक्तो यदि संयोगं प्राप्तश्चेत्, ककारानन्तरमेकार उच्चारितश्चेदित्यर्थः । शिवशक्तिशब्दयोः ककारैकारपरत्वं मन्त्रोद्धारश्लोके वक्ष्यन्त्याचार्याः । तथा चायमर्थः—शिवा त्रिपुरसुन्दर्यस्यास्ति देव्यात्मनेति शिवः ककारः । अर्श आद्यच् । अथवा, "क्रोधीशो धातृसंज्ञश्च" इति मातृकाकोशाच्छिवः ककार उच्यते । एवं शक्त्यात्मकदृष्टाकलावचनस्य प्रकृत्यभिधानमिति ज्ञेयम् । अथवा शक्तिरेकारः,

"चण्डीशः पद्मनाभश्च शक्तिः सूक्ष्मोऽमृताक्षरः ।
उद्बोलः कामरूपश्च एकारश्च त्रिकोणकः ॥"

इति मातृकाकोशात् । यत्तूक्तं लक्ष्मीधरेण—"शिवशब्देन त्रिपुरसुन्दरीनामधेया कला कथ्यते, तेन ककारो लक्ष्यते" इति, तन्न, पुंलिङ्गस्य शिवशब्दस्य त्रिपुरसुन्दरीवाचकत्वाभावात् । न चानेन शिवशब्देन शिवाशब्दलक्षणा युक्ता, शब्दलणेव लिङ्गलक्षणाया अश्रुतचरत्वात् प्रकृते वाच्यार्थानुपपत्त्याद्यभावाच्च, कोशाश्रयेण ऋज्वर्थमपहाय क्लिष्टकल्पनाप्रयोजनाभावाच्च । एवं शक्त्यादिस्थलेऽपि दूषणमूह्यम् । "ककाराय कपूर्वादिदेवतापूजिताय च" इति सूतसंहितोक्तेर्वा शिवः ककारः । तर्हि प्रभवितुं मातृकारूपेण गुम्भनं प्राप्तुं शक्तः । एवं न चेत् प्राथमिकः ककार एकारयुक्तो न यदि, कौ भुवि शेते वर्तत इति कुशः पृथिवीबीजभूतो लो लकारो यस्य सः, कर्मधारयो वा । यद्वा—कुशोऽङ्कुशीभूतः, स्वोपरि वर्तमानत्वादिति, लो यस्य स कुशलो देव ईकारः ।

"गोविन्दश्च त्रिमूर्तीशः शान्तिः स्याद्वामलोचनः ।
नृसिंहास्त्रं तथा माया ईकारश्च सुरेश्वरः ॥"

इति कोशात्सुरेश्वरापरपर्यायेण देवशब्देन ईकारोक्तिरविरुद्धा । अथवा, दीव्यति माद्यति स्त्रीपुरुषेष्विति वा, कामदेवपदे "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः" इत्यनुशासनात् 'देवदत्तो दत्तः, इत्यादिवन्नामैकदेशे नामग्रहणाद्वा देवशब्देन मदन उच्यते । तेन तद्बीजमीकार उच्यते । स्पन्दितुं चलितुं मन्त्रे उच्चारणं प्राप्तुं न खलु शक्तः, कुशलोऽपि देवोऽपि स्पन्दितुं न शक्त इति वार्थः । पूर्वपूर्वबीजोच्चारणानन्तरभावित्वादुत्तरोत्तरबीजोच्चारणस्येति भावः । एवं प्रथमखण्डीयाश्चत्वारो वर्णा अत्र प्रतिपादिताः ।

अतोऽनन्तरं हरिहरविरिञ्चिदिभिः, हरिशब्दस्य सूर्याचन्द्रमसोरुभयोरभिधानत्वात्, अनेन खण्डद्वयान्तर्गतमुभयार्थकं हद्वयं सद्वयं चेति कथ्यते । हरशब्देन शिव-

शब्दापरपर्यायेणैकः ककारो गृह्यते। विरिञ्चशब्देन ब्रह्मवाचिनापरः ककारो गृह्यते, तस्यापि ब्रह्माभिधायकत्वात्। "इन्द्रश्च विश्वे च देवाः" इति श्रुतावुपासकत्वेनोक्तस्यैवेन्द्रस्यादिशब्दाभिधेयीभवनार्हत्वात्तद्वाचकेनादिशब्देन, "शक्रो लकारः" इति कोशप्रसिद्धेरिन्द्रबीजं लकारद्वयमुच्यत इत्येव खण्डद्वयान्तर्गता अष्टौ वर्णा उक्ता इत्येवं द्वादश वर्णा उद्धृताः। किं चात्रैव हरिहरविरिञ्चेत्यादिपदमध्ये हलामक्ष्वन्तर्भावाङ्गीकारमते विरिमित्यनयोर्वकाररेफयोरिकारयोरन्तर्भावात्प्रथमहरिशब्दस्थहकाररेफयोर्वकारोपरितनेकारस्य सानुस्वारेकारस्य च सवर्णदीर्घं कृत्वा श्लिष्टोच्चारणे एकहल्लेखालाभः। तथा तदनन्तरहरपदस्थहकाररेफयोर्वकरोपरितनेकारसानुस्वारेकारयोः सवर्णदीर्घानन्तरं श्लिष्टोच्चारणे द्वितीयहल्लेखालाभः। तथा हरपदस्थस्य रेफस्य तदुपरितनाकारेऽन्तर्भावात्कृतपररूपस्याकारस्य वकारोपरितनेकारान्तर्भूतसानुस्वाररेफोपरितनेकारेण सवर्णदीर्घानन्तरं श्लिष्टोच्चारणे तृतीयहल्लेखालाभ इति खण्डत्रयस्थहल्लेखात्रयोद्धारोऽपि लभ्यत इति।

"दशपञ्चकभेदेन प्रपञ्चस्य विलासिनः।
साक्षिणी चाक्षरी यस्मात्तस्मात्पञ्चदशाक्षरी॥"

इति निरुक्त्या पञ्चदशाक्षरी प्रोक्ता। तथा, आद्यस्य साचः प्रथमोष्मणो विरिंचपदमध्यस्थसानुस्वाररेफेण सवर्णदीर्घं विधाय श्लिष्टोच्चारणे प्रधानकमलाबीजलाभोऽपि भवति।

अत्र च भगवत्पादाचार्याः षोडशाक्षरीमन्त्रप्रधानस्य कमलाबीजस्य कृत्स्नमन्त्राक्षरावाप्तिं प्रकाशयितुं मन्त्रवर्णान्मध्ये विन्यस्य तत्प्रत्याहाररूपेण संपुटीकृत्य प्रायुञ्जन्निति ध्येयम्। अत एव हरिहरविरिमित्यनेन त्रीणि भुवनेश्वरीबीजानि सूचयित्वा "चस्तुरुक्के स्वरे चापे चकारे चन्द्रमस्यपि" इति नानार्थाच्चास्य चन्द्रस्यादिश्चादिः, तत्प्रथमसंभूतत्वात्, चं चन्द्रमत्ति तच्छोभां भुङ्क्त इति वा चादिर्लक्ष्मीरित्यमुमर्थं मनसि निधाय तेन तद्बीजसूचनापूर्वकं तस्याः कृत्स्नाभिव्याप्तिप्रदर्शनाय बहुवचनमवोचन्निति तात्पर्यम्। अथवा, चादिभिः स्वरादिभिर्मातृकाक्षरैर्मन्त्रे प्रत्याहाररूपेण गुप्तैरित्यर्थः। आराध्यां सिद्धाम्, "राध साध संसिद्धौ" इति धातुः। हरिहरादिभिर्जप्यां वा। तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

"अनयैव पुरा ब्रह्मा सृष्टिकर्तृत्वमाप्तवान्।
हरिः पालनकर्तृत्वं रुद्रः संहारकर्तृताम्॥
षोडशार्णा महाविद्या ब्रह्मरूपा जगन्मयी।
सर्वानन्दमयी साक्षात्सर्वसाम्राज्यदायिनी॥"

इति। त्वां मन्त्ररूपिणीं भवतीं कादिविद्यारूपिणीं प्रणन्तुं स्तोतुं पञ्चदशभिरेव वर्णैः कृत्स्नं प्रपञ्चं व्याप्यासीति स्तवितुं वा, अकृतपुण्यः कथं प्रभवति? । इति कादिविद्योद्धाररूपार्थो दशमः ॥ १० ॥

अथ हादिविद्योद्धाररूपोऽर्थः—

"शक्तिः प्राणश्च जीवश्च मन्त्रो नादः शिवो रविः ।
कषोल्क इति संज्ञा स्युर्हकारस्य शिवोदिताः ॥"

इति शारदातिलकोक्तेः शिवो हकारः शक्त्या सकारेण पराबीजत्वात्सकारस्य। सकारस्य पराबीजत्वं मन्त्रोद्धारश्लोके वक्ष्यन्त्याचार्याः। "सहशक्तिः" इति मन्त्रान्तरे च दृश्यते। युक्तो यदि संयुतश्चेत् तर्हि प्रभवितुं मन्त्ररूपेण गुम्भनं प्राप्तुं शक्तः। एवं न चेत्, देवः ककारः कुशलो लकारश्च स्पन्दितुं मन्त्रवर्णतया स्पन्दनं प्राप्तुं न खलु न शक्तः। खल्विति प्रथमखण्डीयवर्णचतुष्टयमुक्तम्। अनेनैवार्थेन द्वितीयखण्डीयाः पञ्च वर्णा अप्युच्यन्ते। शिवशक्तिदेवपदानि हकारसकारककाराभिधेयानि समानान्येव। खमाकाशं लुनाति तद्बीजत्वादिति खलुराकाशबीजं हकारः। कुशलो लकारश्च स्पन्दितुमपि न शक्त इत्यर्थः। हरिर्वायुः, तेन च तद्बीजं सकार उच्यते। हरः ककारः। वेर्वकारस्याधो रिञ्चति प्रकाशत इति विरिञ्चो लकारः। तैरेतैर्द्वादशभिर्वर्णैर्हकारादिभिः सर्वमन्त्रमूलकारणैस्त्रिभिर्गौरीबीजैश्च पूर्वोक्तप्रकारेणात्रैव सूचितैरित्यर्थः। आराध्यां सिद्धां कामेश्वरीवाचकलोपामुद्रोपासितहादिविद्यारूपिणीं त्वां मन्त्रं तद्रूपिणीं भवतीं च प्रणन्तुं स्तोतुं वा, अकृतपुण्यः कथं प्रभवति? किं तु दक्षिणामूर्तिसंहितोक्तमस्य माहात्म्यमवबुध्याराधितुं कृतपुण्य एव समर्थः। अयं च वर्णोपदेशवेलायां पाणिनिना प्रथमतो निरूपितत्वादुत्कटोऽतिगोपनीयोऽपि प्रकाशितो गोप्तव्यः। इति हादिविद्यापरार्थ एकादशः ॥ ११ ॥

पञ्चाक्षरीपरार्थोऽपि प्रतीयते—शिवशब्दः शक्त्या, आवृत्त्याश्रयणात् "नमः शक्तिरुदीरिता" इति प्रसिद्धेर्नमःशब्देन शिवशब्दादुत्पन्न 'ङे' इत्येतच्चतुर्थीविभक्तिलब्धेनैकारेण च युक्तो यदि, तर्हि प्रभवितुम्, "ङेर्यः" इति यादेशे "सुपि च" इति दीर्घे च क्रियमाणे मन्त्ररूपेणोत्पत्तुं परमेश्वरं समभिधातुं च शक्तः। एवं न चेत् देवः शिवशब्दः स्पन्दितुं पञ्चाक्षरीमन्त्ररूपेण चलितुं च न कुशलः खलु, लोकानां शिवयोरैक्यबोधकोऽपि नेत्यर्थः। अतः अमूं हरिहरविरिञ्चादिभिराराध्यां जप्यमानां त्वां पञ्चाक्षरीमन्त्ररूपिणीं भवतीं प्रणन्तुं स्तोतुं वा, अकृतपुण्यः कथं प्रभवति? । इति पञ्चाक्षरीरूपार्थो द्वादशः ॥ १२ ॥

अथ "गुरुविद्यादेवतानामैक्यं संभावयेद्धिया" इति वचनाद्गुरुरूपार्थोऽपि प्रकाश्यते। तत्र चायमर्थः—

"देहजात्यादिसंबन्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान्।
वेदान्शास्त्राणि सर्वाणि पादपांसुमिव त्यजेत्॥
न गुरुं संत्यजेन्नित्यं जानन्नस्य कृतं नरः।
गुरुभक्तिं सदा कुर्याच्छ्रेयसे भूयसे नरः॥"

"ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम्।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं ते वै लोकान्निर्विशन्त्यप्रतिष्ठान्॥"

इत्यादिवचनेभ्यो गुरुभक्त्यामवश्यविधेयायां स किमात्मक इति प्रश्ने, "गुरुरेव शिवस्तस्य नान्य इत्यब्रवीच्छ्रुतिः" इति श्रुत्या यदुक्तं स परमार्थ एव।

"यः शिवः सर्वभूतानामीश्वरः स्वत एव तु।
ईशानः सर्वविद्यानां स एवादिगुरुर्बुधाः॥
. . . . यथाहं ज्ञानदो गुरुः॥
शुद्धस्फटिकसंकाशं द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम्।
वराभयकरं देवं परमानन्दरूपिणम्॥
भक्ताज्ञानतमोभानुं मूर्ध्नि पङ्कजसंस्थितम्।
सदाशिवमयं नित्यं श्रीगुरुं प्रणमाम्यहम्॥
अनन्तमपरिच्छिन्नं तत्त्वं येन प्रकाशितम्।
सच्चिदानन्दमपरं श्रीगुरुं शिवमाश्रये॥"

इत्याद्यभेदवचनेभ्यः शिवो गुरुरित्युच्यते। तथा च शिवयति शिष्यान्मन्त्रतत्त्वोपदेशेनेति शिवो गुरुः।

"सिद्धस्य विप्रवर्यस्य षोडशार्णप्रजापिनः।
संप्रदायविशुद्धस्य शिष्योऽवश्यं भवेच्छिवः॥"

इति वचनोक्तगुणसंपन्नतया कल्याणमूर्तिर्वा, शक्त्या सामर्थ्येन मन्त्रजपदेवतानुसंधानवश्याकर्षणादिरहस्यविज्ञानरूपेणेत्यर्थः। युक्तो यदि, तर्हि शिष्यः प्रभवितुं प्रकृष्टो भवितुं शक्तः, परशुरामादिवदित्यर्थः। परमशिवरूपगुर्वनुग्रहात्स्वयमुत्कटो भवतीत्यभिप्रायः। एवं न चेत्, गुरुः समर्थो न चेत्, देवोऽपि प्रकाशमानोऽपि शिष्यः, देवतापीत्यर्थः। स्पन्दितुं किंचिदपि सामर्थ्यमवाप्तुं कुशलो न खलु, देवतानुग्रहभाङ् न भवत्येवेत्यर्थः।

अतः अमूं हरिहरविरिञ्चादिभिरप्याराध्याम्, सर्वेषामपि मन्त्ररहस्यस्य गुरुपरंपरागतत्वादिति भावः। त्वां, गुरुमूर्तिरूपिणीं भवतीम्। अत्रोक्तमम्बास्तवे—

"विद्यां परां कतिचिदम्बरमम्ब केचि-
दानन्दमेव कतिचित्कतिचिच्च मायाम्।
त्वां विश्वमाहुरपरे वयमामनामः
साक्षादपारकरुणां गुरुमूर्तिमेव॥"

इति। प्रणन्तुं स्तोतुं वा अकृतपुण्यः कथं प्रभवति?। इति गौरवार्थस्त्रयोदशः॥ १३॥

अथ देव्याश्चन्द्रकलारूपत्वात्तद्रूपार्थोऽपि प्रतीयमानो विविच्यते—शिवशब्देन शिवतत्त्वात्मिका दर्शाख्या चान्द्री कलोच्यते। न च पुंलिङ्गेनानेन स्त्र्यभिधानं विरुद्धमिति शङ्कनीयम्, प्रतापरुद्रीये स्त्रियामेव गणपतिराजदुहितरि रुद्र इति पुंलिङ्गप्रयोगदर्शनात्। आहुश्च तत्र रत्नापणकृतः—"प्राचामियं शैली यदयं लिङ्गव्यत्यासेन निर्दिशति; "यथा पुंव्यक्तौ शिखण्डिनि" इति। तथा शतपथब्राह्मणे "इन्द्रं पुमांसमपि सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्योमिति स्त्रियमिह त्रिराहेति" इति। तथा च शिवो दर्शाख्या चान्द्री कला, शक्त्या शक्तितत्त्वात्मिकया दृष्टाख्यया कलया युक्तो यदि, तर्हि प्रभवितुं प्रकृष्टतां दर्शनयोग्यतामुपासनयोग्यतां च प्राप्तुं शक्तो भवति। प्राथमिककलाया अतिसूक्ष्मतया द्वितीयकलायोगेनैव दर्शनयोग्यत्वादिति भावः। अत एवाह भारविः—"प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम्" इति। "तस्य प्रतिपद्यदर्शनाद् द्वितीयाचन्द्रमिवेत्यर्थः" इति घण्टापथे। एवं न चेत्, दीव्यति प्रकाशत इति देवो दर्शाख्या कला स्पन्दितुमपि किंचिदपि प्रकाशं जगदाप्यायनं च प्राप्तुं कर्तुं च दर्शतादिकला अनुग्रहीतुं चेत्यर्थः। न कुशलः न समर्थः। स्वदर्शनेन लोकानां सौख्यप्रदानशक्तश्च नेत्यर्थः। ताश्च कला वेदे प्रसिद्धाः, "दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना। आप्यायमानाप्यायमानाप्याया सूनृतेरा" इत्यादिना। अतः अमूं चन्द्रकलारूपिणीं हरिहरविरिञ्चादिभिराराध्यां सेव्याम्। यद्वा—"प्रथमां पिबते वह्निः" इत्यादिक्रमेण सोमोत्पत्त्युक्तप्रकारेण वा सेव्याम्;

"दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च कलाः पञ्चदशैव तु।
षोडशी तु कला नित्या सच्चिदानन्दरूपिणी॥"

इति सुभगोदयोक्तां सकलजगदाप्यायिकां भगवतीम्, अकृतपुण्यः पूर्वजन्मार्जितपुण्यरहितः प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथं प्रभवति? पुण्यवत एव चन्द्रकलायां भक्तिरुदेति। तद्रूपेणापीष्टार्थप्रदात्री त्वमेवेति भावः। अतो हरिहरादिष्विव किंचित्पुण्यलेशेन स्तवनोद्युक्ते मयि निरतिशयप्रसादमासादयेति तात्पर्यम्। इति कलारूपार्थश्चतुर्दशः॥ १४॥

अस्य श्लोकस्य संग्रहवाक्यरूपत्वादुत्तरश्लोकानामस्यैव विवरणवाक्यरूपत्वादुत्तरत्र प्रतिपाद्योऽर्थः सर्वोऽप्यत्र संगृहीतः, यथा विवरणवाक्यरूपाध्यायचतुष्टयप्रतिपाद्यार्थ-प्रतिपादनं संग्रहवाक्यरूपायां चतुःसूत्र्यामिति संतोष्टव्यम् ।

अत्र शिवेत्यादीनां सर्वेषां पदानामभिप्रायगर्भत्वात्परिकरपरिकराङ्कुरावलंकारौ । किं च, पूर्ववाक्ये शिवयोर्निरतिशयसाहित्योक्तेर्नित्यश्रृङ्गारित्वप्रतीतेः साध्वसाधनभावनिर्देश-रूपानुमानादत्र समासोक्तिः । लौकिकाशक्तपुरुषवृत्तान्तप्रतीतेर्वस्त्वलंकाररसात्मकस्त्रिविधो ध्वनिः । पूर्ववाक्यस्योत्तरवाक्यं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गं क्वचिच्छ्लेषोऽपीति सर्वं रमणीयम् । माधुर्यं गुणः, "या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यं प्रकीर्त्यते" इति तल्लक्षणात् । पाकोऽत्र द्राक्षापाकः, "द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तः स्फुरद्रसः" इति लक्षणात् । वृत्तिरत्र कैशिकी, तदुक्तं श्रृङ्गारतिलके—

"या नृत्तगीतप्रचुरोपभोगवेषाङ्गसंकीर्तनचारुबन्धा ।
माधुर्यवृत्ताल्पसमासरम्या वृत्तिः स्मृतासाविह कैशिकीति ॥"

इति । रीतिरत्र वैदर्भी,

"बन्धपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता ।
नातिदीर्घसमासा च वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥"

इति । अलमतिविस्तरेण ॥

अरुणाकरुणावीक्षाप्रेरितेनातिविस्तरम् ।
विविधानागमग्रन्थांष्टीकाः प्राचीननिर्मिताः ॥ १ ॥
आलोच्य सावधानेन शास्त्रसारमनेकशः ।
प्रोक्तः श्लोकाभिधेयोऽयं भजता गणनायकम् ।
असूयां दूरतः कृत्वा सुधीभिरवधार्यताम् ॥ २ ॥

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः संचिन्वन्विरचयति लोकानविकलम् ।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
हरः संक्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम् ॥ २ ॥

लक्ष्मीधरा

तनीयांसम्; अतिसूक्ष्मं, पांसुं; रजःकणं, तव; भवत्याः देव्याः, चरणपङ्केरुह-भवं; चरणौ पङ्केरुहे इव ताभ्यां भवं, विरिञ्चिः; ब्रह्मा। विरिञ्चिशब्दः इकारान्तः, "विरिञ्चिश्च विरिञ्चनः" इति **अमरशेषे** अभिधानात्। संचिन्वन् संपादयन्, भाण्डीकुर्वन्नित्यर्थः। विरचयति; विविधान् करोति, लोकान् लोक्यन्त इति लोकाः, स्थावरजङ्गमात्मकप्रपञ्चः इत्यर्थः। यद्वा—ऊर्ध्वलोकाः सप्त भूरादयः, अधोलोकाः सप्त अतलादयः, एवं चतुर्दशलोकान्। अविकलं परस्परमसंकीर्णं यथा भवति तथा। यद्वा—यावत्प्रलयमेषां वैकल्यं यथा न भवति तथा। वहति प्रापयति रक्षति एनं पांसुकणं चतुर्दशलोकात्मकतया अवस्थितम्। शौरिः शूरस्य यदोरपत्यं शौरिः बलभद्रः, तेन शेषो लक्ष्यते, शेषावतारात्वाद्बलभद्रस्य। यद्वा—शृणाति हिनस्ति दशतीति शौरिः सर्पराजः, शेष इति यावत्। यद्वा—शौरिः विष्णुः, तथोक्तं **चतुःशत्याम्**—

> "शिंशुमारात्मना विष्णुः सप्तलोकानधःस्थितान्।
> दध्रे शेषतया लोकान् भूरादीनूर्ध्वतः स्थितान्॥"

इति। शेषपक्षेऽपि शेष एव विष्णुः, रक्षणे विष्णोरेवाधिकारात्। कथमपि कथंचित् सहस्रेण शिरसाम्, हरः, अन्तकाले प्रपञ्चं हरतीति हरः, संक्षुद्य सम्यक् मर्दयित्वा एनं चतुर्दशभुवनात्मकतया अवस्थितं पादरजःकणं भजति सेवते, उपदिहतीत्यर्थः। भसितोद्धूलनविधिं; भासितेन यदुद्धूलनं उपदेहनं अङ्गरागकरणं, तस्य विधिः अनुष्ठानं, तं तथोक्तम्॥

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति, विरिञ्चिः तव चरणपङ्केरुहभवं तनीयांसं पांसुं संचिन्वन् लोकान् अविकलं विरचयति। हे भगवति, शौरिरेनं शिरसां सहस्रेण कथमपि वहति। हे भगवति, एनं संक्षुद्य हरः भसितोद्धूलनविधिं भजति॥

अयं भावः—ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां प्रपञ्चविषयसृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वं भगवत्याः पादाब्जरेणुमहिमायत्तमिति॥ २॥

अरुणामोदिनी

एवं स्तवनहेतुभूतं भगवतीप्रसादं संप्रार्थ्य श्लोकोक्तानां हरिहरादीनां समाराधित-भगवतीप्रसादासादितं सामर्थ्यं प्रकटयति—तनीयांसमिति। अत्र सर्वत्र संबोधनप्रधानस्य युष्मच्छब्दस्यावस्थानान्न संबुद्धिप्रयोगाभावदोषः। हे भगवति! विरचयति प्रपञ्चमिति विरिञ्चिर्ब्रह्मा। "रच प्रतियत्ने" इति धातोः स्वार्थण्यन्तादच इप्रत्ययः। पृषोदरादित्वादकारस्येत्वं नुमागमश्च। "विरिञ्चो द्रुहिणः शिञ्जो विरिञ्चिर्द्रुघणो मतः" इति शब्दार्णवे। तव सकलजगत्कारणभूताया भवत्याः, चरणौ पङ्केरुहे इवेत्युपमितसमासः। अन्यथा पङ्केरुहयोः प्राधान्येन तद्रजसो वक्ष्यमाणसामर्थ्यासंभवादिति। यदाहुः—

"उपमायां तु पूर्वस्य पदार्थस्य प्रधानता।
रूपके तूत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमिष्यते॥"

इति। ताभ्यां भवो जन्म यस्य तम्, तत्संभूतमित्यर्थः। कैवल्याश्रमास्तु—'चरणान्येव पङ्केरुहाणि' इति विगृह्य चरणाश्चत्वार इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्, 'तव हि चरणावेव निपुणौ', 'शिरसि दयया धेहि चरणौ,' 'हसत इव ते चण्डि चरणौ', 'सरोजं त्वत्पादौ', 'उपरि तव पादाम्बुजयुगम्', 'छलादाचक्षाणं चरणयुगलं चारुचरिते' इत्यादौ द्विवचनमेव प्रयुञ्जतां शिवापदाम्भोजयुगलार्चकानामागमरहस्यज्ञानामाचार्याणामसंमतत्वादिति। गुणत्रयावस्थितिश्च शबलवर्णे संभवत्येवेत्येतदर्थं न पादबाहुल्यकल्पना युक्ता। अतिशयेन तनुस्तनीयान्। तमतिसूक्ष्मं पांसुं रेणुम्, परमाणुरूपमित्यर्थः। "द्विवचनविभज्य—" इत्यादिना ईयसुन्प्रत्ययः। जातावेकवचनम्। परमाणूनित्यर्थः। संचिन्वन् राशीकुर्वन्, ईक्षणेनैव क्रियावतो वा कुर्वन्नित्यर्थः। सिसृक्षोरीश्वरस्येच्छावशादुत्पन्नक्रिययोः परमाण्वोः संयोगाद् द्व्यणुकमुत्पद्यते, ततस्तत्त्रयसंयोगात्त्र्यणुकमित्यादिक्रमेण पृथिव्यादिसकलप्रपञ्चसृष्टिं वदतोः सर्वज्ञयोः कणादाक्षपादयोर्जगत्कारणत्वेनाभिमताः परमाणवोऽपि भवदीयपदपङ्कजातिसूक्ष्मपांसव एव, न त्वन्ये स्वबुद्धिकल्पिताः, तेषामेतादृशसामर्थ्यासंभवादिति भावः। लोकान्; चतुर्दश भुवनानीत्यर्थः। अविकलमसंकीर्णं यथा तथेति रचनासामर्थ्योक्तिः। यद्वा—अविभिः पर्वतैः कला व्यवस्था यस्मिंस्तत्, मेर्वादिपर्वतैः कृतव्यवस्थमित्यर्थः। "अवयो मेषशैलार्काः" इत्यमरः। यद्वा—अस्य विष्णोर्विः पक्षी गरुडः, तं कलयति तेजोवैचित्र्येणेति पांसुविशेषणम्। अविकलानिति पाठेऽप्ययमेवार्थो लोकविशेषणत्वेनोह्यः। विरचयति; विदधाति, सृजतीति यावत्। ब्रह्मानेकतपोभिर्भवत्पदपङ्कजं समाराध्य जगत्सर्जनसमर्थास्तत्संबन्धिनः परमाणुरूपान्पांसून् संगृह्य भवत्प्रसादासादितया निजशक्त्या तेषु क्रियां समुत्पाद्य द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्याद्यनेकप्रपञ्चं संसृज्य विरचयतीति विरिञ्चि-

रित्यन्वर्थाभिधानं भजतीति भावः । तथा शूरस्य यदोरपत्यं शौरिः । "शूरः स्याद्यादवे भटे" इति विश्वः । तद्वंशजत्वाद्वृष्णित्वेऽपि बाह्वादित्वादिञ्प्रत्ययः । भूभरणार्थं शूरकुलेऽवतीर्णो भगवानादिविष्णुः स्थितिकर्ता । "देवकीनन्दनः शौरिः" इत्याद्यमरः । एनं ब्रह्मणा चतुर्दशलोकात्मतया निर्मितं त्वदीयपदपांसुं शिरसां मूर्ध्नाम्, नपुंसकतया भारवाहनासमर्थानामिति भावः । सहस्रेण; सहस्रसंख्याकैः शिरोभिः, न त्वेकेनेत्यस्यातिदुर्भरत्वं सूचितम् । "विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः" इत्येकत्वम् । "मुखैः सहस्रेण" इति प्रयोगश्च । कथमपि यत्नगौरवेण वहति धरति, रक्षतीत्यर्थः । अत्र श्रुतिः प्रमाणम् "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिः । विष्णुश्च त्वदाराधनावाप्तमहिम्नैव निर्बाधं निखिललोकरक्षणं कुर्वाणः शौरिपदेनान्वर्थनामोच्यत इति भावः ।

यत्तूक्तं लक्ष्मीधरेण—"शूरस्य यदोरपत्यं शौरिर्बलभद्रः, तेन शेषो लक्ष्यते, शेषावतारत्वाद्बलभद्रस्य । यद्वा—श्रृणाति हिनस्ति दशतीति शौरिः सर्पराजः, शेष इति यावत्" इति, तन्न; शौरिपदस्य बलभद्रवाचकत्वाभावात्, प्रथमं सशौरिपदान्यूनचत्वारिंशद्विष्णुनामानि गणयित्वानन्तरं वसुदेवनामद्वयमुक्त्वानन्तरं बलभद्रनामानि परिगणयतोऽमरस्यास्य बलभद्रवाचकत्वानभिमतेश्च । लक्षणादिक्लिष्टकल्पनयास्य शेषत्वेनोक्तेः प्रकृतानुपयुक्तत्वात्, सृष्टिस्थित्यादिकर्तृप्रकरणे तस्य प्रवेशाभावाच्च । यथोक्तम्—यद्वा—"शौरिर्विष्णुः" इति, तदपि प्रथमवक्तव्यं वापक्षमाश्रित्योक्तमित्यज्ञानविलसितमेव । यच्चोक्तम्—"शेषपक्षेऽपि शेष एव विष्णुः, रक्षणे विष्णोरेवाधिकारात्" इति, तदपि ऋजुमार्गेण सिध्यन्तमर्थमपहायामार्गमाश्रित्य पुनस्तमेवाश्रयतो घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तानुसरणं स्यादिति मन्दम् । हरति सर्वमिति हरः; कालरुद्रः । पचाद्यच् । एनं चतुर्दशलोकात्मकं विष्णुना रक्षितं पांसुं संक्षुद्य सम्यक् चूर्णीकृत्य संमर्द्य चेत्यर्थः । भसितेन भस्मना यदुद्धूलनमुपदेहनं तस्य विधिं विधानम्, "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः । निदर्शनालंकारः । भजति सेवते, भसितमिवोपदेहनं करोतीत्यर्थः । हरोऽपि भवत्प्रसादमहिम्नैव हरतीति हर इत्यन्वर्थाभिधानो भवति । इत्युत्तरोत्तरं विरिञ्च्यादीनामेतादृशसामर्थ्यसंपत्तिर्भवत्प्रसादासादितैवेति भावः । निदर्शनास्वभावोक्त्योः संसृष्टिः ॥२॥

तमेव पांसुं प्रस्तौति—

अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरद्वीपनगरी
जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिझरी ।
दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवति ॥ ३ ॥

लक्ष्मीधरा

अविद्यानामिति । एषः पांसुः अविद्यानाम्; अविद्याविष्टचित्तानां, अज्ञानिनामित्यर्थः । न तु अविद्यमानविद्यानां, अविद्यायाः भावरूपत्वात् । अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः, अविद्यावन्तः अविद्या इति । यद्वा—अविद्याविष्टचित्ता अपि उपचारेण अविद्या इति । तेषां अन्तस्तिमिरमिहिरद्वीपनगरी; अन्तस्तिमिरं अन्तःस्थिताज्ञानम् । अज्ञानस्य तिमिरत्वारोपणम् आवरकत्वसाम्यात्; यथा बाह्यपदार्थानावृणोति तमः, तथा आन्तरपदार्थमात्मानमावृणोत्यविद्या । तस्य तिमिरस्य मिहिरद्वीपनगरी, मिहिरस्य सूर्यस्य द्वीपः समुद्रमध्ये उदयप्रदेशः, तत्र नगरी पत्तनं, वासगृहमिति यावत् । जडानां; मन्दानां दुर्मेधसां, चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिझरी; चेतनैव चैतन्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । चेतना नाम आत्मगतपदार्थप्रबोधकारिणी चित्तविस्ताररूपा काचन शक्तिः, तदेव स्तबकः कल्पवृक्षगुच्छः, तस्य मकरन्दः; पुष्परसः, तस्य स्रुतिः स्रवणं निष्यन्दः, तस्य झरी प्रवाहः । दरिद्राणां; दीनानां, चिन्तामणिगुणनिका; चिन्तामणेः रत्नविशेषस्य गुणनिका गुणना आम्रेडनं, समूह इति यावत् । जन्मजलधौ; जन्मैव संसार एव जलधिः समुद्रः, संसारे समुद्रत्वारोपणमपारत्वसाम्यात्, तत्र निमग्नानां नितरां उन्मज्जनराहित्येन मग्नानाम् । दंष्ट्रा; स्पष्टम् । मुररिपुवराहस्य; मुरो नाम दैत्यः तस्य रिपुः विष्णुः, अयं मुररिपुशब्दः विशेषणवाच्यपि विशेष्यं विष्णुमेव कथयति, शब्दस्वाभाव्यात्; न चात्र पङ्कजादिपदवत् शक्तिसंकोचः, द्रव्यवाचकत्वादस्येति; तस्य वराहः अवतारविशेषः, तस्य तथोक्तस्य भवति वर्तते ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तव पादाब्जरेणुः एषः अविद्यानां अन्तस्तिमिरमिहिरद्वीपनगरी, जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिझरी, दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका, जन्मजलधौ निमग्नानां मुररिपुवराहस्य दंष्ट्रा भवति । अत्र परिणामालंकारः, आरोप्यमाणस्य आरोपणविषयात्मतया स्थितेः । तथाच **मङ्खकसूत्रम्**—"आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति । अस्यार्थः—आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वम् आरोपविषयात्मतया स्थितिनिबन्धनमेवेति फलाभिप्रायेणोक्तमिति । यद्वा—उल्लेखालंकारः, नगर्यादिरूपेण पांसोरुल्लेखनात् । रूपकं वा भवतु, प्रकृतोपयोगो न विवक्ष्यत इति ॥ ३ ॥

अरुणामोदिनी

नन्वचेतने पदपांसौ कथमेतादृशी शक्तिरित्याशङ्क्य तन्महिमानं प्रकटयन्ति— अविद्यानामिति। हे देवि! त्वदीयपदपांसुरित्यनुषङ्गः। विद्या देवताज्ञानमात्मज्ञानं वा, तस्य अन्याविद्या कर्मविधिनिष्पाद्यं ज्योतिष्टोमादिकर्मेत्यर्थः,। "विद्यां चाविद्यां च" इत्यत्र तथा व्याख्यानात्। अथवा, न विद्याविद्या, अज्ञानमित्यर्थः। सैषामस्तीत्यविद्या कर्मिणोऽज्ञानिनश्च। अथवा, न विद्यते विद्या देवतोपास्तिर्येषां तेऽविद्याः, उपासानारहिता इत्यर्थः। अथवा, "अकारो ब्रह्मविष्ण्वीश—" इत्यादिकोशादान् ब्रह्मविष्ण्वीशान्विदन्ति जगत्कारणतयेत्यविद्याः, विरिञ्चादीनेव जगत्कर्तॄन्मत्वा भ्रान्ता इत्यर्थः। तेषामन्तरन्तःकरणे यत्तिमिरवत्तिमिरमावरकमज्ञानं, तस्य मिहिरद्वीपनगरी; सूर्योदयप्रदेशस्थितपत्तनविशेषः, तमोनिवारक इति भावः। यद्वा—अविद्यानां विद्याभ्यासरहितानामीषदभ्यस्तविद्यानां चान्तरन्तःकरणं तदेव तिमिरमन्धं तमो मलिनत्वादिति भावः। तस्य मिहिरद्वीपनगरी सूर्याविर्भावस्थानपत्तनविशेषः। 'उद्दीपनकरी' इति पाठे मिहिर इवोद्दीपनं करोतीत्यर्थः। अत्रान्तःकरणे तिमिरत्वारोपेणाविद्यावत्सु रात्रित्वप्रतीतेरेकदेशविवर्ति परंपरितं रूपकम्। तथा जडानां; बुद्धिहीनानाम्, "जडः स्तब्धे बुद्धिहीने" इति रत्नमाला। चेतनैव चैतन्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। "प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः" इत्यमरः। तदेव स्तबको गुच्छः, "स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः" इत्यमरः। तस्य मकरन्दस्रुतिझरी; पुष्परसनिष्यन्दप्रवाहविशेषः। सम्यग्ध्याता सती संवित्प्रवाहं जनयतीत्यर्थः। अत्रापि चैतन्ये स्तबकत्वरूपणेन जडेषु वृक्षत्वप्रतीतेरेकदेशविवर्ति पूर्वोक्तमेव रूपकम्। तथा दरिद्राणां; दुर्गतानाम्, "दरिद्रौ रङ्कदुर्गतौ" इत्यमरः। चिन्तामणेश्चिन्तितार्थप्रदस्य रत्नविशेषस्य गुणनैव गुणनिका; आम्रेडनम्, इष्टार्थदानेऽपरश्चिन्तामणिरित्यर्थः। "प्रत्ययस्थात्" इत्यादिना कात्पूर्वस्येकारः। तथा जन्मजलधौ; संसारसमुद्रे, निमग्नानां; निमज्जताम्, अपारसंसाराम्बुधिनिपतितानामित्यर्थः। मुरो नामासुरः, तस्य रिपुर्मुरारिर्विष्णुः; स चासौ वराहश्च मुररिपुवराहः। निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनात्र कर्मधारय एव साधुः। तस्य दंष्ट्रा दन्तविशेषः, भवति जायते। अपारसंसारसमुद्रनिमग्ननानामुद्धर्ता च भवतीत्यर्थः। अविद्यानामविद्याया जगत्कारणत्ववादिनामन्तस्तिमिरमिहिरद्वीपनगरी, ईदृशतत्त्वप्रकाशनद्वारा निःसारितान्तरतमःस्तोमा, तथा जडानामचेतनस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्ववादिनां कपिलमतानुसारिणां चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिझरी तद्विरोधिचैतन्यावभासिका, तथा दरिद्राणामतिकृपणतया परमाणुजगत्कारणत्ववादिनां चिन्तामणिगुणनिका विचारातिशयप्रदात्री, तथा जन्मजलधौ संसारसमुद्रे निमग्नानां शिश्नोदरपरायणानामित्यर्थः। मुररिपुवराहस्य दंष्ट्रा भवति,

महाभारतादिधर्मोपदेशेनोद्धारकश्च भवतीत्यर्थान्तरमपि प्रतीयते । सर्वथा भवत्पदपांसुरेव सर्वानुग्राहक इति भावः । 'भवती' इति ङीबन्तपाठे, एवंविधा त्वं सर्वाज्ञाननाशिका, जडानां जाड्यनिवर्तनापूर्वकं विज्ञानातिशयप्रदात्री, दुर्गतानामपरश्चिन्तामणिः, संसार-समुद्रमग्नानामुद्धारिका च त्वमेवेति रूपणमवगन्तव्यम् । मालापरंपरितरूपकाणां संसृष्टिः ।

यत्तूक्तं लक्ष्मीधरेण—"अत्र परिणामोऽलंकारः" इति, तन्न, आरोप्यमाणस्यात्रोपरञ्जकत्वेन प्रकृतोपयोगित्वाभावत्, "प्रसन्नेन—" इत्यादिपरिणामालंकारोदाहरणपरिशीलिनामनृजुत्वात् । यत्तु "आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति लक्षणं कथितं, तदपि समासोक्त्यादावतिव्याप्तत्वाच्चिन्त्यमेव । यत्तु "अथ वोल्लेखालंकारः" इत्युक्तं, तदप्यज्ञानविलसितमेम, "स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः" इत्यादाविव ग्रहीतृभेद एव तदुत्थानात् । यदपि "रूपकं वा भवतु" इत्युक्तं, तदपि प्रथमवक्तव्यमनन्तरोक्तमित्यलंकारशास्त्रपरिज्ञानं लक्ष्मीधरस्य कियद्वर्णनीयमित्युपेक्ष्यते ॥ ३ ॥

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगण-
स्त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया ।
भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं
शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ ॥ ४ ॥

लक्ष्मीधरा

त्वदिति । त्वत्; भवत्याः सकाशात्, अन्यः; इतरः, पाणिभ्यां; हस्ताभ्यां, अभयवरदः; अभयं भयराहित्यं, भयात्त्राणमिति यावत्, वरः इष्टार्थः तौ ददातीति अभयवरदः, एकेन हस्तेन अभयदः, अन्येन वरद इत्यर्थः । दैवतगणः; देवता एव दैवतानि । विनयादित्वात्स्वार्थे अण्, "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते," यथा चेतनैव चैतन्यमिति । तेषां गणः इन्द्रादयः आदित्यादयश्च गणदेवताः । त्वं भवती एका मुख्या, एकसंख्यासंख्येया वा, नैवासि; न भवस्येव । प्रकटितवराभीत्यभिनया; प्रकटितः प्रकाशितः, हस्ताभ्यामिति शेषः, वरः इष्टार्थः, अभीतिः अभयं भयात्त्राणं तयोरभिनयः अभिव्यञ्जनं यस्याः सा तथोक्ता । हस्ताभ्यामभयवरप्रदानं सर्वदैवतसाधारणमिति सर्वेषामसाधारणं अभयवरप्रदानप्रकारमाह—भयात् त्रातुं; संसाराद्रक्षितुं,

दातुं फलं; वाञ्छितार्थानुरूपं, अपि चेति समुच्चये, वाञ्छासमधिकं; वाञ्छायाः कामनायाः सम्यगधिकं कामितार्थादधिकमित्यर्थः। शरण्ये; शरणार्हे! लोकानां; चतुर्दशभुवनानाम्। तव; भवत्याः। हिशब्दः इत्यर्थे, इति संचिन्त्येत्यर्थः। चरणौ; पादौ। एवकारोऽवधारणे। निपुणौ; समर्थौ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! लोकानां शरण्ये, त्वदन्यो दैवतगणः पाणिभ्यामभयवरदः। एका त्वं पाणिभ्यां प्रकटितवराभीत्यभिनया नैवासि, हि इति संचिन्त्य तव चरणावेव भयात्त्रातुं वाञ्छासमधिकं फलमपि च दातुं निपुणौ।

अयं भावः—हस्ताभ्यामभयवरदानं सर्वसाधारणमिति कृत्वा त्वच्चरणावेव तादृशाभयवरप्रदाने स्वयमेव व्यापृतौ। अतस्तव न कर्तव्यं हस्ताभ्यामभयवरप्रदानम्, प्रयोजनाभावात्, सर्वसाधारण्यप्रसङ्गात्, लोकैकशरण्यत्वव्याघाताच्चेत्युपदेश इति। अत्र व्यतिरेकालंकारः स्पष्टः। वाक्यलिङ्गकः काव्यलिङ्गालंकारोऽपि स्पष्टः। तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः॥ ४॥

अरुणामोदिनी

एवं पदपांसुमहिमानं प्रकटय्य तदधिकरणयोश्चरणयोर्माहात्म्यं प्रकटयिष्यन्तो देव्यां देवतान्तरसाधारण्यभ्रान्तिं निराकुर्वन्ति—त्वदिति। हे देवि! त्वदिति पञ्चम्येकवचनम्; भवत्याः, अन्य इतरः, भवत्प्रसादलब्धातिशय इत्यर्थः। देवा एव देवताः, स्वार्थे तल्प्रत्ययः। देवता एव दैवतानि, "प्रज्ञादित्वात्" स्वार्थेऽण्प्रत्ययः; तेषां गणो देवसंघः, मनोरथप्रदातृतया पामराभिमतो भवत्प्रसादलब्धविभवो देवसंघः, पाणिभ्यां; हस्ताभ्यामभयं भयराहित्यं वरोऽभीष्टम्, तौ ददातीत्यभयवरदः। हस्ताभ्यामभयवरदो न तु मनसेत्यभिसंधिः, प्रतारणपरतन्मुद्राधारणादिति भावः। यद्वा—पाणिभ्यां न त्वेकपाणिना, अपि तु द्वाभ्यामिति, हस्तद्वयेन स इष्टार्थं ददाति, अस्माभिरपि तेनैव दातव्यमिति लोकन्यायानुसार्यसूयासंपृक्तोपहासो वार्थः। यद्वा—पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगणस्त्वतिधार्मिकसाधारणधार्मिकयोः साधारणस्य चिह्नबाहुल्यदर्शनात्, "मुद्रा व्याजे लाञ्छने च" इति कोशाद्व्याजार्थकहस्तधृतमुद्रो देवतात्वेन गण्यमानस्त्वदन्यः, भवत्या अन्य एव, अतितुच्छरूप एवेत्यर्थः। एका; अद्वितीयरूपा, सर्वदेवताकारणभूतेत्यर्थः। त्वं भवत्येव सकलदेवतामुख्या त्वमेव पाणिभ्यां प्रकटितः प्रकाशितः वराभीत्योरिष्टाभययोरभिनयो व्यञ्जनं यस्याः सा नैवासि नाभूः।

"अधोमुखो वामहस्तः प्रधृतो वरमुद्रिका ।
ऊर्ध्वीकृतो दक्षहस्तः प्रधृतोऽभयमुद्रिका ॥"

इत्युक्तलक्षणवराभयमुद्रयोर्धारणाभावात् । किं तु "चतुर्बाहां त्रिलोचनाम्" इत्यादिध्यानेषु चतुर्षु हस्तेषु धनुर्बाणाङ्कुशपाशानां चतुर्णां धारणोक्तेरित्यर्थः । यदि त्वमपि हस्ताभ्यामभयवरदानसूचकतन्मुद्राधारणमकरोस्तर्हि भवत्या देवतासाधारण्यप्रसञ्जनद्वारा भक्तेष्टार्थवितरणे यादृच्छिकतैव प्रतीयेत, निरङ्कुशैश्वर्यादिवितरणं न प्रतीयेतेत्यर्थः । सर्वाभीष्टदातुर्मुद्राधारणमप्रयोजकमित्यर्थः ।

ननु देव्यापि दानस्य हस्तदेयत्वाद्देव्या बाहुचतुष्टयान्यस्यानुपलम्भादिष्टार्थं कथं वा देयाद्देवी, कुतश्च विश्वासो भक्तजनानामित्याशङ्कायामाह—भयादिति । शरणं रक्षणमर्हतीति शरण्या; शरणं श्रीचक्राख्यं गृहमर्हतीति वा शरण्या; तस्याः संबुद्धिः हे शरण्ये! भक्तजनरक्षणदीक्षिते भगवतीति संबोधनम् । एतेन देव्यन्येषामशरण्यत्वं सूचितम् । "तदर्हति" इति यत्प्रत्ययः । भयात्; आध्यात्मिकादेर्दारिद्र्यादेः संसाराच्च यद्भयं तस्मात्, त्रातुं; रक्षितुम्, भक्तजनानित्यर्थः । तथा लोकानां भुवनानां वाञ्छायाः समधिकं मनोरथादधिकं फलमभीष्टं दातुं वितरितुं च तव भवत्याः, सर्वदेवताविभवदाया इति भावः । चरणौ; पादावेव नान्यौ । चरत्यनेनेति व्युत्पत्त्या गत्यर्थकत्वेन ज्ञानार्थकत्वादिष्टार्थवितरणशक्ततया पाणिभ्यामधिकाविति भावः । निपुणावभिज्ञौ, "प्रवीणे निपुणाभिज्ञ—" इत्याद्यमरः । हीत्यवधारणे । "हि हेताववधारणे" इत्यमरः । अयमभिप्रायः—भवदन्येषां देवानामिष्टार्थदानसामर्थ्यमेव नास्ति; यदि तत्संभवेत्तदानीं त्वमेवेष्टार्थदात्री,

"येऽपि ब्रह्मादयो देवा भवन्ति वरदायिनः ।
त्वद्रूपां शक्तिमासाद्य ते भवन्ति वरप्रदाः ॥"

इति वचनात्, "फलमत उपपत्तेः" इति बादरायणसूत्रात्, "यो यो यां यां तनुं भक्तः" इत्यादिवचनाच्च । भवच्चरणयोश्च भयहरणं वाञ्छितादधिकेष्टदानं चातिदुःखिनोः समाधिसुरथयोर्निदर्शनमभूदिति । व्यतिरेकालंकारः ॥ ४ ॥

हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीं
पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत् ।
स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा
मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम् ॥ ५ ॥

लक्ष्मीधरा

हरिस्त्वामिति । हरिः; विष्णुः, त्वां; भवतीं चक्ररूपिणीं विद्यारूपिणीं च, आराध्य; पूजयित्वा जपित्वा ध्यात्वा च । अत एव त्रिपुरसुन्दरीप्रस्तारभेदेषु एकस्य प्रस्तारस्य ऋषिः विष्णुः । ऋषिर्नाम वेदस्थितो मन्त्रो येन दृष्टः स इति । अत एवाहुः "दर्शनादृषिः" इति । इयं पञ्चदशाक्षरीविद्या ऋग्वेदे आम्नाता—"चत्वार ईं बिभ्रति क्षेमयन्तः" इत्यादौ । न चात्र ईकारत्रयम्, हल्लेखात्रयस्यैव श्रुतत्वात्, इति वाच्यम् । षोडशकलात्मकस्य श्रीबीजस्य गुरुसंप्रदायवशाद्विज्ञेयस्य स्थितत्वात् चतुर्णामीकाराणां सिद्धेः मूलविद्यायाः वेदस्थितत्वं सिद्धम् ।

अत्र केचित्तु कुलसमयाचारानभिज्ञाः "चत्वार ईं बिभ्रति क्षेमयन्तः" इत्यादिश्रुतिबोधिताश्चत्वार ईकाराः ईकारेण सार्धं हल्लेखात्रयमित्याहुः । तन्न, ईकारस्य ईकारत्वोक्तेरयुक्तत्वात्, मूलविद्यायाः षोडशवर्णात्मकत्वात्; षोडशवर्णात्मकत्वं च षोडशनित्याप्रकृतिभूतत्वान्मूलविद्यायाः । एतच्च 'चतुःषष्ट्या तन्त्रैः' इति 'शिवः शक्तिः कामः' इति च श्लोकद्वयव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः । किं चास्य मन्त्रस्य वेदमूलत्वं संज्ञानानुवाकेन "इयं वाव सरघा" इत्यनुवाकेन च प्रतिपाद्यत इति वक्ष्यते ।

प्रकृतमनुसरामः—प्रणतजनसौभाग्यजननीं; प्रकर्षेण नताः प्रणताः कायिकवाचिकमानसिकनमस्कारवन्तः जनाः भक्तलोकाः तेषां सौभाग्यस्य जननी प्रसवित्री, तां पुरा पूर्वं नारी कान्ता भूत्वा नारीरूपं धृत्वा, पुररिपुं त्रिपुरान्तकम्, अपिशब्दो जितेन्द्रियत्वं संभावयति, क्षोभं मनोविकारं अनयत् नयति स्म । "गतिबुद्धि—" इत्यादिसूत्रेण द्विकर्मकत्वम् । स्मरोऽपि; मन्मथोऽपि । अपिशब्दः पूर्वोक्तविष्णुधर्मं समुच्चिनोति—यथा विष्णुर्भवन्मन्त्रस्य ऋषिः, एवं स्मरोऽपि । त्वां भवतीं नत्वा शरणमुपगम्य, श्रीचक्रं सम्यगभ्यर्च्य त्वन्मूलविद्यां सम्यगभ्यस्य त्वत्प्रभावापन्नसत्त्वः, रतिनयनलेह्येन; रतेः स्वपत्न्याः नयनाभ्यां लेह्येन लेहनार्हेण, रतिनयनैकदृश्येनेत्यर्थः । यद्वा—रतिर्नाम अतिसुन्दरी तस्याः नयनपेयेन इत्यतिसौन्दर्यं कामदेहस्येति । वपुषा; देहेन । मुनीनां; जितेन्द्रियाणाम् । अपिशब्दः संभावनायाम् । अन्तः; अन्तरङ्गे चित्तवृत्तौ । प्रभवति; समर्थः । हि प्रसिद्धौ । मोहाय; शब्दादिविषयवाञ्छोत्पादनाय । महतां; महात्मनाम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! प्रणतजनसौभाग्यजननीं त्वां हरिराराध्य पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत्। स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा महतां मुनीनामप्यन्तर्मोहाय प्रभवति हि।

पुरा किल नारायणः स्त्रीरूपधारी कनकस्वामिनं प्रलोभ्य अवधीत्। तादृशं स्त्रीरूपं शंभुना प्रार्थितः सन् तस्मै दर्शयित्वा तं व्यामोहयामासेति कथा अनुसंधेया। मन्मथोऽपि सकलमुनिमनःसंक्षोभं कुर्वाणः प्रवर्तते। एतच्च **वामकेश्वरमहातन्त्रे चतुःशत्यां** निरूपितम्—

"एतामेव पुराराध्य विद्यां त्रैलोक्यमोहिनीम्।
त्रैलोक्यं मोहयामास कामारिं भगवान् हरिः॥
कामदेवोऽपि देवेशीं देवीं त्रिपुरसुन्दरीम्।
समाराध्याभवल्लोके सर्वसौभाग्यसुन्दरः॥"

इति। अतश्च यत्र यत्र रतिमूलकं मनःसंक्षोभकरणं भवति, तद्भगवतीप्रसादलभ्यमिति वक्तुं कवेरयमारम्भः॥ ५॥

अरुणामोदिनी

भगवतीचरणयोरतिमनोरथफलदातृत्वमेवाह—हरिरिति। हे देवि, हरिर्विष्णुरादिभक्तः पुरा पूर्वं प्रणतानां साष्टाङ्गं दण्डवत्पतनं कुर्वतां स्तोत्रादीनि शब्दापयतां च जनानाम्। पूजाजपादिकं विनापि केवलनमस्कारोऽपि फलद इत्यभिप्रायः। उक्तं च मार्कण्डेयेन—"भक्त्या नताः स्म विदधातु शुभानि सा नः" इति सौभाग्यं सुभगत्वं सौरूप्यसौशील्यादिकं जनयत्युत्पादयति ददातीति ताम्। पशुपुत्रवित्तार्तिदारिद्र्यनाशनादिविविधाभीष्टप्रदां, न त्वितरदेवतावत्संपीड्य भुञ्जानामित्यर्थः। उक्तं च मार्कण्डेयेन—

"स्तुता संपूजिता पुष्पैर्धूपगन्धादिभिस्तथा।
ददाति वित्तं पुत्रांश्च मतिं धर्मे तथा शुभाम्॥"
"सा चिन्तिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति।"
"आराधिता सैव नृणां भोगस्वर्गापवर्गदा।"
"शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणा।
सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते॥"

इति । त्वां विद्यारूपीणीं च भवतीम्, आराध्योपास्य । मन्त्रप्रथमखण्डप्रस्तारयोर्ऋषित्वादस्येति भावः । नारी भूत्वा ; मोहिनीरूपं धृत्वेत्यर्थः । पुररिपुं ; त्रिपुरान्तकं रुद्रमपि, अतिक्रोधितयाविज्ञातश्रृङ्गाररसतत्त्वमपीत्यर्थः । अथवा रुद्रं नारीभूत्वा, अनरिररिर्भूत्वारीभूत्वा, स न भूत्वा नारीभूत्वा सुहृद्भूत्वापि नित्यसहवासाद्विज्ञातस्वरूपोऽपि अविदितस्वरूप इव क्षोभं वनितादर्शनजन्यं चित्तविकारमनयत् प्रापयति स्म । नयतिर्द्विकर्मकः । अत्राविदितश्रृङ्गाररसस्यापि तदुत्पादनोक्त्या विष्णोः सौन्दर्यातिशयः सूच्यते ।

नन्वेकत्र कृतोऽनुग्रहो न सार्वत्रिकोऽनियतत्वादित्याशङ्कायामाह—स्मरोऽपीति । आस्तां मूर्तिमद्देवताया विष्णोस्त्वदुपास्तिलब्धवैभवादेतादृशसामर्थ्यवत्ता, अपि तु स्मरः स्मृतिलब्धजन्मा अनङ्गतया प्रसिद्धो मदनोऽपि त्वां पूर्वोक्तरूपिणीं भवतीं नत्वा नमस्कृत्य रतेरतिसुन्दर्याः स्वप्रियायाः । "रतिः कामप्रियायां च" इति विश्वः । नयनाभ्यां लेह्येनास्वाद्येन, अत्यादरदृश्येनेत्यतिसौन्दर्यवत्ता सूचिता । वपुषा ; देहेन, महतां ; मुनीनां जितेन्द्रियाणां मननशीलानां मनीषिणामपि, किमुतान्येषामित्यपेरर्थः । अन्तरन्तःकरणानां मोहाय मूर्च्छनायै, "मोहमिच्छन्ति मूर्च्छायाम्" इति विश्वः । प्रभवति । अलमर्थयोगेऽपि चतुर्थी । अतोऽत्र हरिस्मरयोस्त्रिपुरान्तकसकलमुनिमोहकातिसौन्दर्यसंपत्तिसमवाप्तिर्भवत्प्रसादलब्धेति न भवत्पदपङ्कजादन्योऽभयवाञ्छिताधिकवरप्रदाता इत्यभिप्रायः । अत्रोक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—

"एतामेव पुरा ध्यात्वा विद्यां त्रैलोक्यमोहिनीम् ।
त्रैलोक्यं मोहयामास कामारिं भगवान् हरिः ।
कामदेवोऽपि देवेशीं महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
समाराध्याभवल्लोके सर्वसौभाग्यसुन्दरः ॥"

इति ॥ ५ ॥

यद्यपि पूर्वस्मिन् श्लोके भगवतीप्रसादासादितं मन्मथस्य प्रागल्भ्यमुक्तम्, तथापि मन्मथस्य अनङ्गविद्यायां मन्मथप्रस्तारस्य ऋषित्वात् तदायत्तमतिप्रागल्भ्यमाह—

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिसुते कामपि कृपा-
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥ ६ ॥

लक्ष्मीधरा

धनुरिति। अत्र पद्ये यत्तदोरध्याहारः। उभयाध्याहारः सकलकविसमयसिद्धः। **रघुवंशे** "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यत्र यौ संपृक्तौ तौ वन्दे इति। तथा "ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्" इत्यादौ य उत्पत्स्यते तं प्रत्येष यत्न इति। धनुः; आयोधनसाधनं, चापः; पौष्पं पुष्पमयम्। पुष्पाणामतिमृदुलत्वात् स्पर्शासहत्वात् नमनाकर्षणादिचापकार्यानर्हत्वमिति तात्पर्यम्। मौर्वी; शिञ्जिनी, मधुकरमयी; मधुकरैः भ्रमरैः प्रचुरा, भ्रमरपङ्क्तिनिर्मितेत्यर्थः। परस्परासंबद्धानां शिञ्जिनीत्वं न संगच्छत इति तात्पर्यम्। पञ्च पञ्चसंख्यासंख्येयाः विशिखाः बाणाः। पञ्चानां विक्षेपणे तूष्णींभाव एव शरणमिति तात्पर्यम्। किं च, 'पञ्च विशिखाः' इत्यनेन तद्विशिखानां प्रसूनात्मकत्वप्रसिद्धेः विशिखकार्यकारित्वाभाव इति तात्पर्यम्। वसन्तः; कालविशेषः, "वसन्तो मधुमाधवौ" इत्य**भिधानात्**। सामन्तः; सचिवः। तस्य कालात्मकत्वात् साचिव्यकारित्वं न संगच्छत इति तात्पर्यम्। मलयमरुत्; दक्षिणानिलः, आयोधनस्य युद्धस्य साधनं स्यन्दनः। मलयमरुतो मलये स्थितत्वात् न सार्वत्रिकत्वम्, सार्वत्रिकत्वेऽपि न सर्वदा सद्भावः, सर्वदा सद्भावेऽपि नीरूपत्वाद्रथकार्यकारित्वाभाव इति तात्पर्यम्। तथापि; उक्तप्रकारे सार्वजनीने सिद्धेऽपि, एकः; असहायशूरः, सर्वं; सकलं प्रपञ्चम्। हिमगिरिसुते, हिमप्रधानो गिरिः हिमगिरिः, शाकपार्थिवादित्वात्साधुः, तस्य सुता नन्दिनी, तस्याः संबुद्धिः। काम्; अनिर्वाच्याम्। अपिशब्दः संभावनायाम्। कृपाम्; अनुकम्पाम्। अपाङ्गात्; कटाक्षात्, ते; तव, लब्ध्वा प्राप्य। जगत्; जङ्गमात्मकं लोकम्, स्थावरात्मकस्याप्रसक्तेः; इदं; परिदृश्यमानम्। अनङ्गः; अङ्गरहितः। अत्र साधकस्यापि दौर्बल्यं सूचितम्। हस्ताभावादेव चापाकर्षणशरसंधाने अप्यसंभाविते। पादाभावाच्च रथादौ स्थितिरप्यसंभाविता। वक्त्रनयनाद्यभावात् वयस्येन मधुना सार्धं संभाषणसंनिरीक्षणसहासनादयोऽसंभाव्या इति तात्पर्यम्। विजयते; "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हिमगिरिसुते, यस्य अनङ्गस्य धनुः पौष्पम्, मौर्वी मधुकरमयी, विशिखाः पञ्च, सामन्तो वसन्तः, आयोधनरथः मलयमरुत्, तथापि सोऽनङ्गः एकः ते अपाङ्गात् कामपि कृपां लब्ध्वा सर्वमिदं जगत् विजयते।

अत्र विभावनालंकारः, विजयसाधनाभावेऽपि विजयोत्पत्तेः। "कारणेन विना कार्योत्पत्तिर्विभावना" इति लक्षणम् ॥ ६ ॥

अरुणामोदिनी

पूजाजपादिमहिमप्रकटनपूर्वकं भगवत्या भक्तवात्सल्यातिशयं द्योतयन्नाह—धनुरिति। हिमप्रधानो गिरिर्हिमगिरिर्हिमवान्, तस्य सुता, तस्याः संबुद्धिः हे हिमगिरिसुते! भक्तवात्सल्यप्रकटनायैव दक्षगृहं विहाय हिमवद्गृहेऽवतीर्णे देवि, शीतलहिमवत्पुत्रिकाया भगवत्या भक्तजनदयापरत्वं नाद्भुतमित्यभिप्रायः। पूर्वश्लोकोपात्तस्यानङ्गस्य धनुः; विजयप्रधानसाधनं चापः, पौष्पं पुष्पविकारः, तन्निर्मितम्, पुष्पधन्वेति प्रसिद्धेः। अस्ति हि मदनस्य प्रथमं विजयसाधनम्। दार्ढ्यविचारे सति ध्वनतीति धनुरिति व्युत्पत्तिलिङ्गाभ्यां, तत्रापि सान्ततया कोलाहलीकरणदौर्बल्यविनाशनशीलताः सूचिताः; एकवचनेन धनुरन्तराभावः सूचितः। तदपि पुष्पविनिर्मितमित्यनेन पुष्प्यति विकसतीति पुष्पमिति व्युत्पत्त्या तत्कारणके चापेऽपि कादाचित्कविकसनविनश्यत्तामार्दवदृढकार्याशक्तताः सूचिताः। अपि च, नमनाकर्षणादितत्कार्यानर्हत्वं च सूचितम्। विजयप्रधानसाधनं च धनुर्ध्वननस्वभावं तदप्येकं तदपि पुष्पनिर्मितमित्यन्ते, विजयानुपयुक्ततयातिफल्गुतैव प्रतिभातीत्यर्थः। तथा मौर्वी ज्यापि, धनुर्विचार आस्ताम्, तदधिष्ठितो गुणोऽपीत्यर्थः। मधुकरमयी; मधुव्रतविकारः। विकारार्थे मयट्। "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप्। मूर्वाया इयमिति व्युत्पत्त्या सिरामयत्वस्त्रीत्वाभ्यामतिकर्कशत्वं क्षणवैराग्यादाकर्षणाधिक्ये त्रुटनशीलत्वं प्रकृतकार्यानुपयोगित्वं च सूच्यते। सापि मधुकरमयीत्यनेन मधुविधानभिक्षाशनव्यग्रनिःस्नेहदेहस्वभावतया ज्यारूपेण स्थित्ययोग्यता सूच्यते। परस्परासंश्लिष्टानां व्यग्रचित्तानां बहूनां भिक्षाभुजां तद्रूपावस्थानानर्हत्वादित्यभिप्रायः। आस्तामेतत्, तथा विशिखा बाणाश्चारविन्दादयः पञ्च, पञ्चसंख्यापरिमिताः। विगताः शिखा येषामिति व्युत्पत्त्या कुण्ठितधारत्वं प्रतीयते। लिङ्गात्सामर्थ्यसूचनेऽपि पञ्चेत्यनेन परिमितबाणविनियोगे जातेऽनन्तरं तूष्णींभावात्पराजयावाप्तिः पञ्चत्वावाप्तिस्वभावता च सूच्यते। बाणाश्च विशिखास्तेऽपि पञ्चेतीदमप्यतिनिःसारमेवेत्यर्थः। न हि मरिष्यद्भिरसमर्थैः परिमितैः कार्यं साध्यत इति धनुर्मौर्वीशराणां सर्वेषामपि विजयानुपयोगित्वं सूचितम्। आस्तां तावद्धनुरादिचिन्ता, सत्सहाये लब्धे किमलभ्यमस्तीत्याशङ्कायामाह—वसन्तः; कालविशेषः, सामन्तः; सहायः, लिङ्गदार्ढ्यात्सामर्थ्यसूचनेऽपि तस्य कालरूपत्वेनाचेतनत्वात्कादाचित्कत्वाच्च शत्रुवाचकसामन्तपदवाच्यत्वाच्च स्वसमयपर्यन्तावस्थातृत्वमसमयपरित्यक्तृत्वं युद्धानुपयुक्तत्वं च सूच्यते।

आ समन्ताद्योधनमायोधनमित्यनेन सारथ्यभावः सूचितः। अत्र रथो युद्धे तृतीयसाधनं स्यन्दनः, मलयमरुन्मलयानिलः। अत्र मलयानिलस्य कादाचित्कत्वान्मलयाद्रावेव वर्तमानत्वाद्वा, म्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या मारकस्वभावत्वाच्च न रथीभवनयोग्यतेति व्यज्यते। स चायोधनरथ इत्यनेन "रथ गतौ" इत्यनुशासनाद्रथेर्गत्यर्थकत्वादसमये पलायनशीलता सूच्यते। सोऽपि मलयजन्यः, सोऽपि दूरवर्ती, सोऽपि मारकस्वभाव इति सर्वमप्यतिजर्जरमित्यभिप्रायः। लोके वीरभटा धनुरादिदृढसाधनाः सन्त एव जयं प्राप्ता दृश्यन्ते। मदनस्य तु जगद्विजयोद्यतस्य न किंचिदपि दृढं साधनं प्रतीयत इति समुदायार्थः। तथापि, यद्यप्येवमतिमृदुलसाधनस्तथापीत्यर्थः। अनङ्गो मदनः, न विद्यतेऽङ्गं शरीरमस्येति व्युत्पत्त्या हरललाटनेत्रनिर्दग्धाङ्गत्वाद्धस्तपादाद्यवयवसंघातरूपदेहराहित्येन साधकस्य वीरस्याप्यस्य च धनुरादीनामिव शरसंधानधनुराकर्षणरथावस्थानसचिवसंलापादयो न सन्तीति सूचितम्। स च, एकः असहाय एव सन्, ते तृणमपि मेरूकुर्वत्या भवत्या अपाङ्गात्कटाक्षात्, सनामतयानङ्गे प्रीत्यतिशयोऽनेन सूच्यते। कामप्यनिर्वचनीयां कृपां परदुःखप्रहाणेच्छालक्षणां दयां लब्ध्वा प्राप्य, शिवनिर्दग्धशरीरस्य स्वस्योत्पत्तिं सामर्थ्यातिशयं चावाप्येत्यर्थः। शिवललाटाक्षिदाहितस्य मदनस्य देवीकटाक्षात्पुनरुत्पन्नत्वादित्यभिप्रायः। तदुक्तम्—

"कामोऽक्षितो यतो जातस्तस्याः कामेशयोषितः।
कामाक्षीति ततः ख्यातिं सा गता काञ्चिकापुरे॥"

इति। उक्तं चाम्बास्तवे—

"दग्धं यदा मदनमेकमनेकधा ते
मुग्धे कटाक्षविधिरङ्कुरयांचकार।
धत्ते तदाप्रभृति देवि ललाटनेत्रं
नित्यं ह्रियैव मुकुलीकृतमिन्दुमौलिः॥"

इति। सर्वं समस्तमिदं परिदृश्यमानं जगद्विजयते, जित्वा चेदं सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः। अतस्तृणस्यापि मेरूकरणे, मूकस्यापि मुखरीकरणे, पङ्गोरपि पर्वतप्लवनीकरणे च शक्ताया भवत्याः प्रसादादलभ्यं किमिवास्तीत्यभिप्रायः। उक्तं च मदनेन—

"अपि यदि विशिखाः शरासनं वा
कुसुममयं ससुरासुरं तथापि।
जगदिदमखिलं वरोरु नाम्ना-
मिदमतिलंघ्य धृतिं मुहूर्तमेति॥

इति । अत्र धनुः पौष्पमित्यादीनि अनङ्गविशेषणानि तस्यातिलघुत्वसूचनद्वारा भगवती-कृपावाप्तिरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं कुर्वन्तीति वाच्यसिद्ध्यङ्गं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ॥ ६ ॥

'सुधासिन्धोर्मध्ये' इत्युत्तरश्लोकोपयोगितया समयिनां चतुर्विधैक्यानुसंधान-महिम्ना मणिपूरे भगवत्या यादृशं स्फुरति रूपं तादृशं प्रस्तौति—

क्वणत्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तननता
परिक्षीणा मध्ये परिणतशरच्चन्द्रवदना ।
धनुर्बाणान् पाशं सृणिमपि दधाना करतलैः
पुरस्तादास्तां नः पुरमथितुराहोपुरुषिका ॥ ७ ॥

लक्ष्मीधरा

क्वणत्काञ्चीदामेति । क्वणत्काञ्चीदामा ; शिञ्जन्मणिमेखला । करिकलभकुम्भ-स्तननता ; करिकलभकुम्भतुल्याभ्यां स्तनाभ्यामीषन्नम्रमध्येत्यर्थः । परिक्षीणा ; कृशा, मध्ये ; अवलग्ने, तनुमध्येत्यर्थः । परिणतशरच्चन्द्रवदना ; परिणतः संपूर्णकलः शरदि शरत्काले चन्द्रः इन्दुः तद्वद्वदनं यस्याः सा । धनुः ; चापम्, बाणान् ; पुष्पमयान्, पाशं ; दाम, सृणिं ; अङ्कुशम् । अपिशब्दः उक्तमेव समुच्चिनोति । दधाना ; बिभ्रती, करतलैः ; चतुर्भिः हस्ताम्बुजैः । पुरस्तात् ; हृदयकमले, मणिपूरान्निर्गत्येति शेषः । आस्ताम् ; उपविशतु । नः ; अस्माकम् । पुरमथितुः ; त्रिपुरान्तकस्य । यद्वा—पुराणि त्रीणि वर्णानि त्रिपुराबीजानि मथ्नाति, मथित्वा नवनीतं करोति यस्मिन् । **रुद्रयामले** स रुद्रः पुरमथितेत्युच्यते । आहोपुरुषिका ; अहोशब्द आश्चर्यवाची । पुरुषशब्दस्य प्रत्यगात्मवाचिनः अहंशब्दवाच्यत्वं लक्ष्यते ; अतः अहो अहंभावः आहोपुरुषिका, अहंकार इति यावत् । रुद्रस्याहंकाररूपित्वं भगवत्याः 'शिवः शक्त्या' इत्यादिश्लोकव्याख्याने प्रपञ्चितम्, प्रपञ्चयिष्यते च ।

अत्रेत्थं पदयोजना—क्वणत्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तननता मध्ये परिक्षीणा परिणतशरच्चन्द्रवदना धनुः बाणान् पाशं सृणिमपि करतलैः दधाना पुरमथितुराहोपुरुषिका नः पुरस्तादास्ताम् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्तु 'तवाज्ञाचक्रस्थं' इत्यादिश्लोकषट्कव्याख्यानान्ते निपुणतरमुपपादयिष्यते । तत्तत एवावधार्यम् ॥ ७ ॥

अरुणामोदिनी

एवं भगवत्या: सर्वाभीष्टदातृत्ववर्णनामुखेन पञ्चश्लोक्या देवतान्तरसाधारण्यभ्रान्तिं निराकृत्य, तत्स्वरूपं विवर्णयिषुरादावागमप्रसिद्धं तद्ध्यानं निबध्नाति—क्वणदिति। काञ्ची मेखला दामेव काञ्चीदाम। क्वणच्छब्दायमानं काञ्चीदाम मेखलाकलापो यस्याः सा। "स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा" इत्यमरः। अत्र क्वणदित्यनेन सम्यग्ध्यातृहृत्कमलं प्रत्यागमनं सूच्यते। करिकलभो गजशाव:। अत्र "कलभ: करिशावक:" "त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ:" इत्यादिकोशात्कलभशब्दस्यैव करिशावकवचनशक्तत्वेऽपि सामान्यविशेषभावाश्रयणान्न पौनरुक्त्यम। यथाह वामन:—"एवं करिकलभकर्णावतंसादिषु सामान्यविशेषभावाश्रयणान्न पौनरुक्त्यम्" इति। अत एव "आनिन्यिरे वंशकरीरनीलै:" इत्यादय: साधव इत्याहुर्मल्लिनाथचरणा:। यद्वा—करिषु कलेन शोभया भाति, कं लभत इति वा करिकलभो गजश्रेष्ठ:, तस्य कुम्भनिभाभ्यां स्तानभ्यां नता नम्रा, योग्यतयेषन्नम्रेत्यर्थ:। तथा मध्ये वलग्ने परिक्षीणा, शातोदरीत्यर्थ:। अत एव करिकलभकुम्भस्तननतेति वा। परिणत: पूर्णो य: शरच्चन्द्र:, तत्तुल्यं स एव वा वदनं यस्या: सा। धनुर्बाणान्पाशं यन्त्रं सृणिमङ्कुशं च। अपीत्युक्तानामेव समुच्चये। "अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयो:" इत्यमर:। करतलैर्हस्ततलैश्चतुर्भिरित्यर्थ:। दधाना; बिभ्राणा। मथ्नातीति मथिता, पुराणां मथिता, तस्य त्रिपुरान्तकस्य। एतेन रुद्रस्य भगवतीप्रसादादत्युत्कटकार्यकरणसामर्थ्यं सूचितम्। अहो इत्यद्भुतार्थेऽव्ययम्। अहो चासौ पुरुषश्चेत्यहोपुरुष:। "सुप्सुपा" इति समास:। अहोपुरुषस्य भाव आहोपुरुषिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। आहोपुरुषिका पुरमथितुः शक्त्याविष्करणरूपा देवीत्यर्थ:। "आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि" इत्यमर:। प्राथमिकश्लोकोपात्तसंभूयोपास्तिसूचनाय पुरमथितेत्यादिपदद्वयोपादानमित्यवगन्तव्यम्। न: ध्यानार्थं प्रवृत्तानामस्माकं पुरस्तादग्रे संवित्कमले वा, आस्तामुपविशतु, निवासं प्राप्नोतु। एवंप्रकारेण ध्यायेदिति कवेरभिसंधि:॥ ७॥

सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयां
भजन्ति त्वां धन्या: कतिचन चिदानन्दलहरीम्॥ ८॥

लक्ष्मीधरा

सुधासिन्धोरिति। सुधासिन्धोः ; अमृतसमुद्रस्य, मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते ; सुरविटपिनां कल्पवृक्षाणां वाटीभिः झम्पाभिः, परिवृते मणिद्वीपे ; मणिमये अन्तरीपे, नीपोपवनवति ; नीपैः कदम्बैः उपवनवति, चिन्तामणिगृहे ; चिन्तामणिविरचिते मन्दिरे, शिवाकारे ; शिवात्मके शक्तिरूपे, त्रिकोणे इति यावत् । मञ्चे ; खट्वायां, परमशिवपर्यङ्कनिलयां ; परमशिव एव पर्यङ्कः तल्पं, तत्र निलयः अवस्थितिर्यस्याः, तां भजन्ति सेवन्ते, त्वां भवतीं, धन्याः त्वत्प्रसादवशात् कृतार्थाः कतिचन विरलाः, चिदानन्दलहरीं ; चित् ज्ञानं तदाकारः आनन्दः निरतिशयः सुखं, तस्य लहरीं उत्सेकरूपाम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति, सुधासिन्धोः मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयां त्वां चिदानन्दलहरीं कतिचन धन्याः भजन्ति ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—भगवत्पादाचार्या समयमतपारदृश्वानः समयाचारप्रवणाः समयरूपां भगवतीं स्तुवन्ति । समयाचारो नाम आन्तरपूजारतिः । कुलाचारो नाम बाह्यपूजारतिरिति रहस्यम् । एतच्च 'तवाधारे मूले सह समयया' इत्यादिश्लोक-व्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः । श्रीचक्रस्य वियच्चक्रमिति नामान्तरमस्ति ; वियच्चक्रत्वं तु वियत्पूज्यत्वात् । वियत्पूज्यत्वं द्विविधं, दहराकाशजं, बाह्याकाशजं चेति । बाह्याकाशजं नाम बाह्याकाशावकाशे पीठादौ भूर्जपत्रशुद्धपटहेमरजतादि-पट्टतले लिखित्वा समाराधनम् । एतदेव कौलपूजेत्याहुर्वृद्धाः । तदुत्तरत्र स्फोर्यते । दहराकाशजं नाम हृदयाकाशावकाशे चक्रस्य पूजनम् । इदमेव समयपूजेत्याहुः समयिनः । एतदप्युत्तरत्र स्फोर्यते । तत्र नवयोनिष्वधःस्थितशिवात्मकयोनिचतुष्कस्योपरि ऊर्ध्वस्थितशक्त्यात्मकयोनिपञ्चकादधःप्रदेशस्य बैन्दवस्थानस्य नाम सुधासिन्धुरिति ।

"बिन्दुस्थानं सुधासिन्धुः पञ्च योन्यः सुरद्रुमाः ।
तत्रैव नीपश्रेणी च तन्मध्ये मणिमण्टपम् ॥
तत्र चिन्तामणिकृतं देव्या मन्दिरमुत्तमम् ।
शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हणे ॥

अतिरम्यतरे तत्र कशिपुश्च सदाशिवः ।
भृतकाश्च चतुष्पादा महेन्द्रश्च पतद्ग्रहः ॥
तत्रास्ते परमेशानी महात्रिपुरसुन्दरी ।
शिवार्कमण्डलं भित्त्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम् ॥
तदुद्भूतामृतस्यन्दिपरमानन्दनन्दिता ।
कुलयोषित्कुलं त्यक्त्वा परं वर्षणमेत्य सा ॥"

इति **भैरवयामले वामकेश्वरमहातन्त्रे** बहुरूपाष्टकविद्यायां कथितम् । "देव्या मन्दिरमुत्तमम्" इत्यस्यार्थः—देवीमन्दिरं त्रयश्चत्वारिंशत्त्रिकोणात्मकं श्रीचक्रमुच्यते। अत उक्तं 'शिवाकारे मञ्चे' इति । त्रिकोणात्मकश्रीचक्रस्य बैन्दवस्थानं प्रत्यङ्गत्वात्, बैन्दवस्थानस्य प्रधानत्वात्, प्रधाने गुणस्यान्तर्भावात् तदन्तर्भाव उक्त इति रहस्यम्। "भृतकाः" इत्यस्यार्थः—भृतकाः भृत्याः द्रुहिणहरिरुद्रेश्वराः । एतच्च "गतास्ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः" इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे वक्ष्यते। "शिवार्कमण्डलं भित्त्वा" इत्यस्यायमर्थः—शिवा नाम शक्तिः कुण्डलिनी अर्कमण्डलं हृत्कमलोपरि स्थितं भित्त्वा भिन्नं कृत्वा अवयुत्य आच्छाद्येत्यर्थः । अर्कमण्डलोपरि स्थितं ब्रह्मद्वारं पिधाय सहस्रकमलान्तःस्थितमिन्दुमण्डलं दशति द्रावयति । अत एव कुलयोषित्; कुण्डलिनीशक्तिः, कुलं कुलमार्गं सुषुम्नामार्गं त्यक्त्वा तत्रैवेन्दुमण्डले आस्थाय परं वर्षणम् उत्कृष्टवर्षणं द्विसप्ततिसहस्रनाडीषु प्रवर्षणम्; कृत्वेति शेषः। सा कुण्डलिनी पुनः स्वस्थानमेत्य स्वाधिष्ठानं प्राप्य स्वपितीति तात्पर्यम् । शिवादीनां मञ्चत्वोपधानत्व-पतद्ग्रहत्वावस्थापन्नत्वं कामरूपत्वाद्देवानामत्यन्तासन्नसेवार्थं संक्षेपेणोक्तवान् सदाशिवः—

"सुधाब्धौ नन्दनोद्याने रत्नमण्डपमध्यगाम् ।
बालार्कमण्डलाभासां चतुर्बाहुं त्रिलोचनाम् ॥
पाशाङ्कुशशरांश्चापं धारयन्तीं शिवां श्रियम् ।
ध्यात्वा च हृद्गतं चक्रं व्रतस्थः परमेश्वरीम् ॥
पूर्वोक्तध्यानयोगेन चिन्तयन् जपमाचरेत् ।"

इति । अनेन 'क्वणत्काञ्चीदामा' इति, 'सुधासिन्धोर्मध्ये' इति श्लोकद्वयमेकीकृत्य व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

अरुणामोदिनी

एवं ध्यातव्यदेवतास्वरूपमभिधाय ध्यानप्रणालीमुपदिशति—सुधासिन्धोरिति। हे देवि! सुधासिन्धोः अमृताब्धेर्मध्ये मध्यभागे, तत्र च सुरविटपिनां कल्पतरूणां वाटीभिः शाखाभिः परिवृते परितः समन्ताद्वृते वेष्टिते, मणिद्वीपे; वज्रवैडूर्यादिमाणिक्यखचितेऽन्तरीपे, तत्र च नीपैः कदम्बैरुपवनमारामोऽस्यास्तीति तस्मिन्। "कदम्बवनवासिनीम्" इत्यादिप्रयोगाद्देव्याः कदम्बवनवासरसिकत्वादिति भावः। चिन्तामणिभिश्चिन्तितार्थप्रदैर्माणिक्यविशेषैर्निर्मिते गृहे सद्मनि। तत्र च शिवस्य पञ्चवक्त्रस्य महेशितुराकार इवाकारो यस्य तस्मिन् मञ्चे सिंहासने। परमशिवपर्यङ्कनिलयाम्; अतिकल्याणास्तरणनिवासिनीम्, चित्स्वरूपश्चासावानन्दश्च चिदानन्दो निरतिशयसुखम्, तस्य लहरीं प्रवाहरूपां त्वां भवतीं, कतिचन; केचिद्धन्याः सुकृतिनो भजन्ति सेवन्ते; कति न भजन्ति च, भजन्त्येवेति वार्थः। प्रथमं सुधासिन्धुं निधाय तन्मध्ये कल्पवृक्षपरीतरत्नान्तरीपसंस्थितनीपोद्यानवनमध्यस्थरत्नमण्डपान्तःसंस्थिते सिंहासनेऽतिकल्याणोपबर्हणोपरि संस्थितां चिदानन्दरूपिणीं देवीं क्वणदित्यादिश्लोकोक्तप्रकारेण ध्यायेदित्युपदेशः। तथा चोक्तम्—

"सुधाब्धौ नन्दनोद्याने रत्नमण्डपमध्यगाम्।
बालार्कमण्डलाभासां चतुर्बाहां त्रिलोचनाम्॥
पाशाङ्कुशौ शरांश्चापं धारयन्तीं शिवां श्रियम्।
ध्यात्वा च हृद्गते चक्रे व्रतस्थः परमेश्वरीम्।
पूर्वोक्तध्यानयोगेन संचिन्त्य जपमाचरेत्॥"

इति। उक्तं चाचार्यैः—

"सुधासिन्धुमध्ये मणिद्वीपरम्ये सुकल्पद्रुमाकल्पकादम्बसत्त्रे।
स्फुरत्स्वर्णसिंहासने रत्नपीठे भवाङ्के निषण्णां भजाम्यन्नपूर्णाम्॥"

इति। इति प्रातीतिकार्थः॥

आगमरस्यार्थस्तु—नवयोन्यात्मके श्रीचक्रे शिवात्मकयोनिचतुष्कस्योपरि शक्त्यात्मकयोनिपञ्चकस्याधःप्रदेशे वर्तमानस्य बिन्दुस्थानस्य सुधासिन्धुरिति नाम। तस्य मध्ये मध्यभागे सुरविटपिनां कल्पसंतानहरिचन्दनमन्दारपारिजातरूपसुरतरुत्वेनागमोक्तानां पञ्चानां योनीनां वाटीभिर्वेष्टनैः। "वेष्ट परिवेष्टने" इति धातुः। परिवृते व्याप्ते, मणिद्वीपे मणिमयरत्नद्वीपवत्स्थिते नीपैः कदम्बैरुपवनवति, यद्वा—नयन्ति चक्रस्वरूपमिति नीपा रेखाः, ता एवोपवनं तद्वति, चिन्तामणिनिर्मिते गृहे, पुष्परागपद्म-

रागगोमेदवज्रवैडूर्यनीलमुक्तारत्नमरकतादिनिर्मितप्राकारानन्दवापिकादिसहिते, शिवायाः शक्त्या आकारो रूपं यस्य तस्मिञ्शिवात्मके, यद्वा--शिवा एकारस्तदात्मके त्रिकोण इत्यर्थः । मञ्चे; ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरपादसहितायां खट्वायाम्, परमश्चासौ शिवश्च परमशिवः, स एव पर्यङ्कोऽवसक्थिका कशिपुरित्यर्थः । स निलयो यस्यास्ताम्, तत्र नित्यनिवासिनीमित्यर्थः । चिदानन्दलहरीं; ज्ञानानन्दप्रवाहिनीं त्वाम्, भक्ताभीष्टदात्रीं भवतीमित्यर्थः । कतिचन; केचिद्धन्याः सुकृतिनो हरिहरादयो भजन्ति सेवन्ते, हरिहर-द्रुहिणरुद्रा भृतकत्वमिन्द्रश्च पतद्ग्रहतां च प्राप्य नित्यं भवतीमेव सेवन्त इत्यर्थः । तदुक्तं भैरवयामले वामकेश्वरतन्त्रे--

"बिन्दुस्थानं सुधासिन्धुः पञ्च योन्यः सुरद्रुमाः ।
तत्रैव नीपश्रेणी च तन्मध्ये मणिमण्डपम् ॥
तत्र चिन्तामणिकृतं देव्या मन्दिरमुत्तमम् ।
शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हिणि ॥
अतिरम्यतले तत्र कशिपुश्च सदाशिवः ।
भृतकाश्च चतुष्पादा महेन्द्रश्च पतद्ग्रहः ॥
तत्रास्ते परमेशानी महात्रिपुरसुन्दरी ।
शिवार्कमण्डलं भित्त्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम् ॥
तदुद्भूतामृतस्यन्दिपरमानन्दनन्दिता ।
कुलयोषित्कुलं त्यक्त्वा परं पुरुषमेति सा ॥"

इति । इत्यागमरहस्यार्थः ॥

ग्रन्थपरार्थोऽपि प्रतीयते—हे देवि! सुरा देवा एव विटपिनः कल्पतरवः, इष्टार्थदातृत्वात् । तेषां वाटीभिः स्थलविशेषैः परिवृते, श्रीशैलादितत्तत्प्रसिद्धदेवतास्थल-चिह्नित इत्यर्थः । मणिमया द्वीपा यस्मिंस्तत्तदुपासनयोग्यस्थलसहित इत्यर्थः । नीपोपवन-वति; कदम्बवनयुक्ते, चिन्तामणिनिर्मितानि गृहाणि देवालयानि यस्मिंस्तस्मिन् । सुधा-शब्देन सुष्ठु दधाति भुवनमिति व्युत्पत्त्या सुधावदतिधवलत्वाद्वा सुधा इत्यनेन हिमाचल उच्यते । तथा च सुधामारभ्या सिन्धोः सिन्धुपर्यन्तं हिमाचलमारभ्य सेतुपर्यन्तं मध्यदेशे शिवाकारे अतिधवलत्वात्स्फटिकमणिमयतया शिवसदृशे मञ्च्यत इति मञ्चे पूज्ये कैलास इत्यर्थः । परमशिवः सदाशिवः, यद्वा—परमौ च तौ शिवौ च परमशिवौ, तस्य तयोर्वा पर्यङ्क उत्सङ्गो निलयो यस्यास्तां, पार्वतीपरमेश्वराभ्यामङ्के निधायानुगृहीता-मित्यर्थः । अत एव भगवत्पादाः स्तोत्रमेतद्विधाय कैलासं गत्वा तत्रैतामेव स्तुतिं पार्वतीपरमेश्वरसमीपे पठ्यमानां दृष्टवन्त इति प्रसिद्धिः । चिच्छक्तेर्देव्याः प्रतिपादिकामानन्द-

लहरीं तदभिधेयां त्वां प्रबन्धमित्यर्थः। यद्वा—घनचितां प्रत्येकान्वयत्वे आनन्दलहरीं प्रबन्धं, त्वां च कतिचिद्धन्या न भजन्तीति काकुः। भजन्त्येवेत्यर्थः। इति ग्रन्थ-महत्ताप्रतिपादकार्थः।

अथ च सुष्ठु राजते प्रकाशत इति सुरो जीवः; स एव विटपी, आपादमस्तकं विस्तीर्य वर्तमानत्वात्तस्य वाट्या वेष्टनेन परितो वृते धृते; तदभावे देहस्थित्यभावात्। किं च, मणिमया मणिवत्प्रकाशमानाः द्वीपाः देवतानिवासस्थानत्वाद् द्वीपतुल्या मूला-धारादिस्थानविशेषाः। यद्वा—मणिरूपा द्वीपाः शिवेन स्वनिवासस्थानतया विष्णुं प्रति कथिताः ब्रह्मरन्ध्रमुखचक्षुःश्रोत्रगण्डोष्ठदन्तमूर्धहस्तपादादिसंधिपार्श्वनाभिहृदयादयो यस्मि-न्स्तस्मिन्। नयन्ति शरीरं गमनागमनव्यापारैरिति नीपाः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्या मुख्यप्राणाः, नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयोपप्राणाश्च; नितरां पाति शरीरमिति वा नीपाः पूर्वोक्ता इन्द्रियाधिष्ठानदेवताश्च, तैरुपवनवति उद्यानवनयुक्ते। संकल्पविकल्पात्मकत्वात् चिन्तारूपम्, आत्माधिष्ठानत्वान्मणिवत्प्रकाशमानत्वान्मणिरूपं च गृहं गुहात्वेनोपनि-षद्भिर्निरुक्तं हृदयपुण्डरीकं यस्मिंस्तस्मिन्। यद्वा—चिन्तामणीनामिष्टार्थवितरणप्रवणतया चिन्तामणिरूपाणाम्।

"श्रीपर्वतः शिरःस्थाने केदारस्तु ललाटके।
वाराणसी महाप्राज्ञ भ्रुवोर्घ्राणस्य मध्यमे॥
भ्रुवोर्घ्राणस्य यः संधिरिति जाबालिका श्रुतिः।
कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रायागो हृत्सरोरुहे॥
चिदम्बरं तु हृन्मध्यमाधारः कमलालयः।"

इति पुराणोक्तानां श्रीपर्वतादीनां पुण्यक्षेत्राणां गृहे निवासस्थाने, शिवाकारे; सकलदेवता-वासत्वात् शिवात्मके, अत एव मञ्चे पूज्ये तदात्मतया भावनार्हे इत्यर्थः। सुष्ठु दधाति शरीरमिति सुधः, मूलाधारः पादेन्द्रियं वा, उभयाभावे शरीरधारणाभावात्। आ समन्तात्सेधति स्रवति नाडीमार्गमिति आसिन्धुः, शिरःस्थितश्चन्द्रः; सुधासहितस्य आसिन्धोः पादशिरसोर्मध्ये मध्यभागे परमशिवः अतिकल्याणरूपमनाहतं चक्रम्, तदेव पर्यङ्कः स निलयो यस्यास्तां नित्यं हृत्कमलवासिनीं चिदानन्दलहरीं त्वां कतिचनाध्यास्ते सेवन्त इति प्रतिपाद्यप्रतिपादकसंवलितार्थः॥ ८॥

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि।

मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे ॥ ९ ॥

लक्ष्मीधरा

महीमिति । महीं ; पृथिवीतत्त्वं, मूलाधारे ; मूले गुदस्थाने सर्वाधारभूतं चक्रं मूलाधारभूतमिति, तस्मिन् मूलाधारे ।

"सर्वाधारा मही यस्मान्मूलाधारतया स्थिता ।
तदभावे तु देहस्य पातः स्यादुद्गमोऽपि वा ॥"

इति **रुद्ररहस्ये ।** पृथिवीतत्त्वात्मकस्य मूलाधारस्याभावे देह ऊर्ध्वं वा गच्छेत्, अधो वा पतेदित्यर्थः । कम् ; उदकतत्त्वम् । अपिशब्दः स्वाधिष्ठानोक्तवह्निं समुच्चिनोति । मणिपूरे ; मणिपूरचक्रे । यत्र स्थिता भगवती मणिभिः तत्प्रदेशं पूरयति, स देशो मणिपूरः । समयिनां आन्तरपूजावसरे तृतीयकमले नानाविधमणिगणखचितभूषणार्पणं देव्याः कर्तव्यमिति रहस्यम् । हुतवहम् ; अग्नितत्त्वम् । स्थितं ; प्रतिष्ठितं, स्वाधिष्ठाने ; स्वाधिष्ठाननामके चक्रे । कुण्डलिन्याः भगवत्याः स्वयमधिष्ठाय ग्रन्थिं कृत्वा अवस्थानं स्वाधिष्ठानम् । यथोक्तं **योगदीपिकायाम्**—"रुद्रग्रन्थिरयं शक्तेः स्वाधिष्ठानाग्रसीमनि" इति । यद्यपि आधारचक्रस्योपरि स्वाधिष्ठानं वर्णनीयम्, तथापि आकाशादितत्त्वोत्पत्तिक्रममवलम्ब्य व्युत्क्रमेण मणिपूरचक्रवर्णनं कृतमित्यनुसंधेयम् । एतच्च 'तवाज्ञाचक्रस्थम्' इत्यादिश्लोकषट्कव्याख्यानावसरे सम्यगुपवर्णितम् । हृदि ; हृदयाकाशे अनाहतनामनि चक्रे । अनाहतनादस्थानत्वात् अनाहतं नामास्य । मरुतं ; मरुत्तत्त्वम् । आकाशम् ; आकाशतत्त्वम्, उपरि ; पूर्वोक्तानामुपरि विशुद्धिचक्रे । शुद्धस्फटिकसंकाशत्वात् विशुद्धिर्नामास्य । मनः ; मनस्तत्त्वम्, अपिशब्दः उक्तसमुच्चयार्थः । भ्रूमध्ये ; भ्रुवोरन्तराले आज्ञाचक्रे । अत्र आङीषदर्थः, ज्ञा ज्ञानम्, ईषत् ज्ञानं यत्र जायते साधकानां भगवतीविषयम् । ब्रह्मग्रन्थिभेदनातिव्यग्रतया भगवत्याः आज्ञाचक्रे क्षणमात्रावस्थानात् साधकानां तटिल्लेखारूपेण अवभासनात् आज्ञाचक्रं नामास्य । स्थितमिति लिङ्गव्यत्ययेन सर्वत्रानुषज्यते । सकलं ; सर्वम् । अपिः समुच्चये । भित्त्वा कुलपथं ; सुषुम्नामार्गम् । सहस्रारे ; सहस्रदले, पद्मे ; कमले, सह मिलित्वा, रहसि ; एकान्ते, पत्या ; सदाशिवेन, विहरसे ; क्रीडसे ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! मूलाधारे महीं, कं मणिपूरे हुतवहमपि, स्वाधिष्ठाने हुतवहमेव, हृदि मरुतं आकाशमुपरि, मनोऽपि भ्रूमध्ये आकाशमपि, स्थितमिति विभक्तिव्यत्ययेन सर्वत्रानुषज्यते। सकलं कुलपथमपि भित्त्वा सहस्रारे पद्मे रहसि पत्या सह विहरसे।

अत्रेदमनुसंधेयम्—मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धयाज्ञात्मकानि षट् चक्राणि। एतानि पृथिव्यग्निजलपवनाकाशमनस्तत्त्वात्मकानि। तानि तत्त्वानि तेषु चक्रेषु तन्मात्रतयावस्थितानि। तन्मात्रास्तु गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकाः। आज्ञाचक्रस्थितेन मनस्तत्त्वेन एकादशेन्द्रियगणः संगृहीतः। एवमेकविंशतितत्त्वानि प्रतिपादितानि। पत्या सह रहसि सहस्रपत्रे विहरसे इत्यनेन तत्त्वचतुष्टयं सूचितम्। तच्च मायाशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवात्मकं तत्त्वचतुष्टयम्। एवं मिलित्वा पञ्चविंशतितत्त्वानि मायापर्यन्तानि मायया युक्तत्वात् प्राकृतानि। माया महेश्वरेण संयुक्ता सती तस्य जीवभावमापादयति। स जीवः प्राकृत एव। शुद्धविद्या तु सदाशिवेन युक्ता सती सादाख्या कलेति व्यवह्रियते। अतो भगवती चतुर्विंशतितत्त्वान्यतिक्रान्ता सदाशिवेन पञ्चविंशेन सार्धं विहरमाणा षड्विंशतत्त्वत्वमापन्ना परमात्मेति गीयते। एतदुक्तं भवति—सादाख्या कला पञ्चविंशेन सदाशिवेन मिलिता षड्विंशा भवति। मेलनस्य तत्त्वान्तरत्वात् न चोभयोर्मेलनमुभयात्मकम्। तस्य तादात्म्यरूपत्वात् तत्त्वान्तरमेवेति रहस्यम्।

यत्तु श्रुतिवाक्यम्—"पञ्चविंश आत्मा भवति" इति, तत्तु सदाशिवतत्त्वप्रतिपादनपरम्, न मेलनपरमिति ध्येयम्। ननु (कथं) बैन्दवस्थानं श्रीचक्रस्य मध्यस्थितम्, शिवचक्राणां चतुर्णामुपरि शक्तिचक्राणां पञ्चानामधस्तादवस्थितत्वात्। सहस्रारपद्मस्य तु शिरःस्थितत्वात् सर्वेषामुपरि वर्तमानत्वात्, तस्य बैन्दवस्थानत्वं नोपपद्यत इति चेत्, निशम्यतां भागवतमतरहस्यम्—

"चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः।
शिवशक्तिमयं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः॥"

इत्यादौ शक्तिचक्राणि त्रिकोणाष्टकोणदशारद्वितयचतुर्दशकोणात्मकानि पञ्च चक्राणि। शिवचक्राणि तु अष्टदलषोडशदलमेखलात्रितयभूपुरत्रयात्मकानीति। अतः शक्ति-

चक्राणां बाह्यतः शिवचक्राणि । शिवस्य शक्तिबाह्यत्वायोगात् तानि शिवचक्राणि बिन्दुरूपेणाकृष्य शक्तिचक्रान्तरे स्थापितानि । अत एव बिन्दुः शिवचक्रचतुष्टयात्मकः शक्तिचक्रेषु पञ्चसु व्यश्नुवानः समाप्त इति शिवशक्त्योरैक्यमिति केचित् ।

अन्ये तु—बिन्दुत्रिकोणयोरैक्यं, अष्टकोणाष्टदलाम्बुजयोः, दशारयुग्मषोडशदलाम्बुजयोः, चतुर्दशारभूपुरयोरैक्यम् । अनेन प्रकारेण शिवशक्त्योरैक्यमित्याहुः । अत्र बिन्दुशब्देन शिवचक्रचतुष्टयप्रतिनिधिभूतो वर्तुलाकारो लक्ष्यते, न तु चतुष्कोणमध्यवर्ती बिन्दुः । स तु सहस्रकमलान्तर्गतः आधारस्वाधिष्ठानदशदलप्रकृतिभूतः शिवशक्तिमेलनाविष्टतनुः सादाख्यं षड्विंशं तत्त्वम् । तेन सह नादबिन्दुकलानामैक्यं नास्ति, तस्य नादबिन्दुकलातीतत्वात् । एतच्च पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते । अत एव सहस्रकमलान्तर्गतचन्द्रमण्डलमध्यवर्ती सुधासिन्धुरेव भगवत्या विहरणस्थानमिति 'सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे' इति 'सुधासिन्धोर्मध्ये' इति श्लोकद्वयस्यैक एवार्थ इति रहस्यम् ।

इममेवार्थं **भैरवयामले चन्द्रज्ञानविद्यायां** शिव आह पार्वतीम्—

"चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः ।
नवचक्रैश्च संसिद्धं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ॥
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ।
चतुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च ॥
बिन्दुश्चाष्टदलं पद्मं पद्मं षोडशपत्रकम् ।
चतुरश्रं च चत्वारि शिवचक्राण्यनुक्रमात् ॥
त्रिकोणे बैन्दवं श्लिष्टमष्टारेऽष्टदलाम्बुजम् ।
दशारयोः षोडशारं भूगृहं भुवनाश्रके ॥
शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् ।
अविनाभावसंबन्धं यो जानाति स चक्रवित् ॥
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ।
मनुकोणं चतुष्कोणं कोणचक्राणि षट् क्रमात् ॥
मूलाधारं तथा स्वाधिष्ठानं च मणिपूरकम् ।

अनाहतं विशुद्धचाख्यमाज्ञाचक्रं विदुर्बुधाः ॥
तवाधारस्वरूपाणि कोणचक्राणि पार्वति ।
त्रिकोणरूपिणी शक्तिर्बिन्दुरूपः शिवः स्मृतः ॥
अविनाभावसंबन्धस्तस्माद्बिन्दुत्रिकोणयोः ।"

इति । इतः पूर्वम्—"अधोमुखं चतुष्कोणं शिवचक्रात्मकं विदुः" इत्यनुसारेण "अधोमुखानि चत्वारि त्रिकोणानि शिवात्मकानि" इत्युक्तिः "शिवचक्राणि बाह्यानि तद्रूपेणावस्थितानि" इत्येवंपरेति ध्येयम् ।

यद्वा—कौलमतानुसारेण अधोमुखानि चत्वारि त्रिकोणानि शिवात्मकानि, ऊर्ध्वमुखानि पञ्च त्रिकोणानि शक्त्यात्मकानि । कौलमते संहारक्रमेण लेखने नवत्रिकोणात्मकं श्रीचक्रम् । एतत्सर्वं 'चतुर्भिः श्रीकण्ठैः' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे वक्तव्यमपि 'सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे' इत्यत्रावश्यं वक्तव्यत्वात् उभयोपयोगितया अत्रैव किंचित्कथितम् । विस्तरस्तु तत्रैवावधार्यः ॥ ९ ॥

अरुणामोदिनी

एवं ध्यानप्रणालीमुपदिश्य योगशास्त्रप्रसिद्धकुण्डलिनीरूपत्वेन भगवतीं स्तौति—महीमिति । हे देवि ! आ समन्ताद्ध्रियते शरीरमनेनेति आधारः । मूले गुदस्थाने स्थित आधारो मूलाधारः । अथवा, मूलं सर्वेषां चक्राणामादिकारणम्; स चासावाधारश्च मूलाधारस्तस्मिन्, सर्वचक्राधारे चतुर्दलत्वेन कुण्डलिनीशक्तेर्नित्यनिवासत्वेन प्रसिद्धे मूलाधाराख्ये चक्रे,

"गुदलिङ्गान्तरे चक्रमाधाराख्यं चतुर्दलम् ।
अस्ति कुण्डलिनी ब्रह्मशक्तिराधारसंपुटे ॥
आब्रह्मरन्ध्रमृजुतां नीतेयममृतप्रदा ।"

इति वचनात् । स्थितमिति नपुंसकस्य विभक्ति (लिङ्ग)विपरिणामेन सर्वत्रान्वयः । स्थिता तन्मात्रगन्धात्मना सूक्ष्मरूपेणावस्थितां महीं भुवं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनसामाद्यां पृथिवीतत्त्वमित्यर्थः । मूलाधारे महीतत्त्वावस्थितिश्च रुद्ररहस्य उक्ता,

"सर्वाधारा मही यस्मान्मूलाधारतया स्थिता ।
तदभावे तु देहस्य पातः स्यादुद्गमोऽपि वा ॥"

इति । तथा मणिभिर्नानारत्नैः पूर्यते भूष्यते देवी अत्रेति, मूलाधारादुत्थापिताया देव्या मणिपूरकचक्रे भूषणैर्भूष्यत्वादिति मणिपूरे नाभिसंस्थे अन्वर्थनामनि दशदले चक्रे, "नाभौ दशदलं चक्रं मणिपूरकसंज्ञितम्" इति वचनात् । स्थितम्; तन्मात्ररसात्मना सूक्ष्मरूपेणावस्थितं, कं; जलं तत्तत्वमित्यर्थः । तथा भगवत्याः शक्त्याः स्वयमात्मना सर्वाकारत्वेन ग्रन्थिं कृत्वा अधिष्ठीयते इति वा, सुष्ठु अधिष्ठीयत इति वा स्वाधिष्ठानं मूलाधारोपरितनं षड्दलमग्नितत्त्वात्मकं कमलम्; "स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले षट्पत्रं च क्रमस्य च" इत्यागमात् । तस्मिन् स्थितं रूपतन्मात्ररूपेण सूक्ष्मरूपेणावस्थितं हुतवहमग्नितत्त्वमित्यर्थः । अत्र यद्यपि,

"मूलाधारं तथा स्वाधिष्ठानं च मणिपूरकम् ।
अनाहतं विशुद्धयाख्यमाज्ञाचक्रं विदुर्बुधाः ॥"

इत्यागमान्तरपर्यालोचनया मूलाधारानन्तरं स्वाधिष्ठानमेव वक्तव्यम्, तथापि, "आत्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी," "आपो वा अग्नेरायतनम्," "अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशः" इत्यादिश्रुतिसूत्रक्रममवलम्ब्य मणिपूरमुक्तवानिति ध्येयम् । किं चेदम्, 'तवाज्ञाचक्रस्थम' इत्यादिश्लोकषट्कश्रौतक्रममवलम्ब्यावरोहणक्रमेणैव आत्माकाशमरुदग्निजलपृथिवीतत्त्वात्मकानि आज्ञाप्रभृतीनि कमलान्युपदिश्य ध्यानं निबध्नतां 'मनस्त्वं व्योम त्वम्' इति श्लोके, 'नरं' 'क्षितौ षट्पञ्चाशत्' इति श्लोके च तमेव क्रममुपदर्शयतां स्मृत्यपेक्षया श्रौतक्रमस्य प्राबल्यं प्रतिपादयतामाचार्याणामपि संमतमेवेत्यवगन्तव्यम् ।

यत्तूक्तं रामकविना—नाभिलिङ्गमूलचक्रप्रसिद्धयोर्मणिपूरस्वाधिष्ठानशब्दयोः सामीप्यादन्योन्यपदवाच्यता मधुमाधवशब्दयोर्माधवमासयोरेवेति, तच्चिन्त्यम्, मूलाधारादिव्यवहारोच्छेदापत्तेः, मध्वादिशब्दानां वसन्तमासयोः कोशाप्रसिद्धेश्चेति, 'आचार्यतात्पर्यमपि अस्मदुक्तानुसारि' इत्यनन्तरोक्तिश्च चिन्त्या । तथा हृदि; हृदयाकाशसंस्थिते द्वादशदले केनाप्यनाहतत्वादनाहतमित्यन्वर्थनामनि चक्रे,

"हृदयेऽनाहतं चक्रं शिवस्य प्रणवाकृति ।
पूजास्थानं तदिच्छन्ति दलैर्द्वादशभिर्युतम् ॥"

इति वचनात् । स्थितं; तन्मात्रस्पर्शरूपेण सूक्ष्मात्मनावस्थितं, मरुतं; वायुतत्त्वम् । तथा उपरि; अनाहतचक्रादूर्ध्वप्रदेशे स्वप्रकाशे षोडशदले शुद्धस्फटिकवर्णतया विशुद्धिरित्यन्वर्थनामनि कण्ठस्थिते कमले, "कण्ठे तु भारतीस्थानं विशुद्धिः षोडशच्छदम्" इति वचनात् । स्थितं; तन्मात्रशब्दात्मना सूक्ष्मरूपेणावस्थितमाकाशतत्त्वं च । तथा भ्रुवोर्मध्यं

तस्मिन् भ्रुवोरन्तरस्थद्विदले आज्ञीषज्ज्ञानं भगवतीविषयं साधकानां भवति क्षणमात्रावस्थायित्वाद्देव्यास्तत्रेति वा, आ समन्ताज्ज्ञायतेऽस्यामिति वा आज्ञेत्यन्वर्थनामनि कमले, "भ्रूमध्ये द्विदलं चक्रमाज्ञासंज्ञं प्रचक्षते" इति वचनात्। स्थितं; मनो मनस्तत्त्वं चेति, एतत्सकलं समस्तमपि मूलाधारादिचक्रस्थितपृथिव्यादिशब्दसंगृहीतानि भूततन्मात्रज्ञानेन्द्रियपञ्चकमनोमायाशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवान्तं सर्वं तत्त्वजालं कमलद्विकद्विकोपरि स्थितं रुद्रविष्णुब्रह्मनामकं ग्रन्थित्रयं चेति तत्सर्वमित्यर्थः। कुलपथं; सुषुम्नामार्गम्। षट् चक्राणि कुलपथमुच्यत इति केचित्। भित्त्वा; साधककौशलवशादुत्थापिता भुजङ्गरूपा बिसतन्तुनिभा स्वयं सग्रन्थीनि षट् कमलानि निर्भिद्य निर्गच्छती सतीत्यर्थः। सहस्रमराणि दलानि यस्य तत् सहस्रारं सहस्रदलम्, तस्मिन् पद्मे ब्रह्मरन्ध्रसंस्थिते कमले, "चक्रं सहस्रपत्रं तु ब्रह्मरन्ध्रसमन्वितम्" इति वचनात्। रहसि; एकान्ते, पत्या सह; सदाशिवेन साकं, विहरसे; क्रीडसि। योगवेदिना साधकेन सम्यग्वायुनिरोधान्मूलाधारादुत्थाप्य षट्कमलग्रन्थिभेदनपूर्वकं सहस्रारकमलमानीय तत्र शिवेन सह प्रापितविहारा योगशास्त्रप्रसिद्धा कुण्डलिनीशक्तिश्च भवत्येव नान्येत्यभिप्रायः। अत एवाहुराचार्याः—"माया कुण्डलिनी क्रिया मधुमती" इत्यादिना। अत्रोक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—

"भुजङ्गाकाररूपेण मूलाधारं समाश्रिता।
शक्तिः कुण्डलिनी नाम बिसतन्तुनिभा शुभा॥
मूलकन्दं फणाग्रेण दष्ट्वा कमलकन्दवत्।
मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्रसमन्विता॥
पद्मासनगतः स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः।
वायुमूर्ध्वगतिं कुर्वन् कुम्भकाविष्टमानसः॥
वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन्।
ज्वलनाघातपवनाघातैरुन्निद्रितोऽहिराट्॥
रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यथ।
ब्रह्मग्रन्थिं च भित्त्वैव कमलानि भिनत्ति षट्॥
सहस्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते।
सा चावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारणम्॥"

इति। उपासकानां च,

"त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा।
मनुकोणं च षट्कोणं कोणचक्राणि षट् क्रमात्॥

मूलाधारं तथा स्वाधिष्ठानं च मणिपूरकम् ।
अनाहतं विशुद्ध्याख्यमाज्ञाचक्रं विदुर्बुधाः ॥ ''

इत्यागमादुक्तचक्रषट्कमेव सुधासिन्धुरिति; तदेव चन्द्रमण्डलम् । तत्रैव शिवयोर्विहार-श्चेति रहस्यम् ॥ ९ ॥

सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः
प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमहसः ।
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि ॥ १० ॥

लक्ष्मीधरा

सुधाधारेति । सुधाया अमृतस्य धाराणामासारैः संपातैः । अत्रासारशब्द एव धारासंपातवचन इति धाराशब्दसाहचर्यादासारशब्दः संपातमात्र इति न पौनरुक्त्यम् । यद्वा— सुधाया आधारभूता आसारा धारासंपाताः, तैः, चरणयुगलान्तर्विगलितैः; चरणयुगलस्य पादारविन्दद्वितयस्य अन्तर्विगलितैः मध्यप्रदेशात् स्रवद्भिः, प्रपञ्चं; द्विसप्ततिसहस्रसंख्याकनाडीमार्गं, सिञ्चन्ती; सेक्त्री, पुनरपि; सेचनानन्तरमपि, रसाम्नायमहसः; चन्द्रसकाशात् । रसाम्नायमहःशब्दो यामलेषु कलानिधौ प्रसिद्धः, रसस्य सुधाया आम्नायो गुणानामाधिक्यमिति यावत्, तदात्मकं महः कान्तिर्यस्य सः रसाम्नायमहा इति व्युत्पत्तेः । अवाप्य; प्राप्य, स्वां; स्वकीयां, भूमिं; आधारचक्रं, भुजगनिभं; सर्पसदृशम्, अध्युष्टवलयम्; अधिष्ठितकुण्डलनाविशेषं, स्वं; निजम्, आत्मानं; कृत्वा; धृत्वा स्वस्वरूपमवलम्ब्य उषित्वा, स्वपिषि; निद्रासि, कुलकुण्डे; कुः पृथिवीतत्त्वं लीयते यत्र तत्कुलं आधारचक्रम् । लक्षणया सुषुम्नामार्गः कुलमित्युच्यते । अत एव कौलाः कुलपूजका आधारसेवका इति कौलत्वं तेषामिति रहस्यम् । एतदुत्तरत्र प्रस्फोर्यते । कुलमार्गस्य सुषुम्नाया मूले यत्कुण्डं कमलकन्दाकारम् आधारकन्दं तस्मिन् कुहरिणि, कमलकन्दमध्यस्थितच्छिद्रतुल्यं छिद्रं यस्य कुण्डस्य तत्तथोक्तम् । आधारकन्दमध्यस्थितसुषिरमध्ये बिसतन्तुनिभा तत्र कुण्डलिनीशक्तिः वर्तत इति तात्पर्यम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! चरणयुगलान्तर्विगलितैः सुधाधारासारैः प्रपञ्चं सिञ्चन्ती रसाम्नायमहसः सकाशात् स्वां भूमिं पुनरप्यवाप्य भुजगनिभमध्युष्ट-वलयं स्वमात्मानं कृत्वा कुहरिणि कुलकुण्डे स्वपिषि ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—शिरःस्थितं चन्द्रमण्डलं सर्वयोगशास्त्रसिद्धम् । तत्तु समयिनां मते श्रीचक्रमेव चन्द्रमण्डलम्, षोडशकलात्मकत्वात् । श्रीविद्यायाः प्रतिपदादिषोडश-दिनेषु कलावृद्धिक्षययोः वक्ष्यमाणत्वात् चन्द्रमण्डलमेतदेव । बाह्यस्थितमपि चन्द्र-मण्डलं श्रीचक्रमेवेति **सुभगोदयव्याख्याने** निदर्शितम् । तत्तु महारहस्यम् । अतश्च शिरःस्थितसहस्रदलकमलान्तर्गतश्रीचक्रात्मकशशिबिम्बमध्यस्थितायाः भगवत्याश्चरण-कमलनिर्णेजनजलैः सुधामयैः साधकस्य सकलशरीरं संप्लाव्य पुनः भुजङ्गरूपेण आधार-कुण्डं प्रविश्य सुषुम्नामवष्टभ्य सा भगवती स्वपितीति । यथोक्तं **वामकेश्वरमहातन्त्रे**—

"भुजङ्गाकाररूपेण मूलाधारं समाश्रिता ।
शक्तिः कुण्डलिनी नाम बिसतन्तुनिभाशुभा ॥"

इति । आशुभा; क्षणप्रभा, विद्युन्निभा इत्यर्थः ।

"मूलकन्दं फणाग्रेण दष्ट्वा कमलकन्दवत् ।
मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्रं समाश्रिता ॥
पद्मासनगतः स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः ।
वायुमूर्ध्वगतिं कुर्वन् कुम्भकाविष्टमानसः ॥
वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन् ।
ज्वलनाघातपवनाघातैरुन्निद्रितोऽहिराट् ।
रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यथः ।
ब्रह्मग्रन्थिं च भित्त्वैव कमलानि भिनत्ति षट् ॥
सहस्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते ।
सा चावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारणम् ॥"

इति **श्रुतिरपि** भगवत्याः चरणाम्बुजसुधाधारासारैः प्रपञ्चसेचनं प्रतिपादयति । तथा हि—"लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् । चरणं नो लोके सुधितान् दधातु ।"

अस्यार्थः—लोकस्य स्वनिवासस्थानस्य सायुज्यस्य वा साष्टर्यादेर्वा ब्रह्मलोकादेर्वा द्वारं, तत्प्रापकमित्यर्थः। अर्चिमत् अर्चींषि मयूखाः अस्य सन्तीति अर्चिमत्, अर्चिष्मदित्यर्थः। छान्दसः सकारलोपः। मयूखाः किरणाः। पवित्रं स्वयमतिशुद्धम्, अन्यशुद्धिहेतुश्च। "ज्योतिष्मष्मद्भ्राजमानं महस्वत्" इत्याम्रेडनं अर्चिष्मत्स्तुत्यर्थम्। यद्वा—"त्रिखण्डं मातृकाचक्रं सोमसूर्यानलात्मकम्" इति वक्ष्यते। 'अर्चिष्मत्' इत्यनेन आग्नेयान्यर्चींष्यष्टोत्तरशतं कथ्यन्ते। 'ज्योतिष्मत्' इत्यनेन ऐन्दवानि षट्त्रिंशदुत्तरशतं ज्योतींषि निर्दिश्यन्ते। 'महस्वत्' इत्यनेन भानवीयानि षोडशोत्तरशतं महांसि किरणाः संगृह्यन्ते। एतच्च 'क्षितौ षट्पञ्चाशत्' इति श्लोकव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः। अमृतस्य धाराः, सुधाप्रवाहान्; बहुधा; बहुप्रकारेण द्विसप्ततिसहस्रनाडीमार्गेषु, दोहमानं; किरत् चन्द्रमण्डलगतसुधाधाराप्रवाहान् स्वनिर्णेजनपवित्रितान् वर्षदित्यर्थः। तच्चरणम्, चरणशब्दो नपुंसकः, "पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्" **इत्यमरः**। न अस्मान् साधकान् लोके प्रपञ्चे सुधितान्; तृप्तान्; यद्वा—संजातबुद्धिप्रकाशान् सुधियः, कृत्वा दधातु पुष्णातु।

नन्वयं मन्त्रः अपाघास्विष्टिषु याज्यात्वेनाम्नातः। मन्त्राणां समवेतार्थप्रकाशनशीलत्वात्, 'चरणाय स्वाहा' इति चतुर्थ्यर्थोपहितशब्दस्यैव देवतात्वात्, एतद्व्याख्यानं न संगच्छत इति चेत्; उच्यते—

अत्राहुः भगवत्पादाः—"सिद्धमन्नं परित्यज्य भिक्षामटति दुर्मतिः" इति। अयमाशयः—वेदस्य सकर्तृकत्वासिद्धेः फलदानसमर्थत्वेन सर्वविद्वदभिमतं वृद्धव्यवहारावसितशक्तिकं 'लोकस्य द्वारम्' इत्यादिविशेषणविशिष्टत्वार्हं भगवत्याश्चरणमेव 'चरणाय **स्वाहा**' इत्यत्र चरणशब्देनाभिधीयत इति ॥ १० ॥

अरुणामोदिनी

विहारानन्तरकृत्यमाह—सुधाधारेति। हे देवि! चरणयुगलस्य पदद्वन्द्वस्यान्तरभ्यन्तराद्विगलितैः गलद्भिः सुधाधाराणाममृतसंततीनामासारैर्वेगवर्षणैः; "आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवर्षे सुहृद्बले" इति विश्वः। प्रपञ्चं; द्विसप्ततिसहस्रसंख्याकनाडीमार्गं, सिञ्चन्ती; सेचमाना, "लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्। ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्। अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम्। चरणं नो लोके सुधितान् दधातु।" इति श्रुतेः। इह च भगवत्याः सुषुम्नामार्गेण सहस्रारान्तर्गतत्वात्, "तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका",

"सुषुम्ना तिसृषु श्रेष्ठा वैष्णवी मुक्तिमार्गदा" इत्यागमात् प्रधाननाड्यां सुषुम्नायां सेचने जाते पिण्डाण्डब्रह्माण्डयोरैक्याद्ब्रह्माण्ड इव पिण्डाण्डेऽपि सर्वासु नाडीष्वाह्लादो जायत इत्युक्तम् । रसा आम्नायन्तेऽस्मिन्निति रसाम्नायममृतमयं महस्तेजो यस्य तस्मात्; सहस्रारपद्मवर्तिनोऽक्षीणकलाचन्द्रात्, तत्सकाशादित्यर्थः । महसीति पाठे रसाम्नायं रसावृत्तिरूपं महस्तेजो यस्याः सा आनन्दरूपिणी अत्यन्ततृप्ता . . शादुन्मताति सतीत्यर्थः (?) । पुनर्भूयोऽपि स्वां स्वकीयां भूमिं निवासस्थानं "भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे" इति विश्वः । मूलाधारमित्यर्थः । अवाप्य; प्राप्य, भुजगनिभं; सर्पाकारं, स्वं स्वकीयमात्मानं देहं सहस्रारावाप्तये ऋजूकृतमित्यर्थः । अध्युष्टोऽधिष्ठितो वलयः कुण्डलना येन तं सन्तं कृत्वा विधाय कुण्डलितं कृत्वेत्यर्थः । कुहरं बिलमस्यास्तीति तस्मिन् इह सच्छिद्रवति, सर्वप्रियत्वाच्छिद्रस्येति भावः । कुलकुण्डे; कुण्डाकारे कुले निवासगृहे । यद्वा—कुः पृथिवीतत्त्वं लीयतेऽस्मिन्निति कुलं मूलाधारः । तदेव कुण्डं निवासस्थानभूतः करण्डविशेषः तस्मिन् स्वपिषि निद्रासि । कुहरिणीत्यस्य देवीसंबुद्धिपरत्वं केचिदिच्छन्ति । शिरसि चन्द्रमण्डलं वर्तत इति योगशास्त्रप्रसिद्धेश्चन्द्रमण्डलश्रीचक्रयोरुभयोरपि षोडशकलात्मकत्वेनैक्याच्छिरःस्थितसहस्रारान्तर्गतश्रीचक्रचन्द्रमण्डलीयस्वचरणनिर्णेजनसुधाजलैः साधकशरीरं संप्लाव्य पुनरप्याधारचक्रं भुजङ्गाकारेणैवावाप्य सुषुम्नामवष्टभ्य स्वपिति भगवतीत्यभिप्रायः । आधारकमलकन्दसुषिरमध्ये बिसतन्तुनिभा कुण्डलिनी वर्तत इत्यागमः ॥ १० ॥

पूर्वश्लोके इन्दुमण्डलात्मकं श्रीचक्रमित्युक्तम् । तदेव श्रीचक्रमुपदिशति—

चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि
प्रभिन्नाभिः शंभोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः ।
चतुश्चत्वारिंशद्वसुदलकलाश्रत्रिवलय-
त्रिरेखाभिः सार्धं तव शरणकोणाः परिणताः ॥ ११ ॥

लक्ष्मीधरा

चतुर्भिरिति । चतुर्भिः; चतुःसंख्यासंख्येयैः श्रीकण्ठैः, शृणाति हिनस्तीति श्रीः विषं कण्ठे यस्यासौ श्रीकण्ठः हरः । ते कोणा अपि श्रीकण्ठाः । तादात्म्यात्तद्व्यपदेशः । अत एव बहुवचनसिद्धिः श्रीकण्ठात्मकैरित्यर्थः । शिवयुवतिभिः शक्तिभिः । पूर्ववद्बहुवचनसिद्धिः । शक्त्यात्मकैरित्यर्थः । पञ्चभिः । अपिशब्दो

भेदे । प्रभिन्नाभिः ; प्रकर्षेण भिन्नाभिः, प्रकर्षस्तु शिवशक्तिचक्रमध्ये बैन्दवस्थानस्य विद्यमानत्वात् । एतच्च समयमतेन सृष्टिक्रमेण पञ्चचक्रलेखने ज्ञेयम् । कौलमतेन संहारक्रमेण नवयोनिचक्रलेखने ऊर्ध्वाधोमुखतया अवस्थितेः प्रभिन्नत्वं ज्ञेयम् । तेनोभयं पृथक्पृथक् स्थितमित्यर्थः । शंभोः इति पञ्चमी । शंभुशब्देन चत्वारः श्रीकण्ठाः उच्यन्ते । नवभिः ; नवसंख्यैः । अपिशब्दो वक्ष्यमाणबाहुल्यं समुच्चिनोति । मूलप्रकृतिभिः ; प्रपञ्चस्य मूलकारणैः । अत एव तेषां योनिशब्देन व्यवहारः । नव योनयो नवधात्वात्मकाः । तथा चोक्तं **कामिकायाम्**—

"त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिधातवः शक्तिमूलकाः ।
मज्जाशुक्लप्राणजीवधातवः[1] शिवमूलकाः ॥
नवधातुरयं देहो नवयोनिसमुद्भवः ।
दशमी योनिरेकैव परा शक्तिस्तदीश्वरी ॥"

इति । दशमी योनिः ; बैन्दवस्थानम् । तदीश्वरी ; तस्य देहस्येत्यर्थः ।

"एवं पिण्डाण्डमुत्पन्नं तद्वद्ब्रह्माण्डमुद्भभौ ।
पञ्च भूतानि शाक्तानि मायादीनि शिवस्य तु ॥
माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि तत्रैवान्तर्भवन्ति ते ॥"

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादितन्मात्राः तच्छब्देन परामृश्यन्ते । "शिवशक्त्यात्मकं विद्धि जगदेतच्चराचरम्" । चरं पिण्डाण्डं, अचरं ब्रह्माण्डमित्यर्थः ।

केचित्तु एकपञ्चाशत्तत्त्वान्याहुः । तथा हि—

"पञ्च भूतानि तन्मात्रपञ्चकं चेन्द्रियाणि च ।
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥
त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।
मनश्चाहंकृतिः ख्यातिर्गुणाः प्रकृतिपूरुषौ ॥
रागो विद्या कला चैव नियतिः काल एव च ।

[1] जीवधातुर्नाम बीजाधिष्ठानत्वात् ओजोधातुरेव जीवधातुरित्युच्यते । तदुक्तं वाग्भटेन—'रसादिशुक्रान्तानां धातूनां प्रसादश्रेष्ठो जीवाधारभूतो धातुरोजः इति' इत्यधिकः पाठः ।

माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ।
शक्तिश्च शिवतत्त्वं च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ॥"

इति । एतान्येकत्रिंशत्तत्त्वानि **वायवीयसंहितादिशैवपुराणेषु** सर्वेषु प्रतिपादितानि ।

अस्यार्थः—पञ्च भूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकानि कार्यकारणरूपेणावस्थितानि । गन्धादितन्मात्रपञ्चकं पृथिव्यादीनां कारणभूतम् । ज्ञानेन्द्रियाणि, श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मकानि । कर्मेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकानि । धातवः, त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लानि । वायवः, प्राणापानव्यानोदानसमानाः । मनः, मननात्मिका शक्तिः । अहंकृतिः, अहंकारजनिका शक्तिः । ख्यातिः, ज्ञानम् । गुणाः, सत्त्वरजस्तमांसि । प्रकृतिः, मूलप्रकृतिः । पुरुषः, जीवः । रागः, इच्छा । विद्या, जनितविकल्पज्ञानम् । कलाः, षष्ट्युत्तरत्रिंशत्संख्याकाः । नियतिः, नियामिका शक्तिः । कालः, संहरणशक्तिः । माया, ऐन्द्रजालिकादिज्ञानम् । शुद्धविद्या, मोचकज्ञानम् । महेश्वरः, रजोगुणाविष्टः सृष्टिकर्ता । सदाशिवः, सृष्टिस्थितिकर्ता । शक्तिः, महेश्वरसदाशिवयोः रक्षणसर्जनशक्तिः । चकारात् कालात्मिका संहारिणी शक्तिश्च । शिवतत्त्वं, शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपम् । एतेषु सर्वेषु तत्त्वेषु कतिचन तत्त्वानि कुत्रचिदन्तर्भवन्ति । त्वगादिसप्तधातवः भूतेष्वन्तर्भवन्ति । प्राणादिवायवः वायावन्तर्भवन्ति । अतो भूतेष्वेव तेषामन्तर्भावः । अहंकारस्य मनस्यन्तर्भावः । ख्यातेर्विद्यायामन्तर्भावः । गुणानां प्रकृतावन्तर्भावः । प्रकृतेस्तु शक्तावन्तर्भावः । पुरुषस्य महेश्वरेऽन्तर्भावः । कलायाः शुद्धविद्यायामन्तर्भावः । नियतेस्तु शक्तावेवान्तर्भावः । कालस्य महेश्वरे सदाशिवे चान्तर्भावः । शक्तेस्तु शुद्धविद्यायामन्तर्भावः । शिवतत्त्वस्य सदाशिवतत्त्वेऽन्तर्भाव इति तत्त्वानि पञ्चविंशतिरेव । पञ्च भूतानि तन्मात्रपञ्चकं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनस्तत्त्वं मायाविशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवात्मकानि चत्वारि । एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि सर्वसंमतानि, श्रुत्यनुगृहीतत्वात् । तथा च श्रुतिः—"पञ्चविंश आत्मा भवति" इति । अतश्च षट्त्रिंशत्तत्त्वानीत्यादितत्त्वविकल्पः श्रुत्यनुसारेण पञ्चविंशतितत्त्वपर इत्यनुसंधेयम् । अतश्च सर्वतत्त्वातीतं शिवशक्तिसंपुटम् । तस्मादेव जगदुत्पत्तिः । तदुक्तं **सुभगोदये**—

"परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किंचन ।
शक्तः स्यात्परमेशानि शक्त्या युक्तो भवेद्यदि ॥"

इति। अत्र बहु वक्तव्यमस्ति। तत्तु **सुभगोदयव्याख्यानावसरे** निपुणतरमुपपादितमस्माभिरिति अलमतिविस्तरेण। प्रकृतमनुसरामः।

चतुश्चत्वारिंशत्; एतत्संख्याभिः, वसुदलकलाश्रत्रिवलयत्रिरेखाभिः; वसवोऽष्टौ, तेन वसुशब्देन अष्टसंख्या लक्ष्यते। वसुदलम् अष्टदलम्। कलाश्रं कलाः षोडश। तेन कलाशब्देन षोडशसंख्या लक्ष्यते। अश्रशब्देन दलं लक्ष्यते। अतः कलाश्रं षोडशदलमित्यर्थः। त्रिवलयं त्रयाणां वलयानां समाहारः त्रिवलयं, त्रिमेखलमित्यर्थः। त्रिरेखाः प्राकारवलयाकाररेखाः, भूपुरत्रयमित्यर्थः। एतच्च भूपुरत्रयं चतुर्दिक्षु द्वारयुक्तम्। तथा चोक्तम्—

" बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममन्वश्रनागदलसंयुतषोडशारम्।
वृत्तत्रिभूपुरयुतं परितश्चतुर्द्वाः श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः॥ "

इति। श्रुतिरपि—" सतद्वाट्टारगमं ता। सꣳहार्यं नगरं तव।" इति। अस्यार्थः—सतद्वा, चतुर्द्वरिमित्यर्थः। छान्दसो वर्णलोपश्च। अट्टारगमं अट्टारैः प्राकारवलयैः त्रिभिः अगमं दुर्गमम्। ता तानीमानि भूतानि। भगवति! तव नगरं पुरं श्रीचक्रात्मकं संहार्यं संहारकमित्यर्थः। पृथिव्यादिमहेश्वरान्तानि तत्त्वानि तत्रैव लीयन्त इति तात्पर्यम्।

केचिदेवं व्याचक्षते—संहार्यं संहारक्रमेण लेखनीयमिति, तन्न, कौलमत एव संहारक्रमेण चक्रस्य लेखनीयत्वादिति। प्रकृतमनुसरामः—ताभिः सार्धं सह तव भवत्याः शरणकोणाः शरणं गृहं बैन्दवं मन्दिरं, तच्च कोणाश्चेति द्वन्द्वसमासः। ततः कोणाश्चतुश्चत्वारिंशदित्यर्थः।

ननु बिन्दुत्रिकोणेत्यादिक्रमेण त्रिकोणबिन्दुभ्यां योगे षट्चत्वारिंशत्कोणाः, बिन्दुपरित्यागे पञ्चचत्वारिंशत्कोणा इति चेत्, सत्यम्, प्रस्तारवशात् त्रिकोणस्याधःस्थितं कोणद्वयमष्टकोणेऽन्तर्गतम्। ततश्च कोणाः त्रिचत्वारिंशदेवेति। शरणेन सार्धं कोणा इति द्वन्द्वसमासगत्या व्याख्यातम्। यद्वा—त्रयश्चत्वारिंशदिति पाठान्तरम्। तत्र स्पष्ट एवार्थः। परिणताः परिणामं प्राप्ताः। अयमर्थः—त्रिकोणाष्टकोणदशकोणयुगलचतुर्दशकोणात्मकानि शक्तिचक्राणि। अष्टदलषोडशदलमेखलात्रयभूपुरत्रयात्मकानि चत्वारि शिवचक्राणि। त्रिकोणे वसुदलं वसुकोणे षोडशदलं दशारयुग्मे

मेखलात्रितयं भुवनाश्रके भूगृहमन्तर्भूतमिति परिणतमित्युच्यते। एतच्च पूर्वमेव प्रतिपादितम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शंभोः सकाशात्प्रभिन्नाभिः पञ्चभिः शिवयुवतिभिः नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः तव शरणकोणाः वसुदलकलाश्र-त्रिवलयत्रिरेखाभिः सार्धं परिणताः सन्तः चतुश्चत्वारिंशदिति।

अत्रेदमनुसंधेयम्—अस्मिन् चक्रे अष्टाविंशतिमर्मस्थानानि। संधयस्तु चतुर्विंशतिः। ननु मर्माणि चतुर्विंशतिरेव, कथमष्टाविंशतिः?

"द्विरेखासंगमस्थानं संधिरित्यभिधीयते।
त्रिरेखासंगमस्थानं मर्म मर्मविदो विदुः॥"

इति। उच्यते—अष्टदलषोडशदलमेखलात्रयभूपुरत्रयाणां शिवचक्राणां त्रिरेखासंगम-स्थानत्वाभावेऽपि वाचनिकी मर्मसंज्ञा। यथोक्तं **चन्द्रज्ञानविद्यायाम्—**

"मन्वश्रद्विदशाराष्टकोणवृत्तचतुष्टयम्।
अष्टाविंशतिमर्माणि चतुर्विंशतिसंधयः॥"

इति। अस्यार्थः—चतुर्दशकोणे दशारयुग्मे अष्टकोणे च त्रिरेखासंगमस्थानगणनायां चतुर्विंशतिमर्मस्थानानि वृत्तचतुष्टयेन शिवचक्रात्मकेन सार्धं अष्टाविंशतिरिति॥

एतत्सर्वं चक्रलेखनापरिज्ञाने ज्ञातुं दुःशकमिति चक्रलेखनप्रकारो निरूप्यते। स च द्विप्रकारः, सृष्टिक्रमेण संहारक्रमेण चेति। संहारक्रमेण कौलमार्ग एव। तथापि नवयोनिपरिज्ञानार्थं स प्रकारो निरूप्यते।

संहारक्रमेण तावत्—पुरतो वृत्तमालिख्य, वृत्तमध्ये नव रेखाः लिखित्वा, पश्चिमरेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य, स्वापेक्षया षष्ठ्या रेखया योजयेत्। एवं प्राग्रेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षया सप्तम्या रेखया योजयेत्। पश्चिमद्विती-यरेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षया अष्टम्या योजयेत्। ततः प्राक्पश्चिम-तृतीयरेखाप्रान्ताभ्यां षट्कोणमालिखेत। षट्कोणमध्यस्थितह्रस्वरेखात्रितये पश्चिम-रेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षया पञ्चम्या योजयेत्। एवं प्राग्रेखाप्रान्ताभ्यां त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षया पञ्चम्या योजयेत्। मध्यस्थितातिह्रस्वरेखाप्रान्ताभ्यां

त्रिकोणमुत्पाद्य स्वापेक्षया तृतीयरेखया योजयेत् । एवं चतुर्विंशतिमर्माणि, चतुर्विंशतिसंधयः, नवयोनिचक्रम् । एतत्कौलमतरहस्यम् ।

सृष्टिक्रमस्तु समयमार्गः । स च निरूप्यते—आदौ त्रिकोणमालिख्य, मध्ये बिन्दुं निक्षिप्य, बिन्दोरुपरि त्रिकोणं लिखित्वा त्रिकोणान्तरं प्रागग्रं विलिख्य प्रथमत्रिकोणाग्रात् त्रिकोणान्तरं पश्चिमाभिमुखं विलिखेत् । एवमष्टकोणचक्रमुत्पन्नम् । एतस्मादेव दशारमुत्पादयेत् । तद्यथा—अष्टकोणप्राक्पश्चिमरेखाप्रान्ताभ्यां षट्कोणमुत्पाद्य विदिग्गतमर्मस्थानेभ्यः चतुर्भ्यः चतुरस्त्रिकोणानुत्पाद्य, अष्टकोणगतयोनेरुपरि दक्षिणोत्तरायतरेखा ईशानाग्निकोणत्रिकोणेषु योजयेत् । एवं पश्चिमतो योजयेत्। दशारं भवति । एतस्मादेव दशारात् पुनः दशारान्तरम् उक्तरीत्या उत्पादयेत् । एतस्मादेव दशाराच्च चतुर्दशारमुत्पादयेत् । तद्यथा—प्रथमदशारपूर्वपश्चिमरेखाप्रान्ताभ्यां षट्कोणमुत्पादयेत् । षट्कोणगतमर्मस्थानेभ्यः चतुर्भ्यः त्रिकोणचतुष्कमुत्पादयेत् । ततः उपरिस्थितमर्मचतुष्टयात् दशारन्यायेन त्रिकोणचतुष्कमुत्पाद्य प्राक्पश्चिमरेखा मेलयेत् । एवं त्रयश्चत्वारिंशत्कोणाः, चतुर्विंशतिसंधयः चतुर्विंशतिमर्माणीति । एतत् समयमतरहस्यम् । अस्मिन् चक्रे त्रिकोणमूर्ध्वमुखं लेखनीयम् । कौलचक्रे त्रिकोणमध्यगतो बिन्दुः । समयचक्रे चतुष्कोणमध्यगतो बिन्दुः । कौलचक्रे कोणसंख्या नास्ति, नवत्रिकोणात्मकत्वात् । नवानां त्रिकोणानां मेलने मर्मसंधय एवोत्पद्यन्त इति महद्रहस्यम् ।

उभयचक्रसाधारणमत ऊर्ध्वम् अष्टदलपद्मं, ततः षोडशदलपद्मम् , ततः मेखलात्रितयम् , ततः चतुर्द्वारयुक्तं भूपुरत्रितयम् । इति श्रीचक्रोद्धारो विज्ञातव्यः ।

अत्र मेरुप्रस्तारकैलासप्रस्तारभूप्रस्ताराः त्रयः संभवन्ति । मेरुप्रस्तारो नाम नित्याषोडशतादात्म्यम् । कैलासप्रस्तरो नाम मातृकातादात्म्यम् । भूप्रस्तारो नाम वशिन्यादितादात्म्यम् । एतत्सर्वं 'चतुःषष्ट्या तन्त्रैः' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

अत्र रुद्रयामले विशेष उक्तः—

"पृश्नयो नाम मुनयः सर्वे चक्रसमाश्रयाः ।
सेवमानाश्चक्रविद्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ॥

अग्नीषोमात्मकं चक्रमग्नीषोममयं जगत् ।
अग्नावन्तर्बभौ भानुरग्नीषोममयं स्मृतं ॥
त्रिखण्डं मातृकाचक्रं सोमसूर्यानलात्मकम् ।
त्रिकोणं बैन्दवं सौम्यमष्टकोणं च मिश्रकम् ॥
चक्रं चन्द्रमयं चैव दशारद्वितयं तथा ।
चतुर्दशारं वह्नेस्तु चतुश्चक्रं च भानुमत् ॥
एतत्प्रसादादिन्द्राद्या वसवोऽष्टौ मरुद्गणाः ।
ये ये समृद्धा लोकेऽस्मिन् त्रिपुराचक्रसेवकाः ॥
पुरत्रयं च चक्रस्य सोमसूर्यानलात्मकम् ।
महालक्ष्म्याः पुरं चक्रं तत्रैवास्ते सदाशिवः ॥ "

इति । इममेवार्थं श्रुतिरप्याह—**तैत्तिरीयके** अरुणोपनिषदि ; " इमा नुकं भुवना सीषधेम " इत्यारभ्य " ऋषिभिरदात्पृश्निभिः " इत्यन्ता । अरुणोपनिषन्नाम अरुणायाः भगवत्याः प्रतिपादिका उपनिषत् ; " भद्रं कर्णेभिः " इत्यारभ्य " तपस्वी पुण्यो भवति " इत्यन्ता अरुणोपनिषत् अरुणामेव प्रतिपादयति । इममर्थं दृष्टवान् अरुणकेतुः ऋषिः । श्रुत्यर्थस्तावत्—

इमा नुकं भुवना सीषधेम ॥ १ ॥

अस्यार्थः—पृश्नयो नाम मुनयः परस्परं संगिरन्ते । इमां चक्रविद्यां, नुकं वितर्के, भुवना भुवनानि, सीषधेम अवगच्छाम । चक्रविद्यामुपाश्रित्यैव भुवनान्यवतिष्ठन्त इति वितर्कयाम इत्यर्थः । यद्वा—इमां चक्रविद्यां भुवनात्मतया सीषधेम । नुकं पृच्छायाम ; " नु पृच्छायां वितर्के च " **इत्यमरः**[1] ॥ १ ॥

इन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

अस्य वाक्यस्यार्थः स्पष्ट एव । चक्रविद्यामुपाश्रित्यैव आसत इति शेषः ॥ २ ॥

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां च । आदित्यैरिन्द्रः सह सीषधातु ॥ ३ ॥

[1] नुः पृच्छायाम् । भुवनात्मतया कं पृष्ट्वा अवगच्छाम इत्यर्थः । 'नु पृच्छायां वितर्के च' इत्यमरः, इति कार्वेटिनगरमुद्रितकोशपाठः । 'विकल्पे च' इति मुद्रितामरकोशपाठः ।

अस्यार्थः—यज्ञमग्निष्टोमादिकं नः अस्माकं तन्वं तनूं शरीरार्धं पत्नीमिति यावत्। प्रजां संतानम्। चकारात्सर्वाः संपदः। आदित्यैः मरुद्गणैः इन्द्रः सह चक्र-विद्योपासनात्प्राप्तपरमैश्वर्यः। इन्द्रश्चक्रविद्यामस्माकम् उपदिश्य, सीषधातु संपादि-तवान्। प्राप्तकाले लोट् ॥ ३ ॥

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिः। अस्माकं भूत्ववि॒ता त॒नूना॑म् ॥ ४,५ ॥

मन्त्रद्वयस्यार्थः—तनूनां पुत्रमित्रकलत्रादीनां अविता रक्षकः भूतु भवती-त्यर्थः! इन्द्र एवास्माकं योगक्षेमसंपादक इति भावः ॥ ४, ५ ॥

आप्लवस्व प्रप्लवस्व ॥ ६ ॥

पृश्नयश्चक्रविद्यां प्रस्तुवन्ति। आपादमस्तकं प्लवनं द्विसप्ततिसहस्रनाडीमार्गे आसेचनं कुरु ॥ ६ ॥

आण्डीभव ज॒मामुहुः ॥ ७ ॥

आण्डी पिण्डाण्डं ब्रह्माण्डं च, च्विप्रत्ययान्तः, भव पिण्डाण्डरूपेणास्मदीयेन ब्रह्माण्डरूपेण बाह्येन भवदीयेन प्राप्नुहि; भवत्सायुज्यं देहीत्यर्थः। अज अवगच्छ। मुहुर्मामवगच्छ अनुगृहाणेत्यर्थः। "अज गतौ" इति धातोरकारलोपश्छान्दसः ॥७॥

सुखादीन्दुःखनि॒धनाम् ॥ ८ ॥

अस्यार्थः—सुखमत्ति आदयतीति सुखादी सुखसंपादकः इन्दुः चन्द्रः बैन्दव-स्थानगतः। खनिधनां खं बैन्दवस्थानमेव नितरां धनं यस्याः सा ताम्। यद्वा—सुखादीं सुखप्रथमां सुखात्मिकाम्; दुःखस्य निधनं नाशो यत्रेति दुःखनिधनां अविज्ञातदुः-खगन्धामित्यर्थः। यद्वा—सुखादीं शोभनेन खेन इन्द्रियेण मनसा आदीं आद्यां, मनोवेद्यामित्यर्थः। दुःखनिधनां दुष्टेन्द्रियाणां चक्षुरादीनाम् अगोचरामिति ॥ ८ ॥

प्रतिमुञ्चस्व स्वां पुरम् ॥ ९ ॥

स्वां भगवतीं पुरं देहं प्रतिमुञ्चस्व अधितिष्ठ ॥ ९ ॥

मरीचयः स्वायंभुवाः ॥ १० ॥

अस्यार्थः—स्वयं भगवत्याः सकाशात् भवा उत्पन्नाः मरीचयो मयूखाः। सर्वाणि भुवनानि आवृत्य वर्तन्त इति वाक्यशेषः। सूर्यचन्द्राग्नीनां प्रकाशकत्वं स्वायंभुवमरीचिप्रसादादेवेति उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ १० ॥

ये शरीराण्यकल्पयन् ॥ ११ ॥

अस्यार्थः—ये मयूखाः षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकाः शरीराणि कालात्मकानि षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकानि दिनानि, तान्येव संवत्सरः, "संवत्सरो वै प्रजापतिः" इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

ते ते देहं कल्पयन्तु ॥ १२ ॥

ते मरीचयः, ते तव भगवत्याः देहं कल्पयन्तु देहमाश्रयन्तु। देहशब्देन देहावयवश्चरणमुच्यते। भवच्चरणोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १२ ॥

मा च ते ख्या स्म तीरिषत् ॥ १३ ॥

ते तव ख्या ख्यातिः ज्ञानं मा च तीरिषत् अस्मान् न जहातु, भवद्विषयज्ञानमस्माकं सदा सिद्ध्यत्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

इतः परं पृश्नयश्चक्रविद्यानुष्ठाने त्वरमाणाः परस्परं संगिरन्ते—

उत्तिष्ठत मा स्वप्त। अग्निमिच्छध्वं भारताः। राज्ञः सोमस्य तृप्तासः। सूर्येण सयुजोषसः ॥ १४ ॥

ऋचोऽयमर्थः—हे भारताः! भायां भारूपायां ज्योतीरूपायां चक्रविद्यायामिति यावत्, रताः उपासनारताः। यद्वा—भारत्याः सरस्वत्याः श्रीविद्यायाः उपासकाः। सामान्यविहितप्रत्ययस्य विशेषवाचित्वात् भारता इति। उत्तिष्ठत उपासनोपक्रमं कुरुत। मा स्वप्त अप्रमत्ता भवत। अग्निमिच्छध्वं स्वाधिष्ठानगताग्निं प्रज्वलयत। राज्ञश्चन्द्रस्य। उमया सहितः सोमः। चन्द्रमण्डलान्तर्गतबैन्दवस्थानगतत्वाद्देव्याः, चन्द्रस्य सोमशब्दवाच्यत्वसिद्धिः। तस्य चन्द्रस्य निष्यन्दैः तृप्तासः तृप्ताः।

सूर्येण अनाहतचक्रविशुद्धिचक्रयोर्मध्ये स्थितेन सूर्येण सयुजा, अग्निचन्द्रयोर्मध्यवर्तिना इत्यर्थः। यद्वा—सूर्येण सयुजा राज्ञा तृप्तास इत्यन्वयः। कीदृशाः? उषसः प्लुष्टमायामयक्लेशाः। यद्वा—उषसः उषःकाले ध्यानरताः, तस्मिन् काले भगवतीनिदिध्यासनादेर्विहितत्वात् ॥ १४ ॥

इतः परं पूजासामग्रीमुपदिशन्ति ऋषयः—

युवा सुवासाः ॥ १५ ॥

युवा दृढाङ्गः स्वस्थः। सुवासाः शुभ्रवस्त्रः। इदं शुभ्राभरणशुभ्रमाल्यादीनामुपलक्षकम्। एवंविधः सन् पूजयेदिति शेषः ॥ १५ ॥

श्रीचक्रस्य स्वरूपं तावदाहुः—

अष्टाचक्रा नवद्वारा ॥ १६ ॥

अष्टकोण-दशकोणद्वितय-चतुर्दशकोण-अष्टपत्र-षोडशपत्र-त्रिवलय-त्रिरेखात्मकानि अष्टौ चक्राणि यस्याः सा अष्टाचक्रा। अत एव नवद्वारा नवानि द्वाराणि त्रिकोणरूपाणि यस्याः सा नवद्वारा ॥ १६ ॥

देवानां पूरयोध्या ॥ १७ ॥

देवानामिन्द्रादीनां पूज्यत्वेन संबन्धिनी पूः श्रीविद्यानगरम्। यद्वा—दीव्यन्तीति देवाः पञ्चविंशतितत्त्वानि, तेषां पूरधिष्ठानम्। यद्वा—सूर्यचन्द्राग्नीनां पूः, सोमसूर्यानलात्मकत्वात् श्रीचक्रस्य। तस्य पुरत्रयसमष्टिरूपत्वात् पूरित्येकवचनसिद्धिरिति ध्येयम्। अयोध्या असाध्या, मन्दभाग्यानामिति शेषः ॥ १७ ॥

तस्याᳪ हिरण्मयः कोशः। स्वर्गो लोको ज्योतिषावृतः ॥ १८ ॥

अस्यार्थः—तस्यां पुरि श्रीचक्रमध्ये हिरण्मयः कोशः, सहस्रदलकमलकोश इत्यर्थः, बैन्दवस्थाने सहस्रदलकमलकोशस्य विद्यमानत्वात्। तस्य कोशस्य ज्योतिषा स्वर्गो लोकः आवृतः ज्योतिर्लोकः स्वर्गलोक इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पृश्नय: चक्रविद्योपासनाया: फलमाहु:—

यो वै तां ब्रह्मणो वेद । अमृतेनावृतां पुरीम् । तस्मै ब्रह्म च ब्रह्मा च । आयुः कीर्तिं प्रजां ददुः ॥ १९ ॥

अयमर्थ:—ब्रह्मण: ब्रह्मस्वरूपाया: भगवत्या: तां पूर्वोक्ताम् अमृतेन आवृतां चन्द्रमण्डलगलत्पीयूषधारावृतां पुरीं श्रीचक्ररूपां त्रिपुराया: पुरं यो वेद, ज्ञानपूर्वकमर्चनं करोति, तस्मै विदुषे अर्चकाय, ब्रह्म च ब्रह्मस्वरूपो भगवान् । चकारद्वयमुभयोर्मेलनं समुच्चिनोति, मिलितयोरेव बैन्दवस्थाने सहस्रारे सुधासिन्धुमध्ये मणिद्वीपे चिन्तामणिगृहे निवासात् । एतौ उभौ आयु: जीवितं कीर्तिं यश: प्रजां संतानं ददु: दद्यातामित्यर्थ: । "व्यत्ययो बहुलम्" इति वचनव्यत्यय: ॥ १९ ॥

शिवशक्त्यो: तत्रैव निवासमाहु:—

विभ्राजमानाꣳ हरिणीम् । यशसा संपरीवृताम् । पुरꣳ हिरण्मयीं ब्रह्मा । विवेशापराजिता ॥ २० ॥

ऋचोऽयमर्थ:—विभ्राजमानाम् अनन्तकोटिसंख्याककिरणैरिति शेष:, प्रकाशमानाम् । हरिणीं हिरण्यवर्णाम्, "हिरण्यवर्णां हरिणीम्" इति श्रुते: । यशसा कीर्त्या सम्यक्परिवृताम्; ये ये लोके कीर्तिमन्त: ते सर्वे भगवतीप्रसादसमासादितकीर्तिमन्त इत्यर्थ: । तां बैन्दवीं पुरं चिन्तामणिगृहं ब्रह्मा सदाशिव:, "ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम्" इति श्रुते: । पुंलिङ्गब्रह्मशब्दसदाशिवशब्दयोरेक एवार्थ: प्रतीत: । विवेश अपराजिता सादाख्या चन्द्रकला विवेश । वाक्यद्वयेन उभयो: प्रवेशभेदप्रतिपादनम्, 'बैन्दवे चिन्तामणिगृहे सदाशिव: सर्वदा संनिहित:, अपराजिता कुण्डलिनीशक्ति: षट्चक्राणि भित्त्वा भूयो भूय: प्रविशति' इतीममर्थं ज्ञापयितुम् ॥ २० ॥

शिवशक्त्योस्तस्मिन् चक्रे अवस्थितिप्रकारमाहु:—

पराङेत्यज्यामयी । पराङेत्यनाशकी ॥ २१ ॥

अस्यार्थ:—पराङ् अधोमुखी चक्ररूपिणी । शिवशक्त्योर्मध्ये शक्ति: अज्यामयी ज्यानिरहिता नाशरहिता नित्या दु:खरहिता आनन्दमयी इत्यर्थ: । एति वर्तते ।

यद्वा—अज्यामयी, ज्या भूमिः, तेन पञ्चभूतानि लक्ष्यन्ते, तन्मयी न भवतीति अज्यामयी मनस्तत्त्वादिमयी, शिवचक्रात्मकचतुर्योन्यात्मिकेति यावत्, शिवयोनीनां बैन्दवस्थानादधः अवाङ्मुखतया अवस्थानात्। अनाशकी नाशरहिता, शक्तिचक्रात्मकपञ्चयोन्यात्मिका, पराङ् अधोमुखी एति, शक्तियोनीनामपि शिवयोन्यपेक्षया अवाङ्मुखत्वात्। एवं शिवयोनिशक्तियोन्योः परस्परमवाङ्मुखत्वं चक्रलेखनक्रमादवगम्यते ॥ २१ ॥

विदुषः फलमाहुः—

इ॒ह चा॒मुत्र॑ चा॒न्वे॑ति । वि॒द्वान्दे॑वासु॒राँनु॑भ॒यान् ॥ २२ ॥

अयमर्थः—दीव्यन्तीति देवाः एकादशेन्द्रियाणि । असुराः असवः प्राणाः प्राणादिपञ्चवायवः तान् रान्ति आददत इति पञ्च तन्मात्रा उच्यन्ते। उभयान् उभयत्र देवासुरेषु अन्वितान् मायाशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवान् यो विद्वान् पञ्चविंशतितत्त्वजातं विदित्वा शिवशक्तिसंपुटात्मकं पञ्चविंशतितत्त्वविलक्षणं षड्विंशतत्त्वं यस्तु वेत्ति स विद्वान्, इह च इह लोके पूजातारतम्यवशात्, अमुत्र च परलोके सार्ष्टिसालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यात्मिकया पञ्चविधया मुक्त्या अन्वेति युज्यते । साष्टर्यादिस्वरूपं सप्रपञ्चं पुरस्तात् प्रपञ्च्यते ॥ २२ ॥

अथ देवासुरोभयज्ञानोपायमाहुः—

यत्कु॑मा॒री म॒न्द्रय॑ते । यद्यो॑षि॒द्यत्प॑ति॒व्रता॑ । अरि॑ष्टं॒ यत्किं च॑ क्रि॒यते॑ । अ॒ग्निस्तद॑नु॒वेध॑ति ॥ २३ ॥

अयमर्थः—कुण्डलिनीशक्तेरवस्थात्रयं विद्यते । यद्यस्मिन् चक्रे कुमारी कुमारावस्थामापन्ना प्रथमं सुप्तोत्थिता मन्द्रयते मन्द्रस्वरं करोति, कुण्डलिन्याः सर्पात्मकत्वात् । सर्पो हि सुप्तोत्थाने मन्द्रस्वरं करोति । तद्वदित्यर्थः । यद्योषित् यस्मिन् चक्रे कुलयोषित् विष्णुग्रन्थिपर्यन्तं गत्वा, रातीति शेषः, "कुलयोषित्कुलं त्यक्त्वा राति विष्णोः प्रभेदने" इति सनत्कुमारवचनात् । यत् यस्मिन् चक्रे पतिव्रता पत्या सदाशिवेन सार्धं सहस्रदलकमले विहरमाणा । रिष्टं शुभाभावं, "रिष्टं क्षेमाशुभाभावे" इत्यभिधानात्; तदन्यदरिष्टं शुभं, अमृतास्वादमित्यर्थः ।

यत्किंचित्क्रियते तत् स्वाधिष्ठानगतोऽग्निः अनुवेधति सहायं करोति । अतश्च अभ्यासवशात् वायुना अग्निं प्रज्वाल्य अग्निशिखानुविद्धविलीनचन्द्रमण्डलगलत्पीयूषधारानुभवे पञ्चविंशतितत्त्वातीता परमेश्वरी इति ज्ञातुं सुशकमित्युपदेशः ॥ २३ ॥

चक्रविद्योपासनं वर्णिनामाश्रमिणां ज्ञानिनामज्ञानिनां च फलदायकमित्यभिसंधायाहुः—

अश्रृतासः श्रृतासश्च । यज्वानो येऽप्ययज्वनः । स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते ॥ २४ ॥

अयमर्थः— अश्रृतासः अपक्वाः, अक्षपितान्तःकरणकल्मषा इत्यर्थः । श्रृतासश्च पक्वाश्च, "आज्जसेरसुक्" इत्यसुगागमः, क्षपितान्तःकरणकल्मषा इत्यर्थः । यज्वानः यजनशीलाः त्रैवर्णिकाः आश्रमिणश्च । अयज्वनः यागरहिताः शूद्रादयः । "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इति श्रुतिः त्रैवर्णिकैकनियताधिकारयज्ञशब्दवाच्याग्निष्टोमादिपरा । चक्रविद्योपासने शूद्राणामपि अधिकारचोदनात् निषादस्थपतिवत् वैदिके कर्मण्यधिकारसिद्धेः न काचित्क्षतिः । यन्तः, "इण् गतौ" चक्रविद्यामवगच्छन्तः, स्वः स्वर्गं नापेक्षन्ते ॥ २४ ॥

चक्रविद्योपासनाव्यतिरेकेण देवतान्तरोपासनायामनिष्टमाहुः—

इन्द्रमग्निं च ये विदुः । सिकता इव संयन्ति । रश्मिभिः समुदीरिताः । अस्माल्लोकादमुष्माच्च ॥ २५ ॥

अयमर्थः— सुरासुरमुख्यवन्दितचरणारविन्दायाः सर्वभूतान्तर्यामिन्याः सर्वव्यापिन्याः जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतोश्चक्रविद्याया अन्यत्वेन ये इन्द्रमग्निं, चकारात् यमादिलोकपालान् पृथिव्यादिसदाशिवान्ततत्त्वानि च, उपास्यत्वेन ये विदुः, ते सिकता इव वालुककणा इव संयन्ति, परस्परं विरला भ्रष्टा भवेयुरित्यर्थः । किं च, रश्मिभिः यमपाशैः, उत्तरप्रबन्धे "अपेत वीत" इत्यादौ प्रतिपादितैः, समुदीरिताः संयता बद्धा भवेयुरित्यर्थः । किं च, अस्माल्लोकात् अमुष्माल्लोकाच्च भ्रष्टा भवेयुरिति शेषः । अत एव श्रुत्यन्तरम्— "अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते" । अयमर्थः—अविद्यां विद्याविरुद्धां ज्ञानमार्गविरुद्धाम् इन्द्रादिसेवां "वाचं धेनु-

मुपासीत" इत्येवमध्यारोपितसेवां च ये कुर्वते, ते अविद्वांसः अन्धं तमः प्रविशन्ति, अन्धतामिस्रं प्रविशन्तीत्यर्थः । चकारः प्रकरणसमाप्तिद्योतकः ॥ २५ ॥

ऋषिभिरदात्पृश्निभिः ॥ २६ ॥

पृश्निनामभिः ऋषिभिः एतत्सर्वमदात्, अदायि । कर्मणि लुङ् । छान्दसः कर्माणि प्रत्ययलोपः, कर्तृप्रत्ययव्यत्ययश्च । ऋषिभिः पृश्निभिरेवमुक्तमित्यर्थः । यद्वा—पृश्निभिः ऋषिभिः सहितः ऋषिसंघः एवमदात्, वाचमिति शेषः, उक्तवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ ११ ॥

अरुणामोदिनी

अथेदानीमिन्दुमण्डलात्मकं तादृशं चक्रमुपदिशति—चतुर्भिरिति । हे देवि! चतुर्भिः; चतुःसंख्याकैः, श्रीः शोभा कण्ठे यस्य सः श्रीकण्ठः शिवः । राजकीयपुरुषो राजेत्यादिवदुपचारात्तदात्मकाः कोणा अपि श्रीकण्ठा इत्युच्यन्ते । अथवा, श्रीकण्ठः शिवः एषां प्रतिपाद्यत्वेनास्तीति वा श्रीकण्ठाः कोणाः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्-प्रत्ययः । तैः कोणैः, "चतुर्भिः शिवरूपैश्च" इत्यागमात् । तथा शं परमानन्दं भावयतीति शिवासंस्पर्शेनेति व्युत्पत्त्या "बिन्दुरूपः शिवः स्वयम्" इत्यागमाद्वा शंभुरित्यनेन बिन्दुरुच्यते । तथा च शंभोर्बिन्दुमादाय परिगृह्येति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी; शुद्धपञ्चमीपक्षे, "अन्यारात्—" इति सूत्रे अन्यशब्देनार्थग्रहणात्साधुत्वम् । प्रभिन्नाभिः; प्रकर्षेण भिन्नाभिः, बिन्दुना मध्ये स्थित्वा विविक्ताभिरित्यर्थः ।

यत्तूक्तम्—शंभुशब्देन चत्वारः श्रीकण्ठा उच्यन्त इति, तदसत् । शंभुश्रीकण्ठ-पदयोः पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेः, शक्तेर्भिन्नैश्चतुर्भिरिति च वक्तव्यत्वप्रतीतेश्च । एतेन शंभुशब्देनोर्ध्वमुखत्रिकोणचतुष्कमुच्यत इत्यपि परास्तम् । पञ्चभिः; पञ्चसंख्याकैः, "शक्तिरूपैश्च पञ्चभिः" इति वचनादिति भावः । शिवस्य युवतिर्जाया शक्तिः, तत्प्रतिपादकाः कोणाश्चोपचारात्तत्पदेनोच्यन्ते । अत्र युवतिपदेन यौति मिश्रीभवतीति व्युत्पन्नेन देवयोस्तद्देहयोश्चैक्यं सूच्यते । इत्येवंप्रकारेण नवभिर्नवसंख्याभिः । अत्रोक्तं चतुःशत्याम्—

"चतुर्भिः शिवरूपैश्च शक्तिरूपैश्च पञ्चभिः ।
नवचक्रैश्च संसिद्धं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ॥
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ।
चतुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च ॥

बिन्दुश्चाष्टदलं पद्मं पद्मं षोडशपत्रकम् ।
चतुरश्रं च चत्वारि शिवचक्राण्यनुक्रमात् ॥
त्रिकोणे बैन्दवं श्लिष्टमष्टारेऽष्टदलाम्बुजम् ।
दशारयोः षोडशारं भूगृहं भुवनाश्रके ॥
शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् ।
अविनाभावसंबन्धं यो जानाति स चक्रवित् ॥
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ।
मनुकोणं चतुष्कोणं कोणचक्राणि षट् क्रमात् ॥
मूलाधारं तथा स्वाधिष्ठानं च मणिपूरकम् ।
अनाहतं विशुद्धाख्यमाज्ञाचक्रं विदुर्बुधाः ॥
नवाधारस्वरूपाणि कोणचक्राणि पार्वति ।
त्रिकोणरूपिणी शक्तिर्बिन्दुरूपः शिवः स्वयम् ।
अविनाभावसंबन्धस्तस्माद्बिन्दुत्रिकोणयोः ॥"

इति । मूलप्रकृतिभिः ; प्रपञ्चसृष्ट्यादिकर्तृत्वेन सर्वतत्त्वात्मकत्वेन च मूलकारणैरित्यर्थः । तदुक्तम्—

"त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिधातवः शक्तिमूलकाः ।
मज्जाशुक्लप्राणजीवधातवः शिवमूलकाः ॥
नवधातुमयो देहो नवयोनिसमुद्भवः ।
दशमी योनिरेवैषा पराशक्तिस्तदीश्वरी ॥
यत्पिण्डाण्डं समुत्पन्नं तद्ब्रह्माण्डमुद्बभौ ।
पञ्च भूतानि शाक्तानि मायादीनि शिवस्य तु ॥
माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि तत्रैवान्तर्भवन्ति ते ॥
शिवशक्त्यात्मकं विद्धि जगदेतच्चराचरम् ।"

इति । यद्वा—मूलप्रकृतिभिर्वसुदलादीनां विकृतिरूपत्वात् मूलकारणैः, तथा वसुशब्देनाष्टसंख्योच्यते, "अष्टौ वसवः" इति श्रुतेः । तेन वसुदलमष्टदलमित्यर्थः । कलाशब्देन षोडशसंख्योच्यते, इन्दुकलाः षोडशेति प्रसिद्धेः । अश्रशब्देन दलान्युच्यन्ते । तेन कलाश्रं षोडशदलमित्यर्थः । त्रयाणां वलयानां समाहारस्त्रिवलयम् ; मेखलाकाररेखात्रयमित्यर्थः । पात्रादित्वान्न ङीप् । तिस्रश्च ता रेखाश्च त्रिरेखाः प्राकारवलयाकाररेखाश्चतुर्दिक्षु द्वारयुक्तं भूपुरत्रयमित्यर्थः । सर्वेषां द्वन्द्वः । ताभिः सार्धं वसुदलषोडशदलमेखला-

त्रयभूपुरत्रयैः सह, परिणताः; परिणामं प्राप्ताः लोकोपकारार्थं चक्रात्मनावस्थिताः, तव; भवत्याः शरणस्य श्रीचक्राख्यनिवासगृहस्य; "शरणं गृहरक्षित्रोः" इति विश्वः। चरण इति पाठे चरणं श्रीचक्रम्; "चरणं नो लोके सुधितान् दधातु," "चरणं पवित्रं विततम्" इत्यादिमन्त्रवर्णात्; चरन्तीत्यनेनोपासकाः सर्वानभीष्टार्थान्, चरन्त्यस्मिन् सर्वे लोका इति वा चरणं चक्रम्; तस्य कोणास्त्रयश्चत्वारिंशदित्यर्थः। नवयोनिभिः वसुदलकलाश्रत्रिवलयत्रिरेखाभिर्बिन्दुत्रिकोणाभ्यां च संख्यापूर्तिः। चतुश्चत्वारिंशदिति पाठे त्रिकोणाधःस्थितकोणद्वयस्याष्टकोणान्तर्गतत्वेन न संख्याविरोध इति लक्ष्मीधरः। चक्रलक्षणं तूक्तमाचार्यैः—

"बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममन्वश्रनागदलसंयुतषोडशारम्।
वृत्तत्रयं च धरणीसदनत्रयं च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः॥"

इति। अस्य श्रीचक्रस्य माहात्म्यं कथितं रुद्रयामले—

"पृश्नयो नाम मुनयः सर्वे चक्रमुपाश्रिताः।
सेवमानाश्चक्रविद्यां देवगन्धर्वपूजिताम्॥
अग्नीषोमात्मकं चक्रमग्नीषोममयं जगत्।
अग्नावन्तर्बभौ भानुरग्नीषोममयं स्मृतम्॥
त्रिखण्डं मातृकाचक्रं सोमसूर्यानलात्मकम्।
महालक्ष्म्याः पुरं चक्रं तत्रैवास्ते सदाशिवः॥"

इति। अत्र चक्रस्य सोमसूर्यानलात्मकत्वमवरोहणक्रमेणोक्तम्। श्रीचक्रस्य मूलाधारादिना षड्रूपस्य त्रिखण्डात्मनेति केचित्। "सर्वतेजोमयं दिव्यं सोमसूर्यानलात्मकम्" इति वचनात्; षोडशकलानां तत्क्षेत्रसप्तविंशतिनक्षत्रैः सह त्रयश्चत्वारिंशत्कोणात्मना सोमरूपता। द्वादश कलाः, द्वादश नित्याः, द्वादश राशयः, वेदत्रयी, उदात्तादिस्वरास्तेन त्रिचत्वारिंशत्कोणा इति सूर्यरूपता। मध्यत्रिकोणः, स्फुरद्रूपबिन्दुचक्रतेजोविलासस्तस्य विलासाः अष्टकोणात्मका अष्टौ मूर्तयः, जातवेदाः, सप्तजिह्वः, हव्यवाहनः, कौमारतेजाः, अश्वोदरः, वैश्वानरः, विश्वमुखः, देवर्षिः; दश कलाः दश विभूतयः— विराट्, स्वराट्, सम्राड्, अभिभूः, सुभूः, प्रभूः, प्रभूतिः, शान्ता, शिवा, विभूतिः; सात्त्विकराजसतामसजिह्वात्मना वह्निरूपतेत्यन्ये।

महत्तामेतदीयां तां वदत्यारण्यकश्रुतिः।
प्रेक्ष्यो लक्ष्मीधरात्सर्वो विशेषः साधुबुद्धिभिः।
अत्रोपरम्यतेऽस्माभिरतिविस्तरभीरुभिः॥

इति॥ ११॥

त्वदीयं सौन्दर्यं तुहिनगिरिकन्ये तुलयितुं
कवीन्द्राः कल्पन्ते कथमपि विरिञ्चिप्रभृतयः ।
यदालोकौत्सुक्यादमरललना यान्ति मनसा
तपोभिर्दुष्प्रापामपि गिरिशसायुज्यपदवीम् ॥ १२ ॥

लक्ष्मीधरा

त्वदीयमिति । त्वदीयं ; तव संबन्धि त्वद्देहगतमित्यर्थः । सौन्दर्यं ; लावण्यम् । तुहिनगिरिकन्ये ! तुहिनप्रधानो गिरिः हिमाद्रिः, तस्य कन्या पुत्री, तस्याः संबुद्धिः । तुलयितुं ; तुलया समीकर्तुम् । कवीन्द्राः ; विद्वच्छ्रेष्ठाः, कल्पन्ते ; शक्नुवन्ति, कथमपि ; कथंचिदपि, न कल्पन्त इत्यर्थः । विरिञ्चिप्रभृतयः ; विरिञ्चिः ब्रह्मा प्रभृतिर्येषां ते हरीन्द्रादयः । यत् ; यस्मात्कारणात्, आलोकौत्सुक्यात्, आलोके भवत्सौन्दर्यालोके तदौत्सुक्यं तस्मात्, ल्यब्लोपे पञ्चमी, औत्सुक्यमवलम्ब्य । यद्वा—निमित्तपञ्चमी । अमरललनाः ; देवयोषितः, यान्ति ; प्राप्नुवन्ति, मनसा ; अन्तःकरणेन, तपोभिः ; कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः, दुष्प्रापां ; प्राप्तुमशक्यां, अपिर्विरोधे, गिरिशसायुज्यपदवीम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे तुहिनगिरिकन्ये ! त्वदीयं सौन्दर्यं तुलयितुं विरिञ्चिप्रभृतयः कवीन्द्राः कथमपि कल्पन्ते । यद्यस्मात्कारणात् अमरललनाः आलोकौत्सुक्यात् तपोभिः, दुष्प्रापामपि; गिरिशसायुज्यपदवीं मनसा यान्ति ।

अयमर्थः—वाणीपतिवाचस्पतिप्रभृतीनामपि त्वत्सौन्दर्यं सदृशान्तरं परिकल्प्य वर्णयितुमशक्यम्, त्वत्सदृशसुन्दरवस्त्वन्तराभावात् । ऊर्वशीतिलोत्तमादीनामप्सरसां त्वत्सौन्दर्यलेशतुलायामपि तत्कोटिप्रवेशो दूरत एवापास्तः । यतश्चाप्सरसः त्वत्सौन्दर्यदर्शने पुंभावं प्रार्थयमानाः पुरुषान्तरदुरधिगमे त्वत्सौन्दर्यवस्तुनि सदाशिवैकगम्ये दुर्लभसदाशिवसायुज्यमनोरथा वर्तन्ते इति । स्वयमेवाप्सरसः स्वसौन्दर्ये जुगुप्सितवत्य इति भावः । अत्र अनन्वयालंकारो ध्वन्यते, लोके क्वापि तुल्यवस्तुनः असद्भावात्, स्वस्य स्वयमेव तुल्यमिति प्रतीतेः ॥ १२ ॥

अरुणामोदिनी

एवं चक्रस्वरूपं निरूप्य तत्र स्थिताया भगवत्या रूपसंपदो निरूपयितुमाह—त्वदीयमिति । तुहिनगिरिर्हिमवान्, तस्य कन्या पुत्री तस्याः संबुद्धिः ; हे तुहिन-

गिरिकन्ये! अत्यद्भुताकारेण बाल्यकाल एव हिमवन्मोहके भक्तवत्सले देवि; एतेन महाकुलीनत्वं सूचितम्। विरिञ्चिप्रभृतयः; चतुर्मुखप्रमुखाः, कवीन्द्राः; कवयितृश्रेष्ठाः, अत्यद्भुतवर्णनाकुशला इत्यर्थः। तवेदं त्वदीयं तावकम्, "त्यदादीनि च" इति वृद्धसंज्ञा; "वृद्धाच्छः" "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्वादेशः। सौन्दर्यम्;

"अङ्गप्रत्यङ्गकानां यत्संनिवेशो यथोचितम्।
संश्लिष्टसंधिबन्धं तत्सौन्दर्यमिति कथ्यते॥"

इत्युक्तलक्षणं रम्यत्वं तुलयितुम् उपमातुं केनचित्समीकर्तुमित्यर्थः। कथमपि; कथं वा कल्पन्ते शक्नुवन्ति; न कथंचिदप्युपमातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः। कुत इत्यत्राह—यदिति। यस्य सौन्दर्यस्यालोके दर्शने; "आलोको दर्शनोद्योतः" इति रत्नमाला। औत्सुक्यात् आनन्दात्; "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः। अमरललनाः; उपमानीकरणा उर्वश्यादयः सुराङ्गनाः। तपोभिः; कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरपि, दुष्प्रापां; प्राप्तुमशक्याम्, किमुतान्यै-रित्यपेरर्थः। गिरिशसायुज्यपदवीं; शिवैक्यानुसंधानसरणिम्, मनसा; अन्तःकरणेन यान्ति। भवत्संभोगेच्छया अनेकतपोभिरपि दुर्लभं भवन्नित्यसहचरशंकरसायुज्यं मनोभि-राकाङ्क्षन्त इत्यर्थः। अतः स्त्रीणामपि मोहकं भवत्सौन्दर्यं लोकातिशायीति कविवर्ण-नागोचरं न भवत्येवेत्यभिप्रायः। हिमवतीव प्रवृत्तस्त्वदनुग्रहो मां प्रेरितवानित्यभिप्रायः। अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः। स चासङ्गतिप्रती-यमानानन्वयालंकाराभ्यां संकीर्यते॥ १२॥

नरं वर्षीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं
तवापाङ्गालोके पतितमनुधावन्ति शतशः।
गलद्वेणीबन्धाः कुचकलशविस्रस्तसिचया
हठात्त्रुट्यत्काञ्च्यो विगलितदुकूला युवतयः॥ १३॥

लक्ष्मीधरा

नरमिति। नरं; मनुष्यमात्रं, वर्षीयांसम्; अतिवृद्धं, नयनाभ्यां विरसं काचमल-पटलादिनेत्रदोषयुक्तं, नर्मसु जडम्; नर्मसु रतिकलासु जडं अतिमूढं, तव भवत्याः, अपाङ्गालोके; कटाक्षवीक्षणे, पतितं, कटाक्षैकगोचरमित्यर्थः। अनुधावन्ति; अनुधाव-मानाः, शतशः; शतसंख्याकाः, शतशब्दः संख्यातीतोपलक्षकः, भूर्भुवःस्वर्लोकस्थिताः

सर्वा इत्यर्थः । गलद्वेणीबन्धाः; गलन्तो वेणीबन्धा यासां ताः, कुचकलशविस्रस्तसिचयाः; कुचकलशाभ्यां विस्रस्ताः शिथिलाः सिचयाः चेलाञ्चला यासां ताः, हठात्त्रुट्यत्काञ्च्यः; हठात् शीघ्रं त्रुट्यन्त्यः गलन्त्यः काञ्च्यो रशनाकलापाः यासां ताः, विगलितदुकूलाः; स्रस्तनीवीबन्धाः, युवतयः तरुण्यः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! वर्षीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं तवापाङ्गालोके पतितं नरं शतशः युवतयः गलद्वेणीबन्धाः कुचकलशविस्रस्तसिचयाः हठात्त्र्युट्यत्काञ्च्यः; विगलितदुकूलाः सत्यः, तादृशं नरं मदनमिति मत्वेति शेषः, अनुधावन्ति । एतादृशान् मादनप्रयोगान्, 'मुखं बिन्दुं कृत्वा' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥ १३ ॥

अरुणामोदिनी

"स्वयं समृद्धः परान् समृद्धान् करोति" इति न्यायेन देव्या अत्यद्भुतसौन्दर्यवत्त्वात्तत्करुणापात्रभूतोऽपि निकृष्टोऽपि मदनायत इत्याह—नरमिति। हे देवि! अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् तमतिवृद्धम्; "प्रियस्थिर—" इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः। "द्विवचनविभज्य—" इत्यादिना ईयसुन्; "वर्षीयान् दशमी ज्यायान्" इत्यमरः। अत एव नयनाभ्यां विरसं द्रष्टुमक्षममित्यर्थः; नयनविलासरहितमिति ध्वनिः। यत्तूक्तम्—काचकामलादिदोषयुक्तमिति, तदविचारितोत्तरम्। काचादीनां वार्धकानपेक्षत्वेन वर्षीयांसमिति विशेषणविरोधापत्तेः। अत एव नर्मसु शृङ्गारक्रीडासु; "क्रीडा खेला च नर्म च" इत्यमरः। जडमपटुं नरं मानुषमात्रमपि, तव भक्ताभीष्टार्थवितरणधुरीणाया भवत्या अपाङ्गालोके कटाक्षवीक्षणे, किमुत संपूर्णदृष्टाविति ध्वनिः। पतितं सन्तं भवत्कृपाकटाक्षपात्रीकृतं सन्तमित्यर्थः। शतशः; शतसंख्यातिरिक्ता युवतयः शृङ्गाररसानुभवाभिज्ञाः संपूर्णयौवनाः स्त्रियः; गलन्तः स्वयमेव विगलिताः वेणीबन्धाः यासां ताः; कुचकलशाभ्यां विस्रस्ताः स्वयमेव विच्युताः सिचया वसनानि यासां ताः; दर्शितकुचमण्डलाः सत्यः हठादकस्मादेव त्रुट्यन्त्यः काञ्च्यो यासां ताः; अत एव विगलितदुकूलाः; स्रंसमानक्षौमाः सत्यः, अनुधावन्ति धावन्तमनुसृत्य पश्चादायान्तीत्यर्थः। शीघ्रगतावेव "पाघ्राध्मा—" इत्यादिना सर्तेर्धावादेशः। अहो त्वदीयकटाक्षमहिमा कियती वर्णनीयेति भावः। उक्तं च चर्चास्तवे—

"यस्मिन् मनागपि नवाम्बुजपत्रगौरां
गौरि प्रसादमधुरां दृशमादधासि।

तस्मिन्निरन्तरमनङ्गशरप्रकीर्ण-
सीमन्तिनीनयनसंततयः पतन्ति ॥"

इति । अत्र वेणीबन्धगलनादीनां शृङ्गारानुभावानां निबन्धनात्प्रेयोऽलंकारः ॥ १३ ॥

क्षितौ षट्पञ्चाशद् द्विसमधिकपञ्चाशदुदके
हुताशे द्वाषष्टिश्चतुरधिकपञ्चाशदनिले ।
दिवि द्विःषट्त्रिंशन्मनसि च चतुःषष्टिरिति ये
मयूखास्तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम् ॥ १४ ॥

लक्ष्मीधरा

क्षिताविति । क्षितौ ; पृथिवीतत्त्वयुक्ते मूलाधारे, षट्पञ्चाशत् ; षडुत्तरपञ्चाशत्संख्याकाः, द्विसमधिकपञ्चाशत् ; द्वाभ्यां समधिका पञ्चाशत्, उदके ; उदकतत्त्वयुक्ते मणिपूरस्थाने, हुताशे ; वह्नितत्त्वयुक्ते स्वाधिष्ठानचक्रे, द्वाषष्टिः, द्वौ च षष्टिश्च द्वाषष्टिः । "विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्" इति सूत्रेण द्विशब्दादिकारस्य आकारः । चतुरधिकपञ्चाशत् ; चतुःसंख्यया अधिका पञ्चाशत्, अनिले ; वायुतत्त्वयुक्ते अनाहतचक्रे, दिवि ; आकाशतत्त्वयुक्ते विशुद्धिचक्रे, द्विःषट्त्रिंशत् ; द्विरावृत्तषट्त्रिंशत्संख्याकाः, द्विसप्ततिसंख्याका इत्यर्थः । मनसि ; मनस्तत्त्वयुक्ते आज्ञाचक्रे, चतुःषष्टिः, इति ; एवंप्रकारेण, ये ; प्रसिद्धाः शास्त्रेषु आगमेषु, स्वसंवेद्यत्वेन च योगिनां प्रसिद्धाः मयूखाः सन्ति, तेषां मयूखानामप्युपरि सहस्रदलमध्यवर्तिचन्द्रबिम्बात्मके बैन्दवापरनामके सुधासिन्धौ, तव ; भगवत्याः पादाम्बुजयुगं वर्तते विद्यते । एवं समयसंप्रदाय इति शेषः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति ! ये मयूखाः क्षितौ षट्पञ्चाशत्, उदके द्विसमधिकपञ्चाशत्, हुताशे द्वाषष्टिः, अनिले चतुरधिकपञ्चाशत्, दिवि द्विःषट्त्रिंशत्, मनसि चतुःषष्टिः इति तेषामुपरि तव पादाम्बुजयुगं वर्तत इति शेषः ।

अत्र षट्पञ्चाशदित्यादिसंख्याशब्दानां संख्येयपरत्वात् संख्येयानां मयूखानां बहुत्वेऽपि एकवचनान्तत्वमेव । यथा—

"विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ।
संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः . . . . ॥"

इति । न तु संख्येये इति नियमात्, संख्येयानां मयूखानां नियमाप्रसक्तेर्बहुवचनत्वं सिद्धम्। अत्रेदं तत्त्वम्—षट्पञ्चाशदित्यादिसंख्यानां संख्येयविशेषणत्वेऽपि न शुक्लादिगुणतौल्यम् । यथा **पदमञ्जरीकारः**—"विंशत्यादयो गुणाः न शुक्लादिभिर्गुणैः समानधर्माणो भवितुमर्हन्ति । विंशत्यादयो हि तावत् पृथक्त्वयोगिषु द्रव्येषु वर्तन्त इति व्यासज्यवृत्तयः, शुक्लादयस्तु प्रत्येकपर्यवसायिनः" इति । अत्रेदमतिरहस्यम्—संख्येयपराणां संख्याशब्दानां बहुवचने षट्पञ्चाशतो मयूखा इति प्राप्तौ षट्त्रिंशदुत्तरशतोत्तरत्रिसहस्रसंख्याकाः भवेयुः । अतो न विवक्षितार्थसिद्धिरिति नियमफलमिति ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—आधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्ध्याज्ञाचक्रात्मकं श्रीचक्रं त्रिखण्डं सोमसूर्यानलात्मकम् । मूलाधारस्वाधिष्ठानचक्रद्वयमेकं खण्डम् । मणिपूरानाहतचक्रद्वयमेकं खण्डम् । विशुद्ध्याज्ञाचक्रद्वयमेकं खण्डम् । अत्र प्रथमखण्डोपरि अग्निस्थानम् । तदेव रुद्रग्रन्थिरित्युच्यते । द्वितीयखण्डोपरि सूर्यस्थानम् । तदेव विष्णुग्रन्थिरित्युच्यते । तृतीयखण्डोपरि चन्द्रस्थानम् । तदेव ब्रह्मग्रन्थिरित्युच्यते । "सोमसूर्यानलात्मकम्" इति अवरोहणक्रमेणावगन्तव्यम् । तत्र प्रथमखण्डोपरि स्थितो वह्निः स्वज्वालादिभिः प्रथमखण्डमावृणोति । द्वितीयखण्डोपरि स्थितः सूर्यः स्वकीयैः किरणैः द्वितीयखण्डमावृणोति । तृतीयखण्डोपरि स्थितः चन्द्रः स्वकलाभिः तृतीयखण्डमावृणोति । आधारचक्रे महीतत्त्वात्मके वह्नेः षट्पञ्चाशज्ज्वालाः, मणिपूरके उदकतत्त्वात्मके स्वोपरिस्थिते द्विपञ्चाशज्ज्वालाः । एवमष्टोत्तरशतं वह्नेः ज्वालाः । सूर्यस्य अग्नितत्त्वात्मके स्वाधिष्ठाने द्वाषष्टिकिरणाः, अनिलतत्त्वात्मके अनाहतचक्रे चतुःपञ्चाशत्किरणाः । सूर्यकिरणानां मणिपूरं विहाय स्वाधिष्ठानप्रवेशः सूर्याग्न्योरेकत्वात्, सूर्यान्तर्भावादग्नेश्च । स्वाधिष्ठानमणिपूरयोस्तु सूर्याग्निस्थानयोः मध्ये अग्निस्थाने सूर्यप्रवेशः सूर्यस्थाने अग्निप्रवेशः । जगद्दहनाग्निशामकसंवर्तमेघात्मकसूर्यकिरणजनितवर्षोत्पत्त्यर्थम् । एतत्तु 'तटित्वन्तं शक्त्या' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः । एवं सूर्यस्य षोडशोत्तरशतं किरणा भवन्ति । चन्द्रस्य कलाः वियत्तत्त्वात्मके विशुद्धिचक्रे द्विसप्ततिः, मनस्तत्त्वात्मके आज्ञाचक्रे चतुःषष्टिः । एवं चन्द्रस्य षट्त्रिंशदुत्तरशतं कलाः भवन्ति । यथोक्तं **भैरवयामले** भैरवाष्टकप्रस्तावे—

"अष्टोत्तरशतं वह्नेः षोडशोत्तरकं रवेः ।
षट्त्रिंशदुत्तरशतं चन्द्रस्य च विनिर्णयः ॥"

इति । एवं सोमसूर्यानलाः पिण्डाण्डब्रह्माण्डे आवृत्य वर्तन्ते । पिण्डाण्डब्रह्माण्डयोरैक्यात् पिण्डाण्डावृतिरेव ब्रह्माण्डावृतिरिति रहस्यम् । एवं पिण्डाण्डमतीत्य वर्तते सहस्रकमलम् । तच्च ज्योत्स्नामयो लोकः । तत्रत्यश्चन्द्रमा नित्यकलः । एतच्च 'तवाज्ञाचक्रस्थम्' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः । 'आज्ञाचक्रोपरिस्थितश्चन्द्रः' इति यदुक्तं तत्तु चन्द्रकलावस्थानमात्रम्, न तु चन्द्रस्य स्थानमिति। यदुक्तं **सुभगोदये**—"षोडशकलानां षोडशनित्यात्मकत्वात्, तासां प्रतिपदादिशुक्लपक्षकृष्णपक्षतिथ्यात्मकतया वृद्धिक्षयसद्भावात्, चन्द्रस्यापि सहस्रकमलगतस्य वृद्धिक्षयौ भवत एव" इति, तत्तु चन्द्रमसः वृद्धिक्षयौ न भवतः, किं तु षोडशनित्यात्मकाः षोडश चन्द्रकलाः प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ततिथिप्रवर्तिकाः, तथैव कृष्णप्रतिपदमारभ्य अमावास्यान्ततिथिप्रवर्तकाः स्वात्मतिरोधानातिरोधानाभ्यामिति मन्त्रविद्रहस्यम् ।

इदमत्रानुसंधेयम्—श्रीविद्यायाः चन्द्रकलाविद्यापरनामधेयायाः पञ्चदशतिथिरूपत्वात् षष्ट्युत्तरत्रिशतं मयूखाः दिवसात्मकाः, तेन संवत्सरो लक्ष्यते । तस्य कालशक्त्यात्मकस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः जगत्कर्तृत्वात् मरीचीनां जगदुत्पत्तिस्थितिलयकरत्वम् । ते च मरीचयः अस्मिन् ब्रह्माण्डे पिण्डाण्डे च षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकाः । एवमनन्तकोटिपिण्डाण्डब्रह्माण्डेषु । एवमेव प्रतिब्रह्माण्डं प्रतिपिण्डाण्डं षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकाः मयूखाः । अतश्चानन्तमयूखाः । ते च मयूखाः सूर्यचन्द्राग्निसंपृक्ताः भगवतीपादारविन्दजन्मानः तांस्तान् लोकान् प्रकाशयन्ति । अयं च "लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्" इति श्रुत्या मयूखानां भगवतीपादारविन्दसंभव उक्तः । तथैव च "मरीचयः स्वायंभुवाः" इति श्रुत्या तेषां मरीचीनां सृष्टिस्थितिलयकरत्वमुक्तम् । एतदुक्तं भवति—सूर्यचन्द्राग्नयः भगवतीपादारविन्दोद्भूतानन्तकोटिकिरणमध्ये कतिपयान् किरणानाहृत्य भगवतीप्रसादसमासादितजगत्प्रकाशनसामर्थ्यात् जगन्ति प्रकाशयन्तीति । अतश्च सर्वलोकातिक्रान्तं चन्द्रकलाचक्रं बैन्दवस्थानमिति । तत्र वर्तमानं चरणाम्बुजम् अनेककोटिब्रह्माण्डपिण्डाण्डावच्छिन्नमयूखानाम् उपर्येव वर्तमानत्वात् 'तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजं वर्तते' इति सिद्धानुवादः, न त्वारोपस्तुतिरित्यनुसंधेयम् । यथोक्तं **भैरवयामले चन्द्रज्ञानविद्यायां** गौरीं प्रति महेश्वरेण—

"साधु साधु महाभागे पृष्टं त्रैलोक्यसुन्दरि ।
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं न कुत्रापि प्रकाशितम् ॥
कलाविद्या पराशक्तेः श्रीचक्राकाररूपिणी ।
तन्मध्ये बैन्दवस्थानं तत्रास्ते परमेश्वरी ॥
सदाशिवेन संपृक्ता सर्वतत्त्वातिगा सती ।
चक्रं त्रिपुरसुन्दर्याः ब्रह्माण्डाकारमीश्वरि ॥
पञ्चभूतात्मकं चैव तन्मात्रात्मकमेव च ।
इन्द्रियात्मकमेवं च मनस्तत्त्वात्मकं तथा ॥
मायादितत्त्वरूपं च तत्त्वातीतं च बैन्दवम् ।
बैन्दवे जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी ॥
सदाशिवेन संपृक्ता तत्त्वातीता महेश्वरी ।
ज्योतीरूपा पराकारा यस्या देहोद्भवाः शिवे ॥
किरणाश्च सहस्रं च द्विसहस्रं च लक्षकम् ।
कोटिरर्बुदमेतेषां परा संख्या न विद्यते ॥
तामेवानुप्रविश्यैव भाति लोकं चराचरम् ।
यस्या देव्या महेशानि भासा सर्वं विभासते ॥
तद्भासा रहितं किंचिन्न च यच्च प्रकाशते ।
तस्याश्च शिवशक्तेश्च चिद्रूपायाश्रितं विना ॥
आन्ध्यमापद्यते नूनं जगदेतच्चराचरम् ।
तेषामनन्तकोटीनां मयूखानां महेश्वरि ॥
मध्ये षष्ट्युत्तरं तेऽमी त्रिशतं किरणाः शिवे ।
ब्रह्माण्डं व्यश्नुवानास्ते सोमसूर्यानलात्मना ॥
अग्नेरष्टोत्तरशतं षोडशोत्तरकं रवेः ।
षट्त्रिंशदुत्तरशतं चन्द्रस्य किरणाः शिवे ॥
ब्रह्माण्डं भासयन्तस्ते पिण्डाण्डमपि शांकरि ।
दिवा सूर्यस्तथा रात्रौ सोमो वह्निश्च संध्ययोः ॥
प्रकाशयन्तः कालांस्ते तस्मात्कालात्मकास्त्रयः ।

षष्ट्युत्तरं च त्रिशतं दिनान्येव च हायनम् ॥
हायनात्मा महादेवः प्रजापतिरिति श्रुतिः ।
प्रजापतिर्लोककर्ता मरीचिप्रमुखान् मुनीन् ।
सृजत्येते लोकपालान् ते सर्वे लोकरक्षकाः ।
संहारश्च हरायत्त उत्पत्तिर्भवनिर्मिता ॥
रक्षा तु मृडसंलग्ना सृष्टिस्थितिलये शिवः ।
नियुक्तः परमेशान्या जगदेवं प्रवर्तते ॥"

इति । "तामेवानुप्रविश्य" इत्यादिना, "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुत्यर्थोऽनूदितः । अत्र बहु वक्तव्यमस्ति, तदुत्तरत्र सम्यङ्निरूपयिष्यामः ॥ १४ ॥

अरुणामोदिनी

एवं प्रासङ्गिकं देवीसौन्दर्यं कटाक्षकरुणां चोपवर्ण्य तत्पादाम्बुजमहिमानं स्तौति—क्षिताविति । हे भगवति! क्षितौ; भूतत्त्वात्मके मूलाधारे षडधिका पञ्चाशत् षडुत्तर-पञ्चाशद्वे मयूखाः, सन्तीत्यध्याहृतक्रियया यन्मयूखशब्दयोरन्वयः । तथा उदके; जलतत्त्वात्मके मणिपूरे द्वाभ्यां समधिका च सा पञ्चाशच्चेति द्विसमधिकपञ्चाशत्; द्व्युत्तर-पञ्चाशदित्यर्थः । एते च चक्रद्वये वर्तमानाः अष्टोत्तरशतं किरणा रौद्राः । तथा हुताशे; अग्नितत्त्वात्मके (विशुद्धिचक्रात्मके) स्वाधिष्ठाने द्व्यधिका षष्टिर्द्वाषष्टिः; "विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्" इति दीर्घः । तथा अनिले; वायुतत्त्वात्मके अनाहते चतुरधिका च सा पञ्चाशच्च चतुरधिकपञ्चाशत्; इत्येयं चक्रद्वयेऽप्युक्ताः षोडशोत्तरशतं किरणाः सौराः । तथा दिवि; आकाशतत्त्वात्मके विशुद्धिचक्रे, द्वौ क्रियाभ्यावृत्ती द्विः, क्रियाभ्यावृत्तिगणने, "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति सुच्प्रत्ययः । षडुत्तरा त्रिंशत् षट्त्रिंशत्, द्विश्चासौ षट्त्रिंशच्चेति समासः । द्विरावृत्ता षट्त्रिंशत् द्विसप्ततिसंख्याका इत्यर्थः । मनसि; मनस्तत्त्वात्मके आज्ञाचक्रे चतुरधिका षष्टिः चतुःषष्टिः । एते च चक्रद्वये स्थिताः षट्त्रिंशदुत्तरशतं किरणा ऐन्दवाः । एते च क्षितौ पार्थिवतत्त्वरूपा अष्टाविंशतिः; पञ्चतन्मात्राः, पञ्चभूतानि, ज्ञानेन्द्रियपञ्चकम्, कर्मेन्द्रियपञ्चकम्, अन्तःकरणचतुष्टयम्, कालः, प्रकृतिः, नियतिः, पुरुष इत्यष्टाविंशतिः; शिवयोरैक्येन षट्पञ्चाशत् । अप्सु पञ्चभूतानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश, तेषामर्थाः, मन इति पूर्ववद् द्विपञ्चाशत् । तैजस-

रश्मयः—पञ्चभूतानि, तन्मात्राः ज्ञानकर्मेन्द्रियतदर्थाः, मन इति पूर्ववद् द्वाषष्टिः। वायव्यरश्मयः—महत्तत्त्वन्यूनपार्थिवतत्त्वानि, पूर्ववच्चतुःपञ्चाशत्। आकाशरश्मयः—शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धविद्याः, माया, कला, विद्या, रागः, कालः, नियतिः, पुरुषः, प्रकृतिः, अहंकारः, बुद्धिर्मनो ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चभूतानीति पूर्ववद् द्वासप्ततिः। मानसरश्मयः—शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविरहिता उक्ता एव पूर्ववच्चतुःषष्टिः। एतेषां नामानि सौभाग्यवर्धन्यां द्रष्टव्यानि। एवंप्रकारेणागमप्रसिद्धः पिण्डाण्डब्रह्माण्डे समवभासयन्तो ये मयूखाः सन्ति, तेषां संवीभूय षष्ठ्युत्तरत्रिशतसंख्यापन्नानां मयूखानामप्युपरि ऊर्ध्वे स्थिते सहस्रारकमले तव भवत्याः पादाम्बुजयुगं पदद्वन्द्वं वर्तत इति शेषः। "मूलाधारादि षट्चक्राणां त्रिखण्डं मातृकाचक्रम्" इति वचनात् त्रिद्विकत्वापत्तेः, प्राथमिकचक्रद्वयोपर्यग्निस्थानम्, तदेव रुद्रग्रन्थिः; द्वितीयखण्डोपरि सूर्यस्थानम्, तदेव विष्णुग्रन्थिः; उत्तरखण्डोपरि चन्द्रस्थानम्, तदेव ब्रह्मग्रन्थिरित्यागमात्तत्र तत्र स्थितानां सोमसूर्यानलानां किरणानामुक्तसंख्यारूपेणोक्तस्थानेषु प्रकाशः। एते च किरणाः, "लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्" "मरीचयः स्वायंभुवाः" इति श्रुतेः, सकलतत्त्वातीतसहस्रकमलान्तर्वर्तितेजोमयचन्द्रमण्डलस्थितभगवतीपादारविन्दजन्मानः। तांश्च तत्तदुपासनशक्त्या यथायथं समुपादाय सोमसूर्यानला जगन्ति भासयन्तीति भवत्याः सर्वजगत्कारणत्वं वास्तवमेव प्रकाशितम्। उक्तं चाम्बास्तवे—

"भूमौ निवृत्तिरुदिता पयसि प्रतिष्ठा
विद्यानले मरुति शान्तिरतीतशान्तिः।
व्योम्नीति याः किल कलाः कलयन्ति विश्वं
तासां हि दूरतरमम्ब पदं त्वदीयम्॥"

इति।

"माहात्म्यमत्र रश्मीनां यामले भैरवाभिधे।
रहस्यमनुपृच्छन्त्यै पार्वत्यै शंभुनोदितम्॥
साधु साधु महाभागे पृष्टं त्रैलोक्यसुन्दरि।
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं न कुत्रापि प्रकाशितम्॥
कलाविद्या पराशक्तिः श्रीचक्राकाररूपिणी।
तन्मध्ये बैन्दवं स्थानं तत्रास्ते परमेश्वरी॥
सदाशिवेन संयुक्ता सर्वतत्त्वातिगामिनी।
चक्रं त्रिपुरसुन्दर्या ब्रह्माण्डाकारमीश्वरि॥
पञ्चभूतात्मकं चैव तन्मात्रात्मकमेव च।

इन्द्रियात्मकमेवं च मनस्तत्त्वात्मकं तथा ॥
मायादितत्त्वरूपं च तत्त्वातीतं च बैन्दवम् ।
बैन्दवे जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी ॥
सदाशिवेन संपृक्ता तत्त्वातीता महेश्वरी ।
ज्योतीरूपा निराकारा यस्या देहोद्भवाः शिवे ॥
किरणाश्च सहस्रं च द्विसहस्रं च लक्षकम् ।
कोटिरर्बुदमेवैषां परा संख्या न विद्यते ॥
तामेवानुप्रविश्यैव भाति विश्वं चराचरम् ।
यस्या भासा महेशानि सर्वं विश्वं विभासते ॥
तद्भासा रहितं किंचिन्न च यच्च प्रकाशते ।
तस्याश्च शिवशक्तेश्च चिद्रूपायाश्चितं विना ॥
आन्ध्यमापद्यते नूनं जगदेतच्चराचरम् ।
तेषामनन्तकोटीनां मयूखानां महेश्वरि ॥
मध्ये षष्ट्युत्तरं देवि त्रिशतं किरणाः शिवे ।
ब्रह्माण्डं व्यश्नुवानास्ते सोमसूर्यानलात्मना ॥
अग्नेरष्टोत्तरशतं षोडशोत्तरकं रवेः ।
षट्त्रिंशदुत्तरशतं चन्द्रस्य किरणाः शिवे ॥
ब्रह्माण्डं भासयन्तस्ते पिण्डाण्डमपि शांकरि ।
दिवा सूर्यस्तथा रात्रौ सोमो वह्निश्च संध्ययोः ॥
प्रकाशयन्तः कालांस्ते तस्मात्कालात्मकास्त्रयः ।
षष्ट्युत्तरं च त्रिशतं दिनान्येव तु ह्यायने ॥"

इत्यादि ॥ १४ ॥

सारस्वतप्रयोगमाह—

शरज्ज्योत्स्नाशुद्धां[1] शशियुतजटाजूटमकुटां[2]
वरत्रासत्राणस्फटिक घटिकापुस्तककराम्[3] ।
सकृन्न त्वा नत्वा कथमिव सतां संनिदधते
मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमधुरीणाः फणितयः ॥ १५ ॥

[1] शुभ्रामित्यरुणामोदिनी पाठः [2] मुकुटां. [3] घुटिका इत्यरुणामोदिनी पाठः

लक्ष्मीधरा

शरदिति । शरज्ज्योत्स्नाशुद्धां ; शरदि शरत्काले ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वच्छुद्धामतिशुभ्राम् । शशियुतजटाजूटमकुटां ; शशिना चन्द्रेण युतो युक्तः जटाजूटो मकुटो यस्यास्ताम्, चन्द्रकलावतंसामित्यर्थः । वरत्रासत्राणस्फटिकघटिकापुस्तककराम् ; वरः इष्टदानमुद्रा, त्रासत्राणं अभयदानमुद्रा, स्फटिकघटिका स्फटिकपानपात्रम् ; स्फटिकाक्षमालेति केचित् ; तत्पक्षे स्फटिकघुटिकेति पाठः । पुस्तकं विद्यामुद्रा, पुस्तकं वा ; एतैर्युक्तकराम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपः, न तु स्फटिकघटिकापुस्तकानि करेषु यस्या इति सप्तमीबहुव्रीहिः, "प्रहरणादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तस्य प्रहरणादिभ्य एवेति नियतत्वात् । सकृत् ; एकवारम् । नकारो निषेधार्थः । त्वा त्वामित्यर्थः । नत्वा नमस्कारं कृत्वा । कथं ; कथंचित् । इवेति वाक्यालंकारे । सतां ; कवीश्वराणाम् । संनिदधते ; संनिधानं प्राप्नुवन्ति, मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमधुरीणाः फणितयः ; मधु क्षौद्रं क्षीरं पयः द्राक्षा मृद्वीका एतेषां मधुरिमा माधुर्यं, तत्र धुरीणाः, धुरं वहन्तीति धुरीणाः अग्रेसराः तद्वन्मधुरा इत्यर्थः । फणितयः ; वाग्वैखर्यः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! शरज्ज्योत्स्नाशुद्धां शशियुतजटाजूटमकुटां वरत्रासत्राणस्फटिकघटिकापुस्तककरां त्वा सकृन्नत्वा सतां मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमधुरीणाः फणितयः कथमिव न संनिदधते ।

अयमर्थः—अत्र व्यतिरेकमुखेन सकृन्नमस्कारोऽपि कवित्वबीजभूतसंस्कारोत्पादकः । तदभावे प्रकारान्तरेण येन केनापि तद्बीजोत्पत्तिर्नास्तीति सूचितम् ॥१५॥

अरुणामोदिनी

अथ 'नरं वर्षीयांसम्' इत्यादिना प्रक्रान्तं देव्याः सर्वाभीष्टप्रदातृत्वं प्रकटयितुं कांश्चिद्ध्यानभेदान् निरूपयति सप्तश्लोक्या । तत्रादौ सारस्वतध्यानमाह—शरदिति । हे देवि! शरज्ज्योत्स्ना शारदचन्द्रिका सेव शुभ्रां धवलवर्णां, शशिना चन्द्रेण युतः जटाजूटः जटासंघात एव मुकुटं किरीटं यस्यास्ताम् ; चन्द्रकलावतंसामित्यर्थः । वरोऽभीष्टमुद्रा, त्रासाद्भयात्त्राणमभयमुद्रा, स्फटिकघुटिका स्फटिकाक्षमालिका, घटिकेति पाठे पानपात्रमिति लक्ष्मीधरः । पुस्तकं पुस्तं मुद्रा वा, कृतद्वन्द्वैरेतैर्युक्ताः कराः पाणयो यस्यास्ताम् ; धृतवरादिमुद्राबाहुचतुष्टयामित्यर्थः । त्वा त्वाम्, वाग्वादिनीरूपिणीं

भवतीम्; "त्वामौ द्वितीयायाः" इति युष्मदो द्वितीयैकवचनस्य त्वादेशः। सकृदेकवारमपि नत्वा प्रणम्य सतां वर्तमानानाम्; जनानामिति शेषः। मधुक्षीरद्राक्षाणां क्षौद्रदुग्धगोस्तनीनां मधुरिमा माधुर्यं तेन धुरीणा धुरंधराः; तद्वन्नानाविधास्वादा इत्यर्थः। फणितयो वर्णसंततयो वाङ्मयविशेषाः, कथमिव कथंचिन्न संनिदधते, न सांनिध्यं कुर्वन्ति। सकृदभिवादनेनैव नानाविधस्वादा वाग्वैखर्यः प्रसरन्तीत्यर्थः। अथवा, सकृदप्यनत्वा सतां नमस्कारमकुर्वतां फणितयः कथमिव संनिदधते; कथं प्रादुर्भवन्ति; नमस्कारेणैव नान्येनेति वा योजना। एतेन वाग्वादिनीरूपायाः भवत्याः सकृन्नमस्कारोऽपि कविताकारणभूत इति तात्पर्यम्। उक्तं चाम्बास्तवे—

"यः स्फाटिकाक्षगुणपुस्तककुण्डिकाढ्यां
व्याख्यासमुद्यतकरां शरदिन्दुशुभ्राम्।
पद्मासनां च हृदये भवतीमुपास्ते
मातः स विश्वकवितार्किकचक्रवर्ती॥"

इति। लघुस्तवे चोक्तम्—

"वामे पुस्तकधारिणीमभयदां साक्षस्रजं दक्षिणे
भक्तेभ्यो वरदानपेशलकरां कर्पूरकुन्दोज्ज्वलाम्।
उज्जृम्भाम्बुजपत्रकान्तिनयनस्निग्धप्रभालोकिनीं
ये त्वामम्ब न शीलयन्ति मनसा तेषां कवित्वं कुतः॥"

इति॥ १५॥

कवीन्द्राणां चेतःकमलवनबालातपरुचिं
भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव भवतीम्।
विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरुणतरशृङ्गारलहरी-
गभीराभिर्वाग्भिर्विदधति सतां रञ्जनममी॥ १६॥

लक्ष्मीधरा

कवीन्द्राणामिति। कवीन्द्राणां; कवीश्वराणाम्। चेतःकमलवनबालातपरुचिं; चेतांस्येव कमलानि पद्मानि तेषां वनं षण्डं, तस्य बालातपरुचिः प्राभातिकारुणकान्तिः, तां भजन्ते सेवन्ते; ये सन्तः; सत्पुरुषाः, कतिचित्; विरलाः, अरुणामेव;

अरुणाख्यां अरुणवर्णां च, भवतीं; त्वां, विरिञ्चिप्रेयस्याः; विरिञ्चिः ब्रह्मा तस्य प्रेयस्याः प्रियायाः, सरस्वत्याः तरुणतरशृङ्गारलहरीगभीराभिः; तरुणतरे अतियौवने, यद्वा,—तरुणतरश्चासौ शृङ्गारश्च तस्य लहरी उद्रिक्तप्रवाहः, यद्वा—लहरीशब्देन समुद्रस्य चन्द्रोदये यादृश उत्सेकः स उच्यते, लहरीयुक्तगभीराभिः अतिगम्भीराभिरित्यर्थः। वाग्भिः; वाग्विलासैः, विदधति; कुर्वन्ति, सतां; सभासदां रञ्जनं हृदयानुरञ्जनम्। अमी; सन्तः परामृश्यन्ते।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! कवीन्द्राणां चेतःकमलवनबालातपरुचिं अरुणामेव भवतीं कतिचित् ये सन्तः भजन्ते, अमी सन्तः विरिञ्चिप्रेयस्याः तरुणतरशृङ्गारलहरीगभीराभिः वाग्भिः सतां रञ्जनं विदधति।

अयमर्थः—हृदयकमले भगवतीमरुणां ध्यायन्तः पुंभावमापन्ना सरस्वतीव शृङ्गाररसप्रधानैः वाग्विलासैः सभारञ्जनं कुर्वन्ति। भगवत्याः मातृकात्मकत्वात् सरस्वतीरूपत्वेनैव सारस्वतप्रदत्वम्। अरुणवर्णध्यानमहिम्ना शृङ्गाररसप्राधान्येन वाग्विलासप्रवृत्तिरिति। यथोक्तं **वामकेश्वरतन्त्रे**—

"अरुणाख्यां भगवतीमरुणाभां विचिन्तयेत्।
पाशाङ्कुशधरां देवीं धनुर्बाणधरां शिवाम्॥
वरदाभयहस्तां च पुस्तकाक्षस्रगन्विताम्।
अष्टबाहुं त्रिनयनां खेलन्तीममृताम्बुधौ॥
स करोत्येव शृङ्गाररसास्वादनलम्पटान्।
सभासदः सदा सर्वान् साधकेन्द्रः सभास्थले॥"

इति। अत्र परंपरितरूपकमलंकारः, बालातपरुचित्वारोपणस्य चेतसि कमलत्वारोपणस्य निमित्तत्वात्, "रूपकहेतुरूपकं परंपरितम्" इति लक्षणात्॥ १६॥

अरुणामोदिनी

देव्याः प्रधानरूपमारुण्यमपहाय रूपान्तरध्यानमकुर्वतामत्रैवाभिनिविष्टचित्तानामपि कविताप्राप्तिमेव फलं सविशेषमाह—कवीन्द्राणामिति। हे देवि! ये केचित् सन्तः सत्पुरुषाः कवीन्द्राणां कथयितृश्रेष्ठानां ब्रह्मादीनां चेतांस्येव कमलानि तेषां बालातपरुचिं

तरुणारुणच्छविरूपाम्, तद्विकासहेतुमिति हेतुगर्भविशेषणम्। ध्यातॄणां वाञ्छापूरणं नाद्भुतमित्यभिप्रायः। भवतीं; त्वाम्, अरुणामरुणवर्णामेव; न तु शुभ्रादिवर्णान्तरयुक्ता-मित्येवकारार्थः। भजन्ते; ध्यायन्ति। अमी ते ध्यातारः सन्तः। अदसस्तदर्थकत्वं यद्योगे प्रसिद्धम्। विरिञ्चिप्रेयस्याः सरस्वत्याः तरुणतरोऽतिमधुरो यः "शृङ्गार एव मधुरः परप्रह्लादको रसः" इति वचनादतिमधुरो रसविशेषः; तस्य लहर्यः उद्रिक्तप्रवाहा इव गभीराभिः शृङ्गाररसभरभरिताभिरित्यर्थः। वाग्भिः; वागुपन्यासैः, सतां सहृदयानाम्; रसतत्त्ववेदिनामित्यर्थः। रञ्जनमाह्लादनं विदधति कुर्वते। ये केचिद्भक्ता मातृकारूपिणीं भवतीमरुणरूपामेव ध्यायन्ति, तेषां शृङ्गाररसप्रधानवाग्विलासैः सभारञ्जनरूपं फलं भवतीति भावः। अत्रोक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—

"अरुणाख्यां भगवतीमरुणाभां विचिन्तयेत्।
पाशाङ्कुशधरां देवीं धनुर्बाणकरां शिवाम्॥
वरदाभयहस्तां च पुस्तकाक्षस्रगन्विताम्।
अष्टबाहुं त्रिनयनां खेलन्तीममृताम्बुधौ॥
स करोत्याशु शृङ्गाररसास्वादनलम्पटान्।
सभासदस्तथा सर्वान् साधकेन्द्रः सभास्थले॥"

इति॥ १६॥

सवित्रीभिर्वाचां शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभि-
र्वशिन्याद्याभिस्त्वां सह जननि संचिन्तयति यः।
स कर्ता काव्यानां भवति महतां भङ्गिरुचिभि-
र्वचोभिर्वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः॥ १७॥

लक्ष्मीधरा

सवित्रीभिरिति। सवित्रीभिः; जनयित्रीभिः, वाचां; गिरां, शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः; चन्द्रकान्तमणिशकलतुल्यकान्तिभिः। दलितचन्द्रकान्तमणेः अतिधावल्यं लोकसिद्धम्। वशिन्याद्याभिः; वशिनीप्रमुखाभिः। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः—वशिनी आद्या यासां ताः शक्तयोऽष्टौ वशिन्याद्याः, योगिन्यो द्वादश, गन्धाकर्षिण्यादयश्चतस्रः, इति वशिन्याद्याः। अत्र एकस्य आद्यशब्दस्य

लोपः, वशिन्याद्याद्या इत्यर्थः । वशिन्यष्टकं—वशिनी, कामेश्वरी, मोदिनी, विमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी, कौलिनी । एताभिः त्वां भगवतीं सह साकं जननि हे मातः! संचिन्तयति यः, सः साधकः कर्ता रचयिता काव्यानां प्रबन्धानां भवति समर्थः प्रभवति, महतां ; महात्मनां कालिदासप्रभृतीनां, भङ्गिरुचिभिः ; भङ्गीनां रेखाणां रुचिभिः स्वादुभिः, वचोभिः ; वाग्विलासैः, वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः ; वाग्देव्याः भारत्या वदनकमले यः आमोदः परिमलः तेन मधुरैः अव्यक्तैः, पुंभावमापन्नायाः भारत्याः वाग्विलासा इमे इत्येवं भ्रमजनकैरित्यर्थः ।

अत्रेत्थं पदयोजना— हे जननि ! वाचां सवित्रीभिः शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः वशिन्याद्याभिः सह त्वां यः संचिन्तयति, स महतां भङ्गिरुचिभिः वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः वचोभिः काव्यानां कर्ता भवति ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—'वशिन्याद्याभिस्त्वाम्' इत्यत्र त्वामित्यनेन भगवत्याः स्वरूपमुक्तम् । भगवत्याः स्वरूपं तु पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृकैव । एतत्तु 'शिवः शक्तिः कामः' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे प्रपञ्चयिष्यते । सेयं पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृका अष्टवर्गात्मिका भवति । ते चाष्टवर्गाः अकचटतपयशादयः । अकारादयः षोडश स्वराः प्रथमवर्गः । कादयः पञ्च द्वितीयः । चादयः पञ्च तृतीयः । टादयः पञ्च चतुर्थः । तादयः पञ्च पञ्चमः । पादयः पञ्च षष्ठः । यादयश्चत्वारः सप्तमः । शादयः पञ्च अष्टमः । एवमष्टवर्गात्मिका भगवती मातृका त्रिपुरसुन्दरी अकचटतपयशवर्गेषु यथाक्रमं वशिन्यादिशक्तिभिर्योजिता बिन्दुत्रिकोणात्मकशिवचक्रचतुष्टयवसुकोणदशारद्वितयचतुर्दशकोणात्मकेषु अष्टसु चक्रेषु योजिता ध्याता सती काव्यकर्तृत्वसंपादिका । वशिन्याद्याभिरिति आदिशब्देन कामेश्वरीप्रभृतीनाम् अष्टानां संग्रहणं विद्यादिद्वादशयोगिनीसंग्रहणं गन्धाकर्षिण्यादिचतुष्टयसंग्रहणं कृतमित्युक्तं भवति । वशिन्यष्टकमुक्तम् । योगिनीद्वादशकं तु—विद्यायोगिनी, रेचिकायोगिनी, मोचिकायोगिनी, अमृतायोगिनी, दीपिकायोगिनी, ज्ञानयोगिनी, आप्यायनीयोगिनी, व्यापिनीयोगिनी, मेधायोगिनी, व्योमरूपा योगिनी, सिद्धिरूपायोगिनी, लक्ष्मीयोगिनी। एवं द्वादशयोगिनीभिः सार्धं वशिन्याद्यष्टकं मिलित्वा विंशतिकलाः भवन्ति । ताः विंशतिकलाः शुद्धस्फटिकसंकाशाः दशारयुग्मकोणेषु संचिन्तनीया उक्तफलदाः । अयं च भूप्रस्तारभेदः । भूप्रस्तारः 'चतुःषष्ट्या तन्त्रैः' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे

निपुणतरं निरूप्यते। गन्धाकर्षिणी, रसाकर्षिणी, रूपाकर्षिणी, स्पर्शाकर्षिणी च चतुर्द्वारेषु योजिता उक्तफलदाः। तथा च श्रुतिः—

"गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्।
ईश्वरीꣳ सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्॥"

इति। अस्या अर्थः—गन्धद्वारां गन्धरसरूपस्पर्शाः गन्धशब्देन संगृहीताः, तेन गन्धाकर्षिण्यादयः अधिदेवताः संगृहीता भवन्ति—गन्धाकर्षिणी, रसाकर्षिणी, रूपाकर्षिणी, स्पर्शकर्षिणी चेति। ताभिर्युक्तानि चतुर्द्वाराणि यस्यां सा गन्धद्वारा, तां गन्धद्वाराम्। दुराधर्षां दुष्प्रधर्षां, मन्दभाग्यानामिति शेषः। नित्यपुष्टां नित्यानन्दस्वरूपिणीम्। करीषिणीं गन्धाद्याकर्षिणीमित्यर्थः। यद्वा—करिभिः गजैः ईषिणीं परिवृताम्। ईश्वरीम् अधिदेवताम् सर्वभूतानाम्। ताम् इह चक्रे उपह्वये श्रियं श्रीविद्याम्। गन्धद्वारामिति गन्धाकर्षिणीचतुष्कं वशिन्याद्यष्टकं योगिनीद्वादशकं संगृहीतम्। तथा च **शंभुवचनम्**—

"मातृकां वशिनीयुक्तां योगिनीभिः समन्विताम्।
गन्धाद्याकर्षिणीयुक्तां संस्मरेत् त्रिपुराम्बिकाम्॥"

इति।

अत्रेदमनुसंधेयम्—वशिन्यादयः शक्तयः पञ्चाशद्वर्णात्मिका इत्युक्तम्। तत्र वशिनीशक्तिः स्वरात्मिका। स्वराः षोडश अकारादयः। तेषां स्वरूपं **सनत्कुमारसंहितायां** पञ्चशत्यामुक्तं संक्षेपेण कथ्यते—अकारात्मिकाः शक्तिः अष्टभुजा पाशाङ्कुशवराभयपुस्तकाक्षमालाकमण्डलुव्याख्यामुद्राकरा। एवम् आकाराद्यात्मिकाः शक्तयः शुभ्रवर्णाः। इयांस्तु विशेषः—अकारात्मिकायाः शक्तेः मण्डलं अशीतिलक्षयोजनायतम्। आकारस्य तद्विगुणम्। इकारस्य नवतिलक्षयोजनायतम्। ईकारस्य तद्विगुणम्। उकारस्य कोटियोजनपरिमितपरिणाहं मण्डलम्। ऊकारस्य तद्विगुणम्। ऋकारस्य पञ्चाशल्लक्षयोजनपरिमितं मण्डलम्। तद्विगुणम् ॠकारस्य। तद्विगुणम लृकारॡकारयोरपि। एवम् एकारस्य सार्धकोटिपरिणाहं मण्डलम्। ऐकार-ओकार-औकाराणां सममेव एकारेण। बिन्दुविसर्गयोस्तु

अकारद्विगुणं मण्डलम् । व्यञ्जनशक्तीनां अकारमण्डलादर्धं मण्डलम् । ताः शक्तयः पाशाङ्कुशाक्षमालाकमण्डलुधराः । अन्तस्थास्तु पाशाङ्कुशाभयवरकराः । ऊष्माणस्तु पाशाङ्कुशाक्षामालावरकराः । ळकारक्षकारौ पाशाङ्कुशैक्षवशरासनपुष्पबाणयुक्तकरौ । एताः शक्तयः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाः ।

केचित्तु—स्वरात्मिकाः शक्तयः स्फटिकाभाः, कादयो मावसानाः विद्रुमाभाः, यादयो नव पीतवर्णाः, क्षकारः अरुणवर्ण इति । अपरे तु—अकारादयो धूम्रवर्णाः, ककारादयः ठान्ताः सिन्दूरवर्णाः, डादिफान्ताः गौरवर्णाः, बादिलान्ताः अरुणवर्णाः, वादिसान्ताः कनकवर्णाः, हक्षौ तटिदाभौ, ळकारस्तु लकार एवान्तर्भूतः, इति वदन्ति । इदमेवास्मन्मतं भगवत्पादाचार्याणामपि संमतम् । एतत्सर्वं **सुभगोदयव्याख्यानावसरे** चन्द्रकलायां सम्यङ्निरूपितमस्माभिः ॥ १७ ॥

अरुणामोदिनी

एवमारुण्यध्यानेन मधुरवचोभिः सभारञ्जनमुक्त्वा तस्यामेव ध्यानविशेषेण महाकाव्यकर्तृत्वं फलमाह—सवित्रीभिरिति । हे जननि ! मातर्भगवति, वशिन्यादिसर्वशक्तीनां कारणभूते इति वा । य उपासकः महाकाव्यकर्तृत्वं कामयमान इत्यर्थः । वाचां गिरां सवित्रीभिः; जनयित्रीभिः मातृकादेवतात्वादिति भावः । शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः; चन्द्रकान्तरत्नशकलशुभ्रशोभाभिः, वशिन्यादीनां स्फटिकवद्धावल्यमागमेषु प्रसिद्धम् । वशिनी आद्या यासां ताभिरिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । वशिनी, कामेश्वरी, मोदिनी, विमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी, कौलिनीसमाख्याभिः; अकचटतपयशवर्गेष्वष्टसु स्थिताभिः सर्वेष्टदाभिः शक्तिभिः सह; इदं चोपलक्षणं योगिन्यादीनाम्; तथा च विद्या, रेचिका, मोचिका, अमृता, दीपिका, ज्ञाना, आप्यायिनी, व्यापिनी, मेधा, व्योमरूपा, सिद्धरूपा, लक्ष्मीरूपा चेति द्वादश योगिन्यः; गन्धरूपरसस्पर्शाकर्षिणीनां चतुष्टयम्, एताभिश्च सहेत्यर्थः;

"मातृकां वशिनीयुक्तां योगिनीभिः समन्विताम् ।
गन्धाद्याकर्षिणीयुक्तां संस्मरेत् त्रिपुराम्बिकाम् ॥"

इति वचनात् । त्वाम्; अकारादिक्षकारान्तमातृकावर्णरूपिणीं भवतीं संचिन्तयति । अष्टवर्गात्मिकामेनां वशिन्यादिभिः संयोज्य बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारद्वितयचतुर्दशकोणात्मकेष्वष्टसु चक्रेषु संयोज्य स एवं ध्याता भङ्गिभी रचनाविशेषैः; वर्णनाकौशलैरित्यर्थः ।

सुभगैः सहृदयहृदयाह्लादिभिः। किं च, वाग्देव्या भारत्याः वदनकमलामोदवन्मुख-पङ्कजसौगन्ध्यवन्मधुरैरामोदेन वा मधुरैः साक्षाद्वाणीमुखकमलनिःसृतैरिव स्थितैरित्यर्थः। वचोभिर्मृदुवाग्भिः, महतां काव्यानां,

"राजा राजवधूपुरोहितकुमारामात्यसेनाधिपा
देशग्रामपुरीसरोऽब्धिसरितो हर्म्याण्यरण्याश्रमाः।
मन्त्रो दूतरणप्रयाणमृगयाशैलर्त्विनेन्दूदयः
शृङ्गारो विरहस्वयंवरसुरापानाम्बुखेलारतम् ॥"

इत्यादिलक्षणलक्षितवर्णनात्मकसंदर्भविशेषाणां कर्ता निर्माता भवति जायते। त्वदनुग्रह-पात्रीकृतोऽहमिवेति भावः। अत्र,

"सति वक्तरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने।
अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ्नदी ॥"

इत्यभियुक्तोक्तेः, अनेकजन्मार्जितसुकृतराशिं विना कविताकारणभूता प्रतिभा नोदेति। उदितायां च तस्यां तदनुरूपवाक्प्रसारोऽप्यतिदुर्लभः। लब्धे च तस्मिन्काव्यकरण-मतिदुर्लभम्। तत्राप्युक्तवर्णनात्मकमहाकाव्यरचनात्यन्तदुर्लभा। तादृशसहृदयहृदया-ह्लादिप्रबन्धरचना च पूर्वोक्तरूपेण भवद्ध्यानेनैव भवति नान्येनेति, न भवत्तुल्यमिष्ट-प्रदातृदैवतं लभ्यत इति भावः। महाकाव्यकर्तृत्वमभिलषद्भिरेवं ध्येयमित्युपदेशः ॥ १७ ॥

तनुच्छायाभिस्ते तरुणतरणिश्रीसरणिभि-
र्दिवं सर्वामुर्वीमरुणिमनि मग्नां स्मरति यः।
भवन्त्यस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः
सहोर्वश्या वश्याः कति कति न गीर्वाणगणिकाः ॥ १८ ॥

लक्ष्मीधरा

तनुच्छायाभिरिति। तनुच्छायाभिः ; तनोः देहस्य छायाभिः कान्तिभिः, ते ; भगवत्याः, तरुणतरणिश्रीसरणिभिः ; तरुणतरणिः बालसूर्यः, तस्य श्रीः शोभा, तस्या इव सरणिः मार्गः सौभाग्यमिति यावत्, यासां ताभिः दिवम् आकाशं सर्वाम् उर्वीं कृत्स्नां भूमिं, रोदःप्रदेशमित्यर्थः। अरुणिमनि ; आरुण्ये, मग्नां, अत्यरुणामिति यावत्। यद्वा—अरुणिमनिमग्नां नितरां मग्नाम्। यथोक्तं शंभुना—

" यावकाब्धौ निमग्नां यो दिवं भूमिं विचिन्तयेत् ।
तस्य सर्वा वशं यातास्त्रैलोक्यवनिता द्रुतम् ॥ "

इति । अतश्च अरुणिमशब्देन यावकाब्धिर्लक्ष्यते, यावकाब्धिमध्यस्थितामित्यर्थः । स्मरति; चिन्तयति, यः साधकः, भवन्ति अस्य साधकस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः; त्रस्यन्तो वनहरिणाः; वनशब्दः स्वच्छन्दचारित्वलक्षणया अतित्रासं लक्षयति; तेषामिव शालीने ह्रीणे, अतिसुन्दरे इति यावत्, नयने यासां ताः तथोक्ताः । सह साकं, ऊर्वशी नाम देवगणिका तया, वश्याः वशंगताः । कति कति; आभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः । न निषेधे । गीर्वाणगणिकाः देववाराङ्गनाः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तरुणतरणिश्रीसरणिभिः ते तनुच्छायाभिः सर्वां दिवम् उर्वीं च अरुणिमनि मग्नां यः स्मरति अस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः गीर्वाणगणिकाः ऊर्वश्या सह कति कति न वश्या भवन्ति ? सर्वा अप्सरसो वश्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अरुणामोदिनी

अथ कामपुरुषार्थासक्तस्य ध्यानविशेषमाह—तनुच्छायभिरिति । हे जननि! य उपासकः; स्त्रीवश्यकाम इत्यर्थः । तरुणतरणिश्रीसरणिभिः; बालादित्यद्युत्यनुसारिणीभिः, ते; अरुणाया भवत्याः, तनुच्छायाभिः; देहकान्तिभिः; हेतावभेदे वा तृतीया । दिवमन्तरिक्षं सर्वामुर्वीं भुवं चारुणिम्नि आरुण्ये नितरां मग्नाम्; सप्तम्यन्तपाठे आरुण्ये मग्नां स्मरति । द्यावापृथिव्यौ भवदीयारुणकान्तिसमुद्रमग्ने यो ध्यायति, अस्योपासकस्य, त्रस्यतां वनहरिणानां काननकुरङ्गाणामिति कातर्योक्तिः । तेषामिव शालीनानि चञ्चलानि; "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः" इति निपातः । नयनानि यासां ताः; कुरङ्गवदतिचञ्चलाक्ष्यः । अनिमिषाणामपि कार्यवशादक्षिस्पन्दो न विरुध्यत इति; "गुरुं नेत्रसहस्रेण चोदयामास वासवः" इत्यत्र मल्लिनाथः । गीर्वाणगणिकाः; सुरवाराङ्गनाः । नानाविधहावभावादिभिस्तल्लोभकरणचातुर्यसूचनार्थं गीर्वाणेत्याद्युक्तिः । उरून् महतोऽपि वशयतीत्युर्वशी, अप्सरसां मुख्या काचिद्देवी । "स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः" इत्यमरः । तया सह कति कति कियन्त्यः वश्याः स्वाधीना न भवन्ति; भवन्त्येवेत्यर्थः । तदुक्तम्—

" यावकाब्धौ निमग्नां यो दिवं भूमिं विचिन्तयेत् ।
तस्य सर्वा वशं यातास्त्रैलोक्यवनिता द्रुतम् ॥ "

इति । लघुस्तवे चोक्तम्—

"ये सिन्दूरपरागपुञ्जपिहितां त्वत्तेजसा द्यामिमा-
मुर्वीं चापि विलीनयावकरसप्रस्तारमग्नामिव ।
पश्यन्ति क्षणमप्यनन्यमनसस्तेषामनङ्गज्वर-
क्लान्तास्त्रस्तकुरङ्गशावकदृशो वश्या भवन्ति ध्रुवम् ॥"

इति ॥ १८ ॥

मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो
हरार्धं ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथकलाम् ।
स सद्यः संक्षोभं नयति वनिता इत्यतिलघु
त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगाम् ॥ १९ ॥

लक्ष्मीधरा

मुखमिति । मुखं ; वक्त्रं, बिन्दुं ; बिन्दुरूपं कृत्वा, बिन्दुस्थाने मुखं ध्यात्वेत्यर्थः । कुचयुगं ; स्तनद्वयम्, अधः ; अधस्तात्, तस्य ; मुखस्य । तदधः ; तस्य कुचयुगस्य अधःप्रदेशे, हरार्धं ; हरस्य अर्धं शक्तिः त्रिकोणं योनिरिति यावत् । ध्यायेत् चिन्तयेत् । यः साधकः । तत्र इत्यध्याहार्यम् । हरमहिषि ; हरस्य सदाशिवस्य महिषि जाये ! ते ; भवत्याः ; मन्मथकलां ; कामराजबीजम् । सः ; साधकः, सद्यः ; तदानीमेव, संक्षोभं ; सर्वजगत्संक्षोभं चित्तविकारं, नयति ; प्रापयति, वनिताः ; स्त्रियः । इतिशब्दः क्रियाविशेषणद्योतकः । अतिलघु ; अतितुच्छम् । त्रिलोकीमपि ; त्रिभुवनमपि, आशु ; शीघ्रं भ्रमयति । रवीन्दू सूर्यचन्द्रौ तावेव स्तनौ तयोः युगं युग्मं यस्याः सा ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हरमहिषि ! मुखं बिन्दुं कृत्वा, तस्याधः कुचयुगं कृत्वा, तदधः हरार्धं कृत्वा, तत्र ते मन्मथकलां यः ध्यायेत्, सः सद्यः वनिताः संक्षोभं नयतीति यत् तत् अतिलघु ; किं तु रवीन्दुस्तनयुगां त्रिलोकीमपि आशु भ्रमयति । अत्र त्रिलोक्याः रवीन्दुस्तनयुगत्वविशेषणेन स्त्रीत्वारोपणं, अयं मादनप्रयोगो वनितास्वेव प्रयोक्तव्य इति ज्ञापयितुम् ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—साधकः त्रिकोणे बिन्दुस्थाने साध्यायाः कान्तायाः वक्त्रं ध्यात्वा, तदधस्तात् तस्याः कुचयुगं ध्यात्वा, तत्कुचद्वयस्याधस्तात् तस्याः योनिं

विचिन्त्य तत्र वक्त्रकुचद्वययोनिषु प्रधानाङ्गेषु मारबीजं संचिन्त्य तया कान्तया आत्मनस्तादात्म्यं संपादयेत् । यथोक्तं चतुःशत्याम्—

" बिन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात्कुचद्वयम् ।
तदधश्च हरार्धं तु चिन्तयेत्तदधोमुखम् ॥
तत्र कामकलारूपामरुणां चिन्तयेदिह ।
ततस्तेनैव रूपेण निजरूपं विचिन्तयेत् ॥ "

इति । एवं मादनप्रयोगाः अनेके सनत्कुमारसंहितायां सप्तशत्यामुक्ताः । अत्र कतिचन निरूप्यन्ते—

" बिन्दौ तद्वक्त्रमारोप्य तदधो बाहुयुग्मकम् ।
तदधः कुचयुग्मं तु तदधो योनिमेव च ॥
एतेषु पञ्चस्थानेषु पञ्चबाणान् विचिन्तयेत् ॥ "

पञ्चबाणबीजानि मुखे बाहुयुग्मे कुचमध्ये योनिमध्ये यथाक्रमं द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं स इति चिन्तयेत् इत्यर्थः । अयं प्रयोगः कामराजप्रयोगसमय एव ।

" त्रिकोणे बैन्दवस्थाने अधोवक्त्रं विचिन्तयेत् ।
बिन्दोरुपरिभागे तु वक्त्रं संचिन्त्य साधकः ॥
तदुपर्येव वक्षोजद्वितयं संस्मरेद्बुधः ।
तदुपर्येव योनिं च क्रमशो भुवनेश्वरीम् ॥
श्रीविद्यां कामराजं च विन्यस्याशु विमोहयेत् "

इति । अयं प्रयोगः 'मुखं बिन्दुं कृत्वा' इति प्रयोगात् अतिशीघ्रकरः । अत्रापि पञ्चबाणप्रयोगः पूर्ववत् । एवमेतादृशमादनप्रयोगाः सनत्कुमारसंहितायामवगन्तव्याः, ग्रन्थविस्तरभयान्नोक्ताः ॥ १९ ॥

अरुणामोदिनी

अथ मादनप्रयोगमाह—मुखमिति । हे हरमहिषि! महादेवप्रिये! देवि! हरो बिन्दुः तस्य महिषी तदाधारत्रिकोणरूपिणीति गूढार्थः । यः साधकः बिन्दुं मुखं कृत्वा बिन्दुस्थाने मुखं ध्यात्वेत्यर्थः । तस्य बिन्दोरधः कुचयुगं कृत्वा, अधोवर्तिबिन्दुद्वये

कुचयुगं ध्यात्वेत्यर्थः। तस्याधो हरस्यार्धं शक्तिं त्रिकोणमित्यर्थः। कृत्वा योनिं निध्यायेत्यर्थः। यद्वा—मुखस्थाने बिन्दुं ध्यात्वा तदधः कुचद्वयं तदधो हरार्धमिति ते भवत्संबन्धिनीं मानवीं वा मन्मथकलां मदनबीजं ध्यायेत्। अथ वा, क्लीमित्यस्य मदनबीजत्वात्तत्र च बिन्दोर्नागरलिप्यां शिरःस्थत्वात्तत्रस्थे बिन्दौ मुखं कृत्वा, तदधःस्थितबिन्दुद्वयाकारे कुचद्वयं, तदधोवर्तिनि लकारे हरार्धं त्रिकोणं ध्यात्वा तेन मन्मथकलां यो ध्यायेत्, क्लीमित्येवंरूपां चिन्तयति, स साधकः, सद्यस्तदानीमेव; एतत्प्रयोगस्यातिशीघ्रकारित्वात्। वनिताः; स्त्रियः, संक्षोभं; चित्तविकारं नयतीत्येतदतिलघु अतिफल्गु; कियदेतदित्यर्थः। किं तु, रवीन्दू सूर्याचन्द्रमसावेव स्तनयुगं यस्यास्ताम्। त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी; "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" समाहारे "द्विगोः" इति ङीप्। तामपि;

"नभोमहाबिन्दुमुखी चन्द्रसूर्यस्तनद्वया।
सुमेरुहारवलया शोभमाना महीपदा॥
पातालतलविन्यासा त्रिलोकीयं तवाम्बिके।
कामराजकलारूपा जागर्ति सचराचरा॥"

इति रुद्रयमालोक्तेः, कामकलारूपिणीं जगत्रयीमपि, किमुत तदन्तर्वर्त्यन्यदित्यर्थः। आशु; शीघ्रं भ्रमयति चालयति; त्रिलोकीर्वनिताः भ्रमयितुः, तदन्तःपातिवनितान्तरचालनं कियदिति भावः। अतः त्वन्मन्त्रप्रयोगादन्यदतिशीघ्रफलदं न लभ्यत इत्यभिप्रायः। अत्रोक्तं चतुःशत्यामपि—

"बिन्दुं संचिन्त्य वक्त्रं तु तदधस्तात्कुचद्वयम्।
तदधश्च हरार्धं तु चिन्तयेत्तदधोमुखम्॥
तत्र कामकलारूपामरुणां चिन्तयेदिह।
ततस्तेनैव रूपेण निजरूपं विचिन्तयेत्॥"

इति। प्रयोगान्तराणि लक्ष्मीधरे द्रष्टव्यानि॥ १९॥

किरन्तीमङ्गेभ्यः किरणनिकुरुम्बामृतरसं
हृदि त्वामाधत्ते हिमकरशिलामूर्तिमिव यः।
स सर्पाणां दर्पं शमयति शकुन्ताधिप इव
ज्वरप्लुष्टान् दृष्ट्या सुखयति सुधाधारसिरया॥ २०॥

लक्ष्मीधरा

किरन्तीमिति । किरन्तीम्; वर्षन्तीम्, अङ्गेभ्यः किरणनिकुरुम्बामृतरसं; किरणानां मरीचीनां निकुरुम्बः समूहः, तस्मादुत्पन्नः अमृतरसः, तम् । हृदि; हृदये, त्वां; भवतीम्, आधत्ते स्मरतीति यावत् । हिमकरशिलामूर्तिं; हिमकरशिलायाः चन्द्रकान्तमणेः मूर्तिं पुत्तलिकां सालभञ्जिकां चन्द्रकान्तमणिनिर्मितदेहाम् इव यः साधकः सः साधकः, सर्पाणां दर्पं शमयति । शकुन्ताधिपः; शकुन्तानां पक्षिणाम् अधिपो गरुत्मान् इव । इवेति संभावनायाम्—गरुत्मदाकाराकारित्वमात्रं न भवति, अपि तु तत्कार्यकारित्वं संभावितमिति, गरुत्मान् भूत्वा, प्रत्यक्षो गरुत्मानिवेत्यर्थः । ज्वरप्लुष्टान्; ज्वरेण प्लुष्टान् संतप्तान्, दृष्ट्या; वीक्षणेन । अत्र दृष्टिप्रयोगः कथितः । सुखयति;—सुखिनः करोति । "तत्करोतिच्चि" इति णिचि "णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य" इति टिलोपः; एवं सुखयतीति रूपं सिद्धम् । सुधाधारसिरया; सुधायाः आधारभूता सिरा अमृतस्यन्दिनी नाडी । यद्वा—सुधा धारात्मिका यस्यां सिरायामिति बहुव्रीहिः । "स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कात्" इत्यादिना पुंवद्भावः । सुधाधारा चासौ सिरा च तया । सुधासारसिरयेति वा पाठः, सुधासारात्मिका सिरा ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे देवि! यः साधकः अङ्गेभ्यः किरणनिकुरुम्बामृतरसं किरन्तीं हिमकरशिलामूर्तिमिव हृदि त्वाम् आधत्ते, सः शकुन्ताधिप इव दृष्ट्या सर्पाणां दर्पं शमयति, सुधाधारसिरया दृष्ट्या ज्वरप्लुष्टान् सुखयति । अनेन श्लोकेन गारुडप्रयोग उक्तः । तदुक्तं **चतुःशत्याम्—**

> "षण्मासध्यानयोगेन जायते गरुडोपमः ।
> दृष्ट्या कर्षयते लोकं दृष्ट्यैव कुरुते वशम् ॥
> दृष्ट्या संक्षोभयेन्नारीं दृष्ट्यैव हरते विषम् ।
> दृष्ट्या चातुर्थिकादींश्च ज्वरान्नाशयते क्षणात् ॥
> चन्द्रकान्तशिलामूर्तिं चिन्तयित्वा विनाशयेत् ।
> तापज्वरानशेषांश्च शीघ्रं तार्क्ष्य इवापरः ॥
> गरुडध्यानयोगेन स्मरणान्नाशयेद्विषम् ॥"

इति। अतश्च प्रातीतिकमन्वयं—यथा शकुन्ताधिपः सर्पाणां दर्पं शमयति, एवं साधकेन्द्रः ज्वरप्लुष्टान् सुखयतीति—तिरस्कृत्य, साधकेन्द्रो ज्वरप्लुष्टान् सर्पाणां दर्पमपि शकुन्ताधिप इवेति आश्रितमिति अनुसंधेयम् ॥ २० ॥

अरुणामोदिनी

एवं मादनप्रयोगमुक्त्वा विषहरं ज्वरहरं च गारुडप्रयोगमाह—किरन्तीमिति। हे देवि! य उपासकः, अङ्गेभ्यः; निजावयवेभ्यः, किरणनिकुरुम्बो मयूखसंघः तदेवामृतरसं पीयूषरसं किरन्तीं विक्षिपन्तीं स्रावयन्तीं वा त्वां भगवतीममृतेश्वरीरूपधारिणीम्, हिमकरशिलामूर्तिं; चन्द्रकान्तमणिनिर्मितप्रतिमामिव स्थितामिति वा। हृदि; हृदये, आधत्ते ध्यायतीत्यर्थः। स साधकः शकुन्ताधिपो गरुड इव सर्पाणां भुजङ्गानां दर्पं क्रौर्यं शमयति नाशयति; "मन्त्री यथा गरुडभावनया गरुत्मान्" इति हरदत्तोक्तेः, गरुत्मदाकाराकारितः सन् सर्पदर्पनाशको भवतीत्यर्थः। अपि च, ज्वरप्लुष्टान्; दीर्घरोगपीडितान् जनान्, सुधाया अमृतस्य धारा सिरा नाडी यस्यास्तया दृष्ट्या वीक्षणेनैव सुखयति सुखिनः करोति; विषहरं ज्वरहरं च करोतीत्यर्थः। तदुक्तमम्बास्तवे—

"ये चिन्तयन्त्यमृतवाहिभिरंशुजालै-
राप्लाव्यमानभुवनाममृतेश्वरीं त्वाम्।
ते लङ्घयन्ति ननु मातरलङ्घनीयां
ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि कालकक्ष्याम् ॥"

इति। उक्तं च चतुःशत्याम्—

"षण्मासध्यानयोगेन जायते गरुडोपमः।
दृष्ट्या कर्षयते लोकं दृष्ट्यैव कुरुते वशम् ॥
दृष्ट्या संक्षोभयेन्नारीं दृष्ट्यैव हरते विषम्।
दृष्ट्यैव चातुर्थिकादीन् ज्वरादीन्नाशयेत्क्षणात् ॥
चन्द्रकान्तशिलामूर्तिं चिन्तयित्वा विनाशयेत्।
तापज्वरानशेषांश्च शीघ्रं तार्क्ष्य इवापरः ॥
गारुडध्यानयोगेन स्मरणान्नाशयेद्विषम् ॥"

इति ॥ २० ॥

तटिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं
निषण्णां षण्णामप्युपरि कमलानां तव कलाम्।

महापद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा
महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीम् ॥ २१ ॥

लक्ष्मीधरा

तटिल्लेखेति । तटिल्लेखा विद्युल्लेखा तद्वत् तन्वी दीर्घसूक्ष्मा ज्योतिर्मयी क्षणप्रभा च ताम् । स्थिरसौदामिन्याः क्षणप्रभात्वम् आज्ञाचक्रे क्षणमात्रदर्शनात् । एतच्च आज्ञाशब्दनिरूपणावसरे पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तपनशशिवैश्वानरमयीं ; सूर्यचन्द्रानलात्मिकाम् । एतच्च त्रिखण्डनिरूपणावसरे सम्यङ्निरूपितम् । निषण्णाम् ; आसीनाम् । षण्णां ; षट्संख्याकानाम् । अपिः समुच्चये, ग्रन्थित्रयं समुच्चिनोति । ग्रन्थित्रयस्यापि उपरि कमलानां पद्मानाम् । षट्चक्राणाम् आधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्ध्याज्ञात्मकानां कमलस्वरूपत्वं पूर्वमेव निरूपितम् । तव ; भवत्याः, कलां ; सादाख्यां बैन्दवीकलाम् । महापद्माटव्यां ; महान्ति बहूनि पद्मानि पद्मदलानि सहस्रसंख्याकानि, तान्येव अटवी, तस्यां सहस्रदलकमलकर्णिकायामित्यर्थः । यद्वा— महापद्मं सहस्रदलकमलं, तदेव अटवी, तस्याम् । मृदितमलमायेन ; मृदिताः क्षपिताः मलाः कामादयः मायाविद्यास्मिताहंकारादयः यस्य तत् तेन मनसा अन्तःकरणेन, महान्तः ; योगीश्वराः, पश्यन्तः ; सादाख्यकलासुधाधारानिष्यन्दम् । अनुभवन्तः, दधति अवरुन्धते । परमाह्लादलहरीं ; परमः निरतिशयः आह्लादः सुखविशेषः, तस्य लहरीम् उद्रेकम् उद्रिक्तपरमानन्दं सादाख्यकलामृतानुभवजनितं, सर्वदा संपादयन्तीत्यर्थः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति ! तटिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं निषण्णां षण्णां कमलानामप्युपरि महापद्माटव्यां निषण्णां तव कलां मृदितमलमायेन मनसा पश्यन्तो महान्तः परमाह्लादलहरीं दधति ॥ २१ ॥

अरुणामोदिनी

पराव्यानमाह—तटिदिति । हे भगवति ! महान्तो योगीश्वराः, तपनशशिवैश्वानरमयीं ; सूर्यसोमानलात्मिकाम् ; भगवतीव्यतिरेकेण तेषामभावादित्यभिप्रायः । तदुक्तं चर्चास्तवे—

"योऽयं चकास्ति गगनार्णवरत्नमिन्दु-
योंऽयं सुरासुरगुरुः पुरुषः पुराणः ।

यद्वाममर्धमिदमन्धकसूदनस्य
देवि [1]त्वमेतदिति नः प्रतिपादयन्ति ॥
मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधिति[2]कान्तिमिश्रं
मध्येललाटममरायुधरश्मिचित्रम् ।
हृच्चक्रचुम्बि हुतभुक्कणिकानुकारि
ज्योतिर्यदेतदिदमम्ब तव स्वरूपम् ॥ ”

इति । षण्णां; षट्संख्याकानामपि, कमलानां; मूलाधारादिषडब्जानाम्, अपि-शब्दो ग्रन्थित्रयसमुच्चयार्थः । तस्य चोपर्यूर्ध्वं स्थितायां, महापद्मं सहस्रदलकमलमेवाटवी, सहस्रदलात्मकत्वात्; तस्यां निषण्णाम्; सग्रन्थीनि षट् चक्राणि भित्वा महापद्मवने संनिविष्टामित्यर्थः । तथा चावाहनमन्त्रः—

“ महापद्मवनान्तस्थे कारणानन्दविग्रहे ।
सर्वभूतहिते मातरेह्येहि परमेश्वरि ॥ ”

इति । तटिल्लेखातन्वीं तां क्षणप्रभारूपिणीम्; आज्ञाचक्रे तथा दर्शनादिति भावः । तव; भवत्याः, कलां; मृदिते मर्दिते निष्कासिते; मलानि कामादयः, संकल्पोऽध्यवसाय इत्यादयो वा; माया तत्कारणभूता अविद्या च येन तेन निर्मलेनेत्यर्थः । मनसा; अन्तःकरणेन पश्यन्तः समालोकयन्तः सन्तः, परमाह्लादलहरीं; ब्रह्मानन्दस्रोतः दधति अनुभवन्ति । निरस्तमायामलेनान्तःकरणेन तटिल्लेखेव षडम्बुजभेदनपूर्वकं सहस्रार-पद्मारूढां पराकाशरूपिणीं चन्द्रकलां भवतीं निध्याय ब्रह्मानन्दस्रोतोनिमग्ना भवन्ती-त्यर्थः । उक्तं चाम्बास्तवे —

“ मूलालवालकुहरादुदिता भवानि
निर्भिद्य षट् सरसिजानि तटिल्लतेव ।
भूयोऽपि [3]तत्प्रविशसि ध्रुवमण्डलेन्दु-
निष्यन्दमानपरमामृत[4]वृष्टिरूपा ॥ ”

इति । योगिभिरेवं ध्यातव्यमित्युपदेशः ॥ २१ ॥

[1] त्वमेव तदिति प्रति० इति मुद्रितकोशे.

[2] ०दीप्तिदीप्तं इति मुद्रितकोशे.

[3] तत्र वि० इति मुद्रितकोशे.

[4] ०ततोयरूपा इति मुद्रितकोशे.

भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणा-
मिति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः ।
तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमकुटनीराजितपदाम् ॥ २२ ॥

लक्ष्मीधरा

भवानीति। हे भवानि! भवस्य पत्नि, त्वं ; भवती, दासे मयि ; दासभूते किंकरे मयि, वितर देहि, दृष्टिं ; कटाक्षं, सकरुणां ; करुणायुक्ताम्, इति ; एवंप्रकारेण, स्तोतुं ; स्तोत्रं कर्तुं, वाञ्छन् ; इच्छन्, कथयति वदति भवानि त्वमिति 'भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणाम्' इति वाक्यप्रतीकं 'भवानि त्वम्' इत्येवं यः साधकः, तदैव 'भवानि त्वम्' इति वाक्यैकदेशोच्चारणसमय एव त्वं भवती तस्मै वाक्यैकदेशोच्चारकाय दिशसि ददासि, निजसायुज्यपदवीम् ; निजस्य आत्मनः सायुज्यपदवीं तादात्म्यम् । मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमकुटनीराजितपदाम् ; मुकुन्दो विष्णुः, ब्रह्मा द्रुहिणः, इन्द्रः आखण्डलः, तेषां स्फुटं यथा भवति तथा मकुटैः नीराजिते नीराजनविधिक्रियाञ्चिते पदे पादाम्बुजे यस्यास्ताम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भवानि! त्वं दासे मयि सकरुणां दृष्टिं वितरेति स्तोतुं वाञ्छन् भवानि त्वमिति यः कथयति, तस्मै तदैव त्वं मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमकुट-नीराजितपदां निजसायुज्यपदवीं दिशसि ।

अयमर्थः—'भवानि त्वं दासे मयि' इत्यादिवाक्यप्रतीके 'भवानि त्वं' इति पदद्वये 'भवानि' इति पदस्य लोडुत्तमपुरुषैकवचनान्तत्वमवगम्य तत्सामानाधि-करण्येन त्वंपदस्यान्वये महावाक्यप्रयोगोऽनेन साधकेन प्रयुक्त इति मत्वा महावाक्य-फलं तादात्म्यं दिशति भगवती ; जपहोमाद्युपासनविधिभ्यः तादात्म्योपासनायाः सद्यः फलदायित्वात् । "अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः" इति न्यायेन अविवक्षया प्रयुक्तमपि महावाक्यं फलदायकमिति, नापि अविमृश्यकारित्वं देव्या इति रहस्यम् ॥ २२ ॥

अरुणामोदिनी

एवं सप्तश्लोक्या त्रिवर्गानुसारिणां फलदातृत्वमुक्त्वा, अपवर्गकामिनां तद्दातृत्वमाह—भवानीति। हे भगवति! यः साधकः, भवस्य पत्नी भवानी, तस्याः संबुद्धिः हे भवानि, भवस्य पत्नीभावमवाप्य तदनुग्राहिके देवि, "इन्द्रवरुण—" इत्यादिना ङीषानुकौ। त्वमिष्टार्थवितरणे प्रवीणा निपुणा भवती, दासे; किंकरे मय्यात्मनि सकरुणां; कृपापर्याप्तां दृष्टिं वीक्षणं वितर देहि। भक्तदुःखापनोदनशीलकरुणाकटाक्षवीक्षणत्वात्तवेति भावः। अत्र भगवतीदृष्टिप्रसारणस्य भक्तानुजिघृक्षाप्रवणत्वेन प्रसारणमात्राकाङ्क्षणेन स्वस्वत्वनिवृत्तेरभावान्न चतुर्थी। एतेन, "चतुर्थ्यर्थे सप्तमी" इति व्याख्यानं निरस्तम्। इति; एवंप्रकारेण, स्तोतुं; प्रसादाभिलाषेण स्तुतिं कर्तुं वाञ्छन्नभिलषन् सन्; यदेति शेषः। भवानि त्वमिति कथयति, स्तवनार्थं प्रवर्तितः, 'भवानि त्वं दासे' इत्यादिप्रथमवाक्ये प्रथमप्रतीकं त्वं भवती भवानि भवेयमिति लोडुत्तमपुरुषैकवचनतया तादात्म्यरूपार्थान्तरबोधकं 'भवानि त्वम्' इति पदद्वयमुत्तमपुरुषसामर्थ्यादस्मदर्थलाभात् "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिमहावाक्यसरूपं कथयति जल्पति, तस्मै उपासकाय, तदैव; तदानीमेव; भवत्करुणाकटाक्षवीक्षणप्रसारणप्रार्थनारूपार्थान्तरविवक्षापूर्वकस्याप्यनिच्छयापि तादात्म्याभिलाषरूपार्थद्योतकस्य वाक्यांशस्योक्तिवेलायामेवेत्यर्थः। त्वं; भवती भक्ताभीष्टदायिनीत्यर्थः। मुकुन्दब्रह्मेन्द्राणां विष्णुविधिसुरेशानां स्फुटैः प्रकाशमानैः मुकुटैः किरीटैः नीराजिते पदे यस्यास्ताम्; इन्द्रादिशिरोधृतकिरीटमणिदीपप्रकाशितामित्यर्थः। निजसायुज्यपदवीम्; आत्मीयतादात्म्यमार्गं सालोक्यसारूप्यसामीप्यसायुज्यरूपेण चतुर्विधां मुक्तिं दिशसि ददासि। अतस्तव सकलमनोरथवितरणं कियदिति भावः।

"एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां
संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम्।
आक्रुश्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि
नारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्तिम्॥"

इति भागवतोक्तेरेतादृशतात्पर्योक्तानामपि भगवन्नाम्नामीप्सितार्थदातृत्वमस्ति भगवत्युपासनापि यथाकथंचिदमनस्केनापि कृता फलदेति भावः॥ २२॥

त्वया हृत्वा वामं वपुरपरितृप्तेन मनसा
शरीरार्धं शंभोरपरमपि शङ्के हृतमभूत्।

यदेतत्त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं
कुचाभ्यामानम्रं कुटिलशशिचूडालमकुटम् ॥ २३ ॥

लक्ष्मीधरा

त्वयेति । त्वया ; भवत्या, हृत्वा ; अपहृत्य, वामं ; वामार्धं, वपुः ; शरीरम्, अपरितृप्तेन असंतुष्टेन, मनसा ; अन्तःकरणेन, शरीरार्धं ; शंभोरपरमपि दक्षिणमपि, शङ्के ; मन्ये, हृतं ; गृहीतम् अभूत् । यत् ; यस्मात्, एतत् ; हृदयकमलान्तःप्रतिभासि, त्वद्रूपं ; तव शरीरं, सकलं ; कृत्स्नं वामदक्षिणभागात्मकम्, अरुणाभम् ; अरुणस्य प्रातःकालसूर्यस्यामेवाभा यस्य तत् । यद्वा—अरुणा रक्तवर्णा आभा प्रभा यस्य तत् अरुणाभम् । त्रिनयनं ; नयनत्रययुक्तं, कुचाभ्यामानम्रं ; स्तनाभ्यामीषन्नम्रं, कुटिलशशिचूडालमकुटं ; कुटिलशशिना वक्रचन्द्रकलया चूडालं चूडावन्तं मकुटं यस्य तत् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति ! शंभोर्वामं वपुः त्वया हृत्वा अपरितृप्तेन मनसा अपरमपि शरीरार्धं हृतमभूदिति शङ्के ; यत् एतत् त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं कुचाभ्यामानम्रं कुटिलशशिचूडालमकुटम् ।

अयमर्थः —भगवत्या शंभोः एकस्मिन्नर्धे अपहृते अपरार्धस्यापहार उत्प्रेक्ष्यते । यद्वा—उत्तरकौलसिद्धान्तप्रतिपादकोऽयं श्लोकः । उत्तरकौलसिद्धान्ते शक्तितत्त्वादन्यत् शिवतत्त्वं नास्ति । अतश्च शिवतत्त्वं शक्तितत्त्वे अन्तर्भूतमिति तदेवोपास्यमिति प्रस्तुतम् । एतच्च 'मनस्त्वं व्योम त्वं' इति श्लोकव्याख्यानावसरे, 'तवाधारे मूले' इति श्लोकव्याख्यानावसरे च निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥ २३ ॥

अरुणामोदिनी

सायुज्यादिफलदातृत्वमेवाह—त्वयेति । हे भगवति ! त्वया ; भवत्या, शंभोः ; शिवस्य पत्युः, वामं वपुः ; वामभागं, हृत्वा ; अपहृत्य, अपरितृप्तेन ; शरीरैकदेशहरणादपरितुष्टेन, मनसा ; अन्तःकरणेन अपरभागहरणोत्सुकेनेत्यर्थः । अपरमपि ; हृतान्यच्छरीरार्धं दक्षिणं भागमपीत्यर्थः । हृतं स्वीकृतमभूदिति शङ्के तर्कयामि । कुत इत्यत्राह—यत् ; यस्मात् कारणादेतन्मनसि प्रतिफलत् ; सकलं ; समस्तम्, अरुणाभं ; बालसूर्यसदृशं, कुचाभ्यामानम्रं च ईषदवनतं च त्वद्रूपम् ; भवदाकारशरीरमित्यर्थः । त्रीणि नयनानि यस्य तत्त्रिनयनम् ;

"क्षुभ्नादिषु च" इति न णत्वम्। कुटिलशशिना अर्धेन्दुना, चूडा अस्यास्तीति चूडालं मुकुटं किरीटं यस्य तत्, अपि जातमिति शेषः। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्" इति लच्प्रत्ययः। भवदाकारे नयनत्रयचन्द्रकलाधारणादिशिवचिह्नदर्शनादपरं शरीरं हृतमित्येव प्रतिभातीत्यर्थः। "न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः" इत्याद्यभेदबोधकवचनेभ्यस्तत्प्रकटनापूर्वकं लोकाननुग्रहीतुमेवार्धनारीश्वररूपं स्वीकृतमिति परमार्थः। उक्तं च सकलजननीस्तवे—

"त्वयासौ जानीते रचयति भवत्यैव सकलं
त्वमेवैतत्सर्वं त्वमसि तनवोऽप्यस्य विविधाः।
गतः साम्यं शंभुर्वहति परमव्योमवपुषा
तथाप्यर्धं भूत्वा विहरसि शिवस्येति किमिदम्[1]॥"

इति। काव्यलिङ्गानुप्राणितेयमपरशरीरार्धहरणोत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

जगत्सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयते
तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयति।
सदापूर्वः सर्वं तदिदमनुगृह्णाति च शिव-
स्तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः ॥ २४ ॥

लक्ष्मीधरा

जगदिति। जगत्; स्थावरजङ्गमात्मकं जगत्, सूते; सृजति, धाता; स्रष्टा। हरिः; विष्णुः, अवति; रक्षति। रुद्रः; क्षपयते संहरति। धातृहरिरुद्राः सृष्टिस्थितिलयाधिकारिणः। तिरस्कुर्वन्; उपसंहरन्, एतत्; धातृहरिरुद्रात्मकं त्रितयं, स्वमपि; स्वकीयमपि, वपुः; देहम्, ईशः; महेश्वरतत्त्वं, तिरयति; अन्तर्हितं करोति। ईश्वरः धातृहरिरुद्रानात्मन्यारोप्य स्वयमपि सदाशिवतत्त्वे अन्तर्भूत इत्यर्थः। अनेन ब्रह्माण्डप्रलय

[1] त्वया यो जानीते रचयति भवत्यैव सततं
त्वयैवेच्छत्यम्ब त्वमसि निखिला यस्य तनवः।
गतः साम्यं शंभोर्वहति परमं व्योम भवती
तथाप्येवं हित्वा विहरति शिवस्येति किमिदम्॥

इति मुद्रितकोशे।

उक्तः। तदनन्तरं ब्रह्माण्डोत्पिपित्सा सदाशिवस्य जायते। तदानीमाह—**सदापूर्व** इति। सदाशब्दः पूर्वं यस्य शिवशब्दस्य सः सदापूर्वः शिवशब्दः। तेन सदाशिवशब्देन वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात् सदाशिवरूपं तत्त्वमुपचर्यते। सर्वं तदिदं पूर्वोक्तं धातृहरिरुद्रेशानात्मकं तत्त्वचतुष्टयमनुगृह्णाति। चकारः शङ्काच्छेदे। शिवः सदाशिवः। कथमनुगृह्णातीत्याशङ्कायामाह—**तवाज्ञामालम्ब्येति**। तव; भवत्याः, क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः; क्षणमात्रं चलितयोः। भ्रूलतिकाचलनेन विज्ञेयामाज्ञामालम्ब्येत्यर्थः। भवद्भ्रूविक्षेपमात्रेण धातृहरिरुद्रेशानात्मकं तत्त्वचतुष्टयमुत्पन्नम्, भ्रुकुटीकरणमात्रेण तद्विनष्टमिति अनेककोटिब्रह्माण्डानामुत्पादने संहरणे च त्वद्भ्रूविक्षेपमात्ररूपा शक्तिः साचिव्यं सदाशिवस्य करोतीति तात्पर्यम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! धाता जगत् सूते। हरिः जगत अवति। रुद्रः जगत् क्षपयते। ईशः एतत् तिरस्कुर्वन् स्वमपि वपुः तिरयति। सदापूर्वः शिवः सर्वं तदिदं तव क्षणचलितयोः भ्रूलतिकयोः आज्ञामालम्ब्य अनुगृह्णाति॥ २४॥

अरुणामोदिनी

उपक्रान्तं देवीप्राधान्यमेवाह—जगदिति। हे देवि! धाता; ब्रह्मा,

> "ब्रह्मविष्णुमहादेवा अस्याः पुत्रा वरानने।
> चतुर्थोऽहं महेशानि सुतस्तस्या महेश्वरः।
> तस्याः पतिर्ब्रह्मरूपी स्वयं साक्षात्सदाशिवः।"

इति दक्षिणामूर्तिसंहितोक्तेर्भवत्या ज्येष्ठपुत्रो धात्राख्यः जगत्स्थावरजङ्गमात्मकं प्रपञ्चं, सूते उत्पादयति। तथा हरिः; पालनाधिकृतो द्वितीयः पुत्रो विष्ण्वाख्योऽवति, विरिञ्चिसृष्टजगदवनं करोति। तथा रुद्रः; संहाराधिकृतः कालरुद्राख्यस्तृतीयः पुत्रः तदेव जगत्क्षपयते संहरते। एते च कालपुरुषाः। तथा ईशः; ब्रह्मादिकारणभूतो महेश्वराख्यश्चतुर्थः पुत्रः। तदुक्तं भारते—

> "अहं ब्रह्मा कपिलोऽथाप्यनन्तः
> पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चात्र वीराः।
> त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूता
> एवं चेशः कारणात्मा त्वमीड्यः॥"

इति। एतत्पूर्वोक्तं ब्रह्मविष्णुरुद्रादिसर्वप्रपञ्चं तिरस्कुर्वन्, आवृण्वानः, स्वस्मिन्नुपसंहरन्नित्यर्थः। स्वं स्वकीयमपि वपुः ब्रह्मादिकारणं शरीरं, तिरयति; स्वकारणे सदाशिवेऽन्तर्हितं करोतीत्यर्थः। ततश्च सदाशब्दः पूर्वो यस्य सः सदापूर्वः शिवः सदाशिवाख्यो भवत्पतिः। अत्र सदाशब्दपूर्वत्वं शिवशब्दस्यैव; न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येत्यवाच्यवचनदोषपरिहारपूर्वकं यथाकथंचित्तत्संपादनयुक्तिः, "हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते" "देवपूर्वं गिरिं ते" इत्यादौ मल्लिनाथपादैः सर्वंकषासंजीवन्यादौ बहुधा प्रपञ्चिता द्रष्टव्या। क्षणचलितयोः; क्षणमात्रमुत्क्षेपितयोः, तव; सकलप्रपञ्चविधायिन्या भवत्याः, भ्रूलतिकयोराज्ञां; निदेशम्, आलम्ब्य तदिदं विधातृहरिरुद्रेशानादिरूपं सर्वं प्रपञ्चमनुगृह्णाति। स्वेच्छावशात्सृष्ट्याद्यनुग्रहवत्करोतीत्यर्थः। सर्वमत्रोपपादितव्यं देवीप्राधान्यमस्माभिः प्रागेव प्रत्यपादीत्युपरम्यते। अत्र—"आत्मा वै पुत्रनामासि" "स एवायं पुरुषः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते" इत्यादिश्रुतेर्विरिञ्च्याद्यनेकरूपाणां कल्पनामात्रम्। वस्तुतस्त्वमेकैवैवंविधकल्पनापरेत्यभिप्रायः। तदुक्तं सकलजननीस्तवे—

"विरिञ्चाख्या मातः सृजसि हरिसंज्ञा त्वमवसि
त्रिलोकीं रुद्राख्या हरसि विदधासीश्वर[1]तया।
भवन्ती सादाख्या [2]प्रभवसि च पाशौघदलने
त्वमेवैकानेका भवसि कृतिभेदैर्गिरिसुते॥"

इति। सहस्रनामादिष्वपीदं व्यक्तमेवेति तत्रैव द्रष्टव्यम्॥ २४॥

त्रयाणां देवानां त्रिगुणजनितानां [3]तव शिवे
भवेत्पूजा पूजा तव चरणयोर्या विरचिता।
तथा हि त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य निकटे
स्थिता ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तंसमकुटाः॥ २५॥

लक्ष्मीधरा

त्रयाणामिति। त्रयाणां देवानां; धातृहरिरुद्राणामित्यर्थः। त्रिगुणजनितानां; सत्त्वरजस्तमःप्रभवानाम्। तव; भवत्याः। हे शिवे! शिवमहिषि! भवेत्; भवत्येव,

[1] ०दशाम्। [2] विहरसि।
[3] ०नामपि इत्यरुणामोदिनी पाठः।

प्राप्तकाले लिङ् । पूजा ; सपर्या । सैव पूजा नान्येति द्वितीयपूजाशब्दस्यार्थः । तव चरणयोः या पूजा विरचिता निर्मिता । युक्तं चैतदित्याह—**तथा हीत्यादिना** । तथा हि युक्तमेतत् । त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य ; तव पादयोः उद्वहनार्थं यन्मणिपीठं परिकल्पितं तस्य निकटे उपसिंहासनसमीपं स्थिताः वर्तन्ते स्म । हि ; यस्मात्, एते ; धातृहरिरुद्राः अधिकारपुरुषाः, शश्वत् ; अनवरतं, मुकुलितकरोत्तंसमकुटाः ; मुकुलिताः कृताञ्जलयः करा एव उत्तंसाः, तद्युक्ताः मकुटाः येषां ते ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे शिवे ! तव त्रिगुणजनितानां त्रयाणामपि देवानां तव चरणयोः या पूजा विरचिता भवेत् सैव पूजा । तथा हि त्वत्पादोद्वहनमणि-पीठस्य निकटे हि यस्मात् मुकुलितकरोत्तंसमकुटाः शश्वदेते स्थिताः ।

अयं भावः—भगवत्याः पादपीठसेवा पूजामात्रेण न लभ्यते, अपि तु भगवत्याः प्रसादवशादेवेति ॥ २५ ॥

अरुणामोदिनी

भ्रान्तिप्रतीतदेवतान्तरपूजातो भगवतीचरणपूजाया आधिक्यमाह—**त्रयाणामिति** । शिवयति भक्तलोकमिति शिवा, तस्याः संबुद्धिः हे शिवे ! भक्तजनशिवंकरे देवि, त्रिभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्भवदीयैर्जनितानामुत्पादितानां त्रयाणां विधातृहरिरुद्राख्यानामधिकारि-पुरुषाणाम् ; अपिशब्दादन्येषां सर्वेषां देवानां मध्य इत्यर्थः । तव चरणयोः ; पादयोर्या पूजा सपर्या विरचिता सैव पूजेत्यन्वर्थो भवति ; न भवदन्यदेवताचरणपूजा पूजा भवितुमर्हतीत्यर्थः । अत एवाहुरागमविदः—

" विष्णुपूजासहस्राणि शिवपूजाशतानि च ।
अम्बिकाचरणार्चायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ "

इति । " तव चरणयोर्या पूजा विरचिता सैव त्रिगुणजनितानां त्रयाणां देवानां पूजा " इति प्राचीनयोजना चाचार्यानभिमता शेषरूपहर्यादिपूजाप्राधान्यापत्त्या सकलदेवतापूजा-परमप्राप्तिस्थानदेवीचरणपूजौत्कृष्ट्यहानिप्रसञ्जनादुपेक्ष्यैव । उक्तमर्थं समाधत्ते—**तथा हीति** । सर्वासां देवतानां मध्ये भवच्चरणपूजैव पूजेति यदुक्तं तद्युक्तमेवेत्यर्थः । एते ; विधात्रादयः, हि ; यस्मात्, त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य ; भवच्चरणारविन्दयोरुद्वहनार्थं सिंहासनाधः-स्थापितपीठविशेषस्य, निकटे ; समीपे, मुकुलिताः करा अञ्जलय एव उत्तंसा येषु तानि मुकुटानि येषां ते ; मुकुटधृताञ्जलयः सन्तः शश्वत्सदा स्थिताः । यतः परेषां

पूज्यत्वेनाभिमता ब्रह्मादयोऽपि शिरोनिबद्धाञ्जलिपुटा देवीचरणोपास्तिपरायणाः स्थिताः, अतो भवच्चरणपूजा पूजा, यतः पूज्यपूजनं पूजा, न ह्यपूज्यपूजनमिति भावः ॥ २५ ॥

विरिञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति हरिराप्नोति विरतिं
विनाशं कीनाशो भजति धनदो याति निधनम् ।
वितन्द्री माहेन्द्री विततिरपि संमीलितदृशा
महासंहारेऽस्मिन् विहरति सति त्वत्पतिरसौ ॥ २६ ॥

लक्ष्मीधरा

विरिञ्चिरिति । विरिञ्चिः; ब्रह्मा, पञ्चत्वं; पञ्चभूतानां व्यष्टिरूपतां, मरणमिति यावत्, व्रजति याति । हरिः; विष्णुः, आप्नोति प्राप्नोति, विरतिं उपरतिं, मरणमिति यावत् । विनाशं; मृतिं, कीनाशः; यमः, भजति । धनदः; कुबेरः, निधनं; मरणं, याति प्राप्नोति । वितन्द्री; विशेषेण तन्द्री प्रमीला जाड्यं यस्याः सा, निद्राणेत्यर्थः, माहेन्द्री; महेन्द्रस्येयं माहेन्द्री चतुर्दशानां मनूनाम् इन्द्राणां, विततिरपि; संघोऽपि, संमीलितदृशा; संमीलिता दृशा दृष्टिः यस्याः सा । "हलन्तादपि टाबिष्यते" इति टाप् । यद्वा—संमीलितदृशा करणेन, वितन्द्री माहेन्द्री । महासंहारे; कल्पान्ते, अस्मिन् विहरति; विशृङ्खलतया वर्तते, हे सति! पतिव्रते, त्वत्पतिः; सदाशिवः हरः, असौ; सहस्रदलकमले परिदृश्यमानः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—विरिञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति । हरिः विरतिम् आप्नोति । कीनाशः विनाशं भजति । धनदः निधनं याति । माहेन्द्री विततिरपि संमीलितदृशा वितन्द्री । अस्मिन् महासंहारे सति, असौ त्वत्पतिः विहरति ।

अयं भावः—सर्वेषामविकारपुरुषाणां च संहारे ब्रह्माण्डभङ्गसमये तव पत्युर्यद्विहरणं तत्तव पातिव्रात्यमहिमायत्तमिति ॥ २६ ॥

अरुणामोदिनी

भगवतिप्रसादमहिमानमेवाह—विरिञ्चिरिति । हे सति! पतिव्रताशिरोमणे देवि! पत्युर्दीर्घायुष्मत्ता भवत्पातिव्रत्यमहिमायत्तेति ध्वनिः । विरिञ्चिः; स्रष्टापि, पञ्चत्वं, मरणं व्रजति; स्वकारणे लीनो भवति । हरिः; पालनकर्ता विष्णुरपि, विरतिं; नाशमाप्नोति,

सोऽपि विलीनो भवतीत्यर्थः। कीनाशः; सर्वविनाशकः अन्तकोऽपि, विनाशं; भजति। धनदः; दानशौण्डो धर्मपरायणः कुबेरोऽपि, निधनं; नाशं याति; "निधनं नाशकुलयोः" इति विश्वः। किमुतान्ये देवा इत्यर्थः। महेन्द्राणामियं माहेन्द्री विततिरिन्द्रसमूहोऽपि संमीलिता निमीलिता दृशा यया सा सती वितन्द्री विशेषेण निद्राणा भवतीत्यर्थः। तत्पूर्वाद्द्रातेः "स्पृहिगृहि—" इत्यादिना तन्द्रेति निपात्यते। तन्द्रायाः करणम्, तरेः त्रिर्द्रिः; "तत्करोति—" इति ण्यन्तादच इप्रत्ययः। "कृदिकारादक्तिनो ङीष् वा वक्तव्यः" इति ङीष्। अस्मिन्नेवंविधे महासंहारे महाप्रलये असौ त्वत्पतिः, भवद्भर्ता शिवः सहस्रकमले मया परिदृश्यमान इत्यर्थः। विहरति क्रीडते। भवत्पातिव्रत्यमहिमा खल्वेतदिति भावः। अत्रोक्तं सूतसंहितायाम्—

"असंख्या विलयं यान्ति ब्रह्माणः पण्डितोत्तमाः।
असंख्या विष्णवो रुद्रा असंख्या वासवादयः॥
एक एव शिवः साक्षात्सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः।"

इति। श्रुतिश्च—"एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे" इत्यादिः। सर्वमन्यत्प्रागेवोक्तमस्माभिरित्युपरम्यते॥ २६॥

जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचना
गतिः प्रादक्षिण्यक्रमणमशनाद्याहुतिविधिः।
प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशा
सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम्॥ २७॥

लक्ष्मीधरा

जप इति। जपः; मन्त्रजपः, "उपांशूच्चैर्वा क्रियते" इत्यादिभिश्चोदितः सः जल्पः याद‍ृच्छिकसंलापः। शिल्पं सकलमपि; हस्तविन्यासादिक्रियानिचयः, मुद्राविरचना; मुद्राणां संक्षोभणद्रावणाकर्षणवश्योन्मादमहाङ्कुशखेचरीबीजयोनित्रिखण्डात्मकानां विरचना करणम्। गतिः; याद‍ृच्छिकगमनं, प्रादक्षिण्यक्रमणं; प्रदक्षिणक्रिया। अशनादि; ओदनादियत्किंचित्पदार्थचर्वणं, आहुतिविधिः; आहुतीनां देवतोद्देशेन हविः प्रक्षेपणात्मकानां विधिः करणम्। प्रणामः; नमस्कारः, संवेशः; याद‍ृच्छिकदण्डवल्लुण्ठनम्।

सुखं; सुखकरं वस्तु जल्पशिल्पव्यतिरेकेण अङ्गभङ्गनयनोन्मीलननिमीलनादिकम्, अखिलं; समस्तं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिकम्, आत्मार्पणदृशा; आत्मार्पणबुद्ध्या, सपर्यापर्यायः; सपर्या पूजा तस्याः पर्यायः रूपान्तरं, सपर्यैवेत्यर्थः, तव; ते भवतु भूयात्, यत् प्रसिद्धमेव मे मम विलसितं विलासः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! आत्मार्पणदृशा जपः जल्पः, सकलमपि शिल्पं मुद्राविरचना, गतिः प्रादक्षिण्यक्रमणं, अशनादि आहुतिविधिः, संवेशः प्रणामः, अखिलं सुखं मे यद्विलसितं च तव सपर्यापर्यायो भवतु।

अयमर्थः—जल्पादीनां जपादिरूपता यथार्हं कल्पिता। एवं नयनोन्मीलितनिमेषोन्मेषाङ्गभङ्गजृम्भादीनां यथार्हं सपर्यापर्यायता ऊह्या। शब्दादेः सुखकरस्य वस्तुनः षोडशोपचारव्यतिरेकेण आत्मार्पणबुद्ध्या त्याग एव सपर्यापर्यायः, न तु स्वीकृतानाम्। यद्वा—शब्दादीनां यादृच्छिकसंभवेन सुखप्रादुर्भावे तत्सुखं मच्छेषं न भवति, किं तु सदाशिवायेत्यर्पणं सपर्यापर्यायः।

अत्रेदमनुसंधेयम्—समयिनां मते समयस्य सादाख्यतत्त्वस्य सपर्या सहस्रदलकमल एव, न तु बाह्ये पीठादौ। ये ये समयिनो योगीश्वरा जीवन्मुक्ताः संसारयात्रामनुवर्तमानाः सादाख्यतत्त्वमनुचिन्तयन्तः, आत्मैकप्रवणाः वर्तन्ते, तेषां 'जपो जल्पः शिल्पं, इत्यादिना सपर्याप्रकारो निरूपितः। ये तु समयिनो योगीश्वरा विजने गुहान्तरे वा बद्धपद्मासनाः निगृहीतेन्द्रियाः सादाख्यतत्त्वध्यानैकनिष्ठाः वर्तन्ते,' तेषां वक्ष्यमाणचतुर्विधषड्विधैक्यानुसंधानमेव भगवत्याः सपर्येत्यर्थादुक्तं भवति। अतश्च पक्षद्वयेऽपि बाह्यपूजायां तत्क्रियाकलापे च तत्संपादनायां च क्लेशो नास्ति समयिनामिति रहस्यम्। यत्तु चन्द्रज्ञानविद्यायामुक्तम्—

'सूर्यमण्डलमध्यस्थां देवीं त्रिपुरसुन्दरीम्।
पाशाङ्कुशधनुर्बाणान् धारयन्तीं प्रपूजयेत्॥'

इति बाह्यपूजाप्रकारकथनम्, तत्तु समयैकदेशिमतमिति पुरस्तात्प्रपञ्चयते॥२७॥

अरुणामोदिनी

जीवन्मुक्ततां प्राप्य वर्तमानानां भगवतीपूजाप्रकारमाह; अथवा—श्रीषोडशाक्षरीमन्त्रन्यासो द्विविधः; षोढान्यासः महाषोढान्यासश्चेति। तत्र महाषोढान्यासकर्ता

नित्यशुद्धः; तस्य जल्पादिकं जपादित्वेन पर्यवस्यति। यथोक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

"महाषोढान्यासकर्ता शुद्धो भवति सर्वदा।
जपो जल्पो भवेत्तन्द्रा समाधिरभिधीयते॥
त्वचा यत्क्रियते कर्म तन्मुद्रारचनं भवेत्।
तत्तद्ध्यानं भवेदिच्छा जायते यत्र मतिप्रये॥
प्रादक्षिण्यं भवेत्तत्तद्यत्र यत्र हि गच्छति।
यत्र यत्रासने तिष्ठेत्तत्तदेव नमस्क्रिया॥
यद्यदुच्चार्यते वाचा तत्स्तोत्रपठनं भवेत्।
यदा यदा भवेत्स्वप्नस्तदनुस्मरणं भवेत्॥
तस्मादयं महाशुद्धो भवेत्सर्वत्र सर्वदा।"

इति। तादृशमहाषोढान्यासकर्तुः शुद्धतामाह—जप इति। हे भगवति! सकलशब्दस्य विभक्तिपरिणामेन सर्वत्रान्वयः। सकलः सर्वोऽपि जल्प्यत इति जल्पो वाग्व्यापारः। जप्यत इति जपः,

"स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत्।
स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते॥"

"स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः" इति स्मृतिसूत्राभ्यां निर्दिष्टदेवतासंनिधापको जपः, सर्वस्याप्यभिवदनस्य मातृकारूपत्वात्तस्याश्च त्वद्व्यतिरेकेणाभावात्। यद्यदभिवदनं क्रियते तत्तत्सर्वं मानसिकोपांशुवाचिकरूपत्रिविधजपत्वेन सिध्यतु। तथा मे मम सकलं समस्तमपि शिल्पं पाणीन्द्रियव्यापारः; मुदं देवताया रान्तीति मुद्राः संस्थापनसंनिधापनसंनिरोधनावाहनाकर्षणादयः; तासां रचना निर्माणम्; मुद्राणां हस्तचेष्टारूपत्वात्। हस्ताभ्यां यद्यद्विरच्यते रङ्गवल्लीकरणस्थलशोधनादि तत्सर्वं मुद्राविधानत्वेन पर्यवस्यतु। तथा सकला समस्ता अपि गतिर्गमनं पादेन्द्रियव्यापारः; प्रदक्षिणान्येव प्रादक्षिण्यम्; स्वार्थे ष्यञ्। तदर्थं क्रमणं प्रदक्षिणविधानम्, प्रदक्षिणक्रियायाः पादेन्द्रियव्यापारत्वात्। यद्यदुद्दिश्य यत्र यत्र गम्यते, तत्तदपि भवत्याः प्रदक्षिणविधानं सदैव पर्यवस्यतु। तथा अशनं भोजनमादिर्यस्य तत् अशनादि, भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यादिकं सकलमाहुतीनां देवतोद्देशेन द्रव्यप्रक्षेपाणां विधिरनुष्ठानम्। यच्च प्राणाग्नावशनादि हूयते, तत्सर्वं त्वदुद्देशेन द्रव्यप्रक्षेप एव भवतु; जठराग्नेर्भवदनन्यत्वादित्यभिप्रायः। तदुक्तम्—

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥"

इति । तथा संवेशः स्वापोद्वर्तनादिश्च सकलः प्रणामः दण्डवत्पतनरूपोऽभिवादनविशेषः । यद्यत्किंचित्संवेशोद्वर्तनादिकं क्रियते, तत्सर्वं भवत्प्रणामरूपमेव पर्यवस्यतु । तथा अखिलं समस्तं सुखं सुखत्वेन मन्यमानं मे त्वद्रूपान्तरस्य मम यद्विलसितं यथेच्छाविहारः सोऽपि तव भवत्याः सपर्यापर्यायः अर्हणाक्रमः ; "पर्यायः क्रमनिर्माणप्रकारावसरेषु च" इति रत्नमाला । शुश्रूषारूपा आत्मार्पणदशा सर्वमात्मार्पणं तद्दशा तद्रूपा ब्रह्मार्पणरूपा ; "हलन्ताद्वा" इति टाप् । दशेति पाठे सर्वमपि पूजाङ्गं भवत्वित्यर्थः । भवतु जायताम् । यो यो विलासो मया क्रियते सोऽपि सर्वोऽपि ब्रह्मार्पणरूपेण पर्यवस्यतु । उक्तं च गीतासु—

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥"

इति ;

"मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥"

इति च । जपो जल्प इत्याद्युपात्तैनैकादशेन्द्रियगणेन यद्यदभिवदनादिकं क्रियते, यच्च प्राणाग्नौ हूयते सर्वमेतत्त्वदर्पणमेव भवत्विति भावयामि । न हि भावनादन्यत्पूजाक्रमो मुख्योऽस्तीत्यभिसंधिः ॥ २७ ॥

'विरिञ्चिः पञ्चत्वम्' इति श्लोकेन यदुक्तं तदेव सोपस्करमाह—

सुधामप्यास्वाद्य प्रतिभयजरामृत्युहरिणीं
विपद्यन्ते विश्वे विधिशतमखाद्या दिविषदः ।
करालं यत्क्ष्वेलं कवलितवतः कालकलना
न शंभोस्तन्मूलं तव जननि ताटङ्कमहिमा ॥ २८ ॥

लक्ष्मीधरा

सुधामिति । सुधाम् ; अमृतम् । अपिः विरोधे । आस्वाद्य ; पीत्वा । प्रतिभयजरामृत्युहरिणीं ; प्रतिभयौ भयंकरौ जरामृत्यू जरामरणे हरतीति प्रतिभयजरा-

मृत्युहरिणी ताम्। विपद्यन्ते ; म्रियन्ते, विश्वे ; अखिलाः, विधिशतमखाद्याः ; विधिः ब्रह्मा शतमखो देवेन्द्रः तौ आद्यौ प्रभृतिभूतौ येषां ते, दिविषदः ; सुराः। करालम् ; अत्युग्रं, यत् क्ष्वेलं ; विषं कालकूटं, कवलितवतः ; भक्षितवतः, कालकलना ; कालेन अवसानकालेन कलना अवच्छेदः, मरणमिति यावत्, न शंभोः तन्मूलं ; तस्य कालकलनाभावस्य मूलं कारणं तव भवत्याः जननि हे मातः! ताटङ्कमहिमा ; ताटङ्कस्य कर्णाभरणस्य सामर्थ्यम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे जननि! विश्वे विधिशतमखाद्या दिविषदः प्रतिभय-जरामृत्युहरिणीं सुधाम् आस्वाद्यापि विपद्यन्ते। करालं क्ष्वेलं कवलितवतः शंभोः कालकलना नास्तीति यत् तन्मूलं तव ताटङ्कमहिमा।

अयं भावः—यदि शंभोरपि विपत्तिः स्यात् ताटङ्कच्युतिस्तर्हि स्यात्। ताटङ्कच्यावकत्वं कालस्य नास्ति, कालोत्पत्तिस्थितिलयानां ताटङ्कैकनियतत्वादिति देव्याः पातिव्रत्यमहिमा सर्वातिशायी इति ॥ २८ ॥

अरुणामोदिनी

गङ्गास्रोतोन्यायेन विरिञ्च्यादीनाममृतास्वादनजन्यदीर्घायुष्मत्त्वं संभावयतां भ्रान्त्य-पनोदनाय सोपस्करमाह—सुधामिति। हे जननि! मातर्देवि! विधिशतमखाद्याः ; ब्रह्मेन्द्र-प्रभृतयः, विश्वे ; समस्ताः, दिविषदो देवाः, प्रतिभयौ भयंकरौ यौ जरामृत्यू, विस्र-सामरणे ; न ह्याभ्यामन्यद्भयंकरमस्तीत्यर्थः। सुधां समुद्रमथनोत्पन्नममृताख्यं द्रव्यविशेष-मास्वाद्य निपीयापि विपद्यन्ते विषादं प्राप्नुवन्ति। ब्रह्मादिकीटान्ताः सर्वप्राणिनो विनाशिन एव ; अमृता दिवौकस इति त्वर्थवादमात्रम्। अस्मदपेक्षया किंचित्काल-संभावितजीवनादित्याचार्याः। करालमतिभयंकरं क्ष्वेलं विषाख्यं द्रव्यविशेषं कवलितवतो ग्रासीकुर्वतः पिवतः ; येन नीलकण्ठ इत्यस्य प्रसिद्धिः। शंभोः शिवस्य कालकलना मृत्यू-पद्रवो नेति यतो नाभवदिति यदमृतपायिनो विनश्यन्ति, विषपायी न विनश्यतीति यत् तन्मूलं तस्य विषपायिनो विनाशे अमृतपायिनां तदभावे चावश्यंभाव्ये विषपायिनोऽपि शिवस्य विनाशराहित्यस्य मूलं कारणं तव मृतसंजीवप्रदानसमर्थाया भवत्यास्ताटङ्कस्य कर्णभूषणस्य महिमा सामर्थ्यं खलु। भवत्कर्णावतंसदार्ढ्यमेवैतदिति वाणीलक्ष्म्यादि-पातिव्रत्याद्भवत्पातिव्रत्यं सर्वलोकातिशायीति भावः। ताटङ्कमाङ्गल्यसूत्रमिति केचित्। तच्च ; "ताटङ्कयुगलीभूततपनोडुपमण्डला" इति सहस्रनामवचनतात्पर्यशीलिनां धी-

सरणिं नाध्यारोहतीत्युपेक्ष्यम् । अत एव सुवासिन्या कदाचिदपि कर्णभूषणं न परित्याज्यमित्युपदेशः । उक्तं च रतिरहस्ये--"गतवति दयिते तु क्वापि माङ्गल्यमात्राण्युपचितगुरुविप्रा धारयेन्मण्डनानि ।" इति ॥ २८ ॥

किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमकुटम् ।
प्रणम्रेष्वेतेषु प्रसभमुपयातस्य भवनं
भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥ २९ ॥

लक्ष्मीधरा

किरीटमिति । किरीटं; मकुटं, वैरिञ्चं; विरिञ्चिसंबन्धि, परिहर; दूरत एव कुरु । पुरः; अग्रभागे । कैटभभिदः; कैटभासुरं भिनत्तीति कैटभभित् तस्य विष्णोः, कठोरे कोटीरे; मकुटाञ्चले स्खलसि । अत्र काकुः अनुसंधेया । जहि; त्यज, जम्भारिमकुटं; जम्भारेः इन्द्रस्य, मकुटं; किरीटम् । प्रणम्रेषु; प्रकर्षेण दण्डवन्नतेषु विरिञ्चिकैटभजिज्जम्भारिषु; प्रसभम्, अतिशीघ्रं ससंभ्रममित्यर्थः, उपयातस्य; समागतस्य, भवनं; मन्दिरं, भवस्य; परमेश्वरस्य, अभ्युत्थाने; अभिमुखोत्थितौ, तव परिजनोक्तिः; सेवकानां वचनं विजयते, सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! पुरः वैरिञ्चं किरीटं परिहर, कैटभभिदः कठोरे कोटीरे स्खलसि, जम्भारिमकुटं जहि, इत्येवंरूपा एतेषु प्रणम्रेसु सत्सु भवनमुपयातस्य भवस्य प्रसभं तवाभ्युत्थाने परिजनोक्तिर्विजयते । अत्र उदात्तालंकारः, "समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तम्" इति लक्षणात् ॥ २९ ॥

अरुणामोदिनी

भगवत्या शिवे कृतमनुग्रहमेव प्रकटयति—किरीटमिति । हे देवि ! एतेषु; ब्रह्मादिषु, प्रणम्रेषु; साष्टाङ्गं दण्डवत्पतत्सु सत्सु, प्रसभं हठात्, भवनमुपयातस्य; भवद्दर्शनार्थमकस्माद्भवनं प्रत्यागतस्य भवस्य, भवः संसारोऽस्यास्तीति व्युत्पत्त्या भवत्यैव संसारित्वं प्रापितस्य शिवस्य; उक्तं च सकलजननीस्तवे—

"अनाद्यन्ताभेदप्रणयरसिकापि प्रणयिनी
[1]शिवस्याभूर्यत्त्वं परिणयविधौ देवि गृहिणी ।
सवित्री लोकानामपि यदुदभूः शैलतनया
तदेतत्संसारप्रणयनमहानाटकमुखम् ॥"

इति । तव भवस्य पत्नीभावं प्राप्तायाः पतिव्रताशिरोमणेः भवत्या अभ्युत्थाने अभ्युद्यमाने, अभिमुखागमनवेलायामित्यर्थः । पुरोऽग्रे विरिञ्चस्येदं वैरिञ्चं ब्रह्मसंबन्धि, किरीटं परिहर दूरतः कुरु । तथा कैटभमसुरं भिनत्तीति, तस्य विष्णोः, अस्पृश्यस्येति ध्वनिः । कठोरे परुषे शिलावन्मार्गस्थित्यनर्हे इति भावः । कोटीरे; किरीटे स्खलसि । अतिभक्तस्यास्य किरीटं निःसार्यं वा न वेति विचारयसि । न विचारयितव्यम्; तदपि दूरीकुर्विति भावः । जम्भारेरिन्द्रस्य मुकुटमपि जहि त्यज; तदपि दूरीकुर्वित्यर्थः । इत्येवंरूपेण परिजनस्योक्तिः सेवकजनपरस्परालापकोलाहलो विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अतस्त्वदन्ये देवाः निरन्तरं भवत्प्रसादाकाङ्क्षया पादपङ्कजाग्रे प्रणन्तारो वर्तन्ते । न त्वन्येषां भवती प्रणन्त्री । शिवस्य तावत्त्वत्कृतजायाभावतोऽनुग्रहात्सर्वदेवतोत्तमत्वं भवदभ्यर्चनीयत्वं च संपन्नमिति देव्याः सर्वोत्तमत्वं सूचितम् । उदात्तालंकारेण महाराजवृत्तान्तप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ २९ ॥

स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिरणिमाद्याभिरभितो
निषेव्ये नित्ये त्वामहमिति सदा भावयति यः ।
किमाश्चर्यं तस्य त्रिनयनसमृद्धिं तृणयतो
महासंवर्ताग्निर्विरचयति नीराजनविधिम् ॥ ३० ॥

स्वदेहेति । स्वदेहोद्भूताभिः; स्वस्याः देहः स्वदेहः तस्मादुद्भूताभिः । अत्र देहशब्दो देहावयवं चरणं लक्षयति । घृणिभिः; मयूखैः । मयूखानां चरणोद्भवत्वमुक्तं प्राक् । अणिमाद्याभिः; अणिमागरिमेत्यादिभिः अष्टसिद्धिभिः, अभितः; आवरणत्वेन अवस्थिताभिः, युक्तामिति शेषः । निषेव्ये; संसेव्ये, नित्ये! आद्यन्तरहिते, त्वाम्; एतादृशीम्, अहमिति; अहंभावनया, सदा; सर्वकालं, भावयति; ध्यानं करोति यः साधकः । किमाश्चर्यं; नास्त्याश्चर्यं, तस्य; साधकस्य, त्रिनयनसमृद्धिं; त्रीणि नयनानि मार्गाः प्रापकाः सूर्यचन्द्राग्निरूपाः यस्य दर्शनायेति स त्रिनयनः । यद्वा—इडापिङ्गला-

[1] शिवस्यासीर्यस्त्वम् ।

सुषुम्नामार्गाः त्रयः तद्दर्शने उपाया इति त्रिनयनः सदाशिवः। यद्वा—त्रीणि नयनानि चक्षूंषि यस्य सः त्रिनयनः; क्षुभ्नादित्वात् णत्वाभावः। तस्य समृद्धिं ऐश्वर्यं तृणयतः तृणीकुर्वतः, महासंवर्ताग्निः; प्रलयकालाग्निः, विरचयति करोति, नीराजनविधिं; नीराजनानुष्ठानम्। तस्य नीराजनक्रियायामवस्थितः प्रलयाग्निरपीत्यर्थः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे नित्ये! निषेव्ये, स्वदेहोद्भूताभिः घृणिभिः अणिमाद्याभिः अभितोऽवस्थिताभिः परिवृतां त्वां यः साधकः अहमिति सदा भावयति, त्रिनयन-समृद्धिं तृणयतः तस्य महासंवर्ताग्निः नीराजनविधिं विरचयतीत्यत्र किमाश्चर्यम्।

अयं भावः—अहमिति भावनया तादात्म्यसिद्धौ भगवत्याः तन्नीराजन-विधिराश्चर्यकरो न भवतीति ॥ ३० ॥

अरुणामोदिनी

तादात्म्यध्यायिनः फलमाह—स्वदेहेति। नित्या आद्यन्तराहित्येन ध्रुवा, तस्याः संबुद्धिः; हे नित्ये! षोडशनित्यारूपिणि!। "त्यप् नेर्ध्रुवे" इति त्यप्। तथा स्वस्य देहाच्छरीरादुद्भूताभिः उत्पन्नाभिः; यद्वा—स्वस्य देहरूपे यन्त्रे प्रादुर्भूताभिरिति वा। प्रथमद्वितीयतृतीयचतुरश्रेषु संस्थिताभिः अणिमा आद्या प्राथमिका यासां ताभिः, अणिमाप्रभृतिभिः, घृणिभिः; प्रकाशमानतया घृणिशब्दवाच्याभिः, प्रथमचतुरश्रवर्तिनीभिः अणिमालघिमामहिमावशित्वेशित्वप्राकाम्यप्राप्तिसर्वकामप्रदायिनीभिः सिद्धिभिः; तथा द्वितीयचतुरश्रवर्तिनीभिः ब्राह्मीमाहेश्वरीकौमारीवैष्णवीवाराहीमाहेन्द्री-चामुण्डामहालक्ष्मीभिः मातृभिः; तथा तृतीयचतुरश्रवर्तिनीभिः सर्वसंक्षोभिणी, सर्वविद्रा-विणी, सर्वाकर्षिणी, सर्ववशंकरी, सर्वोन्मादिनी, सर्वमहाङ्कुशा, सर्वखेचरी, सर्वबीज, सर्वयोनि, सर्वत्रिखण्डाख्याभिर्मुद्राभिः; तथा षोडशदलसंस्थिताभिः कामबुद्ध्यहंकार-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धचित्तधैर्यस्मृतिनामबीजात्मामृतशरीराकर्षिणीभिश्चान्याभिश्च नित्या-पदसंगृहीताभिः; त्रिपुरसुन्दरी, कामेश्वरी, भगमालिनी, नित्यक्लिन्ना, भेरुण्डा, वह्निवासिनी, महावज्रेश्वरी, शिवदूती, त्वरिता, कुलसुन्दरी, नित्या, नीलपताका, विजया, सर्वमङ्गला, ज्वालामालिनी, चित्राख्याभिः षोडशनित्याभिश्च नितरां सेव्या निषेव्या। तस्याः संबुद्धिः, हे निषेव्ये! सेवितुमर्हे भगवति, यः साधकः त्वां भवतीमहमात्मेति सदा भावयति नित्यं तादात्म्यभावनां करोति, त्रिनयनस्य भवद्भक्तस्य सदाशिवस्य समृद्धिं सकलदेवताराध्यत्वादिमहदैश्वर्यम्; यद्वा—सर्वज्ञत्वादिषडङ्गयुक्तत्वमणिमाद्यैश्वर्यवत्त्वं वा

तृणयतः तृणीकुर्वतः, भवत्प्रसादावाप्ततादृशैश्वर्यवत्त्वेन तुच्छीकुर्वतः, तस्याणिमादिसेव्यां भवतीं निध्यातुरुपासकस्य, महासंवर्ताग्निः; कल्पान्तवह्निः नीराजनस्यारात्रिकस्य विधिं विधानं रचयति विधत्ते। अत्रार्थे किमाश्चर्यम्? इदमत्यद्भुतं नेत्यर्थः। अतिभक्तवत्सलाया भवत्यास्तादात्म्यभावनासमवाप्तसमृद्ध्या शिवेन सह स्पर्धितारं तमुपासितारं सकललोक-दहनशीलज्वालाः कल्पान्तानला अपि किमपि कर्तुमशक्नुवन्तः शिवस्येव तस्यापि नीराजनां विधाय कृतार्थीभवन्तीत्येतन्नाश्चर्यकरमित्यभिप्रायः। भावकस्य तादात्म्यं ददासीति परमार्थः।

"कर्तापि सर्वलोकानामक्षय्यैश्वर्यवानपि।
शिवः शिवोऽहमस्मीति वादिनं यं च कंचन।
आत्मना सह तादात्म्यभागिनं कुरुते भृशम्॥"

इति शिवगीतावचनादिति भावः॥ ३०॥

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमतिसंधाय भुवनं
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः पशुपतिः।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना-
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम्॥ ३१॥

लक्ष्मीधरा

चतुःषष्ट्येति। चतुःषष्ट्या; चतुःषष्टिसंख्याकैः महामायाशम्बरादिभिः, तन्त्रैः; सिद्धान्तैः। अत्र चतुःषष्टिशब्दस्य संख्येयपरत्वादेकवचनान्तत्वम्। सकलं; समस्तम्, अतिसंधाय; अपवाद्य वञ्चयित्वा, भुवनं; प्रपञ्चं, स्थितः; निवृत्तव्यापारः, तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः; ताश्च ताश्च सिद्धयः तत्तत्सिद्धयः चतुःषष्टितन्त्रेषु एकस्मिन्नेकस्मिन् तन्त्रे प्रयोजनभूताः एकैकसिद्धय इत्यर्थः, तासां प्रसवः उत्पत्तिः तत्र परतन्त्रैः। यद्वा—तेषां तेषां सिद्धयः तत्तत्सिद्धयः येषां येषां साधकानां स्वस्वाभिमताः सिद्धयः तत्तत्सिद्धयः, तासां प्रसवपरतन्त्रैः उत्पादनैकनियतैः। पशुपतिः; पशूनां प्राणिनां पतिः, पश्यन्तीति पशवः। यद्वा—इन्द्रियाण्येव पश्यन्तीति व्युत्पत्त्या पशवः, तान् पशून् पाति रक्षतीति पशुपतिः जीवः, शिव एव जीव इति पशुपतिः, शिवः पुनः

भूयः त्वन्निर्बन्धात् त्वया निर्बन्धः तस्मात् । चतुःषष्टितन्त्रप्रतिपादितसर्वसिद्धान्तरूपसकलपुरुषार्थसाधनभूततन्त्रान्तरोपदेशस्वीकारव्यग्रया देव्या भगवत्या कृतो निर्बन्ध इति यावत् । यद्वा—त्वदिति भिन्नं पदं पञ्चम्यन्तम् । अखिलपुरुषार्थैकघटनास्वतन्त्रं; अखिलानां पुरुषार्थानां मुख्यत्वेन घटनायां स्वतन्त्रं स्वयमेव प्रधानं ते भवत्याः तन्त्रं क्षितितलं भूतलम् अवातीतरत् । तरतेर्णौ चङि रूपम् । गत्यर्थत्वात् "गतिबुद्धि—" इत्यादिसूत्रेण द्विकर्मकत्वम् । इदं वक्ष्यमाणम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! पशुपतिः सकलं भुवनं तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः चतुःषष्ट्या तन्त्रैः अतिसंधाय स्थितः । पुनस्त्वन्निर्बन्धात् अखिलपुरुषार्थैकघटनास्वतन्त्रं ते तन्त्रमिदं क्षितितलमवातीतरत् । चतुःषष्टितन्त्राणि चतुःशत्याम्—

"चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि मातॄणामुत्तमानि च ।
महामायाशम्बरं च योगिनीजालशम्बरम् ॥
तत्त्वशम्बरकं चैव भैरवाष्टकमेव च ।
बहुरूपाष्टकं चैव यमलाष्टकमेव च ॥
चन्द्रज्ञानं मालिनी च महासंमोहनं तथा ।
वामजुष्टं महादेवं वातुलं वातुलोत्तरम् ॥
हृद्भेदं तन्त्रभेदं च गुह्यतन्त्रं च कामिकम् ।
कलावादं कलासारं तथान्यत्कुण्डिकामतम् ॥
मतोत्तरं च वीणाख्यं त्रोतलं त्रोतलोत्तरम् ।
पञ्चामृतं रूपभेदं भूतोड्डामरमेव च ॥
कुलसारं कुलोड्डीशं कुलचूडामणिस्तथा ।
सर्वज्ञानोत्तरं चैव महाकालीमतं तथा ॥
अरुणेशं मोदिनीशं विकुण्ठेश्वरमेव च ।
पूर्वपश्चिमदक्षं च उत्तरं च निरुत्तरम् ।
विमलं विमलोत्थं च देवीमतमतः परम् ॥"

इत्येवं चतुःषष्टितन्त्राणि शंभुना पार्वतीं प्रति कथितानि । एतानि तन्त्राणि जगतामतिसंधानकारणानि विनाशहेतुभूतानि, वैदिकमार्गदूरवर्तित्वात् । अत एवोक्तं भग-

त्पादैः 'चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमतिसंधाय भुवनम्' सकलविद्वल्लोकप्रतारकाणि इमानि चतुःषष्टितन्त्राणि—इति । तथा हि—

महामायाशम्बरतन्त्रे—मायाप्रपञ्चनिर्माणफलम् । मायाप्रपञ्चनिर्माणं नाम सर्वेषां चक्षुरादीनां अन्यथापदार्थग्रहणकारणम्; यथा घटस्य पटाकारेण प्रतिभासनम् ।

योगिनीजालशम्बरम्—मायाप्रधानतन्त्रं शम्बरमित्युच्यते । तत्र तन्त्रे योगिनीनां जालदर्शनम् । तच्च श्मशानादिकुमार्गेण साध्यते ।

तत्त्वशम्बरम्—तत्त्वानां पृथिव्यादीनां शम्बरं महेन्द्रजालविद्या । महेन्द्रजालविद्यायां पृथिवीतत्त्वे उदकतत्त्वादीनि, उदकतत्त्वे पृथिव्यादीनि तत्त्वानि, एवमन्योन्यं प्रतिभासन्ते ।

भैरवाष्टकं नाम—सिद्धभैरव–वटुकभैरव–कङ्कालभैरव–कालभैरव–कालाग्निभैरव–योगिनीभैरव–महाभैरव–शक्तिभैरवप्रधानानि अष्टतन्त्राणि निध्याद्यैहिकफलसाधनान्यपि कापालिकमतत्वाद्वैदिकमार्गदूराणि ।

बहुरूपाष्टकम्—शक्तेः समुद्भूतानि रूपाणि ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, माहेन्द्री, चामुण्डा, शिवदूती चेत्यष्टौ रूपाणि । एतान्यवलम्ब्य प्रवृत्तानि तन्त्राणि अष्टौ; तेषां गणः अष्टकम् । एतदपि वेदमार्गदूरत्वात् हेयम् । अत्र श्रीविद्यायाः प्रसङ्गः बहुरूपाष्टकप्रस्तावे प्रसक्तानुप्रसक्त्या पातित इति न कश्चिद्दोषः ।

यमलाष्टकम्—यमला नाम कामसिद्धाम्बा, तत्प्रतिपादकानि तन्त्राणि यामलान्यष्टौ । तेषां गणः यमलाष्टकम् । तदपि वैदिकमार्गदूरम् । यद्यपि चतुःषष्टितन्त्राणां यामलत्वं लोकव्यवहारसिद्धम्; तत्तु अवैदिकत्वसाम्यात् उपचारादिति ध्येयम् ।

चन्द्रज्ञानम्—चन्द्रज्ञानविद्यायां षोडशनित्याप्रतिपादनम् । नित्याप्रतिपादकत्वेऽपि कापालिकमतान्तःपातित्वात् हेयमेव । उपादेयचन्द्रज्ञानविद्या चतुःषष्टितन्त्रातीता ।

मालिनीविद्या—समुद्रयानोपायहेतुः । सापि वैदिकमार्गदूरवर्तिनी ।

महासंमोहनम्—जाग्रतामपि निद्राहेतुः। सापि बालजिह्वाच्छेदनादि-कुमार्गेण साध्येति निषिद्धा।

वामजुष्टमहादेवतन्त्रे—वामाचारप्रवर्तके इति हेये।

वातुलं, वातुलोत्तरं, कामिकं च तन्त्रत्रयं कर्षणादिप्रतिष्ठान्तविधिप्रतिपादकम्। तस्मिन् तन्त्रत्रये कर्षणादिप्रतिष्ठान्ता विधयः एकदेशे प्रतिपादिताः। स चैकदेशो वैदिकमार्ग एव। अवशिष्टस्तु अवैदिकः।

हृद्भेदतन्त्रं—कापालिकमेव। यद्यपि हृद्भेदतन्त्रे षट्कमलभेदसहस्रारप्रवेशौ प्रतिपादितौ, तथापि तस्मिन् तन्त्रे वामाचार एव प्रवृत्त इति कापालिकमेव तन्त्रम्।

तन्त्रभेदगुह्यतन्त्रयोः प्रकाशेन रहस्येन च परकृततन्त्राणां भेद इति तद्विद्यानुष्ठाने बहुहिंसाप्रसक्तेः तत्तन्त्रद्वयं वैदिकमार्गदूरम्।

कलावादम्—कलानां चन्द्रकलानां वादः प्रतिपादनं यस्मिन् तन्त्रे तत् कलावादम्, वात्स्यायनादिकम्। यद्यपि कामस्य पुरुषार्थत्वेऽपि कलाग्रहणमोक्षण-दशस्थानग्रहणचन्द्रकलारोपणादीनां कामपुरुषार्थे अनुपयोगात् परदारगमनादि-निषिद्धाचारोपदेशाच्च एकदेशे निषिद्धम्। यद्यपि निषिद्धांशः कापालिकतन्त्रं न भवति, तथापि तत्र प्रवर्तमानः पुरुषः अवश्यं कापालिकाचारो भवतीति कापालिकत्वेन गणनात्तन्त्रस्य।

कलासारम्—वर्णोत्कर्षविधिर्यत्र प्रवर्तते तत् कलासारं वामाचारप्रधानम्।

कुण्डिकामतत्—घुटिकासिद्धिहेतुः। सोऽपि वामाचारप्रधान एव।

मतोत्तरमते—रससिद्धिः।

वीणाख्ये—वीणा नाम योगिनी। सा सिध्यतीति वीणाख्यम्, सा वीणा संभोगयक्षिणीति केचिदाहुः।

त्रोतले—घुटिकाञ्जनपादुकासिद्धिः। घुटिका पानपात्रम्।

त्रोतलोत्तरे—चतुःषष्टिसहस्रसंख्याकयक्षिणीनां दर्शनम्।

पञ्चामृतम्—पञ्चानां पृथिव्यादीनां पिण्डाण्डे यत्र मरणाभावः प्रतिपादितः तत् पञ्चामृतं तन्त्रम् । तदपि कापालिकमेव ।

रूपभेदादितन्त्रपञ्चकं मारणहेतुरिति अवैदिकम् ।

सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमतमिति दूरत एव हेयम् । **पूर्वादिदेवीमतपर्यन्तं** दिगम्बरैकदेशक्षपणकमतमिति तत्ततोऽपि दूरत एव हेयम् ।

एवं चतुःषष्टितन्त्राणि परिज्ञातॄणामपि वञ्चकानि । ऐहिकसिद्धिमात्रपरत्वात् वैदिकमार्गदूराणि । परिज्ञातारोऽपि ऐहिकफलापेक्षया तत्र कतिचन प्रवृत्ताः प्रतारिता एवेति रहस्यम् ।

ननु विप्रलिप्साद्याशयदोषरहितस्य भगवतः परमेश्वरस्य पशुपतेः कांश्चित्प्रति विप्रलम्भकत्वं कथमिति चेत् ; मैवम्—परमेश्वरे परमकारुणिके विप्रलिप्साद्याशयदोषाः न सन्त्येव । किं तु परमेश्वरः पशुपतिः ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्रजातीयान् मूर्धाभिषिक्ताद्यनुलोमप्रतिलोमजातीयानधिकृत्य तन्त्राणि निर्मितवान् । तत्र त्रैवर्णिकानां चन्द्रकलाविद्यासु वक्ष्यमाणास्वधिकारः । शूद्रादीनां चतुःषष्टितन्त्रेष्वधिकारः । एवमधिकारभेदमजानानाः अमीमांसकाः व्यामुह्यन्ति । तेषामेवायं दोषः, न पशुपतेः परमेश्वरस्येति ध्येयम् ।

चन्द्रकलाविद्याष्टकं—श्रीविद्याप्रतिपादकं तन्त्रम्—चन्द्रकला, ज्योत्स्नावती, कुलार्णवम्, कुलेश्वरी, भुवनेश्वरी, बार्हस्पत्यं, दूर्वासमतं चेति । अस्मिन् तन्त्राष्टके त्रैवर्णिकानां शूद्रादीनां चाधिकारोऽस्ति । तत्र ब्राह्मणादीनधिकृत्य सव्यमार्गेण प्रादक्षिण्येन सर्वोऽप्यनुष्ठानकलापः प्रतिपादितः । शूद्रादीनधिकृत्य अपसव्यमार्गेण वामाचारो निरूपितः ।

शुभागमतन्त्रपञ्चके—वैदिकमार्गेणैव अनुष्ठानकलापो निरूपितः । अयं शुभागमपञ्चकनिरूपितो मार्गः वसिष्ठसनकशुकसनन्दनसनत्कुमारैः पञ्चभिः मुनिभिः प्रदर्शितः । अयमेव समयाचार इति व्यवह्रियते । तथैवास्माभिरपि शुभागमपञ्चकानुसारेण समयमतमवलम्ब्यैव भगवत्पादमतमनुसृत्य व्याख्या रचिता । चन्द्रकला-

विद्याष्टकं तु कुलसमयानुसारित्वेन मिश्रकमित्युच्यते विद्वद्भिः। चतुःषष्टितन्त्राणि कुलमार्ग एव। "मिश्रकं कौलमार्गं च परित्याज्यं हि शांकरि" इति ईश्वरवचनात् मिश्रकमतं कौलमार्गं च परित्याज्यम्। कौलैः मृग्यते अवलम्ब्यत इति कौलमार्गः कौलमतम्। कर्मणि घञ्। अतश्च शुभागमपञ्चकमेव वैदिकैरादरणीयम्, केवलसमयमार्गप्रदर्शनपरत्वात्। समयमार्गस्वरूपं तु 'तवाधारे मूले सह समयया' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः।

तत्र शुभागमपञ्चके षोडशनित्यानां प्रतिपादनं मूलविद्यायामन्तर्भावमङ्गीकृत्य अङ्गतया। चक्रविद्यायां अङ्गतयैवान्तर्भावः कथितः। अत एव चतुःषष्टिविद्यान्तर्भूतायां चन्द्रज्ञानविद्यायां षोडशनित्याः प्रधानत्वेन प्रतिपादिता इति, तत्प्रतिपादकं तन्त्रं कौलमार्गः, अयं तु समयमार्ग इति भेदः।

अत्रेदमनुसंधेयम्—शुभागमपञ्चकं नाम वासिष्ठसंहिता, सनकसंहिता, शुकसंहिता, सनन्दनसंहिता, सनत्कुमारसंहिता इति पञ्च संहिताः शुभागमपञ्चकम्। तत्र वसिष्ठसंहितायां देवीं प्रति ईश्वरवचनं, वसिष्ठेन शक्तिर्बोधितः। यथा—

"शृणु देवि प्रवक्ष्यामि नित्याषोडशकं तव।
न कस्यचिन्मयाख्यातं सर्वतन्त्रेषु गोपितम्॥
तत्रादौ प्रथमा नित्या महात्रिपुरसुन्दरी।
ततः कामेश्वरी नित्या नित्या च भगमालिनी॥
नित्यक्लिन्ना तथा चैव भेरुण्डा वह्निवासिनी।
महाविद्ये (वज्रे) श्वरी रौद्री त्वरिता कुलसुन्दरी॥
नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला।
ज्वालामालिनिचिद्रूपा एता नित्यास्तु षोडश॥
प्रतिपत्प्रभृतौ देव्याः पौर्णमास्यन्तमर्चयेत्।
एकादिवृद्ध्या हान्या च दर्शान्तं देवि विग्रहम्॥"

इति। एतच्च षोडशनित्यानां षोडशतिथ्यात्मकत्वमुत्तरश्लोके निरूप्यते।

इदानीं षोडशनित्यानां श्रीचक्रे अङ्गतया अन्तर्भावो निरूप्यते—षोडशनित्यास्तु अष्टवर्गात्मिकतया अष्टदलपद्मे अष्टपत्रेषु स्थिताः यथाक्रमम् अष्टकोणचक्रे

प्रागादिकोणमारभ्य एकैकस्मिन् कोणे द्विकं द्विकमन्तर्भूतम्। एवमष्टद्विकानि अष्टकोणेषु अन्तर्भूतानि । एता एव नित्याः षोडशस्वरात्मिकतया षोडशदलपद्मे स्थिताः द्विदशारेऽन्तर्भूताः। एतासां नित्यानां मध्ये प्रथमं नित्याद्वयं त्रिकोणबिन्दुरूपेण स्थितम्। अवशिष्टास्तु चतुर्दश नित्याः मन्वश्रे अन्तर्भूताः। मेखलात्रयभूपुरत्रये बैन्दवत्रिकोणयोरन्तर्भूते। एवं नित्यानां चक्रे अन्तर्भावः। इममेवान्तर्भावं मेरु-प्रस्तारमाहुः। अत एव चन्द्रकलाविद्यायाः चक्रविद्याया अङ्गत्वं नित्यानां सिद्धम्।

सनन्दनसंहितायां ऋषीन् प्रति सनन्दनवचनम्—एतास्तु षोडशनित्याः चन्द्रकलायाश्चक्रविद्याया अङ्गभूताः। एताश्च षोडशनित्याः स्वरात्मिकाः पञ्चदशाक्षरीमन्त्रगत 'ए' कारादिभूत' अ 'कार-विसर्गात्मक' स 'काराभ्यां संगृहीताः जीवकलारूपाः बैन्दवस्थाने स्थापिताः तत्रैव अन्तर्भूताः। कादयो मावसानाः पाशाङ्कुश-बीजयुक्ताः सन्तः अष्टारे दशकोणद्वये च अन्तर्भूताः, शिष्टास्तु यकारादयो नववर्णाः द्विरावृत्त्या मन्वश्रे चतुर्दशकोणेषु चतुर्दश अन्तर्भूताः। शिष्टं वर्णचतुष्टयं शिवचक्रचतुष्टयेऽन्तर्भूतम्। इममेव कैलासप्रस्तारमाहुः। एवं नित्यानां चक्र-विद्यायामङ्गत्वं प्रतिपादितम्।

सनत्कुमारसंहितायामपि चक्रविद्यायां षोडशनित्यानामङ्गत्वं प्रतिपादितम्। यथा सनत्कुमारवचनम्—श्रीचक्रस्याङ्गभूताः नित्याः वशिन्यादिभिः द्विकं द्विकं मेलयित्वा बैन्दवं त्रिकोणं विहाय अष्टसु कोणेष्वन्तर्भाव्याः। मध्ये त्रिपुर-सुन्दरी अन्तर्भाव्या। अष्टवर्गास्तु अष्ट वशिन्यादयः, षोडश नित्याः, द्वादश योगिन्यः, (चतस्रो गन्धाकर्षिण्यादयः)—एवं चतुश्चत्वारिंशत्। अत्र एकां शक्तिं विहाय त्रयश्चत्वारिंशत्कोणेषु त्रयश्चत्वारिंशद्देवता अन्तर्भाव्याः, एकां त्रिपुरसुन्दरीं बैन्दवस्थानादधस्तात्, गन्धाकर्षिण्यादयस्तु चतुर्द्वारेषु इति नित्यानामङ्गत्वं प्रतिपादितम्। इममेव भूप्रस्तारमाहुः। अष्टानां वशिन्यादीनां द्वादशयोगिनीनां गन्धाकर्षिण्यादीनां नामधेयानि 'सवित्रीभिर्वाचाम्' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे कथितानि ॥३१॥

अरुणामोदिनी

भगवत्याः भक्तवात्सल्यमेव प्रपञ्चयति—चतुःषष्ट्येति। हे देवि! ताश्च ताः सिद्धयश्च तत्तत्सिद्धयः; वश्याकर्षणमोहनोच्चाटनादयः। तेषां प्रसवे प्रतिपादने परतन्त्रैः

वश्याकर्षणाद्यतितुच्छफलप्रतिपादकैः चतुःषष्ट्या तन्त्रैः चतुःषष्टिसंख्याकैरागमैः। तानि च स्पष्टार्थमुच्यन्ते—

"महामायाशम्बरं च योगिनीजालशम्बरम्।
तत्त्वशम्बरकं चैव भैरवाष्टकमेव च॥
बहुरूपाष्टकं चैव यमलाष्टकमेव च।
चन्द्रज्ञानं मालिनी च महासंमोहनं तथा॥
वामजुष्टं महादेवं वातुलं वातुलोत्तरम्।
हृद्भेदं तन्त्रभेदं च गुह्यतन्त्रं च कामिकम्॥
कलावादं कलासारं तथान्यत्कुण्डिकामतम्।
मतोत्तरं च वीणाख्यं त्रोतलं त्रोतलोत्तरम्॥
पञ्चामृतं रूपभेदं भूतोड्डामरमेव च।
कुलसारं कुलोड्डीशं कुलचूडामणिस्तथा॥
सर्वज्ञानोत्तरं चैव महाकालीमतं तथा।
अरुणेशं मोदिनीशं विकुण्ठेश्वरमेव च॥
पूर्वपश्चिमदक्षं च उत्तरं च निरुत्तरम्।
विमलं विमलोत्थं च देवीमतमतः परम्॥"

इति। तेषु प्रतिपाद्यभेदाः लक्ष्मीधरे द्रष्टव्याः। सकलं समस्तं भुवनं लोकमतिसंधाय वञ्चयित्वा, तेषां वैदिकमार्गदूरवर्तित्वेन लोकप्रतारकत्वादिति भावः। स्थितो वर्तमानः; सिद्ध इवेत्यर्थः। न चैतावता भगवतः परमेश्वरस्य विप्रलम्भकत्वं शङ्कनीयम्। अनुलोमप्रतिलोमजात्युद्देशेन भगवता निर्मितेषु तेषु भ्रान्त्या अन्येषामपि प्रवृत्तेरिति। पशुपतिः अज्ञानुग्राहकः शिवः। एतेन साधुमार्गे विद्यमाने कुमार्गप्रदर्शकत्वं सूचितम्। पुनर्भूयोऽपि तव लोकानुग्रहदीक्षिताया भगवत्या निर्बन्धाद्वैदिकमार्गानुसारिशास्त्रसर्जनार्थान्निरोधात्; "ईशानः सर्वविद्यानाम्" इति श्रुतेः तस्य सर्वविद्याकल्पनासामर्थ्यस्य परशक्तिरूपभवदनुग्रहं विनालाभाद्वैदिकमार्गानुसारैस्त्रैवर्णिकोपयोगितन्त्रप्रकल्पनाविषयात् त्वत्कृतनिर्बन्धादखिलानां पुरुषार्थानामेवैकेषां घटनायां संयोजने स्वतन्त्रं निरवग्रहं समस्तपुरुषार्थसाधकमित्यर्थः। ते शिवाभिधानाया भवत्या इदं वक्ष्यमाणं तन्त्रं मन्त्ररहस्यम्; तत्र शिवशक्तिवर्णयोरुभयोः सद्भावादुभयात्मकत्वं मन्त्रस्य द्रष्टव्यम्। क्षितितलं; भूतलमवातीतरत् अवतारितवान्। अतो न भवत्याः अन्या लोकोपकारिणी करुणावती चोपासनायोग्या च देवता लभ्यत इति भावः। उक्तं च सकलजननीस्तवे—

"परानन्दाकारां निरवधिशिवैश्वर्यवपुषं
निराघातज्ञानप्रकृतिमपरिच्छिन्नकरुणाम् ।
सवित्रीं भूतानां निरतिशयधामास्पदपदां
भवो वा मोक्षो वा भवतु भवतीमेव भजताम्" ॥

इति ॥ ३१ ॥

अथ निखिलपुरुषार्थैकघटनास्वतन्त्रं भगवत्यास्तन्त्रं पशुपतिः क्षितितलमवातीतरत् इत्युक्तं पूर्वश्लोके । तदेव तन्त्रं प्रस्तौति—

शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः
स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः ।
अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिताः
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम् ॥ ३२ ॥

लक्ष्मीधरा

शिव इति । शिवः ककारः । शक्तिः एकारः । कामः ईकारः । क्षितिः लकारः । अथशब्दः अवसानद्योतकः । रविः हकारः । शीतकिरणः सकारः । स्मरः ककारः । हंसः हकारः । शक्रः लकारः । तदनु च इति अवसानं द्योतयति । परा सकारः । मारः ककारः । हरिः लकारः । अमी द्वादश वर्णाः हृल्लेखाभिः ह्रींकारैः तिसृभिः त्रित्वविशिष्टैः, अवसानेषु; विरामस्थानेषु चतुष्कपञ्चकत्रिकाणामुपरि, घटिताः; योजिताः, भजन्ते; प्राप्नुवन्ति वर्णाः ते पूर्वोक्ताः ककारादयः तव भवत्याः जननि, हे मातः! नामावयवतां नाम्नः त्रिपुरसुन्दरीमन्त्रस्य अवयवतां प्रतीकत्वम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे जननि! शिवः शक्तिः कामः क्षितिः अथ रविः शीतकिरणः स्मरः हंसः शक्रः तदनु च परामारहरयः इत्यमी वर्णाः तिसृभिः हृल्लेखाभिः अवसानेषु घटिताः ते वर्णाः तव नामावयवतां भजन्ते ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—शिवः शक्तिः कामः क्षितिरिति वर्णचतुष्टयमाग्नेयं खण्डम् । रविः शीतकिरणः स्मरः हंसः शक्र इति वर्णपञ्चकं सौरं खण्डम् । उभयोः

खण्डयोर्मध्ये रुद्रग्रन्थिस्थानीयं हृल्लेखाबीजम्। परामारहरय इति वर्णत्रयेण सौम्यं खण्डं निरूपितम्। सौम्यसौरखण्डयोर्मध्ये विष्णुग्रन्थिस्थानीयं भुवनेश्वरीबीजम्। तुरीयमेकाक्षरं चन्द्रकलाखण्डम् । सौम्यचन्द्रकलाखण्डयोर्मध्ये ब्रह्मग्रन्थिस्थानीयं हृल्लेखाबीजम्। चन्द्रकलाखण्डं तु गुरूपदेशवशादवगन्तव्यमिति न प्रकाशितम्। अत एव "त्रिखण्डो मातृकामन्त्रः सोमसूर्यानलात्मकः" इति। अवरोहक्रमेणेति शेषः। 'सोमसूर्यानलात्मकः' इत्येतावन्मात्रे वक्तव्ये त्रिखण्ड इत्युक्तिः ज्ञान-शक्तीच्छाशक्तिक्रियाशक्त्यात्मकं खण्डत्रयमिति, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयात्मकम्, विश्वतैजसप्राज्ञवृत्तित्रयात्मकम्, तमोरजःसत्त्वगुणात्मकमित्येवंपरा। एतच्च पुरस्तात्प्र-पञ्चयिष्यामः।

अत्र शिवः शक्तिः इत्यादिशब्दाः क्वचित् लक्षितलक्षणया क्वचित् लक्षणया ककारादिवर्णपराः। तथा हि—त्रिपुरसुन्दरीमन्त्रस्य षोडश वर्णाः, ते च षोडश वर्णाः षोडशनित्यात्मतया स्थिताः। अत्र षोडश्याः कलायाः नित्यात्वव्यपदेशः चन्द्रकलारूपसाम्यात्। सा च परा कला चिदेकरसा। तस्याः छाया विशुद्धिचक्रे षोडशारे कलात्मतया भ्राजतीति रहस्यम्। सा प्रधानं प्रकृतिश्च। अस्या अङ्गभूताः पञ्चदश नित्या इति पूर्वश्लोके प्रतिपादितम्।

यद्यपि ककारादयः श्रूयमाणाः पञ्चदश वर्णाः संप्रदायतो ज्ञातव्याः; एको वर्णः षोडशकलात्मकः प्रधानभूत इति यद्यपि षोडशी कला गुरुमुखादेवा-वगन्तव्या; तथापि तस्याः अप्रतिपादने व्याख्यानं सापेक्षमेव। अतोऽनुपादेयं स्यादेवेति सा कला निरूप्यते। न च "सच्छिष्यायोपदेष्टव्या गुरुभक्ताय सा कला" इति शिष्याणामेवोपदेष्टव्या नान्येषामिति वाच्यम्। ये तु मदीयं ग्रन्थं दृष्ट्वा तां कलां जानन्ति ते मच्छिष्या एवेत्यस्माकमनुग्रहः।

ननु पादवन्दनपादोपसंग्रहणहस्तमस्तकसंयोगादेः अङ्गकलापस्य शिष्यत्वा-पादकस्याभावे कथं तेषु शिष्यत्वमिति चेत्; सत्यम्, अस्मदीयग्रन्थं दृष्ट्वा षोडश्याः कलायाः स्वरूपं गुर्वन्तरमुखादेव जानतां शिष्यत्वं मास्तु। ये तु न जानन्ति गुरुमुखादपि, तेषामुपदेशो न संभाव्यत एव। तदानीं गुर्वेकपरतन्त्रे अस्मिन् मन्त्रे "के वास्माकं गुरवः" इति जिज्ञासायामुदयमानायाम्, तेषां जिज्ञासूनां वर्तमानानां च वयमेव गुरवः इति तेष्वनुग्रहः कृतोऽस्माभिः।

षोडशी कला नाम शकार-रेफ-ईकार-बिन्द्वन्तो मन्त्रः। एतस्यैव बीजस्य नाम श्रीविद्येति। श्रीबीजात्मिका विद्या श्रीविद्येति रहस्यम्। एवं षोडशनित्यानां प्रकृतिभूताः ककारादयः। ताश्च षोडश नित्याः शुक्लप्रतिपदमारभ्य पौर्णमास्यन्ततिथिरूपाः, कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य अमावास्यान्ततिथिरूपाः। एता एव चन्द्रकलाभिधानाः। चन्द्रकला एव प्रतिपदादितिथय इति सुप्रसिद्धम्। यथोक्तं ज्योतिःशास्त्रे—

"प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कला।
द्वितीयाद्या द्वितीयाद्याः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः॥"

अयमर्थः—चन्द्रस्य प्रथमायाः कलायाः प्रतिपदिति नामधेयम्। सैव कलात्मिका सूर्यमण्डलान्निर्गता। कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डलं प्रविष्टा। एवं शुक्लपक्षे सूर्यमण्डलान्निर्गता द्वितीया कला द्वितीया तिथिः। कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डलं प्रविष्टा द्वितीया कला द्वितीया तिथिरिति। एवं सर्वत्र ऊहनीयम्। अतश्च पञ्चदशकलाव्यवधानं सूर्यचन्द्रयोर्यत्र सा पौर्णमासी। पञ्चदश्यां कलायां सूर्यचन्द्रयोरत्यन्तसंयोगः; सा अमावास्येति ज्ञेयम्। अतः कौलमते चन्द्रकलात्मिकानां षोडशानां नित्यानां प्रतिदिनमेकस्या एवानुष्ठानम्। सर्वासां समयिमते। षोडश्याः कलायास्तु पञ्चदशस्वपि तिथिष्वनुष्ठानं सिद्धम्, पञ्चदशानां नित्यानां तत्रैवान्तर्भावात्।

अयं च संप्रदायक्रमः सम्यगुक्तोऽपि दुर्विज्ञेयं प्रमेयजातमिति विस्पष्टार्थं पुनरुच्यते—प्रतिपदि त्रिपुरसुन्दरीकला ध्येया। द्वितीयायां कामेश्वरीकला। तृतीयायां भगमालिनीकला। चतुर्थ्यां नित्यक्लिन्नाकला उपास्या। पञ्चम्यां भेरुण्डाख्या कला। षष्ठ्यां वह्निवासिनीकला। सप्तम्यां महाविद्ये(वज्रे)श्वरीकला। अष्टम्यां रौद्रीकला। नवम्यां त्वरिताकला। दशम्यां कुलसुन्दरीकला। एकादश्यां नीलपताकाख्या कला। द्वादश्यां विजयाख्या कला। त्रयोदश्यां सर्वमङ्गलाख्या कला। चतुर्दश्यां ज्वालाख्या कला। पञ्चदश्यां मालिन्याख्या कला। सर्वासु तिथिषु चिद्रूपाख्या कला षोडशी उपास्या। प्रतिपदि या त्रिपुरसुन्दरी कथिता, सा चिद्रूपात्मिका न भवति, चिद्रूपात्मिकायाः मूलविद्यायाः भिन्नत्वेनानुष्ठानात्। मन्त्रभेदश्च—"स मन्त्रः प्रतिपद्येवानुष्ठेयो न द्वितीयायाम्" इति। त्रिपुरसुन्दरीनित्यायाः नामसाम्यमित्यवगन्तव्यम्।

एतासां षोडशनित्यानां चन्द्रकलात्मिकानां विशुद्धिचक्रं षोडशारं स्थानम्। तत्र प्रागादिक्रमेण षोडश नित्याः तत्कोणेषु परिवर्तन्ते। तदधः स्थितद्वादशारे संवित्कमले द्वादशसूर्यमण्डलानि प्रादक्षिण्यक्रमेण परिवर्तन्ते। तेषां द्वादशानां सूर्याणां द्वादशमासेषु अधिकारः।

एतच्च **सनत्कुमारसंहितायां** श्लोकैः सुसशत्या निरूपितं संक्षेपेणोच्यते—सूर्यचन्द्रयोः देवयानपितृयानात्मकेडापिङ्गलानाडीमार्गेण अहोरात्रयोः संचरणम्। चन्द्रस्तु वामनाडीमार्गेण संचरन् द्विसप्ततिसहस्रनाडीमार्गम् अमृतेन सिञ्चति। सूर्यस्तु दक्षिण-नाडीमार्गेण संचरन् तदुत्क्षिप्तान् अमृतबिन्दून् उपाहरति। यदा चन्द्रसूर्ययोः उभयोः आधारचक्रे समावेशः, तदा अमावास्यातिथिरुत्पद्यते। कृष्णपक्षतिथयः ततः उत्पद्यन्ते। अत एव कुण्डलिनीशक्तिराधारकुण्डे सूर्यकिरणसंपर्कात् विलीनचन्द्रमण्डलमध्यगलत्पी-यूषपरिपूरिते स्वपिति। स्वापावस्थैव कृष्णपक्ष इत्युच्यते। योगी यदा समाहितचित्तः चन्द्रं चन्द्रस्थाने सूर्यं सूर्यस्थाने वायुना निरोद्धुं क्षमते, तदा चन्द्रसूर्यौ निरुद्धौ अमृतसेचनतदाहरणयोः अशक्तौ। तदानीं वायुना प्रेरितेन स्वाधिष्ठानवह्निना शुष्कीभूते अमृतकुण्डे निराहारा कुण्डलिनी सुप्तोत्थिता सती सर्पवत् फूत्कारं कुर्वती ग्रन्थित्रयं भित्त्वा सहस्रदलकमलमध्यवर्तिचन्द्रमण्डलं दशति। तस्माद्गलत्पीयूषधाराः आज्ञाचक्रो-परिस्थितचन्द्रमण्डलमाप्लावयन्ति। तस्माद्गलिताभिः अमृतधाराभिः सर्वं देहमाप्लाव-यन्ति। ततश्च आज्ञाचक्रोपरिस्थितस्य चन्द्रमसः कलाः पञ्चदश नित्याः। ताः पञ्चदश तदधःस्थितविशुद्धिचक्रमाश्रित्य परिवर्तन्ते। सहस्रदलकमलान्तःस्थितचन्द्रमण्डलं बैन्दवस्थानम्। तत्कला चिन्मयी आनन्दरूपा आत्मेति गीयते। सैव त्रिपुरसुन्दरी।

एवं शुक्लपक्ष एव कुण्डलिनीप्रबोधः कर्तुं शक्यते योगीश्वराणाम्, न तु कृष्णपक्षे इति रहस्यम्। सर्वाः शुक्लपक्षतिथयः पौर्णमासीसंज्ञकाः। सर्वाः कृष्णपक्ष-तिथयस्तु अमावास्यायामन्तर्भवन्ति। एकैवामावास्या कृष्णपक्ष इति गीयते। अत एव आधारम् अन्धतामिस्रम्। स्वाधिष्ठानं तु सूर्यकिरणसंपर्कात् मिश्रलोकः। मणि-पूरस्तु अग्निस्थानत्वेऽपि तत्र स्थिते जले सूर्यकिरणप्रतिबिम्बात् मिश्रक एव लोकः। अनाहतं ज्योतिर्लोकः। एवं अनाहतचक्रपर्यन्तं ज्योतिस्तमोमिश्रको लोकः। विशुद्धिचक्रं चान्द्रो लोकः। आज्ञाचक्रं तु चन्द्रस्थानत्वात् सुधालोकः। अनयो-र्लोकयोः सूर्यकिरणसंपर्कात् ज्योत्स्ना नास्ति। सहस्रकमलं तु ज्योत्स्नामय एव लोकः।

तत्र स्थितः चन्द्रो नित्यकलायुक्तः। चन्द्रबिम्बं श्रीचक्रम्। कला सादाख्या। अतश्च त्रिकोणम् आधारः, अष्टकोणं स्वाधिष्ठानम्, दशारं मणिपूरम्, द्वितीयदशारम् अनाहतम्, चतुर्दशारं विशुद्धिचक्रम्, शिवचक्रचतुष्टयम् आज्ञाचक्रम्, बिन्दुस्थानं चतुरश्रम्, सहस्रकमलमिति सिद्धम्। आज्ञाचक्रगतचन्द्रे पञ्चदश कलाः, षोडश्याः कलायाः प्रतिफलनं च। श्रीचक्ररूपचन्द्रबिम्बे एकैव कला; सा परमा कला। मिलित्वा षोडश कलाः। यथा—

"षोडशेन्दोः कला भानोः द्विर्द्वादश दशानले।
सा पञ्चाशत्कला ज्ञेया मातृकाचक्ररूपिणी॥"

इति। एताः पञ्चाशत्कलाः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाः पञ्चदशाक्षरीमन्त्रे अन्तर्भूताः। यथा आदिमेन ककारेणान्तिमो लकारः प्रत्याहृतः तन्मध्यवर्तिनां वर्णानां ग्राहकः। अयमेव लकारः एकारपूर्ववर्तिना अकारेण प्रत्याहृतः पञ्चाशद्वर्णग्राहकः।

ननु अनेनैव प्रत्याहारग्रहणेन पञ्चाशद्वर्णात्मकमातृकाग्रहणे किमर्थं ककारलकारयोः प्रत्याहारग्रहणप्रयासः? उच्यते—ककारादिलकारान्तानां कलाशब्दवाच्यत्वं गौणम्, व्यञ्जनानां स्वरान् प्रति अङ्गत्वात्। कलानां स्वराणां प्रधानत्वमिति गुणप्रधानभावप्रदर्शनार्थं प्रत्याहारद्वयाश्रयणं कृतं सनकादिभिरिति ध्येयम्। चत्वारोऽनुस्वाराः बिन्दुलक्षकाः। तेन बिन्दुना तदुपरि प्रतीयमानो नादः संगृहीतः। एवं नादबिन्दुकलात्मकं श्रीचक्रं त्रिखण्डमिति कथितम्। सादाख्या कला श्रीविद्यापरपर्याया नादबिन्दुकलातीता। एताः षोडशनित्यासु अन्तर्भूताः। तथा हि—षोडश स्वराः, कादयः तान्ताः षोडश, थादयः सान्ताश्च षोडश। षोडशत्रिकं षोडशनित्यासु अन्तर्भूतम्। हकारः आकाशबीजं बैन्दवाकाशे निलीनम्। ळकारः अन्तःस्थास्वन्तर्भूतोऽपि ककारेण प्रत्याहारार्थं पुनर्गृहीतः; क्षकारस्तु ककारषकारसमुदायरूपत्वात्। ककारादयः सान्ताः द्विषोडश नित्यासु अन्तर्भूताः स्वरसहिताः।

अकारेण प्रत्याहृतः क्षकारः अक्षमालेति गीयते। अतः अक्ष इति प्रत्याहारेण सर्वा मातृकाः संगृहीता भवन्ति। अत एव अन्तिमखण्डे सकलह्रीमिति ककारलकारयोर्योगे कलाशब्दनिष्पत्तिः, कसयोर्योगेन क्षकारनिष्पत्तिरिति; एवं मन्त्रेण सर्वा मातृकाः संगृहीता इति तात्पर्यम्। अतश्च षोडशनित्यानां मन्त्रगतषोडशवर्णात्मकत्वम्, षोडशवर्णानां पञ्चाशद्वर्णात्मकत्वम्, पञ्चाशद्वर्णानां सूर्यचन्द्राग्नि-

कलात्मकत्वम्, सूर्यचन्द्राग्निरूपेण त्रिखण्डत्वमिति ऐक्यचतुष्टयमनुसंधेयम् । एवं चक्रमन्त्रयोरपि । यथा—ह्रींकारत्रयं श्रीबीजं च शिवचक्रचतुष्टयात्मकत्रिकोणे बिन्दुरूपेण अन्तर्भूतम् । सकलेति वर्णत्रयेण संगृहीता कलात्मिका मातृका, अक्षमालात्मिका मातृका, उभयमपि यथायोगं चक्रे अन्तर्भूतम् । तथाहि—अन्तस्थाश्चत्वारः, ऊष्माणश्चत्वारः, एवमष्टौ वर्णाः अष्टकोणात्मकाः । कादयो मावसाना वर्गपञ्चमान् विहाय दशारयुग्मे अन्तर्भूताः । वर्गपञ्चमास्तु अनुस्वाररूपेण बिन्दावन्तर्भूताः । चतुर्दशारे चतुर्दश स्वरा अन्तर्भूताः । अनुस्वारविसर्गयोः बिन्दावन्तर्भाव इति चक्रमन्त्रयोरैक्यं **सुभगोदयमतानुसारेण** कथितम् ।

पूर्णोदयमतानुसारेण तु सोमसूर्यानलात्मकतया चक्रस्य त्रिखण्डत्वम् । एवं मन्त्रस्यापि त्रिखण्डत्वं सुप्रसिद्धम् । चन्द्रस्य कलाः षोडश इन्दुखण्डे अन्तर्भूताः । स च इन्दुखण्डः इन्द्वात्मके यन्त्रखण्डेऽन्तर्भूतः । एवं भानोः चतुर्विंशतिकलाः भानुखण्डेऽन्तर्भूताः । स च खण्डः यन्त्रखण्डेऽन्तर्भूतः । एवमाग्नेया दशकला आग्नेयखण्डे अन्तर्भूताः । स च खण्डः यन्त्रे आग्नेयखण्डे अन्तर्भवतीति कलायन्त्रमन्त्राणामैक्यमनुसंधेयम् ।

सुभगोदये नित्यानां स्वरूपमुक्तम्—

"दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च कलाः पञ्चदशैव तु ।
षोडशी तु कला ज्ञेया सच्चिदानन्दरूपिणी ॥"

इति । अस्यार्थः—दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च तिथयः । दर्शा नाम अमावास्यानन्तरभाविनी प्रतिपत्कला । तस्या ईषद्दर्शनात् दर्शा । दर्शा आद्या यासां ताः । पूर्णिमा अन्तो यासां ताः । 'दर्शा, दृष्टा, दर्शता, विश्वरूपा, सुदर्शना, आप्यायमाना, आप्यायमाना, आप्याया, सूनृता, इरा, आपूर्यमाणा, आपूर्यमाणा, पूरयन्ती, पूर्णा, पौर्णमासी' एतानि नामधेयानि श्रुतिबोधितानि संगृहीतानि—"दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताः" इत्यनेन । एतासां स्वरूपं पुरस्तात् निवेदयिष्यते । दर्शादीनां पञ्चदशानां कलानां यथाक्रमं त्रिपुरसुन्दरीप्रभृतयः पञ्चदश नित्याः अधिदेवताः । षोडश्याः चिद्रूपात्मिकायाः कलायाः सादाख्यतत्त्वरूपत्वात् अधिदेव-

तान्तरं नास्ति। स्वयमेव सर्वस्य अधिदेवतेति ध्येयम्। एतासां नित्यानाम् अभिमानिनी देवता कामदेवः एक एव। अधिष्ठानदेवता कामेश्वरी एकैव। अतश्च मूलविद्यागतपञ्चदशवर्णानां दर्शादयः कलाः नित्याः कलाश्च विग्रहान्तरमिति अनुसंधेयम्। अत एव दर्शादिकलानां त्रिखण्डत्वं स्पष्टम्। 'दर्शा, दृष्टा, दर्शता, विश्वरूपा, सुदर्शना'—एष आग्नेयः खण्डः। 'आप्यायमाना, आप्यायमाना, आप्याया, सूनृता, इरा'—एष सौरः खण्डः। 'आपूर्यमाणा, आपूर्यमाणा, पूरयन्ती, पूर्णा, पौर्णमासी'—इति, एष चान्द्रः खण्डः तृतीयो निरूपितः। एतासां कलानां नित्यात्वेन ऐक्यं संपाद्य प्रतिपदादौ उपासनाप्रकारः पूर्वमेव दिङ्मात्रमुदाहृतः।

दर्शा कला शिवतत्त्वात्मिका; दृष्टा कला शक्तितत्त्वात्मिका; दर्शता कला मायातत्त्वात्मिका, विश्वरूपा कला शुद्धविद्यातत्त्वात्मिका, सुदर्शना कला जलतत्त्वात्मिका; एवं पञ्चतत्त्वात्मकं खण्डमाग्नेयम्। अग्निरत्र देवता, कामदेवस्तु सर्वत्राधिदेवता, कामेश्वरी सर्वत्राधिष्ठात्रीत्युक्तम्। आप्यायमाना कला तेजस्तत्त्वात्मिका, आप्यायमाना कला वायुतत्त्वात्मिका; आप्याया कला मनस्तत्त्वात्मिका; सूनृता कला पृथिवीतत्त्वात्मिका; इरा कला आकाशतत्त्वात्मिका; आपूर्यमाणा कला विद्यातत्त्वात्मिका; एष सौरखण्डो द्वितीयः। तत्र सूर्यो देवता, कामदेवस्तु सर्वत्राधिदेवता, कामेश्वरी सर्वत्राधिष्ठात्रीत्युक्तम्। आपूर्यमाणायाः कलायाः चन्द्रखण्डान्तःस्थिताया अपि सौरखण्डे अन्तर्भावः। इराकलाप्रभेदत्वात् इरा, आपूर्यमाणयोरैक्यमित्यनुसंधेयम्। आपूर्यमाणा कला महेश्वरतत्त्वात्मिका; पूरयन्ती कला परतत्त्वात्मिका; पूर्णा कला आत्मतत्त्वात्मिका; पौर्णमासी कला सदाशिवतत्त्वात्मिका, एष सौमः खण्डः। सोमोऽत्र देवता, कामदेवः सर्वत्राधिदेवता, कामेश्वरी सर्वत्राधिष्ठात्रीत्युक्तम्। नित्या कला सादाख्यतत्त्वात्मिका। एतास्तु विशुद्धिचक्रे षोडशारे प्रागादिक्रमेण षोडशदिक्षु परिभ्रमन्ति। तास्तु आज्ञाचक्रोपरिस्थितचन्द्रमण्डलस्य षोडश कलाः इति सुभगोदये यत् प्रपञ्चितम्, तत्तु पञ्चदशकलानामेव षोडशारे परिभ्रमणम्, षोडश्याः कलायाः सहस्रदलकमले एवावस्थानम्; तत्रावस्थितायाः नित्यायाः कलायाः प्रभापटलं षोडशारे स्फुरति—एवंपरमित्येवानुसंधेयम्।

अयमर्थः—'शिवः शक्तिः कामः क्षितिः' इति शिवशब्देन शिवतत्त्वात्मिका दर्शाख्या कला त्रिपुरसुन्दरीनामधेया कथ्यते। तैया तत्प्रकृतिभूतः

ककारो लक्ष्यते। एवं शक्तिशब्देन शक्तितत्त्वात्मिका या दृष्टा कला, तया ईकारो लक्ष्यते। क्षितिरित्यनेन "लकारः क्षितितत्त्वः" इति शास्त्रान्तरप्रसिद्ध्या लकारो लक्ष्यते। रविरित्यनेन सूर्यखण्डात्मतया रविः हकारो लक्ष्यते। शीतकिरणः चन्द्रः। "सकारः चन्द्रबीजम्" इति शास्त्रान्तरप्रसिद्ध्या शीतकिरणशब्देन सकारो लक्ष्यते। स्मरशब्देन कामराजप्रकृतिभूतः ककारो लक्ष्यते। हंसः सूर्यः हकाराधिपतिरित्युक्तं प्राक्। शक्रः इन्द्रः। "लकार इन्द्रबीजम्" इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धेः शक्रशब्देन लकारो लक्ष्यते। परा चन्द्रकलेति चन्द्रबीजं सकारो लक्ष्यते। मारः कामराजबीजमिति तत्प्रकृतिभूतः ककारो लक्ष्यते। हरिः इन्द्रः लकारो लक्ष्यते। एवं मन्त्रगतवर्णानां ककारादीनां शिवादिपदानि लक्षकाणि; कचित् लक्षितलक्षकाणीति ध्येयम्।

एवं पञ्चदशनित्यानां समुदायात्मकस्य मन्त्रस्य पञ्चदशतिथिषु अनुष्ठानं विहितम्। पृथक् नित्यानुष्ठानं तु प्रतिदिनं पृथक् नियतम्। एतच्चातिरहस्यं गुरुमुखादेवावगन्तव्यमपि शिष्यानुजिघृक्षया कथितम्। अतश्च इममेवार्थं श्रुतिरप्याह—"दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च कलाः पञ्चदशैव तु" इति। अत्र यत् बहु वक्तव्यम्, तत्तु श्रुतिव्याख्यानावसरे निरूपयिष्यामः। तथा च तैत्तिरीयशाखायां काठके श्रूयते—"इयं वाव सरघा" इत्यनुवाके। तत्र षोडशनित्यात्मकदिवसपरिज्ञाने फलं प्रतिपादितम्, ज्ञानमात्रफलप्रतिपादकत्वात्। अनारभ्याधीतम् अश्वमेधकाण्डानन्तरं, "संज्ञानं विज्ञानम्" इति। तिथिप्रतिपादकवाक्यानां प्रकरणभेद एव। तस्यानुवाकस्य ब्राह्मणम्, "इयं वाव सरघा" इति। एवमुभयं मन्त्रब्राह्मणात्मकमनारभ्याधीतं ज्ञानैकफलं वाक्यजातम्।

इ॒यं वाव स॒रघा॑।

अस्यार्थः—इयं चन्द्रकला सादाख्या सरघा सरघावत् मधुस्यन्दिनी अमृतस्यन्दिनीति श्रीचक्रात्मकचन्द्रस्य सरघात्वनिरूपणम्।

तस्यां॑ अ॒ग्निरे॒व सा॑र॒घं मधु॑।

तस्याः सरघायाः अग्निरेव अग्निस्थानमेव बैन्दवं त्रिकोणं सारघं सरघोद्भूतं मधु तस्यैव सुधासिन्धुरूपत्वात्।

सारघस्य मधुनः उपचयापचयप्रकारमाह—

या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः ।

एताः संज्ञानानुवाके कथिताः पूर्वपक्षापरपक्षयोः शुक्लकृष्णपक्षयोः रात्रयः ।

ता मधुकृतः ।

ताः रात्रयः मधु कुर्वन्तीति मधुकृतः । रात्रिष्वेव मधुनः संग्रह इति लोकप्रसिद्धिः । रात्रावेव चन्द्रकलारूपायाः श्रीविद्यायाः अनुष्ठानम्, न च दिवसे इति उपदेशः । पूर्वपक्षरात्रयः दर्शादिपौर्णमास्यन्ताः पूर्वं निरूपिताः ।

कृष्णपक्षरात्रिनामधेयानि तु—

सुता सुन्वती प्रसुता सूयमानाभिषूयमाणा । पीती प्रपा संपा तृप्तिस्तर्पयन्ती । कान्ता काम्या कामजातायुष्मती कामदुघा ।

एताः कृष्णपक्षरात्रयः । एतासां कृष्णपक्षरात्रीणाम् आधारचक्र एव अमावास्यात्मकतया अवस्थानात्, समयिनां तत्र व्यवहाराभावात्, शुक्लपक्षरात्रिष्वेव चन्द्रकलासंचारात्, तत्रैव कुण्डलिनीप्रबोधात्, स्वरूपमात्रोद्देश एव कृतः । शुक्लपक्षरात्रीणामेव कलात्वम् । तत्स्वरूपं पूर्वमेव निरूपितम् ।

अत एव कुण्डलिनीप्रबोधो रात्रावेव, न दिवा, दिवसानां मधुनः स्रावकत्वादित्याह—

यान्यहानि । ते मधुवृषाः ।

मधु वर्षन्तीति मधुवृषाः । अत एव दिवा योगिनः कुण्डलिनीं न बोधयन्तीति । शुक्लकृष्णपक्षयोः दिवसानां नामानि नोक्तानि, अप्रस्तुतत्वात् । तथापि वेदे फलश्रवणात् उद्देशमात्रेण कथ्यन्ते ।

शुक्लपक्षदिवसनामानि—

संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभिजानत् । संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपक्लृप्तं क्लृप्तम् । श्रेयो वसीय आयत् संभूतं भूतम् ।

इति शुक्लपक्षनामानि । कृष्णपक्षदिवसनामानि तु—

प्रस्तुतं विष्टुतꣳ संस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धम् । अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत् ।

एतेषामुभयेषां शुक्लपक्षकृष्णपक्षाहोरात्राणां नामधेयानि यो वेद तस्य फलमाह—

स यो ह वा एता मधुकृतश्च मधुवृषाꣳश्च वेद । कुर्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधु । नास्येष्टापूर्तं धयन्ति ।

स य एता मधुकृतो रात्रीः मधुवृषान् दिवसान् पूर्वोक्तान् यो वेद, अस्य वेत्तुः एताः अग्नौ बैन्दवस्थाने मधु सुधासिन्धुं कुर्वन्ति । अस्य इष्टापूर्तं वाञ्छितार्थपूर्तिं न धयन्ति न रिक्तीकुर्वन्ति ।

व्यतिरेकेऽनिष्टमाह—

अथ यो न वेद । न हास्यैता अग्नौ मधु कुर्वन्ति । धयन्त्यस्येष्टापूर्तम् ।

व्याख्यातप्रायमेतत् । अयमर्थः—चन्द्रकलाविद्यानुष्ठानं नाम मातृकामन्त्रयोरैक्यम्, मन्त्रचक्रयोरैक्यम्, चक्रनित्ययोरैक्यम्, नित्याप्रतिपदादिकलयोरैक्यमिति समयिमततत्त्वम् । एतदनुष्ठाने शुक्लपक्षकृष्णपक्षविवेकः दिवसरात्रिविवेकश्च उपयुज्यते । दर्शादिपौर्णमास्यन्तास्वेव कलासु चतुर्विधैक्यानुसंधानम्, न अमावास्यायाम् । कृष्णपक्षशब्दः अमावास्यापर इत्युक्तं प्रागेव । अतश्च अमावास्यायामिव शुक्लपक्षदिवसेष्वपि न अनुष्ठानमिति ध्येयम् । एवं परिशेषवृत्त्या अमावास्यायाम् उपासनानिषेधः, न तु सर्वस्मिन् कृष्णपक्षे । अतश्च सर्वासु रात्रिषु अमावास्याव्यतिरिक्तासु उपासना, न सर्वेषु दिवसेषु इति गुरूपदेशवशात् ज्ञेयं रहस्यम् ।

अत उत्तरम्—

यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद । नाहोरात्रेष्वार्तिमार्च्छति । संज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति । एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नाम-

धेयानि । प्रस्तुतं विष्टुतः सुता सुन्वतीति । एतावनुवाकावपरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि । नाहोरात्रेष्वार्तिमार्छति । य एवं वेद ।

इति वाक्यजातं पूर्वव्याख्ययैव व्याकृतम् । इतः परं वक्ष्यमाणं मुहूर्तार्धमासघटिकादीनां कालानां नामधेयजातं तत्रैव अन्तर्भूतमिति तद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातमिति अनुसंधेयम् ।

अत एव संज्ञानानुवाकः "इयं वाव सरघा" इत्यनुवाकश्च व्याकृतावेवेति अवगन्तव्यम् । यत्तु सावित्रप्रकाशके "प्रजापतिर्देवानसृजत" इत्यनुवाके 'स यदाह' इत्यारभ्य "जनको ह वैदेहः" इत्यन्तेन तिथ्यात्मकत्वं सवितुः प्रतिपादितम्, तत्तु सादाख्यतत्त्वात्मिकायाः चन्द्रकलाविद्यायाः श्रीविद्यापरनामधेयायाः पञ्चदशतिथ्यात्मिकायाः प्रसादसमासादितसामर्थ्यं सवितुः, नान्यथेति प्रतिपादयितुं गौण्या वृत्त्या आह श्रुतिः । अत एव 'एष एव तत्' इति गौणवृत्त्याश्रयणं प्रकटीकृतम् । अत एतद् ग्रन्थकलापानन्तरवाक्यम्—

जनको ह वैदेहः । अहोरात्रैः समाजगाम ।

इति आम्नातम् । जनक उत्पादकः श्रीविद्यायाः ऋषिः । विदेह एव वैदेहः मन्मथः । अहोरात्रैः अहोरात्रात्मकैः पञ्चदशाक्षरीमन्त्रवर्णैः दर्शादिपूर्णिमान्तकलात्मकैः समाजगाम ; तं मन्त्रं आहृतवानित्यर्थः । यस्तु मन्त्रं आहरति स ऋषिरित्युच्यते । अत एव अरुणोपनिषदि—

पुत्रो निर्ऋत्या वैदेहः ।

निर्ऋत्याः लक्ष्म्याः । यद्वा—अनिर्ऋत्याः लक्ष्म्याः । पुत्रो वैदेहो मन्मथः ।

अचेता यश्च चेतनः ।

अनङ्गत्वादेव चेतोरहितः । चेतनश्च सर्वभूतान्तर्यामित्वात् ।

स तं मणिमविन्दत् ।

सः अनङ्गः तं प्रसिद्धं मणिं विद्यात्मकं रत्नम् अविन्दत् लब्धवान् अपश्यत् । असौ अनङ्ग अन्धोऽपि अपश्यत् इति । "अन्धो मणिमविन्दत्" इति वाक्यशेषबलाल्लभ्यते । अत एव परचित्कलायाः विद्यायाः त्रिपुरसुन्दर्याः मन्मथः ऋषिरभूत् ।

सोऽनङ्गुलिरावयत् ।

स मन्मथः अनङ्गुलिः अनङ्गत्वादेव अनङ्गुलिः आवयत् असीव्यत् । सीवनानन्तरकृत्यमाह—

सोऽग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् ।

सः मन्मथः अनङ्गत्वादेव अग्रीवः मणिसंपादनफलं प्रत्यामोचनम् अकरोत्; धृतवान् इत्यर्थः । विद्यारत्ने मणित्वारोपणस्य फलं धारणमेव न भवतीत्याह—

सोऽजिह्वो असश्चत ।

सः अनङ्गः अनङ्गत्वादेव अजिह्वः जिह्वारहितः असश्चत अचोषत्; आस्वादितवानित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—अनङ्गः पूर्वं विद्यारत्नं पञ्चाशद्वर्णात्मकं षोडशनित्यात्मकं षोडशकलात्मकं नानावेदेषु नानास्मृतिषु नानापुराणेषु नानाविधागमेषु विप्रकीर्णं दृष्टवान् । तदनन्तरं विप्रकीर्णम् इमं मन्त्रं दृष्ट्वा सीवनं कृतवान् पञ्चाशद्वर्णान् त्रिधा विभज्य खण्डत्रयं कृत्वा त्रिपुरसुन्दर्यादिषोडशनित्याः तत्रान्तर्भाव्य, प्रतिपदादितिथीन् षोडश तत्रैवान्तर्भाव्य, पञ्चदशवर्णात्मकं त्रिखण्डं कृत्वा, तत्र सोमसूर्यानलात्मकतया ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकतया सत्त्वरजस्तमस्तत्त्वव्यवस्थिततया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थापन्नतया सृष्टिस्थितिलयहेतुभूततया निश्चित्य श्रीविद्यात्मके चतुर्थे खण्डे पञ्चदशकलानामन्तर्भावं निश्चित्य भुवनेश्वरीप्रभृतीनां योगिनीविद्यानां नवानां त्रिकस्य त्रिकस्य एकैकह्रींकारेणान्तर्भावमङ्गीकृत्य, सर्वभूतात्मकं सर्वमन्त्रात्मकं सर्वतत्त्वात्मकं सर्वावस्थात्मकं सर्वदेवात्मकं सर्ववेदार्थात्मकं सर्वशब्दात्मकं सर्वशक्त्यात्मकं त्रिगुणात्मकं त्रिखण्डं त्रिगुणातीतं सादाख्यापरपर्यायं षट्त्रिंशशिवशक्तिसंपुटात्मकं

निश्चित्य वर्णपञ्चदशकेन मूलविद्याम् असीव्यत् । तदनन्तरं स्यूतं मन्त्रराजं ग्रीवायां धृतवान्; चिरकालं ध्यानयोगेन पूजितवान् । तदनन्तरं चन्द्रकलामृतास्वादं कृतवानिति स मन्मथः ऋषिः अस्य मन्त्रस्येत्यर्थः ॥

नैतमृषिं विदित्वा नगरं प्रविशेत् ।

एतम् ऋषिं मन्मथं विदित्वा नगरं श्रीचक्रात्मकं न प्रविशेत्; ऋषिज्ञानपूर्वकं श्रीचक्रात्मकं नगरं न पूजयेत्; बाह्यपूजां न कुर्यादिति निषेधविधिः । बाह्यपूजायामेव ऋषिच्छन्दःप्रभृतिज्ञानपूर्वकत्वम् । आन्तरपूजायां तादात्म्यानुसंधानात्मिकायाम् ऋष्यादिज्ञानं नास्त्येव । उपयोगस्तु दूरत एव । अतो वस्तुसिद्धऋष्यादिपर्युदासमुखेन श्रीचक्रस्य बाह्यपूजनं त्रैवर्णिकैः न कर्तव्यमिति नियम्यते । तदुक्तं **सनत्कुमारसंहितायाम्**—

"बाह्यपूजा न कर्तव्या कर्तव्या बाह्यजातिभिः ।
सा क्षुद्रफलदा नृणामैहिकार्थैकसाधनात् ॥
बाह्यपूजारताः कौलाः क्षपणाश्च कपालिकाः ।
दिगम्बराश्चेतिहासा वामकास्तन्त्रवादिनः ॥
आन्तराराधनपरा वैदिका ब्रह्मवादिनः ।
जीवन्मुक्ताश्चरन्त्येते त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥"

इति । कौलाः; आधारचक्रपूजारताः । क्षपणकाः; योषित्त्रिकोणपूजारताः, कापालिकाः; दिगम्बराश्च उभयत्र निरताः । इतिहासाः; भैरवयामलप्रामाण्यवादिनः । वामकाः; तन्त्रवादिन इत्येके वदन्ति, वामकेश्वरतन्त्रप्रामाण्यवादिनः । केवलचक्रपूजकाः; ते वेदबाह्या इत्यन्वयः । अन्तरपूजारताः, ब्रह्मवादिनः शुभागमतत्त्ववेदिनः । शुभागमपञ्चकं पूर्वमेवोक्तम् । आन्तरपूजाप्रकारः, पूर्वमेवोक्तः, पुरस्ताद्वक्ष्यते च ।

यदि प्रविशेत् ।

असंशये संशयोक्तिः "यदि वेदाः प्रमाणम्" इतिवत् । प्रविशेदेवेत्यर्थः ।

मिथौ चरित्वा प्रविशेत् ।

मिथौ रहस्ये एकान्ते चरित्वा अवगत्य । "चर गतिभक्षणयोः", प्रविशेत्, आन्तरपूजां कुर्यादित्यर्थः । यद्वा—मिथौ मिथुनीभूतौ शिवौ, उभयोः मेलनम् अवगत्य प्रविशेत् अनुसंदधीतेति । पूर्वव्याख्यानेऽपि ऐकात्म्यानुसंधाने सहायान्तरं न कर्तव्यम् । एकान्ते एव विद्या फलतीत्युपदेशः । तत्कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन द्रढयति—

तत्संभवस्य व्रतम् ।

संभवो मन्मथः, चित्तजातत्वात् । तस्य व्रतं माहात्म्यम्, सहायान्तरं तिरस्कृत्य एकाकिनैव रहस्ये स्त्रीपुरुषसंयोजनरूपम् । अतः मन्मथोपदिष्टमन्त्रानुष्ठानवतां तथैव तदनुष्ठानमिति गोप्येयं विद्येति तात्पर्यम् । द्वितीयव्याख्याने मन्मथो मिथुनमवगत्य तस्मिन् मिथुने प्रविशति । एवं शिवशक्तिसंपुटमवगत्य साधनेन प्रवेष्टव्यमिति श्रुतेरर्थः । अतश्च 'पुत्रो निर्ऋत्या वैदेहः' 'जनको ह वैदेहः' इति च श्रुतिद्वयस्य वैदेहयोः उभयोः एकप्रत्यभिज्ञाविषयत्वात् 'स यदाह' इत्यादिवाक्यकदम्बकं प्रतिपदादितिथिरूपचन्द्रकलात्मिकायाः श्रीविद्यायाः प्रतिपादनद्वारा सवितुः तत्प्रसादजन्यं माहात्म्यं नान्यथेत्येवंपरमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ३२ ॥

अरुणामोदिनी

तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदित्युक्तम् । तादृशतन्त्रमुपदिशति—शिव इति । शिवः ककारः, काम ईकारः; क्षितिर्लकारः । अथेति द्वितीयखण्डप्रारम्भार्थः । रविर्हकारः, शीतकिरणः सकारः, स्मरः ककारः, हंसो हकारः, शक्रो लकारः । तदन्विति तृतीयखण्डप्रारम्भद्योतकः । परा सकारः, मारः ककारः, हरिर्लकारः, इति कादिविद्यापरार्थः । हादिविद्यपक्षे—शिवो हकारः, शक्तिः सकारः । कहयोरेकारसकारयोश्च शिवशक्तिशब्दवाच्यत्वं प्रथमश्लोकोक्तं द्रष्टव्यम् । कामः ककारः, क्षितिर्लकारः । अथेति द्वितीयखण्डप्रारम्भार्थः । रविर्हकारः, शीतकिरणः सकारः, स्मरः ककारः, हंसो हकारः, शक्रो लकारः । तदन्विति तृतीयखण्डप्रारम्भार्थः । परा सकारः, मारः ककारः, हरिर्लकारः । अत्र ककारईकारयोर्मदनबीजत्वं प्रसिद्धम् । "लकारः पृथिवीबीजम्" इति शास्त्रान्तरात्, "लम्पटः शक्रसंज्ञश्च लाडवीयो लकारकः" इति मातृकाकोशाच्च लकारस्य पृथिवीबीजत्वं शक्रबीजत्वं चास्त्येव । "मन्त्रो नादः शिवो रविः", इति हकारपर्यायत्वकथनाद्रविर्ह-

सादिसूर्यनाममिस्तद्ग्रहणमविरुद्धम्। "सकारश्चन्द्रबिम्बम्" इति शाखान्तरप्रसिद्धेः परायाश्चन्द्रकलारूपत्वेन च शीतकिरणपराशब्दाभ्यां तदुक्तिरविरुद्धा। ते प्रसिद्धा अमी निर्दिष्टा वर्णा अक्षरा अवसानेषु विद्याद्वयपक्षेऽपि (तर्हि) वर्णचतुष्कपञ्चकत्रिकानां प्रान्तभागेषु तिसृभिस्त्रिसंख्याभिः हृल्लेखाभिः हृदि लेखेव जाग्रति प्राणशक्तिरूपेण मन्त्राणामिति हृल्लेखाः। तदुक्तम्—

"शिवाविनाभूतशक्तिः स्वतन्त्रा निरुपप्लवा।
समस्तं व्याप्य भुवनमीष्टे तेनेश्वरी मता॥
व्यापृतं तेन सकलमनया चिद्विलासया।
यस्मादखिलजीवानां मन्त्राणामपि सर्वशः॥
हृदि लेखेव जागर्ति प्राणशक्तिरियं परा।
हृल्लेखा कथ्यते तस्मान्मायेवाचिन्त्यवैभवा॥
अनया रहिताः सर्वे निर्जीवा मन्त्रराशयः।
अतस्तु सर्वमन्त्राणामियमुद्बोधनी मता॥"

इति। ताभिः, "त्रिखण्डं मातृकाचक्रं सोमसूर्यानलात्मकम्" इति वचनादाग्नेयसौरसौम्यखण्डानां मध्यस्थत्वेन रुद्रविष्णुब्रह्मग्रन्थिस्थानीयैः शिवयोरुभयोर्वाचकैर्भुवनेश्वरीबीजैर्घटिता योजिताः सन्तः; हे जननि! "भगः शक्तिर्भगवान्काम ईश उभा दाताराविह सौभगानाम्" इति श्रुतेः, भक्तानां समस्तसौभाग्यजनके देवि! तव भवत्या नाम्नो भवदभिधायकस्य;

"कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहा हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः।
पुनर्गुहा सकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमातादिविद्या॥"

इति ऋग्वेदान्तःपातित्रिपुरोपनिषद्विदितस्य;

"यस्य वा पश्चिमं जन्म यदि वा शंकरः स्वयम्।
तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी॥"

इत्यागमप्रसिद्धस्य मन्त्रराजस्य प्रधानरमाबीजेन सह षोडशाक्षरीरूपत्वेन षोडशसंख्यारूपदर्शाद्यष्टादिषोडशतिथ्यात्मकत्रिपुरसुन्दरीमुखषोडशनित्यासेवितस्य प्राथमिकान्तिमयोः ककारलकारयोः प्रत्याहरणात्;

"षोडशेन्दोः कला भानोर्द्विद्वादिश दशानले।
सा पञ्चाशत्कला ज्ञेया मातृकाचक्ररूपिणी॥"

इति वचनादिन्द्रादिपञ्चाशत्कलारूपाणाम्; स्वरप्रथमाकारस्य ककारषकारमेलनात्मकेनान्तिमेन क्षकारेण प्रत्याहारे सत्यक्षमालात्वेन संगृहीतमातृकारूपस्यास्य मन्त्रस्यावयवतां प्रतीकत्वम्; वर्णसमुदायरूपत्वात्तस्येति भावः। भजन्ते प्राप्नुवन्ति; मन्त्ररूपतां प्राप्ता भवन्तीत्यर्थः। तव मन्त्ररूपाया भवत्या अवयवतां भजन्ते, नामेति वा योजना। एतन्मन्त्रजपादखिलेष्टार्थसिद्धिः आरण्यकोपनिषद्विदितेति सर्वं लक्ष्मीधरे द्रष्टव्यम्। उक्तं च त्रिपुरोपनिषदि—

"कामी कलां कामरूपां चिकित्वा नरो जायते कामरूपश्च काम्यः।
परिस्रुतं झषमाद्यं पलं च भक्तानि योनीः सुपरिष्कृतानि।
निवेदयन्देवतायै महत्यै स्वात्मीकृत्य सुकृती सिद्धिमेति॥"

इति। अर्थान्तरं च प्रतीयते। हे जननि! सर्वदेवतामातर्देवि! शिवः सदाशिवः, तेन तज्जन्या भवमृडहरा गृह्यन्ते। शक्तिस्त्रिपुरसुन्दरी; तेन च षोडशनित्या अन्याश्चोच्यन्ते। कामशब्देन मन उच्यते। तेन तदुत्पन्नाः कामसंकल्पादयः सर्वे संगृह्यन्ते, "कामः संकल्पो विचिकित्सा" इत्यादिश्रुतेः। क्षितिर्भूमिः; तेन भूतपञ्चकादिकं संगृहीतं भवति। अथानन्तरं रविः, क्षित्यादिसर्वावभासकः सत्यः। एतेन सूर्याग्न्योरेकसंबन्धादग्निर्गृह्यते। शीतकिरणश्चन्द्रः, स्मरः तत्सहचरो मदनः, हंसो ब्रह्मा, शक्र इन्द्रः। तदन्वनन्तरं परा अन्याश्च शक्तयः। म्रियन्तेऽनेनेति मारो यमः, हरिर्विष्णुः, उभयोः प्राधान्यादाद्यन्तयोर्ग्रहणम्। अवसानेषु कैलासवैकुण्ठादितत्तत्स्थानेषु घटिताः त्वयैवावस्थापिताः तत्र प्रसिद्धा अमी वर्णाः भवदीयरूपान्तराः तिसृभिः त्रिविधाभिः ह्रल्लेखाभिरन्तःकरणराजिभिः सात्त्विकराजसतामसवृत्तिभिः; तव भवत्या नाम्नः अवयवतां प्रतीकम्; स्वार्थे तल्। भजन्ते प्राप्नुवन्ति। अक्षरदेवतीभूय सेवन्त इत्यर्थः॥ ३२॥

स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमादौ तव मनो-
र्निधायैके नित्ये निरवधिमहाभोगरसिकाः।
भजन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः
शिवाग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः॥ ३३॥

लक्ष्मीधरा

स्मरमिति। स्मरं; कामराजम्, योनिं; भुवनेश्वरीम्, लक्ष्मीं श्रीबीजम्, त्रितयमिदम् आदौ तव मनोः; मन्त्रस्य, निधाय; संयोज्य, एके; विरलाः समयिनः, नित्ये!

आद्यन्तरहिते, निरवधिमहाभोगरसिकाः; अपरिच्छिन्ननित्यानुभवरसज्ञाः, परमयोगीश्वरा इति यावत्। भजन्ति सेवन्ते त्वां भवतीं सहस्रदलकमलात् अवरोप्य हृत्कमले संस्थाप्य तादृग्विधां, चिन्तमणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः; चिन्तामणीनां गुणं गुणना आम्रेडनम्, समूह इति यावत्। तेन निबद्धो रचितः अक्षवलयः अक्षमालिका येषां ते। यद्वा—चिन्तामणय एव गुणनिबद्धाक्षाः सूत्रारोपिताक्षाः पञ्चबीजानि, तेषां वलयः मालिका येषां ते तथोक्ताः, शिवाग्नौ; शिवा शक्तिः त्रिकोणमिति यावत्। तत्र संस्कृतः अग्निः शिवाग्निः। त्रिकोणे बैन्दवस्थाने स्वाधिष्ठानाग्निम् अवयुत्य तत्र निक्षिप्य पाशाङ्कुशाभ्यां संनिरुध्य भुवनेश्वर्या अवकुण्ठ्य अग्नेः जातकर्मादिषोडशसंस्कारा यत्र क्रियन्ते सः शिवाग्निरिति रहस्यमिति।

अयमाशयः—त्रिकोणे बैन्दवस्थाने स्वाधिष्ठानाग्निं निक्षिप्येति। यद्यपि बैन्दवस्थानं चतुष्कोणम्, तथापि पुरश्चरणात्मकक्रियायां संवित्कमले त्रिकोणम् आरोप्य सहस्रकमलात् बैन्दवस्थानस्थां कामेश्वरीम् अवरोप्य पुरश्चरणं कार्यमिति समयिमतरहस्यमिति आचार्याणामाशय इति। जुह्वन्तः संतर्पयन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः सुरभिः कामगवी, तस्याः घृतम् आज्यम्, तस्य धाराः, ताभिः आहुतयः हविःप्रक्षेपाः, तासां शतानि सहस्रं तैः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे नित्ये! तव मनोः आदौ स्मरं योनिं लक्ष्मीम् इदं त्रितयं निधाय निरवधिमहाभोगरसिकाः एके चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः शिवाग्नौ त्वां सुरभिघृतधाराहुतिशतैः जुह्वन्तः भजन्ति।

अत्रेदं तत्त्वम्—समयिनां मन्त्रस्य पुरश्चरणं नास्ति; जपो नास्ति; बाह्यहोमोऽपि नास्ति; बाह्यपूजाविधयो न सन्त्येव। हृत्कमल एव सर्वं यावत् अनुष्ठेयम्। एतच्च 'जपो जल्पः शिल्पम्' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे किंचिदुक्तम्। अवशिष्टं कृत्स्नं 'तवाज्ञाचक्रस्थम्' इत्यादिश्लोकषट्कव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥ ३३ ॥

अरुणामोदिनी

एवं मन्त्रमुपन्यस्य बाह्यपूजाजपादिनिषेधपूर्वकमैश्वर्यकामिनां जपप्रकारं सूचयति—स्मरमिति। हे नित्ये! एके केचित् समयिनः, निरवधिमहाभोगरसिकाः; अपरिमितैश्वर्य-

सुखानुभवलोलुपाः सन्तः, तव; भवत्या मनोर्मन्त्रस्यादौ प्रथमत, स्मरं; मदनबीजम्, योनिं; भुवनेश्वरीबीजम्, लक्ष्मीं; रमाबीजं चेति त्रितयं वर्णत्रितयं, निधाय; संयुज्य। अत्र केचित्--स्मरं ककारं, योनिमेकारं, लक्ष्मीमीकारं निधाय संयुज्येति व्याख्याय, अत्र भोगप्रदायाः कादिविद्याया उद्धारः; शिवः शक्तिः काम इत्यत्र मोक्षप्रदहादिविद्याया उद्धारश्चेत्याहुः। चिन्तामणिभिः चिन्तितार्थप्रदैर्मणिविशेषैरेव गुणैर्निबद्धोऽक्षवलयः अक्षमाला यैस्ते तथोक्ताः सन्तः; यद्वा—सकलेष्टदातृत्वाच्चिन्तामणिः मातृका तद्रूपो गुणः, तन्निबद्धाक्षरवलयः; क्षकारं मेरुं कृत्वा अनुलोमप्रतिलोमतया वलयाकारेण भ्राम्यमाणः सन् अक्षरमालेति प्रसिद्धो वलयो यैस्ते। परिजप्येति शेषः। सुरभिघृतधाराहुतिशतैः; कामगवीघृतधाराहोमशतैः। शिवा शक्तिस्त्रिकोणमित्यर्थः; तत्र स्थितोऽग्निः शिवाग्निः। यद्वा--शिवाग्निर्ज्ञानवह्निः, जातकर्मादिषोडसंस्कारसंस्कृतः, संवित्कमलसमारोपितत्रिकोणान्तर्वर्तिसंविद्रूपो वा आवाहितवागीश्वरीवागीश्वररूपकामेश्वरीनामको वह्निः। एतेन बाह्यपूजाहोमादिनिषेधः कृत इति लक्ष्मीधरादयः। तत्र जुह्वन्तः होमं कुर्वाणाश्च सन्तो भजन्ति सेवन्ते। महैश्वर्यकामिनस्त्वेवं जप्त्वा मानसिकमेव होमादि कुर्युरित्येवमुपदेशः। अहो भवन्मन्त्रजपकाल एव महैश्वर्यावाप्तिर्भवत्युमासकानामिति कामधेनु[सुरभि]चिन्तामणिपदप्रयोक्तॄणामभिप्रायः॥ ३३॥

'तवाज्ञाचक्रस्थम्' इत्यादिश्लोकषट्केन सामयिकं मतं निरूपयिष्यन् सप्रभेदं कौलमतं तदुपयोगितया निरूपयति। कौलमतं द्विविधम्---पूर्वकौलम्, उत्तरकौलं चेति। एतद्द्वितयं क्रमेण श्लोकद्वितयेनाह—

शरीरं त्वं शंभोः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं
तवात्मानं मन्ये भगवति नवात्मानमनघम्।
अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया
स्थितः संबन्धो वा समरसपरानन्दपरयोः॥ ३४॥

लक्ष्मीधरा

शरीरमिति। शरीरं; देहः, त्वं; भवती महाभैरवी, शंभोः; आनन्दभैरवस्य, शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं; शशी चन्द्रः मिहिरः सूर्यः तावेव वक्षोरुहौ कुचौ तयोर्युगं

युग्मं यस्य तत् । तव ; भवत्याः महाभैरव्याः, आत्मानं ; देहं, मन्ये जानामि, भगवति ! भगः अस्या अस्तीति भगवती तस्याः संबुद्धिः ।

"उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥"

इति स्मरणात् । उत्पत्त्यादिवेदनं भगः तद्वती भगवती । यद्वा—इन्दुकलाविद्यायाः नवयोन्यात्मकत्वात् नवयोनिमती भगवती । यद्वा—इन्दुकलाविद्यायाः नवयोन्यात्मकत्वात् नवयोनिमती भगवती । प्राशस्त्ये मतुप् । नवयोनिभिः प्रशस्तेत्यर्थः । नवात्मानम् ; आनन्दभैरवस्य नवव्यूहात्मकत्वात् । आनन्दभैरवस्य नवव्यूहात्मकत्वमुपरिष्टात् वक्ष्यते । अनघं ; निर्दोषम् । अतः ; अस्माद्धेतोः, यतः कारणात् परानन्दपरयोरैक्यम्, तस्मादित्यर्थः । शेषः ; गुणभूतः अप्रधानम्, शेषी ; प्रधानम्, इत्ययम् ; एवंप्रकारः, उभयसाधारणतया ; उभयोः भैरवीभैरवयोः साधारणतया साधारण्यात्, स्थितः ; अवस्थितः, संबन्धः ; शेषशेषिभावरूपः, वां युवयोः, समरसपरानन्दपरयोः ; समरसे सामरस्ययुक्ते परानन्दः आनन्दभैरवः, परा आनन्दभैरवीरूपा चिच्छक्तिः कला ; समरसे च ते परानन्दपरे च तयोः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति ! शंभोः त्वं शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं शरीरं, भवसीति शेषः । आनन्दभैरवस्य कालव्यूहान्तःपातित्वात् सूर्यचन्द्रयोः वक्षोरुहयुगत्वारोपणं युक्तम् । यद्वा—अयमन्वयः, हे भगवति ! शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं शरीरं शंभोस्त्वमेव ।

"सूर्यचन्द्रौ स्तनौ देव्यास्तावेव नयने स्मृतौ ।
उभौ ताटङ्कयुगलमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥"

इत्यनेन भगवत्याः शंभुं प्रति शेषत्वमुक्तम् । हे भगवति ! तवात्मानमनघं नवात्मानं मन्ये । अतः शेषः शेषी इत्ययं संबन्धः समरसपरानन्दपरयोः वाम् उभयसाधारणतया स्थितः ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—महाभैरवस्य नवात्मेति संज्ञा, नवव्यूहात्मकत्वात् । नव व्यूहास्तु—

"कालव्यूहः कुलव्यूहो नामव्यूहस्तथैव च ।
ज्ञानव्यूहस्तथा चित्तव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ॥

नादव्यूहस्तथा बिन्दुव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ।
कलाव्यूहस्तथा जीवव्यूहः स्यादिति ते नव ॥"

इति । अस्यार्थः—कालव्यूहो नाम—निमेषादिकल्पान्तावच्छिन्नकालसमुदायः कालव्यूहः । सूर्यचन्द्रयोरपि कालावच्छेदकतया कालव्यूहेऽन्तर्भाव उक्तः । कुलव्यूहो नाम—नीलादिरूपव्यूहः । नामव्यूहो नाम—संज्ञास्कन्धः । ज्ञानव्यूहो नाम—विज्ञानस्कन्धः । भागव्यूह इति नामान्तरमस्ति । स च द्विविधः—सभागविभागभेदात् । सभागो विकल्पः, विभागो निर्विकल्पः । चित्तव्यूहो नाम—अहंकारपञ्चकस्कन्धः । अहंकारपञ्चकं नाम—अहंकारचित्तबुद्धिमहन्मनांसि । नादव्यूहो नाम—रागेच्छाकृतिप्रयत्नस्कन्धः । अनेन मातृकायाः परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी इति चत्वारि रूपाणि । परा नाम सान्तरोहरूपा । अन्तरे अन्तःकरणे ऊहेन तर्केन सहितं रूपं यस्याः सा सान्तरोहरूपा, युक्तावस्थायामेव ज्ञातव्येत्यभिसंधिः । यथोक्तं **कामकलाविद्यायाम्**—"या सान्तरोहरूपा परा महेशी परा नाम ।" पश्यन्ती नाम एषैव स्पष्टा उच्यते । यथोक्तं तत्रैव— "स्पष्टा पश्यन्त्यादिलिमातृकात्मा च चक्रतां याता ।" इति । त्रिमातृका त्रिखण्डयुक्ता मातृका पञ्चदशाक्षरी, तदात्मिका । सा च चक्रतां चक्रत्वं याता । त्रिखण्डात्मकचक्रैक्यं त्रिखण्डात्मकमातृकाया इति रहस्यम् । एतच्च पूर्वं बहुधा प्रपञ्चितम् । स्पष्टा युक्तावस्थायाम् अतिसूक्ष्मतया प्रतीता इत्यभिसंधिः । मध्यमा नाम—परापश्यन्त्योः उच्चानुच्चावस्थात्मिका । सा द्विविधा—वामादिव्यष्टिरूपा वामादिसमष्टिरूपा चेति । वामादिसमष्टिरूपा सूक्ष्मा, वामादिव्यष्टिरूपा स्थूला । वामादयः शक्तयः—वामा, ज्येष्ठा, रौद्री, अम्बिका । एताश्चतस्रः शक्तयः श्रीचक्रान्तर्गतोर्ध्वमुखशक्तियोन्यात्मिकाः । एताभिः शक्तिभिः नवव्यूहात्मिकाभिः भगवत्याः नवात्मत्वमुच्यते । यथोक्तं तत्रैव—

"एका परा तदन्या वामादिव्यष्टिमातृसृष्ट्यात्मा ।
तेन नवात्मा माता जाता सा मध्यमाभिधानाभ्याम् ॥
द्विविधा हि मध्यमा सा सूक्ष्मा स्थूलाकृतिः स्थिरा सूक्ष्मा ।
नवनादमयी स्थूला नववर्गात्मा तु भूतलिप्याख्या ॥

आद्या कारणमन्या कार्यं त्वनयोर्यतस्ततो हेतोः ।
सैवेयं न हि भेदस्तादात्म्यं हेतुहेतुमदभीष्टम् ॥"

इति । अस्यार्थः—एका परेति सत्त्वरजस्तमोगुणसाम्यरूपा । तदन्या पश्यन्ती अन्यतरगुणवैषम्यरूपेत्यर्थः । मध्यमा वामादिव्यष्टिरूपा स्थूलात्मिका । वामादयः शक्तयो बैन्दवस्थानस्य उभयत्र संपुटत्वेनावस्थिताः । अत एव एता व्यूहशब्दवाच्याः सत्यो नवात्मशब्देन व्यवह्रियन्ते । समष्टिरूपास्तु परायामन्तर्भूताः । तेन कारणेन माता मातृका नवात्मा जाता । सा मध्यमाभिधानाभ्यां द्विविधा; हि यस्मात् सा मध्यमा सूक्ष्मा स्थूलाकृतिश्चेति द्विविधा । सूक्ष्मास्वरूपमाह—स्थिरेति । स्थैर्यावस्थायां युक्तावस्थायामेव अवभास्या । नवनादमयीति; नव नादा अकचटतपयशक्षाः । एते परस्परं भिन्नजातीयाः, स्वरकवर्गचवर्गटवर्गतवर्गपवर्गयवर्गशवर्गक्षवर्गाणां परस्परं भिन्नत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तत्र प्रमाणमाह—भूतलिप्याख्येति । मिथ्याविज्ञेयमिथ्यारूपायाः लिपेराख्यापरत्वं दर्पणप्रतिबिम्बस्य मुखज्ञापकत्वमिव न विरुध्यते । आद्या कारणमन्येति । आद्या सूक्ष्मरूपा मध्यमा कारणं स्थूलरूपाया मध्यमायाः नववर्गात्मिकायाः । अनयोः कार्यकारणयोर्यतस्ततो हेतोः सैवेयं सूक्ष्मैवेयं स्थूला । अतः स्थूलसूक्ष्मयोरैक्ये अभेदे विमर्शदशायामपि न कोऽपि हेतुरस्तीति तात्पर्येणोक्तम्—यतस्ततो हेतोरिति । तदेव प्रतिपादयति—न हि भेद इति । हेतुहेतुमदिति; हेतुहेतुमत्तादात्म्यमभीष्टमित्यन्वयः । सर्वत्र तादात्म्यं हेतुहेतुमद्व्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः । अतश्च मध्यमात्मिकायाश्चिच्छक्तेर्नवात्मता सिद्धा । रागेच्छाकृतिप्रयत्नानां कारणत्वेनागमेषु प्रसिद्धा मायाशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवा रागादीनां तत्त्वभूताः संगृहीताः । तैः परापश्यन्तीमध्यमावैखर्य अधिष्ठानभूताः संगृहीता इत्यवगन्तव्यम् । बिन्दुव्यूहो नाम—षट्चक्रसंघः । कलाव्यूहो नाम—पञ्चाशत्कलानां वर्णात्मिकानां संघः । जीवव्यूहो नाम—भोक्तृस्कन्धः ।

एवं नवानां व्यूहानां भोक्तृभोग्यभोगरूपेण त्रैविध्यम् । आत्मव्यूहस्य भोक्तृत्वेऽपि भोग्यभोगतादात्म्यात् त्रैविध्यम् । एवं भोगव्यूहस्याप्यूह्यम् । अयमाशयः—आत्मव्यूहस्य भोक्तृत्वम्, ज्ञानव्यूहस्य भोगत्वम्, कालव्यूहादीनां भोग्यत्वमेवेति आचार्याणां त्रैविध्यमभिप्रेतमिति । सर्वेषां व्यूहानां जीवव्यूहस्य सर्वत्रान्वययादैक्यम् ।

कालव्यूहस्य अवच्छेदकत्वादैक्यम् । कुलनामव्यूहयोर्निरूपकत्वादैक्यम् । ज्ञानव्यूहस्य बिन्दुव्यूहे तादात्म्यादैक्यम् । नादकलयोरैक्यात् नवव्यूहात्मकत्वं परमेश्वरस्य सिद्धमेव । अतो नवविधैक्यं भैरवीभैरवयोर्ज्ञातव्यमिति कौलमतरहस्यम् । अत एव कौलाः परमेश्वरं नवात्मेति व्यवहरन्ति । यथाहुः कौलाः—

"नवव्यूहात्मको देवः परानन्दपरात्मकः ।
नवात्मा भैरवो देवो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥
परानन्दपरा शक्तिश्चिद्रूपानन्दभैरवी ।
तयोर्यदा सामरस्यं जगदुत्पद्यते तदा ॥"

इति दिङ्मात्रमुक्तम् । अवशिष्टं 'तवाधारे मूले' इत्यादौ निरूप्यते । अयं भावः—आनन्दभैरवमहाभैरव्योः परानन्दपरासंज्ञयोस्तादात्म्ये सिद्धे नवात्मता द्वयोः समाना । अतः शेषशेषिभावः आपेक्षिकः । यदा सृष्टिस्थितिलयेषु आनन्दभैरवस्य परमानन्दसंज्ञिकस्य परचित्स्वरूपायाश्च महाभैरव्याः प्रयत्न उत्पद्यते, तदा भैरवी-प्राधान्यात् प्रधानप्रकृतिशब्दवाच्या महाभैरवीति । तस्याः प्रधानत्वं शेषित्वम्, आनन्दभैरवस्य अप्रधानत्वं गुणभावः शेषत्वम् । यदा सर्वोपसंहारे प्रकृतेः तन्मात्राव-स्थितौ भैरव्याः स्वात्मन्यन्तर्भावात् भैरवस्य शेषित्वं भैरव्याः शेषत्वमिति ॥ ३४ ॥

अरुणामोदिनी

ननु हादिकादिरूपविद्यादिभेदोपपादनेन हादेः कामेश्वरप्रधानत्वात् कादेश्च कामेश्वरीप्रधानत्वान्मोक्षभोगरूपफलभेदोपपादनाच्च भगवतोर्भेद एव प्रतीयते । तत्कथ-मनयोरभेदो निर्दिष्टो विरुद्धवत्प्रतीयमान इत्यत्राह—शरीरमिति । समग्रैश्वर्यादय उत्पत्त्या-दयो वा षड्गुणा भगाः, ते अस्याः सन्तीति भगवती । यद्वा—भगाश्च क्रियायोनयः, ते अस्याः सन्ति प्रतिपादकत्वेनेति भगवती, तस्याः संबुद्धिः; हे भगवति! षड्गुणैश्वर्यसंपन्ने! "भगः शक्तिर्भगवान् काम ईशः" इति श्रुतेः, स्वयं भगशब्दार्थीभूय देवस्य भगवन्नामवाच्यताप्रदे देवि! त्वं शक्तिरूपिणी भवती शंभोः शिवस्याष्टमूर्तित्वेन वर्तमानस्येति शेषः । शशिमिहिरौ सूर्याचन्द्रमसावेव वक्षोरुहयोर्युगं यस्य तत्; सूर्याचन्द्रमोरूपकुचचिह्नितमित्यर्थः । उक्तं च—

"सूर्यचन्द्रौ स्तनौ देव्यास्तावेव नयने स्मृतौ ।
उभौ ताटङ्कयुगलमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥"

इति । शरीरं देहः । अतो हेतोः तव भवत्या अनवं निर्मलमात्मानं देहं नवात्मानं नवसंख्यात्मकम् । शिवस्य पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसूर्यचन्द्रयजमानरूपेणाष्टमूर्तित्वा(त्)पत्तेः । तत्र च सर्वत्र शक्तिरूपेण भवत्या वर्तमानत्वादष्टमूर्तित्वं, मूलरूपैक्येन नवात्मकत्वं चेति भावः । उक्तं च सकलजननीस्तवे—

"भुवि पयसि कृशानौ मारुते खे शशाङ्के
सवितरि यजमानेऽप्यष्टधा शक्तिरेका ।
वहसि कुचभराभ्यां या विनम्रापि विश्वं
सकलभुवनमातः पाहि मामित्यवोचम् ॥
त्वयासौ जानीते रचयति भवत्यैव सकलं
त्वमेवैतत्सर्वं त्वमसि तनवोऽप्यस्य विविधाः ।
गतः साम्यं शंभुर्वहति परमं व्योम वपुषा
तथाप्यर्धं भूत्वा विहरसि शिवस्येति किमिदम्[1] ॥"

इति । यद्वा—नवात्मानं देहं नवात्मानं नवव्यूहात्मकं मन्ये जानामि । परमशिवदेहमिवेति भावः । आनन्दभैरवनामकस्य परमशिवस्य नमात्मनामकत्वात् तत्तादात्म्याद्भवत्या अपि नवात्मत्वं जायेदे(तै)वेत्यर्थः । नव व्यूहास्तु—

"कालव्यूहः कुलव्यूहो नामव्यूहस्तथैव च ।
ज्ञानव्यूहस्तथा चित्तव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ॥
नादव्यूहस्तथा बिन्दुव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ।
कलाव्यूहस्तथा जीवव्यूहः स्यादिति ते नव ॥"

इति । कालव्यूहो नाम—निमेषादिकल्पान्तावच्छिन्नः कालसमुदायः । सूर्यचन्द्रयोरपि तदवच्छेदकत्वात्तत्रान्तर्भावः । कुलव्यूहो नाम—नीलादिरूपस्कन्धः । नामव्यूहः—संज्ञास्कन्धः । ज्ञानव्यूहः—विज्ञानस्कन्धः । चित्तव्यूहः—अहंकारादिपञ्चकस्कन्धरूपोऽहंकारचित्तबुद्धिमहन्मनांसि । नादव्यूहः—(परादिप्रभृति) रागेच्छा(प्र)कृतिप्रयत्नस्कन्धः । अनेन मायायाः परापश्यन्त्यादयः संगृहीताः । बिन्दुव्यूहः—मूलाधारादिषट्चक्रस्कन्धः । कलाव्यूहः—पञ्चाशद्वर्णस्कन्धः । जीवव्यूहो नाम—भोक्तृस्कन्धः । सर्वमन्यत् लक्ष्मीधरे द्रष्टव्यम् । यद्वा—नवात्मक(नवाक्षर)कूटविद्याप्रतिपाद्यं शिवं मन्ये । तथा च प्राचीनाभियुक्तवचनम्—

"पातालपादमवनीजघनं रवीन्दु-
वक्षोजशालि हरिदाननमभ्रकेशम् ।

[1] त्वया यो जानीते रचयति भवत्यैव सततं त्वयैवेच्छस्यम्ब त्वमसि निखिला यस्य तनवः ।
गता साम्यं शंभोर्वहति परमं व्योम भवती तथाप्येवं हित्वा विहरति शिवस्येति किमिदम् ॥

वैराजमम्ब भजतां तव दिव्यरूपं
क्रीडा(कीटा)यते विधिहरेन्द्रसुरादिकोटिः ॥"

इति । अतो हेतोः शेषः अप्रधानम् । शेषोऽस्यास्तीति शेषी प्रधानमित्ययं संबन्धः शेषशेषिभावसंबन्धः । तदुक्तम्—

"शेषपोषणकृच्छेषी गुणभावो न तात्त्विकः ।
भृत्यादिगौरवख्यात्यै भूपादिगुणभाववत् ॥"

इति । अथवा शिवाभिवृद्धेः शक्त्यायत्तत्वात् शक्त्यभिवृद्धेः शिवायत्तत्वात् पारार्थ्यं वा शेषशेषिभावः, "शेषः परार्थत्वात्" इति जैमिनिसूत्रात् । बीजाङ्कुरयोरिव, देवयोरविनाभावसंबन्धादविनाभावो वात्र चन्द्रचन्द्रिकयोर्वा, वागर्थयोरिव वा शेषशेषिभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावो वा संबन्धः । अयमभिप्रायः—प्राथमिकश्लोक एव सूचित इत्यवगन्तव्यम् । समो रसो ययोस्तौ समरसौ समानसुखानुभवौ परश्चासावानन्दश्च परानन्दः । परानन्दे परा च परश्च तौ । समरसौ च तौ परानन्दपरौ च तयोः समप्रधानभावापन्नरसानुभवपरयोरित्यर्थः । अत्र च श्रुतिः—

"भगः शक्तिर्भगवान् काम ईश उभा दाताराविह सौभगानाम् ।
समप्रधानौ समसत्त्वौ समो तयोः सम शक्तिरजरा विश्वयोनिः ॥"

इति । वां युवयोरुभयसाधारणतया उभयसमानतया स्थितोऽवस्थितः । उभयोश्च रसानन्दानुभवप्राधान्यात्तादात्म्येन नवात्मतापत्त्या शेषशेषिभावोऽपि पूर्वोक्तलक्षणः समान एवेति न देवयोर्भेदाभेदशङ्कावकाशः । उक्तं च सूतसंहितायाम्—

"जाड्यज्ञानमहामायालक्षणाविद्यया सह ।
अभेदेन स्थितं विप्राः परात्परतरं परम् ।
स्वप्रधानतयोपास्यं तथैवास्वप्रधानतः ।
समप्रधानरूपेणाप्यादरेण मनीषिभिः ।
समप्रधानरूपेण तत्त्वं ध्यायन्ति सादरम् ॥"

इति ॥ ३४ ॥

मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि
त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयि परिणतायां न हि परम् ।

त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा
चिदानन्दाकारं शिवयुवति भावेन बिभृषे ॥ ३९ ॥

लक्ष्मीधरा

मन इति। मनः; मनस्तत्त्वम् आज्ञाचक्रस्थितं त्वम् एव। व्योम; आकाशतत्त्वं विशुद्धिचक्रान्तःस्थितं त्वम् एव। मरुत्; वायुतत्त्वम् अनाहतनामकसंविच्चक्रान्तर्गतम्। असि इति त्वमित्यर्थे अव्ययम्। मरुत्सारथिः; वायुसखः अग्नितत्त्वम् स्वाधिष्ठानगतम्। असि इति पूर्ववदव्ययम्। त्वम् आपः अप्तत्त्वं मणिपूरान्तर्गतम्। त्वं भूमिः भूमितत्त्वं मूलाधारान्तर्गतम्। एवंरूपेण त्वयि परिणतायां; परिणतिं तादात्म्यं गतायां, न हि परम्; इतः परं न किंचिदस्तीत्यर्थः। त्वमेव स्वात्मानं; स्वस्वरूपं, परिणमयितुं परिणामवन्तं कर्तुं, विश्ववपुषा; प्रपञ्चरूपेण. चिदानन्दाकारं; चिच्छक्तेः आनन्दभैरवस्य च आकारं शिवयुवति! शिवयुवतिः हरपत्नी। युवतिशब्दस्य "सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके" इति ङीष्। तस्याः संबुद्धिः। भावेन; चित्तेन बिभृषे। यद्वा—चिदानन्दाकारं च ब्रह्मस्वरूपं शिवतत्त्वं शिवयुवतिभावेन शिवस्य युवतिर्जाया तस्याः भावः तत्त्वं, तेन।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भवति! मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि त्वमापः त्वं भूमिः। त्वयि परिणतायां परं नहि। त्वमेव स्वात्मानं विश्ववपुषा परिणमयितुं शिवयुवति! भावेन चिदानन्दाकारं बिभृषे।

अयमर्थः—'मनस्त्वम्' इत्यादि 'त्वं भूमिः' इत्यन्तेन पञ्चभूतात्मकः कार्यरूपः परिणामो विकार उक्तः। 'त्वयि परिणतायाम्' इत्यनेन निर्विकारात्मकः कारणरूपेणावस्थितिविशेषः प्रकृत्याः परिणाम इति उक्तः। 'न हि परम्' इत्यनेन अपरिणामिन्याः परिणामो नास्ति अनवस्थापत्तेः इति हिशब्दार्थः। तथोक्तं **चतुःशत्याम्**—

"शृणु देवि महाज्ञानं सर्वज्ञानोत्तमं प्रिये।
येन विज्ञानमात्रेण भवाब्धौ न निमज्जति ॥
त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जाता महेश्वरी।
स्थूलसूक्ष्मविभागेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका ॥

कबलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामस्वरूपिणी ।
यस्यां परिणतायां तु न किंचित्परिशिष्यते ॥ ”

इति । अयमर्थः—कबलीकृतः आत्मन्यारोपितः कारणात्मतया अवस्थितः, यथा मृदि घट इव, निःशेषं यथा भवति तथा तत्त्वानां पञ्चतत्त्वानां ग्रामः समूहः कबलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामः स एव स्वरूपं यस्याः सा । कार्याणि कारणे उपसंहृत्य स्वयं कारणात्मना अवस्थितेत्यर्थः । सत्कार्यवादिनां मते कारणे कार्यस्यापि शक्तिरूपेण विद्यमानत्वात् इति । एतदुक्तं भवति—उत्तरकौलमते प्रधानमेव जगत्कर्तृ । प्रधानत्वादेव शेषभावो नास्ति, शिवस्याभावात् । तस्य परिणतिः पञ्चतत्त्वात्मिका । मनस्तत्त्वादिरूपेण प्रधानात्मिका शक्तिः परिणता । अतः मनःप्रभृतीनां शक्तिपरिणामः, तत्त्वानां स्वरूपपरिणामः । एवं प्रपञ्चं कार्यरूपं स्वस्यामारोप्य कारणरूपेणावस्थिता । सा च आधारकुण्डलिनी इत्यभिधीयते । इतः परं यद्वक्तव्यमस्ति तदपि ‘तवाधारे मूले’ इत्यादिव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥ ३५ ॥

अरुणामोदिनी

इदानीं देव्या अष्टमूर्तित्वप्रकाशनाय सर्वभावेन स्तुतिमनुसंधत्ते—मन इति । शिवस्य युवतिर्जाया तस्याः संबुद्धिः, हे शिवयुवति! भगवति! शिवयुवतिभावेनेत्येकपदं वा । मनः, ‘होष्यामि’ इत्येतत्संकल्पकर्तृत्वाद्यजमानोऽपि त्वमेवासि । तथा व्योम अवकाशप्रदातृ आकाशमपि त्वमेवासि । मरुत्; प्राणप्रदाता वायुरपि त्वमेवासि । मरुत्सारथिः; पाकदाहादिलक्षणाग्निरपि त्वमेवासि । आपः; सकललोकजीवनप्रदानादापश्च त्वमेवासि; । भूमिः; सकललोकधारिणी भूश्च त्वमेवासि । एवमष्टसु मूर्तिषु षण्मूर्तय उक्ताः। “चन्द्रमा मनसो जातः” इति श्रुतेः कार्यकारणयोरभेदोपचारात्, “अह्नोऽग्निः । ताम्रोऽरुणः । ता अविसृष्टौ । ” इति श्रुतेः सूर्याग्न्योरनपायाच्च मनोमरुत्सारथिपदाभ्यामेव सूर्याचन्द्रमसरूपं मूर्तिद्वयं संगृहीतमेवेत्यष्टौ मूर्तयः संपन्नाः । त्वयि भवत्यां परिणतायामुक्ताष्टमूर्तिरूपेण परिणामं प्राप्तायां परमेतद्व्यतिरिक्तं परमन्यं न हि खलु । भवद्व्यतिरेकेण एतद्व्यतिरेकेण च न किंचिदस्ति खल्वित्यर्थः । उक्तमेवार्थं दृढीकर्तुमाह—त्वमेवेति । त्वमेव भवत्येव चिच्चासावानन्दश्च चिदानन्दः, तस्य ब्रह्मणः शिवस्य आकारं स्वरूपं विश्ववपुषा मह्यादिमूर्त्यष्टकशरीरेण परिणमयितुं परिणामं कारयितुं

भावेन शक्त्या स्वात्मानं स्वस्वरूपं बिभृषे। स्वस्वरूपं शक्तिरूपेण परिणतमूर्त्यष्टके त[अ]नुस्यूतं करोषीत्यर्थः। उक्तं च सकलजननीस्तवे—

"महीपाथोवह्निश्वसनवियदात्मेन्दुरविभि-
र्वपुर्भिर्ग्रस्तांशैरपि तव कियानम्ब महिमा।
अमून्यालोक्यन्ते भगवति न कुत्राप्यणुतरा-[1]
मवस्थां प्राप्तानि त्वयि तु परमव्योमवपुषि॥"

इति प्रातीतिकोऽर्थः।

आगमरहस्यार्थस्तु—हे देवि! मनः आज्ञाचक्रे सूक्ष्मरूपेणावस्थितं मनस्तत्त्वं त्वमसि। तथा व्योम विशुद्धिचक्रस्थमाकाशतत्त्वं त्वमेवासि। असीति त्वमर्थे अव्ययम्। मरुत् अनाहतचक्रस्थं वायुतत्त्वं त्वमसि। मरुत्सारथिः स्वाधिष्ठानचक्रगतमग्नितत्त्वं चासि। आपः मणिपूरस्थं जलतत्त्वं च त्वमसि। त्वं भूमिः; मूलाधारगतं भूतत्त्वं चासि। एवंरूपेण पञ्चभूतसूक्ष्मात्मककार्यकारणरूपेण त्वयि भवत्यां परिणतायां परिणाम्य वर्तमानायां सत्याम्; यद्वा—परिणामशब्दोऽयं विवर्तपरः। एवंविधरूपान्तरेण स्थिताया-मित्यर्थः। न हि परं त्वद्विना अन्यन्नास्ति खलु। पिण्डाण्डब्रह्माण्डयोरेकरूपेण सर्वत्र तवैव वर्तमानत्वादिति भावः। तदुक्तम्—

'"त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जाता महेश्वरी।
स्थूलसूक्ष्मविभागेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका॥
कवलीकृतनिःशेषतत्वग्रामस्वरूपिणी।
अस्यां परिणतायां तु न किंचित्परमिष्यते॥'"

इति। त्वं भवत्येव। न हि भवत्याः परिणामयिता अन्योऽस्तीत्येवकारार्थः। स्वात्मानं स्वस्वरूपं विश्ववपुषा व्यापकेन पूर्णेन रूपेण। पृथिव्यादिस्थूलप्रपञ्चः, तत्कार्यं विराट्, तदभिमानी विश्वः, तद्रूपेणेति वा। परिणमयितुं चिदानन्दयोः चिच्छक्तिब्रह्मणोः आकारं स्वरूपं भावेन इच्छया बिभृषे। इच्छयैव सिसृक्षादिकायां शक्तिः शिव इति रूपद्वयमङ्गीकृतम्। अन्यथा त्वमेवैकेत्यभिप्रायः॥ ३५॥

तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं
परं शंभुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचिता।

[1] तमा-

यमाराध्यन् भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये
निरालोकेऽ[1]लोके निवसति हि भालोकभुवने ॥ ३६ ॥

लक्ष्मीधरा

तवेति। तव त्वदीयम्, आज्ञाचक्रस्थं; आज्ञाचक्रे स्थितं, तपनशशिकोटिद्युतिधरं; तपनः सूर्यः, शशी चन्द्रः, तयोः कोटयः अगणितकोटिसंख्याका इत्यर्थः। तासां द्युतिः कान्तिः तां धरतीति धरः तं परं शंभुम्। परमिति संज्ञा शंभोः। परिमिलिदपार्श्वं; परिमिलितौ पार्श्वौ दक्षिणोत्तरौ यस्य तम्। परचिता; परा चासौ चिच्च परचित्। परशब्दः चित्संज्ञायां प्रसिद्धः। यं; परचित्संवलितं परशिवम्, आराध्यन्; प्रसादयन् भक्त्या; भजनप्रीत्या, रविशशिशुचीनां; सूर्यचन्द्राग्नीनाम्, अविषये; अगोचरे, अत एव निरालोके; आलोकरहिते, अलोके; विजने एकान्ते, निवसति; त्वत्सायुज्यं प्राप्येति शेषः। हि प्रसिद्धौ। भालोकभुवने; ज्योत्स्नामये लोके सहस्रकमले।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं परं शंभुं परचिता परिमिलितपार्श्वं वन्दे। यं भक्त्या आराध्यन् रविशशिशुचीनाम् अविषये निरालोके अलोके भालोकभुवने निवसति हि।

अत्रेदमनुसंधेयम्—'तवाज्ञाचक्रस्थम्' इति तवशब्देन साधकस्य भ्रूमध्यान्तरगतश्रीचक्रान्तर्गतशिवचक्रचतुष्टयं कथ्यते; न तु द्विदलं पद्मम्, तवेति पदानन्वयादिति। एवमुत्तरत्राप्यूह्यम्। अत्र स्वाधिष्ठानाग्रे अग्निमण्डलम्, अनाहतचक्राग्रे सूर्यमण्डलम्, आज्ञाचक्राग्रे चन्द्रमण्डलमिति पूर्वमेव प्रतिपादितम्। अतश्च अग्निसूर्यचन्द्राणां मयूखाः षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकाः आधारचक्रप्रभृति आज्ञाचक्रपर्यन्तमेव विचरन्ति। एतदपि पूर्वमेव सम्यक् निरूपितम्। आज्ञाचक्रस्थितचन्द्रात् अन्य एव सहस्रकमलस्थितचन्द्रः श्रीचक्रात्मकः नित्यकल इत्यपि पूर्वमेव सम्यक् निरूपितम् ॥ ३६ ॥

अरुणामोदिनी

अथ पूर्वोक्तमूलाधारादिचक्रषट्कव्युत्क्रमेणाधिष्ठानदेवतारूपयोः शिवयोर्ध्यानं संभावयति—तवेत्यादिना। हे देवि! तव भक्त्या आज्ञाचक्रे निदेशाचरणे तिष्ठतीति तम्;

[1] लोकः

त्वदाज्ञानुवर्तिनमित्यर्थः। यद्वा—आज्ञाचक्रे भ्रूमध्यवर्तिनि चक्रे स्थितं(भगवति) इति विग्रहेऽप्याधारादिचक्रावस्थानावश्यंभावात् तत्रापि स्वस्वरूपयोः शिवशक्त्योर्भावना इत्यभिप्रायः। तपनशशिकोटीनां द्युतेर्धरं कोटिसूर्यचन्द्रसमानकान्तिमित्यर्थः। परचिता; परया चिच्छक्त्या, परिमिलितं पार्श्वद्वयं यस्य तम्; तया संवलितमित्यर्थः। परं; परमात्मानं, शंभुं; देवं वन्दे नमामि। लोकः; उपासको जनः, यं; परचित्संवलितं परशिवम्, आराध्य; निध्यायन् सन्, रविशशिशुचीनां; सूर्यचन्द्राग्नीनाम्, अविषये; अगोचरे "न तत्र सूर्यो भाति" इति श्रुतेः। निर्गता लोकाः निरालोके। "निरातङ्के" इति पाठे आतङ्करहिते। भालोकभुवने; स्वयंप्रकाशे ज्योतिर्मये लोके, निवसति वर्तते। इति प्रातीतिकोऽर्थः।

आगमार्थस्तु—तव त्वत्संबन्धिनि। "राहोः शिरः" इतिवदभेदे वा षष्ठी। आज्ञाचक्रे भवद्रूपमनस्तत्त्वात्मके भ्रूमध्यसंस्थिते द्विदले चक्रे तिष्ठतीति तम्। यत्तूक्तं लक्ष्मीधरेण—"'तवाज्ञाचक्रस्थम्' इति तवशब्देन साधकस्य भ्रूमध्यान्तरश्रीचक्रान्तर्गत-शिवचक्रचतुष्कं कथ्यते, न तु द्विदलं पद्मम्, तवेतिपदानन्वयात्" इति। तदविचारिताभिधानम्। संबोध्यप्रधानस्य युष्मच्छब्दस्यात्र भगवतीविषयत्वेन साधकपरत्वकथनानौचित्यात्। तत्कथने च प्रकरणविच्छेदापातात्। शिवचक्रचतुष्ककथने प्रकृतार्थहाना प्रकृतार्थस्वीकारापत्तेश्च। अस्मदुक्तरीत्या मुख्यार्थलाभे च(क)गत्यनुसरणप्रयोजनाभावाच्चेति। तपनशशिनोः सूर्याचन्द्रमसोः अनाहताज्ञाचक्रस्थयोरित्यर्थः। कोटिद्युतेः प्रकृष्टद्युतेः धरम्। "कोटिः प्रकर्षचापाग्रसंख्यापक्षान्तरे त्रिषु" इति रत्नमाला। परचिता; परचिदम्बाख्यया देव्या, परिमिलिते पार्श्वे यस्य तम्, परं शंभुं परशंभुनाथाख्यं देवं वन्दे अभिवादये स्तौमीत्यर्थः। लोक्यते देवस्वरूपमनेनेति लोकः साधकजनः। यत्तवाज्ञाचक्रस्थं परचिदम्बासंवलितं देवमाराध्यन् भक्त्या ध्यायन् रविशशिशुचीनां; स्वाधिष्ठानानाहताज्ञाचक्राग्रवर्तिनामग्निसूर्यचन्द्राणामविषये अगोचरे; षष्ट्युत्तरत्रिंशतसंख्याकसूर्यचन्द्राग्निकिरणानाम्, आधाराद्याज्ञाचक्रपर्यन्तमेव संचारादिति भावः। निरालोके; निर्गत आलोको यस्मान्निरालोकः; तस्मिन्नक्षीणालोकसत्त्वादिति भावः। भालोकभुवने; नित्यज्योत्स्नामये लोके सहस्रकमले निवसति हि; तत्सायुज्यं प्राप्य वर्तते खलु। एवंविधं तं वन्दे इत्यन्वयः। श्रीचक्रात्मकः सहस्रदलमध्यवर्ती चन्द्रो नित्यकलोऽक्षीणप्रभ आज्ञाचक्रोपरिस्थक्षयवृद्धिमत्कलाविशिष्टाच्चन्द्रादन्य इत्यागमः॥ ३६॥

विशुद्धौ ते शुद्धस्फटिकविशदं व्योमजनकं
शिवं सेवे देवीमपि शिवसमानव्यवसिताम्।

ययोः कान्त्या यान्त्याः शशिकिरणसारूप्यसरणेः[1]
विधूतान्तर्ध्वान्ता विलसति चकोरीव जगती ॥ ३७ ॥

लक्ष्मीधरा

विशुद्धाविति । विशुद्धौ; विशुद्धिचक्रे, ते; भवत्याः, शुद्धस्फटिकविशदं; त्रासरहितस्फटिकोपलसदृशम् अतिनिर्मलं, व्योमजनकं; व्योम्नः आकाशतत्त्वस्य जनकम् उत्पादकम्; "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्यादिश्रुतेः । आज्ञाचक्रे आत्मतत्त्वात् उत्पन्नं आकाशतत्त्वमित्यर्थः । तत्र आत्मशब्दो मनःपर्यायवचनः । शिवं; शिवतत्त्वं, सेवे उपासे । देवीं; भगवतीम् । अपिशब्दः समुच्चये । शिवसमानव्यवसितां; शिवेन समानं व्यवसितं व्यवसायः प्रयत्नः यस्याः ताम्, स्वयमपि शिवशब्दवाच्येत्यर्थः । ययोः; शिवयोः, कान्त्याः; प्रभायाः, यान्त्याः; सरन्त्याः, शशिकिरणसारूप्यसरणेः; चन्द्रकिरणसादृश्यमार्गात्, विधूतान्तर्ध्वान्ता; विधूतम् अन्तर्ध्वान्तम् अज्ञानं यस्याः सा, विलसति; प्रकाशते, चकोरीव; चकोरविहगीव, जगती; त्रिलोकी ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! ते विशुद्धौ शुद्धस्फटिकविशदं व्योमजनकं शिवं शिवसमानव्यवसितां देवीमपि सेवे । ययोः यान्त्याः शशिकिरणसारूप्यसरणेः कान्त्याः सकाशात् जगती विधूतान्तर्ध्वान्ता चकोरीव विलसति ।

अयमर्थः—यथा ज्योत्स्नापानेन चकोरी संतुष्टान्तरङ्गा, एवं शिवयोः ज्योत्स्नासदृशप्रभया विधूतान्तर्ध्वान्तः संतुष्टान्तरङ्गः साधकलोकः इति ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—विशुद्धिचक्रपूजायां सूर्यचन्द्रनिरोधात् षोडशारगतानां श्रीत्रिपुरसुन्दरीप्रभृतीनां षोडशकलानां ज्योत्स्नाशोषणात् तच्चक्रस्थितयोः शिवयोरेव प्रभया ज्योत्स्नाकार्यमिति ॥ ३७ ॥

अरुणामोदिनी

अथ आकाशतत्त्वात्मकविशुद्धिचक्राधिष्ठानदेवताद्वन्द्वं स्तौति—विशुद्धाविति । हे देवि! भवत्या विशुद्धौ त्वदीयलीलाविग्रहकण्ठस्थानस्थिते भवदात्मकाकाशतत्त्वरूपे वा

[1] सरणि ।

विशुद्ध्याख्ये चक्रे, स्थितं शुद्धस्फटिकवद्विशदं त्रासादिदोषरहितस्फटिकमणिवत्स्वच्छम्। व्योम्नः स्थूलरूपस्य विशुद्धिवर्तिनः सूक्ष्मरूपस्य चाकाशतत्त्वस्य जनकमुत्पादकम्; "आत्मन आकाशः संभूतः" इत्यादिश्रुतेरिति भावः। शिवं; शिवाख्यं देवम्, शिवेन समानं व्यवसितं प्रयत्नो यस्यास्तां देवीं शिवा(म)म्बाख्यामीश्वरीं च वन्दे नमामि। तयोः प्रभावमाह—जगती; साधकलोकः, शशिकिरणसारूप्यसरणिं; चन्द्रमयूखसाम्यपरिपाटीं, यान्त्याः; गच्छन्त्याः, ययोः; देवयोः कान्त्याः द्युतेः, विधूतान्तर्ध्वान्ता; निरस्तान्तरतमःस्तोमा सती, चकोरी चन्द्रिकापा[यि]पक्षिविशेषाङ्गनेव विलसति प्रकाशते। यथा ज्योत्स्नामृतपानेन चकोरी विधूतान्तरपिपासारूपतमःस्तोमा भवति; तद्वद्देवतासंबन्धिसुधापानेन साधकलोकः संतुष्टो भवतीति भावः। विशुद्धिचक्रे साधकसामर्थ्यवशेन सूर्यचन्द्रकिरणनिरोधे तत्रत्ययोः शिवयोर्देहप्रभयैव ज्योत्स्ना जायते। तथा च साधकलोकस्तृप्यतीत्यागमः ॥ ३७ ॥

समुन्मीलत्संवित्कमलमकरन्दैकरसिकं
भजे हंसद्वन्द्वं किमपि महतां मानसचरम्।
यदालापादष्टादशगुणितविद्यापरिणतिः
यदादत्ते दोषाद् गुणमखिलमद्भ्यः पय इव ॥ ३८ ॥

लक्ष्मीधरा

समुन्मीलदिति। समुन्मीलत्संवित्कमलमकरन्दैकरसिकं; समुन्मीलत् विकसत् संवित् ज्ञानम्, तदेव कमलम्, तत्र मकरन्दः पुष्परसः, स चासौ एकश्च। न च एकशब्दस्य पूर्वनिपातः; "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति परनिपातात्। यद्वा—एकश्चासौ रसिकश्चेति एकरसिकः। मकरन्देन एकरसिकः इति पश्चात्समासः। तं तथोक्तम्। परमहंसस्वरूपयोः शिवयोः हंसत्वारोपणं संविदः कमलत्वारोपणे निमित्तम्। अतः संविदः कमलत्वे सिद्धे एकदेशरूपेण मकरन्देन चर्व्यमाणैकप्रमाणो रस आरोप्यते। अत एव मकरान्दैकशब्दस्य तृतीयासमासः। भजे सेवे। हंसद्वन्द्वं; किमपि; अनिर्वाच्यम् इदंतया निर्देष्टुम् अशक्यं षड्विंशं तत्त्वं शिवशक्तिसंपुटितं, महतां; योगीश्वराणां मानसचरम्। अत्र मानसशब्देन मनसि मानससरस्त्वमारोप्यते। मानससरसि हंसानां नित्यवासात्। यदालापात्; यस्य हंसद्वन्द्वस्य आलापात्,

अष्टादशगुणितविद्यापरिणतिः; अष्टादशविद्या आलापरूपेण परिणता इत्यर्थः। यत् हंसद्वन्द्वं आदत्ते गृह्णाति दोषात्; ल्यब्लोपे पञ्चमी; दोषमवयुत्य, गुणं गुणशब्दो दोषाभावस्याप्युपलक्षकः गुणवत् दोषाभावस्यापि ग्राह्यत्वात्। अखिलं समस्तं अद्भ्यः पय इव दुग्धमिव।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! समुन्मीलत्संवित्कमलमकरन्दैकरसिकं महतां मानसचरं किमपि हंसद्वन्द्वं भजे। यदालापात् अष्टादशगुणितविद्यापरिणतिः। यत् दोषात् अखिलं गुणं अद्भ्यः पय इव आदत्ते।

अत्रेदमनुसंधेयम्—संवित्कमलम् अनाहतचक्रनामकमिति पूर्वमेवोक्तम्। उपासकाः परमहंसमिथुनं संवित्कमले उपासते इति समयैकदेशिमतम्। अत एव महतां मानसचरमित्युक्तम्। भगवत्पादमतं तु शिखिज्वालारूपः परमेश्वरः शिखिन्या स्वशक्त्या संवलितः अनाहतचक्रे दीपाङ्कुरवत् प्रतिभातीति। यथोक्तं भगवत्पादैः

सुभगोदयव्याख्याने—

"शिखिज्वालारूपः समय इह सैवात्र समया
तयोः संभेदो मे दिशतु हृदयाब्जैकनिलयः।"

इति। एतदेवास्माकमपि अभिमतम्॥ ३८॥

अरुणामोदिनी

अथ अनाहतचक्राधिदेवते परमहंसनाथपरमहंसाम्बाख्ये स्तौति—समुन्मीलदिति। महतां; यमनियमाद्यष्टाङ्गसंपन्नयोगयुक्ततया महात्मनां योगीश्वराणां, मानसमन्तःकरणमेव मानसं सरः। "मानसं सरसि स्वान्ते" इत्यमरः। तत्र चरतीति तम्। अत एव सम्यगुन्मीलत् निरस्ततमःस्तोमतया विकासं प्रसादं च प्राप्नुवत् यत् संवित्कमलं हृदयमध्यवर्त्य(र्त्मना)नाहतनामकं द्वादशदलं पद्ममित्यर्थः। तत्र यो मकरन्दः तस्मिन्नेवैकरसिकं सस्वादं तत्र नित्यवास्तव्यमित्यर्थः। किमप्यनिर्वचनीयम्; हंसी च हंसश्च तौ, "पुमांस्त्रिया" इत्येकशेषः। तयोर्द्वन्द्वं मिथुनं परमहंसाम्बाहंसनाथरूपमित्यर्थः। सेवे सदा भजामीत्यर्थः। सर्वेषां प्राणिनां हृदयकमले हंसेश्वरीहंसेश्वररूपं हंसद्वयमस्ति;

"अनुपममनुभूतिस्वात्मसंवेद्यमाद्यं
विततसकलविद्यालापमन्योन्यमुख्यम्।

सकलनिगमसारं सोऽहमाकारगम्यं
हृदयकमलमध्ये हंसयुग्मं नमामि ॥ ”

इति योगात्। हंसद्वयस्य जाग्रदाद्यास्त्रयोऽवस्थाः। जाग्रदवस्थायां यदा सत्त्वगुणाधिक्यम्, तदालापो भवति, स वेदशास्त्रादिरूपो योगिनाम्। यदा रजोगुणाधिक्यम्, तदा आहारादिव्यवहारः। यदा तमः प्रभवति, तदा क्रोधनिद्राभयहिंसादिव्यवहारः। यद्वा—हंसद्वन्द्वं जीवात्मपरमात्मरूपं वा हंसद्वन्द्वं सेवे; “द्वा सुपर्णा” इत्यादिश्रुतेः। अत्र यद्यपि, “स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्” इत्यमरः, तथापि, “द्वन्द्वं रहस्य—” इति सूत्रे योगविभागकरणात् “प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः” इत्यादि महाकविप्रयोगदर्शनात् स्त्रीपुंसव्यतिरिक्तस्थलेऽपि तत्प्रयोगः साधुरेवेत्यवगन्तव्यम्। तयोः प्रभावमाह—यदिति। यस्य हंसद्वयस्य आलापात् भाषणात् अष्टाधिका दश अष्टादशेति गुणितानाम् आवृत्तानां विद्यानां शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्यौतिषच्छन्दोऋग्यजुःसामाथर्वणपूर्वोत्तरमीमांसान्यायपुराणधर्मशास्त्रायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वनीतिशास्त्ररूपाणां परिणतिः परिणामो जायत इति शेषः। हंसमिथुनस्वेच्छालाप एव अष्टादशविद्यापरिणाम इत्यर्थः। तथा चाहुः—

“पुंभावलीलाः पुरुषास्तु पञ्च यादृच्छिकं संलपितं त्रयी ते।
अम्ब त्वदंशोऽणुरथांशुमाली तवैव मन्दस्मितबिन्दुरिन्दुः ॥

इति। किंच यच्च हंसद्वन्द्वमखिलं समस्तं गुणं दोषात् पृथक्कृत्येति भावः। अद्भ्यो जलात् पृथक्कृत्य पयो दुग्धमिव आदत्ते स्वीकरोति। क्षीरनीरविवेचनं हंसस्य स्वाभाविकमिति भावः॥ ३८॥

तव स्वाधिष्ठाने हुतवहमधिष्ठाय निरतं
तमीडे संवर्तं जननि महतीं तां च समयाम्।
यदालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिते
दयार्द्रा [1]या दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति॥ ३९॥

लक्ष्मीधरा

तवेति। तव; भवत्याः; स्वाधिष्ठानचक्रे, हुतवहम्; अग्नितत्त्वम्; अधिष्ठाय; आश्रित्य, निरतम्; अनवरतम्, तम्; प्रसिद्धम्, ईडे स्तुवे, संवर्तम्; संवर्तनामकम्,

[1] यद्दृष्टिः।

अग्निम् । जननि ! हे मातः ! महतीम्; महच्छब्दवाच्यां तां संवर्ताग्निरूपामित्यर्थः; समयाम् । यादलोके; दर्शने, लोकान्; भूरादीन्, दहति सति, महति क्रोधकलिते दयार्द्रा कृपाविष्टा या दृष्टिः आलोकः शिशिरं शीतलम् उपचारं रचयति ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे जननि! तव स्वाधिष्ठाने हुतवहं संवर्तमधिष्ठाय निरतं तम् ईडे । समयां तां महतीं च ईडे । महति क्रोधकलिते यदालोके लोकान् दहति सति या दयार्द्रा दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति सा त्वदीया दृष्टिरिति शेषः ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—स्वाधिष्ठानमग्नितत्त्वोत्पत्तिस्थानम् । तत्र उत्पन्नम् अग्नि संवर्ताग्नितया आरोप्य तत्रैव महासंवर्ताग्निज्वालाकारशक्तिरूपतया अवस्थिता शक्तिः संभाव्या । ततः तयोः आलोकेन जगन्ति दग्धानि । तानि जगन्ति पुनः प्रसन्नायाः भगवत्या एव कृपारसपूरिता दृष्टिः मणिपूरचक्रप्रतिपादिता शिशिरोपचारं रचयतीति स्तुतिमात्रम्, न वस्तुत इति ॥ ३९ ॥

अरुणामोदिनी

अथ स्वाधिष्ठानचक्राधिदेवते संवर्तेश्वरसमयाम्बाख्ये स्तौति—तवेति । हे जननि ! मातर्देवि ! तव; भवत्याः, संबन्धिनि स्वाधिष्ठाने चक्रे, हुतवहमग्नितत्त्वमधिष्ठाय निरतमासक्तं स्थितमित्यर्थः । तं प्रसिद्धं संवर्तं सकलप्रपञ्चदाहकत्वात् संवर्तनामानं देवम्, संवर्तेश्वरमित्यर्थः । तां प्रसिद्धां समयां संवर्ताग्निदग्धस्य जगतः पुनरुत्पादयित्रीत्वात् समयाभिधानां महतीं देवीं च, समयाम्बामित्यर्थः । समया व्याख्यायते । ईडे स्तुवे । तयोः प्रभावमाह—यदिति । क्रोधकलिते; क्रोधेन कलिते संयुक्ते, प्रपञ्चभस्मीकरणोद्युक्त इत्यर्थः । यस्य संवर्तेश्वरस्यालोके तेजसि लोकान् भूरादीन् महःपर्यन्तान् लोकान् दहति भस्मीकुर्वति सति, परदुःखप्रहाणेच्छा दया, तया आर्द्रा द्रवीभूता करुणामयीत्यर्थः । यस्या देव्याः समयाम्बया दृष्टिरवलोकनं शिशिरं शीतलमुपचारं दाहितस्य जगतः पुनरुज्जीवनरूपं रचयति करोति; दग्धं जगत् दयारससंवलितावलोकनेन पुनरुद्बोधयतीत्यर्थः । स्वाधिष्ठानाग्निसंवलितसंवर्तेश्वरललाटाग्निनिर्दग्धानि जगन्ति, तत्र वर्तमाना समयाम्बाख्या देवी दयारससंपृक्तकटाक्षनिरीक्षणेन पुनरुज्जीवयतीत्यागमः ॥ ३९ ॥

तटित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया
स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम् ।
तव श्यामं मेघं कमपि मणिपूरैकशरणं
निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम् ॥ ४० ॥

लक्ष्मीधरा

तटित्वन्तमिति । तटित्वन्तम्; तटित् सौदामिनी सा अस्यास्तीति तटित्वान् तं शक्त्या तटिद्रूपया, तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया; तिमिरस्य मणिपूरगतस्य, मणिपूरचक्रं तामिस्रलोक इति प्रागुक्तः। तस्य परिपन्थि विरोधि स्फुरणं यस्याः सा । अनेन स्थिरसौदामिनीत्वं भगवत्याः सूचितम् । इदमपि मेघस्य प्रावृषेण्यत्वसूचकं विशेषणम् । स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुम्; स्फुरन्ति च तानि नानाविधानि रत्नानि तैः निर्मितानि आभरणानि भूषणानि तैः परिणद्धं निर्मितम् इन्द्रधनुर्यस्य तम् । "वा संज्ञायम्" इति नानङ् । नानाविधरत्नकान्तिसंवलिता स्थिरसौदामिनी इन्द्रचापभ्रान्तिं जनयतीति प्रावृषेण्यत्वे हेत्वन्तरम् । यथोक्तं **सिद्धघुटिकायाम्—**

"मणिपूरैकवसतिः प्रावृषेण्यः सदाशिवः ।
अम्बुदात्मतया भाति स्थिरसौदामिनी शिवा ॥"

इति । तव; भवत्याः, श्यामम्; श्यामवर्णं मेघं मेघात्मना अवस्थितं पशुपतिं कमपि इयत्तया निर्देष्टुमशक्यम् । मणिपूरैकशरणम; मणिपूरमेव एकं शरणं गृहं यस्य तम् । मणिशब्देन मणिधनुरुच्यते । मणिधनुःस्वरूपत्वात् भगवत्याः, तया पूर्यते शरणं मणिपूरमिति रहस्यम् । निषेवे नितरां सेवे वर्षन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम्, हरमिहिरतप्तम्; हर एव मिहिरः सूर्यः महासंवर्ताग्निरिति यावत् । तेन तप्तं दग्धं त्रिभुवनम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तव मणिपूरैकशरणं तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया शक्त्या तटित्वन्तं स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषं श्यामं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनं वर्षन्तं कमपि मेघं निषेवे ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—मणिपूरस्थाने जलतत्त्वम् उत्पन्नमिति प्राक् प्रतिपादितम्। तत्प्रकार:—सूर्यकिरणा एव अग्निसंभिन्ना: मेघत्वमापन्ना: जलरूपेणेति मणिपूरस्य आधारस्वाधिष्ठानयोर्मध्ये निवेश:। अनाहतोपरिस्थितसूर्यकिरणा: स्वाधिष्ठानाग्निना संवलिता: सन्त: मणिपूरं प्रविश्य जलत्वमापन्ना: तेन जलेन स्वाधिष्ठानाग्निना: दग्धं जगत् आप्लावयन्तीति आगमरहस्यम्। अत्र स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम्' इत्यनेन मौर्वीरहितं धनुरित्याहु: आगमविद:। तच्च श्रूयते **अरुणोपनिषदि**—

तदिन्द्रधनुरित्यज्यम्। अभ्रवर्णेषु चक्षते। एतदेव शंयोर्बार्हस्पत्यस्य। एतद्रुद्रस्य धनु:।

इति। अस्यार्थ:—रुद्रस्य मेघात्मकस्य धनु: अज्यं ज्यया मौर्व्या रहितमिति। अवशिष्टानि श्रुतिस्थपदानि **सुभगोदयव्याख्याने** व्याख्यातानि। एतत्सर्व**मरुणोपनिषदि, "योऽपां पुष्पम्"** इत्यनुवाके, **'योऽपाम्'** इत्यारभ्य **"इमे वै लोका अप्सु प्रतिष्ठिता:"** इत्यन्तेन उदकात् चन्द्रोत्पत्ति, सूर्योत्पत्ति, अग्न्युत्पत्तिश्च, दिवसानां चन्द्रकलात्मकानां तदंशानां नक्षत्राणां च उत्पत्ति: प्रतिपादिता। तदनन्तरं संमतित्वेन ऋगप्युक्ता—

तदेषाभ्युक्ता। अपाꣳ रसमुदयꣳ सन्। सूर्ये शुक्रꣳ समाभृतम्। आपाꣳ रसस्य यो रस:। तं वो गृह्णाम्युत्तमम्।

इति। ऋचोऽयमर्थ:—अपां रसं चन्द्रम् उदयंसन् योगीश्वरा: प्राप्नुवन्त्यिर्थ:। सूर्ये सूर्यमण्डले शुक्रम् अमृतं समाभृतं सम्यक् आ समन्तात्पूरितम्। चन्द्रमण्डलगलत्पीयूषधाराभिरेव सूर्यस्य निर्वाह इत्यर्थ:। अपां रसस्य पुष्परूपस्य चन्द्रमस: यो रस: बैन्दवस्थानस्थित: नित्यकलात्मक: तं नित्यकलात्मकं रसं व: युष्मत्सकाशात्। उदकानां प्रस्तुतत्वात् व: इति उदकानामाभिमुख्यं, मणिपूरे उदकमुत्पन्नमिति। आप: स्वाधिष्ठानाग्ने: उत्पादिका:; आज्ञाचक्रस्थितस्य चन्द्रस्य उत्पादिका:, अनाहतचक्रोपरिस्थितसूर्यस्यापि उत्पादिका:। अत उक्तं 'तं वो

गृह्णाम्युत्तमम्' इति । तम् उत्तमं चन्द्रं सहस्रकमलस्थितं वः सकाशात् जानामीत्यर्थः । अस्मिन्नेवानुवाके—

योऽप्सु नावं प्रतिष्ठितां वेद । प्रत्येव तिष्ठति ।

इति श्रुतम् । अप्सु उदकतत्त्वात्मके मणिपूरे प्रतिष्ठितां नावं श्रीचक्रात्मिकाम् । तथा च श्रुत्यन्तरम्—

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसꣳ
सुशर्माणमदितिꣳ सुप्रणीतिम् ।
दैवीं नावꣳ स्वरित्रामनागस-
मस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥

अस्या ऋचोऽयमर्थः—"षुञ् अभिषवे" सुनोतीति सुत्रामा अग्निः अग्नितत्त्वं स्वाधिष्ठानगतमित्यर्थः । पृथिवीं; मूलाधारस्थितां, द्यां; गगनं विशुद्धिस्थितम्, अनेहसं; कालं मनस्तत्वम् आज्ञाचक्रस्थितम्, सुशर्माणं; वायुतत्त्वम्, अदितिम्; आदित्यात्मकं जलतत्त्वं, सुप्रणीतिं; सुमार्गे मोक्षे प्रणीतिं प्रकर्षेण नयन्तीम् । दैवीं; देव्या इमां चक्रविद्यामित्यर्थः । नावं; नौकां संसारसागरतरणोपायभूताम् । स्वरित्राम्; सुदृढानि अरित्राणि लाङ्गलानि यस्याः सा ताम्, दुष्कर्मजञ्झावातैः, अचलामिति यावत् । अनागसम्; अस्रवन्तीं स्वयं दृढाम्, आरुहेम; तत्प्रवणा भवेम, तदेकनिरताः तदुपासनपराः स्यामेत्यर्थः । स्वस्तये; मोक्षाय निरतिशयसुखावाप्तय इति । अवशिष्टं श्रुतिजातं सुभगोदयव्याख्यानावसरे सम्यङ् निरूपितमस्माभिः ॥ ४० ॥

अरुणामोदिनी

अथ मणिपूरचक्रस्थिते मेघेश्वरसौदामिन्यम्बाख्ये देवते स्तौति—तटित्त्वन्तमिति । तिमिरस्य मणिपूरचक्रस्थितस्य तमसः परिपन्थि निरासकं स्फुरणं स्थिरप्रकाशो यस्यास्तया । मणिपूरस्य मिश्रलोकत्वादिति भावः । यदाहुः—"आधारस्थानमन्धतामिस्रम्; स्वाधिष्ठानं सूर्यकिरणसंपर्कान्मिश्रकम्; मणिपूरस्याग्निस्थानत्वेऽपि तत्र स्थितजले सूर्यकिरणप्रतिबिम्बान्मिश्रलोकः । अनाहतं ज्योतिर्लोकः; एवमनाहतपर्यन्तं ज्योतिस्तमो-

मिश्रो लोकः। विशुद्धिचक्रं चान्द्रो लोकः; आज्ञाचक्रं तु चन्द्रस्थानत्वात् सुधालोकः। सहस्रकमलं नित्यज्योत्स्नामयो लोकः" इत्यादि। शक्त्या; सौदामिन्याख्यया देव्या। तटितो विद्युतोऽस्य सन्तीति तटित्वान्, "तंत्यध-" इति धत्वम्। तटिद्रूपया देव्या संयुतमित्यर्थः। नानारत्नवटितानि च तानि आभरणानि च नानारत्नाभरणानि; स्फुरन्ति च तानि नानारत्नाभरणानि च स्फुरन्नानारत्नाभरणानि, ध्यानवेलायां कुण्डलिनीं मणिपूरमानीय तत्र तत्समर्पितविविधभूषणानीत्यर्थः। तैः परिणद्धं निर्मितमिन्द्रधनुर्यस्मिंस्तम्; मणिपूरनिवासिन्यै देव्यै साधकसमर्पितविविधरत्नखचितभूषणकान्तिभिरिन्द्रधनुर्नहनभ्रान्ति जनयतीत्यर्थः। एतेनेशस्य प्रावृषेण्यता सूचिता। तदुक्तम्—

"मणिपूरैकवसतिः प्रावृषेण्यः सदाशिवः।
अम्बुदात्मतया भाति स्थिरसौदामिनी शिवा॥
कबलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामस्वरूपिणी।"

इति। अस्य धनुषः प्रतिपादनम्; "एतद्रुद्रस्य धनुः" इत्यारण्यके प्रसिद्धं लक्ष्मीधरे द्रष्टव्यम्। मणिपूरे(पूरमेव एकं)कशरणं निवासगृहं यस्य तम्। हरमिहिराभ्यां स्वाधिष्ठानानाहतचक्रोपरिस्थिताभ्यामग्निसूर्याभ्यां ततं प्रदाहितं त्रिभुवनं लोकत्रयं वर्षन्तं जलैराप्लावयन्तं तमस्तिमिरमिव श्यामं नीलं कमपि मेघम्; तद्रूपापन्नमेघेश्वरमित्यर्थः। निषेवे नितरां सेवे भजामि। मेघशब्दवाच्यममृतेश्वराख्यं दंपतीयुग्ममनवरतं भजामीत्यर्थः। अनाहतचक्रोपरिस्थिताः सूर्यकिरणा अधः प्रसृता स्वाधिष्ठानाग्निना संवलिताः मणिपूरं प्रविश्य जलतत्त्वमापन्नाः स्वाधिष्ठानाग्निनिर्दग्धं जगदाप्लावयन्तीत्यागमः। श्रुतिश्च— "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्ते" इत्यादि। स्मृतिश्च—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥"

इति॥ ४०॥

तवाधारे मूले सह समयया लास्यपरया
नवात्मानं मन्ये नवरसमहाताण्डवनटम्।
उभाभ्यामेताभ्यामुदयविधिमुद्दिश्य दयया
सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीमज्जगदिदम्॥ ४१॥

लक्ष्मीधरा

तवेति । तव ; भवत्याः, आधारे ; आधारचक्रे, मूले ; मूलाधारचक्रे इत्यर्थः । सह ; साकं, समयया ; समयसंज्ञया ; लास्यपरया ; लास्ये नृत्ये परं तात्पर्यं यस्याः तया । स्त्रीकर्तृकं नृत्तं लास्यमित्युच्यते । नवात्मानम् ; आनन्दभैरवं, मन्ये जानामि । नवरसमहाताण्डवनटम् ; नवभिः शृङ्गारादिभिः रसैः महत् अद्भुतं ताण्डवं पुंकर्तृकं नृत्तं ताण्डवमित्युच्यते, तत्र नटम् अभिनेतारम् । उभाभ्याम्, एताभ्याम ; आनन्द-भैरवीमहाभैरवाभ्याम्, उदयविधिम् ; उत्पत्तिम्, उद्दिश्य । कुत इत्याह — दययेति । दग्धलोकस्य पुनरुत्पादननिमित्तं दयया सनाथाभ्यां मिलिताभ्यां जज्ञे उत्पन्नम् । जनकजननीमत् ; मातापितृमत्, जगत् ; प्रपञ्चम् ; इदं ; पूर्वोक्तम् । लास्यनाट्यसंवि-धानप्रतिपादनात् प्रकृतिपुरुषयोः दर्शने जगदुत्पत्तिः, लास्यनृत्तावसानमेव जगत्संहृति-रिति कौलसिद्धान्तः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति ! तव मूले आधारे लास्यपरया समयया सह नवरसमहाताण्डवनटं नवात्मानं मन्ये । उदयविधिमुद्दिश्य एताभ्याम् उभाभ्यां दयया सनाथाभ्याम् इदं जगत् जनकजननीमत् जज्ञे ।

अयं भावः—आधारस्वाधिष्ठानयोः तामिस्रलोकत्वात् तत्र कौलानामधिकारात् समयिनाम् आराधनाभावेऽपि स्वमतानुसारेण सहस्रकमले निषेव्यैव भगवती आधार-स्वाधिष्ठानयोः सेव्येति महाभैरवी समयापदेन उच्यत इति ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—आधारचक्रं त्रिकोणम् । आधारे बिन्दुस्तिष्ठतीति च तावत् प्रसिद्धम् । अत्र कौलमते त्रिकोणमेव बिन्दुस्थानम् । स एव बिन्दुस्तत्र आराध्यः । अत एव कौलाः त्रिकोणे बिन्दुं नित्यं समर्चयन्ति । तत् त्रिकोणं द्विविधम् । श्रीचक्रान्तर्गतनवयोनिमध्यवर्तिनी योनिः, सुन्दर्याः तरुण्याः प्रत्यक्ष-योनिश्च । श्रीचक्रस्थितनवयोनिमध्यगतयोनिं भूर्जहेमपट्टवस्त्रपीठादौ लिखितां पूर्व-कौलाः पूजयन्ति । तरुण्याः प्रत्यक्षयोनिमुत्तरकौलाः पूजयन्ति । उभयं योनिद्वयं बाह्यमेव, न आन्तरम् । अतः तेषामाधारचक्रमेव पूज्यम् । तत्र स्थिता कुण्डलिनी शक्तिः कौलिनी इत्युच्यते । सैव उपास्या त्रिकोणपूजकानामिति रहस्यम् । एषा कुण्डलिनी शक्तिः बिन्दुरूपिणी निद्राणैव संपूज्या । तस्याः सदा निद्राणस्वा-

भाव्यात्। सा पूजा तामिस्रा। कुण्डलिनीप्रबोधो यदा स्यात्, तत्क्षणमेव मुक्तिः कौलानाम्। अत एव क्षणमुक्ताः कौला इति व्यवहारः। तत्र सुरामांसमधुमत्स्यादिद्रव्यैः समाराधनं वामाचारप्रवृत्त्या प्रत्यक्षत्रिकोणे बिन्दुस्थानं मन्मथच्छत्रं कृत्वा संपूजयन्ति। अधोमुखं त्रिकोणमधोमुमेव छत्रं पूजयन्ति। दिगम्बरक्षपणकादयस्तु स्त्रियमुत्तानां कृत्वा ऊर्ध्वं त्रिकोणं पूजयन्तीति रहस्यम्। अत्र बहु वक्तव्यमस्ति; तत्तु अवैदिकमार्गत्वात् स्मरणार्हमपि न भवति। तथापि दिङ्मात्रं निषेध्यत्वेन समयमार्गप्रदर्शनोपयोगितया उक्तमित्यलं विस्तरेण।

अथ समयिमतं निरूप्यते—त्रिकोणादिषट्चक्रम् आधारादिषट्चक्रात्मना परिणतमिति प्रागेव प्रतिपादितम्। तत्र श्रीचक्रे त्रिकोणं बैन्दवस्थानमिति तावत्सुप्रसिद्धम्। तत्र त्रिकोणत्रयेण अष्टकोणनिर्माणे त्रिकोणादेव बिन्दुस्थानं भवति। तच्च चतुष्कोणमेव। तत्तु सहस्रकमलान्तर्गतं चन्द्रमण्डलमिति पूर्वमेव बहुधा प्रपञ्चितम्। एतत् चतुष्कोणमध्यं बैन्दवस्थानम्, 'सुधासिन्धुः' 'सरघा' इति बहुधा प्रपञ्चितं पूर्वमेव। एतत् चतुष्कोणमध्यं बिन्दुस्थानमिति बाह्यपूजा तरुणीत्रिकोणपूजा च दूरत एव निरस्तेति ध्येयम्। अत एव समयिनां सहस्रकमले समयायाः समयस्य च शंभोः पूजा। समया नाम—शंभुना साम्यं पञ्चविधं यातीति समया। समयत्वं शंभोरपि पञ्चविधं साम्यं देव्या सह यातीति। अत उभयोः समप्राधान्येनैव साम्यं विज्ञेयम्।

पञ्चविधसाम्यं तु—अधिष्ठानसाम्यं, अवस्थानसाम्यं, अनुष्ठानसाम्यं, रूपसाम्यं, नामसाम्यं चेति पञ्चविधं समप्रधानयोरेव शिवयोः। यथा—'तवाधारे' इति अधिष्ठानसाम्यमुक्तम्, उभयोराधारचक्रस्य अधिष्ठानरूपत्वात्। अनुष्ठानसाम्यं, 'जनकजननीमज्जगदिदम्' इत्यनेन प्रतिपादितम्। उत्पादनक्रियायामुभयोर्व्याप्रियमाणत्वात्। अवस्थानसाम्यं, लास्यताण्डवशब्दाभ्यां प्रतिपादितम्। लास्यताण्डवयोः नृत्यरूपेण एकत्वमुक्तं प्राक्। रूपसाम्यं, स्वारुण्यमुभयोः तन्त्रान्तरसिद्धम्—

"जपाकुसुमसंकाशौ मदघूर्णितलोचनौ।
जगतः पितरौ वन्दे भैरवीभैरवात्मकौ॥"

इति। यद्वा—'नवात्मानम्' इति रूपसाम्यं नामसाम्यं च प्रतिपादितमिति ध्येयम्। एवमेव इतरत्रापि ऊह्यम्।

यथा—'तटित्त्वन्तम्' इत्यादौ तटित्वान् तटित्वती इति नामरूपसाम्ये। यद्यपि स्थिरसौदामिनीरूपायाः तटिद्रूपत्वात् तद्वत्त्वं नास्ति, तथापि सौदामिन्याः स्थिरत्वमेव सर्वदा तटियुक्तत्वमिति तटित्वतीत्युक्तिर्युक्ता इत्यनुसंधेयम्। मणिपूरस्थानमधिष्ठानमिति 'मणिपूरैकशरणम्' इत्यनेनाधिष्ठानसाम्यमुक्तम्। 'स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम्' इत्यनेन, 'वर्षन्तम्' इत्यनेन च प्रावृषेण्यत्वावस्थानसाम्यं प्रतिपादितम्। 'तव स्वाधिष्ठाने' इत्यादिश्लोके 'स्वाधिष्ठाने' इत्यनेनाधिष्ठानसाम्यमुक्तम्। 'महतीम्' इत्यनेन महासंवर्तात्मकरूपनामसाम्ये प्रतिपादिते। स्वाधिष्ठानगताग्निसंश्रयणमवस्थानसाम्यम्। 'लोकान् दहति' इति अनुष्ठानसाम्यं प्रतिपादितम्। अनाहतचक्रे अनाहतमधिष्ठानमित्यधिष्ठानसाम्यमुक्तम्। हुतभुक्कणिकारूपतया रूपसाम्यं नामसाम्यं च। निवातदीपत्वोक्त्या अवस्थानसाम्यम्। वायुतत्त्वोत्पादकत्वमनुष्ठानसाम्यमिति रहस्यम्। विशुद्धिचक्रमधिष्ठानमिति अधिष्ठानसाम्यमुक्तम्। 'शुद्धस्फटिकविशदम्' इत्यनेन रूपसाम्यमुक्तम्। 'व्योमजनकम्' इत्यनेनानुष्ठानसाम्यमुक्तम्। 'शिवं सेवे' इत्यनेन नामसाम्यम्। 'शशिकिरणसारूप्यसरणेः' इत्यनेनावस्थानसाम्यम्। 'तवाज्ञाचक्रस्थम्' इत्यनेनाधिष्ठानसाम्यमुक्तम्। 'तपनशशिकोटिद्युतिधरम्' इत्यनेन रूपसाम्यमुक्तम्। 'परं शंभुम्' इत्यनेन नामसाम्यमुक्तम्। 'यमाराध्यन् भक्त्या' इत्यनेनावस्थानसाम्यमुक्तम्। मुक्तिप्रदत्वमनुष्ठानसाम्यमिति साम्यपञ्चकं विज्ञेयम्। एतदतिरहस्यं शिष्यानुजिघृक्षया प्रकाशितम्।

अतः समयपूजकाः समयिनः। तेषां षट्चक्रपूजा न नियता। अपितु सहस्रकमल एव पूजा। सहस्रकमलपूजा नाम सहस्रकमलस्य बैन्दवस्थानत्वेन तन्मध्यगतचन्द्रमण्डलस्य चतुरश्रात्मना, तन्मध्यबिन्दोः पञ्चविंशतितत्त्वातीतषड्विंशात्मकशिवशक्तिमेलनरूपसादाख्यात्मना अनुसंधानम्। अत एव समयिमते बाह्याराधनं दूरत एव निरस्तम्। षोडशोपचाररूपपूजाङ्गकलापश्च ततोऽपि दूरत एव।

तथाहि—आधारादिषट्चक्राणां त्रिकोणादिषट्कत्वेन तादात्म्यम्। बिन्दुस्थानस्य चतुरश्रस्य सहस्रकमलत्वेन तादात्म्यम्, बिन्दुशिवयोस्तादात्म्यम्। एवं [1]देहशिवयोस्तादात्म्यमिति तादात्म्यत्रयम्। चक्रमन्त्रयोरैक्यं पूर्वमेवोक्तमिति, तेन सह चतुर्धा ऐक्यं समयिनां समयाराधनमिति महद्रहस्यम्।

[1] देवी इत्यपि पाठः.

अत्र केचिदुच्यते—समयिनां चतुर्विधैक्यानुसंधानमेव भगवत्याः समाराधनमित्येतत् सर्वसंमतम्। केचित्तु षोढा ऐक्यमाहुः। यथा—नादबिन्दुकलातीतं भागवतं तत्त्वमिति सर्वागमरहस्यम्। नादः—परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपेण चतुर्विध इति प्रागेवोक्तम्। परा, त्रिकोणात्मिका; पश्यन्ती, अष्टकोणचक्ररूपिणी; मध्यमा, [1]द्विदशाररूपिणी; वैखरी, चतुर्दशाररूपिणी। शिवचक्राणामत्रैवान्तर्भावः प्रतिपादित इति चतुश्चक्रात्मकं श्रीचक्रं नादशब्दवाच्यम्। बिन्दुर्नाम—षट्चक्राणि मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्ध्याज्ञात्मकानि बिन्दुशब्दवाच्यानि पूर्वमेवोक्तानि। कलाः पञ्चाशत्, षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याका वा। एवं नादबिन्दुकलातीता भगवतीति। सहस्रकमलं बिन्द्वतीतं बैन्दवस्थानात्मकं सुधासिन्ध्वपरपर्यायं सरघाशब्दवाच्यम्। नादातीततत्त्वं तु त्रिपुरसुन्दर्यादिशब्दाभिधेय—'दर्शा दृष्टा दर्शता' इत्याद्यपरपर्याय—'क ए ई ल ह्रीम्' इत्यादिमन्त्रवर्णनामक-पञ्चाशद्वर्णात्मक-षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्यापरिगणितमहाकालात्मक-पञ्चदशकलातीता सादाख्या श्रीविद्यापरपर्याया चित्कलाशब्दवाच्या ब्रह्मविद्यापरपर्याया भगवतीति नादबिन्दुकलातीतं भागवतं तत्त्वमिति तत्त्वविद्रहस्यम्। अत्र नादबिन्दुकलानां परंपरैक्यानुसंधानं षोढा भवतीति षोढा ऐक्यमाहुः।

एवं भगवतीं षड्विधैक्येन संभाव्य पूजयित्वा सादाख्यायां विलीनो भवति। तदनन्तरं षड्विधैक्यानुसंधानमहिम्ना गुरुकटाक्षसंजातमहावेधमहिम्ना च भगवती झटिति मूलाधारस्वाधिष्ठानात्मकचक्रद्वयं भित्त्वा मणिपूरे प्रत्यक्षं प्रतिभाति। महावेधप्रकारः—पूर्वमभ्यासदशायां गुर्वेकपरतन्त्रमहाविद्यां गुरुमुखादेव स्वीकृत्य ऋषिच्छन्दोदेवतापूर्वकं मूलमन्त्रस्य शुष्कजपं गुरूपदिष्टमार्गेण कुर्वन् आश्वयुजशुक्लपक्षे महानवमीशब्दाभिधेयाष्टम्यां निशीथसमये गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यम्। तन्महिम्ना गुरोः तदानीं कर्तव्यहस्तमस्तकसंयोग-पुनर्मन्त्रोपदेश-षट्चक्रपूजाप्रकारोपदेश-षड्विधैक्यानुसंधानोपदेशवशात् महावेधः शैवः सादाख्यायाः प्रकाशरूपो जायत इति गुरुरहस्यम्।

एवं महावेधे जाते भगवती मणिपूरे प्रत्यक्षा भवति। सा समाराध्या। अर्घ्यपाद्यादिभूषणप्रतिपादनपर्यन्तं पूजाकलापं मणिपूरे निर्वर्त्य, अनाहतमन्दिरं

[1] त्रिश्रार इत्यपि पाठः।

भगवतीं नीत्वा, धूपादिनैवेद्यहस्तप्रक्षालनान्तं कर्मकलापं तत्रैव समाप्य विशुद्धौ भगवतीं सिंहासनासीनां सखीभिः संलापान् संभाषमाणां शुद्धस्फटिकसदृशैः मणिभिः पूजयेत् । शुद्धस्फटिकसदृशमणयो न मौक्तिकादयः, किंतु तदीयषोडशदलगतषोडशचन्द्रकला इति रहस्यम् ।

एवं संपूज्य आज्ञाचक्रं नीत्वा देवीं कामेश्वरीं नीराजनविधिभिः अनेकैः संप्रीणयेत् । अत एवोक्तं **कर्णावतंसस्तुतौ** मदीयायाम्—

"आज्ञात्मकद्विदलपद्मगते तदानीं
विद्युन्निभे रविशशिप्रयतोत्कटाभे ।
गण्डस्थलप्रतिगलत्करदीपजाल-
कर्णावतंसकलिके कमलायताक्षि ॥"

इति । एवमाज्ञाचक्रे नीराजनविधिं कृत्वा संप्रीणयेत् । तदनन्तरं झटिति विद्युल्लतेव सहस्रकमलमनुप्रविष्टा सुधाब्धौ पञ्चकल्पतरुच्छायायां मणिद्वीपे सरघामध्ये सदाशिवेन सार्धं विहरमाणा वर्तते । तदा तिरस्करिणीं प्रसार्य समीपे मन्दिरे स्वयं निवसेत् । यावद्भगवती विनिर्गता पुनः मूलाधारकुण्डं प्रविशति तावत्पर्यन्तं स्थातव्यमिति समयमततत्त्वरहस्यम् ।

अत्र शंकरभगवत्पादानां चतुर्विधैक्यानुसंधानानन्तरं मणिपूरे प्रत्यक्षाया भगवत्याः स्वरूपं, 'क्वणत्काञ्चीदामा' इत्यादि ध्यानप्रतिपादितं चतुर्भुजं धनुर्बाणपाशाङ्कुशयुक्तहस्तम् । तन्मतानुसारिणामपि तथैव प्रतिभाति भगवती ।

अस्माकं तु षड्विधैक्यानुसंधानानन्तरं मूलाधारद्विकं भित्वा मणिपूरे प्रसन्ना भगवती दशभुजा धनुर्बाणपाशाङ्कुशवरदाभयपुस्तकाक्षमालावीणाहस्ता । मन्मतैकदेशिनां पाशाङ्कुशपुण्ड्रेक्षुचापपुष्पबाणजपमालिकाशुकाभयकरवरा करद्वयवक्षःस्थलस्थापितवीणा । उभयमस्माकं संमतमेव । **कर्णावतंसस्तुतौ** मदीयायाम्—

"भवानि श्रीहस्तैर्वहसि फणिपाशं सृणिमथो
धनुः पौण्ड्रं पुष्पं शरमथ जपस्रक्शुकवरम् ।

अथ द्वाभ्यां मुद्रामभयवरदानैकरसिके
क्वणद्वीणां द्वाभ्यामुरसि च कराभ्यां च बिभृषे ॥"

इति । समयिनां प्रत्यक्षं परिदृश्यमाना आस्ते भगवती । समयिनां सहस्रदलकमल-पर्यन्तमान्तरपूजा कर्तव्या । सहस्रकमले तु तिरस्करिणीप्रमारणपर्यन्तं दर्शनमेव समाराधनम् । यदुक्तं **सुभगोदये**—

"सूर्यमण्डलमध्यस्थां देवीं त्रिपुरसुन्दरीम् ।
पाशाङ्कुशधनुर्बाणहस्तां ध्यायेत्सुसाधकः ॥
त्रैलोक्यं मोहयेदाशु वरनारीगणैर्युतम् ।"

इति । चर्चास्तोत्रेऽपि **कालिदासकृते** —

"ये चिन्तयन्त्यरुणमण्डलमध्यवर्ति
रूपं तवाम्ब नवयावकपङ्करम्यम् ।
तेषां सदैव कुसुमायुधबाणभिन्न-
वक्षःस्थला मृगदृशो वशगा भवन्ति ॥"

इति ।

अत्र समयिनां बाह्यपूजानिषेधात् सूर्यमण्डलान्तर्गतत्वेन पूजनं निषिद्ध-मित्याहुः । तन्न । ब्रह्माण्डस्थितपिण्डाण्डस्थितचन्द्रसूर्ययोरैक्यात् सूर्यस्य चन्द्रकला-मृतनिष्यन्दवशात् उज्जीवनात्; यतः, 'अपाःरसमुदयः सन्" इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितमिति प्राक् प्रतिपादितम् । अतः चन्द्रकलाविद्यायाः सूर्यसंपर्कात् तेजस्तिरोधानं स्यादिति केचन संगिरन्ते । तदप्यपास्तं वेदितव्यम् । अत एव पिण्डाण्डब्रह्माण्डचन्द्रयोरैक्यात् चन्द्रमण्डलान्तर्गतत्वेन चन्द्रकलाविद्यायाः पूजनं युज्यते ।

यत्तु पूर्वोक्तं चन्द्रबिम्बगतत्वेन देव्याः पूजननिषेधवचनम्, तत्तु आन्तर-चन्द्रस्य आज्ञाचक्रोपरिस्थितस्य सहस्रकमलान्तर्गतचन्द्रकलामृतनिष्यन्दैः उज्जीवन-मिति तत्र तस्याः पूजानिर्बन्धो नास्ति । अत एव पिण्डाण्डब्रह्माण्डचन्द्रयोरैक्यात् ब्रह्माण्डस्थितचन्द्रमण्डलेऽपि पूजानिर्बन्धो नास्तीत्येवंपरम् ।

एवं हृदयकमले एव समाराधिता भगवती ऐहिकानि फलानि सर्वाणि ददाति। यदा वशिन्यादियुक्ता ध्याता, सारस्वतं ददाति। यावकरसाप्लुता ध्याता, वशीकरणं ददाति; 'मुखं बिन्दुं कृत्वा' इत्यादिना ध्याता तादृशं फलं ददाति। हृदयकमल एव होमादिकं तर्पणादिकं कार्यम् ऐहिकफलसाधनमिति 'स्मरं योनिं लक्ष्मीम्' इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादितम्। अतः समयिनामैहिकामुष्मिकफलसाधनोपायः आन्तरपूजेति समयमततत्त्वम्।

अत्र भगवत्पादैः आधारकमलादिकं विहाय आज्ञाचक्रक्रमेण अवरोहक्रमेण पूजाप्रकारः कथितः। अयमाशयः—"आत्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी" इति श्रौतक्रममवलम्ब्य अवरोहक्रम उक्तः। अत एव स्वाधिष्ठानानन्तरभाविनः मणिपूरस्य तदधःप्रदेशे निरूपणं युज्यते। आधारस्वाधिष्ठानानन्तरं मणिपूरकावस्थानमिति सर्वयोगशास्त्रसिद्धम्। तदपि संवर्ताग्निदग्धस्य जगतः उज्जीवनानन्तरमुत्पत्तिं वक्तुमित्यवगन्तव्यम्। एतच्च शुकसंहितायाम्, "शृणु देवि प्रवक्ष्यामि" इत्यारभ्य एकनवतिश्लोकैः श्रीचक्रस्य षट्चक्राणि प्रस्तुत्य, "इदानीं संप्रवक्ष्यामि" इत्यारभ्य सार्धशतया श्लोकैः सप्रपञ्चं प्रतिपादितम्। तत्तत एवावधार्यम्।

न च, "ऊर्ध्वमूलमवाक्छाखम्। वृक्षं यो वेद संप्रति" इति श्रुतेः देहरूपवृक्षस्य शिर एव मूलं, करचरणाद्यवयवाः शाखाः, अतः षट्कमलानां कदलीकुसुमोपमानानाम् अधोमुखानामवरोहक्रमेण कमलान्युक्तानीति तत्र पूजा सुकरेति तदानुगुण्येन भगवत्पादैरुक्तमिति वाच्यम्। तादात्म्यध्यानव्यतिरेकेण पूजाया असंभवात्। संभवे वा श्रीचक्रगतत्रिकोणादिषट्चक्राणामधोमुखत्वाभावात्, "मूलाधारस्थितामेव देवीं सुप्तां प्रबोधयेत्" इति तत्रैव प्रबोधनियमात् मूलाधारादिक्रमेणैव पूजा समयिनां कौलादीनां च कार्येति परमगुरुमुखादेवावगतं रहस्यम्। वामकेश्वरतन्त्रे आत्मपूजायां विशेष उक्तः—

"पाशाङ्कुशौ तदीयौ तु रागद्वेषात्मकौ स्मृतौ।
शब्दस्पर्शादयो बाणाः मनस्तस्याभवद्धनुः॥

करणेन्द्रियचक्रस्थां देवीं संवित्स्वरूपिणीम् ।
विश्वाहंकारपुष्पेण पूजयेत्सर्वसिद्धिभाक् ॥"

इति । इयमुपासना । विधिः क्रियात्मको नादरणीयः ॥ ४१ ॥

इति श्रीलोल्लकुलसंप्रदायप्रवर्तकभ्रमराम्बिकावरप्रसादसमुल्लसितमहासारस्वतभट्टलोल्लपति-
ग्रन्थविवरणकर्तृश्रीमहोपाध्यायमहादेवाचार्यसप्तमेन साहित्यपारिजातस्मृतिकल्प-
तरुप्रबन्धप्रबन्धृलक्ष्मीधरार्यषष्ठेन भरतार्णवपोताख्यसाहित्यमीमांसाग्रन्थ-
द्वयप्रणेतृविरिञ्चिमिश्रपञ्चमेन मीमांसाद्वयजीवातुनिर्मातृपुरुषोत्तम-
महोपाध्यायनप्त्रा प्राभाकरामृतवाहिनीप्रभावलीखण्ड-
नाद्यनेकप्रबन्धसंदर्भप्रवर्तकबिरुदपदमहोपाध्याय-
लक्ष्मणार्यपौत्रेण नयविवेकदीपिकाप्रबन्ध-
संविधातृमहोपाध्यायविद्वत्सार्वभौम-
नूतनव्यासाद्यनेकबिरुदाङ्कित-
श्रीविश्वनाथभट्टाङ्कतनयेन
अधीतदशशतनयेन पार्वतीगर्भशुक्तिमुक्तारत्नेन बहूकृतकृतधीचिरत्नेन लोल्लकुलकल-
शाम्बुधिसुधांशुना यशःप्रांशुना हरितगोत्रकल्पशाखिना आपस्तम्बशाखिना
षड्दर्शनीपारदृश्वना प्रतिपक्षवृक्षझञ्झामातरिश्वना भ्रमराम्बिकाप्रसाद-
समासादितप्रतिभाविशेषेण भुवि शेषेण निखिलयामलतन्त्रार्ण-
वावगाहनरुद्रेण आश्रयीकृतगजपतिवीररुद्रेण नीलगिरि-
सुन्दरचरणारविन्दचञ्चरीकेण वाणीसहचरीकेण
सरस्वतीविलासाद्यनेकसाहित्यनिबन्धननय-
विवेकभूषणाद्यनेकगुरुमतनिबन्धनयो-
गदीपिकाद्यनेकपातञ्जलमतनि-
बन्धनमहानिबन्धनाख्य-
मानवधर्मशास्त्रटीकाकर्णावतंसबर्हावतंसाद्यनेककाव्यकल्पकेन आश्रित-
जनकल्पकेन निग्रहानुग्रहकौशिकेन श्रीमहोपाध्यायलक्ष्मीधर-
देशिकेन कृतायां सौन्दर्यलहरीव्याख्यायां लक्ष्मीधराख्याया-
मानन्दवर्णनपरानन्दलहर्याख्यः प्रथमस्तरङ्गः

अरुणामोदिनी

अथ परिशेषान्मूलाधारचक्राधिष्ठानदेवते समयाम्बामहानटेश्वराख्ये स्तुवन् तयोरेव अनुकूलयोः जगदुत्पत्तिहेतुत्वं प्राथमिकश्लोकोपात्तं द्रढयति—तवेति । हे भगवति देवि! तव त्वत्संबन्धिनि मूले आधारे मूलाधाराख्ये चक्रे, स्थितमिति शेषः । लास्ये;

"शृङ्गाररसभूयिष्ठैर्भूरिभावतरङ्गितैः ।
अङ्गैरनङ्गसर्वस्वैः शोभातिशयशालिभिः ॥
अन्वितो नृत्तभेदो यस्तल्लास्यमिति कथ्यते ।"

इत्युक्तलक्षणे स्त्रीकर्तृके नृत्तविशेषे, परया; आसक्तया, समम्; अधिष्ठानानुष्ठानावस्थारूपनामभिः शिवसादृश्यं याति प्राप्नोतीति समया देवी । एवं देव्या समं सादृश्यं पूर्वोक्तरूपेण यातीति समय इति देवस्यापि नामानुसंधेयम् । तया सह । नव च ते रसाश्च नवरसाः । यद्वा—नवो नूतनः कोमलतया अतिमधुर इत्यर्थः । रस्यते आस्वाद्यत इति रसः । स चासौ रसश्च नवरसः शृङ्गारः । तदात्मकस्य नवरसात्मकस्य वा महतस्ताण्डवस्य पुंकर्तृकस्य नृत्तविशेषस्य नटमभिनेतारं रसभरितं नाट्यं कुर्वाणमित्यर्थः । एवंविधं महानटेश्वराख्यं देवं नवात्मानं पूर्वोक्तनवव्यूहात्मकमानन्दभैरवनामानं नवरसात्मकं नूतनशृङ्गाररसस्वरूपं वा मन्ये, तर्कयामीत्यर्थः । देवयोः शृङ्गारक्रीडनासक्तिफलमाह—उभाभ्यामिति । इदम्; परिदृश्यमानं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं भुवनं कर्तृ, उदयविधिम्; जगदुत्पत्तिविधानमुद्दिश्याभिलक्ष्य, दयया सनाथाभ्याम्; दयासहिताभ्यां विनष्टजगदुत्पादनसावधानाभ्यामित्यर्थः । अत एव उभयकर्तृकलास्यताण्डवविधानमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । प्रधानजगत्कारणवादिमते प्रकृतिपुरुषयोः परस्परदर्शनख्यातिरेव जगदुत्पत्तिः, लास्यनृत्तावसानमेव जगत्संहृतिरिति सिद्धान्तात् । एताभ्यामुभाभ्यां समयाम्बामहानटेश्वराभ्यां, जनकजननीमत्; मातापितृमत् जज्ञे जातम् । लास्यताण्डवपरावेतावेव जगदुत्पाद्यमातापितृभावं तस्य प्रासवन्तावित्यर्थः । उक्तं च सूतसंहितायाम्—

"यथा मातापितृभ्यां तु वर्धन्ते मानवा भुवि ।
तथैताभ्यामिदं कृत्स्नं वर्धते नात्र संशयः ॥"

इति । समययोः शिवयोरनयोश्च, 'तवाधारे' इत्यनेन उभयोराधारचक्रस्यैवाधिष्ठानत्वात् अधिष्ठानसाम्यमुच्यते । 'जनकजननीमत' इत्यनेनानुष्ठानसाम्यमुच्यते, जगदुत्पादनक्रियायामुभयोर्व्याप्रियमाणत्वात् । 'लास्यपरया' 'महाताण्डवनटम्' इत्यनेन अवस्थासाम्यमुच्यते ।

"जपाकुसुमसंकाशौ मदघूर्णितलोचनौ ।
जगतः पितरौ वन्दे भैरवीभैरवात्मकौ ॥"

इत्यागमात् रूपसाम्यं प्रसिद्धमेव। "नवात्मानम्" इत्यनेन रूपसाम्यम्। 'समया' इत्यनेन नामसाम्यमुच्यत इति उभयोः समयाभिधेयत्वं स्पष्टमेव। किं च उपक्रमे शिवशक्तिसंमेलनेन जगदुत्पत्तिवादिभिर्दृढीकरणायोपसंहारे तत्परामृष्टमिति सर्वं रमणीयम् ॥ ४१ ॥

सत्साहित्यप्रवीणस्त्रिभुवनविदिते क्रोडमर्त्यन्ववाये
धीरो गङ्गाधराख्यः समुदभवदसौ मल्लिनाथात्कवेर्यः ।
तस्य श्रीसूनुकामेश्वरकविरचिताचार्यदेवीस्तुतीय-
व्याख्यानेऽत्रादिमेयं समजनि लहरिः सारुणामोदिनीडये ॥
श्रीविघ्नेश्वरभक्तवत्सलकृपासंवीक्षणप्रेरणाद्-
ग्रन्थोपक्रमणे प्रवृत्तमखिलाभीष्टार्थदानक्षमात् ।
दृष्ट्या दूरनिरस्तमत्सरमदासूयादिसंदोहया
सान्द्रानन्दसुधारसस्रुतिजुषा पश्यन्तु मां सूरयः ॥
अरुणामोदिनी नाम्ना व्याख्येयमतिशोभना ।
तरुणारुणनीकाशं भजतां गणनायकम् ॥
कामेश्वरेण विदुषा निर्मितातिमनोहरम् ।
आमोदितारुणादेव्या राजराजेश्वराह्वया ॥
आतन्वती बुधामोदं जीयादाचन्द्रतारकम् ।
मयि प्रसादं विबुधाः पश्यतारुणया कृतम् ।
येनातिकठिनग्रन्थव्याख्यानोत्सुकतामगाम् ॥

इति श्रीमदखिलविद्यासंप्रदायप्रवर्तकसाहित्यपदसार्वभौमश्रीमत्क्रोडमर्तिवंशरत्नाकर-
सुधाकरब्रह्मान्तर्वाणिवर्यतनूभवस्य विश्वविद्यावैशद्यस्य विद्वन्मणेर्मल्लेश्वरपण्डि-
तस्य सूनोर्गङ्गाधरधीरधुरंधरस्य तनूभवेन समस्तभजन्मनोरथसधान-
समवहितश्रीविघ्नेश्वरकृपाकटाक्षनिराक्षणलब्धविद्यावैशद्येन नाग-
माम्बागर्भरत्नाकरराकासुधानिधिना वेंकटेश्वरभागिनेयेन
कामेश्वरसूरिणा विरचितासु कृतिषु आचार्यभगव-
त्पादकृतदेवीस्तुतिव्याख्यायामरुणामोदिनी-
समाख्यायामानन्दवर्णनपरानन्दलहरी-
समाख्यः प्रथमः कल्लोलः

PART II

SAUNDARYA-LAHARĪ

(WAVE OF BEAUTY)

[*Lakṣhmīdharā and Aruṇāmodinī*, pp. 193-316]

द्वितीयो भागः

सौन्दर्यलहरी

[लक्ष्मीधरा - अरुणामोदिनीसहिता पृ० १९३-३१६]

व्याख्याद्वयोपेताया सौन्दर्यलहर्या विषयानुक्रमः

ॐ

श्रीगणेशशारदागुरुभ्यो नमः

श्रीशंकरभगवत्पादविरचिता

सौन्दर्यलहरी

श्रीलक्ष्मीधरदेशिकविरचितया लक्ष्मीधराख्यटीकया श्रीकामेश्वर-
सूरिविरचितया अरुणामोदिन्याख्यया टीकया च समेता

लक्ष्मीधरा

एवं समयमतं सम्यक् प्रपञ्च्य समयाया भगवत्याः किरीटप्रभृति पादान्तं वर्णयति—

गतैर्माणिक्यत्वं गगनमणिभिः सान्द्रघटितं
किरीटं ते हैमं हिमगिरिसुते कीर्तयति यः ।
स नीडेयच्छायाच्छुरणपटलं चन्द्रशकलं
धनुः शौनासीरं किमिति न निबध्नाति धिषणाम् ॥ १ ॥

गतैरिति । गतैः; प्राप्तैः, माणिक्यत्वम्; नवविधरत्नभावम्, गगनमणिभिः; द्वादशादित्यैः; तेषामत्यन्तसंनिकृष्टसेवार्थं भूषणगतमणित्वं युज्यते । सान्द्रघटितम्; सान्द्रं नीरन्ध्रं यथा भवति तथा घटितं खचितं, किरीटं; मकुटं,

ते **हैमं;** हेम्नो विकारम् । **हिमगिरिसुते!** हे पार्वति! **कीर्तयति** वर्णयति **यः;** सः; कवीन्द्रः, **नीडेयच्छायाच्छुरणशबलम्;** नीडं गोलं तत्र खचितं नीडेयं रत्नजातं, तस्य छाया तया छुरणेन व्यापनेन शबलं शबलवर्णं, **चन्द्रशकलम्;** चन्द्रखण्डं, **धनुः;** कोदण्डं, **शौनासीरं;** शुनासीर इन्द्रः, तस्य संबन्धि शौनासीरं, किमिति न निबध्नाति धिषणां बुद्धिम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हिमगिरिसुते! माणिक्यत्वं गतैः गगनमणिभिः सान्द्रघटितं हैमं ते किरीटं यः कीर्तयति, स नीडेयच्छायाच्छुरणशबलं चन्द्रशकलं शौनासीरं धनुरिति धिषणां किं न निबध्नाति ।

अयं भावः—किरीटवर्णनां कर्तुमुद्युञ्जानः कवीश्वरः तत्र स्थितां चन्द्ररेखां नानारत्नमणिकान्तच्छुरितां दृष्ट्वा इन्द्रचापत्वेन कथं नाशङ्कते? अवश्यं तस्य तच्छङ्का जायत एवेति ।

अत्र उत्प्रेक्षालंङ्कारः, चन्द्रशकलस्य इन्द्रचापत्वेनोत्प्रेक्षणात् । यद्वा—अपह्नवालंकारः, इदं चन्द्रशकलं न भवति; अपितु इन्द्रचाप इत्यपह्नवस्य प्रतिभानात् । यद्वा—संदेहालंकारः, अयमिन्द्रचाप उत चन्द्रशकलमिति संशयात् । यद्वा—अतिशयोक्तिरलंकारः, इन्दुशकलस्य इन्द्रचापत्वेन अध्यवसानात्; स्वधिषणाम् इन्द्रचापे किमिति न निबध्नातीति सामान्योक्तेः । एतेषां मध्ये एकस्य प्राधान्यम् इतरस्योपसर्जनत्वमिति विनिगमकप्रमाणाभावात् संदेहालंकारः । (उत्प्रेक्षातिशयोक्ती स्पष्टे । अपह्नवस्तु तल्लिङ्गाभावादपि किमिति धिषणां न निबध्नातीत्यपह्नवोल्लेखस्य शक्यत्वात् । संदेहस्तु चन्द्रशकले दृष्टे इन्द्रचापस्य स्मृत्यारूढत्वात् उल्लेखयितुं शक्य एवेति संदेहसंकर एव ज्यायान्) ॥ १ ॥

अरुणामोदिनी

एवमानन्दलहरीसमाख्योंऽशः समीरितः ।
असुबोधः कोविदानामतिस्पष्टतरोक्तिभिः ॥
कटाक्षादिष्टदान्नित्यमरुणागणनाथयोः ।
सुबोधमपि सौन्दर्यलहर्यभिधमादरात् ॥
अंशः स्पष्टोक्तिभिः सम्यग्व्याकुर्वे विदुषां मुदे ।

अथैवं भागवतमानन्दं सप्रपञ्चं प्रपञ्चय पूर्वोक्तध्यानविधानाशक्तानामल्पधियामनुग्रहाय सुखेन भगवतीस्वरूपप्रापणनिपुणे प्रत्यङ्गवर्णनरूपे ध्याने निबद्धव्ये;

"प्रपदाङ्घ्री गुल्भपार्ष्णी जङ्घाजानूरुवङ्क्षणम् ।
कटित्रिकनितम्बस्फिक्वस्त्युपस्थककूदरम् ॥
जघनं जठरं नाभिर्वलिवक्षोजकञ्चुकम् ।
क्रोडोरोजत्रुपृष्ठांसकक्षादोः पार्श्वमध्यमम् ॥
प्रगण्डः कूर्परो हस्तः प्रकोष्ठो मणिबन्धनम् ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठकरभनखपर्वचपेटकम् ॥
कण्ठः शिरोऽधराश्मश्रुमुखोष्ठचुबुकं हनु ।
सृक्की तालुरदाजिह्वानासाभ्रूगण्डलोचनम् ॥
अपाङ्गस्तारकाकर्णफालमस्तकमूर्धजाः ।
यथासंभवमेतेषु वर्ण्याः स्त्रीपुंसयोर्बुधैः ॥"

इति काव्यकल्पलतोक्तेः प्रपदादिमूर्धजान्तवर्णनात्;

"वेणीधम्मिल्लसीमन्तफालश्रवणनासिकम् ।
कपोलाधरनेत्रभ्रूकटाक्षरदभाषणम् ॥
गण्डबाहुकरोरोजनाभिमध्यवलित्रयम् ।
रोमाणि श्रोणिजङ्घोरूगतिक्रमनखक्रमाः ॥"

इति तदीयवचनं पर्यालोचयतां किरीटादिगत्यन्तवर्णनस्यापि कविसमयसिद्धत्वात्सहस्रकमलनिवासिनीं भगवतीं सुखशय्याप्रापणपर्यन्तं किरीटप्रभृतिपादान्तं वर्णयन्ति— गतैरिति । हे हिमगिरिसुते! पुत्त्रीभावापत्त्या तुषारमयस्यापि हिमगिरेः कृतलोकत्रयप्रतिष्ठे देवि! यः कविः त्वदुपासनलब्धप्रतिभातिशय इत्यर्थः । माणिक्यत्वं नानाविधरत्नभावम्; गतिरिति संनिकृष्टसेवार्थं मणिभावं प्राप्तैः . . . मरूपित्वादिति भावः । गगनमणिभिः द्वादशादित्यैः; "द्युमणिस्तरणिः" इत्याद्यमरः । सान्द्रं निबिडं यथा तथा घटितं खचितं हैमं हेमविकारं ते भवत्याः किरीटं मुकुटं कीर्तयति वर्णयतीत्यर्थः । संकीर्तयिता नीडं रत्नस्थापनार्थः कुलायः; गोलकमिति यावत् । "नीडमस्त्रीदानकुलाययोः" इति रत्नमाला । तत्र खचितानि रत्नानि नीडे यानि, तेषां छायानां नानाविधद्युतीनां छुरणेन रूषणेन शबलं कर्बुरकान्ति चन्द्रशकलं शिरस्थितमिन्दुखण्डं प्रति सुष्ठु शोभनं नासीरं सेनामुखं, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य सः

सुनासीरः ; तालव्यादिपाठे शिविः पूजार्थमव्ययम् । "वृद्धश्रवाः सुनासीरः" इतीन्द्रपर्यायेष्वमरः । तस्येदं सौनासीरमैन्द्रं धनुः शक्रधनुरिति धिषणां बुद्धिं तद्भ्रान्तिमित्यर्थः । किमिति किमर्थं न निबध्नाति । किरीटकोटिनद्धनानाविधरत्नकान्तिरूषिते धनुराकारे चन्द्रशकले शबलवर्णेन्द्रचापबुद्धिं वर्णयितुं प्रवृत्तः कविः करोत्येवेत्यर्थः । एतेन "ह्रैं हैमकिरीटाय सहस्रादित्यतेजसे नमः" इति किरीटमन्त्र उद्धृत इति केचित् । अत्र देवीशिरःस्थिरस्थिते चन्द्रशकले इन्द्रधनुर्भ्रान्तिनिरूपणाद्भ्रान्तिमदलंकारः । स च नीडेयच्छायाच्छुरणशबलमिति विशेषणतापन्नपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गसहकृतचन्द्रशकलेन्द्रधनुष्ट्वाध्यवसायरूपोत्प्रेक्षानुप्राणित इति त्रयाणां संकरः । लक्ष्मीधरे अलंकारलेखनकौशलं सुधीभिरेवावधार्यमित्युपेक्ष्यते ॥ १ ॥

धुनोतुति ध्वान्तं नस्तुलितदलितेन्दीवरवनं
घनस्निग्धश्लक्ष्णं चिकुरनिकुरुम्बं तव शिवे ।
यदीयं सौरभ्यं सहजमुपलब्धुं सुमनसो
वसन्त्यस्मिन् मन्ये वलमथनवाटीविटपिनाम् ॥ २ ॥

लक्ष्मीधरा

धुनोत्विति । **धुनोतु** अपनयतु **ध्वान्तम्** अन्तस्तिमिरं **नः** अस्माकं **तुलितदलितेन्दीवरवनम् ;** तुलितं सदृशीकृतं दलितं भिन्नं विकसितमित्यर्थः, इन्दीवराणां नीलोत्पलानां वनं यस्य तत् । **घनस्निग्धश्लक्ष्णम् ;** घनं सान्द्रम् अविरलं स्नेहयुक्तमिव स्थितं श्लक्ष्णं मृदु । एवमेतेषां विशेषणानां समासः । **चिकुरनिकुरुम्बम् ;** चिकुराणां केशानां निकुरुम्बं समूहः केशपाशः, धम्मिल्ल इत्यर्थः । **तव** भवत्याः **शिवे!** भगवति! **यदीयं** यस्य धम्मिल्लस्य संबन्धि **सौरभ्यं** परिमलं **सहजं** स्वभावसिद्धम् उपलब्धुं समाकृष्टुं सुमनसः पुष्पाणि वसन्ति आसते, **अस्मिन्** धम्मिल्ले मन्ये ध्रुवम् ; **वलमथनवाटीविटपिनाम् ;** वलमथनः बलारिः इन्द्रः बवयोरभेदोपचारः अनुप्रासार्थमङ्गीकृतः । तस्य वाटी उद्यानम्, तत्र विटपिनः कल्पवृक्षाः तेषाम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे शिवे! तुलितदलितेन्दीवरवनं घनस्निग्धश्लक्ष्णं तव चिकुरनिकुरुम्बं नः ध्वान्तं धुनोतु । यदीयं सहजं सौरभ्यम् उपलब्धुम् अस्मिन् वलमथनवाटीविटपिनां सुमनसः वसन्तीति मन्ये ।

अत्र उत्प्रेक्षालंकारः, केशपाशवासनार्थमेव धृतानां कल्पवृक्षकुसुमानामन्यथात्वेनोत्प्रेक्षणात् । तल्लक्षणं तु—"संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परस्य यत्" इति । तुलितदलितेन्दीवरवनमित्यत्र उपमालंकारः । अनयोः संसृष्टिः, तिलतण्डुलवत्संसृज्यमानत्वात् क्षीरनीरवत्संबन्धः संकरः ॥ २ ॥

अरुणामोदिनी

अथ धम्मिल्लं वर्णयति—धुनोत्विति । शिवयति भक्तलोकमिति शिवा; तस्याः संबुद्धिः; हे शिवे! घनं सान्द्रम्; "घनं निरन्तरं सान्द्रम्" इत्यमरः । तच्च तत्स्निग्धं स्नेहयुक्तमिव स्थितं च घनस्निग्धम् । यद्वा—घनो नीलमेघ इव स्निग्धं श्लक्ष्णं मृदुलं च; अत एव तुलितं समीकृतं दलितेन्दीवरवनं विकसितनीलोत्पलकाननं येन तत् । व्यतिरेकालंकारः । तव भक्ताज्ञाननिरासिकाया भवत्याः, चिकुरनिकुरुम्बं केशपाशः, धम्मिल्लमित्यर्थः । नः भक्तानामस्माकं ध्वान्तमज्ञानं धुनोतु कम्पयतु । आशंसायां लोट् । तत्किमित्यत्राह—सहजमुत्पत्तिसिद्धं यस्येदं यदीयं भवत्केशपाशसंबन्धि सौरभ्यं सौगन्ध्यमुपलब्धुं प्राप्तुम्; अस्योपासनयेति भावः । बलमथनवाटीविटपिनां वबयोरभेदात् बलं मथ्नातीति बलमथन इन्द्रः, तस्य वाटी नन्दनाख्यं पुष्पवनम्, तत्रस्थानां विटपिनां कल्पतरूणां सुमनसः पुष्पाणि, विदुषो देवाश्चेति ध्वनिः । "सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां नाधीनदेवयोः" इति कोशः । एतेन तेषामुचितानुचिताभिज्ञत्वं सूचितम् । अस्मिंश्चिकुरनिकुरुम्बे वसन्ति निवसन्तीति मन्ये तर्कयामि । अन्यथा कथमेतेषामत्र नित्यनिवासः स्यादिति भावः । अत्र केशपाशसौरभ्या(व)धृतानां सुरतरुप्रसूनानां केशपाशसाम्यसौगन्ध्योपलब्ध्यर्थकथनादुत्प्रेक्षालंकारः । सा च वाचिकशब्दप्रयोगाद्वाच्या । तथा चेन्द्रोद्यानविहर्तृदेवीकेशपाशसौरभ्यपरिज्ञातृविद्वद्वृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिर्व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ २ ॥

तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी-
परीवाहस्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः ।
वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-
द्विषां बृन्दैर्बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् ॥ ३ ॥

लक्ष्मीधरा

तनोत्विति। **तनोतु** विस्तारयतु, दिशत्वित्यर्थः। क्षेमं योगक्षेमात्मकं शुभं नः अस्माकं **तव वदनसौन्दर्यलहरीपरीवाहस्रोतःसरणिरिव;** इदमेकं पदम्; "इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" इति नियमात्। वदनं मुखं तस्य सौन्दर्यस्य सुन्दरभावस्य लहरी उत्सेकः तस्य परीवाहः प्रवाहः, "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति परिशब्दादिकारस्य दीर्घः। तत्र स्रोतःसरणिरिव स्रोतसः प्रवाहस्य सरणिरिव मार्ग इव स्थिता **सीमन्तसरणिः** सीमन्ते धम्मिल्लमध्यप्रदेशे सरणिः सरण्याकाराकारिता रेखा **वहन्ती** धारयन्ती **सिन्दूरं** सिन्दूरपरागं **प्रबलकबरीभारतिमिरद्विषां;** प्रबलाः केशपाशात्मना लब्धजन्मतया प्रबलाः ते च ते कबरीभाराः, त एव केशपाशनिचया एव तिमिराणि तान्येव द्विषः शत्रवः तेषां वृन्दैः समूहैः बन्दीकृतम् बन्दीग्रहणावरुद्धम्। इवेति संभावनायाम्। कविप्रौढोक्तिस्थले इवशब्दस्य संभावनैवार्थः। अन्यत्र सादृश्यमिति विवेकः। **नवीनार्ककिरणम्;** नवीनः प्रातःकालीनः अर्कः सूर्यः तस्य किरणः तम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तव वदनसौन्दर्यलहरीपरीवाहस्रोतःसरणिरिव स्थिता तव सीमन्तसरणिः प्रबलकबरीभारतिमिरद्विषां वृन्दैः बन्दीकृतं नवीनार्ककिणमिव सिन्दूरं वहन्ती नः क्षेमं तनोतु।

अत्र उत्प्रेक्षालंकारः; सीमन्तसरणेः स्रोतःसरणित्वेनोत्प्रेक्षणात्। न चायमुपमालंकारः। स्वतःसिद्धमनुपजीव्य कविप्रौढोक्तिमेवोपजीव्योत्थानात्। न च संभावनापरस्येवशब्दस्य समासविधानाभावात् उपमैवेति वाच्यम्। "इवेन सह" इति सामान्येनोभयार्थस्य इवशब्दस्य ग्रहणात् उभयत्रापि समासोऽस्तीति ध्येयम्। उत्तरार्धेऽप्युत्प्रेक्षालंकारः, सिन्दूरस्य सूर्यकिरणात्मना संभावनात्। कबरीभारस्य तिमिरत्वारोपणात् रूपकालंकारोऽपि वर्तते। एवमनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः। संभावनां प्रति रूपकस्य निमित्तत्वात्॥ ३॥

अरुणामोदिनी

सीमन्तं वर्णयति—तनोत्विति। हे देवि! वदनस्य मुखस्य या सौन्दर्यलहरी लावण्यवल्लोला; "महत्सूल्लोलकल्लोल . . . . . लहरिकेऽत्यपि" इत्यमरः। तस्य

परीवाहः निर्गममार्गः जलोच्छ्वासः; परिवहन्त्येभिरिति वा परितो वाहयतीति वा परीवाहः; "वह प्रापणे" इति धातोः, "हनश्च" इति घञ्। "उपसर्गस्य घञमनुष्ये" इति दीर्घः। "परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि" इति विश्वः। तस्य स्रोतसो वेगस्य सरणिः पद्धतिरिव स्थिता। वेगनिर्गच्छदत्युत्कटकल्लोलमार्ग इव स्थितेत्यर्थः। "स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये" "सरणिः पद्धतिः पद्या" इति चामरः।

यत्तूक्तम्—परीवाहः प्रवाहः स्रोतोद्वारम्, लहरी उत्सेक इति तत्कोशविरोधादुपेक्ष्यम्। सौन्दर्यलहरी; सौन्दर्यातिरेकपरंपरा तस्याः परीवाहः उत्तरोत्तरानुवर्तनं यत्र, स्रोतः सरणौ सौन्दर्यमहानद्यामिति केचित्। किंच सिन्दूरं रक्तद्रव्यविशेषम्; प्रबलकबरीभारतिमिरद्विषां प्रकृष्टकेशकलापरूपतमोवैरिणां बृन्दैर्बन्दीकृतं काराप्रवेशितम्; नवीनार्ककिरणं बालसूर्यमयूखमिव प्रौढार्ककिरणस्य सिन्दूरोपमानार्हत्वान्नवीनपदप्रयोगः। वहन्ती धरन्ती; तव भवत्याः; सीमन्तसरणिः केशपद्धतिः; शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। नोऽस्माकम्; क्षेमं कुशलम्; तनोतु विस्तारयतु; करोत्वित्यर्थः। अत्र सीमन्तसरणिसिन्दूरानुयोगिनोः स्रोतःसरणिबन्दीकृतनवीनार्ककिरणत्वोत्प्रेक्षालंकारयोरनुप्रासेन सह संसृष्टिः ॥ ३ ॥

अरालैः स्वाभाव्यादलिकलभसश्रीभिरलकैः
परीतं ते वक्त्रं परिहसति पङ्केरुहरुचिम्।
दरस्मेरे यस्मिन् दशनरुचिकिंजल्करुचिरे
सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरदहनचक्षुर्मधुलिहः ॥ ४ ॥

लक्ष्मीधरा

अरालैरिति। अरालैः; कुटिलैः, **स्वाभाव्यात्;** स्वभावतः, **अलिकलभसश्रीभिः;** अलकलभैः भ्रमरपोतैः सश्रीभिः समानाभैः। समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्रत्ययाभावः। **अलकैः;** चूर्णकुन्तलैः, **परीतं;** परितः इतं परीतं व्याप्तं **ते** तव **वक्त्रं** परिहसति, तत्तुल्यं न भवतीत्यर्थः। **पङ्केरुहरुचिम्;** पङ्केरुहस्य कमलस्य रुचिं सौभाग्यं, **दरस्मेरे;** दरम् ईषत् स्मेरो विकासः यस्य, **यस्मिन् दशनरुचिकिंजल्करुचिरे;** दशनानां दन्तानां रुचय एव किंजल्काः केसराः तै रुचिरे सुभगे। **सुगन्धौ;** पद्मगन्धौ, **माद्यन्ति** नन्दन्ति। **स्मरदहनचक्षुर्मधुलिहः;**

स्मरदहनस्य स्मरारेः ईश्वरस्य चक्षूंष्येव मधुलिहः भ्रमराः । जितमन्मथस्यापि वदनसौन्दर्यदर्शनं मादनहेतुरिति किमु वक्तव्यम्? त्वद्वदनसौन्दर्यस्वरूपमिति भावः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! स्वाभाव्यात् अरालैः अलिकलभसश्रीभिः अलकैः परीतं ते वक्त्रं पङ्केरुहरुचिं परिहसति । दरस्मेरे दशनरुचिकिंजल्करुचिरे सुगन्धौ यस्मिन् स्मरदहनचक्षुर्मधुलिहः माद्यन्ति ।

अत्र उपमालंकारः, पङ्केरुहरुचिं परिहसतीत्यनेन वक्त्रस्य कमलसादृश्यप्रतीतेः । अलिकलभसश्रीभिरित्युपमालंकारः । अनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । दशनरुचिरकिंजल्करुचिरे इत्यत्र रूपकालंकारः, दशनरुचीनां किंजल्कत्वेनारोपात् । स्मरदहनचक्षुर्मधुलिहः इत्यत्र रूपकालंकारः; चक्षुषां मधुलिट्त्वेनारोपणात् । अनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः, संकरद्वयस्य संसृष्टिः ॥ ४ ॥

अरुणामोदिनी

वदनं वर्णयति—अरालैरिति । स्वभाव एव स्वाभाव्यम्; स्वार्थे ष्यञ् । तस्मात् स्वाभाव्यादेव अरालैः कुटिलैः अलिकलभैः भ्रमरपोतैः समाना श्रीः शोभा येषां तैः, बालभृङ्गसमानैरित्यर्थः । समासविधेरनित्यत्वात्कप्रत्ययाभावः । यद्यप्यत्र कलभशब्दोऽयम् "कलभः करिशावकः" इति वचनाद्गजशाबवचनः, तथापि विशेषवाचिना सामान्यलक्षणेत्यदोषः । यद्वा—अलतीत्यलिः कलतीति कलः स चासौ भश्च अलिकलभः; "शंभौ भ्रमरे देवः" इति कोशः । तेन सश्रीभिः अलकैः चूर्णकुन्तलैः परीतं व्याप्तम् । ते भवत्याः; वक्त्रं मुखम्; वक्तीति वक्त्रमिति व्युत्पत्त्या पङ्केरुहादुत्कटमित्यर्थः । पङ्के रोहतीति पङ्केरुहम्; उत्पत्तितोऽप्यतिलघुरिति भावः । "इगुपध—" इत्यादिना कप्रत्ययः । "तत्पुरुषे कृति—" इति सप्तम्या अलुक् । तस्य रुचिं शोभां हसति; स्मयेन तत्सदृशं भवतीत्यर्थः । कुतस्तदित्यत्राह—दरेदि । दरस्मेरे ईषद्विस्मयवती, दशनरुचयो दन्तकान्तयः, किंजल्काः केसरा इव तैः रुचिरे सुन्दरे, शोभनो गन्धो यस्य सः सुगन्धिः तस्मिन्; "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इतीकारः । यस्मिन्नुक्तकमलधर्मविशिष्टे वदने स्मरमथनस्य स्मरारेः त्यक्तविषयाभिलाषस्यापीति भावः । चक्षूंष्येव मधुलिहो मधुकराः, माद्यन्ति हृष्यन्ति । जितमदनस्याप्यनुरागोत्पादकत्वात्त्वदीयं वक्त्रं पद्मशोभां हसन्तीत्यर्थः ।

अत्र स्पर्धत्यादीनां सादृश्यवाचकत्वाद्धसन्तीत्यत्रोपमा । सा चालिकलभेत्याद्युपमानुप्राणिता दशनाद्यवयवेषु किञ्जल्कादिकथनात्सावयवेति द्वयोः संकरः । तेन च जितमदनस्यापि रुद्रस्य ईशानाभिलाषोत्पादनकथनेन देवीमुखस्य लौकिकत्वं सर्वलोकातिशायि सौन्दर्यं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४ ॥

ललाटं लावण्यद्युतिविमलमाभाति तव य-
द्द्वितीयं तन्मन्ये मकुटघटितं चन्द्रशकलम् ।
विपर्यासन्यासादुभयमपि संभूय च मिथः
सुधालेपस्यूतिः परिणमति राकाहिमकरः ॥ ५ ॥

लक्ष्मीधरा

ललाटमिति । ललाटं; निटिलम्, **लावण्यद्युतिविमलम्;** लावण्यं तारल्यमेव द्युतिः ज्योत्स्ना तया विमलं स्निग्धम् आभाति आ समन्ताद्भाति **तव यत् द्वितीयं तत् मन्ये** शङ्के **मकुटघटितं** किरीटघटितं **चन्द्रशकलं** चन्द्रार्धखण्डम् । **विपर्यासन्यासात्;** ललाटं अवाक्कोणं वर्तते, चन्द्रशकलं ललाटस्योपरि ऊर्ध्वशृङ्गं वर्तते, उभयोर्विपर्यासन्यासः शृङ्गचतुष्कसंमेलनं, तस्मात् **उभयमपि** ललाटचन्द्र-शकले **संभूय** मिलित्वा । चकारोऽतिशयवाची । **मिथः** अन्योन्यं **सुधालेपस्यूतिः** सुधायाः अमृतस्य लेपः विलेपनं तस्य स्यूतिः सीवनं यस्य सः; अमृतरससान्द्र इत्यर्थः । **परिणमति** ताद्रूप्यं भजति; तदाकाराकारित इत्यर्थः । **राकाहिमकरः;** राकायां पूर्णिमायां हिमकरश्चन्द्रः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तव यत् ललाटं लावण्यद्युतिविमलम् आभाति तत् मकुटघटितं द्वितीयं चन्द्रशकलं मन्ये । यद्यस्मात्कारणात् उभयमपि विपर्यासन्यासात् मिथः संभूय च सुधालेपस्यूतिः राकाहिमकरः परिणमति ।

पूर्णिमायां संपूर्णता चन्द्रस्य कथं भवेत्? किरीटे अर्धदेहाविष्टतया चन्द्रः परिदृश्यत इति पूर्णिमाचन्द्रं निमित्तीकृत्य ललाटमुत्प्रेक्षते । अत्र उत्प्रेक्षालंकारः, ललाटस्य अर्धचन्द्रत्वेनोत्प्रेक्षणात् । यद्वा—द्वितीयार्धे अतिशयोक्तिरलंकारः; राकाहिमकरस्य ललाटकिरीटघटितचन्द्ररेखाद्वितीयनिर्माणासंबन्धेऽपि संबन्धकथनात् ।

अत्र कविकल्पितवस्तुवृत्तसौन्दर्ययोरभेदाध्यवसायः। उत्प्रेक्षातिशयोक्त्योरङ्गाङ्गिभावेन संकरः। "अध्यवसायव्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा ;" "अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः" इति। सूत्रद्वयस्यायमर्थः—अध्यवसायविषयभूते अध्यवसानक्रियारूपस्य व्यापारस्य प्राधान्यं यत्र तत्रोत्प्रेक्षोत्थानम्। यदा अध्यवसायविषयभूते अध्यवसितस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते, तदा अतिशयोक्तेरुत्थानम्। अध्यावसायो नाम निश्चयज्ञानम्। तच्च कविप्रौढोक्तिसिद्धम्, न वास्तवम्। उत्प्रेक्षायास्तु अध्यवसानक्रियाप्राधान्यस्य द्योतकाः, "मन्ये शङ्के ध्रुवम्" इत्येवमादयः स्वरूपोत्प्रेक्षाद्योतकाः। हेतूत्प्रेक्षायां हेतुरेव। फलोत्प्रेक्षायां फलमेव द्योतकम्। अत एव स्वरूपोत्प्रेक्षायाम् इवाद्यभावे हेतुफलयोरसंभवात् अतिशयोक्त्युत्प्रेक्षयोः भेदाभावात् सैवोत्प्रेक्षा अतिशयोक्तावन्तर्भूतेति दिङ्मात्रमुक्तम् ॥ ५ ॥

अरुणामोदिनी

फालं वर्णयति—ललाटमिति। हे देवि! लवणः कान्तिविशेषः; लवण एव लावण्यम्; स्वार्थे ष्यञ्।

"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥"

इत्युक्तलक्षणम्। तदेव द्युतिः कान्तिः, तया विमलं निर्मलम्; तव ललाटं फालदेशः आभाति। चन्द्र (मयू) खवत्प्रकाशत इति यत्, तस्मात्कारणादेतत्सादृश्यान्मकुटघटितं किरीटास्रचितं चन्द्रशकलं द्वितीयमभवत् ललाटात्मकमेकं शकलम्, मकुटस्थितं तु चन्द्रशकलं द्वितीयं शकलं तर्कयामीत्यर्थः। उत्प्रेक्षाफलमाह—विपर्यासन्यासात् अवाक्कोणोर्ध्वकोणयोर्ललाटचन्द्रशकलयोः पूर्वावस्थातो वैपरीत्येन शृङ्गचतुष्टयैक्यसंपादनपूर्वकं न्यासान्निक्षेपाच्छृङ्गचतुष्टययोजनादित्यर्थः। उभयमपि ललाटं चन्द्रशकलं चेति द्वे अपि मिथः अन्योन्यं संभूय मिलित्वा कस्तूरीपङ्केन संधानितं सदित्यर्थः। सुधैवालेपो लेपनद्रव्यम्। प्रकाशीकरणार्थकं सुधारूपं द्रव्यम्, तस्य स्यूतिः सेचनं यस्य सः; अमृतरसलिप्तः सन्नित्यर्थः। "सेचने संततौ स्यूतिः" इति रत्नमाला। राकाहिमकरः; पूर्णिमाचन्द्रः सन्परिणमति। पूर्णचन्द्ररूपरूपान्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः। न हि भवल्ललाटकिरीटावस्थितचन्द्रशकलानहनादन्यो राकाचन्द्रो नास्तीत्यभिप्रायः। असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्युत्प्रेक्षयोः संकरः ॥ ६ ॥

भ्रुवौ भुग्ने किंचिद्भुवनभयभङ्गव्यसनिनि
त्वदीये नेत्राभ्यां मधुकररुचिभ्यां धृतगुणम् ।
धनुर्मन्ये सव्येतरकरगृहीतं रतिपतेः
प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति निगूढान्तरमुमे ॥ ६ ॥

लक्ष्मीधरा

भ्रुवाविति । **भ्रुवौ**; भ्रूवल्ली, **भुग्ने** अवाक्शृङ्गतया वलयिते किंचित् नात्यन्तं, **भुवनभयभङ्गव्यसनिनि**; भुवनानां जगतां भयस्य उपद्रवस्य भङ्गे नाशकरणे व्यसनं तदेकप्रवणता अस्या अस्तीति भुवनभयभङ्गव्यपसनिनी तस्याः संबुद्धिः । **त्वदीये**; भवत्संबन्धिन्यौ, **नेत्राभ्याम्**; अक्षिभ्याम्, **मधुकररुचिभ्यां**; मधुकराणां भ्रमराणामिव रुचिः शोभा ययोः, ताभ्यां मधुकराकाराकारिताभ्यामित्यर्थः । **धृतगुणं**; धृतः संपादितः गुणः ज्यावल्ली यस्य तत् **धनुः** चापं **मन्ये** शङ्के । **सव्येतरकरगृहीतम्**; सव्यो दक्षिणः तदितरो वामः स चासौ करश्च तेन गृहीतम् । सव्येतरशब्देन एकेनैव हस्तेन सर्वदा धृतम्, न तु बाणप्रयोगार्थमिति सूच्यते । **रतिपतेः** मन्मथस्य **प्रकोष्ठे** मणिबन्धे **मुष्टौ** अङ्गुलीनां ग्रन्थौ । अयं मुष्टिशब्दः अनुशासनवशात् स्त्रीलिङ्गोऽपि प्रयोगबाहुल्यात् पुंलिङ्गतामापन्नः, गण्डूषशब्दवत् । यथा—"उदरं परिमाति मुष्टिना" इति **नैषधे** प्रयोगः । **स्थगयति** स्थगनं छादनं कुर्वति सति **निगूढान्तरं** निगूढे अन्तरे मौर्वीदण्डयोर्यस्य तत् । **उमे !** हे पार्वति ! ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे उमे ! भुवनभयभङ्गव्यसनिनि त्वदीये किंचिद्भुग्ने भ्रुवौ मधुकररुचिभ्यां नेत्राभ्यां धृतगुणं रतिपतेः सव्येतरकरगृहीतं प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति सति निगूढान्तरं धनुर्मन्ये ।

अत्र भ्रुवौ धनुरिति रूपकम्, भ्रुवोः धनूरूपेण निरूपणात् । अत एव द्विवचनैकवचनयोः सामानाधिकरण्यं भ्रुवौ धनुरिति । अयं भावः—विशेषणं चतुर्विधम्; व्यावर्तकविशेषणम्, उपरञ्जकविषेषणम्, उपलक्षणविशेषणम्, उपाधानविशेषणं चेति । तत्र व्यावर्तकविशेषणं नीलोत्पलमित्यादि । तत्र नैल्यस्य

श्वेतादिव्यावर्तकत्वात्। उपरञ्जकविशेषणं द्विविधम्—उपरञ्जनस्य आरोपविषयगोचरत्वेन, आरोप्यमाणगोचरत्वेन चेति। तत्र अरोपविषयगोचरत्वे, 'मुखं चन्द्रः' इत्यादि। तत्र चन्द्रत्वेन मुखस्य उपरञ्जनम्। अत एव लिङ्गभेदोऽपि विशेषणविशेष्यभावः सिद्ध एव। "स तदुच्चकुचौ भवन्" इति नैषधे। तत्र स इति कलश एकः, द्वौ कुचौ, उभयोर्विशेषणविशेष्यभावः। आरोप्यमाणविशेषणं तु—"तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति" अत्र आरोप्यमाणतिरस्करिणीत्वमारोपविषयात्मतया स्थितम्। एतच्च पूर्वमेव निरूपितम्। उपलक्षणविशेषणम्—काकवद्देवदत्तगृहम्। पृथक्स्थिते हि धर्मिणि उपलक्षणमिति उपलक्षणविदः। काकत्वादिजात्याविष्टस्यैव उपलक्षणत्वात् विशेषणतो भेदः। उपाधानविशेषणम्—'रक्तस्फटिकम्' इति। धर्मात्मना उपाधायकत्वात् उपलक्षणातो भेदः। व्यावर्तकत्वाभावात् नीलोत्पलादेर्व्यावृत्तिः।

अत्रेदं तत्त्वम्—उपरञ्जकविशेषणस्थले 'मुखं चन्द्रः' 'कलशः स्तनौ' 'भ्रुवौ धनुः' इत्यादिस्थले चन्द्रशकलाद्युपरञ्जकविशेषणानि आश्रितलिङ्गसंख्यान्येव मुखादिकं स्तनादिकं विशिंषन्तीति, न स्तनादेः मुखादेर्वा लिङ्गं संख्यां वा भजन्ते। नियतलिङ्गतया विशेष्यनिष्ठत्वाभावात् इतरेभ्यो विशेषणेभ्यो व्यावृत्तिः। मन्येशब्दप्रयोगात् संभावनोत्थानात् उत्प्रेक्षालंकारोऽपि। अनयोरनुसृष्टिः। अपृथक्स्थितयोः अलंकारयोः अङ्गाङ्गिभावात्। "अपृथक्स्थितयोरङ्गाङ्गिभावोऽनुसर्जनम्, पृथक्स्थितयोस्तु संकरः" इत्यालंकारिकरहस्यम्। अतिशयोक्तिरपि, भ्रूमध्यनासिकामध्ययोः मुष्टिप्रकोष्ठस्थगितत्वेनाध्यवसानात्। अत्र नासिकायाः सव्येतरकरत्वेनारोपणप्रतीतेः रूपकालंकारो ध्वन्यते। यद्वा—सव्येतरकरत्वेन नासिकाया अध्यवसानप्रतीतेः अतिशयोक्तिः। अनयोः संदेहसंकरः॥ ६॥

अरुणामोदिनी

भ्रुवौ वर्णयति—भ्रुवाविति। भुवनानां लोकानां भयस्य भङ्गे भञ्जने व्यसनं त्वराविशेषेणासनं निराकरणं वा अस्यास्तीति भुवनभयभङ्गव्यसनिनी तस्याः संबुद्धिः, हे भुवनभयभङ्गव्यसनिनि! भीतभक्तजनत्राणनदीक्षिते देवि! उक्तं चैतत्—

"इत्थं यदा यदा बाधा दानवोत्था भविष्यति।
तदा तदावतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयम्॥"

इति। महेशस्य प्रतिष्ठामात्रम्, जगद्भयनिवारणं तु भवदधीनमित्याशयः। अत एव ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः उमा, महेशस्य लक्ष्मीरूपत्वात्सर्वसौख्यविजयादिहेतुस्त्वमेवेति ध्वनिः। तस्याः संबुद्धिः, हे उमे! किंचिदीषद्धुम्ने ईषन्नम्रे; ईषन्नम्रत्वं च लोकभयकृत्सु कोपाविर्भावसूचनार्थम्। अत एव भुवनेत्यादि संबोधनसार्थक्यमिति ध्येयम्। त्वदीये; भवत्संबन्धिन्यौ, भ्रुवौ; भ्रूलते, "मध्ये दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियाम्" इत्यमरः। मधुकरयो रुचिरिव रुचिर्ययोस्ताभ्यामिति निदर्शना। मधुकरनिभाभ्यां नेत्राभ्यां धृतो गुणो मौर्वी यस्मिंस्तत् नेत्रमधुकरज्याबद्धमित्यर्थः। सव्येन वामेन इतरेण दक्षिणेन चेत्यर्थः। "वामदक्षिणयोः सव्यम्" इत्यमरः। यद्वा—सव्यादक्षिणेन तदितरेण करेण हस्तेन गृहीतं स्वीकृतं जगद्विजयतुमधिज्यताकर्णाय वामेन हस्तेन मध्यदेशे गृहीतमधिज्यं कृत्वा वा बद्धमित्यर्थः। अत एव "प्रकोष्ठे कूर्परादधः" इत्यमरः। मुष्टौ अङ्गुलीसंहतौ च स्थगयति प्रकोष्ठे ज्यामध्यभागं मुष्टौ धनुर्मध्यं चाच्छादयति सति निगूढान्तरमाच्छादितान्तरालम्। अत्र हस्ते मुष्ट्या तु बद्धया निष्कनिष्ठेन मुष्टिनेति प्रयुञ्जतोऽमरस्य मुष्टिशब्दस्योभयलिङ्गताभिमतेः, "उदरं परिमाति मुष्टिना" इति नैषधप्रयोगाच्च नास्य पुंलिङ्गतायां विवादः। रतिपतेर्मदनस्य धनुश्चापं मन्ये। मन्मथधनुषो मधुकरमौर्विकत्वेषन्नम्रत्वप्रसिद्धेरीषदरालभवदीयदृङ्मध्यभागे मधुकरनिकाशनेत्रनालीकवामहस्तस्थगनतिरोहितमध्यभागं मन्मथधनुरेवेति तर्कयामीत्यर्थः। भ्रुवौ मदनचाप एव नेत्रे च रज्जूरूपमधुकरे तन्मध्ययोस्तिरोधानेन विश्लेषप्रतिभानं च जगद्विजयोद्यताधिज्यताकन्मदनसव्यहस्तीयप्रकोष्ठमुष्टिभ्यामाच्छादनमेव नान्यदित्यभिप्रायः।

अत्र द्वित्वैकत्ववतोर्भ्रूधनुषोः सदृशीकरणमस्य स्तनादित्वेन द्विवचनत्वात्; "स तदुन्नकुचोऽभवन्' इत्यादि प्रयोगदर्शनात्साध्वेवेति मन्तव्यम्। अत्र देवीभ्रुवोर्मन्मथचापत्वाध्यवसायाद्व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्योत्प्रेक्षा। तथा च देव्या जगद्विपद्धरणसाचिव्ययोः नेत्रयोर्मधुकरसादृश्योक्तिपूर्वत्वोक्तिविशेषणगतकाव्यलिङ्गमध्यभागस्थगनेनोत्प्रेक्षाभ्यां संकीर्णा भुवनपदस्थेन परिकरेण संसृज्यते। तथा च देव्या निरन्तरं जगद्विपद्धरणप्रबलत्वं वस्तु ध्वन्यत इत्येवकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६ ॥

अहः सूते सव्यं तव नयनमर्कात्मकतया
त्रियामां यामं ते सृजति रजनीनायकतया।
तृतीया ते दृष्टिर्दरदलितहेमाम्बुजरुचिः
समाधत्ते संध्यां दिवसनिशयोरन्तरचरीम् ॥ ७ ॥

लक्ष्मीधरा

अहरिति। अहः दिवसं सूते जनयति, **सव्यं;** दक्षिणं तव नयनं नेत्रम्, **अर्कात्मकतया** सूर्यात्मकतया। **त्रियामां;** रात्रिं, **वामं;** सव्येतरं, **ते;** तव, **सृजति** सूते, **रजनीनायकतया;** चन्द्रात्मकतया। **तृतीया;** निटिलस्थिता **ते** तव **दृष्टिः** **दरदलितहेमाम्बुजरुचिः;** दरदलितमीषद्विकसितं हेमाम्बुजं रक्ताम्बुजं तस्येव रुचिः यस्याः सा। **समाधत्ते** सम्यगाधत्ते करोति, **दिवसनिशयोः** अहोरात्रयोः **अन्तरचरीं** मध्यवर्तिनीं **संध्याम्;** सायंप्रातरात्मकसंध्याकालद्वितयस्य अग्निहोत्रसाध्यत्वादिति भावः।

अत्रेत्थं पदयोजना--हे भगवति! तव सव्यं नयनम् अर्कात्मकतया अहः सूते। ते वामं नयनं रजनीनायकतया त्रियामां सृजति। ते तृतीया दृष्टिः दरदलितहेमाम्बुजरुचिः दिवसनिशयोः अन्तरचरीं संध्यां समाधत्ते।

अत्र सूर्यचन्द्राग्न्यात्मकनयनत्रयेण भगवत्याः अवयवविशेषणेन दिवसनिशा-संध्यात्मकत्रयोपलक्षितपक्षमासर्तुयुगकल्पादिकालोत्पत्तिकथनात् भगवत्याः कालावच्छेद्यत्वं दूरत एवापास्तमिति ध्वन्यते। इदमुत्तमं काव्यम्। मध्यमकाव्यताप्रतीतिरपि, 'अर्कात्मकतया' 'रजनीनायकमयम्' इति वाच्यायमानत्वात्। दरदलितहेमाम्बुज-रुचिरित्यनेन अग्निनेत्रत्वं ध्वन्यते। अयमनुप्राणनात्मकः। मध्यमोत्तमकाव्यप्रयोजक-ध्वन्योः संसृष्टिः। संसृज्यमानं व्यङ्ग्यद्वयं प्रधानध्वनिना अङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यत इति दिक्॥ ७॥

अरुणामोदिनी

अथ विस्तरेण नेत्राणि विवर्णयिषुर्विराड्रूपाया देव्याः सूर्यचन्द्राग्नीनां नेत्रत्वात् "त्रिलोचनाम्" इत्यादिध्यानप्रयोगाद्यादौ नेत्रत्रयधारणप्रयोजनकथनद्वारा अहरादीनां भगवतीदृष्टिकल्पितत्वमाह—अहरिति। हे देवि! सव्यं दक्षिणं तव भवत्या नयनं नेत्रमर्कात्मकतया सूर्यरूपत्वेनाहः दिवसं सूते उत्पादयति। सूर्यरूपेण दिवसं विधाय सर्वलोकसौख्यविधानपूर्वकमुपासनादिकर्मसु लोकान् प्रवर्तयतीत्यर्थः। तथा रजनीनायकमयं चन्द्ररूपं वामं सव्येतरं नयनं त्रियामां रात्रिं सृजति निर्माति। तन्निर्माय तदुचितकर्म-प्रेरणया लोकान् सुखयतीत्यर्थः। तथा दरदलितहेमाम्बुजरुचिः; ईषद्विकसितसौवर्णकमल-

कान्तिरग्निरूप इत्यर्थः । तृतीया ; त्रिसंख्यापूरका । "त्रेः संप्रसारणं च" इति तीयप्रत्ययः । ते भवत्या दृष्टिः दिवसनिशयोरहोरात्रयोः अन्तरे अन्तराले सायंप्रातरात्मना चरतीति तां संध्यां पितृप्रसूम्; "संध्या पितृप्रसूनद्योः" इत्यमरः । समाधत्ते विदधाति । तद्विधाय अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रवर्तयतीत्यर्थः । अत्र भगवत्या आगमप्रसिद्धसूर्यचन्द्राग्निरूपनेत्रत्रितय-धारणरूपया स्वभावोक्त्या दिवसनिशाद्युपलक्षितमासत्वादिकालसृष्टिकारणताकथनात् कालानवच्छेद्यत्वशिवाभिन्नत्वयोर्वस्तुनोः प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७ ॥

विशाला कल्याणी स्फुटरुचिरयोध्या कुवलयैः
कृपाधाराधारा किमपि मधुराभोगवतिका ।
अवन्ती दृष्टिस्ते बहुनगरविस्तारविजया
ध्रुवं तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या विजयते ॥ ८ ॥

लक्ष्मीधरा

विशालेति । विशाला ; विपुला, **कल्याणी** ; मङ्गलात्मिका, **स्फुटरुचिः** ; प्रस्फुटकान्तिः, **अयोध्या** ; योद्धुमशक्या, **कुवलयैः** ; इन्दीवरैः, **कृपाधाराधारा** ; कृपाधाराणां करुणाप्रवाहाणां आधारभूता । आधारशब्दस्य कर्मणि घञन्तत्वात् विशेष्यनिघ्नत्वेन रूपकत्वम् । **किमपि मधुरा** ; अव्यक्तमधुरा । **आभोगवतिका** ; अभोगः अन्तःपरिणाहः, दैर्घ्यमिति यावत् । **अवन्ती** ; रक्षिका **दृष्टिः ते** नयनं, **बहुनगरविस्तारविजया** ; बहूनां नगराणां विस्तारेण सामस्त्येन विजया स्फुरन्ती । **ध्रुवं** ; निश्चयम् । **तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या** ; तानि तानि च नामानि तत्तन्नामानि विशाला कल्याणी अयोध्या धारा मधुरा भोगवती अवन्ती विजया इत्यष्ट नगर-नामानि तैः यद्व्यवहरणं व्यवहारः तत्र योग्या **विजयते** सर्वोत्कर्षेणं वर्तते ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति ! ते दृष्टिः विशाला कल्याणी स्फुटरुचिः कुवलयैः अयोध्या कृपाधाराधारा किमपि मधुरा आभोगवतिका अवन्ती बहुनगर-विस्तारविजया तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या ध्रुवं विजयते ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—विशालाप्रभृतयो विजयान्ता अष्ट नगर्यः अष्ट दृष्टयश्च ; विशाला नाम दृष्टिः अन्तर्विकासरूपा । कल्याणीदृष्टिः विस्मिता । अयोध्यादृष्टिः

स्मेरकनीनिका । धाराहष्टिः अलसा । मधुराहष्टिः वलिता । भोगवतीहष्टिः स्निग्धा । अवन्तीहष्टिः मुग्धा । विजयाहष्टिः प्रान्तकनीनिका, आकेकराख्या हष्टिः । एता अष्ट हष्टयः सर्वयोषित्समानाः । भगवत्यां तु विशेषः । एता हष्टयः यथाक्रमं संक्षोभणाकर्षणद्रावणोन्मादवश्योच्चाटनविद्वेषणमारणक्रियासु संभिन्नाः ।

एतदुक्तं भवति—भगवती यत्र प्रदेशे स्थित्वा अन्तर्विकासयुक्ततया विशालाख्यया हष्ट्या जनसंक्षोभमकरोत्, स देशो विशालानगरी । यत्र प्रदेशे स्थित्वा सा आकेकरया हष्ट्या विजयाख्यया शत्रुमारणमकरोत्, स देशो विजया-नगरी । एवं मध्यवर्तिनीनां षण्णां पुरां नामधेयान्यूह्यानि । यथोक्तं भगवत्पादैः—"विशालाद्याः भगवत्याः दृष्टिविशेषाः संक्षोभादिकर्मसाधनभूताः अन्तर्विकासादि-रूपाश्चेति सर्वमनवद्यम्" इति । एतदेव स्पष्टीकृतं तद्व्याख्याकारैः तत्र तत एवावधार्यम् ॥ ८ ॥

अरुणामोदिनी

नयनोर्वीक्षाविशेषं सचमत्कारं वर्णयति—विशालेति । हे देवि! विशाला; विस्तृता नित्यविकासितेत्यर्थः । कल्याणी; असूयादिराहित्येन नित्यप्रसन्ना भजतां क्षेमकारिणी च । स्फुटरुचिः; अतिविस्पष्टकान्तिः, अत एव कुवलयैः नेत्रोपमानत्वेन गर्वितैरिन्दीवरैः कुत्सितानि वलयमिवेति व्युत्पत्त्या निर्गुणैरिति भावः । अयोध्या; योद्धुमशक्या, अत्युत्कटगुणयुक्तत्वादिति भावः । कृपायाः करुणारसस्याधारा आधार-भूता धारा दृष्टिसंततिर्यस्याः सा । किमपि; अनिर्वचनीयम्, मधुरा हृद्या, भोगः सुखानुभवः सोऽस्यास्तीति भोगवती, सैव भोगवतिका; कामेश्वरविषयहेलाविलासवतीत्यर्थः । यत्तूक्तम्—आभोगवतीति पदच्छेदं कृत्वा आभोगवती दैर्घ्यवतीति तच्चिन्त्यम् । दैर्घ्यकथन-लोभेनाकारप्रश्लेषे वक्ष्यमाणभोगवतीति पुरनामानिष्पत्तेः, नद्यो भोगवतीति व्यवहृत्य भोगवतीति वक्तुं युक्तमिति । अवन्ती; भक्तजनरक्षणं कुर्वाणा ते भवत्या दृष्टिः बहूनां नगराणां विशालादीनां पुराणां नगाः सन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या नगमात्रसद्भावः, न तु वैपुल्यादिगुणयोग इति ध्वनिः । विस्तारमुपलक्षणतया वैपुल्यादिकं विजयत इति सासति विशालादिसप्तपुरवैपुल्याद्यधिकवैपुल्यसत्त्वादिति भावः । पञ्चम्यन्तपाठे विस्तार-मङ्गकरणादित्यर्थः । तानि तानि च तानि नामानि च तत्तन्नामानि तेषां तेषां विशालादिपुराणां नामानीति वा तैर्व्यवहरणस्य योग्या विशाला कल्याणी अयोध्या धारा मधुरा भोगवती अवन्तीपुरनामभिर्व्यवहारार्हा सती विजयते; सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

"विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्। वैपुल्यादिगुणयुक्ता भवद्दृष्टिरन्वर्थाभिधानानि सप्तनगराणि जित्वा तत्तन्नामभिर्व्यवह्रियते। यथा अतिप्रबलः प्रभुः शत्रून् जित्वा तत्पदमापन्नः तन्नाम्ना व्यवह्रियते तद्वदिति भावः। भवद्दिलोकविशेषप्रसार एव विशालदिनगर्य इति ध्वनिः। ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम्। परिकरोत्प्रेक्षयोः संकरः॥ ८॥

कवीनां संदर्भस्तबकमकरन्दैकरसिकं
कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ कर्णयुगलम्।
अमुञ्चन्तौ दृष्ट्वा तव नवरसास्वादतरला-
वसूयासंसर्गादलिकनयनं किंचिदरुणम्॥ ९॥

लक्ष्मीधरा

कवीनामिति। कवीनाम्; कवीश्वरणाम्, **संदर्भस्तबकमकरन्दैकरसिकम्;** संदर्भः काव्यसंदर्भः, स एव स्तबकः पुष्पगुच्छं तत्र, मकरन्दे एकं मुख्यं रसिकं मुख्यरसिकं, काव्यामृतास्वादैकरसिकमित्यर्थः। **कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ;** कटाक्षावेव व्याक्षेपौ व्याजौ ययोस्तौ, तौ च तौ भ्रमरकलभौ चेति समासः। भ्रमरकलभौ द्विरेफडिम्भौ। अत्र यद्यपि कलभशब्दः करिडिम्भवचनः, महाकविप्रयोगप्राचुर्यवशात् विशेषसामान्यलक्षणौ भ्रमरकलभाविति। **कर्णयुगलं;** कर्णयोः श्रवणयोः युग्मम्, **अमुञ्चन्तौ;** रसास्वादलम्पटतया अत्यजन्तौ दृष्ट्वा, तृतीयस्य नयनस्य ऊर्ध्वस्थितत्वात्। **तव नवरसास्वादतरलौ;** नवरसाः शृङ्गारादयः नवत्वसंख्यायुक्ताः रसाः नवरसाः। शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः; अन्यथा, "द्विगोः" इति ङीपि कृते नवरसी इति स्यात्। नवरसानामास्वादे भोगे तरलौ लम्पटौ। **असूयासंसर्गात्;** असूया ईर्ष्या तस्याः संसर्गः संबन्धः तस्मात्। **अलिकनयनं;** निटिलनेत्रं **किंचिदरुणं** किंचित्कोपादिवारुणम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! कवीनां संदर्भस्तबकमकरन्दैकरसिकं तव कर्णयुगलं कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ नवरसास्वादतरलौ अमुञ्चन्तौ दृष्ट्वा असूयासंसर्गात् अलिकनयनं किंचिदरुणम्। अयमर्थः—नयनत्रयमध्ये द्वयोरमृतपाने सिद्धे एकस्य नयनस्य असूया युज्यते। आकर्णान्तनेत्रा भगवती इति वस्तुध्वनिः।

अत्र अतिशयोक्तिरलंकारः; श्रवणयोः काव्यामृतास्वादसंबन्धाभावेऽपि संबन्धकथनात्। भ्रमरकलभाविस्यत्र अपह्नवालंकारः। यद्वा—रूपकम्, कटाक्षव्याक्षेपः कटाक्षात्मतया अवस्थितिरिति व्याख्येयम्। अतिशयोक्त्यन्तरमपि, भ्रमरकलभयोः मकरन्दास्वादसंबन्धेऽपि संबन्धकथनात्। कविकृतवस्तुकृतसौन्दर्ययोरभेदाध्यवसाया-दतिशयोक्त्यन्तरमपि। भ्रमरकलभयोः मकरन्दास्वादासंबन्धेऽपि संबन्धकथनात् कवि-कृतवस्तुकृतसौन्दर्ययोरभेदाध्यवसायात् अतिशयोक्त्योरनुप्राण्यनुप्राणकभावः संबन्धः। अपह्नवस्त्वङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णः ॥ ९ ॥

अरुणामोदिनी

ललाटनयनस्थारुण्यमुत्प्रेक्षते—कवीनामिति। हे देवि! तव; भवत्या अलिकन-यनं ललाटसंस्थितं नयनं वह्न्यात्मकं नेत्रं कर्तृ, कटाक्षयोर्यद्गतागतिविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम्; "तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते" इत्युक्तलक्षणयोरपाङ्गदर्शनयोर्व्या-क्षेपो विलासावेव भ्रमरकलभौ द्विरेफडिम्भौ, कलभशब्दः करिशिशुवचनोऽपि सामान्यलक्ष-णया प्रयुक्तो न दुष्ट इत्युक्तं प्राक्। यद्वा—कलेन कान्तिविशेषेण भात इति वा कलभत इति वा भ्रमरौ कलभभ्रमराविति वा "वाहिताग्न्यादिषु" इति साधुः। भ्रमरौ कलभाविवेति वा। कवीनां कवयितृश्रेष्ठानां विष्णवादीनां संदर्भः वर्णनात्मा काव्यप्रबन्धः; स एव स्तबको गुच्छः; ललितरसात्मकपद्यमयः, तत्र यो मकरन्दरसः रसभावादिस्तस्मिन् तदास्वद एवैकस्मिन् रसिकम्, शृङ्गाररसभरितकाव्यप्रबन्धाकर्णनोत्सुकमित्यर्थः। एतेन भगवत्या काव्यप्रबन्धादरः सूचितः। कर्णयोर्युगलं श्रवणयुगम्; नवो नूतनो रसः शृङ्गारः, तस्य रसे आस्वाद्ये तरलावतिचपलौ; अत एवामुञ्चन्तौ अत्यजन्तौ श्रवणपर्यन्तगामिनौ सन्तौ दृष्ट्वा अवेक्ष्य असूया परोत्कर्षासहिष्णुत्वम्; तस्याः संसर्गात् संपर्कादिवेति गम्या हेतूत्प्रेक्षा। स्वस्योर्ध्वस्थितत्वेन कर्णयुगलसमीपव्याप्त्यभावात्तत्पर्यन्तगामिनयनद्वये ईर्ष्या-संयोगादेवेत्यर्थः। किंचिदीषदरुणं रक्तवर्णं जातमिति शेषः। अत्र समानेषु केषां-चित्सौख्यलाभे तत्समानस्यालब्धसौख्यस्यासूयादन्यस्य नयनारुण्यत्वप्रसिद्धेरभिरूपत्वेन न स्वभावारुणस्यापि ललाटलोचनस्य नयनत्वेन समानानां त्रयाणामपि द्वयोस्तयोः कर्णान्तविश्रान्तिरसास्वादलाभे अलब्धतद्रसस्यारुण्यमुत्प्रेक्षते। सा च कवीनां संदर्भे-त्यादिरूपकानुप्राणिता। तया च स्वाभाविकारुण्यतिरोधानस्य प्रतीतेरलंकारेणा-लंकारध्वनिः ॥ ९ ॥

शिवे शृङ्गारार्द्रा तदितरजने कुत्सनपरा
सरोषा गङ्गायां गिरिशचरिते विस्मयवती ।
हराहिभ्यो भीता सरसिरुहसौभाग्यजननी
सखीषु स्मेरा ते मयि जननि दृष्टिः सकरुणा ॥ १० ॥

लक्ष्मीधरा

शिव इति । **शिवे;** सदाशिवे । **शृङ्गारार्द्रा;** शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन, आर्द्रा आप्लुता । **तदितरजने;** तस्मात् सदाशिवात् इतरजने तद्विषये । **कुत्सनपरा;** बीभत्सरसाविष्टा, अत्र कुत्सनं बीभत्सरसास्वादनजन्यान्तःकरणमुकुलीभावः कार्यकारणयोरभेदेन रसत्वेनोपचरितः । **सरोषा;** रौद्ररसाविष्टा, रोषस्य स्थायिभावस्य रसत्वोक्तिरुपचारात् । **गङ्गायाम्;** सपत्न्यामिति शेषः । **गिरिशचरिते;** त्रिपुरविजयादौ । **विस्मयवती;** अद्भुतरसाविष्टा । गिरिशनयने इति पाठे तृतीयनयनेनैव मन्मथदहनम्, तादृशनयन एव इदानीं साकूतदर्शनमित्यद्भुतमिति ध्येयम् । **हराहिभ्यः;** हरस्य परमेश्वरस्य अहिभ्यः सर्पेभ्यः भीता भयरसाविष्टा । **सरसिरुहसौभाग्यजननी;** सरसिरुहाणां सौभाग्यं रक्तिमा, तस्य जननी उत्पादिका कोकनदकान्तिः रक्तवर्णा, वीररसाविष्टेत्यर्थः । अत्रानुभावेन नयनरक्तिम्ना वीररसो ध्वनितः । **सखीषु;** वयस्यासु, **स्मेरा;** स्तब्धकनीनिका । तत्राप्यनुभावेन हास्यरसो ध्वन्यते । **ते** तव **मयि जननि!** हे मातः! **दृष्टिः सकरुणा;** करुणरसाविष्टा ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे जननि! ते दृष्टिः शिवे शृङ्गारार्द्रा तदितरजने कुत्सनपरा, गङ्गायां सरोषा, गिरिशचरिते विस्मयवती, हराहिभ्यो भीता, सरसिरुहसौभाग्यजननी, सखीषु स्मेरा, मयि सकरुणा ।

अत्र परस्परविरुद्धानां रसानामेकत्र नयने समावेशकथनात् विरोधालंकारः; अवस्थाभेदेन परिहारात् तस्य विरोधस्य आभासत्वम् । तल्लक्षणं तु, "विरोधाभासो विरोधः" इति । "विक्रियाजनका एव रसा" इत्यष्टौ रसाः । **भरतमते—** "शान्तस्य निर्विकारत्वान्न शान्तं मेनिरे रसम्" इति शान्तस्य रसत्वाभावात् अष्टौ रसाः संगृहीताः ॥ १० ॥

अरुणामोदिनी

अथैकस्या एव भागवतदृष्टेरधिकारभेदेन नवरसावासतां संभावयति—शिव इति। हे देवि! ते नवरसावासभूताया भवत्या दृष्टिर्वीक्षणम्। शिवो व्याख्यातः। तस्मिन् समस्तकल्याणगुणाधारे सदाशिवे भवदनुग्रहलब्धनाम्नि, शृङ्गं प्राधान्यमियर्ति रसेष्विति शृङ्गारः। प्राधान्यं चोक्तं ध्वनिकृता—

"शृङ्गार एव मधुरः परप्रह्लादको रसः।
तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति॥"

इति। तेन सकलजनानन्दकंदलक्षमकाममूलकेन संभोगात्प्रागिच्छाविशेषलक्षणरतिस्थायिकेन कटाक्षवीक्षणहावभावाद्यनुभावेन नवरसप्रधानेन शृङ्गाराख्येन रसेनार्द्रा आप्लुता, शृङ्गाररससंपृक्ता भवतीत्यर्थः। शृङ्गाररसशब्दोऽत्र रत्याख्यस्थायिभावपरो व्याख्येयः। उत्तरत्र स्थायिभावानामेव निरूपणादिति। तस्मादितरस्तदितरः, स चासौ जनश्च तदितरजनः तस्मिन् शिवाद्यन्यस्मिन् शिवे जने पृथग्जने; मुखे इति पाठे तदन्यमुखे, कुत्सनपरा; जुगुप्सासक्ता इति बीभत्सरसोक्तिः। जुगुप्सायाः बीभत्सस्थायित्वात्। एतेन पातिव्रत्यातिशयः सूचितः। तथा गङ्गायां; शिवशिरोऽवस्थितायां सपत्न्याम्, सरोषा; रोषेण क्रोधेन सहितेति रौद्ररसोक्तिः। रोषस्य रौद्रस्थायित्वात्। तथा गिरिशस्य परमेश्वरस्य गिरौ शेत इति व्युत्पत्त्या पार्वतीयत्वेन कारुण्यं सामर्थ्याभावश्च सूच्यते। तस्य चरिते दिगम्बरत्वचर्माम्बरत्वशवभस्मविलेपनत्वादिरूपस्वमहिमोपलब्धत्रिपुरसुन्दरादिरूपे वा विस्मयवती आश्चर्यवतीत्यद्भुतरसोक्तिः। विस्मयस्याद्भुतस्थायित्वात्। गिरिशनयनेति पाठे गिरिशस्य नयने मदनदाहितरि वह्निरूपे नेत्रे विस्मयवतीत्यर्थः। अतिवैराग्यप्रकाशनाय पुरा दाहितमदनेऽप्यस्मिन्निदानीं तदुत्पत्तिहेत्वनुभावदर्शनादिति भावः। अनेन शान्तरसोक्तिः। तथा हराहिभ्यः शिवभूषणीभूतसर्पेभ्यो भीता त्रस्ता। भूषणतायामपि दुर्दमविषाग्निदग्धानां तेषां भीहेतुत्वादिति भयानकरसोक्तिः। भयस्य भयानकस्थायित्वात्। तथा सरसिरुहाणां पङ्केरुहाणाम्, "ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति ह्रस्वः। सौभाग्यं सुभगत्वम्। "हृद्भगसिन्ध्वन्ते—" इत्यादिनोभयपदवृद्धिः। जयतीति सेति वीररसोक्तिः। जयोत्साहमूलकत्वात्तस्य च वीरस्थायित्वात्। तथा सखीषु समानप्राणासु वयस्यासु स्मेरा मन्दमधुरत्वादिगुणशीलहासविशेषवती;

"अपरिच्छिन्नविषयं मन्दं मधुरमीरितम्।
स्फुरदभ्रूपक्ष्मतारं यत्तत्स्मेरमिति कथ्यते॥"

इति लक्षणात्। इति हास्यरसोक्तिः। स्मेरस्य हासघटितत्वात्तस्य च हास्यस्थायित्वात्। तथा हे जननि! भक्तजनावनदीक्षिते मातः! देवि! मयि भक्तजने स्वस्मिन् भगवत्पादाभिधान इत्यर्थः। करुणा दया तया सहिता सकरुणा दयारसाप्लुतेति करुणारसोक्तिः। नेतीति शेषः। जयतीति पाठे संबुद्धिपदमध्याहार्यम्। अत्र—

"शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतशान्ताख्या(रसा) नव समीरिताः॥"

इति वचनोपात्तनवरसस्थायिनाम्;

"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः॥"

इत्युक्तानां रत्यादिभावानां निबन्धनात् भगवतीदृष्टेस्तत्तदधिकारिभेदेन सर्वरसमयत्वोक्तिद्वारा शिवादिसाधारण्येन भक्तेः स्वस्मिन्नपि निरन्तरकरुणामयत्वमुक्तम्। अत्र—

"सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान्।
यावद्रसं वर्तमानः स्थायीभाव उदाहृतः॥"

इति दशरूपकोक्तेः। सजातीयविजातीयानभिभूततया यावदनुभवावस्थानलक्षणस्थायित्वघटितस्य;

"विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः।
आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः॥"

इयुक्तलक्षणस्य रसस्य प्रकाशानन्दचिद्रूपरसतां प्रतिपद्यते। "प्रकृष्यमाणो यो भावः स स्थायीति निगद्यते।" इत्युक्तेः स्थायीभूतरत्यादिभावाव्यतिरेकात् प्रधानानां तेषामेवात्र निरूपणं कृतमित्यवगन्तव्यम्। न च;

"शृङ्गारबीभत्सरसौ तथा वीरभयानकौ।
रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः॥"

इति वचनाद्भिन्नोपाधिकत्वेन परस्परविरुद्धानां रसानामेकत्र समावेशविरोधः शङ्क्यः। रसानां परस्परविरोधेऽपि कविप्रौढोक्तिसमाश्रयणेनैकत्र समावेशो न विरुध्यत इति विद्यानाथोक्तेः। देव्या अलौकिकमहिमत्वेन वा तदुपपत्तेः। अथवा शृङ्गारस्यैवेतर-

रसानामपि त्रिवर्गोपयोगित्वात् परस्परसौहार्दमस्त्येवेति केषांचिन्मतेन न विरोधः। यथोक्तं भावप्रकाशे—

"यथा कामोपयोग्यत्र श्रृङ्गारो दृश्यते रसः।
अर्थोपयोगी वीरः स्याद्रौद्रोऽपि स्यात्कचित्कचित् ॥
रक्षारूपेण धर्मार्थोपयोगिकरुणो भवेत्।
अद्भुतोऽपि मनःप्रीतिकरत्वात्काम्यसाध्यकृत् ॥
तद्भयानकबीभत्सहास्याः कार्येषु योजिताः।
तत्तन्नेतृमयो वृत्तिवशात्प्रायस्त्रिवर्गगाः ॥"

इति। यद्यपि—"रसः सर्वोऽपि संपूर्णास्तिरोधत्ते रसान्तरम्।" इति वचनादेक एव रसः प्रतीयते; तथापि महाकविप्रसिद्ध्या रससंकरोऽप्यस्तीति विद्यानाथादिभिः सोदाहरणमुक्त(मेवेति) न तत्र विवादः। महाकविप्रयोगश्च सर्वरसानामेकत्र समावेशरूपो दृश्यते। यथा श्रृङ्गारतिलके—

"श्रृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे
बीभत्सोऽस्थि(भि) रुत्फणी च भयकृन्मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गया।
रौद्रो दक्षविमर्दने च हसकृन्नग्नः प्रशान्तश्चिरा-
दित्थं सर्व(र)सात्मकः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये ॥"

इति। गिरिशचरित इत्यनेन वैराग्यद्योतकेन शान्तरसस्य संग्रहान्नवापि रसा निरूपिताः।

यत्तूक्तं लक्ष्मीधरेण—"भरतमते शान्तरसस्यानङ्गीकारात्, "न शान्तं मेनिरे रसम्" इति तस्य सत्त्वाभा(वा)दष्टावेव रसाः संगृहीताः" इति, तद्भ्रान्तोत्तरम्। "रतिर्हासश्च शोकश्च" इत्यादिना अष्टौ स्थायिनः परिगणय्य, चशब्देन शान्तरसस्थायिनं शमं सूचयतो भरतमुनेरभिप्रायविदां नवरसपक्षमितरदूषणपूर्वकं सिद्धान्तीकृत्य लक्ष्यलक्षणनिर्वचनपूर्वकं शान्तरसनिरूपणासक्तानां रुद्रटविद्यानाथादीनामसंमतत्वात्। "न शान्तं मेनिरे रसम्" इत्यत्रापि पृच्छामः। किं शान्तस्य निर्भरानन्दत्वाभावान्न रसता, किं वैतदन्येष्वन्तर्भावात्। नाद्यः, तस्य निर्भरानन्दरूपत्वात्। नेतरः; तस्य रसान्तरेष्वन्तर्भावाभावात्। ननु त्रिविधो वीरः—दानवीरः, धर्मवीरः, युद्धवीरश्चेति। तत्र धर्मवीरेऽन्तर्भावः स्यादिति वाच्यम्। "अहमेवंविधः इत्युत्साहापरपर्यायाभि-

मानमयो वीरः। सर्वाहंकारप्रशमनैकरूपः शान्तः" इति तस्य तत्रान्तर्भावाभावात्। विस्तरस्त्वस्मत्कृतरसतरङ्गिणीविबुधामोदिन्यामनुसंधेयः। पदान्तरेण तल्लाभे तद-विचार्य निर्धारणापूर्वकसंग्रहणोक्तिरपि चिन्त्या।

यच्चोक्तमाश्रमिभिः—"शृङ्गारविरोधित्वाच्छान्तो न प्रयुक्तः" इति, तदपि चिन्त्यम्। तद्विरोधितस्य बीभत्सादिसाधारणत्वेन तन्निरूपणानर्थक्यापत्तेः। वटयक्षन्यायेन गतानुगत्या समागतवीरादिरसप्रसिद्धिनिरासपूर्वकं शृङ्गारप्रकाशकारमतावलम्बेन तस्यैव निरूपणीयत्वप्रसक्तेश्च, अस्मदुक्तरीत्या विरोधपरिहाराच्च। अतो नवरसपक्ष एवाचार्याभि-मतः। तंत्र च देवीदृष्टेः सार्वकालिकं शृङ्गारकरुणारसमयत्वं व्याख्यातुं स्वपदेनाभि-धानम्। इतररसानां कादाचित्कतामभिधातुं स्थायिभिरभिधानमिति रहस्यम्। अत्र रसवदलंकारः॥ १०॥

गते कर्णाभ्यर्णं गरुत इव पक्ष्माणि दधती
पुरां भेत्तुश्चित्तप्रशमरसविद्रावणफले।
इमे नेत्रे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके
तवाकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः॥ ११॥

लक्ष्मीधरा

गत इति। **गते**; प्राप्ते, **कर्णाभ्यर्णे**; कर्णयोः समीपं, **गरुत इव**; कङ्क-पत्राणीव **पक्ष्माणि** दधती। **पुरां**; पुराणां, **भेत्तुः**; भेदकस्य, **चित्तप्रशमरस-विद्रावणफले**; चित्ते अन्तःकरणे प्रशमरसः नैस्पृह्यमित्यर्थः; तस्य विद्रावणं विनाशनं शृङ्गाररसोत्पादनमिति यावत्; तदेव फलं प्रयोजनं ययोस्ते, चित्तप्रशमरस-विद्रावणफले। अत्र फलशब्देन अध्यवसितेन अयोमयी बाणाग्रसूची कथ्यते। **इमे**; हृदयाम्बुजे परिदृश्यमाने, **नेत्रे**; नयने, **गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके!** गोत्रा भूमिः धरतीति धरः पचाद्यच्, गोत्रायाः धरो गोत्राधरः, अन्यथा गोत्रां धारयतीति विग्रहे कर्मण्यणि प्राप्तौ गोत्राधार इति स्यात्। अनेनैवाभिप्रायेण शक्तिधर इत्यत्र, "शक्तेः धरः शक्तिधरः" इत्युक्तं **क्षीरस्वामिना**। गोत्राधरपतिः हिमवान्, तस्य कुलोत्तंसकलिका कोरकः तस्याः संबुद्धिः। **तव**; भवत्याः, **आकर्णाकृष्टस्मर-**

शरविलासं; कर्णपर्यन्तमाकृष्टयोः स्मरशरयोः मन्मथबाणयोः विलासं सौभाग्यं **कलयतः;** कुरुतः। लट्परस्मैपदद्विवचनान्तम्।

अत्रेत्थं पदयोजना——हे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके! तव इमे नेत्रे कर्णाभ्यर्णं गते पक्ष्माणि गरुत इव दधती पुरां भेत्तुः चित्तप्रशमरसविद्रावणफले आकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः।

अयमर्थः——पञ्चबाणस्य स्त्रीणां कटाक्षः षष्ठो बाणः। पञ्चबाण इति प्रसिद्धिः प्राचुर्याभिप्रायेण। कटाक्षात्मकबाणो बाणपञ्चकतुल्य इति न षड्बाण इति व्यवहारः। अत्र निदर्शनालंकारः; स्मरशरविलाससदृशविलासकरणप्रतिभानात् प्रतिबिम्बाक्षेपात्॥ ११॥

अरुणामोदिनी

अथ नयने एव मदनचापत्वेनाह——गते इति। गोत्राधरपतिर्हिमवान् तस्य कुलोत्तंसकलिके वंशशेखरभूषणकल्पवृक्षकोरके देवि! गरुतः; कङ्कपत्राणीव पक्ष्माणि लोमानि दधति दधाने तथा कर्णाभ्यर्णं कर्णोपकण्ठं गते प्राप्ते, आकर्णपूर्णे इत्यर्थः। पुरां भेत्तुः; त्रिपुरान्तकस्य; "तृजकाभ्यां कर्तरि" इति कर्तरि षष्ठी। एतेन अलोकसाधारणदुर्जयशत्रुजयादौ स्थिरप्रयत्नलक्षणोत्साहस्थायिकस्य वीरस्य प्रतीतेः शृङ्गारस्यावकाशाभावः सूचितः। अस्यापि शिवस्य चेतयते आकाङ्क्षयते विषयादीनीति चित्तं मनः; तस्य प्रगतः शमः शान्तिर्यस्मात् प्रशमः शान्त्यपकर्षकः। स चासौ रसश्च शान्तविरोधी वीररसः पुरां भेत्तुरित्यनेन सूचितः। प्रशमरसपदस्य शान्तरसपरताव्याख्यानं पुरां भेत्तुरिति वीररससूचनपरकवितात्पर्याननुसारित्वादुपेक्ष्यम्। तस्य विद्रावणमपकर्षणमेव फलं प्रयोजनम्। तदेव फलं बाणाग्रं च ययोस्ते, वीररसपलायनीकरणचतुरे इत्यर्थः। यद्वा——पुरां भेत्तुरिति रौद्रतया अनुदितशृङ्गारस्यापि शिवस्य चित्तं प्रशमयति भूषयतीति चित्तप्रशमः शृङ्गारोऽतिमधुरः, तया सर्वप्राणिहृदयंगमत्वात् चित्तजन्ममूलकत्वाच्च। ते नयनविद्रावणं द्रवीकरणं शृङ्गारप्रधानीकरणमित्यर्थः। तदेव फलं ययोस्ते। अनुदितशृङ्गारस्यापि तदुत्पादनकुशले इत्यतिमहत्वोक्तिः। तव सकललोक(नियम)करणचतुराया भवत्या इमे ध्यायतो मम पुरस्ताज्ज्ञात एव परिदृश्यमाने नेत्रे कर्तृणी, आकर्णे कर्णपर्यन्तम् आकृष्टयोः स्मरशरयोः मदनबाणयोः परिचितसंमोहनदक्षयोरित्यर्थः। विलासं सौभाग्यं कलयत आददतः तत्सदृशीभवत इत्यर्थः। गरुद्द्वारा कर्णव्यमनादिना अतिक्रूर-

त्रिपुरान्तकचित्ताकर्षणेन चाकर्णाकृष्टमदनबाणवद्भात इत्यभिप्रायः । उपमानिदर्शनयोः संकरः । तथाच भगवतीनेत्रयोरतिदुर्घटकार्यकरणसामर्थ्यं प्रतीयते ॥ ११ ॥

विभक्तत्रैवर्ण्यं [1]व्यतिकरितलीलाञ्जनतया
विभाति त्वन्नेत्रत्रितयमिदमीशानदयिते ।
पुनः स्रष्टुं देवान् द्रुहिणहरिरुद्रानुपरतान्
रजः सत्त्वं बिभ्रत्तम इव गुणानां त्रयमिव ॥ १२ ॥

लक्ष्मीधरा

विभक्तेति । **विभक्तत्रैवर्ण्यं;** विभक्तं परस्परासंकीर्णं त्रैवर्ण्यं त्रयो वर्णाः सितासितरक्ताः यस्येति बहुव्रीहिः, स्वार्थे ष्यञ् । महाभाग्यपुरुषाणां नयने रक्तरेखाः सन्ति, नयनगोलद्वयं श्वेतम् । यद्यपि कनीनिका नीला, तृतीयनयने कनीनिकायाः नैल्याभावादित्याह—**व्यतिकरितनीलाञ्जनतयेति** । व्यतिकरितं संवलितं लीलार्थं विलासार्थं धृतमञ्जनं यस्य तत् तस्य भावस्तत्ता तया । तृतीयनयनगोलस्य श्वैत्यमङ्गीकृत्योक्तम् । **विभाति;** विराजते, **त्वन्नेत्रत्रितयं;** तव नेत्राणां त्रितयम्, **इदं;** परिदृश्यमानम् । **ईशानदयिते!** ईशानस्य महादेवस्य दयिता प्रेयसी तस्याः संबुद्धिः । **पुनः स्रष्टुं;** गतब्रह्माण्डानन्तरमस्मिन् ब्रह्माण्डे भूयो निर्मातुं, **देवान्** देवनधर्मयुक्तान्, **द्रुहिणहरिरुद्रानुपरतान्;** आत्मनि विलीनान्, **रजः;** रजोगुणः, **सत्त्वं;** सत्त्वगुणः, **बिभ्रत्;** दधत्, **तमः;** तमोगुण इति, एवं **गुणानां** सत्त्वरजस्तमःसंज्ञिकानां **त्रयं** त्रितयम् इव ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे ईशानदयिते! इदं त्वन्नेत्रत्रितयं व्यतिकरितलीलाञ्जनतया विभक्तत्रैवर्ण्यम् उपरतान् द्रुहिणहरिरुद्रान् देवान् पुनः स्रष्टुं रजः सत्त्वं तम इति गुणानां त्रयमिव बिभ्रत् विभाति ।

अत्र सत्त्वगुणः श्वेतवर्णः, रजोगुणो रक्तवर्णः, तमोगुणो नीलवर्ण इति कविप्रसिद्धिः । तम इति निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः; परिगणनस्य प्रायिकत्वादिति निपातेतिशब्देनाभिधानात् रजःसत्त्वतमःशब्दाः प्रथमान्ताः । यद्वा—द्वितीयान्ताः; निपाताभिधानस्य प्रायिकत्वात् । यथोक्तं **वाग्भटेन—**

[1] "कलित॰ इत्यरुणामोदिनी ।

"हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यपुरुषानृतम् ।
संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ।
पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥"

इति ।

अत्रोत्प्रेक्षालंकारः; नयनगतस्य श्वेतरक्तनीलरेखात्रितयस्य सत्त्वरजस्तमोगुणत्वेनोत्प्रेक्षणात् । अत्र भगवत्याः नयनाञ्जनदर्शनादेव सृष्टिस्थितिलया इति महानतिशयो ध्वन्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १२ ॥

अरुणामोदिनी

एवं नेत्रद्वयमुपवर्ण्य त्रितयमप्येकदा विवर्णयिषुस्त्रिगुणात्मकप्रकृतिरूपिण्यां देव्यां हरिहरद्रुहिणसृष्टिकारणस्य गुणत्रयस्य नित्यनिवासं संभावयति—विभक्तेति । ईशानाख्यश्चतुर्थः पुत्रः द्रुहिणहरिरुद्राणां कारणभूतो दयितः प्रियः प्रेमास्पदो यस्याः सा ईशानदयिता, तस्याः संबुद्धिः, हे ईशानदयिते! ब्रह्मादिकारणे! देवि! व्यतिकलितं संपृक्तं नीलमञ्जनं येषु तानि तेषां भावस्तत्ता तया, नीलाञ्जनप्रधानतयेत्यर्थः । इदं च तृतीयनयने नैल्यसूचनार्थमिति लक्ष्मीधरः । नीलाम्बुजरुचेति पाठे इन्दीवरकान्त्येत्यर्थः। त्रयो वर्णाः श्वेतरक्तनीलाख्याः त्रैवर्ण्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । अत एव त्रयाणां वर्णानां भावस्त्रैवर्ण्यमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानं भ्रान्तम् । विभक्तं प्रत्येकशो विविक्तं त्रैवर्ण्यं यस्मिन् तत्, नेत्रद्वये श्वेतमण्डलरक्तरेखाणां संयोगतोऽञ्जनकलनावस्थितोः तृतीयनयनेऽप्यञ्जनसंयोगात्काष्ण्यावस्थानाच्चेति भावः । इदमस्मदनुग्रहदृष्टिमत् । तव भवत्या नेत्रत्रितयं नयनत्रयं कर्तृ, उपरतान् प्रलयान्तरमीशाने निलीनान् द्रुहिणहरिरुद्रान् रजःसत्त्वतमोगुणप्रधानान् सृष्ट्यादिकर्तॄन् ब्रह्मविष्णुकालरुद्रान् पुनः भूयोऽपि स्रष्टुं सृष्ट्यादिप्रवर्तनाय सर्जनं कर्तुं रजः सत्त्वं तम इत्येतद्गुणानां त्रयं ब्रह्मादिसर्जनसाधनं रक्तश्वेतनीलत्वेन कविसमयप्रसिद्धं बिभ्रदिव भाति प्रकाशते । रक्तश्वेतनीलैर्गुणैरलंकृतं भवन्नेत्रत्रितयं पुनर्ब्रह्मादिसर्जनाय तत्कारणगुणत्रयधारीव भातीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १२ ॥

पवित्रीकर्तुं नः पशुपतिपराधीनहृदये
दयामित्रैर्नेत्रैररुणधवलश्यामरुचिभिः ।

नदः शोणो गङ्गा तपनतनयेति ध्रुवममुं
त्रयाणां तीर्थानामुपनयसि संभेदमनघम् ॥ १३ ॥

लक्ष्मीधरा

एतदेव त्रैवर्ण्यं पुनरुत्प्रेक्षते—**पवित्रीकर्तुमिति** । पवित्रीकर्तुम्; अपवित्रान् पवित्रान् कर्तुं, " अभूततद्भावे संपद्यकर्तरि च्विः " । नः; अस्मान्, पशुपतिपराधीनहृदये; हरायत्तचित्ते! दयामित्रैः दयार्द्रैः नेत्रैः, अरुणधवलश्यामरुचिभिः प्रत्येकमिति शेषः । नदः; पुंप्रवाहः, शोणः; हिरण्यवाहः स तु रक्तवर्णः, गङ्गा; भगीरथी श्वेतवर्णा, तपनतनया; कालिन्दी नीलवर्णा इति कविप्रसिद्धिः । इति एवं ध्रुवं सत्यम्, अमुं; परिदृश्यमानं, त्रयाणां तीर्थानां; जलावताराणां, संभेदं; नदीसङ्गमम्, उपनयसि; संपादयसि, अनघं; अघापनोदकम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे पशुपतिपराधीनहृदये! दयामित्रैः अरुणधवलच्छायरुचिभिः नेत्रैः शोणो नदो गङ्गा तपनतनयेति त्रयाणां तीर्थानाम् अमुम् अनघम् संभेदं नः पवित्रीकर्तुम् उपनयसि ध्रुवम् । भक्तवत्सलत्वाद्देव्या इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारः; स्वभावसिद्धस्य नयनगतरेखात्रितयस्य सितासितरक्तवर्णात्मकस्य गङ्गायमुनाशोणसंगमत्वेनोत्प्रेक्षणात् ॥ १३ ॥

अरुणामोदिनी

पुनस्तदेवान्यथोत्प्रेक्षते—पवित्रीकर्तुमिति । पशुपतिः शिवः तेन पराधीनं हृदयं यस्याः सा शिवायत्तचित्ता पशुपताविवाङ्गतया पशुशब्दवाच्यजनावनपरायणहृदया वेत्यभिसंधिः । तस्याः संबुद्धिः हे पशुपतिपराधीनहृदये ! नः भक्तजनानस्मान्, पवित्रीकर्तुं शोद्धुमेव; " कुलिशं भिदुरं पविः " इति कोशात् पवि त्रायत इति पवित्र इन्द्रः तत्समानीकर्तुं चेत्यभिसंधिः । " सितासिते सरितो यत्र संगमे ', इत्यादि श्रुतेः । अरुणधवलश्यामरुचिभिः; रक्तशुभ्रनीलकान्तिकलितैः; किंच दयामित्रैः कृपावद्भिः नेत्रैर्नयनैः शोणस्तदाख्यो रक्तवर्णो नदः पुंप्रवाहः । गङ्गा भागीरथी; श्वेतवर्णा, तपनतनया; यमुना नीलवर्णेत्येवंरूपाणां त्रयाणां तीर्थानां पुण्यजलानाम् अनघं हृद्यम्; " अनघोऽपापहृद्ययोः " इति धरणिः । अनघे इति पाठे देवी सं* . . . .

* अत्र मातृकाभागस्त्रुटितः ।

[पवित्रीकर्तुमिति। हे पशुपतिपराधीनहृदये; श्रीपरशिवायत्तचित्ते! दयामित्रैः; कारुण्यपूर्णैः, अरुणधवलश्यामरुचिभिः; अरुणत्वं रक्तराजिषु, धवलत्वम् अपाङ्गभागे, श्यामत्वम् कृष्णमण्डल इति त्रिधा वर्णविन्यासेन शोभमानैः नेत्रैः; नः; अस्मान्, पवित्रीकर्तुम्; नदः शोणः हिरण्यबाहुश्च, "शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्" इत्यमरः। गङ्गा जाह्नवी च, तपनतनया; कालिन्दी चेति त्रयाणां जगत्प्रसिद्धानां महातीर्थानाम्, संभेदम्; संसर्गम्, अन्योन्यमेलनम् उपनयसि। हे अनघे! अपापशीले! त्वच्चरणनिरतानां भक्तानां त्वद्व्यतिरेकेण तीर्थोपाश्रयो व्यर्थ एव। यत् त्वदीयावलोकनसंपन्नशांभववेध-दीक्षाशुशुक्षणिः तत्क्षणप्लुष्टसमस्तदुरिततूलपुञ्जतया नित्यशुद्धा एव परिपूर्णा भस्ते। तथाहि—

"तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान् पाषाणमृन्मयान।
योगिनो न प्रपद्यन्ते ह्यात्मध्यानपरायणाः॥"

इति। "न वारिणा शुद्ध्यति चान्तरात्मा" इति च॥ १३॥]

निमेषोन्मेषाभ्यां प्रलयमुदयं याति जगती
तवेत्याहुः सन्तो धरणिधरराजन्यतनये।
त्वदुन्मेषाज्जातं जगदिदमशेषं प्रलयतः
परित्रातुं शङ्के परिहृतनिमेषास्तव दृशः॥ १४॥

लक्ष्मीधरा

निमेषेति। निमेषो नाम पक्ष्माणां मुकुलीभावः, अत्र उन्मेषो नाम नयने पक्ष्मविकासः, ताभ्यां यथाक्रमं प्रलयं संहारम् उदयम् उद्भवं याति प्राप्नोति जगती तव भवत्याः इति एवम् आहुः ब्रुवते। "ब्रुवः पञ्चानामादितः" इत्यादिना आहादेशः। सन्तः; सत्पुरुषाः व्यासादयः। दृष्टिसृष्टिवादिमते ज्ञानव्यति-रेकेण ज्ञेयाभावात् निमेषोन्मेषाभ्यामित्युक्तेराञ्जस्यमिति ध्येयम्। धरणिधरराजन्यतनये! हिमाचलपुत्रिके! त्वदुन्मेषात्; तव पक्ष्मस्पन्दात्, जातं; जगत् भुवनम्, इदम्; परिदृश्यमानम्, अशेषम्; कृत्स्नम्, प्रलयतः; महासंहारात्, परित्रातुं; रक्षितुं शङ्के, परिहृतनिमेषाः; तिरस्कृताक्षिस्पन्दाः, तव दृशः नयनानि।

अत्रेत्थं पदयोजना—धरणिधरराजन्यतनये! तव निमेषोन्मेषाभ्यां जगती प्रलयमुदयं यातीति सन्त आहुः। अतः त्वदुन्मेषात् जातम् अशेषं इदं जगत् प्रलयतः परित्रातुं तव दृशः परिहृतनिमेषाः इति शङ्के।

अत्रोत्प्रेक्षालंकारः। देवानामनिमेषत्वं स्वभावप्रसिद्धम्; तच्च जगत्संरक्षणार्थमिति फलत्वेनोत्प्रेक्षणात् फलोत्प्रेक्षा। तत्र निमेषोन्मेषदशायां तौ जगदुत्पत्तिलयाविति देव्याः महिमा अवाङ्मनसगोचर इति वस्तु ध्वन्यते। अतोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः॥ १४॥

अरुणामोदिनी

निमेषेत्यादि। हे धरणिधरराजन्यतनये! शैलराजन्यतनये! निमेषोन्मेषाभ्याम्; तव नयनयोः निमीलनोन्मीलनाभ्याम्, प्रलयं संहार उदयं सृष्टिं च कर्म, जगत्कर्त्री समस्तभुवनावलिर्याति प्राप्नोति। सन्तः; भूतभविष्यद्वर्तमानविदः, आहुः निगदन्ति। "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इत्याहादेशः। यदित्थं वदन्ति तत्प्रायेणासत्यमिति प्रतिपादयति—त्वदिति। त्वदुन्मेषात्; तव लोचनोन्मीलनात्, जातं; लब्धसत्तानां, जगद्, इदं; शिवादिक्षितिपर्यन्ततत्त्वजालविनिर्मितं भुवनसंस्थानं प्रलयकर्मतः संहारतः सकाशात् परित्रातुं रक्षितुं परिहृतनिमेषाः निमीलनरहिताः तव दृश इति शङ्के इति वाक्यार्थः कर्म। अस्मिन्नर्थे कामसिद्धिस्तोत्रे भगवतीभक्तिलोलचूडामणिः श्रीवत्सराजोऽप्याह—

"लोकाश्चतुर्दश महेन्द्रमुखाश्च देवाः मूर्तित्रयं मुनिगणाश्च वसिष्ठमुख्याः।
सद्यो भवन्ति न भवन्ति समस्तमूर्तेरुन्मीलनेन तव देवि निमीलनेन॥"

इति। सर्वासामपि देवाङ्गनानामनिमिषलोचनत्वं वर्तते। तद्भगवत्या अपि स्वभावसिद्धं देवजातिप्रसिद्धम्। अनिमिषलोचनत्वमुत्प्रेक्षते कविनेति मन्तव्यम्। भगवत्या लोचनयोरेवायं प्रभावः यत्कार्यकारणपौर्वापर्यव्यवस्थाव्यतिरेकेण चोपादानकारणपूर्वनियमविद्यमानताव्यतिरेकेण च बुद्धिमत्कर्तृवाङ्मनःशरीरचेष्टाविरहेण चानेन मन्त्रतन्त्रसाधितैन्द्रजालकयोगिपुरुषकरतलकलितशुद्धपिञ्छकाभ्रमणमात्रतत्क्षणसंपादितकपटसमुद्रगन्धर्वनगरादिसादृश्येन स्वात्मस्थितमेव विश्वप्रपञ्चं भगवत्या लोचनमेव सृजति रक्षति संहरतीत्यागमप्रसिद्ध्या स्वभावोक्तिरेवेति मन्तव्या। न हि परमार्थवचनवेलायां कविकल्पितमिथ्यारूपोत्प्रेक्षालंकारसंभव इति॥ १४॥

तवापर्णे कर्णेजपनयनपैशुन्यचकिताः
निलीयन्ते तोये नियतमनिमेषाः शफरिकाः ।
इयं च श्रीर्बद्धच्छदपुटकवाटं कुवलयं
जहाति प्रत्यूषे निशि च विघटय्य प्रविशति ॥ १९ ॥

लक्ष्मीधरा

तवेति । तव ; भवत्याः, अपर्णे ! पार्वति ! कर्णेजपनयनपैशुन्यचकिताः ; कर्णेजपे कर्णसमीपं सदागते नयने ताभ्यां यत्करिष्यमाणं पैशुन्यं पिशुनभावः मर्मोद्धाटनं, तस्मात् चकिताः, निलीयन्ते ; आकारगोपनेन स्थिता इत्यर्थः । तोये ; उदके, नियतं ; निश्चयः, अनिमेषाः ; निमेषरहिताः, शफरिकाः ; मीनयोषितः । इयं च ; परिदृश्यमाना नेत्रगता, श्रीः ; लक्ष्मीः, बद्धच्छदपुटकवाटं ; बद्धं संकलितं छदपुटा एव कवाटं यस्य तत्, कवाटसंघटितगृहमिव वर्तत इत्यर्थः । कुवलयम् ; इन्दीवरं, जहाति ; त्यजति । प्रत्यूषे ; उषःकाले । निशि च ; रात्रौ च, विघटय्य ; प्रविशति संविशति ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे अपर्णे ! तव कर्णेजपनयनपैशुन्यचकिताः शफरिकाः अनिमेषास्तोये निलीयन्ते नियतम् । किंच इयं च श्रीः बद्धच्छदपुटकवाटं कुवलयं प्रत्यूषे जहाति निशि च तत् विघटय्य प्रविशति ।

अयमर्थः—लोके नेत्रसमं वस्तु शफरिका इन्दीवराणीति । एतद्वितयसमं नेत्रमिति च सुप्रसिद्धम् । उभयोः साम्यमत्र कविरुत्प्रेक्षते नेत्रसौभाग्यं शफरिकासु इन्दीवरेषु च वर्तते । तत्सौभाग्यमाहर्तुकामं नेत्रद्वयं तत्र पैशुन्यं करोतीति ।

अत्र पूर्वार्धे उत्प्रेक्षालंकारः, शफरिकाणां जलाधिवासः, अनिमेषत्वं च स्वभावसिद्धम् । तदन्यथात्वेनोत्प्रेक्षणात् । द्वितीयार्धे अतिशयोक्तिः । नेत्रलक्ष्म्याः नेत्रं विहाय इन्दीवरेषु भवत्यतिशयात् रात्रौ तद्रक्षणार्थं तद्गर्भान्तर्वर्तित्वं, दिवा तद्विहाय नेत्रवर्तित्वम् असंभवीति असंबन्धे संबन्धनिबन्धनात् । इन्दीवरस्य रात्रौ विकासः स्वभावसिद्धः, दिवामुकुलीभावश्च । एतद्द्वयस्य लक्ष्मीकृतत्वासंबन्धेऽपि संबन्धकथनात् अतिशयोक्त्यन्तरम् । उभयोरनुसृष्टिः । अनुसृष्टिलक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । *

* ६ श्लोकव्याख्यायाम् ।

अत्र इन्दीवरस्य रात्रौ विकासः, नेत्रद्वयस्य दिवा विकासः। अतश्च दिवा लक्ष्मीः नेत्रे वसति। रात्रौ कुवलये। एवं लक्ष्मीः नक्तंदिवमुभयत्रैव चरति नान्यत्रेति। शफरीप्रभृतीनां लोके नेत्रोपमवस्तूनां भगवती नेत्रतुल्यता नास्तीति शफरिकाणामुदकमध्यविलीनत्वमेव युक्तमिति काव्यलिङ्गध्वनिरित्यलंकारेणालंकार-ध्वनिः ॥ १५ ॥

अरुणामोदिनी

तवेति। हे अपर्णे! अपगतऋणसंबन्धे! ऋणशब्देन जगतां सृष्टिस्थितिसंहार-कर्मस्य आलस्यवशात् यत्किंचित्कर्मसमापनमुच्यते। तन्नास्ति। तद्यथा जगतः कर्तु-मुचितम्। तदनवशेषमेव निर्मलतया संपादयसि। कर्णेजपनयनपैशुन्यचकिताः; कर्णेज-पयोः कर्णं प्राप्य जपतोः सूचयतोः नयनयोः पैशुन्यात् पिशुनभावात्, हे भगवति! निरुपमलावण्यायाः तव संबन्धयोः आवयोः अनुपमशाखायुक्तयोः शोभाविडम्बिकाः शफरिकाः अस्मद्द्रोहिण्य एताः पश्य। किंच सर्वदा अस्मत्कान्तिषु कमलेषु या श्रीः वर्तते, सा अस्मद्द्रोहिण्यैव तदुभयोः अनयोः त्वदाश्रयादस्मद्विरुद्धयोः त्वयैव दण्डनं क्रियताम्। न किंचिदप्यालस्यमालम्ब्यताम्, इत्येवंरूपवचनकलापात्मकात् परद्रोहवचनात्, चकिताः; भीताः, "चक भये" इति धातोर्निष्ठायामीट्। चकिताः सत्यः, अनिमेषाः; निमेषशून्याः भवन्त्यश्च, शफरिकाः; मत्स्यविशेषाः, नियतं निश्चयेन तोये निलीयन्ते, जलदुर्गमाश्रयन्ति। महाराजगोचरे पिशुनजनोदितानां सामन्तानां दूरं प्रपलाय्य दुर्गाश्रयणं स्वभावः। किंच इयं च श्रीः; कमलकर्णिकासिंहासनारोहणं महादेवीमधिरूढा लक्ष्मीरपि त्वन्नयनपैशुन्यात् भीता सती, बद्धच्छदपुटकवाटम्; छदाः पत्राण्येव कवाटम् अररं तद्वृन्दे संघटितं दत्तार्गलं यस्य तत्, कुवलयम् रात्रौ स्थित्वा प्रत्यूषसमये जहाति, त्यक्त्वा गच्छति। दिवसे इतस्ततो भ्रमणापदेशेन समयं नीत्वा पुनरपि निशि रात्रौ विघटय्य पूर्वोक्तदलकवाटोद्घाटनं कृत्वा प्रविशति। राजा पराधीनः खलु लोके रात्रौ निभृततया स्वगृहे तिष्ठति। प्रातःकाले कवाटेन गृहं मुद्रयित्वा यत्र क्वचिदज्ञातवासाय पलायन्त इति ॥ १५ ॥

दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा
दवीयांसं दीनं स्नपय कृपया मामपि शिवे।
अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता
वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीधरा

दृशेति। दृशा ; कटाक्षदृष्ट्या, द्राघीयस्या ; दीर्घतरया, दरदलितनीलोत्पलरुचा ; दरदलितम् ईषद्विकसितं नीलोत्पलम् इन्दीवरं तस्येव रुचिर्यस्याः तया, दवीयांसं ; दूरवर्तिनम् । दूरशब्दस्य "स्थूलदूर—" इत्यादिना सूत्रेण यणो लोपः, पूर्ववर्णस्य गुणे कृते अवादेशे कृते सिद्धं रूपं दवीयानिति ईयसुन्प्रत्ययान्तम् । दीनं ; दरिद्रम्, स्नपय ; स्नपनं कुरु । कृपया ; दयया, मामपि ; इतरजनसाधारण्यमपिशब्दार्थः । शिवे ! मङ्गलात्मिके ! अनेन एतावन्मात्रेण स्नपनेनापि अयं जनः अहमित्यर्थः । धन्यो भवति ; कृतार्थो भवति । न च ते ; तव, हानिः ; द्रव्यनाशः, इयता ; साधारणदर्शनमात्रेण । वने वा अरण्ये वा ; हर्म्ये प्रासादे वा ; समकरनिपातः ; समं तुल्यं यथा भवति तथा कराणां किरणानां निपातः व्यापनं यस्य सः तथोक्तः, हिमकरः ; शीतरश्मिः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे शिवे ! द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा दृशा दवीयांसं दीनं कृपया मामपि स्नपय अयम् अनेन धन्यो भवति । इयता ते हानिर्न च । तथाहि हिमकरः वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हि । स्वच्छान्तःकरणानां सर्वसाधारण्यं स्वभावसिद्धमिति भावः ।

अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ; सामान्येन विशेषसमर्थनात् । सर्वसाधारण्यदर्शनं सर्वोत्कृष्टत्वे हेतुरिति नात्मीयदर्शनापेक्षा अस्तीति भावः ॥ १६ ॥

अरुणामोदिनी

दृशेत्यादि । हे शिवे ! शिवभक्तजनकल्याणात्मिके ! दरदलितनीलोत्पलरुचा ; ईषद्विकसितेन्दीवरकानननिन्दाकरकान्त्या, द्राघीयस्या ; दीर्घतरया, दीर्घशब्दात् असुनि प्रत्यये, "प्रियस्थिर—" इत्यादिना द्रावादेशः । "उगितश्च" इति ङीप् । द्राघीयसी, एवंभूतया दृशा, दवीयांसम् ; अत्यन्तदूरवर्तिनम् बहुतरतृष्णाकार्पण्यवशात् सर्वतो याञ्चापरायणम्, दीनम् ; "दीङ् क्षये" इति धातोः निष्ठात्वेन दीन इति रूपम् । मां कृपाया ; करणभूतया, स्नपय प्लावय, स्नातेः णिचि प्रत्यये पुगागमे मित्संज्ञायां "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । तम् मामपि, अपिः समुच्चये । न च ये गुणवन्तः ते भक्तिमन्तः कृतः, त्वच्चरणपूजाश्च तेषां दयया रक्षणं करोत्येव । तव तद्रक्षणौदासीन्येऽपि कृतसत्कर्मफलावश्यंभावनियमात् तत्तत्कर्ममाहात्म्यप्रेरितया त्वया तेषां परिपालनं कर्तव्यमेव, नाहं तादृशगुणेन भक्तः, न च नापरः । केवलबालकवत् अम्बाम्बेति

दीनाक्रन्दनमात्रपरायणः तस्य मम रक्षणमेव अद्भुतस्वभावं कीर्तये, धर्माय च रक्ष, स कीर्तिधर्मार्थं मामपि रक्षेत्यर्थसङ्गतिरवगन्तव्या। यन्मम दीनस्य परिपालनमस्ति, तेन अनेनायं धन्यो भवति। एतच्छब्देन आत्मानमेव घट्टकुड्यवत् अप्रयोजकतया चेतनतया चोत्पन्नं परामृश्यते। अहंप्रयोगस्थाने इदंशब्दादयः दैन्याद्यर्थान्तरसहकृतः सन्तो विशिष्टमहमर्थं प्रतिपादयन्ति। अनेन कर्मणा ममापि धन्यता, तवापि हानिरियता नास्ति। स्वेच्छामात्रसाध्यतया मद्रक्षणस्य तव लीलामात्रमेवेति भावः। गुणवत्पुरुषाभ्युपपत्तावेव स्वामिजनस्य रिरिक्षषा सार्थेति चेत्; नायं नियमः गुणवान् रक्ष्यः, निर्गुणस्त्याज्य इति। तथा च दृष्टं वने वा हर्म्ये वा नायकनायिकासरसानन्दसंभोगयोग्यप्रदेशेऽपि वा हिमकरः चन्द्रमाः युगपदेव विशेषेण समकरनिपातो भवति। समानकिरणप्रचारो भवति। अनायाससाध्ये बहुतरकीर्तिधर्मोपजनकेलिना अनाथविपन्नसमुद्धरणपण्डितेऽनवधिककारुणिकतोपलम्बसंभाविते रक्षणात्मके सत्कर्मणि निहितावलम्बनमुचितमिति भावः ॥ १६ ॥

अरालं ते पालीयुगलमगराजन्यतनये
न केषामाधत्ते[1] कुसुमशरकोदण्डकुतुकम्।
तिरश्चीनो यत्र श्रवणपथमुल्लङ्घ्य विलस-
न्नपाङ्गव्यासङ्गो दिशति शरसंधानधिषणाम् ॥ १७ ॥

लक्ष्मीधरा

अरालमिति। अरालं; कुटिलं, ते पालीयुगलं; कर्णयुगलनयनयुगलयोः मध्यम्। अगराजन्यतनये! नगेन्द्रतनये! न केषामाधत्ते; सर्वेषां करोत्येव। कुसुमशरकोदण्डकुतुकम्; मन्मथचापसौभाग्यं, तिरश्चीनः; तिर्यक्प्रसारितः, यत्र; पालीयुगले, श्रवणपथमुल्लङ्घ्य; कर्णान्तिकं प्राप्य, विलसन्; स्फुरन्, अपाङ्गव्यासङ्गः; अपाङ्गस्य कटाक्षस्य व्यासङ्गः दैर्घ्यं करोति, शरसंधानधिषणां; शरसंधानस्य बाणसंयोजनस्य धिषणां बुद्धिं तद्भ्रान्तिं संहितशरधिषणामिति यावत्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे अगराजन्यतनये! ते पालीयुगलमरालं कुसुमशरकोदण्डकुतुकं केषां नाधत्ते। यद्यस्मात् यत्र तिरश्चीनः विलसन् अपाङ्गव्यासङ्गः श्रवणपथमुल्लङ्घ्य शरसंधानधिषणां दिशति।

[1] दत्ते इत्यरुणामोदिनी।

अत्र भ्रान्तिमदलंकारः; अपाङ्गे संहितशरभ्रान्तेरुत्थानात् । पालीयुगले कुसुमशरकोदण्डबुद्धिः निश्चयात्मिका संशयपूर्विकेति संदेहालंकार एव । अनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ १७ ॥

अरुणामोदिनी

अरालमिति । हे अगराजन्यतनये! न गच्छतीत्यगः पर्वतः तद्राजन्यः श्रेष्ठः हिमवान् तत्तनये कुलप्रदीपिके! अरालम्; वक्राकारम्, पालीयुगलम्; श्रवणाभरणविशेषयुग्मम्, "पाली कर्णाङ्गे कर्णकोटिविभूषणे" इति विश्वप्रकाशः । कुसुमशरकोदण्डकुतुकम्; कुसुशरस्य कन्दर्पस्य कोदण्डं विशिखपर्यायः तानि पुष्पाणि सर्वाणि स्मरनामधेयानि, कोदण्डस्य कुतुकम् कोदण्डमेवैतदिति कुतूहलाभिनिविष्टमभिप्रायं केषां पुरुषाणां नादत्ते न संपादयति । अपि तु सर्वेषामित्यर्थः । यदिदं पालीयुगलम् अनङ्गधनुः स्यात् तत्र शरसंधानं कथमित्याशङ्कायामाह—तिरश्चीन इति । यत्र पालीयुगले तिरश्चीनः तिर्यक्तया पतनं श्रवणपथमुल्लङ्घ्य कर्णप्रान्तं लङ्घयित्वा विलसन् देदीप्यमानोऽपाङ्गव्यासङ्गः कटाक्षविक्षेपचातुरीविशेषः शरसंधानधिषणां बाणसंयोजनबुद्धिं दिशति संपादयति दत्ते पालीयुगलमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १७ ॥

स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलं
चतुश्चक्रं मन्ये तव मुखमिदं मन्मथरथम् ।
यमारुह्य द्रुह्यत्यवनिरथमर्केन्दुचरणं
महावीरो मारः प्रमथपतये सज्जितवते ॥ १८ ॥

लक्ष्मीधरा

स्फुरदिति । स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलं; स्फुरन्तौ च तौ गण्डाभोगौ च गण्डस्थले, दर्पणवन्निर्मलावित्यर्थः । तत्र प्रतिफलितं प्रतिबिम्बितं ताटङ्कयुगलं यस्य सः तं चतुश्चक्रं; चत्वारि चक्राणि रथचरणानि यस्य तं चतुश्चक्रं, मन्ये शङ्के । तव; भवत्या, मुखम्; आस्यम्, इदं; हृदयकमले परिदृश्यमानं, मन्मथरथं; मदनस्य स्यन्दनं, यं रथमारुह्य अधिष्ठाय, द्रुह्यति; अपराध्यति विध्यतीति यावत् ।

अवनिरथं; भूमिरथम्, अर्केन्दुचरणं; अर्केन्दू सूर्यचन्द्रौ द्वावेव चरणौ यस्य सः, महावीरः; चतुश्चक्ररथारोहणमहिम्ना अप्रतिहतप्रतापः, मारः; मन्मथः, प्रमथपतये; त्रिपुरान्तकाय, सज्जितवते; सज्जं कुर्वते संनद्धं कुर्वते इत्यर्थः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तव इदं मुखं स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलित-ताटङ्कयुगलं चतुश्चक्रं मन्मथरथं मन्ये। यमारुह्य मारः महावीरः सन् अवनिरथ-मर्केन्दुचरणं सज्जितवते प्रमथपतये द्रुह्यति। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" इति चतुर्थी।

अत्र पूर्वार्धे उत्प्रेक्षालंकारः; भगवत्याः मुखस्य रथत्वेनोत्प्रेक्षणात्। द्वितीयार्धे आरोहणस्य महावीरत्वसंपादकत्वकथनात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः। परमेश्वरस्य मन्मथेन सार्धं युद्धसंनाहसंबन्धेऽपि संबन्धकथनादतिशयोक्तिः। काव्यलिङ्गाति-शयोक्त्योरङ्गाङ्गिभावेन संकरः। उत्प्रेक्षायास्तु काव्यलिङ्गं प्रत्यनुप्राणकतैव, न संसृष्टिः। नापि संकर इति ध्येयम्। पृथक्स्थित्या उपकारकमनुप्राणकम्। अपृथक्स्थित्या प्रयोजकमनुसर्जनम्। पृथक्स्थित्या प्रयोजकमङ्गम्। एतद्विलक्षणं संसृष्टिरित्या-लंकारिकमतरहस्यम्। एतच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थं पुनः प्रतिपादितमिति ॥ १८ ॥

अरुणामोदिनी

स्फुरदिति। स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलम्; कर्णपाशमण्डलाकाराभरण-विशेषयुग्मं यत्र तत्तथोक्तम्। मुखस्य विशेषणम्। बिम्बयुगलस्य; प्रतिबिम्बयुगले जाते चतुःसंख्याकान् चतुर्भिः चक्रैः वहनीयम्, मन्मथरथमेव कन्दर्पस्यन्दनमेव इदं तव मुखं शङ्के। तदेव विशिनष्टि—यं तव मुखलक्षणं रथमारुह्य महावीरो मारः कर्ता, अर्केन्दुसदृशं भास्करनिशाकरभास्वरचक्रोज्ज्वलम् अवनिरथम् भूमिमारुह्य स्वस्वमात्मानं जितवते तिरस्कृतवते प्रमथपतये महादेवाय द्रुह्यति पराभवं करोति। द्विचक्रस्य रथस्य गमनवैकल्यसंभवात् अतोऽधिकता चतुश्चक्रसंभवे तद्रथिनं प्रति तदूनरथिनः पराजयो युक्तः। आरुह्येति दीपकालंकारः। यमारुह्येति महादेवेन संबन्धः। संबन्धद्वयमपि दीपकताशब्दस्य। यथा 'जामात्रर्थो दीपः सर्ववेश्माभिज्वलयति' इति कार्यद्वयसाधनद्वारा अर्थद्वयोद्दीपनसंभवाद्दीपकत्वम्। अत्र श्लोके महादेवस्योपरि मन्मथजयसंपत्त्या महादेवस्य काममोहितचित्तवृत्तितया तन्मोहनैकरसिकस्य भगवतीवदनारविन्दस्य समधिकशृङ्गार-रसार्द्रभावे संपन्ने महादेवलावण्यकान्तिविशिष्टं लोकोत्तरत्वमुद्दङ्कितमिति भावः ॥ १८ ॥

सरस्वत्याः सूक्तीरमृतलहरीकौशलहरीः
पिबन्त्याः शर्वाणि श्रवणचुलुकाभ्यामविरलम्[1] **।**
चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः कुण्डलगणो
झणत्कारैस्तारैः प्रतिवचनमाचष्ट इव ते ॥ १९ ॥

लक्ष्मीधरा

सरस्वत्या इति । सरस्वत्या; भारत्या, सूक्तीः; मधुरवचांसि, अमृतलहरीकौशलहरीः; अमृतलहर्याः सुधाप्रवाहोत्सेकस्य कौशलं सौभाग्यं हरन्तीति ताः । हरिशब्दः औणादिको निप्रत्ययान्तः, "कृतिकारादक्तिनो वा ङीष् वक्तव्यः" इति ङीष् । पिबन्त्याः; धयन्त्याः, शर्वाणि! शर्वस्य परमेश्वरस्य पत्नि! श्रवणचुलुकाभ्यां; चुलुकं प्रसृत्यर्धं श्रवणे श्रोत्रे एव चुलुके ताभ्याम् अविरलं यथा भवति तथा, सावधानेनेत्यर्थः । चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः; चमदित्यव्ययमाश्चर्यानुकरणवाचि । कारशब्दः स्वरूपपरः । यद्वा—सुखदुःखोद्भूतानन्दैः हठोत्थितचित्तविक्रियो चमत्कारः ससीत्कारशरीरोल्लासनादिकृत् । चमत्कारश्लाघासु आश्चर्यानुकरणसंदोहेषु चलितं शिरः यस्याः, तस्याः कुण्डलगणः; कर्णाभरणसमूहः, झणत्कारैः; झणदित्यव्ययं भूषणरवानुकरणे । अत्रापि कारशब्दः स्वरूपवाची । झणत्कारैः तारैः अतिबहुलैः उच्चतरैः प्रतिवचनं प्रतिशब्दम् अनुमोदवचनम् आचष्ट इव ते ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे शर्वाणि! ते अमृतलहरीकौशलहरीः सूक्तीः श्रवणचुलुकाभ्यामविरलं पिबन्त्याः चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः सरस्वत्याः कुण्डलगणः तारैः झणत्कारैः प्रतिवचनमाचष्ट इव ।

अत्र उत्तरार्धे उत्प्रेक्षालंकारः; झणत्काराणां प्रतिवचनत्वेन संभावनात् । पूर्वार्धे अतिशयोक्त्यलंकारः; सरस्वत्याः शिरःकम्पनसंबन्धाभावेऽपि संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धनिबन्धनात् । उभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ १९ ॥

अरुणामोदिनी

सरस्वत्या इति । हे शर्वाणि! "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रहिम—" इत्यादिना आनुक्, ङीप्प्रत्ययश्च । शर्वदयिते! अमृतलहरीकौशलहरीः अमृतलहरीणां सुधाप्रवाहाणाम्;

[1] अविरतम् इत्यरुणामोदिनी ।

"तरङ्गभङ्गवीक्ष्यादिलहरी वीचिकोर्मयः" इति विश्वप्रकाशः। कौशलं माधुर्यं माधुर्यात्मकं सामर्थ्यविशेषणं हरं विदूरीकुर्वन्त इति हरस्याधिक्येन तत्रान्यूनता संपादयित्रीः सरस्वत्या वाग्देवतायाः सूक्तीः सुवचनविन्यासमधुरस्थिता गीतोक्तिः, श्रवणचुलुकाभ्याम्; कर्णरूपकरतलाभ्याम्, करतलेनैव खलु पानीयादिपेयं पीयत इति करतलसाधर्म्यं श्रवणस्य, तेन च सरस्वतीसूक्तीनाम् अमृतरसात्मकत्वं ध्वन्यते। पिबन्त्याः आस्वादयन्त्याः तदर्थविशेषचमत्कारमनुभवन्त्याः, अत एव हेतोः अविरतं; (संततं) चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः कुण्डलगणः; चमत्कारो नाम श्रूयमाणगीतशब्दादिजनितो माधुर्यातिशयः, तस्य श्लाघा उपलालनम्, तेन चलितशिरसः कम्पितमूर्ध्नः, तव कुण्डलगणः सूक्ष्मकुण्डलसमूहात्मको भूषणविशेषः कर्ता, तारैः; अत्युच्चध्वनिविशेषैः, झणत्कारैः; स्वकीयमणिगणसंवट्टजनितसंवट्टनैः, प्रतिवचनम् आचष्ट इव; प्रत्युत्तरं दत्त इव, प्रथमप्रश्नवचनानन्तरसदुत्तरप्रदानसमानयोरेव शोभत इति सूचितं भवति। कुतः सरस्वतीसूक्तेः कमलमधुरत्वात् कुण्डलगणझणत्कृतीनामपि माधुर्ये सति तयोः संवादार्थसाम्यमस्तीति भावः॥ १९॥

असौ नासावंशस्तुहिनगिरिवंशध्वजपटि
त्वदीयो नेदीयः फलतु फलमस्माकमुचितम्।
वहत्यन्तर्मुक्ताः शिशिरकरनिश्वासगलितं[1]
समृद्ध्या यत्तासां बहिरपि च मुक्तामणिधरः॥ २०॥

लक्ष्मीधरा

असाविति। असौ; परिदृश्यमानः, नासावंशः; नासा नासिका वंशः वंशदण्डः रूपकमेतत्। तुहिनगिरिवंशध्वजपटि! तुहिनगिरेः हिमाचलस्य वंशस्य अन्वयस्य ध्वजपटि पताके! त्वदीयः; भवदीयः, नेदीयः; संनिकृष्टतरं, फलतु निष्पादयतु, फलम्; इष्टार्थम्, अस्माकं; मत्संबन्धिनां मम चेत्यर्थः। उचितं; क्रियाविशेषणमेतत्, यथेप्सितं वहति धारयति अन्तः अभ्यन्तरे मुक्ताः मुक्तामणीन्, शिशिरकरनिश्वासगलितं; शिशिरकरः चन्द्रः तस्य निश्वासो वामनाडीमार्गवायुः तेन गलितं स्रुतं, समृद्ध्या; आधिक्येन यत् यस्मात्कारणात् तासां मुक्तानां बहिरपि च बाह्यप्रदेशेऽपि नासिकाग्रवामभागेऽपीत्यर्थः। नासिकाकाराकारितो वंशदण्डः मुक्तामणिधरः मुक्तामणिं धृतवान्। 'मुक्तामणिमधात्' इति सम्यक्पाठः।

[1] जनिताः इत्यरुणामोदिनी।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे तुहिनगिरिवंशध्वजपटि! त्वदीयोऽसौ नासावंशः अस्माकमुचितं नेदीयः फलं फलतु। स अन्तः मुक्ताः वहति। यद्यस्मात्कारणात् तासां समृद्ध्या शिशिरकरनिश्वासगलितं बहिरपि च मुक्तामणिधरः।

अत्र नासिकायाः वंशत्वारोपणात् रूपकम्। वंशत्वसाधकप्रतिपादकमुत्तरार्धम्। वंशगर्भे मौक्तिकाः उद्भवन्तीति लोकशास्त्रमर्यादा। अतो नासिकावंशदण्डेऽपि अभ्यन्तरे मौक्तिकान्युद्भूतानि वर्तन्ते। नो चेन्नासादण्डवंशस्य बहिः मुक्तामणिधरत्वं कथं संघटत इत्यर्थापत्त्या वंशदण्डाकारो नासिकायाः समर्थित इति रूपकमेव सम्यक् ॥ २० ॥

अरुणामोदिनी

नासां वर्णयति—असाविति। हे तुहिनगिरिवंशध्वजपटि! तुहिनगिरिवंशस्य हिमवदन्वयस्य, ध्वजपटी कीर्तिप्रख्यापनमङ्गलवैजयन्ती चीनांशुकपट्टिके! असौ; अविद्यमानसौन्दर्यौपमितिः अतिप्रसिद्धः, तव नासावंशः; कोमलवंशरूपेण ऋजुरमणीयतया ललाटोलम्बितरूपत्वात् वंशसाधर्म्यम्, अस्माकं नेदीयः; अन्तिकवर्ति उचितम्। तद्भक्तेः मम च भक्तस्य समुचितं फलं धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थलाभरूपं प्रयोजनं फलयितु संपादयितु, वंशकाण्डस्य फलत्वनियमात् कविसमयसिद्धिरस्त्येव वंशकाण्डान्मुक्तोत्पत्तिः। तादृशदेशकालविशेषसंसिद्धिसंभव इति तं प्रमाणीकुर्वन् कविरपि वंशस्तम्भान्मुक्ताप्रसूतिमाचष्टे। तव नासावंशे मुक्ताप्रसूतिरस्तीति प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणम्। शिशिरतरनिश्वासजनिताः; शिशिरतरेण शीतलेन निश्वासेन श्वसितपवनेन जनिताः संपादिताः तद्रूपिणीरभ्यन्तरमुक्ताः वहन् अयं नासावंशः तासामभ्यन्तरे वर्तमानानां निश्वासरूपिणीनां देवतानुभावसंपन्नमुक्ताभावानां समृद्ध्या यो नासावंशः, बहिरपि; बहिर्देशेऽपि नासाग्रमौक्तिकव्याजेन मुक्तामणिधरो मुक्तामणिं प्रसूतमङ्के धारयन्निव वर्तते। स नासावंशोऽस्माकं फलमुचितं ददात्विति पूर्वेण संबन्धः ॥ २० ॥

प्रकृत्यारक्तायास्तव सुदति दन्तच्छदरुचेः
प्रवक्ष्ये सादृश्यं जनयतु फलं विद्रुमलता।
न बिम्बं [1]तद्बिम्बप्रतिफलनरागादरुणितं
तुलामध्यारोढुं कथमिव विलज्जेत कलया ॥ २१ ॥

[1] त्वद्बिम्ब० इत्यरुणामोदिनी.

लक्ष्मीधरा

प्रकृत्येति। प्रकृत्या स्वभावेन आरक्तायाः आताम्रायाः, तव सुदति ; शोभनाः दन्ताः यस्याः तस्याः संबुद्धिः । दन्तच्छदरुचेः ; दन्तच्छदयोरोष्ठयोः रुचेः सौभाग्यस्य प्रवक्ष्ये प्रकर्षेण कथये । सादृश्यं ; सदृशस्य भावः सादृश्यम् । जनयतु उत्पादयतु । आशंसायां लोट् । विद्रुमफलं यदि स्यात् तदा सदृशवस्तुसद्भावः, न तु विद्रुममात्रं सदृशमिति । फलं पक्वफलम् । पीतपर्णाभ्यः लताभ्यः उत्पन्नं फलमतिरिक्तम्, रक्तलतोत्पन्नस्य रक्तिमा किमु वक्तव्य इति तदेव सदृशमिति तात्पर्यम् । विद्रुमलता ; प्रवाललतिका, न बिम्बं बिम्बफलं तद्बिम्बप्रतिफलनरागात् तयोः दन्तच्छदयोः बिम्बस्य प्रतिफलनं प्रतिबिम्बनं तेन रागः रक्तिमा । तस्माद्बिम्बफलमिति व्यवहारः अधरबिम्बप्रतिबिम्बप्रसादासादितः । अन्यथा तस्य बिम्बव्यवहारो न स्यात् । यथा स्फटिकादौ जपाकुसुमादेः प्रतिबिम्बवशादेव स्फटिकादीनां रक्तता, एवं बिम्बफलस्यापीति । तद्बिम्बप्रतिफलनरागात् अरुणितं तुलामध्यारोढुं तुलायां साम्यकथायां स्थातुं कथमिव । इवेति वाक्यालंकारे । विलज्जेत व्रीडेत कलया लेशेन ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे सुदति! तव प्रकृत्या आरक्तायाः दन्तच्छदरुचेः सादृश्यं प्रवक्ष्ये । विद्रुमलता फलं जनयतु । बिम्बं पुनः तद्बिम्बप्रतिफलनरागादरुणितं कलयापि तुलामध्यारोढुं कथमिव न विलज्जेत । लज्जाधातुरात्मनेपदी ।

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः ; यद्यर्थोक्तौ कल्पनात् । द्वितीयार्धे असंबन्धे संबन्धनिबन्धनातिशयोक्तिः । बिम्बप्रतिफलनसंबन्धेऽपि संबन्धकथनेनाभेदकथनात् । उभयोः संसृष्टिः ॥ २१ ॥

अरुणामोदिनी

दन्तच्छदं स्तौति—प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावतः, रक्तायाः अरुणायाः ; न त्वारोपितरक्तिमावत्याः, "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति । तया तव भवत्याः दन्तच्छदरुचेः अधरशोभायाः सादृश्यं सारूप्यम् उपमा प्रवक्ष्ये वदितुं शक्नोमीत्यर्थः । कथं चेत्? . . . . . विद्रुमलता रक्तरूपा प्रवालवल्लीफलं स्वानुरूपं रक्तमेव फलं जनयत् उत्पादयत्, आशंसायां लोट् । प्रवाललतायां स्वसदृशफलोत्पत्तिर्भवेच्चेत् ; तदा रक्तवर्णभवदधरोष्ठस्य साम्यं वदामीत्यतिशयोक्तिविशेषोऽलंकारः । न च वाच्यम्, एवं बिम्ब-

फलस्य उपमानीकरणार्हस्य विद्यमानत्वादित्यत्राह—तव भवत्या बिम्बस्य रक्तवर्णस्य शरीरबिम्बस्य यत्प्रतिफलनं संक्रमणम्, तस्माद्यो रागः रक्तिमा तेनं अरुणितं रक्तीकृतम्, शोणवर्णीकृतमित्यर्थः।

"यानि सौम्यानि शोणानि शृङ्गाररसभाञ्जि च।
तान्याहुः शक्तिपातेन संपन्नानीति निश्चयः॥"

इति वचनादिति भावः। दृग्बिम्बे इति पाठे दृग्बिम्बस्य नेत्रीभूतसूर्यबिम्बस्य प्रतिफलनेन पाचनेन यो रागः, तस्मात् अरुणितांशलाभावस्थायां रक्तिमाभावादिति भावः। तद्बिम्बे इति पाठे बिम्बं बिम्बकाफलं प्रतिफलनरागात् अरुणितं रक्तीकृतम्। अत एव बिम्बप्रथास्येति हृदयम्। तत्सादृश्यं नार्हतीत्यर्थः। देवीशरबिम्बादनन्यत्वादिति भावः। बिम्बसादृश्यं नार्हति। यतः त्वद्बिम्बप्रतिफलनरागादरुणितमिति योजना। अत एव तस्यां वानेन साम्याकाङ्क्षणमप्यसंभावितमित्याह—तुलामिति। अतो बिम्बे सर्वासां नारीणामधरसाम्येन कविभिर्वर्ण्यमानमुपमानीभावगर्वितं चेत्यर्थः। कथमिव न लज्जेत? कुतो वा न व्रीडेत्, अत्यल्पस्तु तुलामवाप्तुमुत्कटेन . . . णो भवतीति भावः। अत्र बिम्बे रागारुणितत्वोत्प्रेक्षा न लज्जेतेत्यतिशयोक्तिभ्यां देव्यधरोष्ठस्य निरुपमतासिद्धेरनन्वयो व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः* ॥ २१ ॥

---

* हे परमेश्वरि! प्रकृत्या स्वभावतः रक्ताया अरुणवर्णायाः दन्तच्छदरुचेः दन्तच्छदस्य अधरस्य रुचेः शोभायाः सादृश्यमुपमानम्। हे सुदति! तदा प्रवक्ष्ये निवेदयिष्यामि। कदा विद्रुमलताफलं जनयतु। विद्रुमस्य स्वभावतो रक्तस्य यदि फलं जननं भविष्यति। तत्रापि परिपाकेन अतिशयितपाटलकान्तिर्भविष्यति। तदेवोपमानं वक्तुं सुकरम्। नान्यथेत्यर्थः। मध्ये शङ्का। ननु सर्वस्त्रीणामधरकान्तेरुपमास्थानम् अतिमृदुलस्पर्शमत्यरुणिमसंपदस्थानभूतमखिलेभ्यः फलेभ्योऽप्यतिप्रेक्षणीयकान्तिभरितं बिम्बफलं वर्तते खलु। तेन समं कथमम्बिकाधरोपमानसिद्धिर्न स्यात्। किमर्थं वा अविद्यमानफलोत्पत्तिर्विद्रुम उपमितिद्वारा अभूतपूर्वोपमाश्रयणकार्पण्यवैशसमङ्गीक्रियत इत्याशङ्कायामाह—न बिम्बमिति। बिम्बं तावदुपमास्पदं न भवतीत्यर्थः। कुत इत्याह—त्वद्बिम्बप्रतिफलनलाभात् अरुणितम्; तव बिम्बस्य प्रतिफलनलाभात् संक्रान्तिलाभात् अरुणितम्। अत्र प्रतिफलनं नाम शक्तिपातः खलु सर्वव्यापिन्याः पराशक्तेः किरणकदम्बकानां तत्तत्पदार्थेषु स्फुरणात्मकं प्रतीयते। यावन्त्येव रक्तद्रव्याणि इमानि प्रेक्षणीयानि भवन्ति, तानि सर्वाण्यपि जगद्व्याप्तमूर्तेः श्रीश्रीललितामहाभट्टारिकायाः सर्वतः प्रसरतामरुणिमस्रोतसां प्रतिबिम्बभूतान्येवेत्यागमः। पाटलः खलु वर्णः प्रथमोत्पन्नत्वात् अक्षिरञ्जनकारणत्वात् रजःसत्त्वमुख्यतयोक्तं भगवत्या श्रुत्या—"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति, "रक्तशुक्लपदन्द्वम्" इति च वेदागमयोः प्रथमवर्णनीयत्वं पाटलवर्णस्य, आगमश्च—

स्मितज्योत्स्नाजालं तव वदनचन्द्रस्य पिबतां
चकोराणामासीदतिरसतया चञ्चुजडिमा ।
अतस्ते शीतांशोरमृतलहरीमाम्लरुचयः
पिबन्ति स्वच्छन्दं निशिनिशि भृशं कांजिकधिया ॥२२॥

लक्ष्मीधरा

स्मितेति । स्मितज्योत्स्नाजालं; स्मितमीषद्धसितमेव ज्योत्स्ना तस्याः जालं वितानं, तव वदनचन्द्रस्य ; वदनमेव चन्द्रः तस्य पिबतां आस्वादयतां चकोराणां पक्षि-विशेषाणाम् आसीत् । अतिरसतया ; अतिमाधुर्यात्, चञ्चुजडिमा ; जिह्वाजाड्यम् । अतः कारणात् ते चकोराः, शीतांशोः ; चन्द्रस्य, अमृतलहरीम् ; अमृतस्य सुधाया उत्सेकं ज्योत्स्नामृतमित्यर्थः । आम्लरुचयः ; आम्ले अम्लरसे रुचिः वाञ्छा येषां ते आम्लरुचयः, पिबन्ति ; भक्षयन्ति स्वच्छन्दं यथेच्छं निशिनिशि प्रतिनिशं ज्यो-त्स्नास्विति शेषः । भृशम् अत्यर्थं कांजिकधिया आरनालभ्रान्त्या ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तव वदनचन्द्रस्य स्मितज्योत्स्नाजालं पिबतां चकोराणाम् अतिरसतया चञ्चुजडिमा आसीत् । अतस्ते आम्लरुचयः शीतांशोरमृतलहरीं कांजिकधिया स्वच्छन्दं निशिनिशि भृशं पिबन्ति ।

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः ; चञ्चुजडिमनिबन्धनज्योत्स्नापानासंबन्धेऽपि तत्सं-बन्धकथनात् अतिमधुरस्तन्यपानप्रसक्तजिह्वाजाड्यनिबन्धनाम्लपिपासुभिः बालकैर-भेदाध्ययसानस्य प्रतीतेः ॥ २२ ॥

"यानि सौम्यानि शोणानि शृङ्गाररसभाञ्जि च ।
तान्यम्बाशक्तिपातेन संपन्नानीति निश्चयः ।"

इति । प्रवालेषु रक्तिमा रत्नेषु कुसुम्भेषु कुङ्कुमेषु कमलेषु बालादित्येषु तटित्सु वह्निशिखासु सिन्दूरेष्वन्येष्वप्येतादृशेषु माङ्गलिकसौन्दर्येषु मञ्जुलाकारेषु भगवत्या अम्बाप्रतिफलनशक्तिपात इति सकलागमेषु निश्चितोऽर्थः । अत एव त्वच्छरीरकिरणसंपन्नशक्तिपातमात्रपरिपालनकान्तिना बिम्बेनापि तवाधरस्य तुलासिद्धिर्नास्त्येव । तत्कुतः त्वच्छक्तिपातसंपन्नसौन्दर्यसंपन्नं त्वत्तो लब्धजीवितं बिम्ब-फलं पुनः त्वदधरकान्त्या सहोपमानसिद्धिसहचरीं स्वार्थी कर्तुमत एव तद्द्वारा तुलामध्यारोढुं कलयापि लेशांशस्पृष्टिकयापि कथं न लज्जेत । अपि तु लज्जितेवेत्यर्थः । अत एव त्वदधरबिम्बमतु-लमेव संपन्नमिति भावः ॥

अरुणामोदिनी

स्मितं वर्णयति—स्मितेति। हे देवि! तव; भवत्याः, वदनचन्द्रस्य; मुखेन्दोः संबन्धि, स्मितज्योत्स्नाजालम्; दरहासकौमुदीगणम्, जालं जलानां समूह इति व्युत्पत्त्या अमृतमयजलराशि चेति ध्वनिः। पिबतां; पानं विदधतां, चकोराणां; चान्द्रिकापायिपक्षिविशेषाणाम्, "चकोरश्चन्द्रिकापायी" इत्यमरः। अतिरसतया; अतिमाधुर्येण, "चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियाम्" इत्यमरः। चञ्चुषु त्रोटिषु जडिमा जाड्यम् अतिमधुरास्वादजन्या रुचिः आसीत् अभूत्। किं दिवेति शेषः। यतश्चन्द्रिकापानरसिकानां चकोराणामतिमधुराक्षीणशोभवन्मुखेन्दुज्योत्स्नामृतपानेन मुखस्य रुचिरभूत् किम्? अधिमधुरपायिनो मुखजाड्यानुभवदर्शनादिति भावः। अत्र वदनचन्द्रेत्यादिरूपकसंबन्धकथनातिशयोक्तिभ्यामनुप्राणिता चकोरचञ्चुजडिमाभावनोत्प्रेक्षा गम्या। कुत एतत्तर्क्यत इत्यत्राह—अत उक्ताद्धेतोरेते चकोराः, आम्लरुचयः अरुचिनिवृत्त्यर्थमाकाङ्क्षाः सन्तः शीतांशोः अमृतांशोः अमृतलहरीम् सुधोर्मिकां कांजिकधिया . . . मधुरमुखपीयूषमयूखमाधुर्यं विहाय चन्द्रचन्द्रिकास्वादनलाभः कथमेषां प्रातरा . . . . पूर्वोत्प्रेक्षानुप्राणितोऽयं चन्द्रिकायां काञ्जिकाधीनिबन्धनो भ्रान्तिमदलंकारः। तेन च देवीवदनचन्द्र . . . . . . तिवत् प्रसिद्धचन्द्रात् अत्यौत्कट्यं वस्तु व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः॥ २२॥

अविश्रान्तं पत्युर्गुणगणकथाम्रेडनजपा[1]
जपापुष्पच्छाया तव जननि जिह्वा जयति सा।
यदग्रासीनायाः स्फटिकदृषदच्छच्छविमयी
सरस्वत्या मूर्तिः परिणमति माणिक्यवपुषा॥ २३॥

लक्ष्मीधरा

अविश्रान्तमिति। अविश्रान्तम्; अनारतम्, पत्युः; सदाशिवस्य, गुणगणकथाम्रेडनजपा; गुणानां त्रिपुरविजयादीनां गणः समूहः, तस्य कथा वृत्तान्तः, तस्य आम्रेडनं द्विस्त्रिरुक्तिः, तदेव जपो यस्याः सा, अनन्यमनस्केत्यर्थः। जपापुष्पच्छाया;

[1] जवा इत्यरुणामोदिनी.

जपा रक्तपुष्पीपुष्पं, तस्य छायेव छाया कान्तिः यस्याः सा। तव जननि! हे मातः! जिह्वा रसना जयति स्फुरति। सा तच्छब्दो वर्तिष्यमाणां प्रसिद्धिं परामृशति। यदग्रासीनायाः; यस्या जिह्वाया अग्रे आसीनायाः निषण्णायाः, स्फटिकदृषदच्छच्छविमयी; स्फटिकदृषदः स्फटिकोपलस्येव अच्छा छविः कान्तिः तया प्रचुरा। प्राचुर्ये मयट्। स्फटिकधवलेत्यर्थः। सरस्वत्याः; भारत्याः, मूर्तिः; स्वरूपं, परिणमति विकारमापद्यते। रूपान्तरं प्राप्नोतीति यावत्। माणिक्यवपुषा; पद्मरागवपुषा।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे जननि! तव सा जिह्वा अविश्रान्तं पत्युः गुणगणकथाम्रेडनजपा जपापुष्पच्छाया जयति। यदग्रासीनायाः सरस्वत्याः स्फटिकदृषदच्छच्छविमयी मूर्तिः माणिक्यवपुषा परिणमति। जिह्वायां रक्तत्वमात्रं न भवति। तटस्थानां रक्तीकरणे रक्तिम्नः शक्तिरपि। अत एव जयतीति प्रयुक्तम्।

अत्र तद्गुणालंकारः, "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः" इति लक्षणात्। देव्याः वदनाम्बुजे सर्वदा सरस्वती स्वमूर्त्या वसतीत्यागमरहस्यम्॥ २३॥

अरुणामोदिनी

रसनां वर्णयति—अविश्रान्तमिति। हे जननि! अविश्रान्तम्; अनवरतं यथा तथा, पत्युः; सदाशिवस्य, गुणगणकथाः त्रिपुरसंहारजलंधरवधादिसमस्तगुणघटिताः कथा आख्यायिकाः, तासामेव आम्रेडनेन पुनः पुनरभिवादनेन जडा मन्दा निरन्तरं पतिगुणवर्णनापरायणा अस्यैवंरूपाद्रक्तीभूतेत्यर्थः। ते भवत्याः सा जिह्वा रसना जयति; सर्वोत्कर्षेण वर्तते। तच्छब्दस्य यच्छब्दाकाङ्क्षायामाह—यदिति। यस्या जिह्वाया अग्रे अग्रभागे आसीनाया उपविष्टाया भवत्पतिगुणवर्णनार्थमित्यर्थः। सरस्वत्याः; वाग्देवतायाः, स्फटिकदृषदच्छच्छविमयी; चन्द्रकान्तशिलाधवलकान्तिप्रचुरा, सरस्वतीदेहस्य स्फटिकवत् धावल्यमागमप्रसिद्धम्। आहुश्च—"स्फटिकसदृशरूपा भारती धातृवक्त्रा।" इति। मूर्तिः देहः। माणिक्यवपुषा; परिणमति, परिणामं प्राप्नोति, रक्ती भवन्ति। अमुक्तपूर्वरूपा रूपान्तरमापन्ना भवतीत्यर्थः। जपाकुसुमसांनिध्यात् स्फटिके लौहित्यपरिणामो दृष्ट एवेति न तद्विरोधः। सरस्वतीनित्यनिवासेयं देवीजिह्वेति भावः। अत्र असंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः॥ २३॥

रणे जित्वा दैत्यानपहृतशिरस्त्रैः[1] कवचिभि-
र्निवृत्तैश्चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः।
विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः शशिविशदकर्पूरशकलाः
विलीयन्ते मातस्तव वदनताम्बूलकबलाः ॥ २४ ॥

लक्ष्मीधरा

रणे इति। रणे; युद्धे, जित्वा; पराजितान् कृत्वा, दैत्यान् अपहृतशिरस्त्रैः[2] कवचिभिः; वर्मयुक्तैः, निवृत्तैः; युद्धान्निवृत्तैः, चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः; चण्डांशः चण्डभागः चण्डो नाम प्रमथः तस्य भागः स एव त्रिपुरहरस्य निर्माल्यं स्वीकृतावशिष्टं गन्धताम्बूलादि तत्र विमुखैः। "हरनिर्माल्यं परित्याज्यम्" इत्यादि-स्मृतयः चण्डांशरूपहरनिर्माल्यनिषेधपरा इत्यवगन्तव्यमिति बोधयन्ति। विशाखेन्द्रो-पेन्द्रैः; विशाखः सेनानीः, युद्धेषु तस्यैव प्रामुख्यमित्यग्रे गणना। इन्द्रो महेन्द्रः, उपेन्द्रः विष्णुः, तैः शशिविशदकर्पूरशकलाः; चन्द्रवद्विशदाः कर्पूरशकलाः घनसार-खण्डाः येषां ते विलीयन्ते विलयनं क्रियन्ते, मातः! हे जननि! तव वदनताम्बूल-कबलाः; वदननिर्गताः ताम्बूलकबलाः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे मातः! रणे दैत्यान् जित्वा अपहृतशिरस्त्रैः कवचिभिः निवृत्तैः चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः शशिविशदकर्पूरशकालाः तव वदनताम्बूलकबलाः विलीयन्ते।

अयमर्थः—विशाखेन्द्रोपेन्द्राः दैत्यान् संहृत्य भगवत्याः कुमारं पुरस्कृत्य पादवन्दनार्थमागत्य शिरस्त्राण्यपहार्य पादोपसंग्रहणमकुर्वन्। तदनन्तरं प्रसन्ना भगवती ईषत्खादितान् ताम्बूलकबलान् विततार। तद्गतकर्पूरशकलविलयनपर्यन्तं खादितवन्तः इत्युक्त्या तत्तादृशोऽनुग्रहः भगवत्याः कुमारस्वामिन्येव। इन्द्रादिष्वपि काचित्क इत्यभिप्रायः॥ २४॥

[1] उपहृत॰ इत्यरुणामोदिनीकारः।

[2] अपहृतानि शिरोवेष्टनानि यैस्तैः, स्वामिकार्यनिवर्तनानन्तरं सेवकानां राजसंमुखे प्रणामवे-लायाम् उष्णीषशिरस्त्रादिकं निर्मुच्य प्रणामः कर्तव्य इति परिपाटी, तां परिपाटीमाश्रित्याह—अपहृतशिरस्त्रैरिति।

अरुणामोदिनी

वदनसौन्दर्यमभिवदति—रण इति । अत्र—

"सकला ब्रह्मविष्ण्वीशस्वाधिकारकलङ्किताः ।
तत्सुतास्तत्समं विश्वमतः सकलमातृकाः ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवा अस्याः पुत्रा वरानने ।"

इत्याद्यागमवचनेभ्यो विष्ण्वादीनां देवीपुत्रत्वं सिद्धवत्कृत्याह—हे मातः! जननि! जगन्मातृत्वादेव स्वमातृत्वं सिद्धमिति श्लोकतात्पर्यनिर्णयादिदं संबोधनम् । रणे; युद्धे दैत्यान्; राक्षसान्, जित्वा; विजित्य, उपहृतशिरस्त्रैः; उपायनीकृततदीयशीर्षैः, "शीर्षण्या च शिरस्त्रं च" इत्यमरः । लोके वीरभटाः रणाय गताः सन्तः शत्रून् विजित्य तदीयशीर्षण्यादिकं प्रभुसमीपं प्रत्यानयन्ति, स्वपराक्रमप्रकटनार्थमिति प्रसिद्धिः । अपहृतेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । यद्वा—रणे दैत्यान् जित्वा गत्या अपहृतशिरस्त्रैः नमस्काराचरणामपनीतस्वकीयशीर्षण्यैः विजयलब्धारो वीरभटाः प्रभुसमीपे स्वशिरःस्थितशिरस्त्राणमुद्धृत्यावस्थाप्यनमस्काराणि कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः । कवचा येषां सन्तीति कवचिनः तैः, अमुक्तकवचैरित्यर्थः । निवृत्तैः; नितरां वृत्तैः बुभुक्षितैरित्यर्थः । अथापि चण्डो नाम प्रथमः, तस्य अंशो भागः तद्रूपं यत् त्रिपुरहरनिर्माल्यं शिवसंभुक्तावशेषितद्रव्यम्, तस्माद् विमुखैः परावृत्तैः । पितुः महादेवस्य चण्डीश्वरैकांशभूतनिर्माल्यत्वादनर्हं मम नैवेद्यमिति तदितरभोज्यत्वाच्च तन्निर्माल्यादाने अनादरवद्भिरित्यर्थः । विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः; कुमारमहेन्द्रविष्ण्वभिधानैः पुत्रैः, शशिविशदकर्पूरधवलाः; शशिविशदानि चन्द्रवत् धवलानि कर्पूरशकलानि घनसारखण्डा येषु ते, शशिविशदकर्पूरशकलाः खण्डाः, ते भवत्या वदनस्थिताः ताम्बूलकबला वीटिग्रासाः विलीयन्ते स्वीक्रियन्त इत्यर्थः । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः । तेन च देव्या लोकातिशायितं पुत्रवात्सल्यं तेषामप्यकुण्ठितसामर्थ्यवत्त्वं च सूच्यते ॥ २४ ॥

विपञ्च्या गायन्ती विविधमपदानं पशुपते-
स्त्वयारब्धे वक्तुं चलितशिरसा साधुवचने ।
तदीयैर्माधुर्यैरपलपिततन्त्रीकलरवां[1]
निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम् ॥२५॥

[1] अपहसित इत्यरुणामोदिनी ।

लक्ष्मीधरा

विपञ्च्येति। विपञ्च्या ; वीणया, गायन्ती ; गानं कुर्वन्ती, विविधम् ; अनेकप्रकारं त्रिपुरविजयदक्षयागध्वंसहालाहलधारणजलंधरवधगजासुरवधादिकम्, अपदानं, वृत्तं कर्म, पशुपतेः ; ईश्वरस्य, त्वया ; भवत्या ; आरब्धे ; उपक्रान्ते सति, वक्तुं ; निगदितुं, चलितशिरसा ; अन्तःसंतोषवशात् स्वयं शिरःकम्पवत्या, साधुवचने ; मधुरवचने, तदीयैः ; तस्य वचनस्य संबन्धिभिः, माधुर्यैः ; माधुर्यगुणैः, अपलपिततन्त्रीकलरवाम्, अपलपिताः अपहसिताः स्वकीयतन्त्रीकलरवाः यस्याः सा तां, निजां ; स्वकीयां, वीणां ; विपञ्चीं, वाणी ; भारती, निचुलयति ; निचुलवर्तीं करोति । निचुलः कूर्पासः । चोलेन ; चोलः कूर्पासविशेषः वीणाकूर्पासः । चोलेन निचुलवर्तीं करोतीति सामान्यविशेषभावे न पौनरुक्त्यम् । केचित्तु **भोजमतावलम्बिन** आहुः—चुलिधातुः तिरोधानवाचक इति । नितरां चुलयति आच्छादयतीत्यर्थः । निभृतं ; गूढं यथा भवति तथा ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! पशुपतेः विविधम् अपदानं विपञ्च्या गायन्ती त्वया वक्तुं चलितशिरसा साधुवचने आरब्धे तदीयैः माधुर्यैः अपलपिततन्त्रीकलरवां निजां वीणां वाणी चोलेन निभृतं निचुलयति ।

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः, वीणायाः निचोलनासंबन्धेऽपि संबन्धकथनात् यः पराजितो वैणिकः स्ववीणां चोलेन निचुलयति । तेन सहाभेदाध्यवसायप्रतीतेः ॥ २५ ॥

अरुणामोदिनी

तदीयं वाङ्माधुर्यं विभावयति—विपञ्च्येति । हे परमेश्वरि! विपञ्च्या ; वीणया, "विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी" इत्यमरः । विविधम् ; नानाप्रभेदम्, पशुपतेः ; महादेवस्य, अपदानम् ; पराक्रमजालम्, गायन्ती ; उपवीणयन्ती, वाणी ; वाग्देवता कर्त्री ; स्वगानानन्तरं साधुवचनैः ; 'साधु सम्यग्गीतं भवत्या' इति गीतोपलालनवचनैः सह, चलितशिरसा ; कम्पितमौल्या ; त्वया वक्तुमारब्धे सति, 'एतादृशं गीतमतिमधुरमास्वादितमपरमपि वत्से सरस्वति प्रकाश्यताम्' इत्येवंरूपेण वचनेन वक्तुमारब्धे सति, तदीयैः ; तद्वचनवर्तिभिः, माधुर्यैः अपहसिततन्त्रीकलरवाम् ; अपहसितः तिरस्कृतः तन्त्रीणां गुणानां कलोऽव्यक्तमधुरो रवो नादो यस्याः सा

तथोक्ताम्, निजाम्; आत्मीयां, वीणां; वल्लकीं, चोलेन; आच्छादनप्रदीपकेन, निचुलयति; आवृतां करोति। संगीतसमाप्तिमेव करोतीति यावत्। "चुल आच्छादने" इत्ययं धातुः आवरणार्थे प्रसिद्धः। णिचि सत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् "पुगन्तलघूपधस्य च" इति गुणाभावः। निभृतमित्यनेन केनाप्यपरिज्ञाततां वर्णयता कविना लज्जावशात् सरस्वत्या संगीतगोष्ठीभङ्गो व्याजान्तरेण तयैवाकारीति सूचितम्॥ २९॥

कराग्रेण स्पृष्टं तुहिनगिरिणा वत्सलतया
गिरीशेनोदस्तं मुहुरधरपानाकुलतया।
करग्राह्यं शंभोर्मुखमुकुरवृन्तं गिरिसुते
कथंकारं ब्रूमस्तव चुबुकमौपम्यरहितम्॥ ६६॥

लक्ष्मीधरा

कराग्रेणेति। कराग्रेण; अग्रकरेण, स्पृष्टं; संमृष्टं, तुहिनगिरिणा; हिमाद्रिणा जनकेन वत्सलतया वात्सल्येन पित्रादीनां पुत्रादिषु प्रीतिः वात्सल्यशब्देनोच्यते। यथोक्तं **सर्वज्ञसोमेश्वरेण**—"पुत्रादौ वात्सल्यं, पत्न्यादौ प्रेम, शिष्यादावनुग्रहः, अग्रजादौ भक्तिः" इति। अत्र आदिशब्देन गौणपुत्रगौणपत्नीगौणशिष्यगौणाग्रजाः गृह्यन्ते इति। गौणपुत्रः पुत्रत्वेन कल्पितसंबन्धः। न तु क्रीतादिः, तस्य पुत्रत्वात्। गौणपत्नी भुजिष्या। गौणशिष्यः शिष्यत्वेन कल्पितसंबन्ध एव, न तु स्वीकृतमन्त्रग्रहणमात्रः। गौणाग्रजः कल्पितसंबन्धः, न तु क्षेत्रजादिः। गिरीशेन; शंभुना, उदस्तम्; उन्नमितं, मुहुः; अत्यर्थम्, अधरपानाकुलतया; अधरपानव्यग्रतया, अतिप्रेम्णेत्यर्थः। करग्राह्यम्; करेण गृहीतुं योग्यं मुखावलोकनचुम्बनव्यग्रतया शंभोः मुखमुकुरवृन्तं; मुखमेव मुकुरो दर्पणः तस्य वृन्तं तदाधारदण्डः तं, गिरिसुते! हिमाद्रितनये! कथंकारं कथंकृत्वा ब्रूमः वर्णयामः। "विभाषा कथमि लिङ् च" इति लिङर्थे संप्रधारणायां लट्। तव भवत्याः चुबुकं; अधराधःकर्णिकाम्, औपम्यरहितम्; उपमारहितम्। उपमाराहित्यं तु कमलकर्णिकादर्पणवृन्तोदयाद्रिशिखरशिलादीनां शंभोः हिमगिरिकरोपलालनाजनितसौभाग्यातिशयाभावेन भगवती चुबुकस्य तुलना नास्तीति।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हिमगिरिसुते! तुहिनगिरिणा वत्सलतया कराग्रेण स्पृष्टं गिरीशेन अधरपानाकुलतया मुहुरुदस्तं शंभोः करग्राह्यं औपम्यरहितं तव मुखमुकुरवृन्तं चुबुकं कथंकारं ब्रूम इति। अत्रानन्वयालंकारो ध्वन्यते। सर्वोपमानिषेधेन स्वस्य स्वयमेव सदृशमित्यनन्वयालंकारप्रतीतेः ॥ २६ ॥

अरुणामोदिनी

चुबुकं वर्णयति—कराग्रेति। हे गिरिसुते! शैलाधिराजनन्दने! तुहिनगिरिणा वत्सलतया; वात्सल्यरसेन, कराग्रेण; हस्ताग्रेण स्पृष्टं जातसंपर्कम् पित्रादयः पुत्रादीनामुपलालनसमये चुबुकं स्पृशतीति प्रसिद्धिः। गिरीशेन; महादेवेन, जगन्मङ्गलमूलभूते संभोगसमये, अधरपानाकुलतया; बिम्बाधररसग्रहणपारवश्येन, मुहुः; सर्वदा, उदस्तम्; उत्तोलितम्। लज्जया खलु स्त्रीणां संभोगसमये मुखमवनतमेव जायते। तदुत्तानितमेव सुचुम्बं भवतीत्यभिप्रायः। किंच करग्राह्यं; पाणिना उपलालनीयम्, शंभोः; महादेवस्य, मुखमुकुरवृन्तम्; भगवत्या मुखदर्पणायमाने सर्वमेव पश्यति महादेवः। अत एव शंभोः दर्पणस्थानीयं भगवत्या मुखं वृन्तमिव हस्तग्रहयोग्या अधोभागनालविशेषम्, एवंभूतं तव चुबुकम् औपम्यरहितम्; उपमा तावन्नास्त्येव, सर्वावयवेष्वपि समग्रलावण्यत्वात् चुबुकस्योपमैव नास्ति। नयनबाहुलतादीनां कुवलयशिरीषमालाशिखिपिञ्छाद्युपमानवस्तूनि सुलभानि। निरुपमस्य तु तव चुबुकस्योपमापदार्थः न सुलभ इति सर्वातिशायि गुणगणबृंहितं तव चुबुकं कथंकारं ब्रूमः। केन प्रकारेण वर्णयामः?। अनुपमस्य वर्णनमतिदुष्करमेव ॥ २६ ॥

भुजाश्लेषान्नित्यं पुरदमयितुः कण्टकवती
तव ग्रीवा धत्ते मुखकमलनालश्रियमियम्।
स्वतः श्वेता कालागुरुबहुलजम्बालमलिना
मृणालीलालित्यं वहति यदधो हारलतिका ॥ २७ ॥

लक्ष्मीधरा

भुजाश्लेषादिति। भुजाश्लेषात्; भुजाभ्यामालिङ्गनात्, नित्यं; सततं, पुरदमयितुः; पुरान्तकस्य, कण्टकवती; सरोमाञ्चा, तव ग्रीवा; कण्ठनालः, धत्ते; दधति,

मुखकमलनालश्रियं ; मुखमेव कमलं तस्य नालश्रियं दण्डसौभाग्यम्, इयं ; ग्रीवा। स्वतः श्वेता ; स्वभावतः स्वच्छा, कालागुरुबहुलजम्बालमलिना ; कालो नीलवर्णः अगुरुः लघुकाष्ठं कृष्णागुरुरित्यर्थः, तस्य बहुलः समृद्धः जम्बालः पङ्कः तेन मलिना नीला, मृणालीलालित्यं ; बिसलतासौभाग्यं, वहति ; प्राप्नोति, यत् ; यस्मात्कारणात्, अधः ; अधःप्रदेशे, हारलतिका ; मुक्तावलिः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तवेयं ग्रीवा पुरदमयितुः भुजाश्लेषात् नित्यं कण्टकवती मुखकमलनालश्रियं धत्ते यत् अधः स्वतः श्वेता कालागुरुबहुलजम्बालमलिना हारलतिका मृणालीलालित्यं वहति ।

अत्र पूर्वार्धे निदर्शनालंकारः ; मुखकमलनालश्रियमित्यत्र श्रीसदृशी श्रीरिति प्रतिबिम्बाक्षेपात् । रूपकमप्यलंकारः ; मुखकमलमित्यत्र मुखे कमलत्वरूपणात् । अनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । उत्तरार्धेऽपि निदर्शनालंकारः ; मृणालीलालित्यसदृशलालित्यमिति प्रतिबिम्बाक्षेपात् । उभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ २७ ॥

अरुणामोदिनी

ग्रीवामभिवदति—भुजाश्लेषादिति । हे परमेश्वरि! नित्यम् ; अनवरतम्, पुरदमयितुः ; ईश्वरस्य, भुजाश्लेषात् ; आलिङ्गनसौभाग्यात्, कण्टकवती ; पुलकपाटिकापूर्णाकारा, तव ग्रीवा मुखकमलनालश्रियम् ; वदननलिनकाण्डसौभाग्यं धत्ते । अधस्तात् कर्दमसंसर्गो मृणालसंसर्गश्च कथं न भवतीत्याह—स्वत इति । स्वतः श्वेता ; स्वभावादेव शुक्लवर्णा, कालागरुबहुलजम्बालमलिना ; कृष्णागरुरससुगन्धचर्चापङ्केन मलिना सर्वतो दिग्धा, हारलतिका ; मुक्तामाला, मृणालीलालित्यं ; मृणालीव लालित्यं, पङ्कसंकुलं काण्डाधोभागसंरूढपबिन्यङ्कुरसौभाग्यं यद्यस्मात् कारणात् वहति, तेन कारणेन ग्रीवा मुखकमलनालश्रियं धत्त इति संबन्धः । अहो इत्यनेन आश्चर्यपदेन सर्वाश्चर्यसौन्दर्यलक्ष्मीसंपन्नशरीरयष्टेः तव ग्रीवालतागतं सौन्दर्यमाश्चर्यपरंपराधिरूढमिति मन्तव्यम् ॥२७॥

गले रेखास्तिस्रो गतिगमकगीतैकनिपुणे
विवाहव्यानद्धप्रगुणगुणसंख्याप्रतिभुवः ।
विराजन्ते नानाविधमधुररागाकरभुवां
त्रयाणां ग्रामाणां स्थितिनियमसीमान इव ते ॥ २८ ॥

लक्ष्मीधरा

गले इति । गले; कण्ठप्रदेशे, रेखाः; भाग्यरेखाः वलीरूपाः तिस्रः ।

"ललाटे च गले चैव मध्ये चापि वलित्रयम् ।
स्त्रीपुंसयोरिदं ज्ञेयं महासौभाग्यसूचकम् ॥"

इति **सामुद्रिकम्** । गतिगमकगीतैकनिपुणे; गतिः संगीतगतिः, संगीतस्य द्वे गती, मार्गो देशी चेति । गमकः स्वरस्य कम्पः; "स्वरस्य गमको कम्पः स च पञ्चविधः स्मृतः" इति **भरते** । ते च पञ्च प्रकारास्तत्रैव ज्ञातव्याः । गीतं धातुमात्वात्मकं द्विविधम्—"वाङ्मातुरुच्यते गेयं धातुरित्यभिधीयते" इति । तत्र एका मुख्या चासौ निपुणा च तस्याः संबुद्धिः । विवाहव्यानद्धप्रगुणगुणसंख्याप्रतिभुवः; विवाहे उद्वाहसमये व्यानद्धाः विशेषेण मङ्गलसूत्रबन्धनानन्तरं तत्समीपे आ समन्तात् कण्ठं कृत्स्नमावृत्य नद्धाः बद्धाः प्रगुणगुणाः बहुतन्तुनिर्मितसूत्राणि । तानि त्रीण्येव, यथोक्तं **गृह्यकारैः**;

"माङ्गल्यतन्तुनानेन बद्ध्वा मङ्गलसूत्रकम् ।
वामहस्ते सरं बद्ध्वा कण्ठे च त्रिसरं तथा ॥"

इति । इदं चानुष्ठानं देशतो व्यवस्थापितम् । अत एव कचिद्देशे मङ्गलसूत्रबन्धनं, कचिद्देशे सरत्रयबन्धनं च, कचिदुभयमपि नास्तीति । अस्य मतं सर्वत्रास्तीति । यद्वा—ग्रन्थकृतो देशे एतदुभयानुष्ठानं विद्यत एवेति ज्ञेयम् । प्रगुणगुणानां संख्या त्रित्वं तस्याः प्रतिभुवः । यथा प्रतिभूः उत्तमर्णस्य अधमर्णं ज्ञापयति । एवं संख्यां ज्ञापयतीति प्रतिभुव इत्युक्तम् । संख्याज्ञापकाः अस्मदाश्रयकण्ठे शंभुना पूर्वं भगवतीविवाहसमये सरत्रयमस्मिन् स्थले बद्धमिति द्रष्टॄणां ज्ञापयति वलित्रयमिति भावः । विराजन्ते; अतितरां प्रकाशन्ते । नानाविधमधुररागाकरभुवां; नानाविधाः अनेकप्रकाराः मधुराः मनोरमाः रागाः तेषामाकरभुवः खनिस्थानानि आश्रयभूताः तेषाम् ।

अस्यार्थः—गीतयः पञ्च, तदुत्थाः ग्रामरागास्त्रिंशत्, उपरागा अष्टौ, रागास्तु विंशतिः, जनकरागाः पञ्चदश, भाषारागाः षण्णवतिः, विभाषारागाः विंशतिः, आन्तरभाषाश्च त्रय इत्यादिकं **रागाध्याय**प्रतिपाद्यमत्रावगन्तव्यम् । ते च

रागाः प्रसिद्धाः, मध्यमावतीमालवीश्रीभैरवीबङ्गालीवसन्ताधन्यासीदेश्यादिकं रागाङ्गम्। वेलावलीशुद्धवरालीपुंनागवरालीनट्टादिकं भाषाङ्गम् । रामक्रियादिकं क्रियाङ्गम्। द्राविडीगुर्जरीवरालीमलहरीप्रमुखमुपाङ्गं च रागशब्देन संगृहीतमित्युक्तं नानाविधमधुररागाकरभुवामिति । त्रयाणां ग्रामाणां ; ग्रामशब्दः समूहवाचकः सर्वे स्वराः त्रेधा संहताः, षड्जग्रामः, मध्यमग्रामः, गान्धारग्राम इति त्रेधा स्वरसंहतिः। तत्र भूलोके ग्रामद्वयस्यैव प्रसरः । सप्तस्वराणामारोहावरोहक्रमेण मूर्च्छनाश्रयत्वम् । तच्च मन्द्रमध्यतारात्मना त्रेधा भवति । गान्धारग्रामस्य शिरःस्थानत्वान्मन्द्रादिक्रमेणोपक्रमासंभवात् गान्धारग्रामो देवलोके प्रसृतः । यथोक्तं शार्ङ्गदेवेन—

"ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनादेः समाश्रयः ।
तौ द्वौ धरातले स्यातां षड्जग्रामस्तथादिमः ॥
द्वितीयो मध्यमग्रामस्तयोर्लक्षणमुच्यते ।
क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।
मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामद्वये ताः सप्त सप्त च ॥"

इति । एताः मूर्च्छनाः शुद्धताना इत्युच्यन्ते । अतश्च भगवत्याः कण्ठवलित्ववर्णनायां ग्रामत्रयकथनं देवलोकव्यवहाराद्युज्यत इत्यनुसंधेयम् । तेषां ग्रामाणां, स्थितिनियमसीमानः ; स्थितेः अवस्थानस्य नियमार्थं परस्परं ग्रामाणां संकरो मा भूदिति तेषामन्ते रचिताः सीमानः सेतव इव ते तव ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति ! गतिगमकगीतैकनिपुणे ! ते गले तिस्रो रेखाः विवाहव्यानद्धप्रगुणगुणसंख्याप्रतिभुवः नानाविधमधुररागाकरभुवां त्रयाणां ग्रामाणां स्थितिनियमसीमान इव विराजन्ते ।

अत्र पूर्वार्धे अनुमानालंकारः ; रेखागतत्रित्वस्य मङ्गलसरत्रित्वानुमापकत्वात् । अनुमानस्य विच्छित्यात्मकत्वं लौकिकालंकारवैलक्षण्यादेव । तद्वैलक्षण्यं च पक्षधर्मतामात्रात् व्याप्त्यभाव एव । उभयसद्भावे लौकिकमेव स्यादिति रहस्यम् । विच्छित्तिरलौकिकी शोभा । उत्तरार्धे उत्प्रेक्षालंकारः ; भगवत्याः कण्ठमध्यवर्तिस्वरग्रामत्रितयहेतुचिह्नतया वलित्रयस्य संभावनात् ॥ २८ ॥

अरुणामोदिनी

कण्ठगतरेखात्रयमुत्प्रेक्षते—गले इति। हे गतिगमकगीतैकनिपुणे! गतिः तेन-पदेन सहितो रागसंदर्भः, गमकः स्थायिस्वरस्य पुनः पुनः पोषणम्, गीतम्, समुचितार्थ-प्रबन्धसंदर्भः, एतेषु सर्वेष्वपि निपुणे! एतेषु स्थानेष्वेव संगीतशास्त्रसंपन्नम्।

"गतिस्तु रागसंदर्भमालापः परिकीर्तितः।
गमको मुख्यनादस्य परिपोषो रसात्मकः।
गीतं प्रबन्धरूढार्थे रञ्जकः शक्तिरुच्यते॥"

इति। विवाहव्यानद्धप्रगुणगुणसंख्याप्रतिभुवः; विवाहे महादेवेन कृते पाणिपीडने व्यानद्धो बद्धः प्रगुणगुणः यो माङ्गल्यसूत्ररूपः, तस्य संख्यायाः त्रिप्रकाराः प्रतिभुवः; सादृश्यः। एतदुक्तं भवति—'विवाहकाले प्रथममेव माङ्गल्यसूत्रमिति कन्यानां कण्ठे बद्ध्यते। तस्य प्रगुणगुण इति संज्ञा। तेन माङ्गल्यसूत्रेण विना क्षणमपि न तिष्ठति सभर्तृकाः पत्युः प्राणान् स्वकीयमाङ्गल्यसूत्राभ्यन्तरे धारयन्ति पतिव्रता स्त्रियः' इति प्रसिद्धः। अत एव माङ्गल्यसूत्रलक्षणं वसिष्ठेनोक्तम्;

"ब्रह्मविष्ण्वीशरूपेषु रन्ध्रेष्वोतं त्रितन्तुकम्।
त्रिरत्नं रुक्मजं स्त्रीणां माङ्गल्याभरणं विदुः॥"

इति। माङ्गल्यसूत्रस्य गुणानां त्रिसंख्यया समानाः त्रिरेखाः कण्ठस्था इति तत्साम्यमी-दृग्लक्षणलक्षिताः तव गले रेखाः कथं विराजन्त इत्यत आह—नानाविधमधुररागाकर-भुवाम्; नानाविधानां मधुररागाणां श्रीरागमलहरीललिताभूपालादीनाम् आकरभुवाम् उत्पत्तिस्थानभूतानां, त्रयाणां त्रिसंख्यानां ग्रामाणां गान्धारमध्यमषड्जाख्यानां राग-कदम्बकानाम्, स्थितिनियमसीमान इव; स्थित्यर्थमवस्थानार्थं नियमेन विशिष्टाः सीमानः प्रदेशाः नियमसीमानः अन्योन्यकलहकारिणां सीमाविवादनिर्हरणाय देशद्वयसंधौ दीय-मानवृक्षगर्तखातशिलातुल्या रेखादयः प्रसिद्धाः। तद्वत्तव गले सदा वर्तमानानां संगीत-ग्रामाणां स्थित्यर्थं नियमार्थं सीमान इव ते गले रेखाः दीप्तिं प्राप्नुवन्ति। अनेन संगीत-रसिकता भगवत्या उपवर्णिता॥ २८॥

मृणालीमृद्वीनां तव भुजलतानां चतसृणां
चतुर्भिः सौन्दर्यं सरसिजभवः स्तौति वदनैः।

नखेभ्यः संत्रस्यन् प्रथममथनादन्धकरिपो-
श्चतुर्णां शीर्षाणां सममभयहस्तार्पणधिया ॥ २९ ॥

लक्ष्मीधरा

मृणालीति । मृणाली बिसलता तद्वत् मृद्वीनां "वोतो गुणवचनात्" इति ङीप् । तव; भवत्याः, भुजलतानां चतसृणां चतुर्भिः सौन्दर्यं; सौभाग्यं, सरसिजभवः; ब्रह्मा, स्तौति; प्रस्तौति, वदनैः; वक्त्रैः । नखेभ्यः; करजेभ्यः सकाशात्, संत्रस्यन्; बिभ्यत्, "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादाने पञ्चमी । प्रथममथनात्; पूर्वं घट्टितवतः । कर्तरि ल्युट्; यदाह **वृत्तिकारः**—"वोतो गुणवचनात्" इत्यत्र "गुणमुक्तवान् गुणवचनः" इति । "ब्रह्मणः पञ्चमशिरो नखाग्रेणाच्छिनद्धरः" इति **पुराणम्** । तस्मात् प्रथममथनात्, अन्धकरिपोः; सदाशिवस्य, चतुर्णां शीर्षाणां; शिरसां, समं; सकृदेव, अभयहस्तार्पणधिया; अभयहस्तान् ग्रहीतुकाम इत्यर्थः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तव मृणालीमृद्वीनां भुजलतानां सौन्दर्यं सरसिजभवः चतुर्भिर्वदनैः प्रथममथनात् अन्धकरिपोः नखेभ्यः संत्रस्यन् समं चतुर्णां शीर्षाणाम् अभयहस्तार्पणधिया स्तौति ।

अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः; ब्रह्मैकनियतस्तोत्रस्य नखेभ्यः संत्रस्यन् इत्यादिना समर्थनात् । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति ध्येयम् । भुजलतावर्णने ब्रह्मण एवाधिकारः, नान्येषामिति काव्यलिङ्गेन ध्वन्यते वस्त्विति अलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ २९ ॥

अरुणामोदिनी

भुजान् स्तौति—मृणालीति । हे देवि! सरसिजभवः; अब्जयोनिः, ब्रह्मा विष्णुनाभीकमलोत्पन्नत्वात् । तत्र मधुकैटभपीडितात्मरक्षणाय भवत्स्तोत्रपरायण इति भावः । चतुर्भिः; चतुःसंख्यापन्नैः, वदनैः; मुखैः, मृणाली बिसलतेव मृद्वीनां मृदिमवतीनाम्, "वोतो गुणवचनात्" इति ङीप् । तव; भवत्याः, चतसृणां; चतुःसंख्यापन्नानाम्, "न तिसृ चतसृ" इति न दीर्घः । भुजलतानां सौन्दर्यं; चारुत्वं, स्तौति; वर्णयतीत्यर्थः । स्तवनप्रयोजनमाह—नखेभ्य इति । अन्धकरिपोः; रुद्रस्य, पञ्चमी वा । प्रथममथनात्; प्रथमस्य शिरसो मथनात् विनाशात्, आदिमथनादिति वा, प्रथममथनमतति गच्छतीति प्रथममथनादिति वा । "अत सातत्यगमने" इति क्विप् । ब्राह्मीयप्रथमशिरसः पुरा

शिवनिहतत्वादिति भावः। नखेभ्यः; कररुहेभ्यः, संत्रस्यन्; बिभ्यत्सन्, चतुर्णां शीर्षाणां; वर्तमानचतुःशिरसां समं यथा तथा, अभयहस्तार्पणधिया; शेषाणामाभ्युदयो मा भीरित्यभयदानाकाङ्क्षया स्तौतीति संबन्धः। भवदीयभुजलतासौन्दर्यवर्णने चतुर्मुखस्यैव चातुर्यं नान्यस्येत्यभिप्रायः॥ २९॥

नखानामुद्योतैर्नवनलिनरागं विहसतां
कराणां ते कान्तिं कथय कथयामः कथमुमे।
कयाचिद्वा साम्यं भजतु कलया[1] हन्त कमलं
यदि क्रीडल्लक्ष्मीचरणतललाक्षारसचणम्[2]॥ ३०॥

लक्ष्मीधरा

नखानामिति। नखानां; नखराणाम्, उद्योतैः; प्रभापटलैः, नवनलिनरागं; प्रातर्विकसिताम्बुजकान्तिं, विहसतां; अपलपतां, कराणां; हस्तानां, ते; तव, कान्तिं; शोभां कथय वद, कथयामः; काव्यप्रबन्धं रचयामः, कथम्? केन प्रकारेण उमे पार्वति!। कयाचिद्वा; विधया, वेत्यसंशये संशयोक्तिः। केनापि प्रकारेण नास्तीत्यर्थः। साम्यं; सादृश्यं भजतु स्वीकरोतु कलया लेशेनापि हन्त वाक्यालंकारे। "हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविवादयोः" **इत्यमरः।** कमलं; पद्मम्। यदि संशये। तथापि संदेह इत्यर्थः। क्रीडल्लक्ष्मीचरणलाक्षारसचणं; क्रीडन्त्याः लक्ष्म्या पद्मालयायाः चरणतलयोः लाक्षारसेन चणं वित्तं युक्तम्, "तेन वित्तश्चञ्चुप् चणपौ" इति चणप्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे उमे! नखानामुद्योतैः नवनलिनरागं विहसतां ते कराणां कान्तिं कथं कथयामः कथय, कमलं कलयापि साम्यं कयाचिद्वा भजतु। हन्त कमलं क्रीडल्लक्ष्मीचरणतललाक्षारसचणं यदि तदा हि साम्यं भजत्विति। यद्वा—कयाचिद्वा साम्यं भजतु विधयेति पाठः। तदा हन्त कमलं कयाचिद्वा विधया साम्यं भजतु प्राप्नोतु इत्यन्वयः। तामेव विधामाह—यदि क्रीडल्लक्ष्मीचरणतललाक्षारसचणं तदा नान्यथेत्येकवाक्यतया अन्वयः।

[1] विधया इत्यरुणामोदिनी. [2] लाक्षारुणदलम् इत्यरुणामोदिनी.

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः; यद्यर्थोक्त्यातिशपकल्पनात्। पूर्वार्धे तद्गुणालंकारः; नखकान्तिभिरतिरक्तत्वात् कराणाम्। नवनलिनरागं विहसतामित्यत्र उपमालंकारः। उभयोरनुसृष्टिः अपृथक्स्थित्या प्रयोजकत्वात्। उभयोः संसृष्टिः ॥ ३० ॥

अरुणामोदिनी

करान् स्तौति—नखानामिति। हे उमे! नखानाम् उद्योतैः; प्रकाशैः, नवनलिन-रागम्; तरुणाब्जरक्तिमानम्, विहसताम्; तत्सदृशानामित्यर्थः। कराणाम्।; चतुर्णां हस्तानाम्, कान्तिम्; शोभाम्, कथम् केन प्रकारेण कथयामः वर्णयामः?। कथय; तदुपायं वदेत्यर्थः। सदृशवस्त्वन्तरालाभात् वर्णयितुं न शक्नुम एवेत्यर्थः। ननु सदृशवस्तुनः कमलस्य विद्यमानत्वात् कथं तदासमर्थ्यमित्यत्राह—कयाचिद्वेति। कमलं देवीहस्तोपमानत्वेन स्तोत्रनुमतमब्जं, क्रीडन्ती च सा लक्ष्मीश्च क्रीडल्लक्ष्मीः, "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः। तस्याः चरणतले या लाक्षा तया अरुणा दला यस्य तत् लक्ष्मीपादपङ्कजलाक्षारुणीकृतदलमित्यर्थः। रसचणमिति पाठे; लाक्षारसेन वित्तं चणं तत्सहितं यदि, "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ" इति चणप्प्रत्ययः। तर्हि तथा चेत्, कयाचिद्वा विधया; येन केनापि प्रकारेण। कलयेति पाठे; लेशेनापीत्यर्थः। साम्यं सादृश्यं भजेत् प्राप्नुयात्। एतादृग्रूपस्य स्वस्य साम्यावाप्तियोग्यत्वादित्यर्थः। हन्तेत्यनुकम्पायाम्। अत्रातिशयोक्तिविशेषालंकारः ॥ ३० ॥

समं देवि स्कन्दद्विपवदनपीतं स्तनयुगं
तवेदं नः खेदं हरतु सततं प्रस्नुतमुखम्।
यदालोक्याशङ्काकुलितहृदयो हासजनकः
स्वकुम्भौ हेरम्बः परिमृशति हस्तेन झटिति ॥ ३१ ॥

लक्ष्मीधरा

सममिति। समं; तुल्यकालं, देवि! भगवति! स्कन्दद्विपवदनपीतं; स्कन्दः कुमारः, द्विपवदनो विनायकः, ताभ्यां पीतं, स्तनयुगं; कुचद्वन्द्वं, तव; भवत्याः, इदं नः; अस्माकं, खेदं; क्लेशं, हरतु; अपनुदतु। सततं प्रस्नुतमुखं; क्षीरस्राविमुखम्। यत्; कुचद्वन्द्वम्, आलोक्य; विलोक्य, आशङ्काकुलितहृदयः; आशङ्कायाः मदीयौ

कुम्भौ अपहृतवतीत्याशङ्कायाः आकुलितमवस्कन्दितं, व्यग्रतरमित्यर्थः । तादृशं हृदयं मनो यस्य, हासजनकः; मातापित्रोः कुमारस्य च । असौ बालिश इति प्रेम्णा हसितवन्ताविव्यर्थः । स्वस्य कुम्भौ; कुम्भस्थले, हेरम्बः; विनायकः, परिमृशति; परामृशति, विद्यते न वेति हस्तेन निमार्ष्टीत्यर्थः । झटिति; शीघ्रम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे देवि ! तव समं स्कन्दद्विपवदनपीतम् इदं स्तनयुगं प्रस्नुतमुखं नः खेदं सततं हरतु, यत् आलोक्य आशङ्काकुलिहृदयः हेरम्बः हासजनकः हस्तेन झटिति स्वकुम्भौ परिमृशति ।

यस्याः पुत्रौ जगत्पूज्यपादौ विनायककुमारस्वामिनाविति देव्याः सर्वातिशायि माहात्म्यमिति प्रतीयते । देव्याः कुचकुम्भसाम्यं यदि स्यात्तदा विनायककुम्भयोरेव तौल्यमित्यतिशयोक्तिरपि प्रतीयते । विनायकः हस्तेन परिमृशतीत्यनेन विनायककुम्भयोस्तुल्यौ देवीकुचावेवेति उपमेयोपमापि ध्वन्यते । वस्त्वलंकारध्वनीनाम् एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन संकरः ॥ ३१ ॥

अरुणामोदिनी

स्तनौ वर्णयति—सममिति । हे देवि! स्कन्दद्विपवदनाभ्यां कुमारगजाननाभ्याम्, समम् एकदैव पीतम् कृतपानम् । यद्वा—समं न्यूनाधिक्यरहितं पतितोर्ध्वतादिदोषरहितमित्यर्थः । स्कन्दद्विपवदनपीतं सततं निरन्तरं प्रस्नुतमुखं वात्सल्यात् स्वयमुद्गतदुग्धचूचुकम् । तव; भवत्या, इदं; परिदृश्यमानं, स्तनयुगं; कुचयुग्मं, नः; अस्माकं, खेदं; क्लेशं हरतु, वात्सल्यादास्माकीनं दुःखं शमयतु । किमिदमित्यत्राह—यदिति । हेरम्बो गणेशः, बाल इत्यर्थः । यत्; कुचद्वन्द्वम्, आलोक्य; दृष्ट्वा, आशङ्काकुलितहृदयः; स्वकुम्भयोः सवितर्कचित्तः सन्, अत एव हासं जनयतीति हासजनकः; स्वमौढ्येनेति भावः । "ण्वुल्तृचौ" इति ण्वुल् । हस्तेन स्वीयकरेण, स्वकुम्भौ; स्वस्य आत्मनः कुम्भौ कुम्भस्थले, झटिति; शीघ्रम्, परिमृशति; स्पृशते । देवीकुचकुम्भौ स्वभावत एव गजकुम्भनिभाविति भावः । अत्र भ्रान्तिमदलंकारेण देवीकुचकुम्भयोः गजाननकुम्भावेव समौ नान्याविति प्रतीयते ॥ ३१ ॥

अमू ते वक्षोजावमृतरसमाणिक्यकुतुपौ
न संदेहस्पन्दो नगपतिपताके मनसि नः ।

पिबन्तौ तौ यस्मादविदितवधूसङ्गरसिकौ
कुमारावद्यापि द्विरदवदनक्रौञ्चदलनौ ॥ ३२ ॥

लक्ष्मीधरा

अमू इति। अमू; परिदृश्यमानौ, ते; तव, वक्षोजौ; कुचौ, अमृतरसमाणिक्यकुतुपौ; अमृतरसस्य माणिक्यकुतुपौ, अमृतरसपूरितमाणिक्यकुतुपावित्यर्थः। कुतुपशब्दो यद्यपि चर्मनिर्मितघृततैलाद्याधारभूतघटसंनिभपात्रीवाचकः, तथापि तस्याः भगवतीस्तनसादृश्यावगाहने अनधिकारात् तदर्थं माणिक्यरचितत्वमङ्गीकृतं कुतुपयोः। न संदेहस्पन्दः; संदेहस्य स्पन्दनं लेशमात्रमिति यावत्। नगपतिपताके! मनसि नः; अस्माकं, पिबन्तौ तौ; माणिक्यकुतुपौ, यस्मात्; कारणात्, अविदितवधूसङ्गरसिकौ कुमारौ; शिशू भूत्वा, अद्यापि; इदानीमपि श्लोकरचनाकालेऽपि, द्विरदवदनक्रौञ्चदलनौ; द्विरदवदनो विनायकः, क्रौञ्चदलनः क्रौञ्चाद्रिभेदनः, विनायककुमारस्वामिनौ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे नगपतिपताके! अमू ते वक्षोजौ अमृतरसमाणिक्यकुतुपौ। अस्मिन्नर्थे नः मनसि संदेहस्पन्दो नास्ति। यस्मात्तौ पिबन्तौ अविदितवधूसङ्गरसिकौ द्विरदवदनक्रौञ्चदलनौ अद्यापि कुमारौ भवतः।

अत्र वाक्यहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः स्पष्ट एव। पूर्वपादे रूपकम्, वक्षोजयोः कुतपत्वेनारोपणात्। यद्वा—निश्चयान्तः संदेहः, इमौ वक्षोजौ उत कुतुपाविति संदेहे कुतुपावेवेति निश्चयः, यतोऽमृतपानात् कुमारयोः शिशुत्वम्। स्तन्यपानमात्रात् शिशुत्वावस्थैवेति नियमो नास्ति, शैशवानन्तरं यौवनादेरनुभूतत्वादिति। विनायककुमारयोस्तु सर्वदा शिशुत्वम् अमृतपानवशादेवेति अमृतरसकुतुपसंदेहापनयने साधकं प्रमाणं द्वितीयार्धप्रमेयमिति सूक्तं निश्चयान्तः संदेह इति। "कविकल्पितकोटिद्वयस्यावाच्यत्वं नास्ति" इति **मङ्खुकः** ॥ ३२ ॥

अरुणामोदिनी

स्तनावेवाह—अमू इति। हे नगपतिपताके! पर्वताधिपवैजयन्ति! तस्य लोकख्यातिप्रदे देवि! अमू; एतौ, ते; भवत्याः, वक्षोजौ; स्तनौ, अमृतरसमाणिक्यकुतुपौ; सुधारसपूर्णमणिमयस्नेहपात्रे; कलशाविति पाठोऽपि क्वाचित्कः समीचीनः। "कुतूः

कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान्" इत्यमरः। अत्रार्थे अस्माकं मनसि संकल्पविकल्पात्मके चित्ते संदेहस्पन्दो न, कुतुपौ न वेति द्विकोटिकसंशयलेशोऽपि नास्ति। तन्निश्चयादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—पिबन्ताविति। यद्यस्माद्धेतोः द्विरदवदनः गणेशः, क्रौञ्चदलनः कुमारः, तावुभावपि अमृतरसाञ्चितौ भवदीयस्तनौ पिबन्तौ स्तन्यपानं कुर्वन्तौ सन्तौ, अविदितवधूसङ्गरसिकौ; अविज्ञातस्त्रीसंभोगस्वारस्यौ, रसिकाविति भावप्रधानो निर्देशः। वधूसङ्गमरसाविति पाठे; अविदितः वधूसङ्गमरसः स्त्रीसंभोगजन्यो लौकिकानन्दो याभ्यां तौ। किं तु समवाप्तब्रह्मानन्दरसास्वादावित्यर्थः। यद्वा—ईषद्विदिते अविदिते आगमपुराणयोरुपासकपरिशीलनेन प्रसिद्धं, विदिते लोके ईषद्विदिते इत्यर्थः। ये वध्वौ सिद्धलक्ष्मीदेवसेनाख्ये स्त्रियौ, तयोः सङ्गरसिकौ सास्वादौ विवावप्यद्यापि कुमारौ बालकौ, अभूतामिति शेषः। कायसिद्धिं गताविव ज्यायांसावपि कुमारौ, स्त्रीसंभोगवन्तावपि तदनभिज्ञताद्योतकब्रह्मचारिपथगामिनौ वा जायतामित्यर्थः। अतो भवत्कुचयोरमृतरसभरितकुतुपत्वनिश्चय इत्यर्थः। काव्यलिङ्गानुमानाभ्यां संकीर्णोऽत्र कुतुपत्वाध्यवसायरूपोत्प्रेक्षालंकारः। तेन च भगवतीस्तन्यस्य समस्ताभीप्सितार्थवितरणशक्तिः प्रतीयते ॥ ३२ ॥

वहत्यम्ब स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः
समारब्धां मुक्तामणिभिरमलां हारलतिकाम्।
कुचाभोगो बिम्बाधररुचिभिरन्तः शबलितं
प्रतापव्यामिश्रां पुरदमयितुः कीर्तिमिव ते ॥ ३३ ॥

लक्ष्मीधरा

वहतीति। वहति; दधति, अम्ब! मातः! स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः; स्तम्बेरमदनुजः गजासुरः, तस्य कुम्भस्थले एव प्रकृतिः जन्मभूमिः येषां तैः, गजकुम्भेषु मुक्तामणय उद्भवन्ति। यथोक्तं **सर्वज्ञसोमेश्वरेण**—

"गजकुम्भेषु वंशेषु फणासु जलदेषु च।
शुक्तिकायामिक्षुदण्डे षोढा मौक्तिकसंभवः॥
गजकुम्भे कर्बुराभाः वंशे रक्ताः सिताः स्मृताः।
फणासु वासुकेरेव नीलवर्णाः प्रकीर्तिताः॥

ज्योतिर्वर्णास्तु जलदे शुक्तिकायां सिताः स्मृताः ।
इक्षुदण्डे पीतवर्णाः मणयो मौक्तिकाः स्मृताः ॥"

इति । गजकुम्भप्रकृतयः मौक्तिकमणयः कर्बुरवर्णाः, गजासुरकुम्भप्रकृतयस्तु विशेषत एवेति भावः । समारब्धां; खचितां, मुक्तामणिभिः; मौक्तिकैः, अमलां; त्रासादिदोषरहितां, न तु श्वेताम्, गजकुम्भोद्भवानां कबुरत्वात् । हारलतिकां; मुक्तावलिं, कुचाभोगः; कुचमध्यप्रदेशः, बिम्बाधररुचिभिः; बिम्बाकारोऽधरो बिम्बाधरः । शाकपार्थिवादित्वात्साधुः । बिम्बाधरस्य अधरबिम्बस्य रुचिभिः, अन्तः-शबलितां; संजातचित्रवर्णाम् । "चित्रं किंमीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे" इत्यमरः । अधरकान्तिसंवलिता शुक्तिमुक्तामणिमालिकेव भातीति भावः । प्रतापव्यामिश्रां पुरदमयितुः; त्रिपुरान्तकस्य, कीर्तिमिव ते; तव । प्रतापस्तु रक्तवर्णः, कीर्तिस्तु श्वेत-वर्णेति महाकविप्रसिद्धिः । अत एवास्य कवेः गजकुम्भोद्भवाः मणयः पाटलवर्णाः, न शबलवर्णाः, अन्तःशबलितामित्युक्तिरपि पाटलवर्णपरेत्यभिप्राय इत्यनुसंधेयम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे अम्ब! ते कुचाभोगः स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः मुक्तामणिभिः समारब्धाममलां हारलतिकां बिम्बाधररुचिभिः अन्तःशबलितां प्रताप-व्यामिश्रां पुरदमयितुः कीर्तिमिव वहति ।

अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । हारलतिकायाः प्रतापसंवलितकीर्तित्वेन संभावनात् । बिम्बाधररुचिभिरित्यत्र उत्प्रेक्षा, स्वभावतो रक्तवर्णेषु बिम्बाधररुचिभिः संवलनादि-वेति हेतोरुत्प्रेक्षणात् । उभयोरनुप्राण्यनुप्राणकभावेन संबन्धः, अपृथक्स्थित्या उपमालं-कारकत्वात् ॥ २२ ॥

अरुणामोदिनी

स्तनावधिकृत्यैवाह—वहतीति । हे अम्ब! जगन्मातः देवि! ते; भवत्याः, कुचाभोगः; स्तनविस्तारः, "आभोगः परिपूर्णता" इति विश्वः । स्तम्बे रमते क्रीडतीति स्तम्बेरमः, "स्तम्बकर्णयो रमिजपोः" इति सप्तम्या अलुक् । स इति दनुजः गजासुरः, तस्य कुम्भौ मस्तकावेव प्रकृतिः उत्पत्तिस्थानं येषां तैः ।

"गजकुम्भेषु वंशेषु फणासु जलदेषु च ।
शुक्तिकायामिक्षुदण्डे षोढा मौक्तिकसंभवः ॥"

इति वचनात्। वेण्वादिवत् गजकुम्भयोरपि मुक्तोत्पत्तिस्थानत्वप्रसिद्धेः गजाकृतिमतो गजासुरस्यापि कुम्भयोः मुक्तोत्पत्त्यवश्यंभावादिति भावः। "प्रकृतिस्तु प्रधाने स्यात्स्वभावोत्पत्तिदेशयोः" इति विश्वः। मुक्तामणिभिः; मुक्ताफलैः, समारब्धाम्; गुम्भिताम्, अमलाम्; निर्मलाम्, त्रासादिदोषरहितांश्च। अत एव बिम्बाधररुचिभिः; बिम्बिकाफलतुल्यदन्तच्छदकान्तिभिः, अन्तः; अभ्यन्तरे; शबलिताम्; कर्बुरवर्णाम्, अत एव गजासुरकुम्भोद्भूतमुक्तानिर्मितत्वोक्तिरविरुद्धा। तासां कर्बुरवर्णवत्ताप्रसिद्धेः। यदाहू रत्नशास्त्रविदः;

"गजकुम्भे कर्बुराभा वंशे रक्तसिता मताः।
फणासु वासुकेरेव नीलवर्णाः प्रकीर्तिताः॥
ज्योतिर्वर्णास्तु जलदे शुक्तिकायां सिताः स्मृताः।
इक्षुदण्डे पीतवर्णाः मणयो मौक्तिकाः स्मृताः॥"

इति। हारलतिकाम्; मुक्तावलीलतां कर्म, प्रतापेन रक्तवर्णतया कविप्रसिद्धेन कोशदण्डाज-(कारेण) तेजसा "स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्" इत्यमरः। व्यामिश्रां संमिलिताम्, पुरदमयितुः, त्रिपुरान्तकस्य, प्रथितपराक्रमस्यैवेत्यर्थः। कीर्तिम्; श्वेतत्वेन कवित्वप्रसिद्धमूर्तिं यश इव, वहति धरति। अत्र इतराभरणेभ्योऽपि शत्रुमारणलक्षणं, "तदाहृतपदार्थेन गुम्भितं भूषणं वरम्" इत्यभियुक्तोक्तेः। अधरकान्तिशबलिता भवदीयकुचाभोगसंस्थिता हारलता जगदेकवीरेण पुरमथित्रा शात्रवगजासुरकुम्भीयमौक्तिकान्यानीय निर्माय कुचयोर्निक्षिप्ता भवदतिप्रेयसीप्रतापसंपृक्तमूर्तिमत्कीर्तिधारणमेव पतिव्रताधर्म इति भावः। अत्रोत्प्रेक्षया देवीकुचयोः शिवकीर्त्युत्पत्तिस्थानत्वं द्योत्यते॥ ३३॥

तव स्तन्यं मन्ये धरणिधरकन्ये हृदयतः
पयःपारावारः परिवहति सारस्वतमिव।
दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव य-
त्कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता॥ ३४॥

लक्ष्मीधरा

तवेति। तव स्तन्यं; स्तनोद्भवं क्षीरम्, मन्ये; जानामि, धरणिधरकन्ये! हृदयतः; हृदयात्, पयःपारावारः; क्षीरसमुद्रः। सुधाधारासारः इति वा पाठः।

सुधायाः धाराणामासारः सुधाप्रवाहः, परिवहति सारस्वतं; सरस्वतीमयमिव, स्तन्यस्य श्वेतवर्णत्वात् सरस्वतीमयत्वेनोत्प्रेक्षणम्। माधुर्यात्सुधारूपत्वेन च। दयावत्या; प्रशस्तकृपायुक्ततया, दत्तं स्तन्यं, द्रविडशिशुः; द्रविडजातिसमुद्भवः बालः एतत्स्तोत्रकर्ता, आस्वाद्य; पीत्वा, तव यत्; कारणात्, कवीनां; कवीश्वराणां; प्रौढानां; प्रगल्भानां मध्ये इति निर्धारणे षष्ठी। अजनि; जातः, कमनीयः; अतिरमणीयः, कवयिता; कविः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे धरणिधरकन्ये! तव स्तन्यं हृदयतः उत्थितः (सुधाधारासारः) पयःपारावारः सारस्वतमिव परिवहतीति मन्ये। यद्यस्मात् दयावत्या त्वया दत्तं यत्तव स्तन्यं द्रविडशिशुः आस्वाद्य प्रौढानां कवीनां मध्ये कमनीयः कवयिता अजनि।

अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं पदव्याख्यानावसरे कथितम्। उभयोः संसृष्टिः॥ ३४॥

अरुणामोदिनी

सिंहावलोकनन्यायेन पुनः स्तन्यमहिमानमेवाह—तवेति। धरतीति धरः; पचाद्यच्, धरणेर्धरो धरणीधरः, भूधरो हिमवान्, वीच्यादित्वात् धरणिशब्द इकारान्तः। यदाहुः—"वीचिः पङ्क्तिर्महिः केलिरित्याद्या ह्रस्वदीर्घयोः" इति। तस्य कन्या पुत्री; "कन्याया न" इति न ङीप्। तस्याः संबुद्धिः हे धरणिधरकन्ये!; एतेन तस्य गङ्गादिसमस्तापगाप्रकृतित्वेन तत्पुत्रीत्वात् भवत्या अपि तत्प्रसूत्वं युक्तमेवेति सूचितम्। स्तन्यम्; स्तनोद्भूतं पयः, शरीरावयवाद्यत्। तव भवत्या हृदयतः वक्षःप्रदेशात्, "उरस्यपि च वुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च" इति त्रिकाण्डशेषः। सरस्वत्या अयं सारस्वतीनदीसंबन्धीत्यर्थः। पयःपारावारः; दुग्धपयोधिरेव परिवहति; प्रवहतीति मन्ये तर्कयामि। कुत इत्यत्राह—दयावत्येति। द्रविडशिशुः द्रविडजात्युद्भवो बालकः, द्रविडपितुर्वा नाम। तस्य शिशुः कश्चिदर्भकः। परदुःखप्रहाणेच्छा दया सास्यास्तीति दयावती, तया करुणावत्या भवत्या दत्ता प्रीत्यतिशयेन विश्राणितम्। तव भवत्याः स्तन्यं सकलवाग्विलासोत्पत्तिकारणं कुचक्षीरमासाद्य निपीय प्रौढानां प्रकर्षेणोढानां महताम्, "प्रादूहोढ—" इत्यादिना वृद्धिः। कवन्ते वर्णयन्तीति कविनः तेषाम्;

"शुचिर्दक्षः शान्तः सुजनविनुतः सुश्रुतरतः
कलावेदी विद्वान् कलमृदुपदः काव्यचतुरः।

कृतज्ञो देवज्ञः सदयहृदयः सत्कुलभुवः
शुभाचारच्छन्दो गुणगणविवेकी स हि कविः ॥"

इत्युक्तलक्षणानां काव्यकलानां सूरिणां च मध्ये कमनीयः श्लाघनीयः कवयिता वर्णयिता कविश्रेष्ठः, "ण्वुल्तृचौ" इति तृच्। अजनि जातः। अतः त्वदीयस्तन्यं सारस्वतपारावारप्रवाह एवेति प्रतिभातीत्यर्थः। अत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गानुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः।

अत्रेयमाख्यायिका श्रूयते—शंकराचार्यस्य पिता परमेश्वरीभक्तः ग्रामाद् बहिरवस्थितमम्बिकायतनं गत्वा दुग्धेन तां संस्नाप्य पूजां विधाय दुग्धोपहारं दत्वा, अवशिष्टं दुग्धं बालकायाचार्याय प्रयच्छति। बालकस्य मनसि प्रत्यहं परमेश्वरी दुग्धं पिबति, पीतशेषं मह्यं पिता ददातीति वर्तते। कदाचित् ग्रामान्तरं गच्छन् पिता बालकमातरं पूजायै समादिश्य अगात्। सा च तथा कुर्वाणा स्त्रीधर्मिणी सती गृहेऽन्यस्याभावात् दुग्धेन भगवतीं संपूज्य आगच्छेति बालकमादिदेश। सोऽपि तथा कृत्वा परमेश्वरीं दुग्धं पिबेत्युवाच। तदा विलम्बात् रोदितुमनेनारब्धे सकलमपि क्षीरं सा पीतवती। स च पुनः पात्रं रिक्तमालोक्य सर्वमपि त्वया पीतम्, न किंचिदपि मदर्थमवशेषितमिति रुदत्यस्मिन् भगवती सदयहृदया अस्मै स्वस्तन्यमदात्। ततः तदानीमेव काव्यनाटकादिवाङ्मयविशेषाः सर्वा अपि च शास्त्राणि प्रादुरभूवन्निति।

केचित्तु—भगवदंशोऽयं शंकराचार्यो बालरूपी षाण्मासमात्रवयाः पितर्यतिदरिद्रे भिक्षार्थं गते, मातरि च पानीयाहरणाय नदीं प्रति गतायामतिदारिद्र्याद्दासदासीजनाभावेन एकाकी रुदन् कुत्रापि गन्तुमशक्तः क्षुधापीडितः क्रन्दनासक्तो भवनाङ्गणे परिभ्रमन् यदृच्छया गगनमार्गेण भर्त्रा सह विहरन्त्या पार्वत्या सदयं दृष्टः, तया च भूमाववतीर्य सस्नेहमिमं बालकमुत्तोल्य धूलीपरिमार्जनपुरःसरं बाष्पमपनीय अम्बया स्तन्यमस्मै बालकाय प्रदाय भूमौ निक्षिप्यागमि। तदानीमेवास्य निर्दोषकाव्यसहस्राणि च सर्वाणि शास्त्राणि प्रादुर्बभूवुरिति काञ्चीदेशीयोऽयमाभाणक इत्याहुः ॥ ३४ ॥

हरक्रोधज्वालावलिभिरवलीढेन वपुषा
गभीरे ते नाभीसरसि कृतसङ्गो मनसिजः।
समुत्तस्थौ तस्मादचलतनये धूमलतिका
जनस्तां जानीते तव जननि रोमावलिरिति ॥ ३५ ॥

लक्ष्मीदरा

हरेति । हरक्रोधज्वालावलिभिः; हरस्य क्रोधज्वालाभिः, अवलीढेन; आविष्टेन, वपुषा; गभीरे; निम्ने, अत एव ते; तव, नाभीसरसि; नाभ्येव सरः तस्मिन्, कृतसङ्गः मनसिजः; मन्मथः, तत्र निमग्न इत्यर्थः । समुत्तस्थौ; उदभूत्, तस्मात्; नाभीसरसः, अचलतनये! पार्वति! धूमलतिका; धूमावलिः, अङ्गारप्रशमसमयोद्भवा । जनः; लोकः, तां; धूमलतिकां, जानीते; वर्णयति, जननि! मातः! तव रोमावलिरिति; रोमराजिरिति ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे अचलतनये! मनसिजः हरक्रोधज्वालावलिभिः अवलीढेन वपुषा गभीरे ते नाभीसरसि कृतसङ्गः, तस्माद्धूमलतिका समुत्तस्थौ । हे जननि! तां जनः तव रोमावलिरिति जानीते ।

अत्रोत्प्रेक्षालंकारः; धूमलतिकायाः रोमावलित्वेनोत्प्रेक्षणात् । यद्वा—जनः तां जानीते इत्यनेन भ्रान्तिमान् प्रतीयते, रोमरेखादर्शनस्य धूमरेखाभ्रान्तिजनकत्वात् । यद्वा—अतिशयोक्तिः; जनः तां रोमावलिमध्यवस्यतीति प्रतीतेः । यद्वा—निश्चयान्तः संदेहः; तां रोमावलिरिति निश्चिनोतीति। एवं चतुर्णामलंकाराणां जानीते इति पदादुत्थानात् एकवाचकानुप्रवेशेन संकरः ॥ ३५ ॥

अरुणामोदिनी

रोमावलिं वर्णयति—हरेति । हे अचलतनये! पर्वतराजपुत्रिके! देवि! भीतशरण्य इति भावः । मनसिजः; मदनः, हरक्रोधज्वालावलिभिः; रुद्रकोपाग्निकीलाजालैः, अवलीढेन वपुषा; शरीरेण सह, गभीरे; गम्भीरे, अगाधतया निवासार्ह इति भावः । ते; भवत्याः, नाभीसरसि; प्राण्यङ्गकासारे, कृतसङ्गः; क्रोधान्धहरललाटाग्निदग्धशरीरवेदनापनोदनाय अगाधभवदीयनाभीसरोरसकृतमज्जनः अभूत्, किमिति शेषः । लोके अतिसंतापतप्तस्य सरोनिमज्जनादिदर्शनादिति भावः । तस्मात्; अङ्गारभावापन्नमदनशरीरात्, धूमलतिका; अङ्गारनिर्वापणसमयसमुद्भवा, समुत्तस्थौ; ऊर्ध्वमुदभूदिति । लोके अङ्गारनिर्वापणे जलेन कृते धूमोत्पत्तिदर्शनादिति भावः । हे जननि! भीतशरण्ये! मातर्देवि! जनः; लोकः, कवयिता वा, त्वन्नाभीसरोनिमज्जिताङ्गारितमदनदेहोद्भवां धूमलतिकामेव, तव; भवत्याः, रोमावलिः; रोमाराजिरिति, जानीते अध्यवस्यति, निश्चिनोतीत्यर्थः । धूमलतैव रोमराजिः, नान्येयमित्यभिप्रायः । अत्र मदनस्य देवीनाभी-

सरोनिमज्जनधूमलतिकासमुत्थानोत्प्रेक्षयोः रोमावलौ धूमलतिकात्वाध्यवसायरूपसंवादोत्प्रेक्षया सह संकरः । तेन रोमावलेरतिरामणीयकत्वध्वनिः ॥ ३९ ॥

यदेतत्कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति शिवे
कृशे मध्ये किंचिज्जननि तव यद्भाति सुधियाम् ।
विमर्दादन्योन्यं कुचकलशयोरन्तरगतं
तनूभूतं व्योम प्रविशदिव नाभिं कुहरिणीम् ॥ ३६ ॥

लक्ष्मीधरा

यदिति । यद् एतत्; पुरः स्फुरत् । यच्छब्दस्य एतच्छब्दसहचरितस्य प्रसिद्धिवाचकत्वं नास्ति । अत एव पुनर्यच्छब्दोपादानम् । कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति; कालिन्द्याः यमुनायाः तनुतरङ्गः, अतिसूक्ष्मतरङ्गः तस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्य तत्, शिवे! भगवति! कृशे; तनुनि, मध्ये; अवलग्ने, किंचित् जननि! तव यत् भाति; स्फुरति, सुधियां; विदुषां, विमर्दात्; संघर्षात्, अन्योन्यं; परस्परं, कुचकलशयोः अन्तरगतं; मध्यवर्ति, तनूभूतं; सूक्ष्मभूतं, व्योम; गगनं, प्रविशदिव; प्रवेशं कुर्वदिव । 'नीलं नभः' इत्याबालगोपालप्रसिद्धम् । गगनस्य नीलिमा च मूर्तत्वं च कविप्रसिद्धम् । नाभिं कुहरिणीं; कुहरवतीम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे शिवे! जननि! तव कृशे मध्ये यदेतत्कालिन्दीतनुतरतङ्गाकृति किंचित् रोमावलिरूपं वस्तु सुधियां यद्भाति कुचकलशयोरन्तरगतं तनूभूतं व्योम अन्योन्यं विमर्दादेव कुहरिणीं नाभिं प्रविशदिव भाति ।

नीलं मूर्तं नभः कुचकलशविमर्दवशात् अधोभागे स्रस्तं नाभिपर्यन्तं जतुलतान्यायेनावतिष्ठते तद्रोमावलिं वदन्तीति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारः; रोमलतायाः गगनलतिकात्वेन संभावनात् । प्रथमपादे निदर्शनालंकारः; तरङ्गाकृतिवदाकृतिरिति बिम्बप्रतिबिम्बभावाक्षेपात्; अनयोः संसृष्टिः ॥ ३६ ॥

अरुणामोदिनी

पुनरपि रोमावलिमुत्प्रेक्षते—यदिति । हे जननि! मातर्देवि! यत्; प्रसिद्धम्, एतत्; परिदृश्यमानम्, कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति; कालिन्द्या यमुनायाः तनुतरः

अतिसूक्ष्मः यस्तरङ्गः वीची तस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्। तद्वत्प्रकाशमानमित्यर्थः। यत्किंचिद्वस्तु नीलाञ्जनलेखासमम्, कृशे; कृशिमवति, ते भवत्या मध्ये अवलग्ने भाति प्रकाशते। तदिदं वस्तु, शोभना धीः येषां सुधियाम्; कवयितॄणाम्, कुचकलशयोः; वर्धिष्यमानयोरित्यर्थः। अन्योन्यम्; परस्परम्, संमर्दात् उपमर्दात् परस्परनिरोधादित्यर्थः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। परपरसंपीडनात् मध्ये निवासनिरोधादित्यर्थः। कुहरं बिलमस्या अस्तीति कुहरिणीम्; गभीराम्, निवासयोग्यामित्यर्थः। नाभिं प्रविशन्तीविमानं तत् प्राप्नुवदित्यर्थः। अन्तरं गतं कुचकलशान्तरालवर्ति अन्तस्तदभ्यन्तरे अगतम् अविद्यमानस्थानं वा तनूभूतं व्यापकमपि सूक्ष्मीभावापन्नम्, अन्यथा गमनायोगादिति भावः। व्योम नीलत्वेन कविसमयसिद्धमाकाशमिव भाति। अत्र नीलं नभ इत्यादिप्रयोगात् नीलत्वेन कविसमयसिद्धं वर्ण्यमानमाकाशमेव कुचकलशान्तरालस्थं वर्धिष्यतोस्तयोर्मध्ये निर्बाधावस्थानाभावात् सूक्ष्माकारेणाधोनिःसृतं सन्निरुपद्रवस्थानं नाभीकुहरं प्राप्नुवद् रोमावलिरिति व्यवह्रियत इत्येवं प्रतीयत इत्यर्थः। अत्रोत्प्रेक्षया निदर्शनासहकृतया देवीकुचकलशयोरतिश्लिष्टत्वं भाग्यलक्षणं रोमावलेरतिसूक्ष्मत्वं प्रकाशमानता च सूच्यते ॥ ३६ ॥

स्थिरो गङ्गावर्तः स्तनमुकुलरोमावलिलता-
कलावालं कुण्डं कुसुमशरतेजोहुतभुजः।
रतेर्लीलागारं किमपि तव नाभिर्गिरिसुते
बिलद्वारं सिद्धेर्गिरिशनयनानां विजयते ॥ ३७ ॥

लक्ष्मीधरा

स्थिर इति। स्थिरः; विनाशरहितः, गङ्गावर्तः; गङ्गाया अम्भसां भ्रमः आवर्तस्य क्षणिकत्वात् तद्व्यतिरेकः स्थिर इति। स्तनमुकुलरोमावलिलताकलावालं; स्तनावेव मुकुलौ पुष्पकोरकौ तयोः, रोमावलिरेव लता आधारभूता जनयित्री तस्याः, कला रेखा, तस्या आवालम् आलवालम्। कुण्डं; होमार्थं संपादितं वृत्तम् अग्निस्थानम्, कुसुमशरतेजोहुतभुजः; कुसुमशरस्य मन्मथस्य तेजः दीप्तिरेव हुतभुक् वह्निः तस्य, रतेः मदनपत्न्याः, लीलागारं; विलासगृहं, तत्रैव सर्वदा मन्मथसद्भावात् तत्प्रेयसी तत्रैव वर्तत इति। किमपि; अनिर्वाच्यम्, अतिसुन्दर-

मित्यर्थः । तव नाभिः गिरिसुते ! पार्वति ! बिलद्वारं ; गुहाद्वारं ; सिद्धेः ; तपः-सिद्धेः, गिरिशनयनानां ; सदाशिवचक्षुषां, विजयते ; सर्वोत्कर्षेण स्फुरति ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे गिरिसुते ! तव नाभिः स्थिरो गङ्गावर्तः स्तनमुकुल-रोमावलिलताकलावालं कुसुमशरतेजोहुतभुजः कुण्डं रतेर्लीलागारं गिरिशनयनानां सिद्धेः बिलद्वारं किमपि विजयते ।

अत्रोल्लेखालंकारः ; एकस्या नाभेः अनेकरीत्या उल्लेखात् । नायमति-शयोक्तिः, एकस्यानेकोल्लेखनादेव । नाप्यतिशयोक्तिमाला ; किमपीत्यध्यवसितु-मशक्यत्वात् । किमपीत्यनेन सार्धं मालात्वस्यानुचितत्वादिति रहस्यम् ॥ ३७ ॥

अरुणामोदिनी

नाभिं वर्णयति—स्थिर इति । हे गिरसुते ! पर्वतराजपुत्रि ! देवि ! भवत्याः, "ते मयावेकवचनस्य" इति युष्मच्छब्दषष्ठ्येकवचनस्य ते इत्यादेशः । नाभीस्थो ह्रदः अविनाशीत्यर्थः । गङ्गाया मन्दाकिन्या आवर्तः अम्भोभ्रमः ; "स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः" इत्यमरः । आवर्तस्याशुतरविनाशित्वेन एतदुपमानानर्हत्वात् तदुपयोगाय स्थिरविशेषणम् । तथा स्तनावेव मुकुलौ कुड्मलौ यस्याः सा स्तनमुकुला, सा च सा रोमावली च रोमराजिरेव लता, तस्याः कलावालम् उत्पत्तिस्थानीभूतमालवालम् ; केदार इत्यर्थः । "स्यादालवालमावालमावापः...." इत्यमरः । अत्र सहस्रनामोक्तिः ; "नाभ्यालवाल-रोमालिलताफलकुचद्वयी" इति । किं च कुसुमशरः मदनः, तस्य तेजो दीप्तिरेव हुतभुक् अग्निः विरहिदाहकत्वात्तस्य कुण्डम् होमस्थानवेदिः । किं च रतेः ; मदनप्रियायाः, लीला-गारम् ; क्रीडागारम्, तस्यान्तरालिकापवरकत्वात् गभीरत्वाच्च । तथा गिरिशनयनानाम् ; शिवनेत्राणाम्, अनेन गिरिवास्तव्यतया गुहोवेक्षणरसिकता सूचिता । सिद्धेः ; योगस्य, किमपि ; अनिर्वचनीयम्, बिलद्वारम् ; गुहाद्वारम्, तपःसिद्धिस्थानमित्यर्थः । एवं विजयते ; सर्वोत्कर्षेण वर्तते । समस्तरूपणयोग्यत्वादिति भावः । किमिति तव नाभीति गिरिजे इति पाठे, हे गिरिजे ! तव नाभी देहमध्यावयवः, "कृदिकारादक्तिनो ङीब्वा वक्तव्यः" इति ङीप् । गिरिशनयनानां स्थिरो गङ्गावर्त इत्याद्यनेकरूपेण किमप्यनिर्वचनीयं प्रतीयते विजयत इति योजना । अत्र एकस्या एव नाभेरनेकधारूपणात् निरवयवं मालारूपकमलंकारः । यद्यप्यत्र गिरिशनयनानामिति पदस्वारस्यादुल्लेख एव वक्तव्यतया एषां प्रतिभाति । स चात्र गृहीतृभेदाभावात् तस्य चोल्लेखे अवश्यवक्तव्यत्वात् न विद्यानाथादिमतानु-सारिणां सरणिमध्यारोहतीत्युपेक्ष्यः । तेन च नाभेः गिरिशान्यनेत्राविषयत्वं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३७ ॥

निसर्गक्षीणस्य स्तनतटभरेण क्लमजुषो
नमन्मूर्तेर्नारीतिलक[1] शनकैस्त्रुट्यत इव ।
चिरं ते मध्यस्य त्रुटिततटिनीतीरतरुणा
समावस्थास्थेम्नो भवतु कुशलं शैलतनये ॥ ३८ ॥

लक्ष्मीधरा

निसर्गेति । निसर्गक्षीणस्य; स्वभावेन क्षीणस्यातिकृशस्य, स्तनतटभरेण; स्तनतटयोः कुचतटयोः भरेण, क्लमजुषः; क्लान्तिमतः, नमन्मूर्तेः नारीतिलक ! स्त्रीरत्नभूते ! शनकैः; स्तोकं, स्त्रुट्यत इव; भिद्यमानस्येव, चिरं; बहुकालं, ते; तव, मध्यस्य; अवलग्नस्य, त्रुटिततटिनीतीरतरुणा; त्रुटिते भग्ने तटिन्याः वाहिन्याः तीरे तरुः वृक्षः, तेन समावस्थास्थेम्नः; समायां तुल्यायाम् अवस्थायां स्थेमा स्थैर्यं यस्य तस्य, भवतु; भूयात्, कुशलं; क्षेमं त्रुटनाभावः, शैलतनये ! पार्वति ! ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे शैलतनये ! नारीतिलक ! निसर्गक्षीणस्य स्तनतटभरेण क्लमजुषः नमन्मूर्तेः शनकैः त्रुट्यत इव त्रुटिततटिनीतीरतरुणा समावस्थास्थेम्नः ते मध्यस्य चिरं कुशलं भवतु ।

मध्यस्येत्येवमादिप्रयोगाः सहृदयहृदयाह्लादकारिणो महाकविशिक्षाभ्यास-समासादिताः, एतादृशप्रयोगनिपुणः महाकविरित्युच्यते । अत्रोपमालंकारः; भग्ननदीकूलवर्तिमहीरुहशिखामूलिकासाम्यं मध्यस्येति ॥ ३८ ॥

अरुणामोदिनी

मध्यं वर्णयति—निसर्गेति । हे शैलतनये ! पर्वतपुत्रि ! एतेन च देहदार्ढ्यं सूचितम् । निसर्गात् स्वभावादेव क्षीणस्य कृशस्य वेदिरिव, ज्ञातरूपस्येत्यर्थः । अत एव स्तनतटस्य भरेण अतिशयेन भारेण, "भरोऽतिशयभारयोः" इति रत्नमाला । क्लमं श्रमं जुषतीति, तस्य भारासहत्वादिति भावः । अत एव नमन्मूर्तेः; अत एवान्वनमत्कायस्य नमनवत्स्वरूपस्य वा; अत एव नाभौ गभीरबिलरूपतया भारवहनासामर्थ्याकारिण्या वलीषु तत्रत्य त्वत्संकोचेषु च भङ्गीरूपास्वित्यर्थः । शनकैः; मन्दं, त्र्युट्यत इव;

[1] मूर्तेर्नाभौ वलिषु इत्यरुणामोदिनी.

छेदनं प्राप्नुवदिव स्थितस्य मध्यस्य कार्यात् स्तनभाराधिक्येन नमनात् नाभौ वलिषु च भङ्गुरीभवदिव भासत इत्यर्थः। नाभीवलिष्विति पाठे नाभीस्थितासु वलिष्वित्यर्थः। अत एव त्रुटनमस्य संजातं त्रुटितप्रवाहकृतमूलोत्खननादर्धावनतः सन् वर्तमान इत्यर्थः। तटिन्याः स्वर्नद्यास्तीरे यस्तरुः वृक्षः तेन समावस्था समानदशा स्थेमा स्थैर्यं यस्य तस्य तद्दशापन्नस्येत्यर्थः। ते; भवत्याः, मध्यस्य; अवलग्नस्य, मध्यमावस्थापन्नस्य चेत्यर्थः। कुशलं; क्षेमं त्रुटनाभावरूपः, भवतु; भूयात्, क्षेमं प्राप्नोत्वित्यर्थः। अत्र मध्यत्रुटनस्य सकलजगद्विलयहेतुत्वात् सकलजगत्सर्जनहेतुभूतदेवीवलग्नस्य त्रुटनाभावो जगत्क्षेमलाभाय आशास्यते। तव मध्यस्यातिसूक्ष्मत्वेऽपि अतिसारवत्वं सूचितम्॥ ३८॥

कुचौ सद्यः स्विद्यत्तटघटितकूर्पासभिदुरौ
कषन्तौ दोर्मूले कनककलशाभौ कलयता।
तव त्रातुं भङ्गादलमिति वलग्नं तनुभुवा
त्रिधा नद्धं देवि त्रिवलि लवलीवल्लिभिरिव॥ ३९॥

लक्ष्मीधरा

कुचाविति। कुचौ; स्तनौ, सद्यः; तदानीमेव, स्विद्यत्तटघटितकूर्पासभिदुरौ; स्विद्यन्तौ स्वेदवन्तौ तटौ पार्श्वौ, तयोः घटितस्य कूर्पासस्य भिदुरौ। "कर्मकर्तरि कुरच्" इत्यत्र कर्तर्यपि कुरच्। **रक्षितस्तु**—"कर्मणि कर्तरि च कुरच्" इति व्याचष्टे। 'सद्यस्तनघटितकूर्पासभिदुरौ' इति पाठे सद्यस्तनं तदानीन्तनं नूतनत्वेन घटितं कूर्पासं तस्य भिदुरौ। प्रतिक्षणं प्राणेश्वरस्य सदाशिवस्य रूपानुसंधानेन उत्सिक्तावयवैः भिद्यते संधिबन्धेषु कञ्चुलिकेति भावः। कषन्तौ; निकषन्तौ, दोर्मूले; कक्षप्रान्तदेशौ, कनककलशाभौ; कनककलशयोः हेमकुम्भयोरिव आभा सौभाग्यं ययोस्तौ, कलयता; रचयता, निर्माणेन, तव; भवत्याः, त्रातुं; रक्षितुं, वलग्नमिति शेषः। यद्वा—प्रथमान्तस्य वलग्नशब्दस्य अत्र कर्मत्वेनान्वयः। भङ्गात्; स्तनभरजनितात्, अलमिति; अलंशब्दोऽत्र वारणार्थः। भङ्गो मा भूदित्यर्थे। वलग्नं; मध्यप्रदेशं, तनुभुवा; मन्मथेन, त्रिधा; त्रिप्रकारेण, नद्धं; बद्धम्, देवि! दीव्यन्ति भगवति। त्रिवलि; तिस्रो वल्यो विभङ्गाः यस्य

तत्, लवलीवल्लिभिरिव; लवलीनां वल्ल्यः ताभिः। तीरलता श्वेता वल्ली लवली, तत्पुष्पाणि श्वेतानि। **अकारादिनिघण्टौ** तु—"लवलीत्युक्त्वा तल्लता वनकुलत्थलता" इत्युक्तम्; यथारुचि स्वीकार्यम्। इवशब्दः संभावनायां ध्रुवमित्यर्थः। इवशब्दस्य संभावनाद्योतकत्वमप्यस्तीति पूर्वमेवोक्तम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे देवि! सद्यः स्विद्यत्तटघटितकूर्पासभिदुरौ दोर्मूले कषन्तौ कनककलशाभौ कुचौ कलयता तनुभुवा भङ्गादलमिति वलग्नं त्रातुं त्रिवलि तव वलग्नं लवलीवल्लिभिः त्रिधा नद्धमिव।

अत्रोत्प्रेक्षालंकारः; त्रिवलीनां लवलीवल्लीत्वेन संभावनात्। पूर्वार्धे अतिशयोक्तिरलंकारः, भगवत्याः कुचनिर्माणे मन्मथस्यैवाधिकारो न जरद्ब्रह्मण इति जरद्ब्रह्मनिर्माणसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्त्या अभेदाध्यवसायः कविकृतवस्तुकृतयोः सौन्दर्ययोरेवेति। उभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः।

नन्वेवं कुचौ रचयता मन्मथेनेत्यनुवाद्यविशेषणमहिम्ना मन्मथकर्तृत्वस्य सिद्धवदनुवादात् कुचनिर्माणे वर्तमानासंबन्धाभावादसंबन्धे संबन्धोक्तेरप्याज्ञस्यमेवेति चेत्; मैवम्, कुचौ कनककलशाभौ कलयतेति शतृप्रत्ययेन वर्तमानार्थेन कुचकरणस्य वर्तमानकालसंबन्धप्रतीतेरसंबन्धे संबन्धोक्तिराज्ञसीति न वाच्यम्। भूतकालसंबन्धेऽपि भूतकालक्रियावाचकाख्यातान्तधातुप्रयोगे युज्यते संबन्धेऽप्यसंबन्धकथनम्, न त्वनुवाद्यगतत्वेन सिद्धवदनुवादे ॥ ३९ ॥

अरुणामोदिनी

पुनर्वलित्रयमेव वर्णयति—कुचाविति। हे देवि! प्रकाशरूपे! भगवति! सद्यः; तदानीमेव, स्विद्यतोः महादेवविषयकानुरागातिशयात् उदितस्वेदाख्यसात्त्विकभाववतोः। यद्वा—सदं सदाशिवमर्हतीति यत्प्रत्ययः। अत एव स्विद्यतोः तटयोरुपरिभागयोः घटितो दृढनद्धो यः कूर्पासः चोलः, "चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। तस्य भिदुरौ भेदनशीलौ न त्रुटनकृतावित्यर्थः। "शिदिविदिभिदेः कुरच्" इति कुरच् प्रत्ययः। अनुरागातिशयादद्धा सत्यम्, नद्धनिचोलच्छेदकावित्यर्थः। अत एव दोर्मूले; बाहुमूले, कषन्तौ, निकषन्तौ, अत एव कनककलशयोः सुवर्णघटयोः आभेवाभा ययोस्तौ, कुचौ; स्तनौ, कलयता; विदधता, सृजतेत्यर्थः। स्तनौ कनककलशाभौ सौवर्णकुम्भप्रतिमौ कलयता विचारयतेति वा। तनुभुवा; मदनेन तद्योगक्षेमविधानाय देहे नित्यवास्तव्येनेति

ध्वनिः। स्वस्थानपरिपालनदक्षेणेति च ध्वनिः। तव भवत्या वलग्नं मध्यभागः, "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इति अकारलोपः। भङ्गात्; त्रुटनात्, त्रातुं; रक्षितुमलम्। अत्यन्तं वलित्रयमेव समर्थमिति विचार्य वा। तिस्रश्च ते वलयश्च त्रिवलयः, तिस्रस्त्वर्कसंकोचाः, ता एव लताः वल्ल्यः, (ला)वण्यपाण्डुः अतिमनोहरः श्वेतपुष्पीसमाख्या लताविशेषाः, ताभिः नहनसमर्थाभिः, त्रिधा; त्रिप्रकारेण, नद्धम्; बद्धमिव भातीत्यर्थः। भवद्देहवास्तव्येन युक्तायुक्तविचारचतुरेण प्रवर्धत् सौवर्णकलशनिकाशकुचभारेणातिशातवलग्नभागमाकलयता मदनेन तत्स्थैर्यसंपादनाय त्रिवलीभिरेव लवलीलताभिः बद्धवत्प्रकाशत इत्यभिप्रायः। अत्र चोक्तं सहस्रनामसु; "स्तनभारनमन्मध्यपट्टबन्धवलित्रया" इति। अत्र असबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्यनुप्राणितेयं नहनोत्प्रेक्षा। तया च दात्ताद्युपद्रवासहिष्णुबालतरुस्थैर्यायं लतादिभिस्तन्मध्यबन्धनमाचरतां वनपालानां वृत्तान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिर्व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ३९ ॥

गुरुत्वं विस्तारं क्षितिधरपतिः पार्वति निजा-
न्नितम्बादाच्छिद्य त्वयि हरणरूपेण निदधे।
अतस्ते विस्तीर्णो गुरुरयमशेषां वसुमतीं
नितम्बप्राग्भारः स्थगयति लघुत्वं नयति च ॥ ४० ॥

लक्ष्मीधरा

गुरुत्वमिति। गुरुत्वं; गौरवं, विस्तारं; आयामपरिणाहं, क्षितिधरपतिः; हिमवान्, पार्वति! शैलतनये! निजात्; स्वकीयात्, नितम्बात्; नितम्बप्रदेशात्, आच्छिद्य; अवयुत्य, त्वयि; भवत्यां, हरणरूपेण; हरणात्मना, निदधे; समर्पितवान्। हरणं नाम स्त्रीधनम्, अध्यग्न्यध्यावाहनिकम्। यथोक्तं **हारीतेन**— "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं हरणं स्त्रीधनं स्मृतम्" इति। अयमर्थः—अग्निमधिकृत्य दत्तमध्यग्नि, विवाहसमये अग्निसमीपे पित्रादिभिर्यद्दत्तं तदध्यग्नि, विवाहानन्तरं वधूं गृहीत्वा स्वगृहं प्रतिजिगमिषावसरे पित्रादिभिर्यद्दत्तं तदध्यावाहनिकमिति[1]। एतदुभयं हरणशब्दवाच्यमिति मन्वादिभिः स्मृतमिति। अतः; तस्मात्कारणात्,

[1] केचित् अपरे—आहवनीयसमीपे यज्ञादौ पित्रादिभिः यद्दत्तं तदध्याहवनीयकमिति, इत्यधिकः पाठः.

ते; तव, विस्तीर्णः; आयामतः, गुरुः; पृथुः, अयं; परिदृश्यमानः, अशेषां, कृत्स्नाम्, वसुमतीम्; पृथ्वीं, नितम्बप्राग्भारः; नितम्बस्य प्राग्भारः अतिशयः, स्थगयति; छादयति; लघुत्वं; लाघवं, नयति; प्रापयति च। चकारः शङ्काच्छेदे, अस्मिन्नर्थे न शङ्कितव्यमित्यर्थः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे पार्वति! क्षितिधरपतिः गुरुत्वं विस्तारं निजात् नितम्बादाच्छिद्य त्वयि हरणरूपेण निदधे। अतः ते अयं नितम्बप्राग्भारः गुरुः विस्तीर्णः सन् अशेषां वसुमतीं स्थगयति, लघुत्वं नयति च।

विस्तारेण स्थगनं गुरुत्वेन लाघवापादनमित्यर्थः। प्रपञ्चे वसुमत्यामेव गुरुत्वविस्तारौ एकत्र स्थितौ। तयोस्तिरस्करणमेकत्र स्थिताभ्यां गुरुत्वविस्ताराभ्यामेव विधेयमिति हिमाद्रिगतगुरुत्वविस्तारौ हिमाद्रेः भूधरत्वात् भूमिगतगुरुत्वविस्ताराभ्यामधिकाविति भावेन गृहीत्वा तत्तिरस्करणमिति क्षितिधरपतिः अशेषां वसुमतीमिति च पदं प्रयुञ्जानस्य भावः।

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः; हिमाद्रिगतगुरुत्वविस्तारयोः पार्वतीनितम्बगतगुरुत्वविस्तारयोः भेदेऽप्यभेदेनाध्यवसानात्। सेयं भेदे अभेदनिबन्धना अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ४० ॥

अरुणामोदिनी

नितम्बं वर्णयति—गुरुत्वमिति। पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती; तस्याः संबुद्धिः हे पार्वति! पर्वतराजपुत्रि! महाराजसुततया हरणानयनयोग्यत्वं व्यङ्ग्यम्। क्षितिधरपतिः; पर्वताधीश्वरो हिमवान् समस्तराजन्याधिपतिः, पार्थिवश्च। निजात्; आत्मीयात्, "निजमात्मीयनित्ययोः" इति विश्वः। नितम्बात्; कटकात्, राजधान्याश्चेति ध्वनिः। गुरोर्भावो गुरुत्वम्, महत्वं संश्लिष्टत्वं च विस्तारम् वैपुल्यं च। "विस्तारो विग्रहो व्यासः" इत्यमरः। आच्छिद्य; पुत्र्यां प्रेमातिशयात् अभेद्यमपि भित्वा, त्वयि; भवत्यां, हरणरूपेण; विवाहकले देयरूपेण, विवाहादौ देयं कन्यायै हरणमित्युच्यते। यथाहुः—"यौतकादिषु यद्देयं स्वदायो हरणं च तत्" इति। कालिदासोऽप्याह—"सत्वानुरूपं हरिणीकृतश्रीः" इति। निदधे; निहितवान् किं? "वारुणेन च जङ्घोरू नितम्बस्तेजसा भुवः" इति मार्कण्डेयोक्तेः भूतेजोनिर्मिते भवदीयनितम्बे स्वाभाविकगौरवादिमति हिमवान् विवाहवेलायामत्युत्कटावात्मीयगुरु-

त्वविस्तारौ स्वनितम्बादाच्छिद्य निहितवान् किमित्यर्थः। भरणरूपेणेति पाठे; भरणमायुधादिदानम्, तद्रूपेण समस्तदेवतेजोरूपाया भवत्याः, "शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य" इत्यादिना देवैः समस्तायुधप्रदानवेलायां, "हिमवान् वाहनं सिंहं रत्नानि विविधानि च" इत्युक्तेः सिंहवाहनमिव हिमवान् तुभ्यं स्वीयनितम्बवर्तिगुरुत्वविस्तारावप्याच्छिद्य ददत् किममित्यर्थः। लोके यथा कश्चित् प्रियपुत्रः सार्वभौमः पुत्रादिभ्यो वात्सल्यात् अवितार्यमपि वस्तु वितरति तद्वदित्यर्थः। अतः कारणादेव विस्तीर्णो विस्तारगुणयुक्तः, गुरुः गुरुत्वगुणयुक्तः, ते भवत्या नितम्बप्राग्भारो नितम्बातिशयः, "प्राग्भारश्चातिभारश्च भवेदतिशयार्थकः" इति विश्वः। अशेषां समस्तां वसुमतीं भुवं वस्वादिगुणपरिपूर्णतया गुरुत्वादिगुणाक्रान्तामपीत्यभिसंधिः। स्थगयति; आच्छादयति, आवृणोतीत्यर्थः। लघुत्वम्; निःसारतां, नयति; प्रापयति च। हिमाद्रेः भूधरपतित्वात् तन्नितम्बस्य गुरुत्वादिगुणावश्यंभावात् तत्प्रदत्तगुरुत्वादिगुणेन भवन्नितम्बेन च वसुमतीस्थगनं लाघवनयनं च युक्तमेवेत्यर्थः। अत्र आगमप्रसिद्धवसुमतीव्याप्तभगवतीनितम्बवैपुल्यादेः हिमाद्रिप्रदत्तहरणत्वाध्यवसायादतिशयोक्तिसहकृतेयमुत्प्रेक्षा। तया च देव्या सर्वतः परिपूर्णता प्रतीयते ॥ ४० ॥

करीन्द्राणां शुण्डान् कनककदलीकाण्डपटली-
सुभाभ्यामूरुभ्यामुभयमपि निर्जित्य भवति[1]।
सुवृत्ताभ्यां पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यां गिरिसुते
[2]विधिज्ञे जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमसि[3] ॥ ४१ ॥

लक्ष्मीधरा

ऊरूजानुनी च सकृदेव वर्णयति—**करीन्द्राणामिति**। करीन्द्राणां; गजेन्द्राणां, शुण्डान्; करदण्डान्, "शुण्डाशब्दस्य पुंलिङ्गताप्यस्ति" इति **रक्षितमतम्**। कनककदलीकाण्डपटलीं; सुवर्णस्तम्भास्तम्भसंहतिम्, उभाभ्याम् ऊरुभ्याम् उभयम्; करिकररम्भास्तम्भात्मकम्, अपि निर्जित्य; विजित्य, भवति! त्वं सुवृत्ताभ्यां शोभनाभ्यां वर्तुलाभ्यां, पत्युः; परमेश्वरस्य, प्रणतिकठिनाभ्यां; प्रणतिभिः कठिनाभ्यां, प्रणतिदशायां भूमिस्पर्शाभ्यामित्यर्थः। गिरिसुते! हिमाद्रितनये! विधिज्ञे!

[1] भवती इत्यरुणामोदिनी. [2] विजिग्ये इत्यरुणामोदिनी. [3] ०मपि इत्यरुणामोदिनी.

बिधिं वेदार्थं जानातीति विधिज्ञा सर्वज्ञेत्यर्थः। यद्वा— बेदार्थानुष्ठात्री ; अत एव पत्युः नमस्कारः प्रतिदिनं वैध इति कृतः, न तु तस्याधिक्यानुरोधादिति नर्मवचनम्। तस्याः संबुद्धिः। जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयं ; दिग्दन्तिकुम्भस्थलद्वितयम् , असि ; भवसि।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे विधिज्ञे! गिरिसुते! भवति! करीन्द्राणां शुण्डान् कनककदलीकाण्डपटलीम् उभाभ्यामूरुभ्याम् उभयमपि निर्जित्य सुवृत्ताभ्यां पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यां जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमपि निर्जित्य असि वर्तसे स्फुरसीति यावत्।

अत्र भवच्छब्दयोगेऽपि असीति मध्यमपुरुष एव भवति। तस्य संबोधनमात्रपरत्वात्। अत्रेदं तत्त्वम्—भवच्छब्दो द्विविधः, संबोध्यपरः, संबोधनमात्रपरश्चेति। संबोध्यपरत्वे भवच्छब्दस्य युष्मदर्थत्वाभावात् "युष्मद्युपपदे" इत्यादिना प्राप्त्यभावात् शेषे प्रथम एव तद्योगे। यथा—"सूते जगन्ति भवती भवती बिभर्ति भावान्" इत्यादि। यदा संबोधनमात्रपरत्वं भवच्छब्दस्य तदा युष्मदर्थत्वात् मध्यमपुरुषः स्यादेव। यथा "भवति भिक्षां देहि" इति। तत्र संबोधनमात्रपरत्वेऽपि ङीप्प्रत्ययः गौरादौ भवतः प्रातिपदिकस्य पाठात् सिद्धः। अत एव **रक्षित** आह—"भवतु प्रातिपदिकसामर्थ्यात् स्त्रीलिङ्ग एव भवच्छब्दस्य संबोधनमात्रपरत्वम्" इति। अयमाशयः—भवच्छब्दस्य सर्वनामसु भवतु प्रातिपदिकग्रहणात्, "उगितश्च" इति ङीप् सिद्ध एवेत्यत्र गौरादौ पठितस्य भवच्छब्दस्य वैयर्थ्यं स्त्रीत्व एवं संबोधनमात्रपरत्वमिति ज्ञापयतीति।

नन्वेवं **रक्षितेनैव**, "युष्मदस्मदोः स्त्रीपुंनपुंसकेषु तुल्यलिङ्गत्वं संबोधनमात्रपरत्वात् युष्मदस्मदोः एकद्विबहुत्वपरत्वं तु संबोध्यलक्षणया ; न च लिङ्गलक्षणा, आकाङ्क्षाभावात्" इत्युक्तम्। तद्वद्भवच्छब्दस्याप्यलिङ्गत्वं प्राप्नोतीति। मैवम्, दत्तोत्तरत्वादित्यलमतिविस्तरेण। यत्तु, "त्वामस्मि वच्मि विदुषाम्" इति श्लोकव्याख्यानावसरे **काव्यप्रकाशिकाटीकाकारेण भास्करेणोक्तं** तदमूलमिति नोपन्यस्य दूषितम्। अत्रोपमालंकारः स्पष्ट एव॥ ४१॥

अरुणामोदिनी

ऊरुजानुनी च युगपदेव वर्णयति—करीन्द्राणामिति। हे गिरिसुते। पर्वतराजपुत्रि! "हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा मताः" इति वचनात् गिरिप्रभूतकरिशुण्डाविज-

यार्थोपयोगीदं संबोधनम्। भवती; त्वम्, उभाभ्याम्; द्वाभ्यामपि, ऊरुभ्याम्; सक्थिभ्याम्; "सक्थि क्लीबे पुमानूरुः" इत्यमरः। करीन्द्राणाम्; गजश्रेष्ठानाम्, शुण्डान्; हस्तान् उपमानतया प्रसिद्धान्, तथा कनककदलीकाण्डानाम् श्रौवर्णरम्भा-तरुप्रकाण्डानामुपमानतया प्रसिद्धानां पटली समूहं चेति, उभयम्; द्वयमपि, एकदैव निर्जित्य; विजित्य, तस्मादपि अतिसौन्दर्यादिति भावः। अत एवाह कालिदासः—

"नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः।
लब्ध्वापि लोके परिणाहिरूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः॥

इति। तथा पत्युः; भर्तुः शिवस्य, प्रणतिकठिनाभ्यां; प्रणत्या साष्टाङ्गं दण्डवत् पतनरूपेण प्रणामेन, पूजानन्तरजेनेति भावः। कठिनाभ्याम् भूस्पर्शादतिमृदुलतरकमठ-पृष्ठमिव समवासपार्ष्ण्यर्याभ्याम्; सुवृत्ताभ्यां; शोभने च ते वर्तुले च, सुवृत्ते ताभ्याम्, मणिमये मणिमयमुकुरसंनिभाभ्यामित्यर्थः। जानुभ्याम्; जङ्घोर्ध्वभागस्थपिण्डकाभ्याम्, विबुधकरिकुम्भद्वयमपि; विबुधकरिणः ऐरावतस्य, विद्वत्करिणश्चेति ध्वनिः। कुम्भद्वयम् मस्तकद्वन्द्वमपि; विजिग्ये; जितवती। करीन्द्रशुण्डासौवर्णकदलीस्तम्भैरावतकुम्भद-म्भदमनी त्वदीयोरुजारुरमणीयतासंपत्तिरिति भावः। उक्तं च सहस्रनामसु—

"कामेशज्ञातसौभाग्यमार्दवोरुद्वयान्विता।
[1]माणिक्यमुकुराकारजानुद्वयविराजिता॥"

इति। "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम् लिटिरूपमेतत्। "शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषः। अत्र व्यतिरेकालंकारेण तयोरत्यौत्कट्यध्वनिः॥ ४१॥

पराजेतुं रुद्रं द्विगुणशरगर्भौ गिरिसुते
निषङ्गौ जङ्घे ते विषमविशिखो बाढमकृत।
यदग्रे दृश्यन्ते दशशरफलाः पादयुगली-
नखाग्रच्छद्मानः सुरमकुटशाणैकनिशिताः॥ ४२॥

लक्ष्मीधरा

पराजेतुमिति। पराजेतुं; तिरस्कर्तुं, रुद्रं; हरः, द्विगुणशरगर्भौ; द्विगुणी-कृताः शराः पञ्चबाणाः गर्भे ययोस्तौ, गिरिसुते! पार्वति! निषङ्गौ; तूणीरौ, जङ्घे;

[1] माणिक्यमुकुटाकार० इति मुद्रितकोशपाठः.

जङ्घाकाण्डौ, ते; तव, विषमविशिखः; पञ्चबाणः, बाढं; ध्रुवम्, अकृत; कृतवान्, यदग्रे; ययोः निषङ्गस्य अग्रे दृश्यन्ते, दशशरफलाः; दशानां शराणां द्विगुणितानां पञ्चानामित्यर्थः। तेषां फलाः अयोमुखानि, पादयुगलीनखाग्रच्छद्मानः; पादयोः प्रपदयोः युगली द्वितयं, तस्या नखाग्राणां दशानां छद्म व्याजो येषां ते, सुरमकुटशाणैकनिशिताः; सुराणाम् इन्द्रादीनाम् मकुटेष्वेव शाणेषु एके मुख्या निशिताः उत्तेजिताः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे गिरिसुते! विषमविशिखः रुद्रं पराजेतुं द्विगुणशरगर्भौ निषङ्गौ ते जङ्घे अकृत बाढम्। यदग्रे पादयुगली नखाग्रच्छद्मानः सुरमकुटैकशाणैकनिशिताः दशशरफला दृश्यन्ते।

अत्र उत्प्रेक्षालंकारः; जङ्घयोः तूणीरतया संभावनात्। अपह्नवालंकारः; नखाग्राणां फलत्वेनापह्नवात्। अनयोरनुसृष्टिः, अपृथक्स्थित्या प्रयोज्यप्रयोजकभावावगतेः। विषमविशिखो बाढमकृतेत्यत्र अतिशयोक्तिरलंकारः, साधारणब्रह्मसृष्टिव्यतिरिक्तत्वेन प्रतीतेः। एतच्च पूर्वमेव व्यक्तीकृतम् 'कुचौ सद्यः स्विद्यत्[1]' इति श्लोकव्याख्यानावसरे। अलंकारेण अलंकारध्वनिरपि, द्विगुणशरगर्भौ दशशरफलाः इति पदद्वयेन पादाङ्गुलीनां शराणां चाभेदाध्यवसायप्रतीतेरित्यलम्॥ ४२॥

अरुणामोदिनी

जङ्घे वर्णयति—पराजेतुमिति। हे गिरिसुते! विषमा विशिखा बाणा यस्य सः, विषमविशिखः; पञ्चबाणः, अविधेयकुण्ठितपरिमितास्त्रत्वाद्दुर्बल इत्यभिसंधिः। मदनः, रुद्रम्, त्रिपुरान्तकम्, पराजेतुम्; पराङ्मुखीकर्तुम्, विजेतुमित्यर्थः। पुराजेतुमिति पाठे, पुरा पूर्वं मदनो रुद्रं जेतुं स्वदर्पहारिणं तमभिभवितुं वैरनिर्यातनस्य वीराणामवश्यविधेयत्वादिति भावः। अत्रासह्यार्थत्वाभावात्, "पराजेरसोढः" इति न पञ्चमी। ते; भवत्याः, जङ्घे; प्रसृते कर्मणी, "जङ्घा तु प्रसृता" इत्यमरः। द्विगुणा द्विरावृत्ताः शराः पञ्चबाणा गर्भे ययोस्तौ द्विगुणशरगर्भौ। अतिक्रोधान्धत्रिपुरान्तकपराजये परिमितानां विषमसंख्यापन्नानां विगतिशिखानां च शराणामपर्याप्तत्वात् तानेव द्विरावृत्त्या समसंख्यतां

[1] ३९ श्लोके.

शृणाति हिनस्तीति व्युत्पत्तेः शर इत्यन्वर्थनामतां चापन्नां विधाय धृता ये शराः तद्गर्भाविल्यर्थः । निषङ्गौ इषुधी ; "तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः" इत्यमरः । अकृत ; कृतवान् । बाढम् ; एतदेव सत्यमित्युत्प्रेक्षा । शरान् पञ्चसंख्याकान् द्विगुणीकृत्य भवदीयजङ्घे एव निषङ्गौ विधाय, तत्र प्रत्येकं शरपञ्चकद्वयं निहितवान् । मदनः तदन्येषुधे रुद्रविजयसाधनतानर्हत्वादिति भावः । उक्तं च सहस्रनामसु ; "इन्द्रगोपपरिक्षिप्तस्मरतूणाभजङ्घिका" इति । कुत इत्येवमुत्प्रेक्ष्यत इत्यत्राह—यदग्र इति । ययोः जङ्घयोः, अग्रे मुखे सुराणां पादाग्रे प्रणमतां देवानां मकुटानि किरीटान्येव शाणाः निकषाः, "शाणस्तु निकषः कषः" इत्यमरः । तेष्वेकेषु निशिताः उत्तेजिताः, तीक्ष्णीकृता इत्यर्थः । पादयोः युगली युगलम्, तत्रस्थानि यानि नखाग्राणि नखराञ्चलानि तानीति पद्मछलं येषां ते पादयुग्मावस्थितनखाग्रमिषा इत्यर्थः । दशदशसंख्याकाः, शरफलाः बाणाग्राणि ;

"फलं प्रयोजने क्लीबं तरूणां प्रसवेऽपि च ।
शराग्रे तु फलाः पुंसि कृता लोहशलाकयोः ॥"

इति विश्वः । दृश्यन्ते ; प्रेक्ष्यन्ते, यतः पादयुगलसंस्थितनखाग्रव्याजापन्ना निशिताः शरफला अग्रभागे दृश्यन्ते, अतः त्वदीयजङ्घे मदनेन स्वीयशरान् द्विगुणीकृत्य पूरिते निषङ्गाववेति प्रतिभातीत्यर्थः । अत्र द्वितीयार्धसंस्थितायाः सापह्नवोत्प्रेक्षाया निषङ्गकरणोत्प्रेक्षाहेतुत्वादुभयोः संकरः । तया च देवीप्रसृतयोः मदनेषुध्योरिवातिरम्यत्वं द्योत्यते ॥४२॥

श्रुतीनां मूर्धानो दधति तव यौ शेखरतया
ममाप्येतौ मातः शिरसि दयया धेहि चरणौ ।
ययोः पाद्यं पाथः पशुपतिजटाजूटतटिनी
ययोर्लाक्षालक्ष्मीररुणहरिचूडामणिरुचिः ॥ ४३ ॥

लक्ष्मीधरा

श्रुतीनामिति । श्रुतीनां ; निगमानां, मूर्धानः ; शिरांसि, वेदान्ता इत्यर्थः । दधति धारयन्ति, प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । तव ; भवत्याः, यौ चरणौ ; पादौ, शेखरतया ; उत्तंसतया, यद्वा—श्रुतीनां श्रुतिवधूनां मूर्धानः श्रुतयः भगवतीपादाब्जमुत्तंसयन्ति । यथोक्तं श्रुतिवाक्यं शक्तिं प्रति वसिष्ठेन—

"नमो देव्यै महालक्ष्म्यै श्रियै सिद्ध्यै नमो नमः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानवेदकैः पूजिताङ्घ्रये ॥"

वेदकैरित्यत्र वेदानां कैः शिरोभिरिति । "नमस्त्रिपुरसुन्दर्यै शिवायै विश्वमूर्तये" इत्यादि ;

"एवं स्तुता महादेवी श्रुतिभिः प्रीतमानसा ।
प्राह तां प्रति तादृग्भिर्वचोभिरमरेश्वरी ॥"

इत्यादि **वसिष्ठसंहितायाम्** । ममापि एतौ ; चरणौ, मातः ! जननि ! शिरसि ; मूर्धनि, दयया ; कृपया, कृपाविष्टचित्तेनेत्यर्थः । धेहि ; निधेहि, चरणौ ; पादौ, ययोः ; चरणयोः संबन्धि, पाद्यं पाथः ; पादनिर्णेजनजलम्, यद्यपि पाद्यमित्युक्ते पादसंबन्धः प्रतीयते, तथापि पाद्यमित्युक्ते पादप्रक्षालनार्हं पाद्यमित्यर्हतामात्रप्रतीतौ विशेषाकारेण ययोरित्यस्यान्वय इति न पौनरुक्त्यम् । पशुपतिजटाजूटातटिनी ; पशुपतेः शिवस्य जटाजूटे कपर्दे तटिनी गङ्गा, ययोः ; चरणयोः, लाक्षालक्ष्मीः ; लाक्षारसकान्तिः, अरुणहरिचूडामणिरुचिः ; अरुणश्चासौ हरिचूडामणिश्च कौस्तुभः तस्य रुचिः रक्तिमा ।

अयमर्थः—प्रणयकोपशान्तये प्रणतस्य पशुपतेः जटाजूटवर्तिनी गङ्गा पादाग्रवर्तिनी आसीदिति गङ्गायाः पाद्यजलत्वं कथितम् । प्रतिदिनं सायंप्रातः सेवार्थं नमस्कुर्वाणस्य विष्णोः मकुटघटितकौस्तुभमणेः श्वेतवर्णस्य लाक्षारसप्रसादजन्योरुणिमेति ध्येयम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे जननि ! तव यौ चरणौ श्रुतीनां मूर्धानः शेखरतया दधति । हे मातः ! एतौ चरणौ ममापि शिरसि दयया धेहि । ययोः पाद्यं पाथः पशुपतिजटाजूटतटिनी, ययोः लाक्षालक्ष्मीः अरुणहरिचूडामणिरुचिः ।

एतदुक्तं भवति—भगवत्याः पादाम्बुजद्वितयस्य वेदमूर्धनि सदाशिवमूर्धनि विष्णुमूर्धन्येव संचार इति मूर्धसंचारस्वाभाव्यमस्ति । अतो मम मूर्धन्यपि संचरतु पादाम्बुजमिति प्रार्थनासामञ्जस्यमिति कवेरभिप्रायः । यद्वा—प्रपञ्चजननक्रियासादाख्यायाः प्रपञ्चान्तःपातिनः हरिविरिञ्चिपशुपतिवेदान्ताः पादाम्बुजं शिरसि

धारयन्ति । तन्निर्णेजनजलेन पवित्रितगात्राः तन्महिम्ना तत्तदधिकारान् भजन्त इति युज्यत एवेति । अत्र रूपकालंकारः स्पष्टः ॥ ४२ ॥

अरुणामोदिनी

अथेदानीं देवीचरणयोरखिलवेदान्तप्रतिपाद्यतावर्णनापूर्वकं स्वशिरो निधापनमाशास्ते—श्रुतीनामिति । हे मातः! पुत्रजनवत्सले! देवि! श्रुतीनां मूर्धानः; वेदान्ताः, जगत्कारणभूतदेवताप्रतिपादका इत्यर्थः। तव; भवत्याः संबन्धिनौ, यौ; पादौ चरणौ, शेखरतया; शिरोभूषणतया, दधति; स्थापयति। मूर्धा शिरोभूषणेन प्रकाशातिशयसद्भावात् श्रुत्याख्यस्त्रीणामपि मूर्धसु शिरोभूषणाभिलाषादतिसुन्दरभवत्पादावेव भूषणं स्थापयन्तीत्यर्थः। समस्तवेदान्तप्रतिपाद्याविमौ भवत्पादाविति भावः। "लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्" इत्यादिश्रुतेरित्याशयः। सकलवेदान्तप्रतिपाद्यावेताविमावपि चरणौ पादौ दयया दीनानुकम्पया अनुग्राह्योऽयमिति, निधेहीत्यर्थः। ममात्मनोऽपि श्रुतीनामिवेत्यर्थः। यद्वा—शिवादिवदनुग्राह्यस्य वेत्यर्थः। शिरसि शीर्षे नपुंसकतया दौर्बल्येन श्रुतिमूर्धापेक्षया प्रसाद्ये इत्यर्थः। धेहि निधेहि, स्थापयेत्यर्थः। भवत्याश्च;

> "यं कामये तं तमुग्रं कृणोति तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्।
> अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ ॥"

इति श्रुतेः भक्तवात्सल्यात् तस्यातिमहत्त्वसंपादिकात्वादस्य भक्तस्य श्रुतिवन्निष्कलंकतया अनुग्राह्यत्वात् भवत्पादातिरिक्तातिपवित्रवस्त्वन्तरालाभात् ताभ्यां शिरो निधाय तेनैवायमनुग्राह्य इत्यभिसंधिः।

ननु पतितपवित्रीकरणचतुराणां मन्दाकिनीपयःप्रभृतीनां विद्यमानत्वादभीष्टदानचतुराणां देवतान्तराणां वेदप्रतिपाद्यानां चोपलम्भात् कुत एतदेव प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्य भवच्चरणादन्यत्पावयित्रभीष्टदातृ वा कृत्स्नवेदान्तप्रतिपाद्यं लभ्यत इत्याशयेनाह—ययोरिति । पशुपतिजटाजूटतटिनी; सकललोकपावयित्री शिवजटास्थितमन्दाकिनी ययोश्चरणयोः, पाद्यं; पादाय हितम्, "पादार्घाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः। "पाद्यं पादार्थवारिणि" इत्यमरः। पाथः; जलम्। मन्दाकिनीजलं भवत्पादजलमेवेत्यभिप्रायः। अत्र प्रणयकुपितायाः भगवत्याः प्रसादनार्थं प्रणतस्य परमेशितुः जटाजूटवर्तिन्या गङ्गायास्तत्पादारविन्दावस्थानात् तस्याः पाद्यत्वं भगवतीचरणयोः प्राशस्त्यं चोक्तमित्यवगन्तव्यम्। नचैवं चेत्, 'पत्युः प्रणतिकठिनाभ्याम्' इति शिवस्य भगवतीकृतप्रणामसंप्रदानताकथनविरोधः। "समप्रधानौ समसत्त्वौ समौजसावुभा दाता-

राविह सौभगानाम्'' इति श्रुत्या उभयोः समप्राधान्योक्तिरिति। एतच्च प्राङ्निरूपित-मेवास्माभिरित्युपरम्यते। तथा ययोः; चरणयोः, अरुणस्य पद्मरागनद्धतया अरुणवर्णस्य हरिचूडामणेः विष्णुशिरोमुकुटस्य रुचिः अरुणशोभा, लाक्षालक्ष्मीः; अलक्तकसंपत्तिः, लाक्षारसारुणिमेति केचित्। एवमलौकिकक्षालनलाक्षावन्तौ शिवविष्णुभ्यां नित्यप्रणतौ सकलवेदान्तप्रतिपाद्यौ चरणौ मन्मस्तके स्थापय। तावन्मात्रेण वा अहं कृतार्थो भवानीति तात्पर्यार्थः। एतेन च, सर्वदेवतानमःशेषित्वं भगवतीचरणयोरेवेति सिद्धम्। ''सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति'' इति स्मृतेश्च भगवत्या नमःशेषित्व-प्रतिपादकबहुश्रुत्युपलम्भात् विरोधाधिकरणन्यायेनाप्रमाणता वर्णनीया। अत्र रूप-कालंकारेण देवीचरणयोः सर्वोत्कर्षताध्वनिः ॥ ४३ ॥

नमोवाकं ब्रूमो नयनरमणीयाय पदयो-
स्तवास्मै द्वन्द्वाय स्फुटरुचिरसालक्तकवते।
असूयत्यत्यन्तं यदभिहननाय स्पृहयते
पशूनामीशानः प्रमदवनकङ्केलितरवे ॥ ४४ ॥

लक्ष्मीधरा

नमोवाकमिति। नमोवाकं; नम इति वाक्यम्। नमोवाकशब्दो निपात-नात्साधुः। ब्रूमः; वदामः, नमस्कुर्म इत्यर्थः। नयनरमणीयाय; नेत्रयोः प्रियकराय, पदयोः; चरणयोः, तव अस्मै; परिदृश्यमानाय, द्वन्द्वाय; युग्माय, स्फुटरुचिरालक्तकवते; स्फुटरुचये; स्फुरत्प्रभाय, रसालक्तकवते; सार्द्रालक्तकाय, विशेषणसमासः। असूयति; ईर्ष्यति, अत्यन्तं; नितरां, यदभिहननाय; येन पदयुगेन अभिहननं ताडनं तस्मै, अभिहननं न सहत इत्यर्थः। ''अशोकश्चरणा-हतिव्यक्तिपुष्पः'' इति दोहदकौतुके। स्पृहयते; स्पृहां कुर्वते, पशूनामीशानः; पशुपतिः, प्रमदवनकङ्केलितरवे; प्रमदवनम् उद्यानवनं, तत्र कङ्केलितरुः अशोकः तस्मै असूयति ईर्ष्यति। उभयत्र ''क्रुधद्रुह—'' इत्यादिना, ''स्पृहेरीप्सितः'' इत्यनेन संप्रदाने चतुर्थी।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! तव नयनरमणीयाय स्फुटरुचिरसालक्त-वते पदयोरस्मै द्वन्द्वाय नमोवाकं ब्रूमः, पशूनामीशानः यदभिहननाय स्पृहयते प्रमदवनकङ्केलितरवे अत्यन्तम् असूयति।

प्रणयकलहसमये अनुग्रहात्मा पादाघातो न कस्यापि संभाव्यत इति अचेतनवस्तुनोऽपि कङ्केलितरोः कथं स्यादिति तत्रैवासूया नान्यत्रेति भावः। अनेनात्यन्तं पातिव्रत्यं पार्वत्याः प्रतिपादितम्। एतादृशं पातिव्रत्यं लक्ष्मीसरस्वत्योर्नास्तीति ध्वन्यते।

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः; पशुपतेरीर्ष्यया असंबन्धेऽपि संबन्धकथनादभेदाध्यवसायप्रतीतेः ॥ ४४ ॥

अरुणामोदिनी

तादृशचरणयोः नमस्कारं करोति—नमोवाकमिति। हे देवि! स्फुटरुचिरसालक्तकः; विशदशोभार्द्रयावकः अलक्तकरसो वा अस्यास्ति प्रसाधकत्वेनेति तद्वते, प्रकाशमानयावकाङ्किताय, तथा नयनयोः नेत्रयोः रमणीयाय, दृश्यायेत्यर्थः। तव; भवत्याः, अस्मै; प्रकाशमानाय, पदयोः; चरणयोः, द्वन्द्वाय; श्रुतिमूर्ध्नीव मच्छिरस्यापि निहितायेत्यर्थः। नमोवाकम्; उच्यत इति वाकः, "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति घञ्। नमसो वाको नमोवाकः, तं नमस्कारवाच्यं ब्रूमो वदामः। नमस्कारं कुर्म इत्यर्थः। "नमः स्वस्ति—" इत्यादिना चतुर्थी। भगवतीपादयोः परमेश्वरस्य भक्त्यतिशयं प्रकटयन् तयोर्महिमानमाह—असूयतीति। पशूनामीशानः; पशुपतिः, अनभिव्यक्तगृहपतितुल्यो स्थानकोऽपि चेति ध्वनिः। यस्य पादद्वन्द्वस्य अभिहननाय ताडनाय स्पृहयते वाञ्छते; "स्पृहेरीप्सितः" इति संप्रदानत्वात् चतुर्थी। "पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः" इत्यादिकविवचनात् उत्तमाङ्गनापादताडनस्याशोकदोहदत्वादिति भावः। उक्तं च रामकविना—

"पादाहत्याप्यशोको वदनमदिरया केसरः पाणिमर्शा-
च्च्यूतो वीक्षाहसाभ्यां तिलकतरुनमेरुप्रियालश्च गीत्या।
संलापात्कर्णिकारः कुरवकतरुरालिङ्गनात्सिन्दुवारः
श्वासात्स्त्रीणां विकासं भजति च मदरागेण चम्पश्च शाखी ॥"

इति। प्रमदानां वनं प्रमदवनम्, क्रीडावनमित्यर्थः। "ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति ह्रस्वः। कालिदासवत्। "प्रमदावनं प्रमदवनम्" इति द्विरूपकोशः। तत्र यः कङ्केलितरुः अशोकवृक्षः तस्मै; "कङ्केलिः कामकेलिः स्यादशोको रक्तपुष्पकः" इति विश्वः। अत्यन्तम्; अतिमात्रम्, असूयति; कुप्यति। विकासनाय देवीपादताडनरूपदोहद-

माकाङ्क्षमाणायाशोकाय वृक्षाय प्रणयकलहावसरे मदनुग्रहात्मातिसुन्दरदेवीपादघातोऽनेन सानभिज्ञेनाचेतनेन किमर्थमाकाङ्क्ष्यत इत्यनभिज्ञपरिपालकत्वात् अविशेषानभिज्ञोऽयं निरन्तरं क्रुध्यति । न ह्यतिकामुकाः स्वकान्तान्यस्य स्पर्शं स्वसाम्यतापादकं संमन्वत इति भावः । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" इति चतुर्थी । एवंविधाय शिवाद्यभिकाङ्क्षितपादघाताय सर्वोत्तमाय पदद्वन्द्वाय नमस्कारं कुर्म इत्यर्थः । अत्र, ब्रूम इति बहुवचनेन नमोवाके भक्तिश्रद्धातिशयो द्योत्यते । तथा च श्रुतिः—"भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम" इति । अत्र, अशोकपश्वीशानयोः पादताडनाभिलाषासूययोरसंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनरूपातिशयोक्तिद्वयेन देव्या लक्ष्मीवाण्याद्यपेक्षया असुवलितपातिव्रत्यरूपवस्तुनः स्वजायायाः पादेनापि अन्यपुरुषसंस्पर्शमसहमानपुरुषवृत्तान्तस्य च प्रतीतेः समासोक्तिर्व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्त्वलंकाररूपो ध्वनिः ॥ ४४ ॥

मृषा कृत्वा गोत्रस्खलनमथ वैलक्ष्यनमितं
ललाटे भर्तारं चरणकमले ताडयति ते ।
चिरादन्तःशल्यं दहनकृतमुन्मूलितवता[1]
तुलाकोटिक्वाणैः किलिकिलितमीशानरिपुणा ॥ ४५ ॥

लक्ष्मीधरा

मृषेति । मृषा; अकस्मादेव, कृत्वा गोत्रस्खलनं; गोत्रस्य स्खलनं नाम नायिकायामनुरागं प्रकटयतस्तत्समीप एव प्रमादात् नायिकान्तराविष्टचित्तस्य तन्नामोच्चारणम् । अथ; गोत्रस्खलनानन्तरम्, वैलक्ष्यनमितम्; वैलक्ष्येण इतिकर्तव्यतामौढ्येन नमितम् । अत्र नमितमिति वैलक्ष्यप्राधान्यात् वैलक्ष्येणैव नमितः, न तु स्वयं वैलक्ष्यान्नमितः । अत्युत्कृष्टं वैलक्ष्यमासीदिति नमितशब्दं प्रयुञ्जानस्य भावः । ललाटे; निटिलप्रदेशे, भर्तारं; पशुपतिं, चरणकमले; पादाम्बुजे, ताडयति; सति सति चरणकमलेन भर्तुर्ललाटं ताडितवत्यां भवत्यामित्यर्थः । ललाटताडनं भर्तृपर्यन्तं गच्छतीति भर्तारं ताडयतीत्युक्तिराञ्जसीति एतादृशप्रयोगाः महाकविप्रयोगात् सहृदयहृदयाह्लादकाः । ते; तव, चिरात्; चिरकालमनुस्यूतम्, अन्तःशल्यम्; हृदयशल्यं, वैरमित्यर्थः । दहनकृतं; नयनाग्निना शोषणकृतम्, उन्मूलित-

[1] उन्मीलितवता इत्यरुणामोदिनी.

वता तुलाकोटिकाणैः; तुला नूपुरं तस्य कोटयः अग्राणि, तैरन्तर्गता मणयः क्षुद्रघण्टादयः लक्ष्यन्ते । तेषां काणैः; शिञ्जितैः किलिकिलितम् । किलिकिलेत्य-नुकरणं विजयिनः सुप्रसिद्धम् । किलिकिलिरवः कृत इत्यर्थः । ईशानरिपुणा; मन्मथेन, मन्मथस्य ईशानं प्रति रिपुत्वं तदा सिद्धमिति भावः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! मृषा गोत्रस्खलनं कृत्वा अथ वैलक्ष्य-नमितं भर्तारं ते चरणकमले ललाटे ताडयति सति ईशानरिपुणा चिरात् दहन-कृतम् अन्तःशल्यम् उन्मूलितवता तुलाकोटिकाणैः किलिकिलितम् ।

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः; तुलाकोटिकाणानां किलिकिलितध्वनित्वेनाध्य-वसानात् भेदे अभेदनिबन्धनातिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

अरुणामोदिनी

पादाघातवर्णनापूर्वकं पादवर्णनमेवाह—मृषेति । हे देवि! मृषेत्ययमलीके । अलीकमेव गोत्रस्खलनम्; भवत्सपत्नीनामग्रहणं, कृत्वा; विधाय, भवच्चरणताडनजनित-शृङ्गाररसानुबुभूषया कोपेन विना तदलाभात् तदुद्भावनहेतुभूतं सपत्नीनामग्रहणरूप-मपराधमलीकरूपमेव विधायेत्यर्थः । अथ; विलक्षस्य भावो वैलक्ष्यम्, तेन लज्जया नमितं नम्रं सपत्नीनामग्रहणापराधात् लज्जया प्रह्वीभूतमित्यर्थः । गोत्रस्खलनविधानफलं देवीचरणप्रहारसौभाग्यमिदानीमेव प्राप्स्यतीत्याशयेनेति भावः । भर्तारमलीकमेव सपत्नी-नामानूच्य त्वदीयपादपङ्कजप्रहाराभिलाषिणं पतिं शिवं भर्तृत्वात् शृङ्गारशास्त्राविरोधे-ऽपि शास्त्रान्तरविरोधात् पादप्रहारायोग्यमित्यभिसंधिः । ते, भवत्याः चरणकमले, पाद-पङ्कजे, अभिज्ञे मृदुले भूषणतासंपादके चेत्यभिसधिः । ललाटे; अलिके, ताडयति; प्रहरति सति, सपत्न्यलीकगोत्रोच्चारणापराधात् स्वस्यास्तात्पर्यपरिज्ञानसामर्थ्यप्रदर्शनाये-कारभेदेऽपि तच्छब्दवाच्यालीकस्थानमेव विध्यति सतीति भावः । दहनेन ललाटाग्निना कृतं विहितं कोपावेशेन स्वभस्मीकरणरूपम्, चिरात्; चिरकालमारभ्यान्तरे स्थितं शल्यं शल्यप्रायं वैरम, उन्मीलितवता; वैरनिर्यातनस्य वीरधर्मत्वात् तत्समयलाभात् तत्प्रकटयता, उन्मूलितवतेति पाठे चिरधृतं शल्यमिदानीमपनयता; ईशानरिपुणा; स्मरेण, तुलाकोटेः पादाङ्गदस्य काणैः ध्वनिभिः, "पादाङ्गदं तुलाकोटिः" "निकाणो निकणः काणः" इति चामरः । 'तुलाकोटेः' नूपुरस्य कोटयोऽग्राणि तैः अन्तर्गताः मणयः क्षुद्रघण्टिकाः लक्ष्यन्ते, इति लक्ष्मीधरोक्तं कोशविरोधादुपेक्ष्यम् । किलिकिलितम्; किलिकिलध्वनिविधायिना जातम्, देवीपादेन अलिके ताडिते तत्र स्थितस्य वह्नेः

ताडनात् त्वदाश्रयेण मदनेन शात्रवदर्पनिवारणपूर्वकं सिंहनादो विरचित इत्यर्थः। किलिकिलीत्यनुकरणशब्दात् भावे क्तः। जितशात्रवदर्पस्य प्रतिज्ञापूरणा कृतः। "वीरस्य गर्जितः सिंहनादः किलिकिलारवः" इति विश्वः। गोत्रस्खलनं विधायापि शिवेनाभ्यर्चनीयो यश्चरणघातः, तस्मै नमस्कारं कुर्म इत्यर्थः। अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षातिशयोक्तिभ्यां देव्याश्रितसूक्तजनलाघवासहनं वस्तु द्योत्यते ॥ ४९ ॥

हिमानीहन्तव्यं हिमगिरिनिवासैकचतुरौ
निशायां निद्राणं निशि चरमभागे च विशदौ।
वरं लक्ष्मीपात्रं श्रियमतिसृजन्तौ समयिनां
सरोजं त्वत्पादौ जननि जयतश्चित्रमिह किम् ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीधरा

हिमेति। हिमानीहन्तव्यं; हिमान्या हिमसंहत्या हन्तव्यं नाशितव्यं, हिमगिरिनिवासैकचतुरौ; सर्वदा हिमगिरावेव वसन्तावित्यर्थः। निशायां; शर्वर्यां, निद्राणं; मुकुलितं, निशि चरमभागे च विशदौ; प्रसन्नौ चेतनाशक्तेः तत्रैवोत्पत्तेरिति भावः। चकारात् दिवापि प्रसन्नावित्यर्थः। वरम्; ईप्सितं, लक्ष्मीपात्रं; लक्ष्म्या अधिष्ठितमित्यर्थः। श्रियं; लक्ष्मीम्, अतिसृजन्तौ; उत्पादयन्तौ, समयिनां; स्वभक्तानां, समयस्वरूपं, 'तवाधारे मूले'[1] इति श्लोके निरूपितम्। सरोजं; कमलं कर्मभूतं, त्वत्पादौ; जननि! हे मातः! जयतः विजयेते। चित्रम्; आश्चर्यम्, इह अस्मिन्नर्थे किम्? न किमपीत्यर्थः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे जननि! हिमगिरिनिवासैकचतुरौ निशि चरमभागे च विशदौ समयिनां श्रियमतिसृजन्तौ त्वत्पादौ हिमानीहन्तव्यं निशायां निद्राणं वरं लक्ष्मीपात्रं सरोजं जयतः; इह किं चित्रम्, आधिक्यस्य स्फुटत्वादित्यर्थः। अत्र व्यतिरेकालंकारः स्फुटः ॥ ४६ ॥

अरुणामोदिनी

पादावेव वर्णयति—हिमानीति। हे जननि! समस्तजगन्मातः! देवि! हिमप्रधानो गिरिः हिमगिरिः, तत्र निवासे स्थितावेकैकस्मिन् चतुरौ कुशलौ निरन्तरं हिम-

[1] आनन्दलहर्यां ४१ श्लोके.

वत्कृतसंचारावपि हिमबाधारहितौ अक्षीणशोभौ चेत्यर्थः। तथा निशि; रात्रौ, चरमभागे; पश्चाद्भागे च, विशदौ; प्रसन्नौ, विकसिताविल्यर्थः। निशि च परभागेन विशदाविति पाठे; रात्रौ परभागे गुणोत्कर्षे च, "परभागो गुणोत्कर्षे" इत्यमरः। यद्वा "परभागो भवेद्वर्णद्वयसंसर्गजा रुचिः" इत्यभियुक्तोक्तेः। रात्रेः तमप्रधानत्वात् नीलकान्त्योः पादयोररुणत्वात् तत्कान्त्योश्च मेलनेन मिश्रवर्णे च सति विशदावित्यर्थः। तथा समयः देवीचरणभक्तिभावप्रतिपादकं शास्त्रम् आन्तरपूजाप्रधानमेषामस्तीति समयिनः; "अत इनि ठनौ" इति मत्वर्थीय इनिः। तेषां समयाचारतत्पराणाम्;

"आविर्भवत्फलकसंहतिभिः शरैश्च निष्यन्दमानसलिलैर्नयनैश्च नित्यम्।
वाग्भिश्च गद्गदपदाभिरुपासते ये पादौ तवाम्ब भुवनेषु त एव धन्याः॥"

इत्यम्बास्तवोक्तेः। एवमुपासनया धन्यतां प्राप्तानां श्रियं वाञ्छिताधिकां लक्ष्मीं महदैश्वर्यमतिसृजन्तौ, उपासितयोर्भवत्पादाब्जयोश्च वाञ्छिताधिकफलप्रदातृत्वं देवीमाहात्म्ये;

"तामुपैहि महाराज शरणं परमेश्वरीम्।
आराधिता सैव नृणां भोगस्वर्गापवर्गदा॥"

इति साकल्येन देवीमाहात्म्यं वदतो मुनेरनुज्ञया यथाशास्त्रं तपस्यतोरनन्यमनस्कतया त्रिवर्षपर्यन्तं भगवत्पादाम्बुजमाराधयतोः सुरथसमाधिनामधेययोः राजवैश्ययोः अत्युत्कटमभीष्टं;

"स्वल्पैरहोभिर्नृपते स्वं राज्यं प्राप्स्यते भवान्।
हत्वा रिपूनस्खलितं तव तत्र भविष्यति॥
मृतश्च भूयः संप्राप्य जन्म देवाद्विवस्वतः।
सावर्णिको नाम मनुर्भवान् भुवि भविष्यति।
वैश्यवर्य त्वया यश्च वरोऽस्मत्तोऽभिवाञ्छितः।
तं प्रयच्छामि संसिद्ध्यै तव ज्ञानं भविष्यति॥"

इत्यादिवचनैः मन्वन्तराधिपत्यनिष्कलङ्कज्ञानरूपं ददत्या त्वयैवाविष्कृतमिति भावः। उक्तं च चर्चास्तवे;

"पृथ्वीभुजोऽप्युदयनप्रवरस्य तस्य विद्याधरप्रणतचुम्बितपादपीठः।
तच्चक्रवर्तिपदवीप्रणयः स एवस्त्वत्पादपङ्कजरजःकणजः प्रसादः॥

लक्ष्मीवशीकरणकर्मणि कामिनीनामाकर्षणव्यतिकरेषु च सिद्धमन्त्रः ।
नीरन्ध्रमोहतिमिरच्छिदुरप्रदीपो देवि त्वदङ्घ्रिजनितो जयति प्रसादः ॥"

इति। आचार्यैश्च प्रागेव निरूपितम्, 'भयात् त्रातुम्' इत्यादिना देवीचरणयोरत्युत्कटफलदातृत्वमित्यलम्। यद्वा—समयिनां भवत्पादाम्बुजम्, "लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादभ्युपेत्य हृदये उपासतां भक्तानां श्रियं सर्ववितर्कविलयपूर्वकं स्वप्रकाशनरूपां लक्ष्मीमतिसृजन्तः, भगवतीचरणध्याना (दिकं विना) समयितर्कजालच्छेदनाभावादिति भावः। यथोक्तमम्बास्तवे ;

"यावत्परं[1] पदसरोजयुगं त्वदीयं नाङ्गीकरोति हृदयेषु जगच्छरण्ये ।
तावद्विकल्पजटिलाः कुटिलप्रकारास्तर्कग्रहाः समयिनां प्रलयं न यान्ति ॥"

इति। एवंविधौ त्वत्पादौ ; भवत्याः चरणौ महत्वे, "हिमानी हिमसंहतिः" इत्यमरः। "इन्द्रवरुणभव—" इत्यादिना, "हिमारण्ययोर्महत्वे" इति च ङीषानुकौ। तया क्षणविनाशिन्या स्त्रीमात्रेणेति च ध्वनिः। हन्तुमर्हम् हन्तव्यम्, हिंसितुमर्हम्, विनाशयुक्तमित्यर्थः। अत एव नित्यहिमवत्प्रदेशे चरिष्णुः भवत्पादपङ्कजोपमानीभवितुं न भवतीत्यभिप्रायः। तदा निशायां रात्रौ कस्याश्चित् स्त्रीसमीपे चेति ध्वनिः। निद्राणं मुकुलनशीलं रात्रिंदिवं प्रफुल्लभवत्पादसाम्यानर्हमिति भावः। परमत्यन्तम् ईषद्वा, लक्ष्म्याः पात्रम्, रमाया अधिष्ठानभूतं तत् भवत्पादवदखिलेष्टार्थवितरणधुरीणमिति भावः। एवंविधं सरोजम् उत्पत्तितोऽप्यतितुच्छत्वात् न्यूनगुणवत्तया च विजयप्रतिभटना भवतानर्हमिति भावः। जयतः विजयते। इह किं चित्रम्? आश्चर्यं तूक्तप्रकारेणोत्कृष्टगुणवद्भ्यां हीनगुणवत्पराजयो नाद्भुतकर इति भावः। अत्र व्यतिरेकालंकारेण देवीचरणयोः सर्वदा भजनीयता द्योत्यते ॥ ४६ ॥

पदं ते कीर्तीनां प्रपदमपदं देवि विपदां
कथं नीतं सद्भिः कठिनकमठीकर्परतुलाम् ।
कथं वा बाहुभ्यामुपयमनकाले पुरभिदा
यदादाय न्यस्तं दृषदि दयमानेन मनसा ॥ ४७ ॥

लक्ष्मीधरा

पदमिति। पदं ; स्थानं, ते ; तव, कीर्तीनां ; यशसां, प्रपदं ; पादाग्रम्, अपदम् ; अस्थानं, देवि! द्योतनशीले! भगवति! विपदाम् ; आपदां, कथं,

[1] पदमिति मुद्रितकोशपाठः

कथंकारं, नीतं; प्रापितं, सद्भिः; कवीन्द्रैः, कठिनकमठीकर्परतुलां; कठिनस्य कमठीकर्परस्य तुलां, कथं वा; कथंकृत्वा, बाहुभ्यां; हस्ताभ्याम्, उपयमनकाले; विवाहसमये, पुरभिदा; सदाशिवेन, यत्; पदम्, आदाय; गृहीत्वा, न्यस्तं; दीतं, दृषदि; उपलाधारभूता शिला दृषत्, उपलम्, हरिद्रादिद्रव्यस्य पेषणिका शिला। तदाधारभूता शिला दृषत्। सा विवाहसमये अश्मस्थापनानुष्ठानार्थं पात्रत्वेन प्रयुक्ता, तस्यां दृषदि, दयमानेन; दयावता, मनसा; दयां विहायातिमृदुलं पादाम्बुजं दृषदि कथं स्थापितं शंभुना। अमृतस्यन्दिनीभिः वाग्विलासैः कवीश्वराः कमठपृष्ठेन तुल्यतया कथं वर्णयन्ति। एतदुभयमयुक्तमित्यर्थः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे देवि! कीर्तीनां पदं विपदामापदं ते प्रपदं सद्भिः कठिनकमठीकर्परतुलां कथं नीतम्। दयमानेन मनसा पुरभिदा उपयमनकाले बाहुभ्यां यदादाय कथं वा दृषदि न्यस्तम्।

अत्रानन्वयालंकारो ध्वन्यते, सदृशान्तरनिषेधात् असदृशस्य पादाम्बुजवस्तुनः स्वयमेव स्वस्य तुल्यमिति प्रतीतेः ॥ ४७ ॥

अरुणामोदिनी

पादाग्रं वर्णयति—पदमिति। हे देवि! प्रकाशमानविग्रहे! कीर्तीनाम्; प्रशंसानाम्, स्तुतीनाम्। "कीर्तिः प्रशंसायशसोः" इति रत्नमाला। पदं स्थानं निरन्तरं प्रशंसावर्णनयोः स्थानमित्यर्थः। कुत एतदित्यत्राह—विपदाम्; आध्यात्मिकादीनां सांसारिकदुःखानाम्, अपदम्; अस्थानम् समस्तापद्रहितम्, तन्निवारकं चेत्यर्थः। ते; भवत्याः, प्रपदम्; पादाग्रम्; "पादाग्रं प्रपदम्" इत्यमरः। सद्भिः; उपमानीकरणचातुरीधुरीणैः प्राचीनकविभिः, उपमादोषविधानज्ञैः असूयादिदोषदूषितैश्चेत्यभिसंधिः। कठिनकमठीकर्परतुलाम्; कठिनोऽतिपरुषः यः कमठीकर्परः डुलीपृष्ठभागः। "वर्षाभ्वी कमठी डुली" इत्यमरः। तेन परुषतया उपमानानर्हेण तुलां साम्यं, कथं? केन प्रकारेण वा, नीतं; प्रापितम्। सत्स्वभावैरप्यादिकविभिः दुर्हृदयैरिव अतिमार्दवकाठिन्याभ्यां परस्परसाम्यानर्हयोः विपदनभिज्ञभवत्पादाग्रकमठीपृष्ठयोः, स्वपदाग्रनिर्धूतकूर्मेशपृष्ठाम्, "गूढगुल्फा कूर्मपृष्ठजयिष्णुप्रपदान्विता" इत्यादिना निर्दयं कथं साम्यमुक्तमित्यर्थः। अतस्तद्विचार्यमेवेति भावः।

विपदनभिज्ञत्वज्ञापनपूर्वकमुक्तार्थमेव द्रढयति—कथं वेति। किं च उपयमनकाले; पाणिग्रहणसमये, पुरभिदा; त्रिपुरान्तकेन, अतिकठिनहृदयेनेत्यभिसंधिः।

हस्ताभ्याम्; पाणिभ्याम्, यत्; पदं, तदेकदेशमङ्गुष्ठमित्यर्थः। आदाय; परिगृह्य, "आतिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव" इति मन्त्रेण परिगृह्य, दयमानेन; करुणाविष्टेन, मनसा; मृदुलेनान्तःकरणेन, दृषदि; उपलसारभूते पिष्टादिपेषणसाधनेऽश्मनि; अनुचितस्थान इत्यभिसंधिः। कथम्; केन प्रकारेण वा? न्यस्तम्; निहितम्। विवाहसमये गृहिधर्माणां धर्मार्थादीनां सर्वेषां गृहे गृहिण्यधीनत्वेनात्तवस्त्रपशुपुत्रादिसमृद्धिमत्या त्वया कदाचिदपि मद्वचनानुकूल्यरूपाद्धर्मान्न चलितव्यमित्यभिप्रायेण; "सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वः" इत्यारभ्य, "मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः" इत्यन्तेन मन्त्रजातेन कन्यायाः स्वीयतां प्रतिपाद्य, ततश्च, "मन्मनसं कृणोतु" इत्यन्तमानुकूल्यं संप्रार्थ्य, ततश्च तस्याः पशुपुत्रादिसमृद्धिप्राप्त्याशंसनरूपम्, "एकमिषे" इत्यादिमन्त्रजातेन सप्तपद्यनुक्रमणं विधाय, चरणग्रहणपूर्वकमश्माधिरोहणस्य लौकिककन्याया विहितत्वादेवमलौकिककन्याया देव्या अप्यवश्यंभावात् जगत्कुटुम्बभरणभारं भवत्यां विन्यस्य स्वयमुदासीनवत् भाररहितो भवानीति पादोपग्रहणं कृत्वा अतिकठिने दृषत्प्रदेशेऽधिरोहणं कथं वा अनेनेति मृदुलेन कारितमित्यर्थः। त्रिपुरान्तकस्यापि दयारससंपादकं भवच्चरणाग्रं वैधदृषत्प्रदेशनिवेशवेलायामपीत्यतिसौकुमार्यं सूचितम्। अत्रातिशयोक्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ ४७ ॥

नखैर्नाकस्त्रीणां करकमलसंकोचशशिभि-
स्तरूणां दिव्यानां हसत इव ते चण्डि चरणौ।
फलानि स्वःस्थेभ्यः किसलयकराग्रेण ददतां
दरिद्रेभ्यो भद्रां श्रियमनिशमह्नाय ददतौ ॥ ४८ ॥

लक्ष्मीधरा

नखैरिति। नखैः; नखरैः, नाकस्त्रीणां; सुराङ्गनानां शच्यादीनां, करकमलसंकोचशशिभिः; करा एव कमलानि तेषां संकोचे मुकुलीभावे शशिनः चन्द्रात्मकाः पाददर्शनवेलायां नखकान्तयः चन्द्रकिरणा इव तत्करान् मुकुलयन्ति अञ्जलिसंधानं कुर्वन्ति। तरूणां; वृक्षाणां, दिव्यानां; दिवि भवानां, हसतः; तरूणां हसतः इति कर्मणि षष्ठी; हसन्तौ इव, ते; तव, चण्डि! भगवति! चरणौ फलानि स्वःस्थेभ्यः; स्वर्गस्थेभ्यः एव, न तु दरिद्रेभ्यः इति विशेषणवशात्प्रतीयते।

किसलयकराग्रेण ; किसलया एव कराः तेषामग्रं तेन, ददतां ; दिशतां, दरिद्रेभ्यः ; दीनेभ्यश्च, भद्राम् ; अमन्दं, श्रियं ; लक्ष्मीम्, अनिशं ; सर्वदा, अह्नाय ; शीघ्रं ददतौ ।

अयमर्थः—कल्पवृक्षाः किसलयकरैः स्वर्गस्थेभ्य एव आशानुसारेण शनैः शनैः फलं ददति । ते पादाम्बुजं तु स्वःस्थेभ्यो दरिद्रेभ्यश्च शीघ्रं भद्रां श्रियं ददातीति व्यतिरेकः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे चण्डि! किसलयकराग्रेण स्वःस्थेभ्य एव फलानि ददतां दिव्यानां तरूणां दरिद्रेभ्यः भद्रां श्रियम् अनिशमह्नाय ददतौ ते चरणौ नाकस्त्रीणां करकमलसंकोचशशिभिः नखैः हसत इव ।

अत्र व्यतिरेकालंकारः स्फुट एव; स च स्वःस्थेभ्य इत्यत्र श्लेषानुप्राणित इत्यनुसंधेयम् ॥ ४८ ॥

अरुणामोदिनी

चरणयोरिष्टार्थप्रदानप्रवणत्वमेवाह—नखैरिति । चण्डत इति चण्डी कोपना, तस्याः संबुद्धिः ; हे चण्डि! भजद्भक्तजनविपद्भाजनदूरीकरणनैपुण्येनान्वर्थाभिधाने देवि! इदं च मार्कण्डेये प्रसिद्धम् । अनिशम् ; निरन्तरम्, दरिद्रेभ्यः ; दीनेभ्यः, भद्राम् ; समृद्धाम्, समस्तकल्याणास्पदं वा, श्रियम् ; पदम्, अह्नाय ; शीघ्रमेव, "द्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय" इत्यमरः । ददतौ ; सर्वदा वितरन्तौ, शत्रन्तेन वर्तमानार्थकलडादेशेन सर्वेष्टार्थप्रदानप्रवणता सूच्यते । ते ; भवत्याः, चरणौ ; पादौ, तरुभ्यस्तज्ज्ञाविति ध्वनिः । नाकस्त्रीणाम् ; सुराङ्गनानां शच्यादीनाम्, करकमलसंकोचशशिभिः ; करा एव कमलानि पङ्कजानि तेषां संकोचे मुकुलने शशिभिः चन्द्रैः, देवाङ्गनानां देवीसेवावसरे अञ्जलिकरणेन करसंकोचादिति भावः । नखैः ; नखरैः, अतिधवलैरित्यर्थः । किसलयान्येव कराः तेषामग्रेण, स्वःस्थेभ्यः ; स्वर्गस्थेभ्यः, न त्वितरलोकवासिभ्यः, सुखेन तिष्ठन्तीति स्वःस्थाः तेभ्यो धनिकेभ्यश्च । न तु दरिद्रेभ्य इत्यभिसंधिः । फलानि ; मनोरथान्, ददतां ; वितरतां, दिव्यानां ; दिवि भवानां, तरूणां ; कल्पवृक्षाणां, हसतः ; स्मयत इव । भवच्चरणौ च अतिदरिद्रसमृद्धश्रीप्रदानपरायणौ सकललोकसर्वेष्टदानक्षमौ सन्तौ देवतानामेवेष्टार्थदानप्रवणश्रवणपथमात्रगतान् दीनजनावनविमुखान् कल्पतरून् हसत इवेत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी । रूपकासु द्वयमनुप्राणितेयमत्र हसनोत्प्रेक्षा । तया च सकललोकसाधारण्येन इष्टार्थवितरणाशक्ताभ्यां चरणाभ्यां स्वर्गवासिभ्य इव कतिपयदिनवर्तिनश्वरश्रीप्रदातॄणां कल्पतरूणां न्यूनता, तयोश्च व्यतिरेको व्यज्यते ॥ ४८ ॥

कदा काले मातः कथय कलितालक्तकरसं
पिबेयं विद्यार्थी तव चरणनिर्णेजनजलम् ।
प्रकृत्या मूकानामपि च कविताकारणतया
कदा धत्ते वाणीमुखकमलताम्बूलरसताम् ॥ ४९ ॥

लक्ष्मीधरा

कदेति । कदा काले; जन्मप्रभृत्यवसानपर्यन्ते इति शेषः । मातः! जननि! कथय; सम्यगुपदिश, कलितालक्तकरसं; कलितम् उपदिग्धम् अलक्तकरसं लाक्षारसं यावकं वा । स्त्रीणां पादाधरोष्ठरञ्जनार्थम् अलक्तद्रवम् उपदिहन्ति सैरन्ध्र्यः । पिबेयं; प्रार्थनायां लङ् । विद्यार्थी; विद्याः अर्थयत इति विद्यार्थी; यद्वा—अर्थः प्रयोजनमस्य अर्थी, विद्याभिः अर्थीति । अत्र **रक्षित** आह—"अर्थशब्दान्मत्वर्थे इनिप्रत्ययः" इति । अत एव "तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन" इति **कालिदासेन** मतुबेव प्रयुक्तः । **माघे**—"नितान्तमर्थिनः" इति णिनिरेव । "अर्थी समर्थो विद्वान्" इत्यादावपि णिनिरेव । अत एव पूर्वव्याख्यैव समाचीना । तव; भवत्याः, चरणनिर्णेजनजलं; चरणयोः पादयोः निर्णेजनजलं पाद्योदकं, प्रकृत्या; स्वभावेन, मूकानाम्; अपिः विरोधे, चकारः शङ्काच्छेदे । कविताकारणतया; कवितायाः हेतुतया, कदा धत्ते वाणीमुखकमलताम्बूलरसतां; वाण्याः सरस्वत्याः मुखकमले यस्ताम्बूलरसः, तस्य भावस्तत्ता, ताम् । अयं भावः—भगवतीपादारविन्दनिर्णेजनजलं सालक्तकं कविताहेतुः कवीश्वरस्य वदने स्थितं सरस्वतीताम्बूलरस इव प्रत्यक्षं भाति । स तु कवीश्वरः पुंभावमापन्नसरस्वतीवाभातीति ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे मातः! तव कलितालक्तकरसं चरणनिर्णेजनजलं विद्यार्थी अहं कदा काले पिबेयं कथय । तच्च प्रकृत्या मूकानाम् अनेडकानां वक्तुं श्रोतुम् अशिक्षितानामपि च कविताकारणतया वाणीमुखकमलताम्बूलरसतां कदा धत्ते ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—भगवत्पादैः अनेडमूकेभ्यः लघुचर्चास्तोत्रद्वयं हस्तमस्तकसंयोगमहिम्ना अवाचि । तन्महिम्ना भगवती पादारविन्दनिर्णेजनजलं तन्मुखे

दत्तवती । तन्निर्णेजनजलं पुनः प्रार्थयत्याचार्यः । अनेन सामीप्यमुक्तिरुदिता । तद्विशेषानुत्तरत्र विवरिष्यामः । चरणनिर्णेजनजलमिति वदता समयिमतमेवोक्तम् । कौलमते भुजगाकारेणैव देव्या अवस्थानात् चरणनिर्णेजनजलस्याभावात् सहस्रकमल एव चरणनिर्णेजनजलमिति पूर्वमेव बहुधा प्रपञ्चितम् । अत एव—

'सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः
प्रपञ्चं सिंचन्ती पुनरपि रसाम्नाय महसः ।'

इतीदमर्धं समयमतप्रतिपादकम् ।

'अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि ।'

इतीदमर्धं कौलमतप्रतिपादकमिति विवेकः ।

अत्रोत्प्रेक्षालंकारः; चरणनिर्णेजनालक्तकरसस्य सरस्वतीताम्बूलरसत्वेनाध्यवसानात् । समयिनः साक्षात्सरस्वतीस्वरूपत्वेनाध्यवसानाच्च उत्प्रेक्षातिशयोक्त्योः संकरः ॥ ९८ ॥

अरुणामोदिनी

एवं पादयोर्महिमानं प्रकटय्य तत्क्षालनजलमाहात्म्यप्रकटनापूर्वकमात्मनः पादावनेजनजलपानं देव्यनुग्रहलब्धं प्रार्थयते—कदेति । हे मातः! भक्तजनवत्सले ! जननि ! विद्यार्थी; विद्याः चतुर्दश अष्टादश चतुःषष्टिर्वा विद्याः । अथ वा विद्या ज्ञानम्, अर्थते याचित इत्यर्थी, समस्तवेदशास्त्रादिविद्याप्रौढिमाभिलाषी ज्ञानार्थी वा अहम्, कलितालक्तकरसम्; कलितो मिश्रितः अलक्तकरसो लाक्षारसो यस्मिन् तत्, पादे निरन्तरं लाक्षरञ्जनविरहाभावादिति भावः । तव मूकानामपि; मुखरीकरणचतुराया भवत्याः, चरणनिर्णेजनजलम्; पादप्रक्षालनोदकम् । कदा काले; कस्मिन् वा काले, "तदो दा च" "दानीं च" इति दाप्रत्ययः । पिबेयम् पास्यामि । संप्रश्ने प्रार्थनायां वा लिङ् । कथय; वद । कदा वा भवदावैः संतप्ते दीनेऽनुग्रहं विधाय चरणौ दर्शयिष्येते । कदा वा लाक्षारसाङ्कितौ पादौ प्रक्षाल्य यावकरसमिश्रितं तत्पयः पास्यामि । अयं मनोरथः कदा सिद्ध्येत् वदेत्यर्थः ।

तन्महिमानमाह—प्रकृत्येति। यच्चरणनिर्णेजनजलं प्रकृत्या स्वभावेनैव, मूकानाम्; कालत्रयेऽप्यभिवदनाशक्तानामपि जनानाम्; किमुतान्येषामित्यर्थः। कविताकारणतया; कवितालतोत्पत्तिहेतुतया, वाणीमुखकमलताम्बूलरसतां; सरस्वतीवदननलिनसंस्थित-वीटिकाद्रवरूपत्वम्, आधत्ते भजते। कालिदासादयो महाकवयः सरस्वतीमुखकमल-स्थताम्बूलभोजनेन महाकवयो बभूवुरिति प्रसिद्धिः। भवत्पादनिर्णेजनपाथोऽपि पादार्जितलाक्षारसाङ्किततया भारतीमुखकमलस्थवीटीरूपं सत्कविताहेतुरेव भवति। तत्पा-. . . . लक्षः कदा मम भविष्यतीति भावः। अत्र कदा पिबेयमिति चिन्ताख्यस्य भावस्यो-क्तिप्रतिबन्धात् प्रेयोऽलंकारः। स चोत्तरार्धस्थितवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गानुप्राणितः। तेन देवीपादपाथसः सकलविद्यानैपुण्यप्रदत्वं वस्तु व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः॥ ४९॥

पदन्यासक्रीडापरिचयमिवारब्धुमनसः
स्खलन्तस्ते खेलं भवनकलहंसा न जहति।
अतस्तेषां शिक्षां सुभगमणिमञ्जीररणित-
च्छलादाचक्षाणं चरणकमलं चारुचरिते॥ ५०॥

लक्ष्मीधरा

पदन्यासेति। पदन्यासक्रीडापरिचयं; पदयोर्न्यासः पदन्यासः, तस्मिन् क्रीडा विनोदः, तस्य परिचयमिव अभ्यासमिव। इवशब्दः संभावनावचनः, नूनमित्यर्थः। आरब्धुमनसः; संपादयितुकामाः, स्खलन्तः; स्खलद्गतयः, ते; तव, खेलं; खेलनं, विलासं संचारं, भवनकलहंसाः; भवने परिपोषिताः कलहंसाः हंसविशेषाः, न जहति; न परित्यजन्ति, त्वदनुसरणं न कदाचिदपि त्यजन्तीत्यर्थः। अतः; कारणात्, तेषां; कलहंसानां, शिक्षां; खेलनशिक्षां, सुभगमणिमञ्जीररणितच्छलात्; मणिमञ्जीरो मणिप्रधाननूपुरः स चासौ सुभगः रम्यतरः। यद्वा—सुभगैः मणिभिः पद्मरागादिभिः युक्तः तस्य मञ्जीरस्य रणितानां शिञ्जितानां छलात् व्याजात्, आचक्षाणम्; उपदिशत्; चरणकमलं; पादाम्बुजं, चारुचरिते; शोभनगमने!।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे चारुचरिते! पदन्यासक्रीडापरिचयम् आरब्धुमनसः भवनकलहंसाः स्खलन्तः ते खेलं न जहति; अतः चरणकमलं सुभगमणिमञ्जीररणि-तच्छलात् तेषां शिक्षाम् आचक्षाणमिव।

अत्रोत्प्रेक्षालंकारः; मञ्जीररणितानां शिक्षावचनात्मतया संभावनात्। पूर्वार्धे अतिशयोक्तिः; भवनकलहंसानां स्वाभाविके पोषकजनानुसरणे पदन्यासक्रीडापरिचयार्थत्वेन अध्यवसानात् असंबन्धे संबन्धनिबन्धनातिशयोक्तिः, उभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः॥ ५० ॥

अरुणामोदिनी

एवं पादाम्बूपवर्ण्य तद्गतिवर्णनापूर्वकमागमार्थं सूचयति—पदन्यासेति। चारुचरिते; चारु सुन्दरं चरितं संचारो गमनं चरित्रं वा यस्याः सा चारुचरिता, तस्याः संबुद्धिः, हे चारुचरिते! सुन्दरलीलागमने देवि, "चरितं तु पवित्रे स्यात्संचारे व्रतकर्मणि" इति विश्वः। भवनकलहंसाः; भवने गृहे स्थिताः कलहंसाः गृहपोषिता राजहंसाः, "राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः। यत इति शेषः। यतः कारणात्, ते; भवत्याः पदन्यासक्रीडापरिचयम्; पदयोः न्यासो विन्यासः, तस्य क्रीडायां परिचयम् अभ्यासम् आलब्धुं प्राप्तुं मनो येषां ते; आलब्धुमनसः; भवदीयपदपङ्कजविलासाभ्यासमाकाङ्क्षन्त इवेत्यर्थः। अत्र यद्यपि "आलम्भनं विशसनम्" इत्यमरात्, 'पशुमालभेत पश्वालाभः,' "तदा पदावालभसे मघोनः" इत्याद्यामरपदोऽभियुक्तश्रीहर्षप्रयोगात् लोकवेदयोः आङ्पूर्वोऽयं लभिधातुर्हिंसावचनः। तथापि;

> "निपाताश्चोपसर्गाश्च धातोश्चेति ते त्रयः।
> अनेकार्थाः स्मृतास्तज्ज्ञैः पाठस्तेषां निदर्शनम्॥"

इति वचनात् धातूनामनेकार्थत्वाङ्गीकारात् प्राप्त्यर्थकत्वं युक्तम्। लभेरनेकार्थत्वं श्रीहर्षस्याभिमतं च, "काचित्समालब्धुमसंवृतोरुम्" इति तत्प्रयोगात्। यद्वा—समारब्धुमित्येव पाठः, समारब्धुं कर्तुं मनो येषामित्यर्थः। "तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः। खेलम् विलासं यथा तथा स्खलन्तः संचरन्तः पदयुगलं न जहति। अथ वा स्खलन्तः संचारमाणाः खेलं गतिं न जहाति; न त्यजन्ति। भवदीयपदाम्बुजगमनाभ्यासाभिलाषयैव लीलागमनं कुर्वन्तीत्यर्थः। "अदभ्यस्तात्" इति त्सेरदादेशः। अतः कारणात् चरणकमलम्; भवत्पादपद्मम्। चरणयुगलमिति क्वचित्पाठः। सुभगः सुन्दरः मणिमयो यो मञ्जीरो नूपुरः, "मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। तस्य रणितस्य छलात् क्वणनव्याजात् तेषामनुसरतां हंसानां शिक्षां गतेषु अभ्यासपाटवमाचक्षाणमुपदिशत् वर्तत इति शेषः। मञ्जीररणितव्याजेन तेषां गमनान्यभ्यासयन्तीत्यर्थः।

आगमार्थस्तु—भवने श्रीचक्राख्ये गृहे वर्तमानाः कलहंसाः, कलोऽव्यक्तमधुरः कण्ठे वर्तमानो हंसेति मन्त्रो येषां ते, कलहंसाः पञ्चाशद्भेदभिन्नाः गणप्रवराः चक्रेश्वरगणपति कमलनाथ-द्वीपनाथ-वसन्तादयः श्रीचक्राधिष्ठानदेवता उच्यन्ते । ताश्च रामकविव्याख्याने विस्तरेणोक्ता द्रष्टव्याः । पदन्यासक्रीडापरिचयम्; पदानि चतुर्दश भुवनानि स्थानानि, तेषां न्यासः सृष्टिः, क्रीडा रक्षणं, परिचयः संहारः, "चिञ् चयने" इति धातोः संहारस्याप्यर्थत्वात् सर्वेषां द्वन्द्वे सत्येकवद्भावः । "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इति शास्त्रात् । आलब्धुमनसः; प्राप्तुमिच्छन्तः, तेषां भुवनसृष्ट्यादिकारणसामर्थ्यमाशासाना इति भावः । खे चिदाकाशे अलमत्यन्तं स्खलन्तः चरन्तः सन्तः ते त्वदीयं चरणकमलं न जहति । अतो हेतोः तेषां हंसानां सुभगः शोभना कीर्तिः अविद्यामुक्तत्वादिति कामेश्वरः । मणिवत्प्रकाशत इति मणिः सुभगमणिः निष्कलो ब्रह्म, मञ्जु मृदुलः ईरः समीरणः हंसः सोऽहमिति निरन्तरजपो यस्य सः मञ्जीरः, अविद्यासंवलितो जीवः, तद्विषयं यद्भणितं, व्याख्यातम् । तस्य छलात् मिषात् तव चरणकमलं शिक्षामाचक्षाणं चक्षणशीलं, तत्प्रकाशकमित्यर्थः । अत्र निरन्तरसंचरिष्णुपदविन्यासक्रीडाभ्यसनशीलमुत्प्रेक्ष्यते । स चोत्तरार्धोक्तच्छलादिशब्दै-रसत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवसहितोत्प्रेक्षाहेतुरिति द्वयोः संकरः । तया च विद्याभ्यसनाय नैरन्तर्येण गुरुपादपङ्कजसेविशिष्यवृत्तान्तप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ९० ॥

ददाने दीनेभ्यः श्रियमनिशमाशानुसदृशी-
ममन्दं सौन्दर्यप्रकरमकरन्दं विकिरति ।
तवास्मिन् मन्दारस्तबकसुभगे यातु चरणे
निमज्जन् मज्जीवः करणचरणः षट्चरणताम् ॥ ९१ ॥

लक्ष्मीधरा

ददाने इति । ददाने; ददति, दीनेभ्यः; दरिद्रेभ्यः, श्रियं; लक्ष्मीम्, अनिशम् आशानुसदृशीं; वाञ्छानुरूपाम्, अमन्दम्; अधिकम्, सौन्दर्य-प्रकरमकरन्दं; सौन्दर्यस्य लावण्यस्य प्रकरः समूह एव मकरन्दः पुष्परसः तं विकिरति, तव; भवत्याः, अस्मिन्; दृश्यमाने, मन्दारस्तबकसुभगे; कल्पवृक्षगुच्छसौभाग्यवति, यातु; प्राप्नुयात् । चरणे; पादाब्जे, निमज्जन्; नितरां मज्जनं कुर्वन्, मज्जीवः;

अहं चासौ जीवश्च मज्जीवः, करणचरणः; करणानि पञ्चेन्द्रियाणि, मनःषष्ठानि तान्येव चरणा यस्य सः, तस्य भावः, षट्चरणतां; भ्रमरत्वम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! दीनेभ्यः आशानुसदृशीं श्रियम् अनिशं ददाने अमन्दं सौन्दर्यप्रकरमकरन्दं विकिरति मन्दारस्तबकसुभगे अस्मिन् तव चरणे करणचरणः मज्जीवः निमज्जन् षट्चरणतां यातु ।

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः; चरणस्य कमलत्वेन निगीर्याध्यवसायात् । मन्दारस्तबकसुभग इत्यत्र उपमालंकारः, अनयोः संसृष्टिः । करणचरण इत्यत्र रूपकम्, करणानां चरणत्वेन रूपणात्; मज्जीवः षट्चरणतां यात्वित्यत्र परिणामालंकारः स्पष्टः; अनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । सौन्दर्यप्रकरमकरन्दं विकिरतीत्यत्र रूपकं निगीर्याध्यवसाने निमित्तम् । अत एव नैकदेशरूपकम्, अवयवानां प्रतिपादनात् । करणचरणः षट्चरणतां यात्विति फलत्वेनोद्देशात् अवयवत्वं तस्य । अतोऽस्मिन् चरण इति आरोपविषयतया चरणमुपादाय कमलमारोप्यमाणबुद्ध्या निगीर्णमिति सम्यक् । एवं परिणामातिशययोः संकर एव, न तु संसृष्टिरिति ध्येयम् ॥ ९१ ॥

अरुणामोदिनी

एवं चरणावुपवर्ण्य तत्रात्ममनसोऽनवरतासक्तिं प्रार्थ्यते—ददान इति । हे देवि! अनिशम्; निरन्तरम्, दीनेभ्यः; दरिद्रेभ्यः, आशानुसदृशीम्; वाञ्छानुरूपिणीम्, श्रियम्; ऐश्वर्यम्, ददाने; वितरति, भक्तजनसंपन्नतमीकरणपरायण इत्यर्थः । किं च अमन्दम्; अधिकं यथा तथा सौन्दर्यप्रकर एव मकरन्दः पुष्परसः, तं विकिरति विक्षिपति । मन्दारेऽपि दीनवाञ्च्छानुसरणं सौन्दर्यप्रकरस्य मकरन्दस्य च विक्षेपः प्रसिद्ध एव । मन्दारस्य पारिजाततरोः स्तबको गुच्छः, तद्वत् सुभगे, सुन्दरे सर्वाभीष्टप्रदत्वसौन्दर्याभ्यामिति भावः । तव; भवत्याः, अस्मिन्; पूर्वोक्तगुणे मदनुग्रहाय पुनः प्रसारिते चरणे पादपङ्कजे भवदधिष्ठानभूतसंविच्चरणसंविच्चक्रे चेति ध्वनिः । निमज्जन्; मग्नः सन्, मज्जीवः; ममात्मनो जीवः जीवात्मा । यद्वा—अहं चासौ जीवश्च मज्जीवः । करणचरणः; करणानि मनःषष्ठानीन्द्रियाण्येव चरणाः पादाः यस्य सः, करणचरणः षडिन्द्रियैरेव षट्पदैः सहित इत्यर्थः । षट्चरणताम्; षडङ्घ्रितां भृङ्गायमानत्वं यातु प्राप्नोतु, निरन्तरं भवत्पादाम्बुज एव सक्तो भूयादित्यर्थः । अत्रारोप्यमाणस्य षट्चरणत्वस्य देवीचरणावस्थितेः प्रकृतस्योपयोगात् परिणामालंकारः । स च सौन्दर्यप्रकरेत्यादिरूपकानुप्राणितः ॥ ९१ ॥

अराला केशेषु प्रकृतिसरला मन्दहसिते
शिरीषाभा चित्ते[1] दृषदुपलशोभा कुचतटे ।
भृशं तन्वी मध्ये [2]पृथुरुरसिजारोहविषये
जगत्त्रातुं शंभोर्जयति करुणा काचिदरुणा ॥ ५२ ॥

लक्ष्मीधरा

अरालेति । अराला; वक्रा, केशेषु, नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतिसरला; प्रकृत्या स्वभावेन सरला ऋज्वी, मन्दहसिते; मन्दस्मिते, शिरीषाभा; शिरीषकुसुमाभा, अतिमृद्वीत्यर्थः । चित्ते; अन्तःकरणे, दृषदुपलशोभा; दृषदि य उपलः पेषणिका दृषदुपल इति पूर्वमेवोक्तं तस्येव शोभा यस्याः सा, कुचतटे; स्तनतटे, भृशम्; अत्यर्थं, तन्वी; कृशा, मध्ये; वलग्ने, पृथुः; स्थूला, उरसिजारोहविषये; स्तनविषये नितम्बविषये च, विषयशब्दः स्थलवाची । जगत्; प्रपञ्चं, त्रातुं, रक्षितुं, शंभोः; सदाशिवस्य, जयति; अहमेवेति स्फुरतीत्यर्थः । करुणा; कृपात्मिका, काचित् अनिर्वाच्या, अरुणा; अरुणाख्या शक्तिः, यद्वा—अरुणवर्णा काचित् करुणा कृपा करुणाया आरुण्यारोपात् मूर्ता करुणेव भातीति वाक्यार्थः । अरुणाख्या शक्तिरर्थादवगता ।

अत्रेत्थं पदयोजना—शंभोः काचित् केशेषु अराला मन्दहसिते प्रकृतिसरला चित्ते शिरीषाभा कुचतटे दृषदुपलशोभा मध्ये भृशं तन्वी उरसिजारोहविषये पृथुः अरुणा करुणा जगत् त्रातुं जयति ।

अत्र कामेश्वर्याः अरुणाकरुणाशब्दाभ्यां निगीर्याध्यवसानात् अतिशयोक्तिः ॥ ५२ ॥

अरुणामोदिनी

एवमेकपञ्चाशच्छ्लोकैः भगवत्याः किरीटादिपादान्तं वर्णितं विस्तरेण । यद्यपि "मौलितो मानवा वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः" इति काव्यकल्पलतायां

[1] गात्रे इत्यरुणामोदिनी. [2] पृथुरपि वरारोह० इत्यरुणामोदिनी.

वर्णनानियमात् किरीटादिपादान्तवर्णनस्य विरोध एव प्रतिभाति, तथापि सहस्रनामसु किरीटादिपादान्तवर्णनस्य प्रसिद्धत्वात् न विरोधः। अथ तत्स्वरूपम्; "इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विद्धत्यादिशक्तिरुणा विश्वजन्या" इति श्रुतिप्रसिद्धं प्रबन्धप्रतिपाद्यं निरूपयति--अरालेति। केशेषु; शिरोरुहेषु, अराला; कुटिला, नान्यत्रेत्यभिप्रायः। "अरालं वृजिनं जिह्मम्" इत्यमरः। गम्यमानस्यैवाप्रयोगः। तथा मन्दहसिते; स्मितें, प्रकृतिसरला; प्रकृत्या स्वभावेनैव सरला ऋजुः। तथा गात्रे शिरीषाभा; शिरीषस्य आभेवाभा यस्याः सा, शिरीषपुष्पवन्मृदुलशरीरेत्यर्थः। चित्त इति पाठे मृदुलचित्तेत्यर्थः। तथा कुचतटे दृषदुपलशोभा; दृषदुपलस्य पेषणीशिलायाः शोभा यस्याः सा, उपलवत् प्रकाशमान कुचतटेत्यर्थः। तथा मध्ये; वलग्ने, भृशम्; अत्यन्तम्, तन्वी; कृशा। तथा वरारोहविषये; श्रेष्ठनितम्बप्रदेशे, पृथुः; प्रथिष्ठा। एवंविधा काचित् उद्यदादित्यरक्तत्वात् अरुणा इति प्रसिद्धा शक्तिः, शंभोः; परमेश्वरस्य, करुणा दयैव जगत् त्रातुम् रक्षितुं, जयति; वर्तते। समस्तजगद्रक्षणपरायणस्य परमेश्वरस्य करुणैव अरुणाख्या शक्तिः शक्तिशक्तिमतोरभेदादिति तयोरैक्यद्योतनायैवकारप्रयोग इत्यवधेयम्। वस्तुतः शिवाभिन्नायाः चिच्छक्तेर्मूर्तिधारणस्य जगद्रक्षणार्थत्वादेवंविधा देवी मह्यं प्रसन्ना भूयादिति तात्पर्यार्थः ॥ ९२ ॥

पुरारातेरन्तःपुरमसि ततस्त्वच्चरणयोः
सपर्यामर्यादा तरलकरणानामसुलभा।
तथा ह्येते नीताः शतमखमुखाः सिद्धिमतुलां
तव द्वारोपान्तस्थितिभिरणिमाद्याभिरमराः ॥ ९३ ॥

लक्ष्मीधरा

पुरारातेरिति। पुराराते:; पुरान्तकस्य, अन्तःपुरं; अवरोधः, पट्टमहिषीति यावत्। असि; भवसि। ततः; तस्मात्कारणात्, त्वच्चरणयोः; तव; पादयोः, सपर्यामर्यादा; पूजाप्रकारः, तरलकरणानां; चञ्चलचित्तानाम्, असुलभा; दुर्लभा। "अन्तःपुरप्रवेशः चञ्चलचित्तानां नास्तीति प्रसिद्धम्। अतो निश्चलचित्तैस्तु सौविदल्लैः प्रवेष्टव्यम्" इति नीतिवाक्यामृते। निर्मलचित्तैरेव सुधाम्बोधिमध्यस्थितायाः पादाम्बुजसेवा समयिभिरेव ज्ञायते, नान्यैरित्यर्थः। तथा हि; प्रसिद्धौ, एते

नीताः शतमखमुखाः; इन्द्रमुख्याः सुरगणाः, सिद्धिं; संसिद्धिम्, अतुलाम्, असदृशीम्, तव; भवत्याः, द्वारोपान्तस्थितिभिः; द्वारसमीपे स्थितयो यासां ताभिः, अणिमाद्याभिः; अणिमाप्रमुखाभिः सिद्धिभिः सह, अमराः; निर्जराः।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! पुरारातेरन्तःपुरमसि। ततः त्वच्चरणयोः सपर्यामर्यादा तरलकरणानामसुलभा। तथा हि—एते शतमखमुखाः अमराः तव द्वारोपान्तस्थितिभिः, अणिमाद्याभिः सह अतुलां सिद्धिं नीताः। यथा तव द्वारोपान्तमेव अणिमादिसिद्धयः सेवन्ते, एवमिन्द्रादयोऽपि। इयांस्तु विशेषः—अणिमाद्यष्टसिद्धीनां द्वारपालकत्वेन सर्वदा तव वासः स्वभावसिद्धः। इन्द्रादीनां तु तरलकरणत्वात् अन्तःपुरप्रवेशानर्हत्वात् दौवारिकानुमत्या द्वारदेशेऽप्यवस्थानं सिद्धिशब्दार्थ इति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

अरुणामोदिनी

उक्ताया देव्या अभीष्टार्थदातृत्वं भजतां प्रकटयति—पुरारातेरिति। हे देवि! त्वं पुरारातेः; त्रिपुरान्तकस्य, न कस्यचित् साधुजनस्येति दुराराध्यत्वम्। अन्तःपुरम्; अवरोधः, पट्टमहिषीत्यर्थः। असि; अभूः। राजदाराणामसूर्यपश्यत्वात् भवत्याश्चान्तः-पुराङ्गनात्वात् तत्रापि रुद्रमहिषीत्वात् भजज्जनविज्ञापनावकाशो नास्तीत्यभिप्रायः। अतः कारणात्, त्वच्चरणयोः; भवत्पादयोः, अमर्यादा; अपरिमिता, सपर्या; पूजा, तरल-करणानाम्; चलितेन्द्रियाणाम्, इन्द्रियनिग्रहरहितानाम्। असुलभा; दुर्लभा, चलचित्ताः परमशिवमहिषीं त्वां पूजयितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। अथ वा, हे देवि! पुरारातेः त्वदीयसामर्थ्यात् त्रिपुरसंहारकीर्तिमतो रुद्रस्यान्तरभ्यन्तरे वर्तमानं देहाभ्यन्तरे स्थितं पुरं शरीरमसि अभूः। तत्सामर्थ्यरूपत्वादिति। अतः त्वच्चरणयोः अमर्यादा सपर्या तरलकरणानां मनोनिग्रहराहित्येन ध्यानविधानाशक्तानाम् असुलभा सुलभा न भवति। किं तु अकारवाच्यैः ब्रह्मादिभिरेव सुलभेत्यर्थः। उक्तमर्थं समाधत्ते—तथा हीति। उक्तमेवैतत्। शतमखमुखाः एते; अमराः, तव; भवत्याः, द्वारोपान्तस्थितिभिः; द्वारोपान्ते स्थितिर्यासां ताभिः, अणिमाद्याभिः; अणिमा आदिर्यासां ताभिः, अणिमामहिमाप्रभृतिभिः पूर्वोक्ताभिः दशभिः सह, "वृद्धो यूना" इति ज्ञापकात् सहप्रयोगे तृतीया। अतुलां सिद्धिं नीताः; निरुपमां योगसिद्धिं प्रापिताः। इन्द्रादीनां भवत्प्रसादासादितवैभवत्वेऽपि उर्वश्यादि-वेश्यासंभोगरसिकतया तरलेन्द्रियत्वात् अन्तःपुरप्रवेशानर्हत्वेन सर्वचक्रबाह्यचतुरश्र-वर्त्यणिमादिसिद्धीनामिव दौवारिकतया द्वारोपान्त एव निवासो निर्दिष्ट इति भावः।

अथ वा अणिमाद्याभिरिति सहार्थयोजनाभावे अणिमादिभिः सिद्धिम् इन्द्रादयो नीता इत्यर्थः । लोभिजनवञ्चकत्वेन नानामायाविलासमूलत्वात् सर्वसाधारणगणिकाप्रायत्वात् बाह्यचतुरश्रवर्त्यणिमादिगुणावेष्टिता इन्द्रादयः कृता इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

एवं मकुटादिपादान्तं वर्णयित्वा पुनः स्वरूपं प्रस्तौति—

गतास्ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः
शिवः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः ।
त्वदीयानां भासां प्रतिफलनरागारुणतया
शरीरी शृङ्गारो रस इव दृशां दोग्धि कुतुकम् ॥ ९४ ॥

लक्ष्मीधरा

गता इति । गताः; प्राप्ताः, ते; तव, मञ्चत्वं; खट्वारूपं, द्रुहिणहरिद्रेश्वरभृतः; द्रुहिणो ब्रह्मा, हरिर्विष्णुः, रुद्रः ईश्वरः, एते अधिकारपुरुषाः महेश्वरतत्त्वान्तर्गताः ते च ते भृतश्च; क्विबन्तोऽयं शब्दः बहुवचनान्तः । भृतो भृतकाः विशेषणसमासः । तेषां कामरूपाणाम् अत्यन्तसंनिकृष्टे सेवार्थं मञ्चस्य पादचतुष्टयरूपता युज्यत एव । शिवः; शिवशब्दो व्याख्यातः । शिवतत्त्वम् अधिकारपुरुष एव । यद्वा—सदाशिवतत्त्वम् । स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः; स्वच्छा चासौ छाया सैव घटितः कपटप्रच्छदपटः शुभ्रकान्तिरेव वस्त्रात्मना अवस्थितेत्यर्थः । त्वदीयानां; भवत्संबन्धिनीनां, भासां; कान्तीनां, प्रतिफलनरागारुणतया; प्रतिफलनेन यो रागः रक्तिमा संक्रान्तः, तेनारुणो रक्तवर्णः, तस्य भावस्तत्ता तया, शरीरी; मूर्तः, शृङ्गारः; शृङ्गाराख्यो रस इव । शृङ्गाररसः रक्तवर्ण इति महाकविप्रसिद्धिः । इवशब्दः संभावनायाम् । दृशां; भवद्वीक्षणानां, दोग्धि; दुग्धे प्रसूते करोतीति यावत्, कुतुकम्; आनन्दम् ॥

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः गताः, शिवः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः सन् त्वदीयानां भासां प्रतिफलनरागारुणतया शरीरी शृङ्गारो रस इव दृशां कुतुकं दोग्धि ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—आधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धयाज्ञाचक्रात्मकं षट्-चक्रसदनं पृथिव्यग्निजलवायुगगनमनस्तत्त्वाधिष्ठानम् एकादशेन्द्रियाधिष्ठानं च। एवम् आज्ञाचक्रान्ते एकविंशतितत्वान्यधिष्ठितानि तदात्मना अवस्थितानि। तत उपरि मायाशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवात्मकतत्त्वचतुष्टयं ब्रह्मग्रन्थ्यनन्तरभाविचतुर्द्वा-रात्मकभूपुरत्रितयात्मकश्रीचक्रद्वारचतुष्टये स्थितम्। प्रागादिद्वारदेशेषु मायादीनि चत्वारि तत्त्वानि। तान्येव मञ्चस्य चतुष्पादानि। शुद्धविद्यायाः सदाशिवतत्त्वाभि-निवेशात् तच्छायापत्त्या सहस्रकमलान्तर्गतशिवः सदाशिवात्मा अनुरागवशात् शुद्धविद्यायाः संवलनात् तादात्म्यं प्रतीयते। सहस्रकमलान्तस्थितस्य चतुर्द्वारात्मकस्य कर्णिकारूपस्य श्रीचक्रस्य मध्यवर्तिचतुरश्रात्मकबैन्दवापरपर्यायसरघाशब्दवाच्यत्व-सुधासिन्धौ शिवशक्त्योर्मेलनमिति। अवशिष्टं सर्वं, 'सुधासिन्धोर्मध्ये' इति श्लोकव्याख्यानावसरे कथितम्।

अत्र तद्गुणालंकारानुप्राणित उत्प्रेक्षालंकारः; शिवस्यातिधवलस्य कामेश्वरी-तनुकान्त्या ताद्गुण्यात् शरीरी शृङ्गारो रस इवेत्युत्प्रेक्षणादिति ॥ ५४ ॥

अरुणामोदिनी

एवं देवीस्वरूपं, तस्या यथाधिकारमिष्टार्थवितरणं चोपवर्ण्य देवयोरैक्यवर्णना-पूर्वकं नित्यशृङ्गारित्वं वर्णयति—गता इति। हे मातः! द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः; ब्रह्मविष्णुरुद्रमहेश्वराः कारणपुरुषाः, त एव बिभ्रतीति भृतः भृतकः क्विप्। ते मञ्चत्वम्; मञ्चभावं, गताः; प्राप्ताः। ब्रह्मादयश्चत्वारः चतुष्पदीभूय भवत्या अत्यन्त-संनिकृष्टोपासनार्थं खट्वारूपं प्राप्ता इत्यर्थः। ब्रह्मादीनां भृतकभावापत्तिरागमेषु प्रसिद्धा; प्रकाशिता च पूर्वमेवास्माभिः। उक्तं च सहस्रनामसु, "पञ्चप्रेतासनारूढा परब्रह्म-स्वरूपिणी"[1] इति। किं च, स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः; स्वच्छया निर्मलया छायया धवलकान्त्या घटितः कपटरूपः मायारूपः प्रच्छदपटः कशिपुः तदुपरिस्थवस्त्रं वा येन सः। "कशिपुश्च सदाशिवः" इति वचनात्। कशिपूकृतस्वदेहकान्त्या कल्पितो-परिवस्त्र इत्यर्थः। "निचोलः प्रच्छदपटः" इत्यमरः। शिवः; सदाशिवः भवत्पतिः, त्वदीयानाम्; भवदीयानाम्, भासाम्; अरुणाकान्तिप्रतिफलनेन प्रतिबिम्बेन यो रागः, तेन अरुणतया; आरुण्यवर्णत्वेन स्फटिके आरुण्यसंक्रान्तिदर्शनादित्यर्थः। त्वदीयानां

[1] पञ्चप्रेतासनासीना पञ्चब्रह्मस्वरूपिणी इति मुद्रितकोशपाठः.

दृशाम्; नेत्राणाम्, शरीरी; मूर्तिमान्, शृङ्गारो रस इव; शृङ्गारो रक्तवर्ण इति कविसमयप्रसिद्धिः। कौतुकम्; कौतूहलं, दोग्धि; आनन्दं जनयतीत्यर्थः। अत्रोक्तं रुद्रयामले—

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः।
एते पञ्च महाप्रेता भूताधिपतयो मताः॥
चत्वारो मञ्चचरणाः पञ्चमः प्रच्छदः पटः।
साक्षी प्रकाशरूपेण शिवेनाभिन्नविग्रहः॥
तत्रासने समासीना निर्भरानन्दरूपिणी।"

इति। अत्र भाविकालंकारानुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः॥ ९४॥

कलङ्कः कस्तूरी रजनिकरबिम्बं जलमयं
कलाभिः कर्पूरैर्मरकतकरण्डं निबिडितम्।
अतस्त्वद्भोगेन प्रतिदिनमिदं रिक्तकुहरं
विधिर्भूयोभूयो निबिडयति नूनं तव कृते॥ ९५॥

लक्ष्मीधरा

कलङ्क इति। कलङ्कः; लाञ्छनं, कस्तूरी; मृगनाभिः, रजनिकरबिम्बं; चन्द्रबिम्बं, जलमयम्, स्वार्थे मयट्, पन्नीरमित्यर्थः। कलाभिः; कलात्मकैः, कर्पूरैः सह मरकतकरण्डं; मरकतमणिना रचितम्। मरकतशब्दो वर्णव्यत्ययेन मकरशब्दादुत्पन्नः मकरात् मकरतः, "मकरवक्त्राज्जातं मरकतम्" इति **भोजराजः**। करण्डं; निबिडितम्, अन्तःस्फुरितम्। अतः त्वद्भोगेन; तव देव्याः उपभोगेन अनुभवेन कस्तूरीपन्नीरकर्पूराणाम् अनुभवेव, प्रतिदिनं; दिनेदिने, इदं परिदृश्यमानमिन्दुमण्डलं रिक्तकुहरं; शून्यान्तरं, विधिः ब्रह्मा, भूयोभूयः; प्रतिदिनं, निबिडयति; पूरयति, नूनं तव कृते तुभ्यमित्यर्थः। "अर्थे कृते च तादर्थ्ये निपातद्वयमीरितम्" इति कृतेशब्दः तादर्थ्ये निपातितः। तद्योगे षष्ठ्येव।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! कलङ्कः कस्तूरी रजनिकरबिम्बं जलमयं कलाभिः कर्पूरैः निबिडितं मरकतकरण्डम्। अतः इदं प्रतिदिनं त्वद्भोगेन रिक्तकुहरं विधिः भूयोभूयः तव कृते निबिडयति नूनम्।

अत्रातिशयोक्तिरलंकारः; मरकतकरण्डेन चन्द्रमण्डलस्याध्यवसानात्। यद्वा—अपह्नवालंकारः; अयं कलङ्को न भवति, अपि तु कस्तूरी; इदं रजनिकरबिम्बं न भवति, किंतु बहिःप्रतिफलितमन्तर्गतं पन्नीरम्; इमाः कलाः न भवन्ति, अपि तु कर्पूररजः; इदमिन्दुमण्डलम् अन्तःस्थितद्रव्यप्रतिफलनवशाद् पीतवर्णं प्रतीयते, वस्तुतस्तु श्वेतवर्णमेवेत्याद्यवस्थापह्नवमालायाः प्रतीतेः! उत्प्रेक्षालंकारश्च; प्रतीपदादिदिनेषु वृद्धिक्षयवतः चन्द्रमसः कस्तूर्यादिद्रव्यव्ययप्रवेशाभ्याम् ईषद्रक्तत्वसंपूर्णत्वयोः संभावनात्। अतः अनयोरनुसृष्टिः अङ्गाङ्गिभावेन पृथक्स्थित्या अवस्थानात्॥ ५५॥

अरुणामोदिनी

एवं पूर्वोक्तं मञ्चमधिरुह्य निर्भरानन्दनन्दिताया देव्याश्चन्द्रमण्डलं भोगसाधनसंपूर्णकरण्डत्वेनाह—कलङ्क इति। हे देवि! जलमयम्; जलरूपम्, स्वार्थे मयट्। अमृतपन्नीरसहितमित्यर्थः। रजनिकरबिम्बम्; परिदृश्यमानं चन्द्रमण्डलम्, कलाभिरेव कर्पूरैः निबिडितम् पूरितं; मरकतकरण्डम्; मरकतमणिनिर्मितः पन्नीरकर्पूरादिभोगसाधनस्थानम्, मण्डलाकारः पेटीविशेषः। तत्र स्थितः कलङ्कः कस्तूरी नीलवर्णत्वात्। अयमाशयः—भगवत्याः सर्वजगत्कारणत्वं ब्रुवतामाचार्याणां समस्तभोगानुभवसमवहिताया देव्याः ब्रह्माण्डस्य गृहरूपत्वेन, ऊर्ध्वाङ्गस्य वितानरूपत्वेन, मेर्वादीनां विहारस्थानरूपत्वेन; नक्षत्राणां हारावलित्वेन, गोत्रभिदादीनां पौत्रत्वेन, ब्रह्मादीनां पुत्रत्वेन, मार्तण्डस्य गृहदीपत्वेन च तात्पर्यात् सकलजगत्प्रकाशकचन्द्रोऽपि संभोगाङ्गसुगन्धिवस्तुस्थापनकरण्डः, तत्र कलङ्क एव मृगनाभिः, जलमेव पन्नीरम्, कलाः कर्पूरखण्डा इत्यर्थः। कलङ्कसंबन्धात् मरकतरूपणं साधु। चन्द्रमण्डलस्य जलमयत्वात्, जलस्य धावल्येऽपि समुद्रादौ नैल्यदर्शनात् मरकतकरण्डत्वरूपणमिति केचित्। अतः कारणात् त्वत् भवत्याः भोगेन, तस्य भोगेनेति वा, रिक्तकुहरं शून्यान्तरच्छिद्रम्, इदं चन्द्रबिम्बरूपं करण्डम्, विधिः; ब्रह्मा; प्रतिदिनम्, दिनेदिने; भूयोभूयः, पुनः पुनः तव कृते, त्वदर्थम्, "अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञितौ" इति वचनात्। निबिडयति; पूरयतीत्यर्थः। .... जान्तःपुरचारी सौविदल्ल एवेति भावः। नूनम्; ध्रुवम्। रूपकानुप्राणितेऽयमतिशयोक्त्युज्जीवितोत्प्रेक्षा। तया च करण्डपूरयितृवृत्तान्तप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः।

आगमार्थस्तु—कामेश्वरी, भगमालिनी, नित्युक्लिन्ना, भेरुण्डा, वह्निवासिनी, वज्रेश्वरी, शिवदूती, त्वरिता, कुलसुन्दरी, नित्या, नीलपताका, विजया, सर्वमङ्गला, ज्वालामालिनी, चित्रेति पञ्चदशनित्याभिः अनुलोमप्रतिलोमवताभिः कलाभिरेव कर्पूरैः तवाधिष्ठानभूतं जलमयम् जलबीजमकारात्मकम्, रजनिकरबिम्बं निबिडितं पूर्णं रिक्तं कुहरं बिन्दु-षोडशस्वरसंवित्कलमात्रावशेषितं भूयोभूयः पौनःपुन्येन सितपक्षकलासु त्वया भुक्तास्विति भावः । उक्तं च—

"लक्ष्यं सदा मनसि मे भवतु त्वदीयं
तेजः परं बहुलकुङ्कुमपाकशोणम् ।
भास्वत्किरीटममृतांशुकलावतंसं
मध्ये त्रिकोणाममृतं परमामृतार्द्रम् ॥"

इति । नन्वत्र, "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः" इति सोमोत्पत्त्याख्यग्रन्थे चन्द्रकलानां च देवताकवलनोक्तेः देव्युपभोगाभावरूपार्थकथनविरोध इति चेन्न; देवीव्यतिरेकेण वह्न्यादीनां तत्रत्यदाहकादिशक्तीनामभावात्, देव्या एव सर्वत्रानु-स्यूतत्वात् । तदुक्तमम्बास्तवे;

"त्वं चन्द्रिका शशिनि तिग्मरुचौ रुचिस्त्वं
त्वं चेतनासि पुरुषे पवने बलं त्वम् ।
त्वं स्वादुतासि सलिले शिखिनि त्वमूष्मा
निःसारमेतदखिलं त्वदृते यदि स्यात् ॥"

इति । श्रुतिश्च; "अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः" इत्यादि । स्मृतिश्च;

"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥"

इति ॥ ९९ ॥

कलत्रं वैधात्रं कतिकति भजन्ते न कवयः
श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः ।
महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे
कुचाभ्यामासङ्गः कुरवकतरोरप्यसुलभः ॥ ९६ ॥

लक्ष्मीधरा

कलत्रमिति । कश्मलात् त्रायत इति कलत्रम् । कश्मलं नरकं, मध्यवर्ण-लोपः, पृषोदरादित्वात् साधुः । कलत्रं कश्मलात् त्रायत इति रक्षितः । वैधात्रम्; विधातृसंबन्धि, वैधात्रशब्दस्य, "तस्येदम्" इत्यणि कृते संबन्धमात्रपरत्वे तद्विशेषण-जिज्ञासायां कलत्रशब्दस्यान्वय इति । धातुः कलत्रमित्युक्ते संबन्धमात्रे विहिता षष्ठी संबन्धिन्येव पर्यवस्यतीति साक्षादन्वय इति भावः । अतो नायं प्रयोगो दोषावहः । वैधात्रं कलत्रं सरस्वतीं, कतिकति भजन्ते; सेवन्ते, न कवयः; के वा कवयः न भजन्ते, सर्वेऽपि भजन्त इत्यर्थः । श्रियो देव्याः; लक्ष्म्याः, को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः । महादेवं; सदाशिवं, हित्वा तव; भवत्याः, हे सति! पतिव्रते! सतीनां; पतिव्रतानाम्; अचरमे! अग्रगण्ये! कुचाभ्याम् आसङ्गः; आलिङ्गः, कुरवकतरोः अपि असुलभः; सुलभो न भवति । कुचालिङ्गनं दोहदत्वे-नापि कुरवकतरोः अचेतनस्यापि न संभवति, किमु वक्तव्यं पुरुषान्तर इति पाति-व्रत्यं वाचामगोचरमिति भावः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे सति! वैधात्रं कलत्रं कतिकति कवयः न भजन्ते । श्रियो देव्याः कैरपि धनैः को वा पतिः न भवति । हे सतीनामचरमे! महादेवं हित्वा तव कुचाभ्यामासङ्गः कुरवकतरोरप्यसुलभः ।

अयमर्थः—ये मन्त्रजपाद्यासादितसारस्वताः ते सरस्वतीवल्लभा इति गीयन्ते । ये धनधान्याश्वगजादिसमृद्धिमन्तः ते लक्ष्मीपतयः इति गीयन्ते । पार्वतीपतिस्तु महादेव एवेति पातिव्रत्यमहिमा अवाङ्मनसगोचर इति ॥ ५६ ॥

अरुणामोदिनी

एवं वर्तमानाया देव्या वाण्याद्यपेक्षया पातिव्रत्यमसाधारणमाह—कलत्रमिति । सतीनाम्; पतिव्रतानाम्, अचरमा; आद्या, तस्याः संबुद्धिः, हे अचरमे! हे सति! पतिव्रता दाक्षायणीरूपिणी, देवि!, "सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे" इति कालिदासः । "सती पतिव्रतागौर्योः" इति रत्नमाला । कतिकति कियन्तः, कवयः; काव्यकरणसमर्थाः सूरयश्च । विधातुः ब्रह्मण इदं वैधात्रं ब्राह्मं कलत्रं ब्रह्मपत्नीं वाणीं न भजन्ते; न प्राप्नुवन्ति; प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः । तथा श्रियः

देव्याः ; विष्णुपत्न्या लक्ष्म्याः, कैरपि ; कियत्परिमितैरपि धनैः, को वा पतिः ; स्वामी, न भवति ; भवत्येवेत्यर्थः । लोके मन्त्रजपपुरश्चरणादिभिः ये ये प्राप्तसारस्वताः ते सर्वेऽपि ब्रह्मणोऽन्येऽपि सरस्वतीवल्लभा इति गीयन्ते ; तथा ये वा धनधान्यादिसमृद्धाः ते सर्वेऽपि लक्ष्मीपतय इति गीयन्त इत्यर्थः । हे सति! दीव्यतीति देवः, महांश्चासौ देवश्च महादेवः, "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इत्यात्वम् । "सन्महत्" इति समासः । तं सर्वदेवतासार्वभौमतया महादेवशब्दवाच्यं सदाशिवं हित्वा, तव पतिव्रताशिरोमणेः भवत्याः कुचाभ्यां स्तनाभ्याम् आसङ्गः संबन्धः कुरवकाख्यस्य तरोः पुष्पोत्पत्त्यर्थं स्त्रीस्तनालिङ्गनरूपदोहदकुतूहलस्याचेतनस्य वृक्षविशेषस्यापि, किमुतान्येषामित्यर्थः । असुलभः सुलभो न, दुर्लभ इत्यर्थः । अतः पातिव्रत्यरक्षणे सावधाना समस्तमायाविचक्षणा भवती भवत्सौन्दर्यमोहितः कश्चित्तुच्छमतिः देवगन्धर्वादीनामन्यतमः कुरवकभावं संप्राप्य पातिव्रत्यभङ्गं कुर्यादित्याशङ्कया अचेतनं कुरवकतरुमपि दोहदार्थं नालिङ्गसे । अतो भवत्पातिव्रत्यं नान्याङ्गनासाधारणम्, नान्ये च पार्वतीपतयो गीयन्ते । किं तु महादेव एक एव गीयते । अन्ये देवाः भवत्पतिस्तु महादेवः सर्वत्राकुण्ठितपराक्रमश्चेति भावः ॥ ९६ ॥

गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो
हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् ।
तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा
महामाया विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि ॥ ९७ ॥

लक्ष्मीधरा

गिरामिति । गिरां ; वाचाम्, आहुः ; कथयन्ति, देवीम् ; अधिदेवतां, द्रुहिणगृहिणीं ; ब्रह्मणः पत्नीम्, आगमविदः ; आगमरहस्यवेदिनः, हरेः ; विष्णोः, पत्नीं ; जायां, पद्मालयां, हरसहचरीं ; शंभुपत्नीम्, अद्रितनयां ; पार्वतीम् । तुरीया ; चतुर्थी, कापि ; अनिर्वाच्या, त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा ; दुःखेन अधिगन्तुं शक्यः, स चासौ निःसीमो महिमा यस्याः सा, देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छेद्येत्यर्थः । महामाया ; शुद्धविद्यान्तर्गतं मायातत्त्वं, विश्वं ; प्रपञ्चं भ्रमयसि ; विवर्तयसीति विवर्तं ब्रह्मधर्मं मायायामतिदिशति । परब्रह्ममहिषि! परब्रह्मणः सदा-

शिवस्य महिषि! तथा च श्रूयते—"ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इति पुरुषसूक्ते। ह्रीः भुवनेश्वरी, लक्ष्मीः श्रीविद्या, उभे ब्रह्मणस्ते पत्न्यौ। अत्र तयोर्मध्ये श्रीविद्यायाः प्राधान्यं, श्रीविद्यायां भुवनेश्वर्या अन्तर्भावात्। भुवनेश्वर्यां न श्रीविद्याया अन्तर्भाव इति चन्द्रकलाप्राधान्यं सैव महिषीति ध्येयम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे परब्रह्ममहिषि! आगमविदः त्वामेव द्रुहिणगृहिणीं गिरां देवीमाहुः; त्वामेव हरेः पत्नीं पद्मामाहुः, त्वामेव हरसहचरीम् अद्रितनयामाहुः; त्वं तुरीया कापि दुरधिगमनिःसीममहिमा महामाया सती विश्वं भ्रमयसि। अयमर्थः—एकामेव भगवतीं नानानामभिः गृणन्त्यागमविदः परब्रह्ममहिषी श्रीविद्यापरनामधेया चन्द्रकला एकैवेति ॥ ५७ ॥

अरुणामोदिनी

ननु काश्च वाण्यादयो देवतावनिताः, के के च तत्पतयो देवाः, कैषा च प्रबन्धप्रतिपाद्या यदुत्कृष्टा देवतेत्यत्राह—गिरामिति।

"ऋतꣳ सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः॥"

इति श्रुतेः सर्वशक्तिः सदाशिवः परं ब्रह्म, तस्य महिषी सर्वशक्तिरूपा तस्य भार्याभावमापन्ना तदङ्कसंस्थिता महालक्ष्मीर्देवी,

"तस्याङ्कमण्डलारूढा शक्तिर्माहेश्वरी परा।
महालक्ष्मीरिति ख्याता श्यामा सर्वमनोहरी॥"

इति पुराणवचनात्। "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इति श्रुतेश्च ह्रीः भुवनेश्वरी, लक्ष्मीः श्रीविद्या उभे ते च ब्रह्मणः पत्न्यौ तयोर्मध्ये श्रीविद्यायाः प्राधान्यम्, भुवनेश्वर्याः श्रीविद्यायामन्तर्भावात् सैव चन्द्रकला; सैव शिवमहिषीति संक्षेपतः श्रुत्यर्थरहस्यम्। उक्तं चाचार्यैः सकलजननीस्तवे—"सुता दक्षस्यादौ" इति। यद्वा—परं ब्रह्म सकलजगत्कारणभूता च सा महिषी च परब्रह्ममहिषी, सकलजगत्कारणभूता सृष्टिस्थितिलयहेतुर्महालक्ष्मीसमाख्या देवतेत्यर्थः।

"सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी।
लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता॥"

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः। देव्याः सकलजगत्कारणत्ववादिनां देव्यन्यस्य परब्रह्मणोऽभावादिति भावः। यद्वा—अविद्यादिभावमापद्य परब्रह्मणोऽपि मोहिकेत्यर्थः। तस्याः संबुद्धिः हे परब्रह्ममहिषि! एवंविधाया अपि सृष्ट्यौन्मुख्यमाह—महामाय इति। "महाविद्या महामाया" इत्यादिवचनात् महती दुरुद्धरा माया सर्वमोहक्षमा शक्तिर्यस्याः सा; सर्वेषामपि संसारवासनाप्रदेत्यर्थः। यद्वा—मह्यते पूज्यत इति महा सर्वैरभ्यर्चनीया, सा च सा न विद्यते मायाप्रकटो यस्याः सा अमाया पूजयितॄणामकपटमेव समस्तेप्सितदात्रीत्यर्थः। तदुक्तम्—

"स्तुता संपूजिता पुष्पैर्धूपगन्धैः सुधूपिता।
ददाति वित्तं पुत्रांश्च मतिं धर्मे तथा शुभाम्॥
सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति।
आराधिता सैव नृणां भोगस्वर्गापवर्गदा॥"

इति। तस्याः संबुद्धिः, हे महामाये! सर्वजगत्कारणभूतमहामायारूपधारिणि! देवि! "महारात्रे महामाये" इति देवीमाहात्म्योक्तेः महामायायाः तमोरूपदेव्यवतारत्वात्। उक्तं चोत्तरे चतुर्दशाध्याये—

"शून्यं तमखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी।
बभार रूपमपरं तमसा केवलेन हि॥
सा भिन्नाञ्जनसंकाशा दंष्ट्राञ्चितवरानना।
विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा॥
(सा प्रोवाच महालक्ष्मीं तामसीं प्रमदोत्तमाम्।
नाम कर्म च मे मातर्देहि तुभ्यं नमो नमः॥)
तां प्रोवाच महालक्ष्मीस्तामसीं प्रमदोत्तमाम्।
ददामि तव नामानि यानि कर्माणि तानि ते॥
महामाया महाकाली महामारी क्षुधा तृषा।
निद्रा तृष्णा चैकवीरा कालरात्रिर्दुरत्यया॥
इमानि तव नामानि प्रति(पाद्या)नि कर्मभिः।"

इति। आगमविदः; भागवततत्त्वप्रतिपादकग्रन्थतात्पर्यवेत्तारः गिरां देवीम्; वाग्देवीम् भवदीयसात्त्वगुणावतारभूताम् भवत्या वाणीत्यादिनामभिः कृतसंकेतां देवीम्, "गीर्वाग्वाणी सरस्वती" इत्यत्र "भागुरिमते गिरेत्यप्यस्ति" इति व्याख्यानात् आकारान्तो वा। तां देवीम्। अत्रोक्तमुत्तराध्याये—

"तामित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरं नृप ।
सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधौ ॥
अक्षमालाङ्कुशधरा वीणापुस्तकधारिणी ।
सा बभूव वरा नारी नामान्यस्यै च सा ददौ ॥
महाविद्या महावाणी भारती वाक् सरस्वती ।
आर्या ब्राह्मी महाधेनुर्वेदगर्भा सुरेश्वरी ॥"

इति । द्रुहिणस्य भवत्सृष्टप्राथमिकमिथुनद्वयोत्पन्नस्य विधातृनामकस्य पुरुषस्येत्यर्थः । यथोक्तं तत्रैव—

"इत्युक्त्वा ते महालक्ष्मीः ससर्ज मिथुनं स्वयम् ।
हिरण्यगर्भौ रुचिरौ स्त्रीपुंसौ कमलासनौ ॥
ब्रह्मन् विधे विरिञ्चेति धातरित्याह तं नरम् ।
श्रीः पद्मे कमले लक्ष्मीत्याह माता स्त्रियं च ताम् ॥"

इति । गृहिणीम्; सधर्मिणीम्, आहुः; वदन्ति । "ब्रुवः पञ्चानाम्" इत्यादिना ब्रुव आहादेशः । "परस्मै पदानाम्" इत्यादिना त्सेर्जुसादेशः । तथा पद्मा विधिना सह पूर्वोक्तप्रकारेण संभूतां लक्ष्मीदेवतां हरेः;

"सरस्वतीं स्त्रियं गौरीं कृष्णं च पुरुषं नृप ।
जनयामास नामानि तयोरपि वदामि ते ॥
विष्णुः कृष्णो हृषीकेशो वासुदेवो जनार्दनः ।
उमा गौरी सती चण्डी सुन्दरी सुभगा शिवा ॥"

इति मार्कण्डेयोक्तेः तृतीयमिथुनोत्पन्नस्य विष्णोः पत्नीं जायामाहुः । तथा अद्रितनयाम्; क्वचिन्निमित्तवशेन हिमवत्पुत्रीकात्वमापन्नां विष्णुस्वसारमिमां देवीं हरसहचरीम्;

"महाकाली भारती च मिथुने सृजतिस्म ह ।
एतयोरपि रूपाणि नामानि च वदामि ते ॥
नीलकण्ठं रक्तबाहुं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम् ।
जनयामास पुरुषं महाकाली सितां स्त्रियम् ॥
स रुद्रः शंकरः स्थाणुः कपर्दी च त्रिलोचनः ।
त्रयी विद्या कामधेनुः सा स्त्री भाषाक्षरा स्वरा ॥"

इति मार्कण्डेयोक्तेः रुद्राख्यस्य पुरुषस्य सहचरीं जायामाहुः। तथा चोक्तं मार्कण्डेये—

"ब्रह्मणे प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मीर्नृप त्रयीम्।
रुद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च श्रियम्॥
स्वरया सह संभूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत्।
बिभेद भगवान् रुद्रस्तद्गौर्या सह वीर्यवान्॥
अण्डमध्ये प्रधानादिकार्यजातमभून्नृप।
महाभूतात्मकं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्॥
पुपोष पालयामास तल्लक्ष्म्या सह केशवः।"

इति। हे देवि! त्वं विधिविष्णुरुद्राणां तत्पत्नीनां वाणीलक्ष्मीगौरीणां कारणभूता भवती दुःखेनाप्यधिगन्तुमशक्या दुरधिगमा। न हि भगवतीसीमो कस्यापि विज्ञायत इति। निर्गतः सीमायाः निःसीमः परिच्छेदविरहितत्वादिति भावः। महिमा महत्वं यस्याः सा। ब्रह्मादिदुर्विज्ञेयचरिता तुरीया सकलदुःखातीता योगिगम्यमस्यास्तीति तुरीया। अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः। अत एव कापि अनिर्वचनीया नामान्तरैरनिर्देश्येत्यर्थः। "यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेः। उक्तं च मार्कण्डेये—

"महालक्ष्मीर्महाराज सर्वसत्त्वमहेश्वरी।
निराकारा च साकारा सैव नानाभिधानभृत्॥
नामान्तरैर्निरूप्यैषा नाम्ना नान्येन केनचित्।"

इति। विश्वम् समस्तमपि जनम्, ज्ञानिनामज्ञानिनां चेत्यर्थः। विशत्यज्ञानमिति व्युत्पत्त्या विशति ज्ञानोद्रेकेण परमार्थमिति व्युत्पत्त्या च विश्वशब्दस्योभयोरपि वाचकत्वादिति भावः। भ्रमयसि चालयसि; मोहान्धकूपे निपातयसीत्यर्थः। उक्तं च देवीमाहात्म्ये—"ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे" इत्यारभ्य,

"ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति॥
तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम्।
सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये॥
सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी।
संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी॥"

इति। विधिहर्यादिसकलदेवताकारणभूता तत्तन्नामव्यपदेश्या सकलजगत्कारणं परं ब्रह्म त्वमेवेति परमार्थः ॥ ९७ ॥

प्रक्रान्तां स्तुतिमुपसंहरन् षट्कमलभेदसिद्धान्तं निर्दिशति—

सरस्वत्या लक्ष्म्या विधिहरिसपत्नो विहरते
रतेः पातिव्रत्यं शिथिलयति रम्येण वपुषा।
चिरंजीवन्नेव क्षपितपशुपाशव्यतिकरः
परानन्दाभिख्यं रसयति रसं त्वद्भजनवान् ॥ ९८ ॥

लक्ष्मीधरा

सरस्वत्या इति। सरस्वत्या; भारत्या, लक्ष्म्या; पद्मालयया; विधिहरिसपत्नः; यथाक्रममिति शेषः। सरस्वतीपतित्वेन विधेः ब्रह्मणः सपत्नः असूयास्पदम्, लक्ष्मीपतित्वेन हरेः असूयास्पदमित्यर्थः। विहरते; विहरमाणः, रतेः; काममहिष्याः, पातिव्रत्यं; पतिव्रताधर्मं पुरुषान्तरासंपर्करूपं शिथिलयति, मन्मथाकारतया रतेः मन्मथभ्रान्तिं जनयन् संभोगेच्छां जनयतीति भावः। रम्येण; अतिसुन्दरेण, वपुषा; शरीरेण, तादात्म्यबुद्ध्येति यावत्। एवं सादाख्यायाः कलाया उपासकस्य ऐहिकफलमुक्त्वा आमुष्मिकफलमप्याह—**चिरमिति**। चिरंजीवन्नेव; नित्यजीवनः सन्। सावयवद्रव्यस्य नित्यत्वं पशुपाशव्यतिकरक्षपणहेतुकम्। अत्र केवलव्यतिरेकि अनुमानं साधनत्वेन प्रयोज्यम्—सावयवं यत् क्षपितपशुपाशव्यतिकरं न भवति, तन्नित्यं न भवति, यथा पश्वादि, इति जीवन्मुक्तिसिद्धिः। सावयवाः कपिलादयः, मार्कण्डेयादयो नित्यसिद्धाः, अतः अन्वयव्यतिरेकि वा भवतु सावयवस्य नित्यतायां साधनम्। एवं नित्यजीवनः सन्, क्षपितपशुपाव्यतिकरः; क्षपितः विनष्टः पशुपाशयोः व्यतिकरः, पशुः जीवः, इन्द्रियैः प्रपञ्चं पश्यतीति। यद्वा—"पश बन्धने" इत्यस्माद्धातोः पशुः अविद्याबद्धो जीवः, पाशः अविद्या। एतच्च श्रूयते—

"अदि॑तिः पाशं॒ प्र मु॑मोक्त्वे॒तं नमः॑ प॒शुभ्यः॑ पशुपतये करोमि"

इति । अयमर्थः—अदितिः आदित्यमण्डलान्तर्गता बैन्दवी शक्तिः । पाशम् अविद्याकृतं बन्धं, प्रमुमोक्तु प्रकर्षेण अत्यन्तं मोचयतु । एतत् नमः नमस्कारं पशुभ्यः पशुपतये करोमि । पशुभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । तदर्थत्वं निवृत्तिः । पशुत्वनिवृत्त्यर्थम् । अयमर्थः—अदितिः पशुपतिना सदाशिवेन युक्ता पाशविमोचनं करोत्विति । पशुशब्दस्य जीववाचित्वं **तैत्तिरीयके सौम्यकाण्डे**; "तेषामसुराणाम्" इत्यनुवाके, "**तेषामसुराणाम्**" इत्यारभ्य, **तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिः**" इत्यन्तेन प्रतिपादितम् । अतः पशुपाशौ जीवाविद्ये, तयोर्व्यतिकरः संबन्धः, स च क्षपितः विदलितपशुपाशसंबन्धः सदाशिवात्मना अवस्थितः, परानन्दाभिख्यं; परानन्दात्मिका अभिख्या ज्योतिर्यस्य सः परानन्दाख्यं ज्योतीरूपं, रसयति; आस्वादयति, रसं सुखं, त्वद्भजनवान्; त्वद्भक्तः तव भजनं सेवा ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे भगवति! त्वद्भजनवान् सरस्वत्या लक्ष्म्या विधिहरिसपत्नः सन् विहरते । रम्येण वपुषा रतेः पातिव्रत्यं शिथिलयति । क्षपितपशुपाशव्यतिकरः चिरंजीवन्नेव परानन्दाभिख्यं रसं रसयति ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—जीवन्मुक्तानामविद्यानिवृत्तावपि कुलालचक्रभ्रमणन्यायेन देहसंबन्धः । यथोक्तं **षष्टितन्त्रे** सप्तत्याम्—

"सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः ॥"

इति । अत्र त्वद्भजनवानित्यत्र द्विविधं भजनम्—षट्चक्रसेवात्मकं, धारणात्मकं च । आद्यं निरूप्यते—आधारस्वाधिष्ठाने तामिस्रलोकत्वान्नोपास्ये । मणिपूरप्रभृति सहस्रकमलपर्यन्तं पञ्च चक्राणि पूज्यानीति । तत्र मणिपूरकपूजापराणां सार्ष्टिरूपा मुक्तिः; सार्ष्टिर्नाम देव्याः पुरसमीपे पुरान्तरं निर्माय सेवां कुर्वाणस्य अवस्थितिः । संवित्कमलपूजारतानां सालोक्यमुक्तिः; सालोक्यं नाम—देव्याः पट्टणे निवासः । विशुद्धिचक्रोपासकानां सामीप्यमुक्तिः; सामीप्यं नामाङ्गसेवकत्वम् । आज्ञाचक्रोपासकानां सारूप्यमुक्तिः; सारूप्यं नाम समानरूपत्वम् । पृथग्देहधारित्वेनेति सायुज्याद्भेदः । एतच्चतुर्विधं गौणं बाह्यदुःखातिवर्तित्वमात्रात् मुक्तिरिति व्यपदिश्यते ।

परं तु सायुज्यात्मिकैव शाश्वती मुक्तिः सहस्रकमलोपासकानामेवेति । अत एव परानन्दाभिख्यं रसं त्वद्भजनवान् रसयतीति ।

अत्रेदं मततत्त्वम्—षट्कमलभेदमते सुखस्वरूपैव मुक्तिः । सुखं तु लौकिक-दृष्टान्तेन स्त्रीसंभोगात्मकमेव । लोकेऽपि स्त्रीसंमेलनात्परं सुखं नास्ति । एवमत्यन्तदुः-खोच्छेदानन्तरं सायुज्यसंसिद्धौ शिवशक्तिसंपुटान्तर्भावात् तदात्मिकैव मुक्तिरिति ।

तदयमत्र निष्कर्षः—पूर्वं मूलाधारादिषट्चक्राणां त्रिकोणाष्टकोणदशार-द्वितयमन्वश्रशिवचक्रात्मना तादात्म्यं प्रतिपादितम् । एतदेव नादबिन्द्वोरैक्यम् । तथा हि नादो नाम—श्रीचक्रम् । बिन्दुर्नाम षट्कमलगहनं वक्ष्यते । तयोरैक्यं नाम—आधारचक्रं चतुर्दलम्, तत्कर्णिका त्रिकोणात्मिका ; स्वाधिष्ठानं षड्दलम् , तत्कर्णिका अष्टकोणात्मिका ; मणिपूरं दशदलं पद्मम्, तत्कर्णिका दशकोणात्मिका ; अनाहतं द्वादशदलम्, तत्कर्णिका द्वितीयदशकोणात्मिकैव ; विशुद्धिचक्रं षोडशदलम्, तत्कर्णिका चतुर्दशकोणात्मिका ; एतावत्पर्यन्तं शक्तिचक्रैक्यम् । आज्ञाचक्रं द्विदलम्, अष्टकोणमेकत्र षोडशकोणमपरत्रेति द्विधा भिन्ना कर्णिका । (अयं भावः—द्विधा भिन्नं चतुरश्रप्रकृतिकं शिवचक्रचतुष्टयात्मकम् आधारस्वाधिष्ठानात्मकं चेति प्रपञ्चितम् ।) वृत्तत्रयं स्वाधिष्ठानान्ते एकं वृत्तं रुद्रग्रन्थ्यात्मकम् ; अनाहतान्ते एकं विष्णुग्रन्थ्या-त्मकम् ; आज्ञाचक्रान्ते एकं ब्रह्मग्रन्थ्यात्मकम् । तत उपरि चतुर्द्वारोपेतं भूपुरत्रितयं द्वारेषु चतुर्षु सोपानयुक्तम् । तच्च सहस्रदलकर्णिका । तस्य कमलस्य दलानि सहस्रम् । बैन्दवस्थानं चतुर्द्वारोपेतकर्णिकामध्ये । एवं प्रासादन्यायेन श्रीचक्रस्य कम-लानां चैक्यमनुसंधेयम् । एतच्च नादबिन्द्वैक्यं गुह्याद् गुह्यतमं शिष्यानुग्रहात् उपदिष्टम् ।

अस्मिन् षट्चक्रे पञ्चाशत्कलानामन्तर्भावः कथितः । चन्द्रखण्डे स्वराः ; सूर्यखण्डे स्पर्शाः ; अग्निखण्डे अन्तःस्थाः ऊष्माणश्च हकारवर्जिताः ; हकारळकारौ बैन्दवे, क्षकारः सर्वत्रेति ; 'सवित्रीभिः'[1] इति श्लोकेन प्रागेव प्रतिपादितम् । मूलाधारादिदलेषु कलानाम् अन्तर्भावः प्रागेव प्रतिपादितः । कलानां तिथ्यात्मकत्वं, नित्यानां कलात्मकत्वं, कलानां मूलमन्त्रगतपञ्चदशाक्षरात्मकत्वं, पञ्चदशाक्षराणां त्रिखण्डत्वं, त्रिखण्डस्य सोमसूर्यानलात्मकत्वं, सोमसूर्यानलानां ग्रन्थित्रयात्मकत्वं, ग्रन्थित्रयस्य मन्त्रगतह्रींकारत्रयात्मकत्वं, ह्रींकारस्य भुवनेश्वरीमन्त्रत्वं, भुवनेश्वरीमन्त्रस्य

[1] आनन्दलहर्यां १७ श्लोके.

मूलमन्त्रान्तर्गतत्वं, मूलमन्त्रस्य चक्रेणैक्यं, तच्चक्रनवकस्य मूलाधारादिषट्चक्रेषु ब्रह्मग्रन्थ्यादित्रिकेऽपि सहस्रकमलकर्णिकादौ तादात्म्यम् । एतदेव कलानादयोरैक्यं नाम ।

अयमत्र निष्कर्षः—नादेन बिन्दोरैक्यं, बिन्दुना कलाया ऐक्यं, कलायाश्च नादेनैक्यं, एवं त्रितयं; कलया बिन्दोरैक्यं, कलया नादस्यैक्यं, श्रीविद्यया पञ्चकस्यैक्यमिति षड्विधत्वमैक्यस्येति परमरहस्यं गुरूपदेशवशाद् ज्ञेयम् । एवं षोढैक्यं भगवत्याः सपर्येति सम्यगुपवर्णितम् । षोढैक्यानुसंधानानन्तरं दशभुजा भगवती श्रीविद्या मणिपूरे प्रत्यक्षं परिदृश्यमाना सपर्यया संनिधेयेति ऐक्यमेव सपर्येति वदतो ममाशय इति विज्ञेयम् ।

अधुना बिन्दुस्वरूपं प्रपञ्च्यते—बिन्दुरिति मूलाधारादिचक्रषट्कम् । बिन्दुः जगदुत्पत्तिलयहेतुकः शिवस्य शक्तिविशेषः । स च एक एव सहस्रदलकमलान्तर्गतचतुर्द्वारात्मककर्णिकामध्यगतचष्कोणात्मकं शक्तितत्त्वम् । तन्मध्यगतशिवतत्त्वं नाद इत्युच्यते । स चतुर्विध इति प्रागेवोक्तम् । उभयोः शक्तिशिवयोः शब्दार्थरूपत्वात् कलात्मकत्वमुभयसाधारणम् । अतश्च मेलनं नादबिन्दुकलातीतमिति समयमतरहस्यम् । स च बिन्दुः दशधा भिद्यते । यथोक्तम्—

"दशधा भिद्यते बिन्दुरेक एव परात्मकः ।
चतुर्धाधारकमले षोढाधिष्ठानपङ्कजे ॥
उभयाकाररूपत्वादितरेषां तदात्मता ।"

इति । अस्यार्थः—एक एव बिन्दुः मूलाधारकमलगतचतुर्दलेषु चतुर्धा, स्वाधिष्ठानगतषड्दलेषु षोढा, एवं दशधा भिद्यते । अयं भावः—मूलाधारं चतुष्पत्रं सरसिजं, स्वाधिष्ठानं षड्दलं, मणिपूरं दशदलं, अनाहतं पद्मं द्वादशदलं, विशुद्धिपद्मं षोडशदलं, आज्ञाचक्रं द्विदलमिति सर्वयोगशास्त्रसिद्धम् । अत्र आधारपद्मस्य दलचतुष्टयं बिन्दुचतुष्टयात्मकम् । ते च बिन्दवो मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्याः प्रकृत्यात्मकाः जगन्निर्माणहेतव इति सर्वयोगशास्त्रसिद्धम् । स्वाधिष्ठानपद्मगतषड्दलानां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यात्मकाः षड्बिन्दवः । अत एव ते संहृतिबिन्दव इत्याहुः । तदुक्तं भगवता **पतञ्जलिना**—"स्वाधिष्ठाने संहारः षड्बिन्दुकृतः" इति । एवं दश बिन्दवः कमलद्वयदलात्मकाः । मणिपूरं मूलाधारस्वाधिष्ठानात्मकमिति कृत्वा

दशदलम्। अनाहतचक्रे मणिपूरप्रकृतिकं दशदलं पूर्वार्धे, कमलद्वयप्रकृतिकं दलद्वयं द्वादशदलम् अनाहतपद्मम्। विशुद्धिपद्मं तु अनाहतचक्रप्रकृतिकं द्वादशदलम्, आधारप्रकृतिकं चतुर्दलं, एवं षोडशदलम्। तथा मणिपूरप्रकृतिकं दशदलं, स्वाधिष्ठानप्रकृतिकं षड्दलमिति षोडशदलम्। आज्ञाचक्रं तु आधारस्वाधिष्ठानात्मकमिति द्विदलम्। एवं मणिपूरप्रभृति आज्ञान्तानि चत्वारि कमलानि मूलाधारस्वाधिष्ठानप्रकृतिकानि। अत एव मूलाधारद्विके उत्तरकमलचतुष्कमन्तर्भूतमिति एकस्यैव दशधात्वं नान्यथेति सिद्धम्।

यद्यपि कौलानां द्विकानुसंधानात् षट्कमलानुसंधानफलं सेत्स्यति। तथापि षड्विधैक्यानुसंधानाभावात् कौलमार्ग एवेति न देव्या मणिपूरे सांनिध्यं, पञ्चविधमुक्तियुक्त्यभावश्च, नादबिन्दुकलातीतत्वमप्यसंभाव्यमेव कौलमते इति। समयिनां तु—कार्यभूतचतुष्कानुसंधानादेव कारणभूतकमलद्वयानुसंधानफलं सेत्स्यत्येवेति। अत एव पञ्चविधसाम्यसिद्धौ समयसमयिभावः प्रत्यक्षं परिदृश्यते, समयसमयिनोः समयिनां सेवकानामिति भगवत्पादमततत्त्वम्।

एवं भजनशब्दार्थं प्रतिपाद्य प्रकारान्तरेण भजनशब्दार्थो निरूप्यते—यदाहुः **भगवत्पादाः** "धारणापरिज्ञानान्मुक्तिः" इति। अस्यार्थः—धारणाः षष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्याकाः। धारणानाम वायोः कमलेषु नादकलाभ्यां निरोधः। स च षट्कमलेषु षोढा सप्तमे कमले समयशब्दाभिख्येन सार्धं सप्तविधः। एकैकस्मिन् कमले पञ्चाशदिति षष्ट्युत्तरत्रिशतं धारणाः। ताश्च पृथक् नादबिन्दुकलाभिः सार्धं मेलनप्रकारैरनन्ता धारणाः गुरूपदेशवशादवगन्तव्याः। धारणानां फलम् आधारादिषट्चक्रे यथाक्रमं मतिस्मृतिबुद्धिप्रज्ञामेधाप्रतिभासंविद्रूपं दिङ्मात्रं दर्शितम्। अधिकं तु **सुभगोदये चरणागमे** च सप्रपञ्चं बहुधा प्रतिपादितं तत एवावधार्यं, ग्रन्थविस्तरभयान्नोपवर्णितमिहेति।

अत एव **कालिदासभगवत्पादैः** कुलसमयमतभेदप्रतिपादकश्लोकेन **सकलजननीस्तोत्रे** कथितम्। यथा—

"चतुष्पत्रान्तःषड्दलपुटभगान्तस्त्रिवलय-
स्फुरद्विद्युद्वह्निद्युमणिनियुताभद्युतिलते।

षडश्रं भित्वादौ दशदलमथ द्वादशदलं
कलाश्रं च द्व्यश्रं गतवति नमस्ते गिरिसुते ॥"

इति। अस्यार्थः—चतुष्पत्रम्; आधारकमलम्, अन्तः; अन्तःस्थितम्, अन्तर्भूतमित्यर्थः यस्मिन् तत् स्वाधिष्ठानमिति बहुव्रीहिः, न तु तत्पुरुषः, उत्तरस्य पूर्वस्मिन्नन्तर्भावायोगात्। 'षडश्रं भित्वादौ' इत्युत्तरवाक्यानन्वयाच्च बहुव्रीहिरेव। चतुःषट्पत्रान्तश्च तत् षड्दलं स्वाधिष्ठानं च चतुष्पत्रान्तःषड्दलम्। तस्य पुटभागाः पुटात्मकाः संपुटात्मकाः तत्प्रकृतिका इति यावत्, ते च ते भगाः त्रिकोणानि। मणिपूरप्रभृति चतुश्चक्रस्य मूलाधारप्रकृतिकत्वस्योक्तत्वात् तेषां त्रिकोणात्मकत्वम्। "त्रिकोणे बैन्दवे श्लिष्टमष्टारेऽष्टदलाम्बुजम्" इत्यत्र सम्यङ्निर्णीतम्। पुटभागानामन्तर्मध्ये त्रिवलयं ग्रन्थित्रयं स्वाधिष्ठानानाहताज्ञान्तेषु अग्निसूर्यचन्द्रात्मकरुद्रग्रन्थिविष्णुग्रन्थिब्रह्मग्रन्थिपर्यायत्वेन स्थितमित्यर्थः। तत्र स्फुरत् स्फुरन्ती, "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे" इत्यादिना पुंवद्भावः। विद्युतः सौदामिन्याः, वह्नेः अग्नेः, द्युमणेः, सूर्यस्य। नियुतशब्दः अगाणेयां संख्यां लक्षयति। तस्येवाभा यस्याः सा, सा च द्युतिलता, नित्या तटिद्वल्ली स्थिरसौदामिनीति यावत्। तस्याः संबुद्धिः। आज्ञाचक्रान्ते ब्रह्मग्रन्थिभेदनसमये विद्युन्नियुताभा; स्वाधिष्ठानान्ते रुद्रग्रन्थिभेदनसमये वह्निनियुताभा; अनाहतचक्रान्ते विष्णुग्रन्थिभेदनसमये द्युमणिनियुताभा इति विवेकः। षडश्रं मूलाधारगर्भितं स्वाधिष्ठानमादौ भित्वा, अथ तदनन्तरं दशदलं मणिपूरं भित्वा, द्वादशदलम् अनाहतचक्रं भित्वा, कलाश्रं विशुद्धिचक्रं भित्वा, द्व्यश्रम् आज्ञाचक्रं भित्वा, गतवति सहस्रकमलमिति शेषः। हे गिरिसुते! हिमाचलतनये! ते नमः। अत्र चतुष्पत्रं मूलाधारं स्वाधिष्ठाने अन्तर्भूतं कौला उपासत इति प्रागेव प्रतिपादितम्। समयिनस्तु स्वाधिष्ठानं भित्वा मणिपूरं प्रविष्टायाः देव्या उपासनं कुर्वन्तीति समयमततत्त्वं च प्रतिपादितम्।

अत्रेदमुपह्वरम्—षट्कमलेषु मनःषष्ठं भूतपञ्चकं तादात्म्येनावतिष्ठते। तच्च पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यानुसंधानमहिम्ना, षट्कमलानुसंधानमहिम्ना, पञ्चविधसाम्यानुसंधानमहिम्ना, षड्विधैक्यानुसंधानमहिम्ना पिण्डाण्डं ब्रह्माण्डवदवभासत इति सर्वयोगशास्त्ररहस्यम्। अत एव योगिना चतुर्विधैक्यानुसंधानं कर्तव्यमेव। तथा च श्रूयते—

"पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्रात्मनोरपि ।
स्वापाव्याकृतयोरैक्यं क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः ॥"

इति । अयमर्थः——पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं ज्ञातव्यम् । तदनन्तरं लिङ्गात्मसूत्रात्मनोरैक्यमवगन्तव्यम् । लिङ्गात्मा लिङ्गशरीरम् एकादशेन्द्रियगणः, तन्मात्रापञ्चकं षोडशकं लिङ्गशरीरम् । सूत्रात्मा ब्रह्माण्डावच्छिन्नो वायुः लिङ्गशरीरस्य अर्चिरादिमार्गप्रापकः । तयोरैक्यमवगन्तव्यम् । स्वापाव्याकृतयोः; स्वापः सुषुप्त्यवस्थापन्नः साक्षी प्राज्ञः, अव्याकृतः अविद्याशबलितं ब्रह्म, तयोरैक्यम् । क्षेत्रज्ञः जीवः, परमात्मा ब्रह्मस्वरूपं, तयोरैक्यं ज्ञातव्यम् । एवं संप्रदायरहस्यसंक्षेपः । विस्तरस्तु **सुभगोदये शारीरके** ज्ञातव्यः । अस्मिन् श्लोके सौन्दर्यलहर्यां यत्प्रमेयजातं समयसिद्धान्तरहस्यत्वेन कौलसिद्धान्तरहस्यत्वेन च प्रतिपादितमस्माभिः संक्षेपतः; तत्सर्वं सूक्ष्मदृशा महात्मभिरनुसंधेयमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ५८ ॥

अरुणामोदिनी

अथ देव्युपासकानां वाण्याद्युपासकेभ्यः चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धिं कथयन्नाह—सरस्वत्या इति । हे देवि ! तव भवत्याः, भजनमस्यास्तीति त्वद्भजनवान्, भवद्भक्त उपासकः, "तदस्त्यस्मिन्" इति मतुप् । "झयः" इति वत्वम् । विधिहरिसपत्नः; विधिः वाणीपतिः ब्रह्मा भवज्ज्येष्ठपुत्रः, हरिः लक्ष्मीपतिः विष्णुः द्वितीयपुत्रः, तयोः सपत्नः, शत्रुः, तत्सदृशः सन्निति यावत् । सरस्वत्या वाण्या, तथा लक्ष्म्या, रमया च, विहरति; क्रीडति । विधिहरिसमानैश्वर्यमवाप्य पुत्रवत्सला भवदनुग्रहात् तज्जायाभ्यां तत्समानं विहारम् आवासः सन् वाणीपतिः लक्ष्मीपतिरित्येव व्यवह्रियत इत्यर्थः । एवं 'सरस्वतीपतित्वे ते विधेयम्, लक्ष्मीपतित्वेन हरेश्च असूयास्पदं भवति' इति लक्ष्मीधरः । न केवलमेवं संपत्सारस्वतयोरेवावाप्तिः । अपि तु त्रिलोकसौन्दर्यमप्यवाप्नोतीत्याह—रतेरिति । रम्येण; अतिसौन्दर्येण वपुषा; देहेन, रतेः; मदनप्रियायाः त्रैलोक्यमोहकसौन्दर्यवत्याः तादृशपतिमत्याश्च इति ध्वनिः । पातिव्रत्यम्; पतिव्रताभावम् एकभर्तृनैयत्यं, शिथिलयति; दूरीकरोतीत्यर्थः । मन्मथादप्यतिसुन्दरतया रतिदेव्याः संभोगेच्छामात्मनि जनयन् तत्पातिव्रत्यहानिं करोतीत्यर्थः । मदनादप्यतिसुन्दरो भवतीति तात्पर्यार्थः । एवं सारस्वतमहदैश्वर्यदेहसौन्दर्यरूपामविकफलावाप्तिमुक्त्वा, आमुष्मिकफलप्राप्तिमाह—चिरमिति । चिरं; बहुकालं, जीवन्नेव; प्राणधारणं कुर्वन्नेव दीर्घायुष्यतां प्राप्तः सन्नेव, तावत्पर्यन्तं सरस्वतीलक्ष्मीसाहित्यमवाप्तः सन्नेवेत्यर्थः । महदैश्वर्यादिसद्भावेऽपि दीर्घायुष्मत्ताभावे सर्वमपि

निष्फलं भवेदिति देवीभक्तानां तत्संपत्तिरित्युक्ता । क्षपितोऽपि उक्षीकृतः पश्यति इन्द्रियैः प्रपञ्चमिति, पश्यते बध्यते कर्मपाशैरिति वा पशुर्जीवः । तस्य पाशं तत्संबन्धनम् अविद्याम् । यद्वा—पशवः ज्ञानदुर्विदग्धाः ; नास्ति परलोकः, नास्ति विधेति वादिनः केवलमैहिकसुखमेव मान्यतरं मन्यमानाः, पाशा नाम बन्धहेतवः ;

"घृणा शङ्काभयं लज्जा जुगुप्सा चैव पञ्चमी ।
कुलं जातिश्च शीलं च अष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ॥
एतैः पाशैर्विरहितो निर्विकारो जितेन्द्रियः ।
विश्वव्याप्तिं महाज्ञानं क्रमेण पुरुषोऽश्नुते ॥"

इति वचनोक्ताः । पाशाः, पशवश्च पाशाश्च पशुपाशाः तयोः, तेषां च व्यतिकरः संपर्को येन सः । पशुपाशभावविच्छेदद्वारा पशुपतिं प्राप्तः सन्नित्यर्थः । परानन्दः ; मानुषानन्द-नियममारभ्य, "स एको ब्रह्मण आनन्दः" इत्युक्तानन्दादन्यस्याभावात् तादृश इत्यभिख्या नाम यस्य तम्, रसम् ; "रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" इति श्रुतिप्रतिपाद्यब्रह्मानन्दमित्यर्थः । रसयति आह्लादयति भवद्भजनेन दृढतरमविद्याबन्धं छित्वा मोक्षभागपि भवतीति भावः । अत्र भगवत्युपासनायाः सर्वेष्टदातृत्वं प्रथमत एवोप-बृंहितमस्माभिरित्युपरम्यते । यथा च सकलदेवताराध्या भवती सर्वदेवताभ्योऽधिका, यथा च भवत्प्रतिपादिका विद्या हादिकादिरूपेण सकलप्रपञ्चोत्पत्तिमातृका सर्वमन्त्रजालोत्कटा तथा भवद्भक्ता अपि समस्तैर्गुणैः ब्रह्मादिभ्योऽपि सर्वोत्कटा भवन्तीति संदर्भार्थः ॥९८॥

निधे नित्यस्मेरे निरवधिगुणे नीतिनिपुणे
निराघाटज्ञाने नियमपरचित्तैकनिलये ।
नियत्या निर्मुक्ते निखिलनिगमान्तस्तुतिपदे
निरातङ्के नित्ये निगमय ममापि स्तुतिमिमाम् ॥ ९९ ॥[1]

अरुणामोदिनी

एवं भगवतीं स्तुत्वा स्तुतेः प्रमाणीकरणं प्रार्थ्यते—निधे इति । निधीयते सर्वं जगदस्याम् उपादानत्वादिति निधिः । भक्तानां शेवधिर्वा । तस्याः संबुद्धिः हे निधे ! सर्वजगदाधारभूते सकलेष्टार्थप्रदे च । "आधारभूता जगतस्त्वमेका" इति मार्कण्डेये । तर्ह्येवं चेदं ;

[1] नायं श्लोको लक्ष्मीधराचार्येण व्याख्यातः.

"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
सदाधार पृथिवीं द्याम् . . . . "

इति श्रुतेः ब्रह्मादिसाधारण्यमेव स्यादित्यत्राह—नित्यस्मेरे इति । नित्योऽविनाशी स्मेरः प्रकाशो यस्याः सा, नित्यस्मेरा अविनाशिप्रकाशा तस्याः संबुद्धिः, हे नित्यस्मेरे! ब्रह्मादीनां तत्र तत्र स्मृतिषु जन्यत्वश्रवणात् भवदुपासनालब्धवैभवत्वाच्च न नित्यप्रकाशित्वरूपं देवत्वमिति भावः। एवं च तर्हि भवदनुग्रहात् शिवस्य नित्यप्रकाशलाभात् तत्साधारण्यं स्यादित्यत्राह—निरवधिगुणे इति । निरवधयोऽवधिरहिताः इयत्तापरिमाणरहिता गुणाः दयादाक्षिण्यादयः, शिवस्य त्रिपुरसंहारादिकालेषु शक्तिप्रदानानुग्रहकारिणो यस्याः सा निरवधिगुणा, शिवस्यानुग्रहकारिणी तस्याः संबुद्धिः; हे निरवधिगुणे! "परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किंचन" इति न्यायादिति भावः। यद्वा—निरवधयोऽवधिरहिता अनन्तगुणा उपासकानामिष्टार्थप्रदानाय कल्पितानि रूपाणि यस्याः सा ।

"उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ।
रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यङ्गास्त्रादिकल्पना" ॥

इति श्रुतेरिति भावः । ननूपासितानां विघ्नादिमूर्तीनामेव इष्टार्थदातृत्वात् किमनेनेति न वाच्यम् । विघ्नादिरूपेण सर्वत्र तत्तदुपासकानामीश्वरस्यैवेष्टार्थदातृत्वात् । उक्तं हि गीतासु—

"यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥ "

इति । बादरायणोऽपि सूत्रयामास—"फलमत उपपत्तेः" इति ।

ननु ब्रह्मादिरूपेणेयमेव इष्टार्थदात्री चेत् कोऽयमुपासकेषु तारतम्यमत आह—नीतिनिपुणे इति। नीतौ यथार्हं तत्तदुपासकानां केवलानां तरतमभावसहितानां च इष्टार्थप्रादाने निपुणे नैपुण्यवती सर्वेषामपि देवी इष्टार्थदानपरायणैव । एकत्र तदसमृद्धिः, समृद्धिरन्यत्र, समृद्ध्यसमृद्धी चोपासनायां वैकल्याभाववैकल्याभ्यामेवेति भावः । यद्वा—नीतिरिति ह्रस्वमध्यमयकारोऽयम् । धर्माधर्मवाची नियतिशब्दः । नियती धर्माधर्मावनुसृत्य निपुणे जगत्सर्जनपरायणे। अत एव सुखदुःखादिवैचित्र्ययुक्तजगत्सर्जनेन वैषम्यनैर्घृण्यदोषापत्तिर्दुर्लभ्या इति भावः। अत

एवोक्तं गीतासु—"न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः" यति। बादरायणोऽपि सूत्रयामास—"वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्। तथाहि दर्शयति" इति। एवं चेन्मुक्तजनतौल्यं स्यादित्यत आह—निराघाटज्ञाने इति। निराघाटं निरर्गलं ज्ञानं यस्यास्तस्याः संबुद्धिः; अखण्डसंविदुल्लासस्वरूपे! सर्वस्मिन्नपि वैषम्यनैर्घृण्याभावेन समदृष्टियुक्ते इत्यर्थः। एवंविधा देवी कुत्र वा निवसतीत्यत्राह—नियमपरचित्तैकनिलये इति। नियमपरानाह—"निःश्रेयो नियमं विना" इति न्यायात् जपपूजाध्यानादिनियमासक्ताः, तेषां चित्तान्येव एको मुख्यो निलयो निवासो यस्याः, तस्याः संबुद्धिः; हे नियमपरचित्तैकनिलये! "भक्तहृद्देहनिलया" इत्यष्टोत्तरशतनामोक्तिः। तर्हि निययपारतन्त्र्यं स्यादित्याह—नियत्या निर्मुक्त इति। नियमपारतन्त्र्यरहिते! किंतु भक्तानुग्रहाय तत्र प्रादुर्भूत इत्यर्थः। यद्वा—नियत्या नियमेन निर्मुक्ते, यथा कल्पवृक्षकामधेनुप्रभृतीनां देवानामेवेष्टार्थप्रदाननियमः। तद्वत् तव समस्तजनवत्सलाया इष्टार्थदाने नियमो नास्तीत्यर्थः। एवंविधा देवी कुत्र प्रतिपाद्यते, तत्सद्भावे च किं प्रमाणमित्याह—निखिलेत्यादि। निखिलैर्निगमान्तैः वेदान्तैः स्तुतं पदं स्थानं पदे अङ्घ्री वा तस्याः संबुद्धिः; समस्तवेदान्तप्रतिपाद्य इत्यर्थः। अत एव निरातङ्के! भयरहिते! "अभयं वै ब्रह्म" इति श्रुतेरिति भावः। हे नित्ये! ध्रुवे! समस्तनित्यानामकदेवीस्वरूपे वा, हे देवि!। यद्वा—हे निधे! दयासमुद्रे, नित्यस्मेरे! निरन्तरहासमुखतया भक्तयाञ्चादौर्मुख्यरहिते! निरवधिगुणे! अनन्तदयादाक्षिण्यादिगुणयुक्ते! नीतिनिपुणे! न्यायमार्गवर्तिजनानुरागवर्तिनि! निराघाटज्ञाने! विज्ञातभक्तजनचित्ते! विज्ञाय च नियमपरचित्तैकनिलये! यो नियमपरोभवत्यस्मादृशः तच्चित्ते नित्यवास्तव्ये! स्थित्वा च नियत्या निर्मुक्ते! अपरिमितेष्टार्थदायिनि! निखिलनिगमान्तस्तुतपदे! समस्तनिगमागमसंप्रतिपाद्ये! नित्ये! देवि! मम; अत्यन्तं भवतीं भजतः आत्मन इमां भवतीमधिकृत्य कृतां, स्तुतिमपि; स्तोत्रमपि, अतिविसदृशीमपीत्यर्थः। निगमीकुरु। भगवत्या निगमप्रतिपाद्यत्वात् भवत्प्रतिपादकेनानेन ग्रन्थेन निगमीभवितावश्यंभावात् अस्मिन्ननुगृह्येमां स्तुतिमपि भवत्प्रतिपादकनिगमतुल्यां कुर्वित्यर्थः। यथा भवदनुग्रहसंप्रतिपन्नकवितावतारव्यासवाल्मीकिकृतपुराणकाव्यादिप्रबन्धाः यथा वेदवत्सर्वसंप्रतिपन्नाः कृताः, तथा भजतो ममापीमां स्तुतिं सर्वसंप्रतिपन्नां प्रमाणभूतां च विधेहीत्यभिसंधिः। तथा चोक्तं कूर्मपुराणे हिमवन्तं प्रति भगवत्या:—

"वेदरूपा परा शक्तिर्मम लोके प्रवर्तते।
तया दृष्टानि कर्माणि कुर्वन्ति सुरसत्तमाः॥
सुरर्षयो राजर्षयो व्यासादिमुनयस्तथा।
तैः प्रणीतानि सर्वाणि कल्पसूत्रमुखानि च॥

धर्मशास्त्रपुराणानि सेतिहासस्मृतानि च ।
ज्ञेयानि वेदवत्तानि नात्र कार्या विचारणा ॥ ''

इति । निगमयेत्यत्र, '' तत्करोति '' इति णिच् । केचित्तु—' निगमय श्रवणपथं प्रापय अत्यादरेण सावधाना सती शृणु ' इति व्याचक्षते ॥ ९९ ॥

प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः
सुधासूतेश्चन्द्रोपलजललवैरर्घ्यरचना ।
स्वकीयैरम्भोभिः सलिलनिधिसौहित्यकरणं
त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम् ॥१००॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ सौन्दर्यलहरी समाप्ता ॥

लक्ष्मीधरा

प्रदीपेति । प्रदीपज्वालाभिः ; प्रदीपस्य करदीपिकायाः ज्वालाभिः कीलाभिः, दिवसकरनीराजनविधिः ; दिवसकरस्य सूर्यस्य नीराजनविधिः नीराजनकृत्यम् ; सुधासूतेः ; चन्द्रस्य, चन्द्रोपलजललवैः ; चन्द्रोपलानां चन्द्रकान्तानां जललवैः निष्यन्दैः, अर्घ्यरचना, स्वकीयैः ; आत्मसंबन्धिभिः, एतत्स्वकीयपदं प्रदीपज्वालाभिरित्यादौ व्यत्ययेनान्वेति स्वकीयाभिरिति । अम्भोभिः ; जलैः, सलिलनिधिसौहित्यकरणं ; समुद्रस्य तृप्तिहेतुः तर्पणविशेषः । त्वदीयाभिः ; त्वदुत्पन्नैः त्वदीयाभिः, वाग्भिः ; त्वत्स्वरूपैः वाक्यसंदर्भैः, स्तुतिः स्तोत्रं, तव ; भवत्याः ; जननि ! मातः ! सवित्रीत्यर्थः, वाचां वाक्प्रपञ्चस्य स्तुतिरियम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे वाचां जननि ! यथा स्वकीयाभिः प्रदीपज्वालाभिः दिवसकरनीराजनविधिः, यथा स्वकीयैः चन्द्रोपलजललवैः सुधासूतेः अर्घ्यरचना भवति, यथा स्वकीयैरम्भोभिः सलिलनिधिसौहित्यकरणं भवति, तथा त्वदीयाभिः वाग्भिरेव तवेयं स्तुतिः ।

अत्र इयं स्तुतिरिति यदा पूर्वोक्तप्रदीपज्वालादिवाक्यप्रतिपादितार्थसाम्यपरामर्शः, तदा प्रतिवस्तूपमालंकारः, उपमानोपमेययोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावेनान्वयात् । यदा इयं स्तुतिरिति स्वरूपमात्रं परामृश्यते, तदा भिन्नवाक्यत्वेन बिम्बप्रतिबिम्बा-

क्षेपात् दृष्टान्तालंकारः । एवं प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तालंकारयोः अन्वयभेदेन प्रतीयमानत्वात् वाक्यद्वयश्रवणात् संसृष्टिरेवेति ध्येयम् ।

अस्मिन् सौन्दर्यलहरीश्लोकशतके 'समानीतः पद्भ्याम्' इति; 'समुद्भूतस्थूलस्तनभरम्' इति; 'निधे नित्यस्मेरे' इति श्लोकत्रयं वर्तते । तत्तु भगवत्पादरचितं न भवति, केनचित्प्रक्षिप्तमिति न व्याख्यातम् । श्लोकशतकमेव व्याख्यातम् ॥ ६० ॥

इति श्रीलोल्लकुलसंप्रदायप्रवर्तकभ्रमराम्बिकावरप्रसादसमुल्लसितमहासारस्वतभट्टलोल्लपतिग्रन्थविवरणकर्तृश्रीमहोपाध्यायमहादेवाचार्यसप्तमेन साहित्यपारिजातस्मृतिकल्पतरुप्रबन्धप्रबन्धृलक्ष्मीधरार्यषष्ठेन भरतार्णवपोताख्यसाहित्यमीमांसाग्रन्थद्वयप्रणेतृविरिञ्चिमिश्रपञ्चमेन मीमांसाद्वयजीवातुनिर्मातृपुरुषोत्तममहोपाध्यायनप्त्रा प्राभाकरामृतवाहिनीप्रभावलीखण्डनाद्यनेकप्रबन्धसंदर्भप्रवर्तकविरुदमहोपाध्यायलक्ष्मणार्यपौत्रेण नयविवेकदीपिकाप्रबन्धसंविधातृमहोपाध्यायविद्वत्सार्वभौमनूतनव्यासाद्यनेकविरुदाङ्कितश्रीविश्वनाथभट्टारकतनयेन अधीतदशशतनयेन पार्वतीगर्भशुक्तिमुक्तारत्नेन बहूकृतधीचिरत्नेन लोल्लकुलकलशाम्बुधिसुधांशुना यशःप्रांशुना हरितगोत्रकल्पशाखिना आपस्तम्बशाखिना षड्दर्शनीपारदृश्वना प्रतिपक्षवृक्षजञ्झामातरिश्वना भ्रमराम्बिकाप्रसादसमासादितप्रतिभाविशेषेण भुवि शेषेण निखिलयामलतन्त्रार्णवावगाहनरुद्रेण आश्रयीकृतगजपतिवीररुद्रेण नीलगिरिसुन्दरचरणारविन्दचञ्चरीकेण सरस्वतीविलासाद्यनेकस्मृतिनिबन्धनलक्ष्मीधराद्यनेकसाहित्यनिबन्धननयविवेकभूषणाद्यनेकगुरुमतनिबन्धयोगदीपिकाद्यनेकपातञ्जलमतनिबन्धनमहानिबन्धनाख्यमानवधर्मशास्त्रटीकाकर्णावतंसबर्हावतंसाद्यनेककाव्यकल्पकेन आश्रितजनकल्पकेन निग्रहानुग्रहकौशिकेन श्रीमहोपाध्यायलक्ष्मीधरदेशिकेन कृतेयं लक्ष्मीधराख्या सौन्दर्यलहरीस्तुतिव्याख्या संपूर्णा; अनया संतुष्टा भवतु भगवती भवानी ॥

अस्मदीयानां लक्ष्मीधराचार्याणां पद्यम्—

वयमिह पदविद्यां तन्त्रमान्वीक्षिकीं वा
यदि पथि विपथे वा वर्तयामः सपन्थाः ।
उदयति दिशि यस्यां भानुमान् सैव पूर्वा
न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः ॥
सायं संफुल्लमल्लीसमसुरभिसुधामाधुरीसाधुरीति-
प्रेङ्खत्पुंखानुपुंखस्फुरदमरसरिद्वीचिवाचालवाचः ।
लोल्लश्रीलक्ष्मणाख्यो गुणमणिजलधिर्भास्वते भूसुराली-
केलीनालीकपालीदशशतकिरणो विद्वदग्रेसरोऽसौ ॥

यस्य सप्तमः—

यः कर्णाटवसुंधराधिपमहास्थाने सुवर्णायिते
यो विद्वन्निकषायितो नृपगृहे वेमाख्यपृथ्वीशितुः ।
श्रीमल्लोल्लटभट्टशिष्य इति यो लोल्लाख्यया श्रूयते
श्रीशेषान्वयशेखरः स हि महादेवो विपश्चिन्महान् ॥

तस्योक्तिः—

निकाषायितुमीहे वा सुवर्णायितुमेव वा ।
सुवर्णायितुमेवेहे निकषो न ह्यलंक्रिया ॥
तर्कन्यक्कृतवावदूकनिचयं वादित्वमास्तां मम
व्याख्यातृत्वमुदारशिष्यनिवहश्लाघ्यं तथा तिष्ठतु ।
स्वर्लोकच्यवमानसिद्धतटिनीकल्लोलसंलापिना-
मुल्लासा वचसां न कस्य मनसां मत्काश्चमत्कारिणः ॥
गतोऽयं शंकराचार्यो वीरमाहेश्वरो गतः ।
षट्चक्रभेदने को वा जानीते मत्परिश्रयम् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

अरुणामोदिनी

स्तुतिरपीयं च भवदीयैव, नाहमत्र कर्तेत्याह—प्रदीपेति। वाचां गिरां जननी माता तस्याः संबुद्धिः; हे वाचां जननि! वाग्देवीरूपधारिणि! मातृकारूपे देवि! इमाः त्वादीयाः ताभिः, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति छः त्वादेशः; गीर्भिः रचितेति शेषः। भवत्या मातृकारूपत्वादिति भावः। इयम्; आनन्दलहरी, सौन्दर्यलहरीसमाख्या, स्तुतिः; विद्यमानगुणवर्णनरूपा नुतिः, तव; भवत्याः; प्रदीपज्वालाभिः; दीपप्रभाभिः, दिवसकर-नीराजनविधिः; दिवसकरस्य सहस्रार्चिषः सर्वतेजोमयस्य सूर्यस्य, नीराजनविधिः अग्निज्वालया आरात्रिकविधानं, तादृगित्यर्थः। तथा सुधासूतेः; अमृतमयस्य, इन्दोः, "आरात्रेयोमा सुधासूतेः" (?) इत्यमरः। चन्द्रोपलजललवैः; तदीयैरेव चन्द्रकान्तमणिनीर-बिन्दुभिः अर्घ्यस्य रचनाविधानम्, तथा स्वकीयैः; स्वीयैः, सामुद्रैरेव; अम्भोभिः, जलैः सलिलनिधेः समुद्रस्य, सौहित्यस्य करणं विधानं तर्पणाञ्जलिः; तत्सदृशीत्यर्थः। "सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः" इत्यमरः। "अकारादिक्षकारान्तमातृकावर्णरूपिणी" इत्यष्टोत्तरशत-नामोक्तेः मातृकाक्षराणां भवद्रूपत्वेन तद्विकृतिरूपस्य सर्ववाग्व्यवहारस्यापि भवद्रूपत्वात् भवतीमधिकृत्य कृता आगमार्थसंवादिनीयं स्तुतिः भवत्संबन्धिमातृकाक्षरात् अनयत्वात् भवदीयवाग्भिरेव भगवत्याः स्तुतिरियम्। समस्ततेजोनिधेः सकललोकप्रकाशत्वाचा-भिन्नस्य कथं दीपज्वालया आरात्रिकविधानम्, यथा वा समस्तजलपूर्णस्य सलिलनिधेः तज्जलैरेवार्घ्यविधानं, तथैवेति भावः। अतः स्तोत्रस्तुत्यस्तावकभावेन भवत्या एवावस्थि-तत्वात् अल्पस्य स्तोतुर्मम वाचस्य सर्वे अपराधाः क्षम्यन्तामिति सर्वमनवद्यम्॥ ६०॥

सत्साहित्यप्रवीणास्त्रिभुवनमहितो कुण्डुमुक्त्यन्ववाये
वीरो गङ्गाधराख्यः समुदवहदसौ मल्लिनाथात्कवेर्यः।
तस्य श्रीसूनुकामेश्वरकविरचिताचार्यदेवीस्तुतीय-
व्याख्यानेऽस्मिन् द्वितीया समजनि लहरिश्चारुणामोदिनीयम्॥
श्रीविघ्नेश्वरभक्तवत्सलकृपासंवीक्षणप्रेरणा-
द्ग्रन्थोपक्रमणप्रवृत्तमखिलाभीष्टार्थदानक्षमात्।
दृष्ट्या दूरनिरस्तमत्सरमदासूयादिसंदोहया
सान्द्रानन्दसुधारसस्रुतिजुषा पश्यन्तु मां सूरयः॥
श्रीश्रीपत्यादिमिथुनैः संसेवितपदाम्बुजम्।
तरुणारुणनीकाशं भजता गणनायकम्॥
कामेश्वरेण विदुषा निर्मितातिमनोहरा।

अरुणामोदिनी नाम्नी व्याख्येयमतिशोभना ॥
आमोदितारुणादेव्या राजराजेश्वराह्वया ।
आतन्वती बुधामोदं जीयादाचन्द्रतारकम् ॥
अरुणामोदिनीनाम्न्या व्याख्यया शुभयानया ।
संतुष्टाभीष्टदा भूयादरुणा करुणावती ॥
मयि प्रसादं विबुधाः पश्यतारुणया कृतम् ।
येनातिकठिनग्रन्थव्याख्यानोत्सुकतामगाम् ॥

इति श्रीमदखिलविद्यासंप्रदायप्रवर्तकसाहित्यपदसार्वभौमश्रीमत्कोडमर्तिवंशरत्नाकरसुधाकरब्रह्मान्तर्वाणिवर्यतनूभवस्य विश्वजनीनविद्यावैशद्यस्य विद्वन्मणेर्मल्लेश्वरपण्डितस्य सूनोर्गङ्गाधरधीरधुरंधरस्य तनूभवेन समस्तभजन्मनोरथसंधानसमवहितश्रीविघ्नेश्वरकरुणाकटाक्षनिरीक्षणलब्धविद्यावैशद्येनाक्कमाम्बागर्भरत्नाकरराकासुधानिधिना वेंकटेश्वरभागिनेयेन कामेश्वरसूरिणा विरचितासु कृतिष्वाचार्यभगवत्पादकृतदेवीस्तुतिव्याख्यायामरुणामोदिनीसमाख्यायां सौन्दर्यवर्णनापरः सौन्दर्यलहर्याख्यो द्वितीयः कल्लोलः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

APPENDIX 1

Index of Half Verses

सौन्दर्यलहरीश्लोकानामर्धानुक्रमणिका।

APPENDIX 2

Index of Authors

लक्ष्मीधरायाम्, अरुणामोदिन्यां च स्मृता ग्रन्थकर्तारः

APPENDIX 3

Index of Works

लक्ष्मीधरायां, अरुणामोदिन्यां च स्मृता ग्रन्थाः

APPENDIX 4

Index of Citations

उदाहृतप्रमाणवाक्यानामनुक्रमः

आ

* आकाशवत्सर्वगश्च सूक्ष्मः, सर्वोपनिषित, ४.

ओ

औ

क

द

प

फ

ब

ष

Abbreviations used in the Appendix IV

संज्ञाविवृतिः

अ० नि०	अकारादिनिघण्टुः
अनु०	अनुशासनम्
अन्न० स्तो०	अन्नपूर्णास्तोत्रम्
अभि०	अभियुक्तोक्तिः
अभि० गु०	अभिनवगुप्तपादाः
अभिधा०	अभिधानम्
अ० कु०	अशेषकुलवल्लरी
अ० शे०	अमरशेषः
अम०	अमरः
अम्बा० or अ० स्त०	अम्बास्तवः
अरु० उ०	अरुणोपनिषत्
अलं० सू०	अलंकारसूत्रम्
अष्ट०	अष्टोत्तरशतनाम
आ० सू०	आयुष्यसूक्तम्
आग०	आगमः
आलं०	आलंकारिकाः
ई० उ०	ईशावास्योपनिषत्
उणा०	उणादिः
एका०	एकावलिः
एकाम्रि०	एकाम्रिकाण्डः
ऋक्०	ऋग्वेदः
कठ०	कठोपनिषत्
कर्ण० स्तु०	कर्णावतंसस्तुतिः
कल्याण०	कल्याणवृष्टिस्तवः
का० वि०	कामकलाविलासः
काम० स्तो०	कामसिद्धिस्तोत्रम्
कामि०	कामिकम्
काव्य० ल०	काव्यकल्पलता
काव्य० प्र०	काव्यप्रकाशः
काव्य० सू०	काव्यालंकारसूत्रम्
का० द०	काव्यादर्शः
किरा०	किरातार्जुनीयम्
किरा० व्या०	किरातार्जुनीयव्याख्या
कुमार०	कुमारसंभवम्
कुव०	कुवलयानन्दः
कौर्म०	कूर्मपुराणम्
चतु०	चतुःशती
चन्द्र०	चन्द्रज्ञानविद्या
चम्पू०	चम्पूरामायणम्
चर्चा०	चर्चास्तवः
छन्द०	छन्दःशासनम्
छा० उ०	छान्दोग्योपनिषत्
जै० सू०	जैमिनिसूत्रम्
ज्योति०	ज्योतिःशास्त्रम्
तै० आ०	तैत्तिरीयारण्यकम्
तै० उ०	तैत्तिरीयोपनिषत्
तै० ब्रा०	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तै० सं०	तैत्तिरीयसंहिता

त्रि० उ०	त्रिपुरोपनिषत्	भाव०	भावप्रकाशनम्
त्रि० शे०	त्रिकाण्डशेषः	भू० स०	भूवादिसूत्रम्
त्रिपुर० स्तो०	त्रिपुरसुन्दरीस्तोत्रम्	भैर०	भैरवयामलम्
द० सं०	दक्षिणामूर्तिसंहिता	म०	मन्त्रचिन्तामणिः
दश०	दशरूपकम्	म० भा०	महाभाष्यम्
दे० मा०	देवीमाहात्म्यम्	मन्त्र०	मन्त्रशास्त्रम्
दोह०	दोहदकौतुकम्	महा०	महाभाष्यम्
द्वि० को०	द्विरूपकोशः	मातृ०	मातृकाकोशः
धर०	धरणिः	मा० हृ०	मातृकाहृदयम्
धा०	धातुपाठः	मानस०	मानसोल्लासः
ध्वन्य०	ध्वन्यालोकः	माल०	मालतीमाधवम्
नव०	नवरत्नमालिका	मी० वा०	मीमांसावार्तिकम्
नाट्य०	नाट्यशास्त्रम्	मी० सू०	मीमांसासूत्रम्
नाना० or ना० र०	नानार्थरत्नमाला	मु० उ०	मुण्डकोपनिषत्
निरु०	निरुक्तिः	मेदि०	मेदिनीकोशः
नीति०	नीतिवाक्यामृतम्	यो० दी०	योगदीपिका
नैष०	नैषधम्	यो० सू०	योगसूत्रम्
न्या०	न्यायः	रघु०	रघुवंशम्
पद०	पदमञ्जरी	रति०	रतिरहस्यम्
पा० ग०	पाणिनीयगणपाठः	रत्न०	रत्नमाला
पा० प०	पाणिनीयपरिभाषा	राम०	रामायणम्
पा० वा०	पाणिनीयवार्तिकम्	रा० व्या०	रामायणव्याख्या
पा० सू०	पाणिनीयसूत्रम्	रु० र०	रुद्ररहस्यम्
पुरा०	पुराणम्	रुद्र०	रुद्रयामलम्
पौरा०	पौराणिकाः	लक्ष०	लक्षणम्
प्र०	प्रयोगः	ल० त०	लक्ष्मीतन्त्रम्
प्रता०	प्रतापरुद्रीयम्	ल० दी०	लक्षणदीपिका
प्रता० व्या०	प्रतापरुद्रीयव्याख्या	ल० त्रि०	ललितात्रिशती
प्राचीन०	प्राचीनयोजना	लघु०	लघुस्तवः
बा० सू०	बादरायणसूत्रम्	लोक०	लोकन्यायः
बृ० उ०	बृहदारण्यकोपनिषत्	वच०	वचनम्
बृ० ना०	बृहन्नारदीयम्	व० सं०	वसिष्ठसंहिता
भाग०	भागवतम्	वा० सं०	वायुसंहिता
भार०	महाभारतम्	वाक्य०	वाक्यपदीयम्

वाम० त०	वामकेश्वरतन्त्रम्	सक० स्त०	सकलजननीस्तवः
वि० पु०	विष्णुपुराणम्	सन० सं०	सनत्कुमारसंहिता
वे० भा०	वेदभाष्यकारः	सह०	सहस्रनाम
श० ब्रा०	शतपथब्राह्मणम्	सांख्य० का०	सांख्यकारिका
शब्द०	शब्दार्णवः	सामु०	सामुद्रिकम्
शास्त्र०	शास्त्रदीपिका	सि० कौ०	सिद्धान्तकौमुदी
शिव०	शिवगीता	सिद्ध०	सिद्धगुटिका
शिशु०	शिशुपालवधम्	सुभ०	सुभगोदयः
शुक०	शुकसंहिता	सु० व्या०	सुभगोदयव्याख्या
शृ० ति०	शृङ्गारतिलकम्	सूत०	सूतसंहिता
शैव०	शैवपुराणम्	सोम०	सोमोत्पत्तिः
श्रुति०	श्रुतिसूक्तिमाला	स्मर०	स्मरणम्
श्वेत०	श्वेताश्वतरोपनिषत्	स्व० सं०	स्वच्छन्दसंग्रहः
सं० शा०	संगीतशास्त्रम्	हारी०	हारीतः

शोधनम्

Page	Line	
१	१३	०मभिधाम्
२	१६	कलासंकलित: इति मातृकापाठ:
,,	२१	नखलू; निषेधसंभाविनयो: इति मातृकापाठ:
९	२	शंभो:
११	१६	मानवान्
१२	७	चेतनासि
१३	२	०स्तथा
१३	१७	शक्त्या
१४	१५	जनाह्लादन०
१८	१९	स्थितस्याप्यवि०
२०	२१	रसभाञ्जि
२२	२२	दुष्परि०
२४	१९	"शि: शङ्खौ" इति मुद्रित-नानार्थरत्नमालाकोशे
२६	१	वाति०
२२	१७	व्यक्त:, असंदिग्धे
,,	१८	यथा
,,	२८	०भिन्नस्तया इत्यरुणामोदिनी
२४	२३	हृत्वा
५२	१९	दुर्गतानाम्
५३	२२	चैतन्यम" इति
६६	१६	पाशाङ्कुशौ शरांश्चापम् इत्यरुणामोदिनी
७६	२४	इति श्रुतिरपि
८७	८७	शुभ्रावत्ग:
८९	२४	भावेषु
९९	१२	प्रवर्तिका:
१०९	११	वशिन्या०
११६	९	करोति"
१४३	१०	तन्त्रोत्तरमिति मुद्रितवामकेश्वर-तन्त्रे
१४९	१७	षोडशी
१५५	५	लक्ष्मीधरे
१६७	२	हरीन्द्र०
१७२	१८	चापाग्र०
१७९	४	०नाम्निना
,,	१६	अपां
१८१	३	तटित्वान्, तम्; "ज्ञय: इति वत्वम्" इति पाठो युक्त:
१८५	१	किंचित्
१८९	१३	तनयेन
१९०	१५	भजता
,,	१६	मनोहरा
१९६	१०	धुनोतु ध्वान्तं
१९७	१६	ना धीरदेवयो:
२०८	१३	नयनयो:
२१४	९	संपूर्णास्ति०
२२८	८	कुदिकारा०
२६५	११	बिभर्ति" इत्यादि
२७६	८	आविर्भवत्पुलकसंहतिभि: शरीरै: इति मुद्रितकोशपाठ:
२७७	२२	कथं वा हस्ताभ्याम् इत्यरुणामोदिनीपाठ:
२९४	११	प्रथमां
३०७	१५	तदस्यास्त्यस्मिन्
३१७	२०	गतास्ते २९०
३३५	१४	गीता, १८-४२
,,	२५	तच्चक्रवर्तिपदवी०, २७६